Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 104 (14828) 1992 чылдың июнь 2, вторник

Солунга өг салган шагы 22.20 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

Тыва Республиканың Президентизиниң өг-бүленин, иениң болгаш чаш назынның айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизин томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң өг-бүленин, иениң болгаш чаш назынның айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизинге Людмила Салчаковна Эрдниеваны томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың май 28.

ЧАА ТОМУЙЛААШКЫННАР

ЧАДААНА. Улус депутаттарының район Совединиң эллечеглиг сессиязы Чадаана хоорайга болуп эткен. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ооң ажылынга киришкеш, Чөөн-Хемчик район чагыргазының даргазынга Президентиниң Чарлыы-биле томуйлаткан Макар Бавукович Донгакты ол таныштырган, бо чаа албан-хүлээлгеге челенишкиниг ажылдаарын күзээн.

ТУРАН. Бии-Хем районнуң совет болгаш ажыл-агый активиниң хуралына Тыва Республиканың Чазаанын биргы оралакчызы, экономика министри В. Б. Салчак Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы-биле Бии-Хем район чагыргазының даргазынга Кара-оол Андреевич Маспык-оол томуйлаткаңын дыннаткаш, таныштырган. Чыылгапнар чаа дарганы томуйлаанын деткээн, моон соңгаар канчаар ажылдаа чогуурушка саналдарын, күзеллерин чуаалаан.

БАЙ-ХААК. Улус депутаттарының район Совединиң сессиязынга районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында айтырыгны чуаалашкан.

Тыва Республиканың Чазаанын биргы оралакчызы, көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн сөс алгаш, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Чарлыы-биле Танды район чагыргазының даргазынга Даидар-оол Кек-Хунаевич Ооржакты томуйлаанын чуаалааш, бо албан-хүлээлгеге ажылдан кирген дарга-биле чыылганнарны таныштырган.

ТЭЭЛИ. Районнуң совет болгаш ажыл-агый активиниң хуралы болуп эткен. Тыва Республиканың Чазаанның кежигүнү, иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы-биле Бай-Тайга район чагыргазының даргазынга Наксыл-оол Чадамбаевич Ооржактың ажылдап киргенин чуаалааш, оонбиле таныштырган.

ШАГААН-АРЫГ. Районнуң совет болгаш ажыл-агый активиниң хуралынга Тыва Республиканың Президентизиниң Чаолыын өзугаар Улуг-Хем район чагыргазының даргазынга Карим Тасович Кууларның ажылдап киргенин Тыва Республиканың күрүне хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы Я. В. Сарбаа дыннаткаш, бо албан-дужаалга оон чеднишкиниг ажылдаарын күзээн.

Кандыг чурттап ор сен, малчын?

«ХЕРЭЭҢ-ДАА ЧОК» БЕ?

Малчыннарның амыдырал-чуртталгазының байдалын экижидериниң дугайында айтырыг шаг-дүптен тура хурал-суглаалардан, солуннарның арыннарындан-даа дүшпейн келген айтырыг дээрэн билдингир болгай. Бо айтырыг чүү хире көдүртүнүп келгендир, ол хире үе иштинде үзе шиитпирлеттинмейн келген. Ынчалза-даа малчыннар ол айтырыгны база катап көдүрүп, редакцияже чагааларны катап-катап бижип-ле турар.

Биргээр бодап көөр болза, шак мындыг айтырыглар черчерлерге, ажыл-агыйларның боттарынга шынгызы-биле көдүртүнер, ону шиитпирлээриниң оруктарын аная дилээр ужурлуг. Күрүне бисти хандырэңи дээр үе эртип бар чоруур, ажыл-агый бүрүзү, харын-даа кижи бүрүзү бодун бодуу хандыртынар, бодунун ажылдап алган акша-төгерин-биле амыдыраар үеже хүн келген тудум чоокшулап олурар бис. Ынчалза-даа бистиң күрүневистиң экономиканы организаствап, үндүрүг политиканы чорудуп, кижилер боттары боттарының күжү-биле чурттаар арганы тургузуп турарында четпестер-ле хөй. Оларның бирээзи совхозтарны хуужудар талазы-биле ажылда «чиг» үүлдериниң хөй болганы. Бөгүн ажыл-ишчи кижилериниң, эн илангыя малчыннарның ажылдаар, чурттаар байдалы күрүнеден, чер-чер айы-биле алыр болза, совхозтар, колхозтардан хамаарылгалыг болганда, амыдырал-чуртталгазының хандырылгазын күрүнеиниң, ажыл-агыйларның мурнунга тургузары чөп.

Ынчангаш Сүт-Хөл районнуң малчыны Татьяна Донгактың чагаазын парладывыс. Ында көдүртүнүп турар айтырыгларны районнуң, ажыл-агыйның удуртукчулары кичээнгейге алыр боор деп идегээрдир бис.

«Сүт-Хөл районнуң Ак-Даштың малчыннары бис. Бистиң аравыста 8 чылдан хөй база бүгү назынында малчыннап келген малчыннар бар. Бистиң суурувуска чылдына чаа бажыннар түүнүп турар. Аңаа хамыктың мурнунда өскээртен келген специалистер олурулаптар. Чок болза суурнуң бажын-балгаттыг, «мыйыстыг» даргалары олуруптар. Боттарының эрги бажыннарынга дөргүл-төрелиг, ажы-төлүн арттырып каар. Чылда оода бир малчынга бажындан берип турган болза, дыка-ла эки болур ийик. Бир эвес малчын ажылындан үнер болзунза, шоруп-на. Ажылынны оон-биле катай хүлээдип бээр апаар сен. Ол-ла — херээн-даа чок. Суурда бажын чок кижи каяа чурттаар сен?

Черле ынчаш, мал ажылындан үнүп турда, чок болза суурга анаа бажындан бергеш, өгну совхоз ап турза, азы ол өгну малчынга ол-ла хевээр эдилеп арттырып кагза кандыг чүвел?

Татьяна ДОНГАК.
Ак-Даштың «Шат» бригадазының малчыннарының мурнундан».

Телемарафон

УЛУГЛАР—УРУГЛАРГА

Эрткен субботада, май 30-ниң хүнүнде, Тываның Телерадиодамчыдылга компаниязының ажылдакчылары телевидениениң ийи дугаар программазынга телемарафон эрттирип, дорт эфирге алды шак ажылдаанар. Оларның чогаадыкчы күш үндүрүп, кызымак ажылдаанының түүнелинде, Россияның Уруглар фондузунуң Тыва салбырының организастазы «Бистиң уругларывыска» деп кыйгырыглыг телемарафонну район чурттакчылары база көөр арганы болган. Бистиң журналист коллегаларывыс ол талазы-биле көрдүнген турган сорулгазын кызымак күүседи, уруглар дээш эрттирген республика хемчеэлдиг чүтүла улуг херекке үлүүн киргеннер. Телемарафондан кирген акша-хөреңги уруглар бажыннарынга, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан ийикпе азы кадыы кошкак уругларга, материалдыг байдалы чеминмес, хөй ажы-төлүг өг-бүлелерге дузалаачы болур. Оон кол сорулгазы ындыг.

Телекамераларны, микрофоннарны ийи черде — телестудиениң бодунда, хөгжүмшин театрының чанында шөлде тургускан болгаш дамчыдылганы ийи черден чоруткан. Республиканың уран чүүлүнүң ажылдакчылары, артистер, чогаадыкчы коллективтер оюн-көргүзүглери-биле телемарафонну деткээнин бистиң номчукчуларывыс телевизорлардан көрген, кайы коллективтер, кымнарның киришкенин олар билирлер. Ындыг болганда, ада-иези чок өскүс азы аарыг, инвалид уругларга хөй-ниитиниң, улуг кижилериниң кичээнгейи, дузазы, сагыш човаашкыны эргежок чугуладыр деп чүвени манаа база катап чугаалажып көрээлицер. Уруглар албан черлеринге дуза, ылангыя ам, рынок харылзаалаарынын бо берге үеинде, кажансыызындан артык херек дээрэн марафон кижилерге база катап сагындырды. Журналистерниң белгээн киносюжеттерден уруглар бажынында чурттап турар чаштарының арыа-ыырайы, каратары, көрүжү чүүү сеглеп, ийерел турарын көрдүвүс. Оларның арасында ада-иезиниг диригге кагдырган чаштар база бар болгай, төрээн-ие аваанга аартык болу берген деп чүвениг коргунчуун, салымның хончуун, кээргенчиин! Чүге-даа хүн өстүп, бодун камгалап, боду дээш турган шыдавас, чоргекке орааш каан ол чашты, үнеп азы чаа-ла ийи-бир базым кылып, атнавайны чоруун, хемнеу ыглады кааптары чүдеп белеп. Ындыг хүүгедиеш кылган хевээ[illegible] ну бодап чоруур ирги? А оларның уруглары, уруглар бажыннарында өзүп турарлары бо, не кижиниг чымчак эргелеелдиг көрүжү, ынакшылы, чыдыг холу, куспаа, өпей ыры деп чүвени олар дыннаваннар, көрбээннер, билбестер. Кым буруулутул? Чүгле улуг улус.

Уруглар бажыңында ол чаштарга идик-леп ледишпейн турар, эргежок чүтүла эмнер чок деп чугаалап турду. Күрүне болдунар-ла хемчегларын ап турза-даа, амгы байдалдарда арай-ла күш четтинмейн турарын билип турар бис. «Өскүүүнден өлбес» дээр ин дег, уруглар албан черлеринде ажылдап турар чымчак сеткилдиг кижилер, күрүне оларны бут кыынга тургузуп, өстүүп каар. Ынчалзажок коргунчуг чүүл — кагдынып база өскүс артып турар уруглардың санының өзүп турары. «Чугаа уруглар, чаштар, оларга дуза дугайында чоруп турар болза, олар дээш диленинриден чалданмас мен» диген домактың телемарафон үеинде дыннаганы таварылга эвес.

Буянныг сеткилдиг ачы-дуза чедирилгеениге киржип, акша-төгерин Уруглар фондузунуң агар саныныг шилчидип турган албан черлерини, коллективтерни көрдүвүс, өг-бүлеениң бюджединден чеже кижи салчык. Оларның аразында чүгле пенсиязы-биле амыдырап олурар кыргаанар, хөй уруглардыг өг-бүлелер база бар. Мороженое садып алыры-биле ада-иезиниң алганы акшазын бичин уруглар үеергелериниг четсин дээш салдылар. Салыыцкынның туну, чугаажок, алгы-ангы, хамык ужур ында эвес деп чүве билдингир, кол-ла чүве — кичээнгей, буянныг херекке киржилге. сагыш-сеткилдиг чымчаа, буяны Чижээ, Кызыл хоорайдан, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Эрзин, Улуг-Хем, Танды районнардан телемарафонну деткээн будуулгелерни, өг-бүлелерни оларның чаңгыс черчурттуглары телевизорларындан көргеннер. Телемарафонну адрезиниг келген телеграммаларны, сөзүглеллерни база дыннадывыс. Чамдык кижилер хүүүнда өг-бүлеениң бюджединден муң рубль өөрү түнүүт кылдыр-даа салып турдулар.

Телемарафонну организастаан эрттирип турарын ону ажылып тура, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак деткээн болгаш оон бүгү киржиккилериниг байыр чедирген. Уруглар дээш сагыш салыышкынын бир чүүлүна хевири деп, ол ону саналан. Билир-ле болгай бис. Президентиниң бир дугаар Чарлыы не-чаштын, өг-бүлелериниң камгалалыныг улгаан, эрткен субботада болган телемарафон аваа аңгыып турар улуг хемчеэлдиг ажылдың бирээзи болган.

Тываның Камбы-ламазы Казак Сандак чыылганнарга оранчаңгыдыг, ыраажы-ыраажы, ыраажы-ыраажы, ыраажы-ыраажы

Тыва Республиканың Чазааңда

БОДУНУҢ КҮЖҮ-БИЛЕ ЭКИ АЖЫЛДААР

Өнчүү Федерацияның, республиканың болгаш муниципалитеттің кылдыр үлежип турганының дугайында бистің солунувуска баа бижип турган бис. Үлежири, ангылажыры дег амыр эвес айтырыг кайда боор. Ол ег-бүленің ийи улуг ээзиниң ийи тарай чарлыры-биле дөмей-ле. Черле ынчаш сөөлгү чылларда чарлыышкын айтырыы, бистің иниттилелде бир-ле неитеренгей чүве болу бергенин эскерип-ле тур бис ыйнаан. Улуг күрүне безин тос башка чарлы бээрге, оон шерини, флодун үлежип чадап турда, бүдүрүлгелер ышкаш «үүрмек» чүвелерин күрүнеин болгаш коллективтин кылдыр үлежири, чаңлып турар ег-бүленин үп-савын үлешкени-биле дөмей-ле ышкажыл. Өнчү үлелгезинин соонда бүдүрүлгелер ам күрүнеин болгаш муниципалитеттин апарган. Ынчангаш бо чаа байдалдарда ук бүдүрүлгелерин ажыл-чорудулгазын организаттары, үлап баштаары чүгүла болу бербейн аан.

Ол дугайында — «Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң ажылын организаттаарының бирги чергелиг хемеглериниң дугайында» айтырыгны базактың май 27-де болган хуралында чугаалажыл көрген. Айтырыг талазы-биле дыңнадыгны Күрүне өнчүүн эргелеп-башкаран куркомитеттің даргазы Я. В. Сарбаа кылган.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелери (база оларның эки тура-биле тургузуп алганы ажыл-агый структуралары бар болза) — олар шупту ажыл-агыйжы айтырыгларга болгаш экономика чорудулгазынга бот-тускайлан хеделип эргелиг. СССР ам дүшкен болганда, оларның тургузукчу документилерин Россия Федерациязының «Бүдүрүлгелер болгаш бүдүрүкчү ажыл-чорук дугайында» Хоолдузунга дүүштүрер апаар.

Бүдүрүлгелерниң өнчүүнге баш билип эргелер кымга турарыл: бүдүрүлгелериң боттарынга бе азы өнчү эргелеп-башкаран комитеттерге бе? Бо талазы-биле элээн чугаа хуралга көдүрүлген. Баштай бодаарга, бот-тускайлан чорукту бүдүрүлгелерге берия түрүп болганда, өске чугаа түрбас болгу дег. Ынчалза-даа херек кырында байдал болап турганындан парын болуп келгей. Мындыг чижектер бардыр че. Бир автотранспорт бүдүрүлгени 200-ле мун рубльбиле ПАЗ марка-лыг автобусту Саян артынче хуу кижилерге садып чорудупкан. Сарыг-Сеңге тудугнуң КМК деп организациязы бар эртекси чылдан түрү-ында чаңгыс-даа механизм, техника артнайн барган, шуптузун Саян артынче каш тергиеге шуудуп чорудуваан, ынчалза-даа оларның машинатехниказы, эт-севи болгаш өске-даа хөй шимчевек хереңгизи (а ол дээрге чаңгыс эвес чылда чыгдынган эт-хереңги болгай) өнчү эргелеп-башкарының хамааржыр (республиканың болза республиканың, тус черниң болза хоорай, районнаның) комитеттерин таварышкан шиитпирлеттиңнің. Ук өнчүү садар, орнаар, үндүр бижиир дугайында айтырыглар түрүп келгеш, демги комитеттер сайгарар апаан. А кажан хамык байдал аай-баштыг кылдың турумуп, бүдүрүлгелер ээ өзү-биле күлтурлуг ажылдап өөрени бээрге, ынчан бо шиитпирин эде керуп болгай-ла. Ол ышкаш республиканың Күрүне өнчүүн эргелеп-башкаравының комитети күрүне болгаш муниципалдыг бүдүрүлгелериң тургузарының, эде организаттарының, дужуреенин айтырыгларынга хамыдап болуп хере эргелеп[illegible]

Бо бүгүнү чугаалажыл түрда, мени дүшүнгеш, өскен бир айтырыгны (аңаа хамзарыштыр Кызыл хоорөөүсөмунуң ажылдакчыларындан огулуг авры ап чадышкан мен ийин) салган чүве. Чүл ол дээрге, кызылчылар хензиг өртек-биле квартираларын хуужудуп алган, оон оларны 300-400 мун рубльге садып турар апарган. Мындыг байдалды канчаарыл? Чазак хуралынга ук айтырыгны дараазында: акыы квору чугула дел санаан. Оны дарый көрбес болза, чүрттаар орнаң-сава рынокунга сылдап алгаш, күрүне бажыннарын хуузунда байырының үндезинге кылдыр шилчидип алырга канчан таарыжыл. Шак ынчалдыр ажык конча үндүрүп ап турар кижилер ол бажыннарны боттарының ийи кызыл чудуруу-биле тудуп алган болза чүү дээй эртик. Рынок дээрге-ле ынчаар беш мегге, алды арга-биле байып алыры эвес, а бодунуң бүдүрүкчү ажыл-хереңге-биле, бодунуң кызыл күжү-биле эки амыдыраары дыр деп чүүлү кижилерге билиндирер херек. Күрүне өнчүүн хөлүн эрттир белеп-биле хуу кылып алгаш, байып чүрттаары эмин эрттир белен орук-тур. Аңаа база хаалганы тургусса эки деп бодалдыг мен.

Чазак хуралынга бир улуг чугаа үндүрген айтырыг — алдын тывыжының дугайында болган Республика девискээринге үнелиг металлдарның тывыш бүдүрүлгезин канчаг улгаттырып алырыл? Оны тыварының болгаш ажылдаарының контролюн канчаар тургузарыл? Бойдуска хора чедирбейн, алдын, меңгүүнү өскерден канчан үштүп алырыл? Бо айтырыгларга хөй-ле даргалар, чалаткан эргемдешер боттарының үүнда харыы бээрин орааллашкан.

Тывага шаг-төгүдүн бээр алдын тывыжын чорудуп турганы, ол ажылдарның кандыг байдалдыг кылдының турганын акция материалдаанындан таныышканын чазак Даргазы — Президент И. Д. Оюржак чугаалады. Ынчан ТАР өскээ алдын тыва черлерни үндүрүп бээрге, үндүрүг тыртарынга шыңгыы монополиядыг болуп турган. Өскелерниң шак ол үүрүжүлгазын чүге ажыглап болбазыл?

Аллының тыпкаш, оны арыгап, чүл алганының соонда, болбаазыралып алгаш, садыңсаарар болза, орулга каш-даа катап үлгадыр деп чүве билдингер. Ынчаш болганда өвеслир кылыглар цехтерин чүге ажылаан болбас деп? Амгы үеде республика девискээринден тыскан алдының 1,5 хуузу мында артып каан турар. Ол үлүүү улгаттырар дээр болза, Россия чазаа-биле чугаалажыңышкынны чорудар, аңаар Оон аңыда алдын тывыжының ажылдарын калбартыры чүгүла. Оон-биле чергелештир бойдуста кол камнаар, аңаа хора чедирин болбес. Ынчалза-даа амгы байдал-биле көөрге, бойдус камналаының айтырыглары улуг-аа кичээнгейге алынмайн турарын Тожу райхуусомунуң даргазы С. К. Долгар дувурелбиле чугаалап турду. Ам Сүүт-Хемиңнің суун ижер арга чок болган. Казахстандан келген «Кызыл-Күм» деп артель чүгле алдының алыр дээш аптаразын чүүрө шаан-ла турар. Биче Алгыякта (чаңгыс хемде) 2-3 артель турулган ажылдап турар. Шуптузу ие-черни андара сөшаан көөр. Чаңгыс черге хөй техника, кижи күжүн мөөнүүн хөрөө чүү боор.

Бойдус кончуг балыглаңнычал болгай, камналаңнган холлуг, буттуг эвес. Канчап черге маңаа өскеннің чугаалаарга, «ортузунда алдын черни» тып алырыл? Бөрүлер-даа толуг, хойлар-даа дириг кылдыр кылын алырының аргазы чүл? Азы өскээр чугаалаарга, алдының-даа хөйүү тывыш, бойдус-даа хөй балыг-биишкин чок болур кылдыр ажылдаарының эптиг аргаларын тывары чүгүлде. Ам канчаар алдын херек чүвелер-ни, оон дуразы-биле хөгжүү, сайгыраар болгай. Ынчаш болганда кол-ла чүве — контроль, [illegible] — контроль херек. Оны боттандырарда күрүне [illegible]ларынга хамаарышкан үнелиг металлар талазы-биле күрүне эргелелин тургузары негеттиниң турарын хуралдың кижижилери демдеглээн. Бир эвес биеэги дег, «Тыва алдын» бүдүрүлгени тыныгыдыр, ажыглакының база хынамчының ролюнга салып каан болза, ол хуштуг монополист апаар. Ынчаш болганда «Тыва алдын» чүгле бүдүрүлгечери болзуп, а хынаар, үлгаарбаштаар хүлээлгелерни аңгы тускай эргелеп алыр. Ол ышкаш алдын бар районнар чүүү алырыл, тывыштыг черлерни дээш тус чер кедзе Советтерниге чүү баарыл? Оларның чаңшаарел бээри кайы хире үнелиг дөстүр болуруг? Ам-даа тыныгыдылары боттары үнелиг металлды ажыглып турул берее канчаарыл? Оны хынаарының механизмин кайда? Шак мындыг айтырыглар-ла хөй. Бо талаы-биле доктаалды ам-даа чедир ажылдаар кылырын чазак хуралы шиитпирлээн.

Хуралдың үүн дугаар айтырыы — Тывага валюта фондузунуң тургузарының дугайында болган Сөөлгү чылларда сынын мыйнын даштыкыларга сатып турганын билир бис. Оон кирген валюта кайдал че? Тываның бодунуң валюта фондузу чок болганының хараазындан даштыкыдан келген акша-мөнгүнү ынчангы Совет Эвилелиниң банкыларынга суктуруп турган. Ынчалза-даа СССР-ниң душкеен-биле хамык чүве аай-баш чоктаанын буураан, банкылар маңаа сылдаглаан, бистиң каш валютавысты, доллар-биле чугаалаарга, бүзүүн алган болган 1990 чылдың валютаның ам четчин алыр арга чок болган, а 91 чылдың эки кылдаар болза, та кандыг чүве ийик. Байдал мындыг.

Бо айтырыг өскеен чылын-ла тургустунуп турганын болгу мен. Ынчалза-даа ол-бо чүүлдерге чаңгыстан, хоойлу-дурумнуң үүү-бажы тыл турда, үешак эртен каан чүве ышкажыл. Ам чүү-кандыг-даа бол, Тываның национал банкызын-га валюта фондузун тургузуп алыр деп шиитпир хүлээн алганган Моора соңгаан бүдүүлгелер болгаш коммерция стоктуралары даштыкылар-биле ажыл-херек кылганда, үндүүүн валюта-биле талаңы, ук агар саңче шиилдер. Өске-даа өөр куулавырларын (дух, олук, ам-чуштер, ам-меңин, ам чуулдерин, ааш, ам-меңин, мыйыс дериг-оорга-даа өскеңге) валютага үндүүн сатканда, бүдүүлгелер болгаш совхоздар ук [illegible] валюта фондузунга туулар болдур.

Чугаа кадында мындыг чүүл тодарап келген даштыкы кижилер Тываның тоолуг чараа бойдус булуңнарын фото болгаш кино аппаратура-а тыныгыдаа, чаңгыс черни безин телевейн турар. Оларның чамдыктары хаалган-даа боттарын [illegible] чаңгыс [illegible] демир чоос безин айтырбас [illegible] жил, та[illegible] [illegible] ышкан Ут-Назынга ийи өрээл бажынны бээр аргалыг болган. А ол бажынга Кызылга чаа кежүүн келген товаачы кижи чүрттап турганы ылерээн, ону оон үндүрген бис.

Республиканың Төп күрүне архизинин директору Б. Шаригин-оолдун чүрттаалга байдалын эскижидер дээш, бо өскүге чедир хөй күштү үндүрүп, болур-ногуур бүгү арганарны ажыглаан мен. Ынчалза-даа ук ховар эртенниг, тускай специалист ажылдакчыныс ам-даа бажын байдалын эки-жиңин шыдаваан. Чаңгыс бажында ийи-үш ег-бүле чүрттап туравлар. А Билимаа Чыртак-оолаңнаның ачызының архивтен, 30-40-50 чылдарның репрессиялаарының дугайында хөй-хөй чижат чыткан материалдар тыптып үкүп, хөй-хөй кижилер актыг апаан эгидин, бүрүүлүг кижилер бүрүүүп дүлүүнүп ужурга таварышканын маңаа айтып казып.

Депутатка сөс

Оон соонда ийи-чаңгыс ваматылардан мөөн адымга хомудалдаа кирип эгелээн. Бида айтып турары-биле алырга, бистиң депутаттарның шиитпирлеп каан айтырыывысты күүсөм хүлээп албаан. «Чөптүг эвес» шиитпир-биле ону холгаарлаан боор турар. Ол ышкаш чамдык хамаатылар бистиң комиссиныска кирдүүмээн хиреңнерге, бажын-балгатты ап турар деп хомудалдаа база кирип эгелээн.

Мөөн депутат негелдем өскүүр кинргеним айтырыгларга база-ла шиитпирлеттинмейн, күүсөмга четкеш, ниде бөөр апаргын. 1991 чылда Моолдан чалап алгашкыс тыва сөөктүг инженер-технугу Ут-Назынга бажын бөөр талазы-биле дилеемин бажын үлежир комиссия чөптүг кылдыр бадыжап каан турда-ла, күүсөм үдүр шиитпир үндүрген. Ут-Назын Моолда безин ховар эртенниг кижи боор турар. Ол хүрээ тудар талазы-биле тускай эртенниг инженер. Оон кылган чедевилери-биле ам Тывага баштайгы Өлүг сүнезиниң ажылдарының хүрээзин ол киришкен. Аңа татыгга коргунчуг өлүүрүш-хүшнерни ээлп-оннге хол ольду ойнаан. Ол ажыг-телин, адаан кадайын кааркаш, ашы-чеже хоннатарга херек өскеп, [illegible] [illегible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illeg

ДЕМНИГ КОЛЛЕКТИВТЕ

Эргил Доржуевич Чадамбаның эргелекчилээни Чадаананың кижи эмнелгеэнин кезип эмнээр салбыры хөй эвес кижилерден тургустуган-даа болза, аразында эп-найыралдыг, бир демниг коллектив. Салбырның улуг, биче эмчилери дүк-хүн дивейн, бертинип-кемдээн, кара сагыштыг дерзилерге бооладып, бижектеткен, янзы-бүрү аарыгларга таварышканнарны чогуур үеэниде кезип, оларга кандыг аны-буянны сөңнеевээн дээр.

Аарыг кижилерни билинчестедир (анестезиолог) кезер эмчи Сямба Санчыевич Доо, кезер эмчи Орлап Айлан-оолович Сотпа, эмлегнин эмчи сестразы Любовь Куулар, бызыглар шарыкчызының эмчизи Аля Донгак, эмчи сестралары, санитаркалар Лариса Куулар, Раиса Биче-оол, Клара Ондар, Раиса Ооржак болгаш өскелер-даа аарыг кижилериниң салым-чөлү дээш дүне-хүндүеде-даа бут кырынга турып, кызымак чорду-биле чонунга хүндүткелдиглер.

Виктор ХОВАЛЫГ.

АЖЫЛ БЕРГЕ-ДАА БОЛ

Каа-Хем районнуң Дерзиг-Аксы суурда урулларның интернат-бажыкында колдуунда херээженнер ажылдап турар. Төрүмелиндеп кемниг, кылаштай албас, инвалид, чыттырзын азырадып чыдар уруглардан эгелээш, кылаштажып, өөренип, күш-ажыл кылып шыдаптар элээди уругларга чедир ажаалда-хайгааралдың үлүү оларга каш катап аар. Ынчалза-даа аныяк уругларындa ажылдап чеде берген, хоочунларның арга-сүмелин ап, олардан өөренип көрүп турары-биле ажылынга чаңчыгып шүүдүй бергеннер. Чижээлээрге, В. Б. Саны-дыр. Ол Кызылдыг медицина училищезин мырынай чоскта, 1990 чылда дооскан. Ажыл чежедаа берге болза, оон оспаксыпаар, ойлап дезер күзели чок. Чыдар уругларга бир хонаур сес санитарка, бир эмчи сестразы ажылдаар. Сыкыртыр, горчичник салыр, чаап, шарып эмнээр, өөргек, чоорган солуун ажыл хензиг-даа чай бербес.

Ажылдакчыларның социал камгалалыныче, амыдыралынче интернат-бажыңның директизының кичээнгейи багай эвес. Бажык-балгат-биле хандырылга экп дээрзин Виктория Саны болгаш эмчи сестралары Лина Базыр, Нелля Салчак база чугаалап турар.

Валентина МӨНГЕ.

Республика эмнелгелеринде

КАДЫКШЫЛ ХЕРЕК ЧОК БЕ?

Сөөлгү чылларда туберкулёзтан аарып турар уругларның санының өзүп, аарыгның хевирлериниң нарыыдап, көвүдеп турары эмчилерни, ада-иелерни дүвүреп турар. Чоокка чедир-ле ол аарыг колдуунда тыныш органнарынга, тодаргайлаарга, өкпеге турган болза, ам ол бестерде болгаш мага-боттун өске-даа органнарында тыптып турар апарган.

Туберкулёзка удур тарышкынны уругларга ийи, үш-даа удаа кылып турарын амыдыралывыстан, медицина практиказындан билир бис. Биргизин — уруг чаа төрүттүнген турда, кеш алаанче сыкыртышкын-биле, ийнгизин болгаш үшкүзүн (БЦЖ-ни) уруг школачы, бирги база тоску класстарга турда кылыр. Бо тарышкын чеден чылдарның дургузында эн нептереңгей турган болгаш уругларның туберкулёзтан хоораары 16,8 катап кызырылган турган. Чаа төрүттүнгеннерге болгаш тарышкын кылдырбаанларга хорамча турган харын. Амгы үеде уругларның туберкулёзтан хөй аарып турарының чылдагааны чүдел?

Бо айтырыгга долу эвес-даа бол, харыы алырын база республиканың туберкулёзка удур диспансериниң уругларга салбырының ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжарын, ол бүгүну номчукчуларга дыныадып чедирерни шенеп көөр болаан мен.

Үстүнде айтырыгга харыы кылдыр мындыг тайылбырны берип болур. Сөөлгү үеде школачыларга тарышкын, сыкыртылганы кылбастай бергенинин чылдагааны ангы-ангы: янзы-бүрү хоочугай болгаш аар аарылар, чаңгыс удаа хереглээр шприцтер чогундан ада-иениң уругларын тарыдарындан ойталазары ужжуктуг болуп турар.

Уругларны чыттырып эмнээр ол салбырга кол эмчиан Александр Георгиевич Матракпин чок турда чеде берип-тир мен. Ынчалза-даа улуг сестра, коллективте хоочунарның бирээзи Римма Петровна Хлебопашникова-биле чугаалажыр арга бар болган. Бо хүннерде салбырда орун саны хөй — 75 орун орнунда 87 орун бар. Палаталарда орунларны сымарлаштыр салып каан. Мырынай бичин — 2,3 айлыг чаштардан эгелээш 14 харга чедир уруглар ында чыдып өкнедип турар.

Үенин берге байдалының аайы-биле бо салбырда шиитпирлеттинин чадап турар айтырыглар эгээш эвес-тир деп чүвени Р. П. Хлебопашникованың чугаазындан билип алдым. Чижээлээрге, үзүн хуусаада чыдып эмнедип турар уругларга идик-хеп эң чугула херек болуп турар. Ынаныг идик талазы-биле байдал бергедээн. Уруглар чаңгыс чеге олурар эвес, чылыг үеде сүт колдуунда дештыгаа турарлар. Ада-иелер мурнуку үеде типочка чижектиг чиик идиктерни садып эккеп турган болза, ам шуут чок. Садыгларда идик-хеп ховар. Бар шаанын өртээ улуг боорга индыг боор, платьелер, колготки, ук болгаш иштики хеп аймаан эккелбестээн. А эмнелгеге ындыг хеп турар эвес, кыс уругларга халаттар, оолларга кылын пестен даараан чүвүр, хөйлеп харыы турган. Ам ол хептиң өңчүзүнү билдинмес кылдыр куурарып, элеп калган, ойбак-самдар. Чоорган, сыртык хаптары, ак-чоорганнар, чоттунар аржылдар база эленчизинде келген.

Эм талазы-биле база-ла байдал баксыран орар. Моон соңгаар кандыг болуру билдинмес, баш мунгаш.

Ол эмнелгенин даштында девискээри кызыы, уруглар ойнаар шөл чок болганындан, хэйганыыштардан өске чүүдаа чок. Кыры чаглактыг столчугаштар кылып ап болур арга бар. Ынчалза-даа чайгы үеде септелге болу бээрге, чамдык эт-септи чайладып, даштыгаа салыр апаар. Ынчан уруглар ойнаар шөл дугайын бодаан-даа ажыы чок. Уруглары пәркче, хем кыдыынче эдертип, агаарладып, ойнадып болур. Ынчаар бе дээрге, девискээрге, безин ойнап келер идик чок улусту ырадыр эдертир арга чок.

Чем белеткээр өрээл — кухня даштын, девискээрде чаңгыс өрээл, тар бажыңчыгаштар. Ортузунда электри плиталары тургускуларга, ону долгандыр хензиг чеде поварлар аъш-чемин белеткеп, аъш-савазын сымарлаштыр салып алган, иткилежип чорупп турар: Ындыг-даа болза, чем-биле хандырылга багай эвес. уруглар хүнде 5 катап чемненип турар-даа болза, витаминнер чедишпес. Фрукт, погаз аймаан уруглар чивейн турар.

— Аъш-чем, эм-таң, идик-хеп дээн ышкаш ажыл-агыйжы айтырыгларны диспансериниң кол эмчизи Н. К. Цой багай эвес шиитпирлеп, ховар продуктулар тыпканда, бирги эдлегде, уруглары бодап, шынарлыг аъш-чемни бисче чорудуп турар. Сүт, сүттен кылган чем менюга хүннүң кирбеде-даа, ол талазы-биле айтырыг ылаңгыя сөөлгү хүннерде чидиг тургустурмайн турар. Улуг сестра хүлээлгем-биле кады диетсестраның хүлээлгезин база катай күүседип турар болгаш ону эки билир мен — деп, Римма Петровна чугаалап олурду. Ол ышкаш ажыл-агый талазы-биле салбырны харылап турар сестра П. Ф. Шекалованың кызымак ажылын ол демдегледи.

Салбырда чыдып эмнедип турар уругларның хөй кезиг районнардан келген уруглар. 10-12 хире-ле уруг хоорай чурттут. Аарыы ханылаан, кезип эмнедип ужурга таварышкан уруглары диспансерже чорудуп, анаа кезип эмнеп турар. Эмнээшкиниң долу курузун эрткен уруглары-ны кадыкшылын быжыктыры-биле Балгазында санаторийже чорудуп турар.

— Биске баштай кээп турда уруглар хөлчок арган-дорган, чемненир хөөнү чок, хөглүг эвес боор чораан. Улуг-ла дизе ай эрткенде, олар шуут-ла таныттынмас апаарлар. Организм эмге, аъш-чемге тааржып, уруг эмчи чурумунга чаңчыгып эгелээргe, чемге хөөн кирип, семирип, арта хөглүг, силиг апаар. Школа назылыг уруглары пединститут дооскан тускай эртемниг кижизидикчилер хайгаарап, өөредип турар. Бир берге айтырыг — өөредилге помпары, хөрекселлери чедишпес. Мырынай бичин уруглар-га ойнаарактар чок. Ада-иелер ында-хаая келгеш, ийи, чаңгыс ойнаарактар эккеэрин эккээр, чагып каарга, кыдыраап, демир-ужук, карандашты мүн-не садар. Кижи бүрүзүнге эвес болганда, ол чүге четкир дээр силер. Ойнааракты сүг болза, 1-2 үш хунаажып ойнаар, оон соонда үрелип каарга, каапталар.

Радио, телевизор постуларда барын бар. Үреличели хөлчок-тур — деп, улуг сестра чугаалады.

Дээди эртемниг дөрт эмчи, ийи кижизидикчи, он ийи сестра болгаш эмнелгениң оон-даа өске ажылдакчылары уруглариың өөредилгезин үеспес, оларның кадыкшылын быжыглаар дээш бир демниг ажылдап турда-даа, үстүнде адаанывыс доктар-моондактар ажылдын арыг тас болурунга шаптыктап турар ышкажыл.

Орун-дөжек, шкаф, стол, сандай дээн ышкаш эт-сеи эргижирээн. Уруглларга хеп шыгжаар шкафчыгаштар безин чок. Хеп базар илиирден эгелээш чүпар саванга чедир айтырыг берге-деп турда, эдаанелериниң талазындан эмчилерге деткимче кончуг багай дээрзин салбырның эмчилери, сестралары чугаалап турар. Уруу азы оглу аарый бээрге, оон кадыкшылын камгалап каарын эмчилерге бүзүреп, идегеп, эмнелгеге эккеп кааи чүве болганда, берге үеде боттарының шав-биле эмчилерге дузадан көргүсче, уруунуң азы оглунуң кайы хире сегип чыдарын ооала айда бир катап кээп айтырып, эмчилер-биле сумележип, херек үүлдерни айтырза-даа кантап баар боор. Аарыг турар уруглардың адаезинге хамаарыштыр эмчилеринин хомудалы чептут. Ону хандыр болан, бодунарга түнелдеи үндүрүнер, хүндүлүг ада-иелер!

Туберкулёз чүгле халдавырлыг эвес, ол социал аарыг. Амыдырал-чуртталганы таарымча, чедимче чок байдалы — аъш-чемниң чаңгыс аайланчак багайы, алкоголизм, наркомания, экологиянын баксырааны келир үеде салгалывыстын кадыкшылының дугайында шыңгыы боданырывысче бисти албадап келген. Уруглар — ниити хамчыктыг байдалдың айтыкчылары. Олар амыдыралын багай талаже өскерлип турарын бир дугаарында эскерерлер. Ынчангаш уругларга болгаш элээдилерге профилактиктиг хемчеглерни баш удур кылып чорудары, адаже бүрүзүнүң уруг-дарыының кадыкшылынче кичээнгей салып, эскерилел болуру чугула апарган. Ол ышкаш, бирги эдлегде, тарышкынны уруг бүрүзү чогуур үеэниде эрткен турарын чедип алыры — аарыгны болдурбазының могадылалы деп чүвени утпас ужурлуг бис.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.)

ХОРАННАНГАННАР — 14 КИЖИ

1991 — 1992 чылларда Кызыл хоорангa болгаш район төпперинге магазиннерниң саны канчаар-даа аажок көвүдеп, олар мөгүлер ышкаш өзүп турар апарган. Оларның саны эн ылангыя найысылалда дыка көвүдээн. Барык базым санында борбак садыг бар. Оларның кол бараанналарының бирээзи — арага. Оон өртээ база канчаар-даа аажок улуг. Республика даштындан сөөртүп эккелген арагаларның өртээ 200 рубльден куду эвес. 56 рубльдин кофезин садып алырындан акшаны харамнаның турар хирезинде, кижилер 200 рубль болгаш оон аар өртектиг араганы хөй-биле садып ап, ижип турар. Бо чылын хоорайларда, кудумчуларда эзирик кижилер ажок көскүлеп апарган. Олар колдуунда тывалар. Эзирик тыва хөрээженнер база бо-ла көстүр.

Сөөлгү үеде янзы-бүрү арагалар ишкеш, хораннанган кижилер хөй деп чугаа чоруп турар. Ол ындыг-даа боор чаравас. Арагага «өттүгенген» дээш дөрждүп турар кижилер дугайында ында-хаая дыннаар бис. Ындыг-даа болза, ылаптыг болуру-биле республиканың сот-медицина экспертизазының бюрозукта барын, каш кижи бо чылын арагага хораннаның өлгенин документилер өскүзүп ылаңгылаан бис.

1992 чылдың 5 айларында арыг арагага 14 кижи хораннанган. Бюроның документилерин көрүп олурарга, чаңгыс хүн сүт ийи кижи ангы-ангы черлерге арага ишкеш, хары үеда хораннанган таварылгалар бар. Кымнар, кажан, кайда хораннанганы? Бо чылдың январь 4-те Кызыл хоорайның 38 харлыг тыва хөрээжен чурттакчызы Л. С., май айының 16 хүнүнде 64 харлыг С. У., март айының 28-те М. Г. арагага хораннаның өлгеннер.

Сот-медицина экспертизазының ажылдакчыларының чугаазы-биле алырга, арагага хораннаның өлген кижилер кайыын, кажан арага садып ишкеш, өлгенин толарадыр арга чок боон турар, чүге дээрге эзирик кижилер кайы-даа магазиннен азы бир өске чердеи арага садып алгаш, ону кажадаа иживаадып болур. Арагага хораннанган кижилерниң саны бюроның документилериндe айытканындан ораачок хөй деп олар бодап турар, чүге дээрге сүүрларда, районнарда арагага хораннанган кижилерни кандыг-даа экспертиза чокка хөөржүдүп кааптар таварылгалар бары чажыт эвес.

Спирттер дугайында. Спиртер шынар талазы-биле ангы-ангы боор. Ижип болур спирт чугле этилдиг спирт. Оон-на өске спирттерни «үстүү болуктуң спирттери» деп адаа. Ол спирттерни ижер болза, кижи элээн үе үстүнде, хораннаның өлүр, Үстүү болуктуң спирттерни ижерге, чыттаарга-даа этилдиг спирттен бичин-даа ылгалыр чүве чок, оларны чүгле лабораторлуг хыналда соонда тодаралып болур.

Үстүү болуктуң спирттери амдан-даа, чыт-даа талазы-биле этилдиг спирттен ылгалбас болганда, үстүү болуктуң спирттерни арыга садып, аны водка кылдыр холаап-даа, садып турар кижилер боттары безин билбейн, кижилерни хорамчан каап болган.

Арага садып турар магазин бүрүзү садып турар арагазының шынарының дугайында сертификаттыг (шынызыга документ) турар ужурлуг. Ону садып алыкчының негеллезиннге садыжы садып алыкчыга көргүзер хүлээлгелиг. Сертификат чок магазиннен арага садып ижери саравызыг.

Этилдиг спирт холуктуг арага садып ишкеш, хораннаның өлгешкенин саны чүгле бо чылдың 5 айында 14, а камфарлыг спирт, янзы-бүрү эзиртер будумелдер ишкеш хораннанган кижилерни катай даара алыр болза, эвагалап турган, хораннанганнарының саны оон-даа ораачок хөй.

Арага садып ижериниң мөрөөзүнде эмнелгеге дугайында бодаарга артык эвес.

Шангыр-оол МОНГУШ.

Арагалаашкынның ужжуктары

раннаның өлген кижилер кайыын, кажан арага садып ишкеш, өлгенин толарадыр арга чок боон турар, чүге дээрге эзирик кижилер кайы-даа магазиннен азы бир өске чердеи арага садып алгаш, ону кажадаа иживаадып болур. Арагага хораннанган кижилерниң саны бюроның документилериндe айытканындан ораачок хөй деп олар бодап турар, чүге дээрге сүүрларда, районнарда арагага хораннанган кижилерни кандыг-даа экспертиза чокка хөөржүдүп кааптар таварылгалар бары чажыт эвес.

Спирттер дугайында. Спиртер шынар талазы-биле ангы-ангы боор. Ижип болур спирт чугле этилдиг спирт. Оон-на өске спирттерни «үстүү болуктуң спирттери» деп адаа. Ол спирттерни ижер болза, кижи элээн үе үстүнде, хораннаның өлүр, Үстүү болуктуң спирттерни ижерге, чыттаарга-даа этилдиг спирттен бичин-даа ылгалыр чүве чок, оларны чүгле лабораторлуг хыналда соонда тодаралып болур.

Үстүү болуктуң спирттери амдан-даа, чыт-даа талазы-биле этилдиг спирттен ылгалбас болганда, үстүү болуктуң спирттерни арыга садып, аны водка кылдыр холаап-даа, садып турар кижилер боттары безин билбейн, кижилерни хорамчан каап болган.

Арага садып турар магазин бүрүзү садып турар арагазының шынарының дугайында сертификаттыг (шынызыга документ) турар ужурлуг. Ону садып алыкчының негеллезиннге садыжы садып алыкчыга көргүзер хүлээлгелиг. Сертификат чок магазиннен арага садып ижери саравызыг.

Этилдиг спирт холуктуг арага садып ишкеш, хораннаның өлгешкенин саны чүгле бо чылдың 5 айында 14, а камфарлыг спирт, янзы-бүрү эзиртер будумелдер ишкеш хораннанган кижилерни катай даара алыр болза, эвагалап турган, хораннанганнарының саны оон-даа ораачок хөй.

Арага садып ижериниң мөрөөзүнде эмнелгеге дугайында бодаарга артык эвес.

Шангыр-оол МОНГУШ.

ҮПТЕКЧИ ООРЛАР КӨВҮДЭЭН

Кем-херек үүлгедиглери-биле, эн ылангыда өлүрүкчү, үптекчи, күштээр, оорлаар чоруктар-биле демиселда күштелдирер дугайында солун, сетиүүлдерге, хурал-суглаалларга хөй-хөй эш-өөрлер бижип, санал-сүмелерин киирип шаг-ла боон келди. Оон иштинде мен база-ла солуннарга 2-3 катап бижип-даа, район, республика төвүнге бурутканы. Оларның саны, дыызы Кызыл болгаш Бий-Хем районнарга болгулаан. Бий-Хемниң Туран — Хадын суур аразында май 3-те орукту 16-шы километринге ВАЗ-2121 маркалыг автомашинаның чолаачызы Сергей Чемин Хаак Монгуштуң башкарыы чорааны ИЖ-10.5 маркалыг мотоциклге үскүлештирген. Шиитап мотоциклдың бензин газазы чаңы берген. Оон-ла болган ужурунда ала-ийи кижи ертүүнү алган.

Май 7-де Кызылдың башкы училищезинин башкызы Анатолий Саратовкин М-412 маркалыг автомашинаны эзирик башкарып чораан, озал-ондакты ыылаңнындан бир пассажир кемдээн.

Тиилелеп хүнүнде база озал-ондактарлыг болган ИЖ-21251 автомашинаның чолаачызы Виталий Шумков Салчак Тока аттыг кудумчулап чоруп орган, хевертен чадаа-тергелеп чораан Энек Алдынайны таварып эрте берген. № 3 ортумак школаның ол өөренирлериниң мүнүп чораан тергениниң тормозу үрелих чораан. Ынчалза-даа ершээлдер болган.

Ол-ла хүнде пассажирлер АТБ-ниң чолаачызы Роман Тулуш ПАЗ-672 маркалыг автобусту мүнүп алган хаалы орган. Ол Кочетов Витер-наполеальная кудумчуларын белдиринге эзирик чораан кирер. Бо дугайында бодалын Кызылда пенсионер Михаил Шур-оол кончуг-ла тодаргай бо чылын солунга бижээн ийин.

Шынап-ла, көдээде кандыг-даа камгаланыр үүвези чок малчын кижинин үптекчи оорлар өлүрүп кааптар-даа болза, чүгле оларның чоок кижилери оон аагын эдилел чыдып чаар боордан өске, кымдаа оларны кааргевес деп бодаар мен. Ол дугайында Михаил Шур-оолуун «бижек тудуп камгаланган малчынны шиидип хаага хөөнү» деп бижип турары черле кончуг шын. Бо талазы-биле устуку удуртулга чүге көдээ малчын, ыыраан-чөпүк чоннуң бодаваа боор үүве-вайн. Ырак-узак черде чурттаан, корүүр улуска бодаан шиитүрел садар болза эки үүве-дир ийин.

Ынчалза-даа, чүге дээрге эзирик кижилер кайы-даа магазиннен азы бир өске чердеи арага садып алгаш, ону кажадаа иживаадып болур. Арагага хораннанган кижилерниң саны бюроның документилериндe айытканындан ораачок хөй деп олар бодап турар, чүге дээрге сүүрларда, районнарда арагага хораннанган кижилерни кандыг-даа экспертиза чокка хөөржүдүп кааптар таварылгалар бары чажыт эвес.

Спирттер дугайында. Спиртер шынар талазы-биле ангы-ангы боор. Ижип болур спирт чугле этилдиг спирт. Оон-на өске спирттерни «үстүү болуктуң спирттери» деп адаа. Ол спирттерни ижер болза, кижи элээн үе үстүнде, хораннаның өлүр, Үстүү болуктуң спирттерни ижерге, чыттаарга-даа этилдиг спирттен бичин-даа ылгалыр чүве чок, оларны чүгле лабораторлуг хыналда соонда тодаралып болур.

Үстүү болуктуң спирттери амдан-даа, чыт-даа талазы-биле этилдиг спирттен ылгалбас болганда, үстүү болуктуң спирттерни арыга садып, аны водка кылдыр холаап-даа, садып турар кижилер боттары безин билбейн, кижилерни хорамчан каап болган.

Арага садып турар магазин бүрүзү садып турар арагазының шынарының дугайында сертификаттыг (шынызыга документ) турар ужурлуг. Ону садып алыкчының негеллезиннге садыжы садып алыкчыга көргүзер хүлээлгелиг. Сертификат чок магазиннен арага садып ижери саравызыг.

Этилдиг спирт холуктуг арага садып ишкеш, хораннаның өлгешкенин саны чүгле бо чылдың 5 айында 14, а камфарлыг спирт, янзы-бүрү эзиртер будумелдер ишкеш хораннанган кижилерни катай даара алыр болза, эвагалап турган, хораннанганнарының саны оон-даа ораачок хөй.

Арага садып ижериниң мөрөөзүнде эмнелгеге дугайында бодаарга артык эвес.

Шангыр-оол МОНГУШ.

Корум-чурумну шыңгыырадырынга хамаарыштыр бодалдар

Мен кырган, пенсионер, 70 хар чедир көрбээним чок, дыынаваанным өөрүү эвес кижи-дир мен. Бичии шаамдан оор деп чүвени ховар-ла дыынап, өзүп келдим. Бо хамтык сөөлгү 1960 чылдардан бээр чоруп өзүп, үптээп, хулиганнаар, арагалаар, өлүрер чоруктар коорту тыптып, өскен чүве.

Бистин амыдыралывыстың сөөлгү бо үелериндe оорлар-биле демиселде хоойлу чымчак, ниити хоруушкун дыка көшкек. Ону тоомчага албаан келгенивистен, янзы-бүрү кем-херек үүлгедир хамчык аарыг калбарып, дендиг чадазында келгени бо-дур. Оорлаар чорук чок турган болза, өске кем-херек үүлгедир чорук база чок турар ужурлуг.

Кем-херек үүлгедиглери-биле демиселдиг турган, бистин ак-сеткилдиг активчилериннe, ылангыя милиция ажылдакчылары үүлгедикчилериниң кара холуунан аныяк иезиниңдэн, ажы-төлүүнден азып, хогарап турарын дыынаап, кижиниң угаан-сагыжы хайнып, хөйле бодаларны бодап көөр-дир. Шак ындыг кижи теегүзүнде көстүп көөрзэн, кара сагыштыг, каржы-дерзин үүлгедикчилерни ол-ла черинге хөй чок көрүп турда дээди яла-биле шаанда хоойлу дег, шиидип турза дээрзин кижи бодай бээр. Милиция ажылдакчылары дээрге бистин амы-тынывыс, амыр-дыжывыс камгалаан эрге-чагырганың күүседи кичи төлээлери-ле болгай.

Шагда, 29-30 чылдар үеэ-де боор, бистин валывыска улуг, семис ак, сарыг торгу тоннуг лама кижи келгенин билир мен. Ынчан 8 ай үеэ турган. Ол кижиниң улус хөлчок хүндүлеп, хөй улус кады аалдар аразында камбы башкы дижин чоруп турар чораан. Ачам сут ном номчуудуп турган дээр. Ынчан ол кижиге арага бээрге ишпээн, ол шажын номналынга удур чүве деп, арага-биле оорлаар чорук кажан-даа төрө хөрээнге удур чүве болгай аам, бо чорук шаа барып өскүп нептерээр болза, кончуг-ла багай чүве-ге чедирер деп чугаалаан. Ону 1970 чылдарда ачам менээ чугаалап берген чүве.

Тывага Президент сонгулдазының үезинде ужуражылга хуралдарында Ш. Д. Ооржак хоойлуну Тывага таарыштыр шыңгыырадыр мен деп аазаан кижи болгай. Черле ынчаш Тыва тускай догунаан куруне болганда, бодунга хамаарышкан тускай хоойлу-дүрүмнүг болур болгаш эң каржы, өлүрүкчү, күштекчи, үптекчи, оорларга удур шыңгыы кеземчени ап турар апаар болза, бо чорук эвээжел чидер ужурлуг. Ынчангаш мээн саналым — Тывага кеземче хоойлузун чоокку үеде бүтү чонга төлевилеп чугаалаштырган. Дээди Советтиң сессиязында хүлээп алыры чүтүла дээр мен.

Амгы бистиң ажылаан турар хоойлувус бүстүп душкен ССРЭ-ге хамаарыштыр ниити чүве болганда, биске таварышпас азы ында көрүүмээн үүлдер база бар боол, чамдык чүве хоойлу ажылдакчыларынга база биче эвес шаптараазыннарны таварыштырып турарын херекке албайн барып болбас ужурлуг бис.

Очур-оол САРЫГ-ДОНГАК.
Бай-Тайга район.
Шуй суур.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ОРУКТАРЫНДА

Бо чылдың май 1-ден 15-ке чедир Тыва Республиканың оруктарында он күн улуг озал-ондактыг болчушкун бурутканы. Аваа ийи кижи амы-тынындан чарылган, 14 кижиниң эмнелгеде чыттыган.

Бо эвээш үениң дургузунда болгулаан озал-ондактың байдалын сайгарып көргөн. Ол ондактыг болчушкуннарның 8-ин республика төвүнге бурутканы. Оларның чамдыызы Кызыл болгаш Бий-Хем районнарга болгулаан. Бий-Хемниң Туран — Хадын суур аразында май 3-те орукту 16-шы километринге ВАЗ-2121 маркалыг автомашинаның чолаачызы Сергей Чемин Хаак Монгуштуң башкарыы чорааны ИЖ-10.5 маркалыг мотоциклге үскүлештирген. Шиитап мотоциклдың бензин газазы чаңы берген. Оон-ла болган ужурунда ала-ийи кижи ертүүнү алган.

Май 7-де Кызылдың башкы училищезинин башкызы Анатолий Саратовкин М-412 маркалыг автомашинаны эзирик башкарып чораан, озал-ондакты ыылаңнындан бир пассажир кемдээн.

Тиилелеп хүнүнде база озал-ондактарлыг болган ИЖ-21251 автомашинаның чолаачызы Виталий Шумков Салчак Тока аттыг кудумчулап чоруп орган, хевертен чадаа-тергелеп чораан Энек Алдынайны таварып эрте берген. № 3 ортумак школаның ол өөренирлериниң мүнүп чораан тергениниң тормозу үрелих чораан. Ынчалза-даа ершээлдер болган.

Ол-ла хүнде пассажирлер АТБ-ниң чолаачызы Роман Тулуш ПАЗ-672 маркалыг автобусту мүнүп алган хаалы орган. Ол Кочетов Витер-наполеальная кудумчуларын белдиринге эзирик чораан Григорий Клепиковту таварыпкан. Ону тодаарыпкан, чадаг кижи бурулуг болган.

Бо чылдың май 10-да чолаачы Киржал Сачат Титов кудумчуунга машиназын эзирик башкарып чораан, бир кижиниң таварган. Ол кижиниң эмнелгеге чыттыган. Кызыл районнуң Каз-Хем суурга Алексей Меркулов база-ла мотоциклди эзирик башкарып чораан. ВАЗ-2121 маркалыг автомашина-биле үскүлешкен. Бертинген ийи кижиниң база эмнелгеге чедирген.

Бо эвээш үениң дургузунда автоинспекцияның ажылдакчылары кылымак ажылдап, эзирик башкарып чораан 76 чолаачыны тутган. Ол ышкаш 48 автомашинаны улус оорлап мүнүп алган. Оларның аразында өзүп каш мотоциклдер база бар.

В. ОЩЕПКОВ.
КАИ-ниң улуг инспектору, милицияның майору.

Бөмбүрзектиң суралы

РОССИЯГА ДЕТКИМЧЕ КӨРГҮЗЕР ДЭЭН

ЛОНДОН. Рейтер агентилелдиң корреспондентизиниң Мурнуу Африка Республикадан дамчытканың өзүгаар алырга, ол чурттуң чазал Россияга деткимче көргүзер дугайында шиитпирни хүлээп алган. Россия-биле садыг-экономиктиг харылзааларны калбартыр болгаш садыгажыр үеде эн-не таарымчалыг байдалдарны Россия Федерациязынга хандырып бээр дугайында айтырыгны Мурнуу Африка Республиканың сан-хөө, садыг болгаш үлегпүр министерстволары амгы үеде херек кырында шиитпирлеп турар.

ТЕЙДАР АЛИЕВ ДИЛЕГ КЫЛГАН

ТЕГЕРАН. Армяннарның болгаш Нахичевань чурттуглариың аразында чоокта чаа шыңгыы месилдежиишкиннер дугайында айтырыгны Нахичевань автономнуг республиканың Дээди Советиниң даргазы Гейдар Алиев ИранныңИслам Республиказының даштыкы херектер министри Вазэи-биле телефон дамчыштыр чугаазының үезинде сайгарып көөрүп оралдашкан. Армяннарның болгаш Нахичевань чурттуг азербайджан националдыг кижилериниң аразында чепсектиг месилдежиишкиннерни соксадыр сорулгалыг сайгаракчыларны Нахичевань республикаже чорударын, бүзүнүг дузалымны азербайджанныга бээрин Алиев Иранган дилээн. Нахичевань-ны ынчаш дузалымчыны соокку хүннерде бээр дугайында Иранның даштыкы херектер министрининң оралакчызы дыынаткан деп. Рейтер агентилелиниң корреспондентизи Тегерандан дамчыткан.

КОНФЕРЕНЦИЯ БОЛГАН ПРАГА.

Коммунистиг турган чурттарга сеөх-ызы ылгай көөр чаруктуг айтырыын Чехословакияның найысылалынга болган конференцияга чугаалажып көргөн. Еврей националдыг кижилерге удур хөөннериниң болгаш хелеишкиннериниң сөөлгү үеде Чехия Европа чурттарынга күштелгенин конференцияның киржикчилери демдеглээн. Коммунистиг өзүл-чурумнарның удуртукчулары турган кижилер болгаш барын үзеллиг раникалдар сөөлгү үеде еврейлерге удур хелеишкиннерни өскүзүп турары ховар эвес деп конференцияның чамдык киржикчилери чугаалаан.

Республика эмнелгелеринде

КАДЫКШЫЛ ХЕРЕК ЧОК БЕ?

Сөөлгү чылларда туберкулёзтан аарып турар уругларның санының өзүп, аарыгның хевирлериниң нарыыдап, көвүдеп турары эмчилерни, ада-иелерни дүвүреп турар. Чоокка чедир-ле ол аарыг колдуунда тыныш органнарынга, тодаргайлаарга, өкпеге турган болза, ам ол бестерде болгаш мага-боттун өске-даа органнарында тыптып турар апарган.

Туберкулёзка удур тарышкынны уругларга ийи, үш-даа удаа кылып турарын амыдыралывыстан, медицина практиказындан билир бис. Биргизин — уруг чаа төрүттүнген турда, кеш алаанче сыкыртышкын-биле, ийнгизин болгаш үшкүзүн (БЦЖ-ни) уруг школачы, бирги база тоску класстарга турда кылыр. Бо тарышкын чеден чылдарның дургузунда эн нептереңгей турган болгаш уругларның туберкулёзтан хоораары 16,8 катап кызырылган турган. Чаа төрүттүнгеннерге болгаш тарышкын кылдырбаанларга хорамча турган харын. Амгы үеде уругларның туберкулёзтан хөй аарып турарының чылдагааны чүдел?

Бо айтырыгга долу эвес-даа бол, харыы алырын база республиканың туберкулёзка удур диспансериниң уругларга салбырының ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжарын, ол бүгүну номчукчуларга дыныадып чедирерни шенеп көөр болаан мен.

Үстүнде айтырыгга харыы кылдыр мындыг тайылбырны берип болур. Сөөлгү үеде школачыларга тарышкын, сыкыртылганы кылбастай бергенинин чылдагааны ангы-ангы: янзы-бүрү хоочугай болгаш аар аарылар, чаңгыс удаа хереглээр шприцтер чогундан ада-иениң уругларын тарыдарындан ойталазары ужжуктуг болуп турар.

Уругларны чыттырып эмнээр ол салбырга кол эмчиан Александр Георгиевич Матракпин чок турда чеде берип-тир мен. Ынчалза-даа улуг сестра, коллективте хоочунарның бирээзи Римма Петровна Хлебопашникова-биле чугаалажыр арга бар болган. Бо хүннерде салбырда орун саны хөй — 75 орун орнунда 87 орун бар. Палаталарда орунларны сымарлаштыр салып каан. Мырынай бичин — 2,3 айлыг чаштардан эгелээш 14 харга чедир уруглар ында чыдып өкнедип турар.

Үенин берге байдалының аайы-биле бо салбырда шиитпирлеттинин чадап турар айтырыглар эгээш эвес-тир деп чүвени Р. П. Хлебопашникованың чугаазындан билип алдым. Чижээлээрге, үзүн хуусаада чыдып эмнедип турар уругларга идик-хеп эң чугула херек болуп турар. Ынаныг идик талазы-биле байдал бергедээн. Уруглар чаңгыс чеге олурар эвес, чылыг үеде сүт колдуунда дештыгаа турарлар. Ада-иелер мурнуку үеде типочка чижектиг чиик идиктерни садып эккеп турган болза, ам шуут чок. Садыгларда идик-хеп ховар. Бар шаанын өртээ улуг боорга индыг боор, платьелер, колготки, ук болгаш иштики хеп аймаан эккелбестээн. А эмнелгеге ындыг хеп турар эвес, кыс уругларга халаттар, оолларга кылын пестен даараан чүвүр, хөйлеп харыы турган. Ам ол хептиң өңчүзүнү билдинмес кылдыр куурарып, элеп калган, ойбак-самдар. Чоорган, сыртык хаптары, ак-чоорганнар, чоттунар аржылдар база эленчизинде келген.

Эм талазы-биле база-ла байдал баксыран орар. Моон соңгаар кандыг болуру билдинмес, баш мунгаш.

Ол эмнелгениң даштында девискээри кызыы, уруглар ойнаар шөл чок болганындан, хэйганыыштардан өске чүүдаа чок. Кыры чаглактыг столчугаштар кылып ап болур арга бар. Ынчалза-даа чайгы үеде септелге болу бээрге, чамдык эт-септи чайладып, даштыгаа салыр апаар. Ынчан уруглар ойнаар шөл дугайын бодаан-даа ажыы чок. Уруглары пәркче, хем кыдыынче эдертип, агаарладып, ойнадып болур. Ынчаар бе дээрге, девискээрге, безин ойнап келер идик чок улусту ырадыр эдертир арга чок.

Чем белеткээр өрээл — кухня даштын, девискээрде чаңгыс өрээл, тар бажыңчыгаштар. Ортузунда электри плиталары тургускуларга, ону долгандыр хензиг чеде поварлар аъш-чемин белеткеп, аъш-савазын сымарлаштыр салып алган, иткилежип чоруп турар: Ындыг-даа болза, чем-биле хандырылга багай эвес. уруглар хүнде 5 катап чемненип турар-даа болза, витаминнер чедишпес. Фрукт, погаз аймаан уруглар чивейн турар.

— Аъш-чем, эм-таң, идик-хеп дээн ышкаш ажыл-агыйжы айтырыгларны диспансериниң кол эмчизи Н. К. Цой багай эвес шиитпирлеп, ховар продуктулар тыпканда, бирги эдлегде, уруглары бодап, ш

ЧАЯАН

Бажын өрү көдүрүпкеш, чакгыс черже кайгап турар теве. Шиш мыйыстарлыг, күчү-сурлыг сарлык. Оларның чанында — хоюг чөөктүг өшкү. Уран холдут кижиниң сиилбип каан хуулгаазын малдарын Эрзин суурнун оргузунга көрүп болур. Олар — чүгле тыва малга болгаш тываларга, ылангыя эрзинчилерге тураскаал эвес, а оларны кылган кижиниң бодунга база тураскаал-дыр.

Эки кылган эт көргеш кижи, ону кым кылган ирги деп ылап-ла айтырар. А ол чер чүрттүг Бригад Дупчүрү биле азы оон сураан дыннаан кижилер ылап-ла ооруу дээрзин кайын эндээр. Чүге дээрге Бригад Санчыевич бистин Тывада сураглыг даш чонувчуларының бирээзин-дир. Ындыг боорда-боорда, өске уран-шевелердем дыка ылгалыг. Польша, Германия, Чехословакия, Москва, Красноярск, Ленинград болгаш өске-даа черлерге болгулаан чартык чүс чыгыы делегелерлиг кижиниң ынзыг онзагай талаларын ам силерге чугаалаайн.

Бот-тывынгыр уран чүүл коллективинде, ылангыя Бай-Дагның «Тарлашкын» бөлүмүде игил, бызаанчы болгаш хомус чергелиг хөгжүм херекселдерге кескүлен апарган. Кылыры нарын, чымыштыг болгаш түвектиг ол херекселдерни бодунуп холу-биле чаяан турар кижилерниң бирээзин база Бригад болгай. Чугаалаарга-ла, «холу-биле», а херек кырында ол бүгү ажылдарны уран холу-биле, кеску караа-биле, мөгөн угаа-ны-биле, төмес күжү-биле, кыштыг тура-соруу-биле болгаш изиг чүрээ-биле бириктир кылыр. Дыннангыр кулаа-биле база. Оон башка хөгжүмүнүн хөөнүн, аялганың азының канчап билир?

Аялга. Аялга чогаадыры ачаа эвес. Ынчалза-даа Сибирниң шериг ансамблинин Тывага ырлап келген «Бораскешеш» деп ырызын, азы «Бай-газынының хадыларын» дыннаан кижи бот-тывынгыр композитор Дупчүр Бригадтың бо талантызын база маңгалай бээр. Оон аялгазын чоргаткан, азы аялгазы-биле сөзүн катай чогаатканы ырлаанын оон чоргаар ырлажып турар. Ийе, ол чамдык ырларының сезин бодуу чогаадып турар. Ындыг болганда, ааш-сонгуулуг хөгжүм херекселиниг бичиичиниг композитор Дупчүр Бригад шулүкчү салым-чаанныг кижилерниң база бирээзи кижидир.

Ырыны чогааткан кижиниң ыраажы болбас аргазы черле турбас. Ынчангаш ол уран чүүл көрүлделериниң чыдып калбас ыраажыларының база бирээзи-дир. Оон бо талантызын Тывадан өске черлерниң безин, чону магадаан. Оон ынай ол коншертти игил, баян болгаш өске-даа хөгжүм херекселдерн-биле үдеп бээр кижилерниң база бирээзи. Ындыг болганда ол — хөгжүмчү-дүр.

Бригад Санчыевич Композиторлар эвилелинин база кежигүнү, Чуруктуулар эвилелинин база кежигүнү. Ол Кызыл хоорайда тускай мастерскаялыг. Эрзин райониун кааскалга болгаш шимелде ажылдары бо чуруктуунуң ачызында боттанып турар. Лозуннар, плакаттар, чуруктар, утулзалар... оон ажылы. Аптараларны, улугуурларны, эвелерни ол аян киирип турар. Мынчан кээрге, оон кылып шыдавас чүвези чок, кылган чүвези саматтынмас.

Оон кижен өрүүрү, чонак сырыыры безин аянныг. Инек саары, аъш-чем кылыры чижектиг чүүлдер бичиинде-ле мергежээн ажылдары-дыр. Оон чүве айтырар болзунза, кандыг-даа айтырыга долу харыыны берип шыдаар. Болу база бүгү билини, күжүн, салым-чаанының дээжизин чонга бөөр, аныяк-өскенге дамчыдар дээш кызып турар. Оон удуртун турганы «Чонар-даа» бөлүмүнүн өөреникчилериниң Леня Уржук Москванын Суриков аттыг чуруулга институтун дооскан чуруучу. А. Саша Барнмаа Красноярскиниң чуруулга институтунда өөренип турар. Ам удуртун турары «Сөгилөн» чечен чогаал нинтилелинде база талантылыг кижилер тыптып турар. Черле болу ол-бо ужуражылгаларга чагыг-сөзүн берип, чаагай чанчылдарны нептередин келген. Ынчангаш оон ынча хөй чүвеге четтиг, шуптузунга чедишкиниг болуп турарын кижи кайгаар. Алыындан кежээ, ажылгыр, чүткүлүг, үйүга тура чок, мактаага бажы дескиимес кижиниң намдаарыдан каш сөс бо-дур. Чаяан кызы салым-чол деп чүве олдур, бөгүн Тывада өске ындыг хөй талантылыг кижи чок. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ам аялган хардан турар Бригад Санчыевич Дупчүр ындыг кижи-дир.

Чоолу КАРА-КУСКЕ.

МАҢНАЙНЫҢ ОДААЗЫ

Салчак Юнгарович БАЙЫР

Улуг тоолчунуң 100 чыл оюнга тураскааткан байырлыг кежээден

Тоолда кирген ыдыктыг Сүт-Хөл-биле амыдыралда херек кырында бар Сүт-Хөлдүң аттарының домей болганы бирде болаарга, черле таварылга эвес ышкаш сагындырар. Чүге дээрге Сүт-Хөл чечен-мерген тоолчулары-биле Тывада сураг-жаан, кожууннарының бирээзи. Ү-дүпте чүрттүп чораан, аттары үттүндүрүп та чеже тоолчулар маңгаа чүрттүп чораан чүве.

Амгы үениң улузунуң угаан-сарыылында кадагалаттының аргыган тоолчуларның арызында Ооржактың Намыырай оглу Маннай онзагай черни эзлеп турар. Маннайны өстүрүп каан кырган-ачазы Дылырык улуг уктуг тоолдаар Тос-каралар деп Шекпээр чүрттүг кезек Ооржактың чөөни чүве-дир. Оон иезин Тоолдаар-Кадай улуг тоолчу чораан.

Ооржак Маннайны Тываның эн-не сураглыг тоолчулары Түлүш Баазанай, Ооржак Чанчы-Хөө, Монгуш Агылдыр, Ооржак Тевек-Кежеге, Салчак Чанзан, Сат Конзай дээн чергелиг чеченнер-биле дөмейлеп болур. Бо тоолчуну аас чогаалының шинчилекчилери боттускайлан онзагай шыпарлыг Сүт-Хөл тоолчуларының улуг өгбе-башкызы деп үнелеп турар. Маннайның тоол делегейниң чырык өргөзүнүң адаанда дыка хөй тоолчулар үнген.

Бо хире ат-сураглы, чоннуң хүндүткелин ол канчап чедип алганын оон амыдыралы, эрткен ороу, тыва чонга арттырын каан уран өнчүү, аас чогаалының эртинелери бадыткан турар.

Маннайның допчу намдары аас чогаалының дугайында Ч. Куулар, О. Дарыма олар май 19-та «Шынга» бижээн болгай. Ынчангаш борта чүгле чаңгыс болуушкунга — Маннайның байырлалынга доктаан көрөзүн.

Тоолчунуң 100 чыл оюнга тураскааткан байырлыг кежээниң оон чаңгыс чер-чүрттүглары Алдан-Маадыр суурга май 16-да демдеглеп эрттирген. Бо байырлалды Алдан-Маадырда чаа ажыттының турар музейинин эргелекчизи, төөгү башкызы Далар-оол Аммыырович Монгуш база хоочун башкы, тоолчу Борбак-оол Дүктүг-оолович Сарыглар солун оргаанизастап эрттиргеннер. «Алдан-Маадыр» совхозтуң директоры Юрий Монгушевич Быыртпаа база тоолчунуң төөгүлерин бо кежээниң эрттиринде улуг дузаны катаптаар. Ол ышкаш ук байырлалга өскээртен аалчылар база чалаткан. Тыва аас чогаалының хоочун чыныгызы болгаш шинчилекчизи, амгы үеде Тывада сарыг-шажынның «Аңдын-Богда» нинтилелинин Кэмбы-ламазының бирги орааныгызы болур О. К. Дарыма, Бельгиядан келген кино тырттырар болук, Цэнгэл тывазы архитектор Ортун-Назым, Алдан-Маадыр аттыг чүрт-шинчилел музейинин ажылдакчылары база ТДЛТЭШИ-деп бо чүүлдүң автору киришкен.

Байырлал «Маннайның одаа» деп хам өзулалы-биле эгелээн. Бо уттүндүрүп өзу-чанчылды кыыскан одагны долгандыр чыыткан хөй чонуң киржилгези-биле О. К. Дарыма дериг-дүнгүрлүг, бүгү-ле сагылгаларны долуу-биле көргүспүшаан, улуг хей-аът-биле күүсеткен.

Хам чүдүлгелиг чораан тыва чоннуң бо өзулалын ол кежээ сактыл көргүскенге база ужурлуг. Улуг назылыг алдан-маадыржыларның сүзүк-чүдүлгезин хүндүлеп, оларның күзели-биле Маннай тоолчунуң 100 харлаңында оон сүнезинин кыйгырып, хомудалын, чагыг-сөзүн дыкнаар дээнин база ол чер-чүрттка арыглаашкын хевирлиг өзулал боон турар хевирлиг. Бөгүүгү ажыкчарлыг үеде, кажан тыва улустың чүдүлгеге ыдыктыг хамаарылгазы дагын эглип орар үеде, Маннайның чүгле улуг хам чорааны, оон Куу-Хам деп тоолчу чорааны эвес, а харын шола ады-даа чаңгыс чер-чүрттүгларынга шагда-ла чажыт эвес апарган. Хорушкун үеэнин дешиг-биле дыка хөй сураглыг тыва тоолчуларның хам салым-чаанын чажырын чорадрын билирлер эвээш чадавас. Оларга Маннайдан аңгыда Баазанай, Чанчы-Хөө, Агылдыр, Саян Самбуу дээш, өскелер-даа хамааржыр. Хамнарның иштики делегейи, бойдус-биле харылзаазы, дериг-херексели, алгыштары дээрге тыва улустың энтографтыг төөгүзүнүң, угаан-медерел сайзыралының канчаар-даа чок улуг байлаа човаан дээрзи биллингир. Бо бүгүнү бүрүү-биле кадагалаан алгаанывыс — эртемге дыка улуг чидириг боон артышаан.

Маннайның Тове-Хаяже аай-дедир көөрү турганы, дериг-дүнгүрүн хавыгыр турганы, 1926 чылдан 1960 чылга чедир тоолдаваан чорааны бо-ла бүгү хоруглар-биле холбашкан турган дээрзи илдеп. Куу-Хамның хам алгыштарын эгидеги берге-даа болза, оон хамнап чораанының дугайында көргеп, дыннаан кижилериниң сактыышкынары эртемге ажыктыг немере боон болур. Бетин дээрге, Маннайның байырлал кежээзинин үеэнде безин солун сактыышкынарны магнитофонга бижидип алыр аргалыг болдувус.

Маннайның одаан кыыскан соонда клубка чон доллур олурупкан. Тоолчунуң чуруун аскан индирге төөрлерин болгаш келген аалчыларны чалаан. Бо чүүлдүң авторунуң Маннай дугайында илеткелиниң соонда, сактыышкыннар эгелээн.

О. К. Дарыма тоолчунуң аас чогаалынга хамаарылгалыг ачы-буянындан ангыда, оон тыва улусчу чанчылдарны база эмнээр-домнаар аргаларны билир чораанын онзалап демдеглээн. Маннайның өөреникчизи Б. Д. Сарыглар «Арыылаң-Шокар зыттыг Алазрай-Мергеннинг аза сөзүнүче чорааны» деп тоолду Чечектитге бир-ле дугаар дыннааш, аас чогаалынга сүндүгүн эгелээнин сактып чугаалаваш. «Герезин-Чодуг», Саазын-Баштыг, Кыл-Бооставы» деп тоолду чыыганнарга ыткан.

Тоолчунуң төөрлериниң сактыышкынары база онза солун болган. Уруунун уруу Чангыс-Карыш Дур-ооловна Ооржак кырган-ачазының канчап хам апарганының дугайында чугаазын сактып чугаалаан. Кырган-ачазы бичиизинде 7 харлыында-ла хөй кадарын чораваш, аъттыг каас хептиг кижиге (дириенге) таварышкан соонда, вараваш, хам апарган. Ол-ла дириенгге ол 30 харлыында база катаа канчап ужуражканын база солун төөгээн. База-ла уруунун уруу, башкы Варвара Дур-ооловна Ховалыг кырган-ачазының чаа бижикти Ургуларындан өөрениң алгаш, тоолдарын бодуу бижип эгелээнинин дугайында солун сактыышкынны кылган.

Кежээниң түнелинде аас чогаалының хоочуннары—З. Д. Суваң, Б. Д. Сарыглар дээш, оон-даа өскелерге белекторни тывыскан база ол ышкаш Алдан-Маадыр көдээ Совединин саналы-биле, чүрттакчы чоннуң деткимчези-биле тоолчунуң чүрттүп турган кудумчузун Маннай кудумчузу деп эде аваан. Чаа ажыттының тура музейге «Маннайның тоолдары», «Аксагалдай ашак», «Улуг-Хем» № 69 (ыида Ю. Л. Арапчынның «Дуугаан тоолчу Маннай» деп чүүлү бар) деп номнарны база ол ышкаш тоолчунуң бодунуң холунуң ужуу-биле бижээн ваннарының хоолгазын ТДЛТЭШИ-ниң төөгээн белек кылдыр дамчыткан. Маннайның байырлалы аас чогаалының концертн-биле доозулган.

Ынчангаш Маннайның байырлалы оонгей талаалыг салым-чаанын база катап бүгүдеге сагындырып, оон амыдыралының амгы үениң кижилериге, ылангыя аныяк-өскенге өөредилгиин бадыткаан. Маннай дээрге кадарчы, бызаанчы, кижизидикчи, тоолчу, төөгүчү, чечен, хам, эмчи-домчу — өзулуг-ла үлегерлиг өгбевис-тир деп чүвени чыыганнар улам хандыр медереп билген боор.

Маннай дээрге чүгле эрткен үениң төөгүзү, музей экспонады эвес, а амгы үениң дириг сүлдези-даа апарган. Оон амыдыралы амгы үе-биле сырый харылзаалыг. Чечениң арттырын каан тоолдары, үлегер домактары, ырлары, тывызыктары, дүрген чугаалары тыва чоннуң уран өнчүзү апарган.

Маннайның база бир үнелиг эртинелери болур салгакчыларының арызында ам-даа долуу-зуу-биле ажыттынмаан тоолчулар безин бары солун. Оон өөреникчизи, улуг тоолчу Хүргүл-оол Сарыг-Хунаевич Монгушун оглу Соңгар-ооллуң «50 хар өскеш тоолдаар мен» дээн сагылгазын эртемденнер манавышаан.

Маннайның эн-не үнелиг эртинези — төрээн чүрту Манчүрек. Алдан-маадыржыларның хоочуннары болур Ондарларның Чодур оглу Шүриенмей ойнап өскени чайлаглары Хан-Дээр. Самыма сынныранда кыыгаарының Тыва иштинге чыырлып оварын соксадыр дугайында 1989 чылда-ла биске дамчыткан хомудал-дилээн чогуур ужурлуг черлер ам-даа шиитпирлеп чадап турары база хараааданчыг. Чер-чүрттүн кызыгаарының эн-не тодаргай херечизи — аас чогаалының тураскаалдары болгаш оон эдилекчилери болгай. Оларның арызында Маннайның эртинелериниң ужур-дузазы канчаардаа чок улуг.

Алдан-Маадырга кыыскан Маннайның одаа чүректерге ошпейн, ам-даа чоннун хей-аъдын көдүрүп, аас чогаалының сонуургалын өөскүдүн хөрлээледир боор дээрзинге бүзүреп артывыс. Моон соңгаар улуг тоолчуларның мындыг хүннерин чүгле тус чернин байырлалы кылдыр эвес, а хөрүн бүгү тыва чоннун байырлалы кылдыр демдеглээри күзенчиг.

Зоя САМДАН.
Эртемден.

Ада-чүрттүн Улуг дайынының киржикчизи, иштики херектер органнарының хоочуну, милициянын халажылгада майору Салчак Юнгарович Байыр амыдыралының 73-кү чылында үр, зар ааваскының соонда 1992 чылдың май 31-де мөчээн.

С. Ю. Байыр 1920 чылын январь 15-те Барыын-Хемчик районунун Хөнделен суурга ават өг-бүлеге төрүттүнген. Күш-ажылчы намдарын 1940 чылда Барыын-Хемчик районга эгелээн. 1941-1943 чылдарда Тываның аратты революстут шериниң аъттыг шериг полугунга. 1943-1944 чылдарда 1-ги Украин фронтузунун 6-гы гвардейжи корпузунун, 8-ки гвардейжи дивизиязының 31-ги гвардейжи чадаг-шериг полугунун составында шериг албазы эрттирген. Дубнону хостаары дээш тулчуушкунунар үеэнде балыглаткан. Типлелге соонда ол шериг албанындан милицияже шилчээн.

1944 чылдан 1966 чылга чедир ол иштики херектер органнарынга аныа шагдаадан эгелээш райкуускомнуң иштики херектер кылдазының начальнигинге чедир ангы-ангы албан-дужаалдарга ажылдап чораан. Эрзин база Чөөн-Хемчик райкуускомнарының ИХК начальнигинге ажылдаан. 1964 чылда Омскиде ИХМ-ниң милициянын тускай ортумак школазын бот-өөредилге-биле дооскан.

ИХМ системазынга ажылдап келген чылдарында С. Ю. Байыр иштики херектер органнарының кадрларын өскүдүп, кижизидиргинге хөй күүсү болгаш билиглери берип чораан. 1966 чылда женсиже үеэнинин соонда, ол республиканың улус ажыл-агыйының адырларынга ангы-ангы албан-хүдээлгелерге ажылдап, иштики херектер органнарының аныяк ажылдакчыларын кижизидиргинге идепкейлиг киржип келген.

С. Ю. Байыр амыдыралы бедик идепкейлиг чоруу, чазгай сеткилдиг, бодуунуң-биле ылгалыг чораан.

С. Ю. Байырның ак сеткилдиг, күш-ажылы, хөй-нинчи ажыл-чоруулгазы Чүрт дайынының ордени-биле, «Эрес-маадырлыг чорук дээш», «Дайынчы шылгарал дээш», «Германияны чеңгээри дээш» медальдар-биле «Ак сеткилдиг албан дээш» медальдың 1-3 чергелери-биле демдеглеткен.

Салчак Юнгарович Байыр дугайында чырыктыг сактыышкын бистин чүректеривиске кезээ мөнгеле артар.

ИХМ-ниң коллективи.

Чаяан шыбыразы

МАГАДЫЛАЛЫ—ДЕЛЕГЕЙ РЫНОГУНУҢ ДЕННЕЛИ

Амгы үеде республикада сыынның болгаш ивиниң мыйызы бөдүүн, чамдыкта харыкчок чегей аргалар-биле ажылдап кылдынып турар деп чүве билдингир. Ынчаныңы харааны-биле оон эвээш эвес кезин үрелип, ажык чок апарып турар, оон түнелни — хөй-хөй муң рубльге болгаш валютага каража чедиртинип турар.

Сыын болгаш иви мыйыстарын эки шынарлыг, делегей рыногунуң неге лделериниң деннелинге чедир ажылдап кылыр чаа бүдүрүлге Кызылда ажыттынган. Республиканың анныыр ажыл-агыйларының, ивижи совхозтарының удуртукчулары болгаш специалистери, ивижилер ол бүдүрүлге-биле керээни чарып ап болур.

Бүдүрүлгениң идегелдиг технологиязы база ажылдап каан продукциязының эки шынары мыйыстарны эң бедик делегей өртектеринге садар арганы бээр.

Күзелдиглер бүдүрүлгениң 3-19-59 база 3-05-03 телефоннарынче дүн-хүн дивейн долган болур.

«АЯН-92»-НИҢ КӨРГҮЗҮҮ

Аныяктарның хөглүг эстрада бөлүүнүн **«Аян-92» концерт көргүзүү 1992 чылдың июнь 6-да** Улусчу культура төвүнге (Политиктиг чырыдыышкын бажыңы турган черге) болур. Концертке чаа ыраажылар **Юлиана Ондар, Эрес Ондар, Шолбан Монгуш, Олег Даваа** киржир.

Программада: рок-балет, шоодуглар, конферанс, сыгыт, хөөмей, амгы композиторларның чаа аялгалары болгаш оон-даа өске.

Концертти тургускан балетмейстер **Олег ДАВАА.**
Композитор **Айдын МАРТАЙ-ООЛ.**
Коллективтиң удуртукчузу **Тамара БОЧКАРЕВА.**
Концерт **17.00 шакта** эгелээр. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар, телефону **3-68-64.**

Бажын-Алаак ортумак школазының 1972 чылдагы доозукчуларын июнь 12-де школага чыглырын дыннаарын хүн.

ОРГКОМИТЕТ.

• • •

1983 чылда Кызылдың КАИ-зен Михаил Чимит-Доржуевич Онгарның адынга тывысканы В. С. Д категориялыг АБМ № 070203 чолаачы шыныгзагын (талонну № 695203) читкеним-биле күш чок деп санаар.

• • •

1989 чылдың август 10-да Ак-Довуракта ДОСААФ-тың автошколазының Виктор Кужугетович Калзанның адынга тывысканы А. В. С. Е категориялыг АУ № 543662 чолаачы шыныгзаны күш чок деп санаар.

САЛЫМНЫЫНЫҢ ХЕРЕЧИЗИ

Михаил Дүүнгарны дөрт-беш чылдарын дургузунда номчуучулар шыырак журналист деп биле берген. Оон бижээн материалдарын Тывада номчуваанар ховар дизе частырыг чок. Аныяхтар солунунуң ажыгларынга ол национал айтырыгның барын ажыт-чажыт чокка көдүрүп, тыва дылдың, шажын-чүдүлгениң, культураның, чанчылдарның, тыва чоннуң национал бот-медерелинин, чоргаараалының дугайында баштай бижип эгелээнинин бирээзи. Кем-херек үүлгедиишкининге, оон чүү дээш үнүп кээп турар эге дөзүүнүн чылдагааннарының дугайында чугула, чиңгир айтырыглардыг өүүлдерни база хөй-бүү-биле бижигилээн.

Бодум хуумда оон «Интеллигенция Чоя. Нинтилел» деп материалын келергей сонуургап номчуп, ында оон кылган ыдыктарлыг хайгаараалдары, түнелдери-биле кончуг-ла чеңнээрешкен мен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ону амыдыраалы эки билир, мергежилдиг журналист деп санаар мен.

Ынчалза-даа мен маңаа оон чогаалчы салым-чаанының дугайында чугаалаар бодадым. «Бөөр дүнү» — Михаил Дүүнгарның баштайгы ному. Ук номчуп эвээш саныг үнгена хомудаатыг. Райониарда автордун чогаалы холдан хол дамчып чорун турарын көрдүм «Бөөр дүнүнге» хамаарышкан материалдарны «Шин» солун чаңгыс эвес катап парлаан. Ынчангаш мен аңаа доктаар бодаадым. Оон бүүлүг калбак сайгарылгазын чогаал критиктеш ажаа-бир кылдаарлер. Мен чүгле аныяк прозаның сезгүү ийи «Улуг-Хем» альманахтың үнүгдүрү чечен чугаалаының доктаар бодаттым. № 78 альманахта оон «Дунки аалы» деп чогаалы үнүп. Ынаа ол төөгүмелиг чыгралыг болган аныяк кижиниң дугайында бижип турар. Уткалың каш сөске таарымалаага мыйыг. Кежиктер (хол маадыр) баштайгы кадайы аңгы ыскайлан бажыч-балгаттың ажыгаш, кавказ чоруй баар. Шакыр (кадайы) Кежик-биле оң ажыг кыл чүрттап, эдертип келген бичин оглу, кызын оон хоорайда чаңгыс өрээл бажыңынга шору кижилер иазыны чедир өстүрүп алыр. Бажын-балгат чок түреп чораан херээжения Кежик кээргеп келгеш, оон-биле кадыр чүрттай берген. Ам келгеш каапканы ол. Ынчалза-даа Кежик элээн ур үениң иштинде Шангырының чедип кээринге идегелин оскүмас. Чечен чугааның сюжели ийнги херээжен Агы-биле уламчылааш, төлер. Агының кады чүрттаал дээн (ол база шору улгады берген оолдуг) дилээнден Кежик ойталап каастар. Ол херээженнин сеткилинге, шынап-ла, чүрттаар дээн күзел ылап турган, турбаан бе дээрзин автор тайылбырлавайн турар.

Ынчалза-даа авторнуң: «Кежиктің кулактарынга Шакыр...

Иом болгаш номчукчу

«Мени кончуг-ла билбейн бардың, Кежик» дээн сөстери катап-катап дыннаган» деп төндүрген сөстери номчукчунуң бажыңга бир бодалды киирер. Салым-чаанның бижээн өзүлүг чогаал ыдыг болур ужуглуг. Анаа «аңгыдаа» ... «бөгөй» ... тайылбырлыг, ыглаашкынның херээ чок. Амыдыралдың өзүмнү айтырыларынга чогаалчы кижи номчукчуну бодуу боранын сайгарылгын билир кылдыр кижилдеп, мөгүлээр ужуглуг. Мын хөлүг чогаалдаанда Михаил Дүүнгарның чогаалга салым-чаанны тодаан-биле кестүп келир.

Бо 1992 чылдың № 1 саа «Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлүнге боо «Херечи» база «Спеаалис» деп чогаалды парлаттынгылаан. Оларны кайызы-даа мөгүлүг болгаш кижиниң иштики дилегейиниң психологтуг өзүмнү өстүрүп кылыр дугайында болуп турар. Нарын-Белектиг-даа («Херечи») Чоргаалдың-даа («Спеаалис») өзүр-хевирлерин бис, шынап-ла, оларның сагышсеткилинин иштики делегейин таварыштыр билип алыр бис. Автор маадырларының ажыгчаның амыдыралда кандыг болдур, шак ол хевээргизин номчукчуларга ажык чугаалап берген. Ол оларынга хамаарыштыр эки, багай азы будуштуг, будуш чок маадыр деп сөс этпээн. А чогаалдарның идейлиг үткизин бис оларныч ажыл-ижин, салым-чолун, ажы-чаанын, дыл-домаан таварыштыр билип алыр бис. Бодунун бижээн чогаалын таварыштыр чогаалчының чүүү чугаалаксаны даг артындан үнүп келгеш хүн дег биске билдинип келир. А автор болу амыдыралиндыг-дыр, мындыг-дыр деп тайылбырын бодунун аксы-биле биске бөрбейн турар. Ынчангаш Михаил Дүүнгарны номчукчуларынга бодунга дегбүүрээр, оларны база талантылыг, угаанныг, сагыныг кижилер деп ... чоруур автор деп санаар мен.

Оон ыныай мээн бир эскерген чүвем бар. Бо аныяк чогаалчывыс чогаалында маадырларына келергей ышак, оларның сеткил-сагышының дувреллери, мунгаралы, өөрүшкүзүн денге үлежип кижи-дир деп көөрдүр мен. Ол маадырларын хажыызындан хайгаараайын, а шуут оларның арызында чоруп турар кылдыр кестүр.

Михаил Дүүнгар тыва чогаалдың чечен кугаа жамрыгда чаа кестүп келген автор. Бо жанрга ол хейну кылып болур деп бодаар мен. Ынчангаш оон электен төөгүлер, романнар «оруунче» далашкан аныы чок боор деп бодаар мен. Оны ол бодуу-даа билер боор. Аны чок болза чаңгыс-ла ол жанрга «дүүрей» берип-даа болгай-ла. Чехов сүү дижик? «Кыска (чогаалга хамаарыштыр — Ш. К.) болуру дээргеге — салым-чаанның херечизи-бирге дээн. Улуг классик Чеховтуң ол сестери Михаил Дүүнгарга база хамааржыр деп бодаар мен.

Шириндей КУЖУГЕТ.
Кызыл хоорай.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

УРУГЛАРЫВЫС ЧЕМПИОННААН

Чоокта чаа Минусинск хоорайның чоогунда Бүгү-россия чергелиг «Сибириада-92»-ниң бирги черн дээш черниң үтүнин тыварынга элээдв болгаш школачы уруглар, оолдар аразынга спортчу маргылдаалар болуп эрткен. Маңаа Якутск, Благовещенск, Чита, Новосибирск, Кемерово дээш, оон өске-даа хоорайлардан 30 ажыг команда киришкен.

Бистің Тыва Республиканы төлээлеп, Чадаана хоорайның шилиндек командазы киржип, аңаа эки түнелдерни чедип алган. Ол маргылдаанын киржикчилериниң удуртукчузу-биле ужураштым

— Бо чергелиг маргылдаалларга удаа-дараа киржип келген бис. Барган санывыста-ла багай эвес түнелдерни ойнап ап турган бис. Бо удаада чүрттүп 30 ажыг хоорайларындан 400 ажыг спортчу киришти. Уруглар, оолдар чедишкиннерлиг болду. Уруглардың оюнарга эки белеткелдиминден улуг хамаарышканы чугаажок — деп, спорттуң бо хевиринге спорт мастерине кандидат Олег Түлүшович Киштеек чугаалады.

Спортчу чедишкин кызымак белеткелден кончуг хамааржыр. Маңаа ол тренер башкының кызымак ажылын демдеглевес арга чок. Маргылдааның баштайгы хүнүнде хүүда бирги чер дээш үнүүшкүүнчер болган. Дөрт хүнүн аңгы-аңгы хевирлерге алган санныыр каткаш, түнелиин үндүрген. Спорт мастерине кандидат Чечена Монгуш чүс ажыг кижиниң аразындан ийги. Леонид Хаван-оол дөртү черни алган.

Спринт хевиринге болган оюнларга оолдар ийги, уруглар бирги черни алганнар. Маргылдааның эстафета кежээнге бистің оолдар, уругларывыс артык күштүүн көргүзүп, кайы-даа команда чемпион атка төлептиг болган.

Түнелиинде команда кежигүннери шупту киржир оюнга уруглар командазы чемпион болган. Ынчангаш бистин спортчуларывыс тулган белеткелдинин көргүзүп, спорт мастерине кандидат аттарын бадыткааннар. Өөрүнүг чүве ол команданың дөрт чаа киржикизи мастерге кандидат атка төлептиг болган.

Ынчангаш Чадаананың ийи дугаарлыг ортумак школазының өөреникчилери Мира Сүүдүй, Аравна Умба, № 1 школадан Шолбан Куулар, ОПТУ-6-ның сургуулу Ромеш Оңдар спорт мастерине кандидаттар болгаш демдеглеңчиг-дир.

Олег ШУННЕЙ.
Чадаана хоорай.

СПАРТАКИАДА ЭГЕЛЭЭН

«Тыва төп коопту» районнарда садыг организацияларының аразында чайгы спорттуң спартакиадазы эгелээн. Спартакиаданы республиканың хереглекчилер кооперациязының профэвилел комитеди болгаш «Тыва төп коопту» баштаар черн организастап эрттирер. Районнар аразында маргылдааны 6 зонага үүлү каан.

Баштайгы спартакиада Бай-Тайганың Тээлиге база Чаа-Хөлге болуп эрткилээн.

Бо уязада солунун номчукчуларынга Чаа-Хөлге болуп эрткен кооперация ажылдакчыларының спартакиадазын таныштыраар сорулгалыг бис.

Чаа-Хөл районга болган төп зона спартакиадазынга Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Арыг-Узүүнде хереглекчилер нинтилелдериниң күш-культуржулары киришкен.

Спартакиаданың программазында спорттуң дараазында хевирлери киргеш. Чадаг чарышка оолдарның 1000 метр, уруглардың 500 метрге чарыжы, эр улустың шыдыраага, хереезеннериниң шашкынге оюнары, хол бөмбүүнге оолдарның болгаш уруглардың командалары база техниске маргылдаалар.

Бо үш хереглекчилер нинтилелдериниң изиг маргылдаазының түнелиинде тиилекчилер илерээн. Спортчу оюнарының бүгү хевирлериниг эң хей саны чаалап алганы дээш бирги черни Чаа-Хөлдүң хереглекчилер нинтилелинин күш-культуржуларынга, ийги черни Арыг-Узүүнде ажылчын кооперациязының спортчуларынга тывыскан.

Волейболга эр-даа, хевээннерда командалардың бирги черни Чаа-Хөлдүң, ийгизин Арыг-Узүүнүң командалары чаалап алган. Чадаг чарышка оолдардың бирги черни Арыг-Узүүнүн Михаил Донгак, ийгизин Чаа-Хөлдүң Мерген Саяын-оол, уруглардың Чаа-Хөлдүң спортчулары Галина Байыр-оол, Аңдымаа Монгун-оолар тиилекчилер болган.

Шыдыраа маргылдаазынга Чаа-Хөлдүң шыдыраачызы, ында райпо баштаар черниң даргазы Виктор Куулар, ийгизин Арыг-Узүүнүн шыдыраачызы Геннадий Серижикпей алган.

Теннисте Арыг-Узүүнден Михаил Донгак, Лидия Дартай, ийги черни Чаа-Хөлдүң спортчулары Мерген Саяын-оол, Галина Хураганчык чаалап алганнар.

Тиилекчи коллектив — Чаа-Хөл райпозунун хереглекчилер нинтилелинин спортчулары республика төвүнге туннел маргылдаага киржир эргени чаалап алганы ол. Кол судья — республиканың профэвилелдериниң спорт нинтилелинин ажылдакчызы Э. Б. Чоксум бүгү маргылдааларны биллиг башкарган. Оон ангыда бо спортну ... организастап эрттиреринге Чаа-Хөлдүң райпозунун башлаг черн коллектив болгаш районда спорт комитеди (даргазы Николай Шыырап) киржип, бедик организаторлуг чорүүн көргүзүп.

К. САТ.
Спартакиаданың судьязы.

СПАРТАКИАДА ЭГЕЛЭЭН

«Тыва төп коопту» районнарда садыг организацияларының аразында чайгы спорттуң спартакиадазы эгелээн. Спартакиаданы республиканың хереглекчилер кооперациязының профэвилел комитеди болгаш «Тыва төп коопту» баштаар черн организастап эрттирер. Районнар аразында маргылдааны 6 зонага үүлү каан.

Баштайгы спартакиада Бай-Тайганың Тээлиге база Чаа-Хөлге болуп эрткилээн.

Бо уязада солунун номчукчуларынга Чаа-Хөлге болуп эрткен кооперация ажылдакчыларының спартакиадазын таныштыраар сорулгалыг бис.

Чаа-Хөл районга болган төп зона спартакиадазынга Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Арыг-Узүүнде хереглекчилер нинтилелдериниң күш-культуржулары киришкен.

Спартакиаданың программазында спорттуң дараазында хевирлери киргеш. Чадаг чарышка оолдарның 1000 метр, уруглардың 500 метрге чарыжы, эр улустың шыдыраага, хереезеннериниң шашкынге оюнары, хол бөмбүүнге оолдарның болгаш уруглардың командалары база техниске маргылдаалар.

Бо үш хереглекчилер нинтилелдериниң изиг маргылдаазының түнелиинде тиилекчилер илерээн. Спортчу оюнарының бүгү хевирлериниг эң хей саны чаалап алганы дээш бирги черни Чаа-Хөлдүң хереглекчилер нинтилелинин спортчулары республика төвүнге туннел маргылдаага киржир эргени чаалап алганы ол. Кол судья — республиканың профэвилелдериниң спорт нинтилелинин ажылдакчызы Э. Б. Чоксум бүгү маргылдааларны биллиг башкарган. Оон ангыда бо спортну ... организастап эрттиреринге Чаа-Хөлдүң райпозунун башлаг черн коллектив болгаш районда спорт комитеди (даргазы Николай Шыырап) киржип, бедик организаторлуг чорүүн көргүзүп.

К. САТ.
Спартакиаданың судьязы.

КИНО

ИЮНЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Неустановленное лицо» 9.40, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (уламкан). Видеозал: «Свирепый кулак» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Битва трех королей» (2 серилыг) 15.30, 18.30 шактарда.

ИЮНЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Звезда» (Индия, 2 серилыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозал: «Молодой мастер» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Благодарное наследие» (2 серилыг) 15.30, 18.30 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 10[illegible]

АГАР САНЫ: «Тыва сонзаан» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солунун редакция коллективи.
Комредактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдыц август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 106 (14830) 1992 чылдың июнь 4, четверг

Солунга ат салган шагы 23.45 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

Суггатчылар: оларның ажыл-херээ

ЧАҢГЫС БАГ БОЛБАСКА, ХОРЖОК ИЙИН

Бистер анаа чоруп турувуста, Эрзин хемнин суу эрини ашпаан дээрден башка база дыка дажыр берген чораан. Частын соок болгаш когурумнуг хүннериннин соон дарый, каш хүн улай ишкен, оон түүйсели ол-дур, хем суу улгаткаш, бораалгактыг апарган. Дамырактар немешкеш, далай аваар деп чүве ол-ла ыйнаан. Олар катчып-катчып келирге, хем суу чоорту элбей бергени бо. Сугнун ындыг «аажылы» чамдыкта кончуг айыылдыг болдур эвеспе: ажылга шаптык хамаанчок, улуг когарал чедирип болур. А өске таварылгада көдээ ишчиге ажыктыг дузазын-даа көргүзе бээр. Ынчан суггатчылар амыран, артында-ла ажыл-ишчи турасоруктуг апаар. Чогум-на ынчангаш ынчалган боор, мээн-биле чугаалажып олура. «Чаа орук» совхозтуң суггатчылар звенозунуң удуртукчузу И. С. Дупчур бүдүү өөрээн сеткилин чажырбалы: «Суг ам элбеп тур. Үерлээн хем суу ажыглап тур бис». Ындыг харын, суг элбек болган тудум-на, суггаттыг шөлдүн беримчези хөй болур.

Ол дугайын суггатчылар эки билир болгаш улгады берген хем суун чуучук га бурузунге чөп ажыглаар сорулгалыг ажылдап турарлар. Оларның кызымак ажыл-ижи ырактан-на илдеп: оларның суг долдурар хөөлбектерин элээн херээ черден көстүп, хүн караанга кыланайып чыдар. Сугнун немежин келтенибиле оларның чымыштыг ижинде харысалга улгаткан. Чүге дээрге, суг хөөлбектерин үргүлүү хайгаараас болза, олар эрини ажа берип болур. Ынчангаш дөрт кижиден тургустунган звено кежигүнерин эвлечет ёзугаар ону хынап, барык-ла хүн-дүн дивейн ажылдап турар. Суг хөөлбектерин ажыдып, хаарын база-ла эвлечет ёзугаар чорудуп, шелге сугну чедиштирерин хол-биле кылып турар. А ол-ла хөөлбектер долдурар черлерин база-ла мындыг дараалашкаа-биле кылыр, биргизи дола бээрге-ле, ону хаап кааш, дараазында суг аксыр дээрим ол. Ынчангаш 4 кижиниң кайызыдаа бүдүн хүн дүргүзүнда ажыл чок аптпас, хүлээнген даалгазын күүсеп тура хүн бээр. Көжээлиг-Булунуң бо суггатчылары ынчаар ам эгин кожа элээн каш чыл ажылдап каапкан, арга-дуржулгалыг-даа апарганнар.

Иван Санчыевичиге удуртканн бо звенонуң суггаттыг шөлүнүң хемчээли улуг: 400 гектар хире. Ында ам олар люцернаны тарып алган. Ам 80 гектар черге рапс тарып алырлар. Суггатчылар гектар бүрүзүнден-не 15 центнер дужүтту ажаап алырын бодап, дугуржуп алган. Кезилдеин ийи удаа чорудар болганда, күзүн барып бир гектардан-на 30 центнер ногаан массаны аптар бис дээрзин Иван Санчыевич бүзүрелдиг чугаалап олурду. А мен бодум хуумда арай чигзинеримге, ол эрткен чылгы ажыл-херээ-биле бадыткаар болган. Чүл дээрге олар эрткен чылын 900 тонна ногаан массаны ажаап алырын баш удур планнаан, ону ажыр күүсеткен. Ол эки-дир. Оозунга даянгаш, олар бо күзүн база-ла ол хире хемчээлиг мал чемин белеткеп алырын бодап турар. «Суггаттыг шөлдерден эвээш дужут алырга ынчыгла ыйнаан. Ынчангаш ынчаар алаачал алгамывыс ол» дээн хевирлиг бодалын звено удуртукчузу илереткен. Оон ол күзелин өске эш-өөру база деткээни билдингир боор. Чүге дээрге кандыг-даа ажыл бүдүрерде бир коллективтин кижилери чаңгыс баг болбаска, ол кайын бүдер деп.

Аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда, звенога хөй кижиниң херээ чок. Чогум-на мындыг бодал ёзугаар ол звенода дуржулгалыг кижилер катчып алган. Оларның шупчузу-ла техника бүрүзүн — автомашиналарны, тракторну, комбайнны чүгле башкарып билир эвес, а оларның кандыг-даа кезээн кончуг эки сайгарып шыдаар, өскээр чугаалаарга таптаашкынныг чылдар үезинде хөөредип чаныжаныывыс ышкаш, беш салаазы дег билир эрлер-дир ийин. Мен бөгүн оларны дугайын ынчаар бижиккеш, көңгүс-ле хөөрешкеш. Аная-ла кара угаан-биле бодап көрөр: звено удуртукчузу И. С. Дупчур Балгазынның профтехучилишезинин бирги доозукчуларының бирээзи кижи-дир. Ол үеилиңнеп ол 1959 чылда дооскан. Оон бээр ам 33-күү чай эгелеп турары бо-дур. Ынча чыл иштинде техника-биле халбактанып келген кижи ону ынчаар билиридаа чөп боор. А оон өске өөру — Алексей Лопсан, Тимур Оолак, Белек-оол Куичун, Очур Товариштай суглар оон бодундан дора эвезин. Иван Санчыевич улуг хундуткел-биле чугаалап, кижи бүрүзүнге хамаарыштыр бодуунуң бодалын илереткен чүве. «Ажылдап билир, харыысалгалыг улус. Оларны кандыг-даа техникага олуртуп каар болза, шыдаар болдур ийин» — деп, звеночу шуут бүзүрелдиг болган. Ол чөп. Арендатор улус бот-боттарын эки билишпеске, оон огулуг чүве үнмес. Олар бир доң болур ужурлуг. Оон башка төнчү түнел оларның кайызының-даа сеткилинге четпейн баргай-ла.

Звенонуң техниктиг дерилгези ажырбас: дөрт трактор бар. Черни андарар, үрезинни чаштырар, мал чемин кезер, ажаар күш ол. Оларда бир пресс-подборщик бар. Оон ангыда сиген кезер машиналарлыг, грабльдиг. Техникага херек кыыр-чаар материалдар үзүктелип көрбээн. Хандырылга ажырбас. Амдыызында дээрим ол. А оон кадында олар техникага аажок камныг хире улус болду. Оон ачызы-биле олар үреднишкинге таваржып көрбээн. Часкы хову ажылдары эгелээр мурнунда-ла бисте бар техниканы ыяк септеп-селип алыр улус бис деп, Иван Санчыевич чугаалаан.

Боттарының кол ажылындан ангыда олар картофельди олуртуп, оон дужудун база ажаап ап турар. Ам олар ону дөрт дугаар чыл олуртканн. Оон шөлү — 1,5 га. Бо чылдыг база-ла ол-ла хемчээлде олуртуп алганнар. Эрткен чылын оон дужүү багай эвес болган. Чайладыр суггарыг чайлааш, оортан 10 тонна дужут алган. Оозун совхозка дужаапкан. Бо чазын үрезин тып чадааш, орта элээн беергедешкен болдулар. Ынчалзаада ол ажырбас боор, келир күзүн ажаап алганы дужудуңден үрезин картофель аттыгын алырын оларны эрткен чылгы тоомчага албайн баргаш чоруу кичээндирик болур ыйнаан. Ол ындыг-дыр. Мээн хууда бодалым-дыр. А олар ол дугайын шагда-ла дугуржуп, чугаалашкан база чадавастар.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

Фотоинформация

Кызыл хоорайның төп харылзаа белдирилиг чанында бир бажында төп база типографиядан чүдүрүп эккелген республика солуннарын ылгаар, ону районнарже чорударынга белетээр цех бар.

Ында почта ажылдакчыларының ажыл-ижи эртенгинин 4-5 шактан эгелээр. Москвадан эккээр солуннар база орай кээр. Чамдык ажылдакчылар солуннар, журналдар манап, анаа хонар. Оларның ажылы ынчангаш чымыштыг, белен эвес.

Типографияга парлаваш, чаа эккелген бөзин будуу катпаан «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» дээш, чонуң өске-даа чагыдылгаларын республиканың чүкчүгүнче чорудар дээш, чагытканының аайы-биле үлей салгаш, савалаар.

ЧУРУКТА: солуннар, журналдар сайгарар цехте Анастасия Чүлдүм.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СОВЕТ-МООЛ КОМИССИЯНЫҢ ХУРАЛЫ

УЛАН-БАТОР. (РосИТАСЧТА-ның корр.). Россия биле Моолдун аразында төөгүде бир дугаар чазактар аразының садыг-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле комиссиязының бир дугаар хуралы моол найысылалга болуп эрткен.

Комиссияның Россияның кезээн Россияның Чазак Даргазының оралакчызы Валерий Махарадзе, Моолдуун — база-ла Чазак даргазының оралакчызы Чойжилсүрэнгийн Пүрэвдорж олар баштаан.

Хуралдың киржикчилериниң бодап турары-биле, чаа экономиктиг байдалдарда кайыдаа чүртта бооп турар демиглешкек чорудулар дугуржулгалыг шиитпирин хүлээп алырынче албадап турар. Ооң-биле кады рынок харылзаалары херек кырында бүдүрүкчүлериниң — үлетпүр бүдүрүлгелериниң, аграр ажылагыйларның ролюн көдүрүп турар.

Моол, мурнундаазы дег, кады ажылдажылгага ХКД чүрттары-биле, чүүн-даа мурнунда Россия-биле, харылзааларже онза кичээнгейин үлеп турар. Оон мурнунда экономиказы ЭДЧ болгаш ССРЭден барык 90 хуу хамаарылгалыг турган чүрт амгы үеде дыка берге кризистиг байдалда.

Россияның Чазак Даргазының оралакчызы В. Махарадзе баштаан делегациялы Моолдун чазак даргазы Дашийнш Бямбасүрэн хүлээп алган. Ужуражылгага комиссияның моол талазының удуртукчузу Чойжилсүрэнгийн Пүрэвдорж, албакның өске-даа кижилери киришкен.

Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчизин томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизинге Владимир Баринович Багай-оолду томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың июнь 1.

Районнар чагыргаларының даргаларын томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Макар Бавукович Доңгакты — Чөөн-Хемчик райкүүскомнуң даргазы эрге-хүлээлгезинден хостааш, Чөөн-Хемчик район чагыргазының даргазынга;

Карим Тасович Куулариы—Улут-Хем райкүүскомнуң даргазы эрге-хүлээлгезинден хостааш, Улут-Хем район чагыргазының даргазынга;

Кинсин Александрович Моңгу—Эрзин райкүүскомнуң даргазы эрге-хүлээлгезинден хостааш, Эрзин район чагыргазының даргазынга томуйлаар.

• • •

Сүндүей Яндак-оолович Монгеня — Тес-Хем районнуң «Танды-Сыны» совхозунуң директору турган, Тес-Хем район чагыргазының даргазынга томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияны Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1. Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның даргазынга Владимир Салчакович Очур-оолду томуйлаар.

3. Комиссияның составын болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның дугайында Дүрүмүн бадылаар.

4. Тыва Республиканың күрүне шаңналдарының дугайында Дүрүмнүң төлевилелиниң болгаш күрүне шаңналдарын тыпсыр чурумунуң төлевилелиниң дугайында саналдарны неделя дургузында хуусаада киирип келирин Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияга дагыр.

5. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның ажыл-чорудулгазын акшаландырарын баш бурунгаар айтыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың июнь 2.

Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле Комиссияның составы

Очур-оол Владимир Салчакович—Комиссияның даргазы, Күрүне секретары—Тыва Республиканың Президент болгаш Чазак администрациязының удуртукчузу.

Шыырап Биче-оол Сүндуевич—Чазак Даргазының социал камгалал талазы-биле оралакчызы, Комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүнери:

Абрамова Анна Ахметовна—Тыва Республиканың юстиция министриниң оралакчызы.

Даңзын-оол Ким Данилович—Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Секретариадының организастыг киллизинин эргелекчизинин оралакчызы.

Люндуп Кара-кыс Севеновна — Тыва Республиканың Президент болгаш Чазак администрациязының шаңналдар киллизинин начальниги.

Мартай-оол Виктор Васильевич — Тыва Республиканың культура министриниң оралакчызы.

Марченко Любовь Трифоновна—Тыва Республиканың улус өөредилге министриниң оралакчызы.

Сат Доок Натпитович — Тыва Республиканың садыг болгаш материалдыг курлавырлар министриниң оралакчызы.

Чадамба Владимир Федорович—«Шын» солуннуң редактору.

Ялаков Киям Шейхутдинович — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министриниң оралакчызы.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Маргышкан ажыы бар бе?

ОКТААН ДАШ ЭВЕС-ТИР БИС

Дүүн Кызылга сооксумаары кончуг болган. Кижилер ажылдаар черлеринче чоруп тургулаан. Эрткен-дүшкен улус көөрге, Тыва Республиканың Дээди Совединиң бажынының чанында кыдыында одаг салган, стол кырында магнитофон дамчыштыр аялгалар күтүлген, «ийиги майгын Дээди Совет» тыпты берген болган. Кижилериң сонуургаачалы аайлы эвес, оонмоон ыглыг, чүү болганын сонуургап чеде берген. Улутديванларны тургузу шаңнып каан, ажык черде столдар, сандайлар... Майгын иштинде ийи бичии уруг ыглашкан, оларның аныяк өг-бүле аргалаан турар. Чүү болганыл, ынчаш?

Тыва Республиканың Культура министерствозунуң ниитилиниң чүртталга бажыңынга бичии, таа хаптыг өрээлге беш кижи чүрттаар арга чок болуп келгеш, ээ чок. Күрүт турган турган бажыңче хоорайда тургустунган бажың чоктар ниитилелиниң сумезинбиле 1991 чылдың декабрь 30-де, кыштың чыжылама соогунда, ол өг-бүле көже берген. Анаа чеде бээрге, хоштуг суг шыва алы берген өрээл болган. Аныяк өг-бүле аштаан, чылыглаан, арыглап турган, ёзулуг бажың кылдыр сеткеш, аас-кежиктиг чүрттай берген. Бажың ол улуска амгы, шелүү чүрттаары дег дыка хайда боор. Анаа олар ону ол эр болуп келген.

Кызыл хоорайда Чөлаан кудумчуунда он бир дугаар бажыңның ишчу өрээлинде ийиги 2-де хемнерге беш моторнуктар, бир автобустар ужуурга хамаатчылары чедип келген. Олар келген дээрге бажыңга чайлан бээрге, бо-бо, беш хүн, сагыныгыр чайлаачы сагыныбаан. Удаваанда өг-бүленин эт-херекселдерин, вакса-вазын кам-хайыра чокка, буза-чаза кудумчуже үндүр октап эгелээннер. Өгнүн херээжен ээзи Светлана Оюн чаасканн турган болгаш улус аразындан дуза дилеп чаптыдаа кижи тыппаан. Күш турда чүү боор, удаваанда Светлана, ийи чаш уруу, 81 харлыг кырган аваазы үндүр октаан даш дег кудумчуга артканнар.

Аная чүрттадыр дээш эккелген орус хамаатылар тускай бажыңнарлыг. Амгы үеде шын дей чүвеге тыварылаа берелгеш чүве-дир ийин. Шак мындыг дорамчылалга, бажыңдыгышкынга, хуу-хеннүкүүте таваршыкан. Леонид Чигаашын өг-бүлезин «ийиги Дээди Совет» аварганы ол.

— Хуужудулга деп алгаш, хамык бажыңнарны чамдык улус садып алгаш, улуг өртектерге улам садып туруп берген. Ону удуртур-баштаар даргаларывыс биле турганнарга бис октаан даш эвес-тир бис, а хостуг эрге-шөлээлиг хоойлувус канчаа барганыл? Чаш ажы-төлүг өг-бүленин социал камгалалы кайыл? Ам кая чүрттаар улус бис? Бо хуумугга эрнок-даа болза, чүрттаар ужуурга таваршыканыывыс ол-дур. Чүрттаар бажың айтырыын шиитпирлээрге шагда, кашдат хонукта мадаа одуруп бис — деп. Леонид Чигаа мелээ ужуражкан чугаалаар болган.

Дээди Совет бажыңының чанында бир майгын шөлүнде ак слазынарда «Л. Ткаченко бир чылда 3 бажыңны солаан», «В. Урванцев дөрт өрээл бажыңче көшкен», «В. Кара-оол 5 өрээл бажыңны алган», «Хооркүүскомнуң удуртукчулары Кара-болга, Шөлуугга, Урванцевке, Ткаченкога бүзүрелеп чорукту чарлаан тур бис» деп бижээн, азып каан. Бажың чоктар ниитилелиниң болгаш «Хостуг арат» деп улустуг фронтунуң удуртукчулары бажың-балгатты хуужуварынга, кайы хамаанчокка душкен-ке кижиге садар чорукка, бажың алыр ёзугаар четкен кижилерни. Сүт-таа-биле өөрешкеш, бажыңларны шыт хуваарынга чеде-стеге хуур хорууп илереткен. Ол дээрге, оларның херээ-ле ыйнаан. База бажындан үндүр сывыртып тургаш доравчылаткан аныяк өг-бүле хоообілу ёзугаар хомудап болур, ол база оларның херээ.

Ам көдүрүп келген аасдылдыг байдалды сайгарып көрээлинер. 1991 чылдың ноябрь 5-те хооркүүскомнуң шиитпири-биле Чапаев кудумчуунда 11 дугаар бажыңның ийи өрээлин Ада-чүрттүн Улуг дайынының киржикчизи, инвалид Константин Зиновьевич Тетеринге берген турган. Кажан ынаар көже бээр дээш чеде бээрге, улус чүрттап орар болган. Ам канчаар, манаар ужурга таварышкан. Хоойлу ёзугаар Светлана Оюнга каш удаа сагындырыгны кылган. Милицияның участок төлээлери, бажың эргелелиниң удуртукчулары барып чугаалашкан. Адак соонда, хоорайның прокурорунуң, судтуң шиитпири-биле хөй киржикчилиг милиция, суд, бажың эргелелдериниң удуртукчуларының киржилгези-биле бажың-балгаттың эт-херекселдерин даңылаан, үндүрер ужурга таварышкан. Светлана Оюнга каш удаа хуусааны база берип турган. Бажың чоктар ниитилелиниң кылып чорудуп турар ажылын хооркүүскомдаткын турар. Олардан ийи кижи бажың үлээр комиссиядa кирип, бир кижи хооркүүскомда шүүт ажылдап турар дээрзин Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиковтуң өрээлинге болган хуралга чугаадан билип алган мен.

Тыва Республиканың валык камгалал министриниң орлаачызы Александр Тулин, республика эмнелгелиниң кол эмчизи Юрий Кузьмин олар эмчи Светлана Оюнга амдыгында бир өрээл-даа болза, улуг хемчээлдиг бажыңны бээр, элээн болганда, хосталыр деп турар үш өрээл бажыңны бээрин аазаарга, ынаваан болуп турар. Чүге дээрге олар ниитилиг чүртталга бажыңынга чеже чүрттаарыл, аргалыг болза, тускай бажыңдан бээрин пегеп турарында база чөптүт чүве бар хире. Ынчалза-даа чүү-даа чүве хоойлуга чагыртыр болгай. Ээзи чок бажың-на дээш, эки хандыр өөренип албайн кире бээрге, кандыг үржукка таваржыр дээрзин устунде айыткан чугаа бадыткаар боор. Ындыг-даа болза, чаш ургдарыглыг, 80 хар ашкап кыргап-авазы көрүп турда, өг-бүленин бажындан үндүр октапкан чорук дорамчылал болбайн канчаар. Ол өг-бүле анаа алды-чеди ай чүрттаандыр. Ол че дургузунда кандыг-бир шиитпирин хооркүүскомдаа, республика эмнелгезиндаа үндүрүп болгу дег. Ам аныяк өг-бүле чүс-чүс эрткен-дүшкен кижилериниң караанга көстүп, чованчыг байдалга таваржып, улуг хинчекти көрүп турарга эки бе, ынчаш?

Бажың чоктар ниитилели тускай регистрацияны эрткен, уставты хуралынга бадылап алган хөй-ниити организацияны болуп, Тыва Республиканың Чазааңга, Дээди Советке негелде-хомудалдарны киргеп болуп турар. Оларның кандыг негелде салганы билдинмес.

Дээди Советтиң бажыңының чанында «ийиги Дээди Совет» ам-даа турбушаан. Бо улустуң хомудалын чөптүү-биле шиитпирлөөрге хооркүүскомнуң удуртукчулары бир шын шиитпирин хүлээп алыр боор дээрзинге ыдеген арым.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Дүвүренчиг медээ

ОРУК-ХАРЫЛЗАА ҮЗҮЛГЕН

Чүрттүн экономиказында кризистиг улам ханылааны, социал талазы-биле аар-берге байдал болган энергия курлавырларынга өртектеринин вартааны амыдырал-чүртталганын бүгү талазынга доктарлыг салдарын чедирип турар. Оон түнелинде чөр болгаш агаардаа оруктарынга чорууруунуң өртек-үнези дыка улгадып, чонунуң аргыжылгазынга бергелерни таварыштырып турар. Бистин Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозунуң төвү Тапсы-Аксы суурну бо айтырыг оюп эртпээн, харын бирле дугаарында оон чүрттакчыларынга бергелер тургустунган. Суур боду район төвүнден бөзин дыка ыракта турар болгай.

Албан-ажыл ужуруунда болгаш ымы-хууда-даа чорук кылып, ырак черлерже чоруур ужур кымга-даа таваржыр. Район төвү кирер дээнде бөзин орук аайы-биле автомашиналар «бадылап», дозары дыка халалыг-дыр. Ажыктыг ажыл хүнеринин аная-ла, халас эрте бээрн ынчангаш таварылга эвес. Бир эвес эргежок чүтүла таварылгалар болган, кижилер денертен аарып-аржып, айыылга таварышкан болза, та канчаар чүве, район төвү кирери дыка берге. Бо чүтүла айтырыг талазы-биле бистин улус делүү таттарывыс-биле ужуражып, пассажир автобустарының дугайын каш удаа чугаалажып келген бис. Олар айтырыгны ам-даа шиитпирлеваан, шүүт Үттүпкан хевирлиг. Тапсы-Аксы суур-биле орук харылзаазы үзүлген деп болур: автомашиналар чорбас болгаш самолёттар ынаар ушпастаан.

Мурнуку чылдарда бистин суурунуң чүрттакчыларынга бо талазы-биле айтырыг берге эвес чүүл боор турган. Ам байдал шүүт дорайтаан. Ынчангаш орук-суур аразы автобус чоруурунга таарышпас, багай байдалдыг чүве болза мурнундагыы ышкаш, бистин суурже самолет ужар кылыр шиитпирлээрин республиканың лээди эрге-чагырга органнарындан дилеп турар бис. Бо хүнерде чонунуң дыштанылга шөлүү үези кидин түлүк. Ынчангаш ылай-бээр чоруур кижилериниң саны көвүдээр.

Бо айтырыгны дарый шиитпирлээрин база катап дилеп-вис.

Чонунуң өмүнээзиндеи Ортун-оол САЛЧАК.

ЧАҢЧЫККАН ААЙЫ-БИЛЕ

Кызыл хоорайга сеолгу барык ийи ай хире үеде кудумчуларда турган светофордар ажылдаваан.

Ам чамдык светофорлар ажылдап эгелээн. Ындыг-даа болза чолаачылар өөренгеш аайы-биле орук белдиринге келгеш, өске транспорт чок боорга, дорт-да халдыг эртип турар хевээр. Дүүн Ак-Довурак хоорайның бир чүрттакчызының «Запорожец» болган Кызылдың албан черинга бир «УАЗнги» ускулешкен. Маңаа райондан келген машинаның чолаачызы светофорну эскербейн, кудумчуга шимчешкин чурумун үзүп. Аас-кежик боор. Чолаачылар шоолуг кемдеваан.

Бистин корр.

ХАРЫЛЗАА ӨРТЭЭ ЧҮГЕ УЛГАТКАНЫЛ?

Бо чылдың июньуң 1-ден эгелээш, харылзааның хой янзы ачы-дузаының өртектери болгаш тарифтери база катап улгатканы билдингир. Ол дээрге күзенчиг эвес хемчег болган, ынчалза-даа ол Россия Федерациязының Чазааның энергия курлавырларынга, продукциязының болгаш ачы-дузаның өске-даа хевирлеринге күрүне өртектерин улгаттырарының дугайында 1992 чылдың майның 18-те үндүрген № 318 доктаалынга үндезилээн чүгүла шинтпир бооп турар.

Ол доктаалда энергия курлавырларының хой кезиниге, а ол ышкаш өөртүлгелериг бүгү хевирлеринге өртектерин мурнундагызындан элээн каш катап улгаттырарын көргеш. Оон түнелинде боттарының ажылынга энергия курлавырларын ажыглаар бүгү организацияларның болгаш будурулгелериг, оларның иштинде харылзаа черлериниг чарыгдалдарын база дыка улгаттырар ужурга таваржып турар.

Бо чылдың февраль 1-ден эгелээш, харылзааның көргүзүп турар ачы-дузазының хой кезиниге өртектерин болгаш тарифтерин ортумаа-биле 3 катап улгаттырганы билдингир. Ол ышкаш харылзаа дериг-херекселдериниг өртек-үнезин база 10-15 катап, ажыглаар материалдарның хой нурлуунга, оон иштинде олар бөкка чаңгыс-даа телефонуун ажылдан шылавас күүллери — кабельдериг болгаш сывырылдак демиодериг өртектери — 50-ден 100 катап улгатган. Энергия курлавыларының өртектериниг бо хире улгаткан чоорүүдүн харылзааларгаа эргежок чүгүла продукциязының өртектериниг база улам улгаттырын болдуар.

Чүртте болган бистин-даа республиканың харылзаа адырында кризис улам хамылаан ап турар орулганың хемчеги харылзаа дериг-херекселдерин күгле хөгжүдүп, чаартырынга өөс, харын база оларны үүн бүрүде үре-түнелдиг кылдыр ажыглаарынга безин бедиштейн турар.

Ылангыя телефон харылзаазының байдалы берге бооп турар. Телефон четкилериниг ажыглалының каражазы улам улгаткан болгаш харылзааның еске мындыг адырларының күсели-биле ону шаанда ышкаш долдур дугдаары бергедээн. Амды үениг мындыг куду денилиниде харылзаа черлериниг талазындан агроөлетпүр комплекциниг болгаш фермер ажыл-агыйларының хереглелнегелдерин хандырары берге бооп турар-дыр.

Үстүнде эйттыгган чүүлдерни барымдаалаш, Россия Федерациязының Чазаа харылзааның чер-черде будурулгелериге харылзааның ачы-дузазының тарифи бот-үнезинин деннелинге дүүштүр сайан, доктаалны эргеен берген.

Ынчалза-даа харылзааның чүгүла социал ужур-дузалыг ачы-дузазынга, чижээ, чонга эргежок чүгүла почта харылзаазынга, тодаргайларга, чаа-пирлээр ужурлуг.

Ол ышкаш хоорайлар аразынга телефон-биле чугаалажып, харылзажырының телевири база улгаткан. Чижээ, хоорайлар аразының шугумубиле автоматтыг телефон станциязын дамчыштыр (код өзугаар) Новосибирск-биле 3 минута иштинде чугаалашкан болза, ам 13 рубль 05 көпеек болур, а база-ла ол хире, ынчалза-даа телефонисти дамчыштыр чагаан (07-ни дамчыштыр) чугаа дээш 19 рубль төлөөр. Москва-биле 3 минутаның иштинде ол ышкаш чугаалажыны түс-түзүнде 17 рубль 10 көпеек алы 26 рубль чедир телевириг аларгын.

Чаа тарифтериниг үстүнде айыттыгган чамдык чижектерни чүгле хүүда чаныкчы кижилерге хамааржыр, ынчаарга бот-овуда-чарылгалыг будурулгелерге болгаш организацияларга тарифтер оон-даа улгатканын айтыр аппар.

Харылзаа ачы-дузазын ажыглаг турар кижилериниг чамдык кезин харылзааның янзы-бүрү чепсектерни ажыглаарының шуут өбталаарын ачы-эвээжедирин барымдаалаар болза, тарифтерни улгаттыгган чорук харылзаа будурулгелериниг орулганының иштинде хемчеэлиниг улгадырынга чедирбес дээрзин харылзаачылар база билип турар. Ынчалдыр түрбүже, бистеге харылзаа чепсек-херекселлерни ажыглаарынга чарыгдалдарны элээн кызыраа болгаш оларның ажыгын улгаттырар. Тыванның харылзаа черлериниг үнүүрүп турар карылгаларын эвээжедир аргалыг бооп-даа болгаш турар бис. Чүге дээрге ынчалыг карылга чыл саныгда-да 30 миллион рубль ажып турар болгай.

Харылзаачыларга ажыл төлевирин дүрген улгаттырары негеттинин кеген, чүге дээрге бистер чүгле бедик мергежилдиг харылзаа талазы-биле специалистерни эвес, харын база бөдүүн хандырылга ажылдакчыларын безин удавас оскунар чыгыы бис. Амды үеде Тыванның харылзаачыларынын күш-ажыл төлевириниг деннели бистин-биле кожа турар девискээрлериг харылзаачыларының ап турар ажыл төлевириниг 30, харын чамдыкта 100 хүү куду бооп турар. Оларның шөлүнде республиканың ажыл-агыйының өске-даа ажылдаачыларының ийт кезиниг дыка эвээш.

Харылзааның ачы-дузазының өртектериниг болгаш тарифтериниг улгатканының ужурун республиканың ажылчы чону шын билип алыр боор деп харылзаачылар идеп турарлар.

Зоя МОНГУШ.

Тыва Республиканың Харылзаа талазы-биле күрүне будурулгезинин начальникининг орлакчызы.

Айтырыгга дарый харыы. Тайылбыр.

лефон улап тургузары бүгүле хоорайларга болгаш районнар төптериниге 5000 рубль, ынчаарга суурларга — 3000 рубль болур.

Оон-биле чергелештир бир эвес чаа чүрттакчылар телефонуг квартираже көжүп кирер дээш болгаш мурнунда олар телефон эдилевейн турган болза, телефонну пер-хогусканы-биле дөмей, 5000 болгаш 3000 рубльдан төлөөр аппаар. Квартирага дүрген, 5-ле хүнүүн иштинде (техниктиг болдунар аргалар барда) телефонну тургузар болза, чаа абонент кижи 20.000 рубльдан төлөөр ужурлуг. Телефон хөлежини чогуур үезинде төлевизиге уштун каапкан телефонну катап улаары дээш 100 рубльдан төлөөрү доктаатты-ган.

Телефон ажыглалы дээш Ала-чүрттүн Улуг лайынының, күш-ажылдың кивалидтериниг болгаш чонның өске-даа эвээш орулгалыг кижилериниг төлевирин иштиг чүүрүмга үндезилээн төлеттирер болгаш ындыг кижилерге харылзааның талазы-биле [illegible] чиигелделер бээрин социал хандырылга органнары шинтпирлээр ужурлуг.

Ол ышкаш хоорайлар аразынга телефон-биле чугаалажып, харылзажырының телевири база улгаткан. Чижээ, хоорайлар аразының шугумубиле автоматтыг телефон станциязын дамчыштыр (код өзугаар) Новосибирск-биле 3 минута иштинде чугаалашкан болза, ам 13 рубль 05 көпеек болур, а база-ла ол хире, ынчалза-даа телефонисти дамчыштыр чагаан (07-ни дамчыштыр) чугаа дээш 19 рубль төлөөр. Москва-биле 3 минутаның иштинде ол ышкаш чугаалажыны түс-түзүнде 17 рубль 10 көпеек алы 26 рубль чедир телевириг аварган.

Чаа тарифтериниг үстүнде айыттыгган чамдык чижектерни чүгле хүүда чаныкчы кижилерге хамааржыр, ынчаарга бот-овуда-чарылгалыг будурулгелерге болгаш организацияларга тарифтер оон-даа улгатканын айтыр аппар.

Харылзаа ачы-дузазын ажыглаг турар кижилериниг чамдык кезин харылзааның янзы-бүрү чепсектерни ажыглаарының шуут өбталаарын ачы-эвээжедирин барымдаалаар болза, тарифтерни улгаттыгган чорук харылзаа будурулгелериниг орулганының иштинде хемчеэлиниг улгадырынга чедирбес дээрзин харылзаачылар база билип турар. Ынчалдыр түрбүже, бистеге харылзаа чепсек-херекселлерни ажыглаарынга чарыгдалдарны элээн кызыраа болгаш оларның ажыгын улгаттырар. Тыванның харылзаа черлериниг үнүүрүп турар карылгаларын эвээжедир аргалыг бооп-даа болгаш турар бис. Чүге дээрге ынчалыг карылга чыл саныгда-да 30 миллион рубль ажып турар болгай.

Харылзаачыларга ажыл төлевирин дүрген улгаттырары негеттинин кеген, чүге дээрге бистер чүгле бедик мергежилдиг харылзаа талазы-биле специалистерни эвес, харын база бөдүүн хандырылга ажылдакчыларын безин удавас оскунар чыгыы бис. Амды үеде Тыванның харылзаачыларынын күш-ажыл төлевириниг деннели бистин-биле кожа турар девискээрлериг харылзаачыларының ап турар ажыл төлевириниг 30, харын чамдыкта 100 хүү куду бооп турар. Оларның шөлүнде республиканың ажыл-агыйының өске-даа ажылдаачыларының ийт кезиниг дыка эвээш.

Харылзаа ачы-дузазының өртектериниг болгаш тарифтериниг улгатканының ужурун республиканың ажылчы чону шын билип алыр боор деп харылзаачылар идеп турарлар.

Зоя МОНГУШ.

Тыва Республиканың Харылзаа талазы-биле күрүне будурулгезинин начальникининг орлакчызы.

Часкы хүн чылды чемгерер

БАШТАЙГЫ СУГГАРЫЛГА

Арбай, тараа тарып ринде хову ажылдары чоруп турар.

«Алдан-Маадырын» совхозта Виктор Ооржак удурткан 6 кижилиг суггатчы звено Алаш-Аксында, Сайыр-Аксында 120 га черде кызыл-тас, чаңгы-тарааның баштайгы суггарылгазын дооскан. Бо звенонуң тараажылары кызыл ажылдан турган. 1 гаданортумаа-биле 16 центнер дужуттуг алыр бодап турар.

Ол-да совхозта Эрестол Ооржак, Кызыл-оол оларның суггатчы звенолары база кызыл-тастың хой чылдыг сиг-пеннин баштайгы суггарылгазын дооскаңнар.

Алдан-Маадырының суггатчылары келир күзүн ажаал алыр тараның дужуду оларның бөгүүгү эки шинарлыг ажылындан улуг хамааржыр деп билип турар.

Ондар БОРАШ.

МЕХАНИЗАТОРЛАР НЕМЕЖИР

Бин-Хем районда «Сесерлиг» совхозтан Кызылдың № 1 профтехучилищезинче өөренип чоруткан аныяк оолдар бо чазын чанып келгеш, ажыл-агыйның шөлдеринге практиказын эрттирлер. Олар чазын черни андарарынга, ону илиртээринге база үрезин чаштырарынга киришкен. А эрткен куску дужут үезинде база ажылдааннар. Олар тараа кестирилгезинге киржип, комбайн-биле тараа бастырарынга чоорту өөренип бергеннер. Оларның аттары бо-дур: Сылым-оол Хорбаа, Алдын-оол Оюн, Александр Чоорук, Алексей Маады, Болат Дотпаа.

Совхозтуң механизаторлары бо чылын кызыл-тасты 520, суланы 430 гектар черге тараан. Часкы хову ажылдарынга ажыл-агыйның тараажылары эрткен чылдыңдан ыракта эки белеткелдиг киргеннер. Эрткен чылын бир мындыг хомуланчыг чүве болган. Чүл дээрге бистин совхозтуң девискээринге «Саян» совхозтуң кол агроному А. Жирнов гречка тарын каап, күзүн ооздуп кезип алган, чоруй баргын.

А бо чазын кызыл-тасты Бегирээле тараар. Оон эки дужутту өстүүп ап болурунын аргазы бар. Совхозтуң механизаторлары немежи берген чүве болганда, чаагай дужут өстүүп алып дээш эки ажылдаар апаар бис.

Сарыг-оол УДУМБОРА.
Бин-Хем район.
Сесерлиг суур.

ДООСТУП ТУРАР

Таңды районуң хову-шөлдеринде тараа культураларын чаштырылгазы бо хүннерде дооступ турар. «Революциянын чалбыжы» совхозтуң тараажылары чаңчыл бөгүүгаар ол ажылларны өскелерин мурнай дооскан. Балгазычылар чыл бүрүүнде бөгөй эвес дужутту ажаал ап келген. Оон ол чаңгыды болза болгай — часкы хову ажылдарын өй-шаанда организастыг чорудуп, чайгы үеде ворудар ужурлуг агротехниктиг хемчеглерни база чогуур үезинде боттандырып турарынга.

«Межегей» коллективтиг будурулгенин тараажылары базаа багай эвес ажылдан турарлар. Ылангыя бир дутаалыг болгаш Успенкада хову-трактор бригадаларының ажылы өскелерге үлегерлиг.

Моон мурнунда чылдарда часкы ажылдарны үлегерлиг чорудуп келген «Сосновское» дүржүлге-будурулге ажыл-агыйы бо чылын хожудап турар.

Картофель олуртуушкунуң база балгазынчылар өскелерни мурнай дооскан. «Россия» совхозтуң картофель шөлдеринде база часкы ажылдар дооступ турган. «Сосновское» ажыл-агыйның мында базала хожудап турары кайгамчык.

Бистин корр.

ДУЗАЛАЖЫР БОЛЗА ЭКИ

Улуг-Хем районуң Арыг-Бажы суурда арат ажыл-агыйы тургузуп, чер алган кижилер база бар. Олар ажыл-ижин дыка бергедежип эгелеп турар.

Машина-техниканы өртээнин канчаар-даа ажок улгатканыңдан олар машина-техника садып адыр арга чок. Чер чардыларынга, болбаазырадырына дээш, өске-даа ажылдар кылырынга совхоз оларга дузалажыр болза эки.

«Арыг-Бажы» совхозтуң директору Э.Д.Серен арат ажыл-агыйлыг кижилерге дузалажыр түрүүн, совхозтуң черни чарып чадап түр бис деп медеежок хереклеттиңнып турганын дыңнааш, кижи хөөнү калыр чорду. Чижээлээрге, В.Н. Малын-дының алган шөлүүнүн саваа-ны аштаттынмаан болган. Олу аштаарынга дузалажыр келген трактористи дедир чорудупкан. Арат ажыл-агыйлыг кижилерге совхозтуң удуртулгазы чогуур дуваны каткан болза деп бодалдыг ышкы мен.

Кара-оол САМДАН.
Арат ажыл-агыйның кежигүнү.

АЖЫЛДАР ШУУДААН

Барымын-Хемчик районуң ажыл-агыйларында часкы хову ажылдары элээн шуудаан. Районуң ажыл-агыйлары бо чылын 5200 гектар шөлге тараа культураларын чаштырып тарыыр планныг турган, сөөлгү хүннерге чедир 4000 гектарны чаштырып тараан.

Тараа чаштырылгазы дооступ турган

«Хемчик» совхозтуң тараажылары бо чылгы часкы хову ажылдарынга хыналчалыг белеткеннер. Тарылгаже кирер тракторларны, көдээ ажыл-агыйы машиналарын чогуур үезинде септеп белеткээн. Тараа, мал чеми культураларының үрезинин четчири-биле курлавырлаан, шынарынга чедир арыглаан, хорааннаан. Бо бүгү белеткеш ажылының түнелин ам өскүүн келген. Совхоз 1100 гектар шөлге тараа культураларын чажып, тарыыр планын ыска хуусаада дооскан.

Совхозка чыл бүрүүн бедик дужутту өстүүп баарын-биле түскай керээ өзугаар ажылдап турар тараажы звеноларын удуртукчуларын Мартан-оол Саая, Болат Хомушку бо чылгы тарылга сезонунга хынамчалыг белетеңнин тараа чаштырылгазын каш хонукта шынарлыг чорутканнар. Тараажылар бо чылын 425 га шөлге кызыл-тасты, 323 гага агыйны 283 гага суланы чыгыып тарааннар.

Тараа, мал чеми культураларны тарыыр шөлдерни суггатчылар дүн-хүн чок суггарып турар. Сөөлгү хүннерге чедир олар 700 ажыг га шөлдү суггарганнар. Суггатчы звенолардан Долгай-оол Саавын звенозу шалыпчы ажылдан турар. Олар суггат шөлдериниг чүүттаар черлерни кылган, ында доктаамал ажылдап тевилер. Хомушку суггатчы Чүүнек Кара-Саа хой чылдыг сиг-пеннин шөлү суггаган хүлээлгезин база эки күүсеп-дип турар.

Совхоз бо чылын 60 гектар шөлге картофель олуртур планныг. Ол шөлдү суггарган, ам картофель олуртурун шалыпчы дооступ турар. Картофель үрезинин-биле совхоз бүрүн хандырыгган. Кукуруза чаштырып тарыыр звено ажылын база шуудаан бергеш.

Шалыпчы чоруп турар

«Аянгаты» совхозтуң тараажылары бо чылгы часкы хову ажылдарын шалыпчы чорудуп турарлар. Бо хүннерде совхозтуң тараажылары тарылга шөлдерин суг-тарып, оны удур чардыргаш, тараа чаштырылгазын дооступ турар. Мурнакчы механизатор Кодан-оол Монгушка удурткан тараа чаштырып турар звено сөөлгү хүннерге чедир 645 га черге тараа культураларын чаштырып тараан. Бо шөлдүн хой кезиинде арбай болгаш кызыл-тас чашкан. Тараа чаштырылгазында ажылдап турар механизаторлар Николай Ооржак, Павел Саакпан, Михаил Монгуш, Алдын-оол Монгуш олар ажылды шалыпчын, шынарлыг чорудуп турар.

Совхозтуң тараажылары бо чылын кол кичээнгейни суггатче салып, суггаттыг шөлдерни долгуу-биле ажыглап эгелээн. Хоочун суггатчы Очур-Дары Ооржакка удурткан звено тараа шөлдериниң суггадын дооступ турар. Бо звенода колдуунда пенсионерлер болгаш наз-хары улгады берген суггатчылар бар. Мее Хомушкуга удурткан дөрт кижилиг звено Сарыг-Бел үстүнде 130 гектар хой чылдыг сиг-пеннин шөлүнүн бирги суггарылгазын дооскаш, ам Ыйтылакта 80 га тараа культуралары тарыыр шөлдү суггарып эгелээннер.

Картофель олуртур шөлүн Петр Саакпанның звенозу-бүрүн суггарган, ам картофелин олуртун эгелээннер. Олар сөөлгү хүннерге чедир 7 гектар черге картофельди олуртканы. Ол тарыыр ужурлуг планынын чартын болгун турар. Картофель үрезинин-биле совхоз бүрүн хандырыгган.

Аянгатычыларда часкы хову ажылдары хүн бүрү хайнаңнаңнаң

Редакцияның почтазындан

МАНААН-МАНААН— СУРАГ-СУРАГ

Мен бодаарымга, 1912 чылда тываларның калбаа-биле киришкени Хомду (Кобдо) дайынының чайынданчак тиилелгезинин тыва чонга ужур-дузазы, чедир болаар чүве болза, 1944 чылда ССРЭ-ге каттышкаанындан канчап-даа куду эвес болур.

Оон мурнунда күжүр тываларлар Кыдат күрүнеге, оон дужметтеринге та чеже чылын дарладып, базындырып, сан-даа чок хөй албан-үндүрүглерни төлеп келген чүве. Бо дайын эрте-бурун шагда-даа эвес, а чоокта, 1912 чылда болган болгаш Тывага маньчжур дарлал аная чедир уламчылаан.

1912 чылда Кыдатка улуг революция өскүп үнген. Кыдат империя шуут сандараан турган. Мону ажыглап алгаш, Моол биле Тыва Кобдога турган кыдат шериг болуглежишкинин чылча шапкаш, чүс-чүс чылдарда үргүлчүлеп келген маньчжур дарладан хостаалып, боттары тус-тус хамаарышпас күрүнелер апарган деп билир мен.

Ынчангаш төөгүнүн бо канчаар-даа аажок улуг болуушкунун, Хомду дайынының 80 чыл болган оюн Тывага калбаа-биле демдеглеп эрттирери чугула деп Эрес-оол Куулар-ның, Роман Хунай-оол болгаш Дартан-оол Ендаанның «Шын» солунга бижээн үүлдерин деткиир мен. Бо төөгүлүг болуушкунун чүгле оюн эрттирээ эвес, а ону өөренири чугула.

Тыва төөгүзү улуг-улуг болуушкуннар-биле бо хире элбек турда-ла, школа программазында дөө-ле «ССРЭ төөгүзү», «СЭКП төөгүзү» дээр боорлан башка, бо коргунчуг маньчжур дарлал дугайында аас эшпайн, шуут чажыгы турар.

Бо дайын дугайында С. Тока улуг тоожуну бижээн, К.-Э. Күдажының «Уйгу чок Улуг-Хеминде» эвээн эвес одурүглер кирген, мээн «Танды-Уланың кижилери» деп номумда база ыт дылы хире сактыышкын кирген. Бо чогаалдарга чогуур шын үнелеллерни дарый бээри чугула апарган.

Хомду дайынының киржиктилеринин ажы-төлү, чоок кижилери Тывада ам-даа бар болур ужурлуг. Оларның аразында шын, солун төөгүлерни билген, дыңнаан кижилер база турар-ла болгай. Ону солунларга калбаа-биле бижир херек. Бир эвес боттары бижип шыдавас кижилер бар болза, редакцияларже дыкнадыр, а редакцияның ажылдакчылары боттары чедип барып, бижип аптар боор деп бодайдыр мен.

Хомду дайынының төөгүзүн тургузарда, «Марксизм-ленинизм үндезиннерни көөр» дижип-ле турбайн, хамыктын мурнунда, Моолдуң болгаш Кыдаттың төөгүлерин копторза, ам түвениң уг-шинин билип ал болур. Бо улуг төөгүлүг болуушкунун 80 чыл оюн демдеглээр деп кижилернин санал-оналы турбуже, мынчага чедир чунуп-даа дыңналбазы дыка хараалаңчыг-дыр. Кандыг-ла шиитпир үндүрүптер иргы деп аажок кордап, мынаан-маананы—сураг-ла, сураг. Азы бо бодуушкунның төөгүлүг үзүр-дузазын четче угаан билбейн турар чүве иргы бе?

Бо айтырыгны кымның шиитпирлеп болурун дилеп тыныкаш, ол черниң кандыг харыы бээрин чонга дыңнадырын «Шын» солун редакциязынан улуг-биле дилеп тур мен.

Монгуш ЭРГЕП.

ТЕЛЕМАСТЕРЛЕРДЕ ЧАГЫРГА БАР БЕ

Эргим редакция, экии!

Ур-ле бодаңганывыстың соонда силерге бижиир деп шиитпирлеп алдывыс. Силерден өске биске дузалаптар чер-даа чок ышкаш-тыр.

Херектин үзүүру мындыг: бистиң аваас Өлей Норбуевна Ооржак 1991 чылдың апрель 29-та Чөөн-Хемчиктин Бажын-Алаак суурга, чаңыг дүлээп алыр черге, Чадаананың амыдырал хандырылга бүдүрүлгезинин телемастери Капчүрекке телевизорун көргүзерге, ону Чадаанага аппаар чүве-дир дээн. Оон Чадаанаже алгаш барган. Септелге дээш акшазын-даа төлеп каан, а ол дугайын айтырып баарга-ла, сайгылгаан лампалары чок дээш, чылын турза-турза, ам 1 чыл 1 ай чеде берди.

Боттарынар-даа бодап көрүнерем. 1 чыл 1 айның иштинде телевизор септел келир мастер кижи бар чүве бе? 1 чыл иштинде ол телевизор дээш чеже каган аная барбадывыс дээр. Амга чедир сураг.

Өске кижилерниң телевизорларын аная үрез каакан болур дугайында чугаалар база бооп турар чөрээн. Чугаа чугаа-ла ыйнаан, а кыргаан не инжи телевизорун кылдыртып кааш, кажанга-чежеге чедир манаарыл ам? Ye эртип, чыл ашты, ол ам кайы хире уламчылаарыл? Кижилерни ынчаар үр маңадырга болур бе?

Черле канчалыг экил, биске дузалажып көрүңер. Телевизорну кылып бээри дээш төлеп база каан-дыр. Херек болза, ам-даа төлеп-ле бергей. Улусту ынчаар мегелээрге, болур бе?

Байыр-биле, уруглары: **Шолбана, Эрес, Херелмаа, Шевер-Чечен.**

РЕДАКЦИЯДАН: бо чагааны бистер бо чылдың майның 25-тин хүнүнде алдывыс. Чагааның биженгенге сестерин ол-ла олчаан доттырган. Ынчангаш Чөөн-Хемчик районунун амыдырал хандырылга черин моңгу кичээнгейге алыр дээрзинге идегеллиис.

ЧАДААНА—СҮТ-ХӨЛ АРАЗЫНДА

— Бо хүннерде бистиң оруктуларывыс Чадаана — Сүт-Хөл аразының оруун кылып турарлар. Ында ам 6 километр черниң оруун сайлааш, асфальтылаан. Бо чайын Тере-Хая сүүр дужунга чедир дөрт километр черниң оруун асфальтылаарлар. Орук тудуунун чанында сайны төккен. Битумну база белеткеп турарлар — деп, автоорук эргелеңге инженер, Тыва Республиканың улус депутаты Сарыглар Мыйдорович Кызыл-оол дыңнаткан.

Чадаана биле Сүт-Хөл аразының чазаглыг оруун Ондар Конзакпанович Дайынчы удуртқан биче будуулгенин механизастаан бригадазы кылып турар. Орук черинин механизаторлары, ажылчыннары чалдарны дескилеп, бүгү күштү олче маанаэн. Оларның машинатехникизы хайныышкынныг ажыл-ишче кирген.

О. ОНДАР.

ХООЧУННАРГА ТУРАСКААТКАН

Майның ортан үезинде дыштанып хүннер Тес-Хем районун «Таңды-Сыны» совхозунга онзагай болган. Аяс кежээ суурнуң бичин-даа бол, көрүштүг кылдыр дерээн клуб-вудан тааланчыг тыва аялгалар, ыры-хөгжүм чонну культурлуг дыштанылгаже чалап, сорук киирип турганзыг чаңгыланып турган. Ол кежээнин онзагайы — суурнуң тургуучуларынга болгаш хоочун чүрттакчыларынга тураскаатканы. Байырлыг кежээни суурда хөрээженнер чөвүлелиниң даргазы Антонина Кочзанайның эгелээшкини-биле клуб чөвүлели организаттап эрттирген.

Хоочуннарга тураскааткан кежээнин бирги кезээн үжүражылгалар, сактыышкынар болгаш оларга тураскааткан концерт-биле эгелээн. «Таңды-Сыны» ыры-хөгжүм болуунун таңды-самын оон сонсуургалбиле көрүп олурда, кежээнин ийиги кезээ эгелээн. Хоочунарның аныяк чылдары, ол үениң салгалының аажычаны, амыдырал-чүртталгазы — кежээнин ийиги кезээнин кол айтырыглары ыңдыг. Тыва идик-хеп даараан кедип чораанны, мал кежин канчаар эттеп, сайзырадып, даараныргына үдезын, сиир дээн ышкаш үүлдерни, чеп, сыдым-дээн ышкаш эдилелдерни чүүм-биле, канчаар кылып ап чораанының чажыттарын хоочуннар чылганнарга таныштырып чугаалап берген.

Үшкү кезээнде ол үеде улустың ыры-хөгжүмү, эдилелдери, оюн-тоглаазы... Хоочуннар ырлажып, бодунун үеениң танцы-самын тезе бээрге, амгы үениң күрлүг танцылаарына бодаарга, онза-ла чорду.

Баштайгы хүннүң кежээзинде болган оюн-тоглаага шылгараан хоочуннар, даг-дыныккы малчыннар Буян-Кежик, Саарбай Агбаанчар, Тамза Чуруккан, Маадыр-оол Аракчаа, Анна Доспан дүн-даа өскелерге шаңналдарны тывыскан. Оюн-тоглаа орай кежээге чедир үргүлчүлээн.

Дараазында хүнде хоочуннарга тураскааткан он алды мөгенин хүрежи болган. Бирги черни алган мөгеге сергебиле кады 100 рубль, ийигизи болганга — 150 рубль, үшкү база дөртү-чер алган мөгелерге 100-100 рубль кылдыр шаңналды ынчаар чарлаан турган. Мөгелер шаа-биле белеткелдиг, ийик-хевээ-даа көрүштүг болган. Ол хүрешке бирги черни совхозтың кол инженери самбога спорт мастери Владимир Күнзек чаалап алган. Ийиги черни малдың Чкалов Донмит, а дараазында шаңналдарны тудугжу Шолбан Долзат биле аныяк мөге Долбан Чагаро-ол үлешкеш, чарлаттынган шаңналдарны алганнар.

Спортчу маргылдаалар болуп турда, көрүкчүлерниң талазындан хомудаңчыг болган чүве — «Байлар база ыглажыр» деп мексикан кино шагы чедип чорда, чыылганнарның чартык кезиниң чорүй барганы. Ынчалза-даа «Таңды-Сыны» ыры-хөгжүм болуу мөгелерни үндаратпайн, тааланчыг аялгаларны салып берип турган. Ылангыя бо бөлүктүң удуртукчузу Шолбан Доспан ийи хүн болган байырлалга могаг чок киржип, чонкун культурлуг дыштанылгазынга улуг үлүүм киргеи.

Хоочунарывыс боттарының чүрттап эткен төөгүзүнде эки чаңчылларны чугаалап берип, ону сагып чоруурун чагып турбуже, көрүкчү чонкун талазындан организаттап чок чорчун көргүзүп, кино көөр дээш, буу-хаа чорун, клубта болуп турар ажылдарже хол чаңгааш бергенин чүү деп көөрүл? Даразында мындыг байдал катап база болу бербейн дээш, кижи бүрүзү боданыр, сагыш-сеткил культуразы деп чүвеин сагыыр ужурлуг.

Татьяна КҮНЗЕК.

УЛУСЧУ НАМ РЕФЕРЕНДУМ ДУГАЙЫНДА

Чоокта чаа Кызыл-Мажалыкка бот-догуннаан Тываның улусчу намының район организациязының политиктиг чөвүлелинин хуралы болуп эткен. Анаа БТУН-нун Политчөвүлелинин даргазының оралакчызы Г. С.-М. Иргит Кызылга болуп эткен БТУН-нун Политчөвүлелинин хуралынга чугаалашкан айтырыгларын Хугаминда делегеренгейн-биле чугаалап берген.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намы тургустунгаш, бо хүннерде күш талазы-биле өскүп бажыккан. Оон организациялары район бүрүзүнде колдуунда тургустунган, намның Программазын, Уставын улус массаларынга чедирер, кежигүнчер немей хүлээп алыр талазы-биле ажылын чер-черлерде улам калбарткан.

Бо хүннерде улусчу намның кежигүн бадыргейлерин кылдыктап алган, а намның Политчөвүлел кежигүнерининг билеттерин байырлыг байдалга тывыскан. Намчыларның хөрек демдектери удаваа болу бээр.

Кежигүн дадыырындан болган намның өске-даа ажылдарындан кирген акшахөрекнин чыны калгаалаары-биле Кызылда болган кожуннарда намның агар саның ажыктылаан. Кызыл чорутқан ажылдардан демдеглеп алгы дег үүл болуа. Тыва Республиканың Дээр Советинде намның фракция болуун тургускан, оон даргазын сонганы болур. Ыңдыг янзылыг нам республиканың политиктиг амыдыралынга идепкейлиг киржип эгелээн.

Амгы үеде республика амыдыралында чидин-биле тургустунуп турар айтырыгларның бирээзин Россия Федерациязының составынга Тываның артар, артавының дугайында референдумну (бүгү дөмей бадылаашкынын) эрттиреңгге хамаарыштыр болуп турар. Бо чүгүлү айтырыг Маказ хамаарыштыр бот-догуннаан Тываның улусчу намының туружу кандыг болурул дээрзин БТУН-нун Политчөвүлелинин хуралынга базаа тодаралыг чугаалашкан.

Кандыг-даа айтырыгга хамаарыштыр референдум эрттирери конгуг нарын. Анаа ыяк белеткел хөрек. Бир-ле дугаарында, ону кандыг угланыышкынныг эрттирери шиитпирлеп алыры чугула. Россия Федерациязының составынга Тываның артар, артавының дугайында айтырыгны амдыында анаа киирер деп, БТУН-нун Политиктиг чөвүлели түлкеп чугаалашкан.

Референдумга белеткел ажылдары кандыг болурул? Референдумну эрттирер, эрттирбес дугайында чонкун үүнүн черле дыңнаар апаар. Ол соруулга-биле Тываның бүгү чонунун чыыжын алды айнын ийиги чартыныңдан сонгаарлатпайн эрттирер болза ажырбес деп хуралга чугаалашкан. Чонкун бо улуг чыыжын организаттап эрттирер талазы-биле комитетти Б. Т. Санчы Политчөвүлел хуралынга тургускан. Бо ажылдар-биле чергелештир референдум эрттирер талазы-биле хол ужуунун чыылдазын намчылар чөвүкү үеде эгелээн деп дугуруушкан.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының Политиктиг чөвүлелинин хуралынга өске-даа айтыгларны чугаалашкан.

Даш-оол МОНГУШ.

ЭШТЕРИВИС, КАЙДА СИЛЕР?

Улуг-Хемде Т. Кечил-оол аттыг совхозка чоокта чаа Россия чергелиг хостуг хүреш маргылдаазы эткенин номчукчулар эки билир. Мен бодаарымга, бо маргылдаа бо удаада солун, организастыг эткен. Шаңнал-мактал-даа чедер, спортчуларны, судьяларны аъш-чем, улуур-чылдар чергер-биле чедер кылдыр хамдырган.

Маказ мөгө чаңгыс хомудаан чүвем — сеңгу үеде мындыг солун маргылдаалар, байырлалдар болурга, анаа дайынның хоочуннары дыка эвээш келир апарганында. Эткен маргылдаа дээрге Совет Эвилелинин Маадыры Т. Кечил-оолуң шаңналдары дээш болган болгай. А кажан шилгараан спортчуларга шаңнал тыскыр дээрге ажым К. Ч. Доржукай-биле нелээ-ле уруу-тувдувус.

Шын харын, дайынын чамдык хоочуннары бистин арада ам чок, чамдыктары казылаан кыраан, аарыг-аржык. Ыңдыг-даа болза, чамдык кадык чүгээр, чер чедиптер арга-лыг эш өөрлериве мындыг солун байырлалдарже келбестеп калганынга сеткилиивис хомудаан арты.

Байырлал соонда совхозтун директору дайынның хоочуннарын шайладып квартыра-биле столовая чалаан. Анаа база-ла келээн чеченнис.

Келир чылын бо маргылдаа оон-даа солун болур дээрзин биске сагындырган. Ынчангаш маказ дайынчы эш-өөрүн чедип келгеш, шаңнал-мактал-даа тыпсырынга киржиренче кыйгырыг тур бис.

Очур ХОВАЛЫГ.

Дайынчын, күш ажылдың хоочуну.

Төөгүже аңгы-аңгы туруштардан көрүш

НҮГҮЛДЭЭРИН СОКСАДЫЫЛЫ

1992 чылдың апрель 2-де үнген № 64 «Шын» солунун үшкү арнында «Ыңдыг-ла ядамыс чорбаан» деп мелы үүлдү хөй номчуучулар эки билир болгаш оон дугайында ам-даа чугаалажып, санал-оналын солчуп турар. Авторнун бижээнинде чамдык үүлдер төөгүнүн шынныңга дүгжүп турар. Чижээ, «Тыва чогаалдарда бижип турары дег, бай бүрүзү-ле каржы-дошкун, холечиктерни дорамчылаар, оларның кылган ажылы дээш өртек-хөлези бербейн чорбаан».

С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп тоожузунда хемчээлдеп ажыр хөөредиңкей үүлдерни авторнун айытканы база чөп. Ыңдыг шүүмчүлелди номнун авторуңдирип турда-ла дыңнаан болгаш шүүмчүлелдиң шынныңга бүзүрээн мен. Ынчалзажок «Араттың сөзүнге»... немей «улуг орус чонунун ачызында» деп деңнелгелери дээш, Күрүне шаңналы четкени чоп билир» деп, хүндүлүг Седип-оол Иргиттиң бижээнин чүвенин чогум шынныңга дүүшпес-тир. Тываның баштайгы национал бижиниң турүзукчуларының бирээзи, чогаалчы профессор Александр Адольфович Пальмбахтың (1897-1963) авторжуткан отулгазының) оон литературлуг ады — А. Тэмир) Бүгүзер С. Токаның «Араттың сөзү» деп тоожузу орус дыл ыңныга 1950 чылда парлаттынган сөөлүнде, ук номнуң уран-чечен бедик шынары тыва улустуң эрткен төөгүзүн чечен чогаалдың аргазы-биле көргүскени дээш оон авторунга Күрүне шаңналын тывыскан болгай.

Седип-оол Иргиттиң бижээни дараазында сестерни номчааш, кижи кайгай бээрдир: «...болур-болбас сурттаалдар-биле оларның амыдыралынның кол дөзү бооп чораан азыраан малын күш-биле хвырын, колхозтарже киир сүрдүрүп, оон улаштыр дайынга. Кызыл Армияга дузалаңчы кылдыр аал-ноган бүрүзүнден аткан мал-магаанын бөлүп чыып тургаш, тыва чонкун бот-тускайлаан хандыртынып, багай эвес чүрттап чораан чүртталгазын хоозуратқан».

Фашистиг Германия 1941 чылдың июнь 22-де Совет Эвилелинче соң өзү-биле хенертен халдаан сөөлүнде, бүгү кижи төөрелгетеннің мурнунга мындыг айтырыг тургустунуп келген: Европаның хөй чүрттарын эжелээш, делегейге тергинделче чүткээн Гитлерге удур совет улустуң ыдыктыг болгаш хосталгалыг дайынының кол күжү Кызыл Армияга дузалаар бе, азы кижи төөрелгетеннің хаңнар дайынны Гитлерни деткиир бе? Чүгле ол ийи орук. Үшкүзү чок. Совет Эвилели-биле ынчаарда сирый харылыалыг Тываның болгаш Моолдуң арат чону Кызыл Армияга дузалаарын дайынның баштайгы хүннеринде-ле шиитпирлээн. Дайын эгелээн хүн ажыттынган ТАР-ның X Улуг хуралы Тыва Арат Республиканың чаазаныг дайын эгелээн дугайында тускай медеелелин дыңнап чугаалашкан, анаа холбаштыр Декларацияны бир үн-биле хүлээп алган. Ында бижээн болза: «Тыва улус бодунун революстуг намының болгаш чаазаның удуртулгазы-биле совет улустуң фашистиг халдакчыга удур демиселинге бүгү күжү болгаш арга-дыры-биле дайынны чылча шаар эчес тиилелгеге чедир киржиринге белен» (ТАР-ның хоойлуларын парлаая чыынды номнун 5-ки арнында).

Дайын үеэзинде совет улуска, оон маздырлыг Кызыл Армиязынга деткимчени үүгле Тываның, Моолдуң арат чону эвес, харын президент Франклин Делано Рузвельт (1882-1945) баштаан АКШ-тың, премьер-министр Уинстон Леонард Спенсер Черчилль (1874-1965) баштаан статвствия эргелешинин медеэзин Өзугаар алырга. 1992 чылдың январь 1-ден апрель 1-ге чедир үүгле үш ай дургузунда бизин Тываның колхозтарында болгаш совхозтарында 93960 ажыг баш мал хораан болуп турар. Ынчаарга дайын үеэзинде арат-тарның мал-маганын бөлүп чыып тургаш, оларның чүртталгазын хоозуратқан деп амгы үеде бадыткаар болзувусса, төөгүнүн шынныңга дүгжүр бе, ынчаш? Чок, канчап-даа дүүшпес! «Төөгү билбес деңгүр көк бугага демейлежип болбас» деп, өгбелеривистиң арай шиирин чагын кажан-даа утпас ужурлуг бис.

Авторнун бижип турарыбиле, Тывага национал культураны, чаагай чаңчылдарны хуткаан деп ам бадыткаар болза, төөгүнү тыртык көрүнчүк ышкаш кылдыр хажытканы ол болур ийик. 1921 чылдан бээр амгы үеге чедир Тываның национал культуразы, уран чүүлү, оон чонунун эртем-биле дыка саныраанын бистиң эртken төөгүвүс, бөгүнгү амыдыралывыс тодаргай бадыткап турар. 1930 чылга чедир национал дыл-бижиквис чок турган-дыр. Чөөн чүктүн ажылчы чонунун Коммунистиг университединин (КУТВ-тун) оралакчы директору, улуг эртемдеи Л. Д. Покровский баштаан бөлүк эртемденнер 1930 чылда Тывага келгеш, үндезин чонун национал бижиин чогаадып турган-дыр. Ынчаарга дайын үеэзинде арат-тарның мал-маганын бөлүп чыып тургаш, оларның чүртталгазын хоозуратқан деп амгы үеде бадыткаар болзувусса, төөгүнүн шынныңга дүгжүр бе, ынчаш? Чок, канчап-даа дүүшпес! «Төөгү билбес деңгүр көк бугага демейлежип болбас» деп, өгбелеривистиң арай шиирин чагын кажан-даа утпас ужурлуг бис.

Авторнун бижип турарыбиле, Тывага национал культураны, чаагай чаңчылдарны хуткаан деп ам бадыткаар болза, төөгүнү тыртык көрүнүп ышкаш кылдыр хажытканы ол болур ийик. 1921 чылдан бээр амгы үеге чедир Тываның национал культуразы, уран чүүлү, оон чонунун эртем-биле дыка саныраанын бистиң эртken төөгүвүс, бөгүнгү амыдыралывыс тодаргай бадыткап турар. 1930 чылга чедир национал дыл-бижиквис чок турган-дыр. Чөөн чүктүн ажылчы чонунун Коммунистиг университединин (КУТВ-тун) оралакчы директору, улуг эртемдеи Л. Д. Покровский баштаан бөлүк эртемденнер 1930 чылда Тывага келгеш, үндезин чонун национал бижиин чогаадып турган-дыр. Ынчаарга дайын үеэзинде арат-тарның мал-маганын бөлүп чыып тургаш, оларның чүртталгазын хоозуратқан деп амгы үеде бадыткаар болзувусса, төөгүнүн шынныңга дүгжүр бе, ынчаш? Чок, канчап-даа дүүшпес! «Төөгү билбес деңгүр көк бугага демейлежип болбас» деп, өгбелеривистиң арай шиирин чагын кажан-даа утпас ужурлуг бис.

Орус улус Россияның эвээш саныг улустарының хөгжүлдезинге улуг үлүүн киргеми бистиң республиканың чижээнден безин тодаргай көрүп болур. Тываның баштайгы эртемденнери Куулар Самбуулу, Илья Кызыл-оолду, дыл эртемнериниң доктору, профессор Шулуу Сатты, дыл эртемнериниң доктору Александр Кунааны, төөгү эртемниниң доктору Юрий Арапчынны баш бурунгаар болеткеп өөредиринге, эртем чадаларын тыпсырынга орус эртемденнериниң, башкаларның киргеи улуун, буянныг ачыдузазын канчап утпаан бис? Саян сынын ажыр. Хемчик бажының кашпалдарын, хемнерин кежилдир автомашиналарның оруктарын кымнар бистерге, тываларга, тутчуп бержик? Улуг-Хемни кежилдир көвүрүглерни безин. Саян дагларын ажылдыр сайгылгаан дамчыдар улуг баганаларны, найысылалда болгаш өске-даа черлерде чүртталганың хөй каът бажынарын кымнар кылчып бержик? Бо бүгүнү чүгле тываларга, бистер боттарывыс кылып шыдаар турган бис бе?

Төөгүнүн дугайында, оон түс-тус болуушкуннарынга хамаарыштыр бижиирде, историзмнин принцибин, негелделерин төөгүчү эртемденнер чигеи-биле шынгыы барымдаалап, удуртулга болдуруп турар болгай. Кижи төрелгетен төөгүзүн чырыдарда, бүгү-нинти хүлээп көрдүнгеи историзмнин принцибин, негелделерин барымдаалавас болза, кандыг-даа эртемден төөгү дугайында шын бижип шыдавас. Бөлүүк-биле допчулап чугаалаарга, төөгү дугайында, оон болуушкуннарынга хамаарыштыр бижиирде, ол үениң багыс болгаш надстройказының хемчээлинге, оларның аразынга тодаргай боттуг харылзаларын хандыр шиичилеп, сайгарып көөрүнге үндезилеп, төөгүнү кандыг-даа немелде, казылда чокка, ол-ла хевээр чырыдары негеттиннип турар. Бо негелде Тыва төөгүзүн чырыдып бижиринде бүгүнү-биле

ТӨРҮТТҮНҮЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ!

ӨГ-БҮЛЕНИҢ ЧАЯАКЧЫЗЫ

Херээжен кижи өг-бүленин чаяакчызы деп сөстерде конгут ханы утка бар. Мен өөм ишти Чечекмаа Тулушовна Бүрбү-биле 31 чыл кады чурттап келдивис. Мынча үеним дургузунда чүү көрбедивис дээр — амыдырал-чуртталгага өөрүшкү-маннай, ажыт-шүжүг дээш, чүү турбас боор. Шуптузун денге үлежип чор бис.

Өөм ээзи Чечекмаа Тулушовна 18 харлыңдан эгелеп куш-ажылды кылып эгелээн. Ол ынчан Чаа-Хөл суурдан Ак-Туругга чедир кызыл-өг эргелекчилеп, Шанчы, Улут-Хову бригадаларынга солун номнарны, журналдарны, солуннарны чедирип, ол бүгүнүн утка-шынарын нептередип турган. Ол топтуг, эвилен-эллек болурга, механизаторлар аажок хүндүлээр турду.

Оон ажылдаваан-на чеми чок, садыг училищезин база доозуп алган. Ол поварлап ажылдап турда, дооскан эртеми отчёт-учёт кылырынга дыка дузалыг болган. Ажыт-өө, алган ашаа дээш оон сагыш ховаачалын чүү дээр, амыдырал дээнде, ажыл дээнде, туржун шыдаар кижилерниң бирээзи. Мен аарый бээримге, ол-бо албан черлеринге четчип турган, чаа бажыңны база алган. Ам харын чаа бажыңга орарымга, кадыкшылымга эки хире ийин.

Мен болум 15 чыл иштинде чаа бажын дээш билдириишкинни та чеже киридим ыйнаан. Мээн өөм ээзи Чечекмаа Тулушовнаның бажын дилеп кирген айтырыынга райкүүском даргазы Б. С. Седей дынналгыр болуп, улуг дуза чедирген болду. Улуу-биле четтирдивис.

Чамдык материалдарны солуниардан номчуп көөрге, дыка берге болур чораан. Бичиг-ле чүве дээш өг-бүле улус аас-дыл үндүрген, хоп-меге сөстерге бүзүрээн, аарып-аржый бээрге, каапкаш, өскээр чоруй-даа баргаш болгулаан. Мындыг чоруктарга өгнүн херээжен ээзи туруштуг болурга, эки түңнелдиг болурун чурттаалга көргүзе бээр. Эр кижилерден харыысалганы дүжүрбейн тур мен. Ынчалзадаа ава кижинин эриг сөзү кандыг-даа каржы сеткилди чымчадыптар.

Чечекмаа Тулушовна мен аарып-аржый бээримге, тывылбас эмнерни кайыын-даа тып, дилеп чораан, мени сегидир азырап чор. Ажыы-биле чүгаалаарга, бүгү-ле буянныг чоруктуг өгнүн херээжен ээзи уштап-башкарып чоруур. Мээн ажы-төлүм ындыг-мындыг деп мактаваскаа мен, бактавас-даа мен. Ынчалза-даа олар аваазының ээн кижизидилгезинден төлептиг кижилер бооп, чонунуң аразында чурттап чорлар.

Өөм ээзи май айда 50 харлаан. Ол «Ак-Туруг» совхозка үр чылдарда поварлап келген, совхозтун база бир хүндүлүг кижилерниң бирээзи. Ургуларым незинге юбилейи-биле изиг байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, аас-кежиктги күзеп олур мен.

РЕДАКЦИЯДАН: Бистин бижикчивис Янчап Бүрбүнүн өөнүн ээзи Чечекмаа Тулушовнаның юбилейи эрте бергендаа болза, бүгү-ле чаагай чүүлдерни аная күзеп, байыр чедирип тур бис. Ажы-төлүнер сплерни кезээде өөртүп чорзуннар!

«Азия төвүнүң»

шаңналы дээш

КӨРҮКЧҮЛЕР МАНАП ОРАР

Спорттун бир хевири — хүреш Тывада бирги черде. Кажан, каичап хүреш тыптып келгенин чугаалаары берге. «Бокту-Кириш болгаш Бора-Шээлей» деп тоолда безин хүрешке маргыжып келгениниң дугайында бижип турар болгай. Үш айның тозан хонуунда безин хүрежип келгенин билир бис.

Шаанда ноянар безин боттары мөгелиг турганын төөгүден хөй бадыткалдарны солуннар арыннарындан номчаан бис. Ам безин көрүкү бүрүзү боттары мөгелиг диле, частырыг чок.

Тыва улус хүрешке аажок сонуургалдыг. Сөөлгү чылдарда стадионну долдур олуруптар апарган. Бо берге рынок үеинде безин чоннун хөөну көдүрлүп, улам хей-аът кирип, бот-боттарын деткижип, хуу кижи-даа, албан, будурулге, организация черлери-даа деткимчени көргүзүп, спонсорлар болуп турары өөрүнчүг.

Тывага классиктиг хүрештин бирги секциязын 1957 чылда Павел Михайлович Петров көдөө профтехучилищеге организастаан. Ынчан классиктиг хүрешке он ажыг оол хаара туттунган турган.

1959 чылда мал эмчизи аныяк специалист, хостуг хүрештин спорт мастерине кандидат Изаил Хасанов келгеш, хостуг хүрештин секциязын эвилеллеп тургускан. Анаа 30 ажыг оолдар хаара туттунган турган. Ынчан спорт залы-даа, дериг-херексел-даа чок турган. Ынчалза-даа олар ундараваан. Тывалар хүрешке хандыкшылдыг деп үвени аныяк тренер билген.

60 чылдарда күш-культураның дээди өөредилге черлеринче хөй санныг аныяктарны өөредип чоруткан. Олар дооздуп келгенинин соонда, хостуг хүреш улам сайзыраан. Үш муң ажыг кижи хүрештин янзы-бүрү хевирлериниге хаара туттунган. Бистин мөгелеривис зона, Бүгү-россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларга ат-сураз үнүп эгелээн. 1983 чылда Александр Доржу СССР-ниң чемпиону болган. Ол-ла чылын делегей чемпионадының ийги черин алган. 1986 чылда Европа чемпиону болган.

Ам оон соон Чечен-оол Монгуш салгап турар. Ол 1991 чылда СССР-ниң чемпиону болган.

Моон алгаш көөрге, хостуг хүрештиң төөгүзү байлак ышкажыл. Ам болур «Азия төвү» дээш шаңналга хөй командалар киржир. Бо хүннерге чедир 13 команда чагыгларны киргеп. Улан-Батор, Улангом, Красноярск, Кемерово, Назарово, Благовещенск, Междуреченск хоорайлардан, Чөөн Казахстан областын, Бурятиядан, Татарстандан, Хакасиядан, Сахалин областан мөгелер келир.

Ынчангаш июнь 4-тен 7-ге чедир болур маргылдаа шыңарлыг эртери билдингирдир.

Эрткен чылгы чемпионнар Аян Ондар, Владимир Тюлюш, Чечен-оол Монгуш, Баярсайхан Мясмар (Моол), Дылыков Саян (Бурят), Сухебатор Агваан, Ганточтох Баянмунх, Бумбаяр Демиран (шупту Моол), Маадыр Монгуш олар боттарының чемпион аттарын камгалап киржир ирги бе? Көрүкчүлер оларны манап турар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

АҢГЫ СОВХОЗ АПАРГАНДА

«Улут-Хая» совхозтуң салбыры турган Ийи-Тал суур аңгы ажыл-агый апаргандан бээр ам бир чыл чоокшулап турар. Бо үеним дургузунда суур сайзырап, тудуг немежип, чаа бажын-балгат улам көвүдээн. Салбыр аңгы совхоз апаргандан бээр оон экономиказы чоорту быжыгып, аңгы мал-маганныг, хову-шөлдерлиг, машина-тракторлуг апарганынга ийи-талчылар өөрүп, ону деткип, бо хүннерде тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Ажыл-агыйны бот-башкарылгадыг тургузарынга Ийи-Талдың чону болгаш хөй-ниити шыңгыы негелдени тургускан, маная тус чернин улус депутады В. С. Биче-ооллуң болгаш өскелериин-даа киирген үлүү улуг.

«Ийи-Тал» совхозтуң бир чыл оюнга турасхааткан культура-спортчу байырлал суурнуң чанында эриг кыдыынга шыкка эрткен. Анаа районнуң аңгы-аңгы суурларындан аалчылар, удуртукчулар болгаш культура, спорт ажылдакчылары хөй-биле келген.

Совхозтуң бир чыл оюнга турасхаатkан байырлалга райкүүском даргазы К. Т. Күүлар, «Арыскаңның» директору Б. К. Монгул-оол, Тыва Республиканың улус депутады В. С. Биче-оол, совхозтуң директору В. С. Ламажай болгаш өскелер-даа чүве чугаалап, келгеннерге байыр чедирген.

«Ийи-Тал» совхоз эрткен хыштаглаашкынның түңнелиби-биле районда дээре түңнелдерлиг ажыл-агыйларының санында киргеп.

Совхозтуң шөлдеринде кыызыл-тасты болгаш өске-даа тараа культураларын чаштырары бо хүннерде дооступ, суггат ажылынче улуг кө-нээнгейни угландырып турар. Удавас малчыннар ырак чайлагларже көжүп эгелээр. Оон соонда хой кыргыллазынга болгаш оон чуулдазын организастыг чорудар ажылларны амдан эгелеп белеткеп турар.

Анаа чоруп тургаш, совхозтуң чамдык хоочуннары-биле ужуражып, оларның чугаалаан сөстерин мынга киирдим. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, ам 74 харлыг пенсионер **Владимир Кыргысович Нооду-оол:**

— Совхоз кылдыр аңгыланып, бот-башкарын ажылдаарга черле эки-дир. Бодан көрүкер даан, ам безин мал бажы дыка немежип өстү. Чаа совхозувустуң ажыл-ижинге район ам-даа эки дузалажып, бут кырынга быжыгып алырынга деткимчени көргүзер апаар. Жданов аттыг колхоз турда, черлеривис эки оттуг, суглуг-даа турду, ынчан колхозувус «миллионер» турду. Ам биске беримчелиг черлер херек, ону чер үлээр болза эки. Совхозувуска ам далган дээрбези база кончуг херек.

— Моон мурнунда тарап чоруткан ийи-талчылар ам чыглып кээп эгелединвис. Кижинин төрээн чери, дооскан школазы эргим болур-дур. Ол дээш ам-даа улам ажылдаар мен — деп. **Шагаан-Арыг хоорхүүскомунуң даргазы Мерген Анай-оол** кысказы-биле чугаалаваш, анаа мөгө Советти турдуп чугула деп саналды үндүрген.

— Ферма турда кара чажымдан анаа ажылдап өстүм. Совхозувус ам катап тургустунуп, аңгыланы бээрге, дыка өөрүп чор мен. Бистин ажытөлүвүс, ургуларывыс келир үеде болдунуп совхозун сайзыраттыр, байлакшыдып чурттаар ужурлуг—деп, колхозтун ундезилекчилериниң бирээзи, **алды уругну кижизидип өстүрген, ам 70 харлыг кырган-ава Кыргыс Суван-ооловна Чорбаа** чугаалады.

Салбыр ам тускай совхоз кылдыр аңгыланып, бүгү чүвени боду шиитпирлээр апарганынга ийи-талчыларның өөрүп турары чөптүг. Салбыр турган, аңгы ажыл-агый апаргандан бээр ам бир чыл чоокшулап турар совхозтар, колхозтар бистин республиканың сөөлгү үеде көвүдээн.

Ийи-Тал чоогунга эрткен ол байырлалдың кол кезээн спортчу маргылдаалар эзлээн. Анаа районнуң национал хевирлерге спартакиадазы солун болган. Тыва хүрешке, бөгөт улустуң «барильдаага» болгаш волейболга база аът чарыжынга дыка хөй аныяктар, школачылар киришкен.

Дөрт аайы-биле тыва хүрешке Хайыракандан Сылдыс Конзай-оол, Алим Ендан, Эдуард Балчий-оол, Арыскандан Ромэн Бар-оол, Кызылдан Радислав Наважап болгаш оол-даа өскелер чараш аргаларны кылып, эки хүрешкен болгаш тус-тус дензилер аайы-биле спартакиаланың чемпионнары болган. Бо мөгелерден ангыдыр, Арыг-Уруунудан Сангат-оол Ооржак, Хайыракандан Мерген Молдуу болгаш өскелер-даа «барильдаага» трилекчи болуп, районнуң спорт комитетинин шаңналдарын чаалап алган.

Уш бөмбүүнүн маргылдаазынга беш команда киришкен. Анаа Шагаан-Арыгдан хөрээжен улустуң база Ийи-Тал суурнуң ооллар командазы тус-тузунда тиилээш, хүндүлүг бижиктерни база 200-200 рубль акша шаңналын чаалап алган.

Районнуң аңгы-аңгы ажылагыйларының 25 аъттарын 20 км дистанцияга салган. Анаа Т. Кечил-оол аттыг совхозтун хойжузу Виктор Оолактың доозу-ла мунгай келген. «Куш-ажылдың хосту» совхозтан Сергей Санчының кара аъзы ийи дугаарында келген.

Спартакиаданың түңнелинде команда талазы-биле Т. Кечил-оол аттыг совхозтун спортчулары шылгараан. Арыскаңның болгаш Арыг-Бажының төлээлери ийиги-үшкү шаңналдарны чаалап алган.

Байырлалдың эң солун кезээ — тыва хүрешке 64 мөгеникин салыынга көрүкчүлер хөй болган.

Бо хүрешке республиканың чамдык сураглыг мөгелери М. Монгуш, А. Куулар олар келбээн-даа болза, Владимир Монгуш, Аас Монгуш алышкылар, Кызылдан Радислав Наважап, Шагаан-Арыгдан Ромэн Монгуш, Хайыракандан Эдуард Балчий-оол, Арыг-Уруунудан Владимир Саржат-оол болгаш оол-даа өске шыырак мөгелер киришкен.

Профэвилеттиниң спорт ниитилелиниң «Хүреш» агитбригадазының кежигүннери Кара-Кат Ооржак, Кертик-оол Монгуш, Владимир Севен, Батый Монгуш, Николай Хайдан-оол, Кушкан-оол Ховалыг, Альберт Таиов болгаш Владимир Биче-оол олар хүреш үеинде чылгын аонга аян тулуп, ыыжып турда, чараш-ла көрү. Ол байырлалга хөгжүмчү Вячеслав Таиов бодунуң хөгжүм хевелери-биле ийи-талчыларга болгаш аалчыларга аян туткан.

Чартык финалга дөрт мөге өскен турда, Эдуард Балчий-оол Аспы аймаан аттыг өскелдыкан, А. Р. Наважап Арыг-Уруунуң мөгөзи В. Саржат-оолду бүтүрүп, өскен алган.

Үшкү дөртку шаңнал дээш Саржат-оолга сеткеп, Балчий-оолга — ийи шоодай чинге-тараашы болгаш 200 рубльдан тывыскан.

Бирги чер дээш хүрешке Радислав биле Аас тутунуп чаадан шаг болган. Сөөлүнде Аас эжинин эгин сөгаанган тудуп алган, ыраатан бүтүрүп, аяй боорда өскен алган. Аска бодаымаар калчаа-кара 2 харлыг аътты база Радиславка улуг иртти шаңналга берген.

Ол хүн Ийи-Талдың чанынга [illegible] черлерни кооперативтер аъш-чем аймаан эльбэ-биле сатыкан, анаа корумчурум эки болган.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ

ХАРЫЛЗАА ДУЗАЗЫН АП ТУРАРЛАРГА

Россия Федерациязының Чазаанын «Энергия курлавырларынга болгаш өске-даа продукцияларга база ачы-дузага өртектерни күрүне шугуму-биле таарыштырарының дугайында» 1992 чылдың май 18-те № 318 доктаалын база Россия Федерациязының харылзаа министриниң «Россия Федерациязынга харылзааны күрүнеден деткииринің дугайында» 1992 чылдың май 15-те № 186 дужаалын удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың харылзаа болгаш информатика күрүне бүдүрүлгезинин чурттакчы чонга, организацияларга болгаш адбан черлеринге дыннадыры болза:

1992 чылдың июнь 1-ден эгелеп тарифтер (өртектер):

хоорайларга телефон харылзаазының ачы-дузазының ортумаа-биле 4,5 катап;

көдээ черлерге телефон ачы-дузазының — 3,7 катап;

хоорайлар аразының телефон харылзаазының — 3 катап өзер.

Харылзаа ачы-дузазының тарифтериниң өзүлдезинин дугайында тодаргай медээлерни харылзаанын тускай эртемниглери чоокку үеде массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр тайылбырлаар.

«АЯН-92»-НИҢ КӨРГҮЗҮҮ

Аныяктарның хөглүг эстрада бөлүүнүн **«Аян-92» концерт көргүзүү 1992 чылдың июнь 6-да** Улусчу культура төвүнге (Политиктиг чырыдыышкын бажыны турган черге) болур. Концертке чаа ыраажылар **Юлиана Ондар, Эрес Ондар, Шолбан Монгуш, Олег Даваа** киржир.

Программада: рок-балет, шоодуглар, конферанс, сыгыт, хөөмей, амгы композиторларның чаа аялгалары болгаш оон-даа өске.

Концертти тургускан балетмейстер **Олег ДАВАА.**

Композитор **Айдын МАРТАЙ-ООЛ.**

Коллективтиң удуртукчузу **Тамара БОЧКАРЕВА.**

Концерт **17.00 шакта** эгелээр. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар, телефону **3-68-64.**

Россия Федерациязының Ажаалда банкызының Тыва Ажаалда банкызының дыннадыры болза:

хуусаалыг салыышкыннарга процент ставкаларын **1992 чылдың** январь 1-ден эгелеп өстүрген. 1 чылдан 3 чылга чедир шыгжадырга, чылда 10 хуу немелдени төлээр, 3-тен 5 чылга чедир — 15 хууну, 5 чылдан улуг хуусаада—25 хуу немелдени төлээр. Ургуларга айыттынган сорулгалыг салыышкыннарның процент ставказы 25 хуу.

«Үш-Белдир» болгаш «Чедер» курорттар чайгы кадыкшыдылга сезонунуң үеинде дыштанырының путевкаларын организацияларга, будурулгелерге, кооперативтерге, бичежек будурулгелерге, профкомнарга болгаш хуу кижилерге **салып турар.**

Адреси: **667001. Кызыл хоорай, Юбилейная** кудумчузу, **бажын № 7,** телефону **3-10-77.**

Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурнуң аалчылар бажыңын саарылгалыг конкурс ёзугаар садарын **Тыва Республиканың Эт-хөренги фондузу** чарлап турар.

Оон баштайгы өртээ **109,5 муң рубль,** оон иштинде бажыңның бодунуң өртээ—**74 муң рубль.**

Аалчылар бажынын 1969 чылда ажыглалга киирген.

САДАРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

1. аалчылар бажыңын хуусаа чок үеде кезээде хевээр арттырары, аңаа 20-ден эвээш эвес орунларның турары;

2. садып алыкчы оон өртээн хары угда төлээр.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

Хоойлуга дүүштүр садып алыкчылар кылдыр хүлээп көрдүнген юридиктиг болгаш өске-даа кижилерни конкурска киириштирер. Олар конкурска киржир дугайында чагыгны чогуур үеинде киирер болгаш эргежок чугула өске-даа документилерни бээр, аалчылар бажыңының эге өртээнин 10 хуузу хемчээлдиг төлевирни салыр ужурлуг. Ук төлевир доктааткан чурум ёзугаар магадылал болур.

Чагыгларны болгаш өске-даа документилерни 1992 чылдың июнь 22-ге чедир хүлээп алыр.

Кирген саналдарны чугаалажып көөр талазы-биле конкурс комиссиязының хуралы **1992 чылдың июнь 23-те хүндүскүнүн 14 шакта Эт-хөренги фондузунуң бажынына болур.**

Конкурстуң негелделеринге дүгжүр саналдарны киирген болгаш эң бедик өртекти адаан киржикчини конкурстуң тиилекчизи кылдыр санаар.

Немелде тайылбырны дараазында адрести ёзугаар ап болур **Кызыл хоорай, Ленин** кудумчузу, **бажын № 32, кабинет 20, 22, телефоннары 3-66-51, 3-63-34.**

ТЫВАНЫҢ КОММЕРЦИЯ-ХАРЫЛЗАШТЫРЫКЧЫ КОМПАНИЯЗЫ

биче будурулгелерни, тараачын, арат база фермер ажыл-агыйларын, кооперативтерни 1992-1993 чылдарда материал-техниктиг хандырылга талазы-биле коммерция-харылзаштырыкчы ачы-дузаның керээлерин чарып алырынче чалап тур. Материал-техниктиг хандырылганын магадылалы ол болгай. Чагыгларны **1992 чылдың июнь 10-га** чедир киирер.

Макарон кылыгларын Тыва Төп кооп четчир хемчээлдиг кылдыр садып алган. Ынчангаш оларны норма чокка хостуг сайгарар.

Аъш-чем эвес бараанарны, оон иштинде мебель аймаан сайгарар талазы-биле улуг садыглаашкынны **1992 чылдың июнь 13-те** районнар төптеринге организастаары-биле белеткеп турар.

Ол ярмарка садынга келиринче бүгү хамаатыларны Тыва Төп кооп чалап тур.

Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитеди дыштанын база кадыын экижидип алыры-биле Чагытай хөлдүн кыдыында «Орленок» лагерьже 7-ден 13 харга чедир ургуларга, база 5-6 харлыг ургулары-биле дыштанар ада-иелерге путёвкаларны садып турарын чарлап тур.

Хуусаазы: **1-ги сезон—июнь 15-тен июль 1-ге** чедир.

2-ги сезон — июль 1-ден июль 17-ге чедир.

3-кү сезон—июль 17-ден—август 2-ге чедир.

Путевканың өртээн **1294 рубль.**

Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының база коржаа кежигүннериниң ургуларынга путевканы өртээнин 10 хуузунга азы **129 рубль 40 көпеекке** садар.

Айтырыглыг кижилер районнар төптериндө хереглекчилер кооперациязының профэвилел комитеттеринге база Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитединге кээр.

Адреси: **Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко** кудумчузу, **31, телефоннары 3-02-05, 3-20-40.**

Улуг-Хем районнуң «Арыг-Бажы» совхозу, Көк-Чыраа көдээ Соведи Ада-чурттуң Улуг дайының киржикчизи, эки турачы Ховалыг Чалбааевич Балчый-оолдуң болгаш хостуг хүрешке спорт мастери **Александр Туматович Шойдуктуң** шаңналы дээш тыва хүрештi **июнь 20-де 11 шакта** организастап эрттирер.

Ол-ла хүн **аът чарыжы болгаш чадаг маннаарынга база волейбол маргылдаалары болур.**

Киржирин күзээн мөгелерни болгаш командаларны Кызыл хоорайдан болгаш районнардан келирин манап турар.

Шүүлген мөгеге аът, үжүүрлешкен кижиге серге, үш болгаш дөрт дугаар болган мөгелерге хой шаңналдарын тыпсыр.

ОРГКОМИТЕТ.

Кызылда бажын тудуунун комбинады бажын тудар **комбинаттын начальнигинин албан-дужаалынга киреринин конкурузун** чарлаан.

Конкурска киржир кандидаттар дээди азы техниктиг ортумак эртемниг, тудуг материалдар үлетпүрүнүн системазынга болгаш тудугга, начальниктиг азы кол инженернин албан-дужаалынга 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг болур ужурлуг.

Чарлалды парлаан сөөлүнде, документилерни Кызылдың бажын тудар комбинадының кадрлар киргизи бир ай дургузунда хүлээп алыр.

Адреси: **Кызыл хоорай, Калинин** кудумчузу, **бажын № 23.**

«ХЕМЧИКТИҢ СЫЛДЫЗЫНЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Бо чылдың июнь 13-те, субботада, кожууннар аразының «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шаңналы дээш чанчыл болган 128 мөгенин тыва хүрешке маргылдаазы болуп эртерин чарлап тур. Хүреш Кызыл-Мажалык суурга 13.00 шакта эгелээр.

Шүүлген мөгени аът-биле шаңнаар.

Республиканың бүгү кожууннарындан мөгелерни база «аарыкчыларны» маргылдааже чалап тур бис.

«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редколлегиязы.

Ак-Довурак хоорайның Постоянный суурда чаагайжыдыр туттунган болгаш хуужуткан бажынны Кызыл хоорайла 2-3 өрээлдиг хуужуткан квартирага азы ыяш бажынга орнаар деп турар.

Тайылбыр алыры-биле Кызыл хоорайның Крюков кудумчузунуң 79 дугаар бажынын 1 квартиразынга кайы-даа үеде кээп болур.

Кызыл хоорайга болгаш чамдык районнарга культура-массалыг ажылдарның, хемчеглерниң, оюн-тоглааларның болуп эртерин номчукчуларның дилээн ёзугаар парлап турар болгай бис. Республиканың Улусчу чогаадылганын культура төвүнүн июньда чорудар ажылдары-биле номчукчуларны таныштыраал:

Июнь 13-16-да Тожу районнуң Культура бажынының улусчу театрынын бот-тывынгыр артистери Клара Сагдынын «Хынакчы» деп шпизин кызылчыларга бараалгадыр. Шиниин режиссеру — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Клара Сагды. Бот-тывынгыр артистериниң ураа талантызы-биле таныжарын тоора-хемчилер чалап турар.

Июнь 17-24-ке чедир делегей чергелиг «Хөөмей» байырлалы болуп эртер. Июнь 24-тен 30-ге чедир даштыкы аалчылар, «Хөөмейниң» киржикчилери Каа-Хем, Тожу, Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарже үнүүшүнерни кылыр.

Июнь 27-28-те Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайга тыва улустуң массалыг оюн-тоглаазы чораан «Ойтулааш» деп байырлал болур. Ойтулааштап ырлашпышаан, ойнаа-хөглеп база болур.

«Шынның» культура, улус өөредилге, чогаал киллизи.

Кышкы бөрттерни Кызыл хоорайның Сибирская кудумчузунуң № 28 «А» бажынының № 11 өрээлинде даарап турар. Чагыгларны хүннүн-не хүндүскүнүн 5 шак сөөлүнде хүлээп алыр. Төлевирни элээн чиик. Бөрт даараар хендирип болгаш иштики материалдарын чагыг эзлери боттары эккээр. Формовка, «боярка» даарадырда, желатин азы солоктова эккээр.

Бо чаплалды шыгжап алырын хамаатыларга сүмелеп, пагыгларны 1-3 чыл болганда-даа киирип болурун дыннадып тур бис.

Марина Макаровна Салчактың азынга Бии-Хем районнуң Сесерлиг ортумак школазының 1991 чылдың июль 18-те тывыскан ортумак билиг дугайында А сериялыг № 353764 аттестатты куш чок деп саналар.

КИНО

ИЮНЬ 4-ТЕ.

«НАЙЫРАЛ»: «Звезда» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозал: «Молодой мастер» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Благодарное наследие» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

Индекс 667000 Кызыл хоорай Красноармейская, 100. [redacted] АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң орулакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң орулакчылары), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орулакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчызы — 3-45-93.
КИЛЛИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилтези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чаага — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; ундурукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация министерствочуунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун чедеде 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 105.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политиктиг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 107 (14831) 1992 чылдың июнь 5, пятница Солунга ат салган шагы 22.30 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Бөгүн долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының Бүгү-делегей хүнү

ЧАА МИНИСТЕРСТВОНУҢ ЭГЕ ХҮННЕРИ

Тыва Республиканың улус депутаттарының алдыгы сессиязынга бистің республиканың Президентизи Шериг-оол Дизиженикович Ооржактың кирип келгенин ёзугаар тургуска чаа министерстволарның арызында Экология болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле министерство база бар. Оон министринге Д. Х. Ооржакты ТР-ниң Президентизи бодунуң Чарлыы-биле томуйлаан. Президентиниң шинтпирлээни-биле алырга, ол дээрге амгы үеде эн чүгүла төп албан черлерінің бирээзи болур ужурлуг. Кижинің ажыл-чорудулгазының улам калбарып, хаңылаанының болгаш сайзыраанының түпнелинде бойдуска оон багай салдары улам улгадып турар. Сөөлгү чылдарда бистің Тывага долгандыр турар хүрээлелге хорадыг салдарлар көскүзү-биле улгаткан. Агаар хорананып, чер девискээрлери үрелип, арга-арыглар эвээжеп, диниг амытаннар ховартап турар. Ол база бойдусту, оон курлавырларын кам-хайыра чокка аажылап, камгалавайн келгенивистің түнелиг-дир.

Бөгүн долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының Бүгү-делегей хүнү. Оны бистің республикада база калбаа-биле демдеглеп эрттирип турар. Тыва Республиканың бойдус камгалаар органнарының ажылдакчылары бо хүнү чамдык чеиишкиннер-биле өткаан. Ылангыа эрткен чылын республиканың моон мурнунда турган бойдус камгалалының комитединиң шүүлү-биле хөй ажылдар кылдынган.

Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырлаының министри **Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржак-биле** «Шынның» корреспондентизи уужурашкаш, оон интервьюну алган.

Айтырыг: — Дандар-оол Хаянгырбаевич, Тыва Республиканың бо чаа министерствозунуп дугайын номчукчуларга допчузу-биле чугаалап берип көрүнерем, оон кол-кол сорулгалары кандыгыл?

Харыы: — Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыынга болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалынга үндезилээш, РСФСР-ниң бойдус камгалалының курүнепин төп органнарынга киирештир мурнундагы чамдык министерстволарның болгаш комитеттерниң орнунга РСФСР-ниң Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозун тургусканың номчукчулар биилир боор. Ынчангаш бистің республиканга оон-биле дөмей чаа министерствону тургусканың манаа чугаалаар апаар.

Министерствонуп эргелери болгаш хүлээлгелери мурнундагы Бойдус камгалал комитеди-биле деңнээрге, улгаткан. Бо министерствога мурнунда турган Тываның ыяш ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны, мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле Тываның төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкыны, гидрометеорология төвү, Анныыр ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкыны, геология-шинчилел экспедициязы, Балык ажыл-агыйының инспекциязы, хөрзүнүп болгаш чер курлавырларын камгалаар талазы-биле комитет, а ол ышкаш бойдус камгалалынга хамаарылгалыг өске-даа организациялар болгаш албан черлери каттыжып кирер. Ынчангаш оларның эргезинге бол-

(Төнчүзү 3-кү арында).

СИМПОЗИУМГА КИРЖИР

Эрткен май 29-та типография клубунга «Хөөмей-92» деп конкурс эрткен. Аная 6 ансамбльдерден 30 кижи делегей чергелиг симпозиумга киржир эрге дээш боттарының талантызын бараалгаткан. Нинтизи-биле конкурс организастыг деннелге болган. Бо улуг көрүлдеге хоорайның культура килдизинин эргелекчизи Г. И. Марченко база ол ышкаш Культура министерствозунуң ажылдакчылары олуржуп турду. Жюриге Тывада ат-суваа алгый берген сыгытчы Ооржак Хунаштаар-оол кирген болгаш Батый Кенеш жюрини даргалап эрттирген. 2 шак ажыг уе иштинде болган маргылдаага күүселикчилер багай эвес киришкен. Конкурстан дашкаар «Тыва», «Саян» ансамбльдериниң сыгытчы-хөөмейжи оолдары база киришкен чүве. Бо ансамбльдер дөмей-ле делегей чергелиг хөөмейжилер чыыжынга киржирлер.

Тинлекчилер база эки болган ансамбльдер дипломнар, өртектиг барааннар-биле шаннаткан. Олар амдаа эгелээш симпозиумга эки белеткелдиг киржир дээш белеткел ажылын эгелей берген.

Энгил-оол МОНГУШ.
Республиканың типография-клубунуң директору.

«Азия төвү» шаңнал дээш

БӨГҮН ЭГЕЛЭЭР

Хостуг хүрешке «Азия төвү» шаңнал дээш Россияның, ХКД чурттарының болгаш Моолдун мөгелериниң киржилгези-биле болур маргылдаа даарта Совет Тываның беш чылы аттыг стадионга эгелээр.

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитединиң, хүреш федерациязының база профэвилелдериниң спорт нинтилелиниң чыл санында эрттирип турар бо маргылдаазынга киржирі-биле Тыздан аңгыда 12 команда чагыгны киргеп.

Тыва Республиканың Спорткүркомунуң чанында республиканың элээди үрүгларының олимпийжи курдаарының спорт школазының директору, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери В. М. Кара-Тоянгнуп дүүн дыннатканы-биле алырга. Узбекистанның, Татарстанның база Моолдун Улангом хоорайыдан эн шилиидек мөгелер келген. А бистің кожзвыс Бурятиядан мырыңай 2 команда шаңналдыг черлер болгаш спортчу ат-алдар чедип алыр дээш чедип келген.

ХЕЙ-АЪДЫН КӨДҮРЕР КЫЛДЫР

Тыва Республиканың сүлде, тук, гимнинин дугайында чогаалчы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының бо чылдың апрель 17-де «Шын» солунга үнген делгеренгей үүлүн номчааш, анаа долузу-биле каттыжып, чүүлүнүп олур мен. Бо дугайында мен база ынчаар бодап турган мен. Эн ылангыа Тываның төөгүзүнче дыка ыравайн. Тыва Арат Республиканың тургустунуп келгенинин эге чадазындан эгелеп тыптының көөр болза эки.

Шаанда тыва кижи аът чок амыдырап шыдавас, аъды чок ядыы кижилер аътты байлардан хөлезилеп, бодунуп күжү-биле дерин тер чорааш амыдырап чораан.

Туктун өнүп кызыл, сарыг, көк, ногаан кылгаш, ак удазын-биле чилбип даврааш болза, чараш болгаш улуг ужур-утказыг болур. Ол дугайын эш Кудажы коннуг эки тайылбырлап бижээн болду.

«Гимниге «Гоорукту долгай Тандым» деп ырының сөзүн алгаш, аялгазын чамдык тыва аялгалардан киирип турган, чараш, онза кылдыр — тываларның, улус чоннуң хей-аъдын доюлтурүп турар кылдыр бистің композиторларывыс кылыр болза

Бо дугайында бүгү чоннуң киржилгезин ал, сүмележири эки болгу дег. Чүгле Дээди Советтің депутаттарынга ынанмаалы. Ылангыа үзүн орукту чурттап келген хоочуннарывыс бар болгай. Чогаалчылар, артистер, күш-ажылдың кижилерин база киирштирээ кандыг чүвел?

Сүлде, тук, гимн дугайында черле радио, телевиде, солун, сеткүүлге тодаргай, көскү чарлаттынмайн келди. Сүлде, тук, гимн дээрге республиканың ары-дыр. Далашкан хөрээ чок, ону чиг кылбас болза эки-дир ийин.

Шара ШИЛИМАА.
Шагаан-Арыг хоорай.

ТАРААЖЫ

Сүт-Хөлде «Сүмбер-Уула» колхозтуң аныяк трактористи (чурукта) Аас Ондар суурда ада-иезинин бажыңынын чанынга халлып келди. Ынчан үүлде 6 шак ажыг түрган. Ол башкарган техниказындан дуже халааш, демир-хүүн алгаш, күдүкче үглапты Трактор-ун «суггарар» дээн боор. Ол аныяктарның бригадазында ажылдап турар. Трактор даажын өттүр чугаалаштывыс.

— Тарыы шөллерни белеткеп алганывыс эки, хорзуннуң ол-шыгы дажок. Бүрт дээр довурак безин чок ышкаш сагындырар. Чер курганалакта бөгүн беш чүс ажыг гектар шөлдү тарып доозуптар диштивис. Ынчангаш шала далажып чор мен — деп кагды.

Оон бригадазы колхозтуң сүт-бараан фермазының чанында белеткеп алган черинде кызыл-тасты чаштырып турар. Эрте чаштырар культураларны тарыырын олар бо хүннерде доозуркан. Суланыдаа, арбайны-даа, чиге-тараанны-даа чаштырганнар. Оларның часкы, чайгы ажылы-ла хөй. Мал чемнерин база тарыыр.

Дүжүт бо чылын чаагай болурунга бүзүрөөрлер. Бир гадан-на 15-20 центнер дүжүттү алыр планныг. Чүге дээрге черинин белеткели эки, шөлдерде суг-суггат четчир.

Бригадада оолдарның ажылдаары эрестиг дээрзин бистин чанывыска турган улус демдеглези. Сарыглар Мөнгүн-оолду, Владимир Куулардыда ададылар.

Охемчик ОНДАР.

ТЫВА ТООЛДАРНЫҢ БИРГИ ТОМУ

Тоол дээрге чоннуң эвис күүселдерин бөдүүн маадырларның өөрү-хевирлерин дамчыштыр даап бодаашкын, фантазиянын хөй янзы аргаларын ажылдап турган илереткен проза хевирлиг тоожу чогаалдыр.

Кол утказы, сюжеттери чеже-даа дөмейлежип турза, чон бурузунуң тоолдары хевир-тургузуг, уран-чечен аргалар, дыл-домак талазы-биле каталаттынмас национал бот-бүдүштүг чогаалдар болур. Тыва улустуң тоолдарында хуулгаазын тоолдар онзагай черин ээлеп турар. Маадырларның хуулгаазын маадырлыг чоруу ук тоолдарын кол өзөө апаар.

Оларның кол идеязы өске тоолларда ышкаш. бөдүүн чоннуң эвис күүселий илереткен чөптүг чорук дээш демиселги көргүскен. Эр-кайыралы, бойдуска хайыра, мал-маганга, ажы-төлге, чүртүнга ынак болуру, ону камгалаары дээш чүткүл чижектиг чоннуң демократтыг үзел-бодалдары хуулгаазын тоолдарының кол идейлиг утказы болуп турар. Хуулгаазын тоолдар миф биле (эрте-бурунгу чугаалар) эпостуң аразында үеде тывылган бурунгу жанр-дыр.

Хуулгаазын тоолдарының бо бирги томунда шуулту 27 тоолдар кирген, оларның аразында: «Аксагалдай ашак», «Хүн ак хаан», «Кара-дүмбей хаан», «Адыган ашак», «Хам Өскүсеоол», «Бора торга», «Алды алышкы», «Чөвүрээ кыс», «Муп чаанныг оол», «Ийи ажы», «Ишти-хеверик» болгаш оондал өске.

Тыва улустуң хуулгаазын тоолдарының бирги чаа томун филология эртемнериниң кандидаты З. Б. Самдан белеткеп тургускан, редактору — Д. А. Монгуш.

Сандан САНДЮ.

Республиканың Улус ажыл-агыйының адырларының саң-хөө байдалын быжыктырып экижидер дугайында

Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июнь 1. № 10. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның демдеглээри болза, республиканың будүрүлгелериниң болгаш организацияларының саң-хөө байдалы эн-не таарымча чок. Улус ажыл-агыйында бараанар, материалдар, ачы-дуза алгаш төлевес чорук өзүп турар. Бараанларны чээлиге (кредитке) бээри соксаан. Чээли дээш хуу ставкаларының дыка өскени-биле холбаштыр дыка хөй будүрүлгелер алган бараанны дээш санажылга документилерин төлээринге чээли алырын соксаткан. Апрель айның дургузунда бараанар, кылдынган ажылдар, чедирген ачы-дуза дээш оон ээлериге чогуур үезинде төлеттинмээн өрелер 497 млн. рубльге өскен болгаш 1234 млн. рубль четкен. Банкыларга чээлилер дээш төлээр ужурлуг өрелер апрель айда 180 млн. рубльге өскен болгаш май 1-де байдал-биле 754 млн. рубль апарган.

Бот-боттарының аразында өреленгениниң түнелинде, будүрүлгелерниң складтарында, садыгның болгаш хандырылганын мөөнилеге базаларында сайгартымаан белен продукцияның, бараанларның база дериг-херекселдерниң хөй хемчээлдиг артынчылары тургустунган, ындыг байдал бараан берикчилерипин-даа, хереглекчилериин-даа ажыл-чорудулгазынга багай салдарны чедирип, ону дуй тудуп турар. Акша-хөрөңгилерниң чедишпезинден садыг база үлетпур будүрүлгелери эргежок чүгүла чиг эттн болгаш материалдарны сада албас, будүрүлгени доктаадыр ужурга таваржып турар.

1992 чылдың май 1-де байдал-биле Садыг министерствозунуң республикада базаларында бараан курдавырлары 180 млн. рубль, Тыва төлкооптуунда — 230 млн., Тыва коммерция-харылзаштырылга компаниязынында — 59 млн. рубль четкен. Улуг-Хем ыяш-үлетпур ажыл-агыйының складтарында сайгартынмаан ыяш продукциязы 10,4 млн. рубль түнүг, Кызылдың даараныла фабриказында белен продукция 5 млн. рубльге мөөнелген, ол хиреде үүрмектеп садар садыг четкизинде даарааан болгаш трикотаж кылыглар чок. Бараан берикчилеринге өрелер база көвүдээн: садыг будүрүлгелериниң өрези 266 млн. рубль, «Кызылтехопсадыг» фирманы — 142 млн. рубль, «Тыва автотранс» каттыжышкынының КМК-зыныы — 18 млн. рубль, «Каа-Хем» разрезтин — 14,7 млн. рубль, «Тыва даг-дүгү» комбинаттыы — 43,9 млн. рубль, туруг организацияларыныы — 77 млн. рубль боон турар.

Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызының, коммерция банкыларының албан черлери улус ажыл-агыйында санажылгаларже чогуур кичээнгей салбас, өрелер төлелгеннге чээлини ажыглаваайн, санажылгаларда тургустунган байдалдың чылдагаанларын сайгарып көрбейн турар. Банкының иштики болгаш банкыларның бот-боттарының аразында санажылгалар боттанмайн турар. Будүрүлгелерге чээлилерни оларның ажыглааны дээш чүгле эн үстүү денелдиг хүү тыртар кылдыр бээр, оон түнелинде өре төлээр кылдыр чээли алырындан бараанар дээш чогуур үезинде төлевээнинин хөөнүн төлээри будүрүлгелерге чиик боор турар.

Өнчүнүн бүгү хевирлериниң каттыжыышкынарының болгаш будүрүлгелериниң удуртукчулары санажылгаларны сайзырангайжыдарының, чаа хевирлерни (вексельдерни, факторингилерни) ажыглап киирериниң, бараанларны бээрде магадылалдыг хүлээлгелерни, чогуур үезинде төлевээни дээш керээлиг хууларны киирериниң талазы-биле ажыл чорутпайн турар. Хөй-хөй будүрүлгелер орулга күсели-биле саарлыр акша-хөрөңгилериниң нормативин өртектерни хостуг салганындан бээр мышчага өстүрүп албаан.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Национал банкызы (Бадулин) коммерция банкылары-биле кады 1992 чылдың июнь 15-ке чедир Тыва Республиканың девискээринде банкыларда санажылга саннарлыг будүрүлгелериниң болгаш организацияларның бот-боттарының аразында өрелиг боон турарының чангыс удаалыг бүрүткелин чорудар.

Тыва Республиканың девискээринде банкыларга будүрүлгелерниң болгаш организацияларның өрезинин банк иштинин бүрүткелин квартал санында чорударын сүмелээр.

2. Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозу (Ходырев). Тыва коммерция-харылзажылга компаниязы (Санчи):

— базаларда үр үеде шыгжаттынып чыдар бараанларны тодарадыр болгаш оларны садыг будүрүлгелерин, ярмаркаларны, делгелге-садыглаашкынны организаттарын, биржаларны дамчыштыр сайгарарының дарый хемчеглерин алыр;

— Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чурттатлга-коммунал ажыл-агый министерствозу база өскеда министерстволар, ведомстволар, будүрүлгелер, организациялар-биле кады 1992 чылда хереглеттинер курлавырларның хемчээлин тодарадыр;

— Чазактың чиг эт болгаш материал-техниктиг курлавырларны үүдүр сөөртүүн контрольдаар талазы-биле комиссиязы-биле кады улуг өртектиг, хереглелге негеттинмейн турар бараанларның дамдыын оларны республикадан дашкаар аппарын сайгарары-биле тодарадыр;

3. Будүрүлгелериниң удуртукчулары складтарда үр үеде шыгжаттынып чыдар бараан белен продукцияны сайгарар талазы-биле эргежок чүгүла хемчеглерни алыр.

4. Каттыжыышкынарының, будүрүлгелериниң болгаш организациялардың удуртукчуларына 1992 чылдың январь 1-ниң соонда өртектер өскениниң индекстерин барыдаалап, боттарының саарылга акша-хөрөңгилериниң нормативтерин эде көөрүн саналдаар.

Боттарының акша-хөрөңгилериниң нормативтериниң немей өзүлдезин 1992 чылдың саң-хөө планнарынга алыр арыг орулгазының күсели-биле чедип алыр кылдыр көөр. Эргежок чүгүла таварылгаларда ол сорулгаларга банкылардан чээлилерни алыр.

5. Тыва Республиканың девискээринде коммерция банкыларынга сүмелээри болза:

республиканың экономиказының ажыл-чорудулгазын хандырып турар адырларын будүрүлгелериниче чүдүрүп чоруткан продукцияны болгаш бараанларны төлээр кылдыр будүрүлгелерге болгаш организацияларга чээлилерни база өрелерни чок кылырынга хереглээр чээлилерни бирги ээлчегде бээрин;

улус ажыл-агыйынга акша-хөрөңгилериниң саарлырының дүргедээринге контрольду тургузарын база чээлиниң дузазы-биле бараанларның будүрүкчүлерден хереглекчилерге дүрген чедериниге салдар чедиреринн.

6. Районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагырганы:

— районнарның болгаш Кызыл хоорайның девискээринде будүрүлгелериниң база организацияларының саң-хөө байдалына база санажылгаларына доктаамал контрольду тургузар болгаш оларны быжыктырып экижидер, складтарда үр үеде шыгжаттынып келген белен продукцияны сайгарары дээш боттуг хемчеглерни алыр;

— садыг будүрүлгелериниң ажылын контрольдаар, базаларда бараанларның бар ассортиментизинге дүгжүр ассортимент магазиннерге турарын хандырар;

будүрүлгелериниң болгаш организацияларының саң-хөө байдалын хуралдарга доктаамал сайгарып көөр.

Бо доктаалдың күүселдезин дээш контрольду Саң-хөө министерствозунга (Ондар), база Экономика министерствозунга (Салдан) даттыр.

Ш. ООРЖАК.

«ЧҮҮ-ХӨӨ» САДЫ

Кызыл хоорайның базаар аксында чаа садыг ажыттынган. Ону «Чүү-хөө» («Всякая всячина») садыы деп адаан.

Чаа садыгжыгашта амдыызында тыва улустуң хөөжүм хереклелери, чураан, чазаан кылыглар болгаш ишкиреп аймаан киргеп.

Чаа садыгның бараанын эвбекшилер дээш, оон ээлери «ол-бо маннаг» эгелээн.

Көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черни алыр чурумунуң дугайында

ТАЙЫЛБЫР САГЫНДЫРЫГ

ПИИТИ ЧАЛДАЕВ

РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 7 чүүлүнге дүүштүр Россия Федерациязының хамаатылары көдээ ажыл-агый ажыглалының янзы-бүрү хевирлеринге тараачын ажыл-агыйны, хүүзүнде дузалал ажыл-агыйны, сад болгаш огород ажыл-агыйны, мал ажылын болгаш оон-даа өскө чүүлдерни кылырыга чер участоктарын алыр эргелиг. Ону кылырыга дараазында хоойлужуулга актылары болгаш нормативтиг документилер эрге-хоойлу үндезини болур:

РСФСР-ниң Чер кодекизи (1991 ч.);

«Чер реформазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу (1990 ч.)1990 чылдың декабрь 27-де немей кирген өскерилгелери-биле кады;

«Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу (1990 ч.) 1990 чылдың декабрь 27-де немей кирген өскерилгелери-биле кады;

«РСФСР-де түс чер бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу (1991 ч.);

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу (1991 ч.) -1992 чылдың февраль 14-те немей кирген өскерилгелери-биле кады;

«РСФСР-ге чер реформаын боттандырар талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыы;

«Хамаатыларның өнүүзү кылдыр чер участоктарын халас дамчыдып бээр нормаы доктаадыр тургузар хүүмүнүң дугайында» РФ Президентизиниң 1992 чылдың март 2-де № 213 Чарлыы;

«Колхозтарны эге организастаар чурумунуң дугайында» РФ Чазааның 1991 чылын декабрь 29-та № 86 доктаалы.

«Россия Федерациязында чер реформазының чорук турары болгаш ону калбартыр дугайында» РФ Чазааның 1992 чылдың март 6-да № 138 доктаалы.

Чер участогун алырын күзээн хамаатылар түс чер чагыргазының даргазынга билдиришкинин киирер болгаш участокту кандыг сорулгага ажыглаарын, оон чижек хемчээлин база турар черин айтыр.

Түс чер чагыргазының даасканын өзүгаар чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле хамаарышкан комитет эргежок чутула материалдарны ийи неделя хүүсаада белеткээр болгаш түс чер чагыргазына багыларыы-биле киирер. Ынчаарга билдириишкинни чугаалажып өскүүнүң шиитпирин хүүсаарын бир ай кылдыр доктаатткан.

Чер участогун бээр дугайында хүлээп алдынган шиитпирин (азы оортан ушта бижээнин) ону хүлээп алган уеден соңгаар чеди хонук хүүсаада хамаатыга тыпсыр (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 30, 35 чүүлдери).

Билдириишкинни чугаалажып көөрүүнүң хүүсаанын сагыраан азы чер участогун бээрининден өйталанда, билдириишкин өөн улус депутаттарының түс чер (районуң, хоорай) Советинге азы район судунга хомудалды киирип болуур. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпиринге хамаарышкан хомудалларны суд чурумун өзүгаар сайгарып көөр (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 120, 125 чүүлдери). «РСФСР-де түс чер бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 33 чүүлү).

ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН АЛЫРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ БОЛГАШ ЧУРУМУ

1. Тараачын ажыл-агыйны организастаарыга болгаш чорударыга

18 харлыг азы четкен, көдээ ажыл-агыйга ажылдаар дуржулгалыг азы тускай белеткелди эрткен хамаатылар тараачын ажыл-агыйны чорударыга чер участогун алыр эргелиг. Түс черде чурттап турар хамаатылар — чер участогун колдаадыр — алыр эргелиг («Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 4 чүүлү).

Колдозтар кежигүнери, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа будурулгелериниң ажылдакчылары болуп турда-даа, оларның составындан үнерин, тараачын ажыл-агыйны организастаарын күзээн хамаатылар оларның составындан үнер, чер участогун тускайлап бээр база эт-хөреңги салыышкынының хүүзүн үндүрүп бээр дугайында билдириишкинни колхоз баштаар черинге, совхоз дирекциязынга (ажыл-агый черин хүүжүдаар болгаш эде организастаар талазы-биле комиссиязынга) киирер. Чер участогунуң шөлүн, кайның алырын күзээнин, анда кылыр деп турар ажыл-чорудулгазының хевирин билдириишкинге айтыр.

Ынчаарга колхозтуң кандыг-даа кежигүү, совхозтуң ажылдакчызы бодунуң участогун, салдынган эт-хөреңги хүүзүн албышаан, оларның составында будурулгенин организацияның күш-ажылы коллективинин азы администрациязының чөпшээрежилгени чокка-ла үнер эргелиг. (РФ Чазааның 1991 чылдың декабрь 29-та № 86 болгаш 1992 чылдың март 6-да № 138 доктаалдары).

Ажылдакчының болгаш оон өг-бүле кежигүнериниң чер үлүүн (үлүг-хүүларын) ажыл-агыйлар удуртукчулары билдириишкин кирген уеден соңгаар бир ай дургузында ол-ла хевээр будүүрге түскайлап бээр хүлээлгелиг. Салдынган эт-хөреңгө үлүг-хүүзүн чер үлүү-биле катай хары үгда база түскайлап бээр.

Чер участогун түскайлап бээр дугайында иштики ажыл-агый комиссиязының шиитпирин (үшта бижилгени) чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле район комитединге чорудун бээр. Чер участогун түскайлап бээр дугайында документинни район чагыргазы бир ай хүүсаада кылыр. Хүлээп алдынган шиитпирни (азы оортан ушта бижилгени) шиитпир хүлээп алдынган уеден соңгаар чеди хонук хүүсаада хамаатыга тыпсып бээр (РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыының 2.8 кезектери, РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 30, 35 чүүлдери).

Көдээде социал адырда ажыдап турар хамаатылар (көдээ ажыл-агый будурулгелериниң девискээринде турар будурулгелериниң организацияларының болгаш улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культура албан черлериниң, амыдырал хандырылгазының, харыызаанның, хөй-ниити чемненилгениң ажылдакчылары) ажыл-агый коллективинин шиитпирин өзүгаар чер үлүүн ап болур (РФ Чазааның 1991 чылдың декабрь 29-та № 86 доктаалының 9 кезээ). Түс черниң ажыл-агыйларында ажылдаан турар, а ол ышкаш хоорайларда - база өске-даа районнардан доктаамал чурттаары-биле чедип келген болгаш тараачын ажыл-агый чорударын күзээн хамаатылар эргежок, чутула тодаргай барымдаанны айткан билдириишкиннерин район чагыргазының даргазынга киирер. Чурттап, ажылдап турар черин албан-дужаалын, профессиязын, кылыр дээн ажыл-чорудулгазының хевирин, чер участогунун шөлүн, алырын күзээн черин, чер ажыглалының хевирин (өнүү кылыры, салгал дамчыыр кылдыр назыда ээлээрин азы арендалаарын), тараачын ажыл-агый кежигүнериниң составын, төрел байдалын, назы-хөрүн, профессиязын, көдээ ажыл-агыйга ажылдаан стажын, хүнүн билдириишкинге айтыр. Айтыкан хамаатыларга чер участоктарын тыпсырын курлавыр черлериниң азы дагын эге хүүзүнде фондуундан черниң ортумак үлүүлүн (районуң ортумак норма-чижектерин) хемчээлин өзүгаар бир тараачын ажыл-агыйга халаска, а оон ажыр — улус депутаттарының түс чер Советинде шиитпирин өзүгаар бүүлү чартык катап белгилип болур нормативтер өртээ-биле көөкүрге үндезилеп, а ол ышкаш хостуг өртек өзүгаар аукционнарга боттандыр (РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыының 5 кезээ. РФ Чазааның 1992 чылдың февраль 25-те № 112 доктаалының 22 кезээ).

Колхозтар кежигүнери, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа будурулгелериниң ажылдакчылары, ол ажыл-агыйларның пенсионерлери, а ол ышкаш көдээниң социал адырларында ажылдап турар кижилер чер үлүүн (үлүг-хүүзүн) өөрү кылдыр хөлөс алыр эргелиг, ынчалзажок көдээ, район чагыргазының даргазының район зоназының айы-биле доктаатткан нормазындан ажыг эвес болур (РФ Президентизиниң 1992 чылдың 2-де № 213 Чарлыының 2 кезээ).

Бодунуң чер участогунуң хемчээлин үстүү денелге чедир калбартырын күзээн кижилер эт-хөреңги салган үлүг-хүүзүн бодунуң салган эт-хөреңги үлүүн чер үлүг-хүүзүнга орнап, а ол ышкаан ук ажыл-агыйның өске ажылдакчызындан азы өөрү эдилээр эргелиг, чер участоктарлыг болгаш оларны садар эргелиг, а тодаргайлаарга: салгал дамчыыр алган черлиг болгаш дагын хүүсаада Фондуунуң хостуг черлерине тараачын ажыл-агыйны организастаар, совхозга-биле өскөөр көөр дээн, ол уеде чер саткынындан алдынган хөреңгилерин көдээде болбаазындын кылыр, садыг, тудуг, хандырылга будурулгелериниге киирип, пенсияже үнер хамаатылардан садып ап болур. (РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыының 9, 12, 15 кезектери). Черни дагын эге хүүзүнде хостуг фонд районда барда, немелде чер участогун өөрү кылдыр садып ап, а ол ышкаш салгал дамчыыр кылдыр ук фондуудан эдилээрге база хүүсаа чокка ажыглаары-биле халас ап болур (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 7 чүүлү).

Өөрү кылдыр, салгал дамчыыр назыда ээлээр азы тараачын ажыл-агыйны чорударыга ажылдаар дээш алган чер участоктарындан аңгыда черни район (хоорай) чагыргазынан азы чер дужаар эргелиг хүү өөрүлүг кижилеч хамаатылар арендага немей ап болур («РСФСР-де түс чер бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 60 чүүлү, РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 13, 58 чүүлдери).

Түс черниң чурттакчыларының-даа, өске районнардан көжүп келгеннериң-даа турган тараачын ажыл-агыйларына өөрү чер участоктарының үстүү хемчээлдерин Россия Федерациязының составында республикалар, Министрлер Чөвүлелдери, крайларның, областларның болгаш автономнуг тургузуглардың күүсекчи эрге-чагырга органнары оларның специализастаашкынындан, черниң шынарындан, ажылдакчыларының санындан болгаш өске-даа фахторлардан хамаарылга чокка доктаадыр (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 36, 58 чүүлдери, РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыының 4 кезээ).

Чер үлүүн (үлүг-хүүзүн) тускайлап бээр дугайында айтырыгны доктаатткан хүүсаарында шиитпирлээрин көдээ ажыл-агый будурулгезиниң саадаткан таварылгада билдириишкин ээзи чер реформазының талазы-биле район комитединге, а чер алыр эргелиг доктаадын тургузарын саадатканда — улус депутаттарының түс чер Советинге азы район судунга хомудалды киирип болур (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 33, 125 чүүлдери, РФ Президентизиниң 1994 чылдың декабрь 27-де Чарлыының 8, 17 кезектери).

1991 чылдың декабрь 27-ге чедир үеде назыда салгал дамчыыр кылдыр ээледи-биле тараачын ажыл-агыйларга тыпсып берген черлерни ээлекчиниң күзээнин өзүгаар өөрү кылдыр (районуң ортумак норма-чижээнин хемчээли-биле халаска области, (крайда) нормативтиг өртек өзүгаар хүүсаалыг төлээр кылдыр) аная быжылап болур, үстүү хемчээлден ажыг шелдерни тараачын ажыл-агый ээлекчизиниң күзээнин өзүгаар район чагыргазы-биле көрээ өзүгаар хүүсаалыг аренда эргелериге үндезилээш, эжыглап болур.

2. Хүүда дузалал ажыл-агыйын чорударыга болгаш калбартырыга

Хүүда дузалал ажыл-агый (бажын чаныын дузалал ажыл-агыйын) чорудары-биле чер участогун алырына (калбартырынга) сонуургалдыг хамаатылар участокту ажыглаарының сорулаларын, оон түрүн болур черин болгаш хемчээлин айткан билдириишкинни көдээ, сүүр (хоорай) чагыргазынга (участоктун хамааржыры) киирер.

Чогуур администрация чурттакчылыг черниң чингиис планын азы планнаашкынының болгаш туттунарының төлевилелин барымдаалап чер участогун тускайлап бээриниң азы бербезинин дугайында шиитпирни хүлээп алыр. Хүүда дузалал ажыл-агыйны чорударынга чер участоктарының эң улуг хемчээлдерин улус депутаттарының көдээ, сүүр, хоорай Советтери доктаадыр.

Чурттакчылыг черлерни оларның чингиис планынга база планнаашкынының болгаш туттунарының төлевилелдерине дүүштүр сырый тударын боттандырып турда бажын (квартира) чанынга дузалал ажыл-агыйын чорудар чер участогун өөрү хемчээлге, участоктун артыкан кезиин чурттакчылыг черлериниң девискээриниңен дашкаар тускайлап бээр (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 36, 64 чүүлдери).

Хүүда дузалал ажыл-агыйын чорударыга чер участоктарын көдээ чурттакчылыг черлериниң черлериниңен, улус депутаттарының көдээ, сүүр (хоорай) Советтериниң эргезинге берген черлерден тускайлап бээр.

3. Сад, огород, мал ажылдарын чорударыга черлер

Сад, огород азы мал ажылдарын чорудар күзелдиг хамаатылар үш кижиден өөрүн эвес санныг чогуур эштежилгеге (кооперативке) каттыжар болгаш-район (хоорай) чагыргазынга дилегни киирер. Дилегге дилеп турары чер участогунун хемчээлин, оон турул болур черин айтыр, а ол ышкаш эштежилгенин (кооперативтин) кежигүнериниң данзызын киирер.

Район (хоорай) чагыргазы айыттынган сорулгага чер участоктарын тускайлап бээриниң нормаларынга дүүштүр чер участогун бээриниң дугайында шиитпирни бир ай хүүсаада хүлээп алыр хүлээлгелиг. 1991 чылга өөрү бир өг-бүлеге сад участогунун хемчээли 0,04-тен 0,10 гага чедир, огородка 0,03-тен 0,15 гага чедир боон турган. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың февраль 22-де № 110 доктаалы-биле өг-бүлеге сад, огород база мал ажылын чорударыга чер участоктарының хемчээли 0,15 га кылдыр доктааттынган. РСФСР-ниң Чер кодекизиниң күштүг болув киргени-биле холбаштыр ол доктаал күш чок апарган, ынчангаш чер участоктарының эң улуг хемчээлин улус депутаттарының край, область, автономнуг тургузуглар Советтери доктаадыр, а Россия Федерациязының составында республикаларга ол республикаларның хоойлужуулгаларынга дүүштүр доктааттынар.

Чер участогун тыпсыр азы бербес дээр дугайында хүлээп алдынган шиитпирни (азы оортан ушта бижилгени) ону хүлээп алган үениңен чеди хонук иштинде билдириишкин берген кижээ тыпсын бээр.

Чер участогун бээр дугайында шиитпир айыттынган сорулгага дүүштүр чер участогунга оон ээзи болур, ону эдилээр, ажыглаар эргени бүрүткээриниге (оларның шүүт черек кырында кызыгаарын тургузарынга чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле район (хоорай) комитединдеги күрүне актыын кылырынга) үндезин болур.

РФ-тиң Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлының өзүгаар тыпсыр черечилел чер ээзи, эдилекчизи, ажыглакчызы болуур эргени бадыткаан тур документ болур.

Хемчээли эвээш, ангыланчак болгаш тускай кызыгаарлаттынган чер участоктары түс-түс хамаатыларга хүүда сад болгаш огород ажылынга бериниг болур. Ону кылырда хамаатылар (хоорайда-даа, көдээ черлерде-даа турттап турары хамаанчокка) участоктун хамааржын турары администрацияга, чер ажыглакчызының (ээзиниң, эдилекчиниң) принципиалдыг чөпшээрешкенин баш үүр албан алгаш, билдириишкинин киирер.

4. Түс чер органнарының болгаш эрге-дужаалдыг кижилериниң чер участоктарын бээриниң чурумун сагыааны дээш харыысалгазы

Хамаатыларның чер участоктарын бээр дугайында билдириишкинин (дилегларин) сайгарып көөрүнүң хүүсааларын хажытканы болгаш хостуг чер фондуунуң барының дугайында медээни чажырганы дээш эрге-дужаалдыг кижилерни бир мундан үш мун рубльге чедир торгаар (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 112 чүүлү).

Ажыл-агыйның ажылдакчызына болгаш оон өг-бүлезиниң кежигүнериңе тараачын ажыл-агыйын организастаарынга чер болгаш эт-хөреңсел үлүүн тускайлап бээрин уламдыктырганы дээш ажыл-агыйларның удуртукчуларынга Россия Федерациязының Чазааның чанында Чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттиң чер-черде органнары үш айның шалына хемчээлдиг торгаалды онаар (РФ-тиң Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыы).

ЧЕР ДЭЭШ ТӨЛЕВИР

Хамаатыларга көдээ ажыл-агый ажыглалынга **чер участоктарын бээрин төлевирлиг** болгаш халаска боттандырар.

а) Хамаатыларның өнүүзү кылдыр чер участоктарын халаска дамчыдып бээри:

— тараачын ажыл-агыйын чорударыга районуң ортумак чер нормазының хемчээли-биле (районуң зоналарының аайы-биле ортумак чер нормазының хемчээли-биле);

— көдээ черлерге хүүда дузалал ажыл-агыйын чорударынга — улус депутаттарының көдээ, сүүр Советтериниң доктаадыр нормаларының хемчээли-биле;

— сад болгаш мал ажылын чорударынга — оон мурнунда бердинген бүгү чер участоктары (РСФСР-ниң Чер кодекизин күштүг боон киирерингe — 1991 чылдың чай 23-ке чедир), а ол ышкаан ол сорулгаларга берип турар эвээш үүш-дужуттуур көдээ ажыл-агый черлери болгаш хоозураан черлер.

Оон аңгыда чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыдар кылдыр ээлээри-биле болгаш хүүсаа чокка (доктаамал) ажыглаары-биле халаска бээр.

б) Чер участоктарын төлевирлиг кылдыр бээри: хамаатыларга тараачын ажыл-агыйын чорударынга халаска дамчыдып бээр черниң ортумак нормазындан ажыр области (крайда) доктааткан эң үстүү хемчээлге чедир берия турда; сад ажылынга — үүш-дужуттуур көдээ ажыл-агый черлерин берип турда, а ол ышкаш хүүда дузалал ажыл-агыйынга — хоорайларга болгаш сүүрларга халаска дамчыдып бээр черниң ортумак хемчээлиңеден ажыр области (крайда) доктааткан эң үстүү хемчээлге чедир берип турда (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 7 чүүлү).

Черни ажыглаары төлевирлиг болур. Чер ээлериниге, эдилекчилериниге болгаш ажыглакчыларынга чер үндүрүүн, а арендага алган чер дээш аренда төлевирин оонаар.

Көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерден чер үндүрүүнүн хемчээлин Россия Федерациязының составында республикаларның Дээди Советтери, улус депутаттарының крайлар, областар, автономнуг тургузуглар Советтери РСФСР-ниң Дээди Советиниң балыкаанда үндүвүгүнүн ортумак хемчээлин удуртулга болуурун, черлериниң составын, шынарын, шөлүн база турар девискээрин барымдаалап доктаадыр («Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 1 база 5 чүүлдери).

Чер үндүрүүн төлээриниңен хостадырлар:

тараачын ажыл-агыйын чаа организастап турар хамаатылар чер участоктарын алганындан бээр баштайгы беш чылының дургузында;

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржиктилери;

инвалидтер, а ол ышкаш олча-ажык үндүрүүн болгаш үндүрүглериниң өске бүгү хевирлерин төлээриниңен долузу-биле хостаткан хамаатылар;

улус депутаттарының черчер Советтериниң шингээдир ує-чадазын доктаатканы көдээ ажыл-агыйга шингээдип турар ыдыг чер участоктарлыг хамаатылар;

Уреген черлерни (катап ажыглаага киирери негеттиинип турар) көдээ ажыл-агый ажыглалынга алган хамаатылар ажыглалының баштайгы 10 чылында.

Улус депутаттарының черчер Советтериниң өске кезектеринге чер үндүрүүн хавыраринга немелде чингелделерни доктаадып болур.

Чер участоктары дээш аренда төлевириниң талазы-биле чингелделерни улус депутаттарының чер-чер Советтери боттары арендага берикчи боон турар таварылгада түргүзүп болур («Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 12-14 чүүлдери).

* * *

Хамаатылар чер ажыглалының талазы-биле немелде медээлерни чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле түс черлерде комитеттерден ап болур.

ХАЙГААРАЛ ЧОК УРУГЛАР

Чөөн-Хемчик районда «Ленинчи орук» солунда «Искра» совхозтуң Балыкай Ойдарның удуртканы арат ажыл-агыйны часкы хову ажылдарын чорудуп турарын бижээш, ол коллективтин кежигүнү, күш ажылдың хоочуну С. Ч. Хертектиң көрген, билген чүүлүнүн дугайында мынаар айыткан: «Коллективтиң кежигүнилеринге аъш-чем кылып одаглаанып турган. Терен-Кежиг левискээринде арыгда, оймактарда аныяк-өскенинн хөйүн кийгаар кижи-дир мен. Орта аарла кандыг-даа сорулга чок хүүзүүр. Оларның арасында уруглар база бар. Арга эвирих бол. Та арагазын ижип, та чашпанын тыртып, дозузун чыттап турар чүве. Оларныңбиле ажылдап, өт-сөөмин билип ап турар кижи-даа чок.

Чем болу бээр уеде, арга иштинден болуу-биле үүкүп кээп, чемгерерин негээр. Ам канчаар, чемгерер ужурга таваржыр улус-тур бис. Чемни күш-биле хунаап-даа чиир чадавастар. Ындыг тура оларны бар хире.

Шаанда болза холу-буду хорлап дешти берген ада-нели ылган ажылынга дузалаашкын турар ынаныштыг дузалакчылар-дыр ийин. Адаелерни та чүүү бодап орар чүве. Мындыг кижилердеи оорлар, чалгаалар, кем-керек үүшеликчилери үнерин билир болгай бис. Чамдык ада-нелерниң ажы-төлүн ажылга өөретпейн турарлыын чижээ бо ышкажыл».

Бо мындыг аныяк-өскен чыглып турар черлерге шагдааның назы четпээннер херектериниң талазы-биле инспекциязы хайгааралдарны чорудары чугула деп солунда бижин турар.

ШЫН КАЙДАЛ?

Мен Чадаана хоорайның Радуга атты уруглар' садиниге 10 чыл ажылдап чораан, 1991 чылдың январь 23-те аараан, ол-ла чылдың мартка чедир Кызыл хоорайның эмнелгезинге чыттым. Оон март айның 5-те ажылдаар черимге баарымга, мени аарыг кижи ажылга хүлээп албас бис, дээш бюллетенимни садиктин эргелекчизи эш Күжүгет ора соккаш октапкан, бюллетеньни төлеп бербээн.

Чаргылдашкаш чадап каан мен, бодум ынчан 11 белүктүң инвалиди турзумда-даа, эки ажылдап турдум. Ажылыбиле менш үндүр кызыпкан улус, дөгүл-төрелин ажылдадыр дээш. Хоойлу-дурумда канчаар көрдүүген чүвел, инвалидтерге бюллетень төлевес үүве бе? Чүү чүвеге үндезилээш үндүргени база билдинмес. Арага-дары база ишпес-тир мен.

Суд черинге билдириишкин киирериме, бис черле шиитпирлеп шыдавас бис дээр чораан, районуң улус өөредилге кылдызының эргелекчизинге бар дээр. Ажыл чок түредим.

Мында шын бар үүве бе, оода бюллетеньни кым төлеп бээрил? Мени үндүрген улус ам-даа ажылдап турар. Мону ак сеткил-биле харылап бээрин улуу-биле диледим.

Арсений САТ.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо чагаага хамаарыштыр Чөөн-Хемчик районуң улус өөредилге кылдызын база «Радугаа» садиктин эргелекчизи эш Күжүгет авторга харылап бээрин дилединис.

Чадаана хоорай.

ЧАА МИНИСТЕРСТВОНУҢ ЭГЕ ХҮННЕРИ

(Гончузу. Эгези 1-ги арында).

гаш ажыглалыга-ла турган бүгү материалдыг базалары, бажыннар болгаш тудуглар акша-хөреңгизи чаа министерствоже шилиир үзүрлүг.

Айтырыг: Министерствоуп структура-тургузуу кандыг болурул, Даидар-оол Хаингырбаевич?

Харыы: Министерствога элүүн чаш комитеттер болгаш эргеледдер бар болур. Оон-биле кады экология милициязы, экологтуг контроль-дун болгаш шинчилелдиг күүрүне лабораториязы, экологтуг экспертизаның болгаш эртем-техникти чөвүледдер база турар. Тыва гидрометрология төвү, мыңы ажыл-агыйының будурулге катты жыышкыны дээш өске-даа органнарны четкелеп тургузар ийнар бис. Ол ышкаш хоорай болгаш районнар эргеледдери турары албан болур. Министерствоуп керектер эргелеалиин киллистери база бар.

Министерствоуп комитеттери, эргеледдери түс-түс адырларының айы-биле ажылдаары билдикиир. Бир эвес кыскары-биле сугаалдар болза, оларны кылыр чорудал ажыглаары мынаар бойдуг болгаш оон кылдыгыр.

Бир — экологтуг айтыкыгларны чугаалаары. Ол — экологтуг контроль-дун камгалаарының талазы-биле кол-кол утланыышкынларны тодаратказ, тускай программаны ажылдап кылыр (ындыг программаны тургузуп доозуп турар); бойдус курлавырларының кадаастрларын тургузары болгаш экология талазы-биле хоралыг будурулгелерни илерелери: черлерни, сутларны, чер иштинин байлаан, арга-арыгларны болгаш ан-меңнерни, үүнүштерни ажыглаарынга чөпшээрелди бээри; күрүне талазындан экологтуг контроль-ду кылыры: бойдуска хоралыг артынчыларны таларын турар будурулгелерниң ажылын соксадыр шиитпирлерни үндүрери болгаш оон-даа өскө.

Оналаан айтып каар чүүл болза бистин министерствоүн шугуму-биле бойдуска хоралыг будурулге артынчыларын чыып, хемерин шинчилеп контрольга алыры болур. Чүүле будурулге артынчыларны эвес, харын база бойдуста чайгаар тургустурган хоралыг (радиациялыг) зоналар база тургуулары билдингир. Ол дугайында ясиг-чаалар, тайылбырлаары чугула. Чеде ынчаш чоп-биле тулуш холбаалыг ажылдаары биске чугула апарган. Ол сорулга-биле бисте информация албаны тургузар ийнар. Ол экологтуг айтыкыгларны чырыдары-биле солуунуу үндүрер, чонга тайылбыр ажылын чорудар. Бистин Тываның кайгамчыктыг казас-чаран бойдузунуң дугайында тускай фильмин безин тыртырыт үндүрериң Свердловскиниң киностудиязы-биле дугуруштуувус. Кижилер боттарының чурттап турар черлериниңе чанчыгын калган болгаш оон онзагай чаражын эскербейн бартылаар болгай.

Шаанда шагда бистин тыва чон оран-чуртунга, оон эртине-байлаарга чүүл, бойдустуң үреезе, ыраа хора чедирбес дээш аныяк салгак чыларны чаагай ажыл-чанга кижизидип чораан болгай. Ындыг кижизидилге кандыг-даа хемчеглерден артык дээштиг турган. Ынчангаш чоннуң чаагай чанчылдарын кагап дорнаеры чүүлүн дем санап турар бис. Бо талазы-биле информация албаны улуг ужур-дузалыг.

Айтырыг: Министерствога хамаарыштыр ындыг-тыр, ынчаарга мурнундагы бойдус камгалалының талазы-биле комитеттиң шугуму-биле эрткен үеде кандыг-кандыг ажылдаары кылып чорутканы өгаалап болуп силер бе, Даидар-оол Хаингырбаевич?

Харыы: Бөгүн ол дугайын чугаалаары албан аалар. Ол комитеттиң тургустурганы ам бо чылын бойдус камгалалының талазы-биле РСФСР-ниң хөй хоойлу-дурумнери үүгеде ажылыыс дээштиг апар чыдарын эскерип турар бис. Чижээ, бойдус камгалалының, а ол ышкаан атмосфера агаарын чирлендирбезинин дугайында РФ-тиң Хоойлузунуң негелделерин бөлүү[illegible] хоолуунуң алдаш ажыг бү[illegible]рулгелери-бе[illegible]чарын, оларга хоралы[illegible] будурулгелерни агаарже үндүрүп, чирлендирбезинин талазы-биле хүлээлгелерни тодаргай айтыкан. Ол ышкаш республиканың дыка хөй өске-даа будурулгелериниге агаарже хоралыг будурулгелерни үндүрериниң кызыгаарлаттынган хемчээлдерни тодаратказ. Оларга контроль-ду доктаамал чорудун турар.

Кызыл, болгаш Шагаан-Арыг хоорайларга, эт комбинаттарга, хаван ажыраар комплексте болгаш өске-даа будурулгелерге хоралыг суглар арыглаар тудугларны дүргеп кылыр талазы-биле хемчеглерни алган. Казар байдактарының, ыраанга алдын тыныжының будурулгелериниң ажылынга шыгыны хынаалаарны чорудун, оларның дедерген когаралдарын ыглериниң хемчеглерин алгыдаан. Суг хөлөбектерни ажылдап турарының болгаш ажылдап келгени үеси үүш чыл иштинде чамдык ажылдар ылдынганын чугаалаары мактакыышкын өскө болур деп бодаар мен. Бистиң республиканың девискээринде бойдус камгалаарының негелделерин үрен турган удуртукчуларның, будурулгелериниң организацияларының бодаанын, орталанырынга улуг салдар чедиртиптеп. Ынчалзадай оон ажылынга улуг бергелер таварыжып турган. Ыраанга бойдус камгалалының талазы-биле хоойлу-дурумнериниң чок тоонга хараалаанчыг. Чамдык удуртукчулар, чижээ, Кызылдың эт хүүнадының, алгы заводунуң директорлары болгаш өске-даа кижилер торгаан шиидеергe безин тоовас турдулар. Суд болгаш прокуратура органнары бистиң негелде-биле иштиңкинеривисте шалыкын шиитпирлеп бербес турду. Чогум-на оон - ужурлуг-даа ам бистер республиканың экология прокуратурازының тургузар санаалы киирген бис. Ону чазак черге чүүл-дүүгүүнүн чүве.

Комитеттиң акша-хөреңги-биле хандырылгазы дыка четпес болгай. Ону күгле республиканга авткан-калган акша-хөреңги бөгө принципиалдыг хандырын турган чүве болгай.

Ам бо чылын бойдус камгалалының талазы-биле РСФСР-ниң хөй хоойлу-дурумнери үүгеде ажылыыс дээштиг апар чыдарын эскерип турар бис. Чижээ, бойдус камгалалының, а ол ышкаан атмосфера агаарын чирлендирбезинин дугайында РФ-тиң Хоойлузунуң негелделерин бөлүү[illegible] хоолуунуң алдаш ажыг бү[illegible]рулгелери-бе[illegible]чарын, оларга хоралы[illegible] будурулгелерни агаарже үндүрүп, чирлендирбезинин талазы-биле хүлээлгелерни тодаргай айтыкан. Ол ышкаш республиканың дыка хөй өске-даа будурулгелериниге агаарже хоралыг будурулгелерни үндүрериниң кызыгаарлаттынган хемчээлдерни тодаратказ. Оларга контроль-ду доктаамал чорудун турар.

Кызыл, болгаш Шагаан-Арыг хоорайларга, эт комбинаттарга, хаван ажыраар комплексте болгаш өске-даа будурулгелерге хоралыг суглар арыглаар тудугларны дүргеп кылыр талазы-биле хемчеглерни алган. Казар байдактарының, ыраанга алдын тыныжының будурулгелериниң ажылынга шыгыны хынаалаарны чорудун, оларның дедерген когаралдарын ыглериниң хемчеглерин алгыдаан. Суг хөлөбектерни ажылдап турарының болгаш белык, ан-меңнерни курлавырларын камгалаарының талазы-биле инспекция хынаалаарын кылып, оон-биле барык чедип хире объектилерни хынаан. РСФСР-ниң суг кодекизин үреезин дээш албан-дужаалдыг 27 кижиге хемчеглүлээткен. Оларны хөй түүнүг акшага торгаан. Ниитизи-биле 1 млн. 64 мун 353 рубльге негелде кирген. Оларның иштинден бистин агар саны-ыысче ындыызында 292,8 мун рубль киргеи боон турар.

Айтырыг: Ан-меңнинң тотчеглекчилери-биле демисел канчаар чорун турарыл?

Харыы: Чүгле эрткен чылын республиканың аныыр-тыын ажыл-агыйлары болгаш НХМ-биле кады чедеп ажыг хынаалаа пейлерлери калган. Аныыр дурумун үреезинин 176 таварылгаларын илерет-тингеи. Тотчеглекчилерден ооны-бүрү ыстыг 28 боонуг хаварган, иштиг-биле 20 ажыг мун рубльдин когаралын хатаа эгиттиреринин шиитпирлеп, суд черинге киирген азы торгаан боон турар. Хынаалаанын дээштиг чедип алыры-биле Кызыл, Улуг-Хем, Таңды, Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем болгаш Тоожу районнарының девискээрлерин агаарлап хайгааргар пейлиилерни чорутуун.

Республиканың улустур болгаш кедеп ажыглагый. Суурулгелериниң экологтуг паспортларын тургузар ажыл доостур чыгаан. Республикага тудуп эгелээр ужурлуг улуг-улуг будурулге черлериниң төлевилелдерин бойдус камгалалыга хамаарыштыр шинчилеп көргенин база айтыр черек.

Амгы уеде бистин мурнууста рынок экономиказына дүүштүр ажылдаарының сорулгазы салдынган. Бойдус курлавырларын ажыглаарын төлевирлиг болдуларының дугайында айтырыг турул турар. Бо ажылды хоралыг чүүлдерни агаарже таралып үндүрери дээш төлевир хемчээлдерни доктаадыр болгаш ону ажыглаарының чурумунуң дугайында тускай доктаалга холбаштыр боттандырып чорудар ужурлуг.

Моон мурнунда бойдус бойдаан тыварыга, ан-меңни өлүреринге, арга-ыышты ажылаарынга лицензиялаары ажыг-ажыг чөпчомдолар берип турган болгай. Ам ындыг эвес болур. Чижээ, сыын ыныаар үеларе чөпшээрел бижиктерни чүгле бистен ап болур. Бойдус камгалалыгла хамаарышкан айтырыгларны чүгле бистиң министерствоже шиитпирлээр азы хынаар хүүлүг.

Номчуулдарга чугаалаан каар бир чаа чүүл болза, бисте экологти милициязын тургуулгелериниң экологтуг паспортларын тургузар ажыл доостур чыгаан. Республикага тудуп эгелээр ужурлуг улуг-улуг будурулге черлериниң төлевилелдерин бойдус камгалалыга хамаарыштыр шинчилеп көргенин база айтыр черек.

Амгы уеде бистин мурнууста рынок экономиказына дүүштүр ажылдаарының сорулгазы салдынган. Бойдус курлавырларын ажыглаарын төлевирлиг болдуларының дугайында айтырыг турул турар. Бо ажылды хоралыг чүүлдерни агаарже таралып үндүрери дээш төлевир хемчээлдерни доктаадыр болгаш ону ажыглаарының чурумунуң дугайында тускай доктаалга холбаштыр боттандырып чорудар ужурлуг.

Моон мурнунда бойдус бойдаан тыварыга, ан

КУЛЬТУРА АМЫДЫРАЛЫ

Профессионал композитор Р. Д. Кенденбильдиң 70 чылы

УЖУУ — УЛУСТУҢ ЫРЛАРЫ

Чадаана хоорайга ураан чүүл көрүүдези болуп эртип турган. Аная шемижилер бирги черни алган. Эгелеп чоруур шулукчу болуп ураан номчулга-биле кавишкеш, шаннал-даа алган мен. Жюри кежигүүнү, Тыванын хөгжүмүшүн театрының артизи Клара Сагды мээн көрүлдеге номчаан шулуктеримнин бирээзи «Шеми-Хемим» деп чогаалымны чара бижип бээрин дилээш. Ростислав Докур-оолович Кенденбильге аппарып бээрим ол, композитор ыры чогаадыр деп чугаалаарга, ыка-ла өөрээн мен ийим. Шынап-ла удавайн, чыл безин четпээнде, амгы үеде иептеренгей ырларының бирээзи «Шеми-Хемим» Тыва радионуң дамчыдылгаларынга чаңыланы берген чүве.

Ол ыры канчап ындыг дораан бижиттине бергеннинг чажыдын база чоорту билип алган мен. Чүге дээрге ол улуг композитор ыры, шулуктүн маадыры апарган Шеми хемиңе адаанда Алдыы, Үстүү Даштыг-Тейлериң арызынга төрүттүүнген кижи болган. Чогум-на моон ужуруган сураглыг артист, композитор, культура ажылының хоочуну 50 харының байыры Шеминиң Культура бажыныңга эрттирген. Оон төрүттүүнген чери Шеми, өскен чери Хөндергей, ажылдаан чери Кызыл хоорай дээрзин ол ужуражылгага киржип чорааш билип алган мен. Ынчангаш 70 чыл оюнуң бүдүүзүнде база катап Шемиге, Хөндергейге, Чадаанага Тываның улустун чогаалчызы, эртемден Монгуш Борахөөвич Кенин-Лопсан, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, билдингир боттывынгыр композитор Батый Кенеш олар-биле барып, бодунуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле чонуң таныштырып, чогааткан ырларын бараалгаткаш келген. Кызылга республиканың Пушкин аттыг библиотеказынга база кызылчылар-биле ужурашкан. Ол ужуражылгаларда база ханы утка барын номчукчулар биляен боор.

Ыр-шоорлуг, чурумалдыг, байлак Шемиге төрүттүүнген оолдуң ачазы кончуг ыраажы чораан. Адазының ыраажы болганы бичии оолдуң хөгжүмге ынакшылын оттурган чадавас. Ол ыраан Ойрот-Тура дээр азы амгы үеде Даг-Алтайга ажылаан факультет дээр өөредилге черин доосказ, бодунуң шору дээн чайгы тонуп скрипкага орнап алгаш, Кызылга келгеш, театрга ажылдай берген. Ынчан аная алызыдан салым-чаяанныг, ырлаар, танцылаар, шиигге ойнаар, хөгжүм херекселдеринге ойнап ыыдаар кижилерни түлөөп алыр турган. Ындыг чаяан-дестүг кижи Кенденбиль болган.

Кижиде чаяан-дес, талант турар ужурлуг. Ол чоп болза он-даа дээдги өөредилге доозун алыр болзунза, өөрүлде чок, теория кырынга эки билир кижи болуп артып каар сен. Төрүмелиндеи салым-чаяан Кенденбильге турган. Оон эн баштай чогаалчы Салчак Тамбаның сөзүнге аялгазын чогаатканы «Сөзүм утпа» деп ырызы бүгү Тываны дескиндир ужа берген. Ол оон хөгжүм чогаалынче улуг орукту ажыдарынга хейалдын кидурген. Кижиге чүткүл, сорук база херек. Кенденбиль хөгжүм талазы-биле училищени болгаш консерваторияны доосказ, Ленинград, Москва болгаш өске-даа хоорайларга тур өөрсдилгелерни доосказ болгаш профессионал тыва композитор болу берген.

Ыры чогаадыр талазы-биле Тывада Ростислав Кенденбильге деңнежир кижи барык чок деп болур. Оон ужуу тыва улустуң ырларындан төрүттүүнген болуп турар 50-60 чылдардан эгелээш, бөгүүге чедир концерттер репертуарларындан чыдып калбас «Дидим салгын», «Магаданчыг кежээ», «Айлан кужум» «Сылдыс», «Чечектерим», «Аңдым», «Улуг-Хемим-Енисейим» болгаш оон өске-даа ырларын кижи кайын санап ыыдаар. Олар 800 ажыл турар. Ол ышкаш улуг композиторнуң хөгжүм чогаалдары — сюиталары, шулуглелдери, опералары база-ла хөй Кенденбильдиң ыры-хөгжүмүнүг «Чечен биле Белекмаа» деп операзындан үзүндүлерни тыва артистериң күүселделери-биле көрүкчүлер танышкан. Амгы үеде ол операны Бурятияның балет артистери бүрүү-биле белеткел эгелээн болгаш удавас чон таныжа бээр. Ол дээрге композиторнуң чогаадыкчы чедишкининиң бир хемчизи-дир. Ол—дерт чогаал номнарының автору. Ростислав Докур-оолович дуйайында чагаалар «Шын» солунга хөйү-биле парлаттынганын барымдаалаары, оон эрткен намдар-төөгүзүн, ажыл-чорудулгазын коптарбайн, оон 70 харлаан хүнүнүң байырының канчаар эртkенин номчукчуларга таныштырып кирейн.

Республиканың Улусчу чогаадылга бажыныңга хөжөөкинин беш шак четпейн турда, композитор Р. Кенденбильдин хөгжүм оркестринге таарыштыр чогааткан аялгаларын Кызылдың ураан чүүл училищезинин сургууллдарының үрер хөгжүм оркестри ойнай берген. Кежээнин башкарыкчызы, Тываның телекомпаниязының директору, Тыва Республиканың улус депутазы Анатолий Серен чылыг, чымчак сөстер-биле Тываның сураглыг оолдарының бирээзи, профессионал композитор, РФ-тин алдарлыг артизи, Тываның улустуң артизи, Тыва Республиканың Күрүне шанналының лауреаты төрүттүүнгининден бээр 70 чыл, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының 50 чыл оюнга тураскаатkан кежээнин ажыткаш. Ростислав Докур-оолович Кенденбильдиң сцена кырынче чалаан. Бот-тывынгыр композиторларың болгаш хөгжүм чогаалынга инактарның башкызы, дагдыныкчызы, көрүкчүлерниң сагыш-сеткилдерин ыдыктыг чогаалдары-биле өөртүн чоруур хүндүлүг кижиге чоргааралдыы, ынакшылдың өөрүн четтириишкинин илерели кылдыр үзүктел чок адыш часкаашкыныларды диңмирей берген.

Байыр чедириишкининиң күүзүшкинин чылыг сөстерни Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Ондар, Композиторлар эвилелинин баштаар черинин даргазы Зоя Кыргыс чедирген болгаш Чадаак даргазының социал политика талазы-биле орлакчызы Биче-оол Шыырап Президентиниң байыр чедириишкинин номчуп таныштырган.

Ол кежээге сураглыг композиторнуң чалыы чылдарындан кады чурттап, өөрүшкүнү-даа, мунгаралды-даа кады үлежип келген өөнүү, кадайы, РСФСР-ниң улустуң артизи Екатерина Седип-оолована Кенденбиль, уругларыы — Лариса — эмчи, Октябрина—чуруукчу, оглу Вячеслав—хөгжүмчү база чедип келген. Кижиниң кады чурттаан өжи дег чүве кайда боор. Ынчангаш композитор бир хөгжүм чогаалын Екатерина Седип-ооловнага тураскаатkан. Оон ады— «Катеринаның марыжы». Ол чогаалды Кызылдың ураан чүүл училищезинин үрер хөгжүм оркестри Константин Ошастиниң дирижёрлаары-биле ойнап күүсеткен. Оон соонда композиторнуң «Айлан кужум» деп ырызын Тыва Республиканың алдарлыг артистери Демирооол Кежиктиг биле Надежда Шойгу бедик деңнелге күүсеткеш чоруй баары билек, ол-ла өөредилге черинин хылдыг хөгжүм оркестри Кенденбильдиң ырларының аялгаларын ойнаан. Ыраажылар Зинаида Ондар, Татьяна Доржу «Кады чор сен, авай» деп авторнуң ырызын эки-ле күүсеткен. Улаштыр «Аңдым» деп танцыны хат-салгын дег кашпагай танцычылар ойнай бээрге, көрүксеичиг-ле чорду.

Улуг композиторнуң төрүттүүнгеи хүүгүн тавармыштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң секретариадының начальниги Дангыт Чыдым, республиканың ураан чүүл школазының директору Мария Удумбара, филармония директору Сергей Өлзей-оол, байыр чедирбишаан, белектерни тывыскан. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сат «Шончалайым» деп ырыны, артист Дарый Монгуш шулукчу Чечекмаа Саанның «Эр кижи» деп шулүүн күүсеткеннер. Россияның болгаш Тываның улустуң артистери Кара-кыс, Максим Мунзуктар композитор Р. Д. Кенденбильдиң дугайында сактыышкынарын чугаалаш, оон ырларының сеткил-хөөнү улустуң ырларындан ужукталган дээрзин онзалап айыткаш, тыва улустуң «Декей-оо» деп кожан ырызын белек кылдыр ырлап бергеннер. Хөгжүм каасталгазын Кенденбильдиң тургусканы «Хайыраан бот» деп шиидеп үзүүнү көрүкчүлерге солун болган. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң директору Апыш Даңдынчап, республиканың культура ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы Елена Захаринская, культура ажылдакчыларының эвилелинин баштаар черинин өөрүнээзиндеи Валентина Сүзүкей, Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң директорунуң орлакчызы Светлана Сат, Тываның Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин мурнундан чогаалчы Черлигоол Куулар болгаш өскелердаа композиторга кам дег кадыкшылды, бүгү талалыг чогаадыкчы чедишкиннерни күүзел, белектерни тывыскылаан.

Композитор Р. Кенденбильдиң ырлары база катап чаңгызының эгелээн. «Оюмаа» деп ырыны Сергей Сокольников, «Хлеб-тарааны» Зоя Тулуш, Вероника Норбу, «Чечен биле Белекмаа» деп операдан ырларны Софья Кара-оол, Римма Доржу, Сергей Ондар соруктуг ырлап күүсеткеннер. Оон соонда Кызылдың ураан чүүл училищезинин сургуулдары иинти ырыны 40 ажыг кижи күүсеп турда, ол өөредилге черинин директору Виктор Нагорный композиторга байыр чедирген.

Тываның алдарлыг оолдарының бирээзи, бодунуң соонга балаттынмас изин арттырып каан, өлүм билбес ыры, хөгжүм чогаалдары кезээде чок аразынга чурттап чоруур композитор Ростислав Докур-ролович Кенденбильге Тыва Республиканың Президентиниң Шоңуг-оол Ооржактың байыр чедириишкини-биле бо чүүлдү доозар болдым.

«Хүндүлүг Ростислав Докур-оолович! Тыва Улустуң төөгүзүнге болгаш культуразынга баладбас изин арттырып каан кижилериң аразында сураглыг тыва композитор Силер онзагай черни эзлеп чоруур силер! Бурунгу тыва черге улуг чаартылгалар-биле деңге өзүп, камналып, чогаадыкчы чедишкиннериңиз бединиче үнүп келдиңизер.

Силеңниң салым-чолуңар эртем-биле чалгыныңган тыва драттың, салым-чаяанныг композиторуун, өскү хейниңни ажылдакчызының болган буянныг аданың салым-чолу болу бээгеи.

Хүндүлүг Ростислав Докур-оолович, 70 харлаан хүнүңнии таварыштыр бүк дег кадыкшылды, чаа-чаа чогаадыкчы чедишкиннерни, узун назын назылаарыңарны күзедим. Тыва чонуң ат-алдарынга өөрүп чоруур ачылыг чогаадылга ажылыңар дээш улуу-биле четтириивис». Бистиң Президентивистиң культура ажылынче, оон ажылдакчыларынче сагыш човаңгыр чоруун бо байыр чедириишкини дерелилеп турар. Ынчангаш оон чылыг сөстерниге Тываның бүгү чону бүрүүнү-биле каттыжар. Шынап-ла, чаа ыылар, хөгжүмнер ам-даа күттүлүүн, ырлажылыңар, Ростислав Докур-оолович.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКЧУ, КОМПОЗИТОР, ШУЛУКЧУ

Россия Федерациязының Чуруукчулар эвилелинин кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Санчыевич Дупчур май айда 60 харлаан. Сураглыг даш чонуччузу, чуруукчу, алаян хөй ырларны чогааткан бот-тывынгыр композитор, өөдээ артист, шулукчу бүгү тала-биле салым-чаяанныг бо кижи культура ажылы-биле амыдыралын холбап келген.

Төрүттүүнгининден бээр 60 чылынга тураскаатkан оон чогаадыкчы ажылдарының делгелгези Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге бөгүн үш шакта болур. Оон бүдүүзүнде бистин корреспондентивис культура ажылының хоочуну-биле ужурашкан. Бригад Дупчүрүүн бир янзы онзагай харыларын номчуп көрүңер.

ХАРЫЛАР? — 60, 30 чылдарның төлөрү бистер чонмун, кырганнарның одуруунче кирип тур бис. Шала кударанныг болгаш харыысалгалыг үе боор чүве-дир. Соонда назылап орар улуска чаңгыын — 40 харга чедир кижинин чуртталгазы төөчү чок ышкаш сагындырар. Оон өөрүдээрге, назын улгаткан тудумна үеним маны дам барып, дүн-хүнүнүң солчулгазы дуртедел, аскымнаан аът дег апаар чүве-дир. Оны бодап чоруурум артык эвес боор.

ТӨРҮТТҮҮНГЕН ЧЕРИНЕР? — Тарлашкын. Алды-киштиг, кат-тооруктуг чайлаглар чурттуг улус.

«Бөдүр-бөдүр чаап турар
Пөштүг-пөштүг
Тарлашкыны,
Дымыр-дымыр чаап турар
Дыттыг-дыттыг
Тарлашкыныы»

деп ырлажып чоруурлар. Ол хем курган ховуларлыг Убса-Нур ыйгылаажыыче агып кирген. Мында күзеглер болгаш чазаглар бар. Улусту дыннаарга:

«Девиржиткеш дезир көөрге,
Тереземнинг Тарлашкыны.
Халдып-халдып хая көөрге,
Хараганныг Тарлашкыныы»

деп ырлашкан чоруур. Мээн баштай дыннаан ырым ол. Тываның кайы-даа булуунга чоруурга мээн төрүттүүнген бичии хеминиң кайы-бир кезээ-биле дөмейлежип тупар.

БАШТАЙГЫ ӨӨРЕДИКЧИНЕР? — Аам. Хой кадарда, ыыштаарда, меня эдертип чораан дыка хей тыва, моол ырлаары мөнөө айтыл берген. Оларны ам-даа утпаан, ажылымга ажыглап чорм мен. Саазынны сый тудуп турган, угулзалар кезерин, терек чевурээзи-биле ойнаарактар пазаарын база школага киреп мурнумда-ла өөредип каан. Чогаадыкчы ажылымның эге базымын хевирлеп, изеп берген.

БАШКЫЛАРЫҢАР? — Эге школадан эгелеп Алексей Ойдупович Даңдын — Сергей Кончуккович Ланзының кады чуруттунуп өскен чангыс классчызы. Бүгү талазы-биле сайзырангай чогаадыкчы бодалдыг кижи. Журналист Алексей Чараш-оол бистерден эгелээш, шулук бижиир Комбу Алдын-кыс. Доржу Чыргал-оол аңгы санаар болза, дыка хей ураан чүүлге хандыкшылыг кижилерни ол кижизиткен. Башкывыс-биле «Сенгилен» чечен чогаал ат-тыжыышкынында ам-даа кады бис. Хөгжүмге Красноярск чурттуг Иван Иванович Соломанников башкым өөредип каан. Оон-биле харылаавыс ам-даа үзүлбээн. Даш чоларынга суме каткан башкыларым—өөрүм, калган мастерлер Байыр Байынды, Хуна болгаш Монгун-оол Хертектер. Оларны утпайн, хүндүткел-биле сактып чоруур мен.

БАШТАЙ КӨРГЕН ХӨГЖҮМЧҮНЕР? — 30 чылдар эгезинде Москвага баштайгы тыва пластинкаларны бижидип турда, игилге ойнап турган Иргит Шоюн. Ол Тываның чок дээн хөгжүмчүлериниң бирээзи. Оон ойнаан аялгаларын нотага композитор Аксенов бижип арттырып каан. Ол бистиң школага ажылагый эргелекчилеп турган бистер-биле денге-ле кежээни дургу ойнап кежээлээр. А. Чараш-оолду игил ойнаарынга өөредип каан.

БАШТАЙ КӨРГЕН ШЕВЕРЛЕРИНЕР? — Ирелерим Иргит Лоовай, Сотпа Дембирел— демирден нарын кылыглар кылыр дарганнар. Дембирелдиң хуна мыйыты соруулдуг, мөнгүн, холаны хээлеп, хаажылап турган, хадын дазылы-биле кылган даншазын И. В. Сталиниң 70 харлаанынга Тываның чонунуң мурнундан белекке берген.

ЧЕРИНЕРНИҢ АМГЫ ШЕВЕРЛЕРИ? — Аныяк оолдар. Оларны амгы үеде Кызыл-Арыгга чуруулга башкылап турар Шаравия башкы өөредип каан. Оларның өүүлдеинге мээн база киргеи үлүүм бар болган. 70 чылларда Эрзиниин Культура бажынынга «Чонар-даш» деп бөлүмнүг турган мен. Ол бөлүмден үнген кижилериң дээрелери Леонид Уржук, Анатолий Дондуп, Алексей Седипов, Александр Боранмаа олар болган. Бистиң бөлүгүмүүн оолдары Октябрьның 70 чыл оюнда Бүгү-эвилелдин делгелгезинге киришкеш, Чуруукчулар академиязының Хүндүлел бижии-биле-даа шаннадып турдулар. Бичии хемчээлдиг скульптураның Красноярскинин зона делгелгезинге Седипков, Дондуп, Уржук олар чураан чуруктары, чазаан ажылдары-биле киришкеннер. Л. Уржук Москваның Суриков аттыг чурулга институдун доосказ, ам Тываның Чуруукчулар эвилелинде ажылдап турар. А. Боранмаа Красноярскинин чурулга институдунда өөренимшаан турар. Олар ам-даа чемер-даңзын холдан салбаан.

ӨӨРҮНЕР? — Кады өскен өөрүм Тываның культуразының болгаш ураан чүүлүнүң бөдүүн кижилери: чуруукчулар, композиторлар, чогаалчылар, артистер. Даш чонар мастерлер-биле ажыл, ажыдаралым чүдүш — чангыс өөрүн оолдары бис. Алдарлыг чуруукчулар Саая Көгел, Хунан Кировтан эгелээш, аныяк мастерлер Алексей Кагай-оол, Хеймер-оолдарга чедир, олар хөй. Кады ажылдап-даа орган, кудумчуга агаарлап-даа чорааш, үргүлчү-ле одажып дүзаашкан, баштактанышкан чоруур. Үе берге-даа бол, оларның аразынга чоруургга, чиик чаагайын канчаар. Аас-пырак, чечен болгаш кижини үргүлчү каттыртып чоруурлар.

Аныяамдан эгелеп ажылдап келген өөрүм — клуб ажылдакчылары. Оларның аразында онзагай кижилер эндерик. Оон Марк дижик. Орустап, тывалап шиигге-даа ойнаар, кожамыктаар, шулукчээр, янзы-бүрү хөгжүм херекселдери-биле бодун боду үдээр. Хеп-хенертен кандыг-бир бергедээшкин болган болза, ол харан амырай берген дег болур. Улустун ат болган дижип турган чүвезин сценаже үне халаан, чон мурнунга удур чогаатkаш, чүү-даа болбаан чүве дег, эде чаңнап ваптар. Шеригге-даа ындыг турду. Янзы-бүрү нашиниың офицер, солдаттары оны долганып алган каттырышкан турар.

Александр Салчак игил, бызаанчы, хомусту бодуу кылып алгаш, делегей чергелиг фестивальдарга-даа оозун ойнаан болур. Шулук, басия номчуп турда аная-ла артист. Чудум-Сурун база ындыг. Шулук херек апарганда, шулуктей бээр, шин херек апарганда, оозс, грузин чогаалчыларының номнарын алгаш, оттуруп, шинжиде тыртып алган болур. Оозунга хөгжүм аялга херек апарза, бир көөрге, оозун таварыштырып алган ойнап олурар. Оны улуг күзел кылыптым деп-даа бодаваас. Аная-ла бажынынга суглаг тыртып алган кижи дег чаңнаар. Оларны моон-даа шнай санап болур. Мынды: кижилерни хумагалап, оларга кичээнгейлиг чорза деп бодаар мен. Культуравыс ындыг эвес боор-дур эвесие. Төрүмелиндеи сеңгертер, хөмейлээр кылдыр чаяаттынмаан кижини чеже-даа кымчылар, өөредир болза, оон чүве үнмес.

СОНУУРГАЛДАРЫҢАР? — Хөгжүм херекселин кылыры, аная ойнаары, аялга бижиири, даш чонары, чарлал бижип, чуруулу. Шогаа байырлалының сценарийин бижип аары... Чангыс сөс-биле чугаалаарга, олар аная-ла культура ажылы-дыр. Олар бот-болунга удуг-ла шаптыктавас, харын деткижип каан турарлар. Чангыс иеиин төлдери болгаш ындыг ыйнаан.

СОРУЛГАНАР? — Карака кестур, кулакка дыныалыр, думчукка чытталыр бүгү-ле чараш чүүлдерни чонга цептерелдири. Чогаадыкчы аныяктарга сүмем — 9 шактан 6 шакка чедир ажыл шагы сагып ажылдаар болза, оон чүү-даа үнмес, чүү-даа чедип ап ыыдавас силер. Чогаадылга ажылы — нарын ажыл. Кандыг-даа ажылдың аргазы турар. «Аътты аргамчы-биле, арзылаңны аргабиле тудар» дижир. Ада херек болганда ыыштап-даа чораш, төнмес оочургадаа турган, узун орук-даа чорааш, боданып-да чорааны «ботка херек» эвээр. Тып чадап каан чүвеш черекчок черден, хенертен башче кире халып келгилээр болгай. Дүнелерде боданып ажылдаарга, улус-даа шаптыктавас, чырык-даа, шимээн-даа шаптыктавас, магалыг-ла.

«Чайын эки дыштамып алгаш, кижиге-на болуун» деп сонгаарладып болбас. «Ураан чүүл — хүнгээнгел» дижири шын.

Албан чериниң азы чоңдан мактадыг сөстер дыныаза, «кончуг мен» деп бодай бербес. Бодун богдага денней бээр болза, сагыш-сеткилди оожургадыр, моонну чоонадып, угаанны дөгейлендирер. Аная сорук кирип, харыысалгазын бодап, сайырап четкен чериниң бичин-даа бол бурунгаарлаарын бодаамы дээре. Мурнап турар эжинге бак чүве бодавайн, өскүүр эрни, мен баш чоонган мен» дээш шырбаар болза, ону эки адаарга дээр ыйнаан.

КҮЗЕЛИГЕР? — Чамдык кижилерни дыныаарга, «пенсиялап алгаш-ла, чогаал бижип эгелээр-дир» дишкилээр. Алдан харга чедир аът мунун көрбээн кижини эмдик аъттың кырынга олурупса канчаар ирги? Ындыг белеп деппе? Ик, дадай! Мөөй берзе канчаарыл? Кырган сеңек хөөрек болгай. Тутчуру база берге. Назынында оон-биле орлаңдажып келген кижиге болза, өске херек. Аная пенсия назыны — назын эвес. Бодалының таптыг-ла четчип быжып турар үеде. Мээн ынчаар диңим санап болур ажылым — ус-шевер ажыл. Хуумда чонар-даңзымны амна шын чонуп эгелептейн деп бодап турар мен. Өскелериниче хамаарыштыр «кагбас-ла, мен», кырган өзүү-биле бичин-бичинчей «ханка суккаш, чуттээ-ле мен» дээр апаар.

ЧОНДАН ДИЛЕЭНЕР? — Бо ыыдыр июнь 5-те хүндүлүүнүн 3 шакта республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге болур деп турар мээн өөредиттуг хуу делгелгемнин ажылыышкынынче улусту чалап тур мен. Бистер ажылывысты «чонум көрүүл, чонумга эртсиң» деп ыйгы-биле кылып турар бис. Биске бүүдүн чонувустун үнделеп дег дээрзи шаннал чок.

ТҮННЕЛ СӨЗҮНЕР? —Сиңер бүгүдениң ачы-буянынарда, бүрүн аяарылыгаа таңнаттаашкын таңып үзүүр, дачыгаштын турун чораашы, алдан эртты амыр-менди ажып келдим. «Чонум — чоорган хөйү — хөйлеп, Төрээн чонумга четтирдим».

ЧУРУКТАРДА Б. С. Дупчур, оон даштан кылган «Сурааг буга» деп ажылы.

Бот-тывынгырлар дугайында бодал

ТЫВАЗЫВАС АЯЛГАЛАР

Тываның бот-тывынгыр композиторларының концерт биледин баш бурунгаар садыр алган турдум. Хүнү, шагы кээрге. Улусчу чогаадылга бажынынче өөрүшкү-маннайлыг, четтикээн чүве дег, далаш базылтым.

Кайы композиторнуң чүү деп аттыг чаа чогааткан ырызын дыныаар ирги мен деп кол-ла сонуургалым ол болган. Хамыкты мурнай залда көрүкчүлериң эвээжин эскерип кагдым. Сактырымга, февраль айда мындыг ужуражылга-концертке көрүкчүлер ийи катап хөй болган чүве.

Тываның бот-тывынгыр сес композиторунуң сөөлгү үеде чаа чогааткан ырларын дегеренин кичээнгейлиг дыныадым. Оларның эн улуу, хоочуну — Каадыр-оол Монгушович Бегзи. Ол чүгле композитор эвес, шулукчу, башкы, 20-30 чылдар дургузында чонуун ажыттолуу музыка ураан чүүлүнге хандыкшыдып, кижизидип келген Каадыр-оол Бегзи баштайгы тыва романсты («Чүгле сен сен, ынаам»), баштайгы тыва вальсты («Тывада час») чогааткан бот-тывынгыр композиторларының бирээзи. Саная канчаар, Каадыр-оол — Тывага билдингир дыка хөй таныш, ырларының, автору, шулукчу, башкы, ол хөй чылдар дургузунда Тывага, чонга бараан болуп чор. Каадыр-оол Бегзиге мынчага дээр культураның алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг атты тывыспайн, үнелеп көрбейн баарга, пат кайгаар, хомудаар кижи-дир мен. Культура шутумунга ажылдаан чамдык кижилер ша-даа четпейн, ур-даа болбайн чыткаш, кыдыг-бир хүндүлүг атты «ыыдыртып» алганын шыны, күш-ажылы эвес деп бодаар мен. Каадыр-оолдуң чогааткан ырларының хөй кезии ёзулуг тывазыг, чараш, хоюг, дүргем доктаатты-лар.

Ынчалза-даа бо удаада оон М. Өлчей-оолдуң «Ак-Туруум», бодунуң сөзүнге «Гайбыш турзуу» деп ырларының аялгазы сеткилге кирбейн баады. Ёзулуг чингине тывазыг эвес, шуут оруссуг база эвес. Тывазывас, хайнак шинчилиг аялгалар еске арткан композиторларының чогаалыры бүрүзүнде бар. Ёзулуг тыва эвес ортумак аялгалар 1960-1980 чылларда төрүттүнген аныяк-өскенге «содун-на» ыйнаан. Олар чүгле, «ынаам», «сарыым», «ынакшылым», «чүдүү-чүрээм» деп-ле адап, ыллаттар-ла ыры болза эки-багайн, тывазывас, оруссуг, хайнаксыы-даа хамаанчокка дужа-кезбиге адыш часкаш алтыржып олурар болгайлар. Ынчангаш ыры-концертке аныяктар хөй чыглып, мен дег 50 хар ашкан улуг кижилериниң хоозар хөстүр чылдагааны инда. Чүге дээрге улуг назылыг кижилерге ёзулуг чингине тыва, хоюг, чараш, шөйдүүчек аялгалыг ыры херек.

Композитор кижиге тывазывас аялганы чогаадыры белен. Ындыг аялганы орус национал херекселге тыва эвес музыкантыларының күзелдиг-биле ойнап эгелей бергени тавармыга эвес. Ол тываларының музыка ураан чүүлүнге хөгжүлелиниң херечизи-даа эвес. Чамдык «Самагалдай», «Межегей», «Тооруктуг долгай Тандым», «Чымчак салтын» деп ышкаш ырларны тыва хөгжүм херекселикге ойнавары эптиг. Чүге дээрге тываларботтары чогааткан чингине тыва аялгалар-дыр. Ындыг тывазыг аялганы «бот-тывынгыр» ат эдилээн кижи бүрүзү чогаадып ыыдавазы билдинкан ырларының хөй кезии ёзулуг тывазыг, чараш, хоюг, дүргем доктаатты-лар.

Ынчалза-даа бо удаада оон М. Өлчей-оолдуң «Ак-Туруум», бодунуң сөзүнге «Гайбыш турзуу» деп ырларының аялгазы сеткилге кирбейн баады. Ёзулуг чингине тывазыг эвес, шуут оруссуг база эвес. Тывазывас, хайнак шинчилиг аялгалар еске арткан композиторларының чогаалыры бүрүзүнде бар. Ёзулуг тыва эвес ортумак аялгалар 1960-1980 чылларда төрүттүнген аныяк-өскенге «содун-на» ыйнаан. Олар чүгле, «ынаам», «сарыым», «ынакшылым», «чүдүү-чүрээм» деп-ле адап, ыллаттар-ла ыры болза эки-багайн, тывазывас, оруссуг, хайнаксыы-даа хамаанчокка дужа-кезбиге адыш часкаш алтыржып олурар болгайлар. Ынчангаш ыры-концертке аныяктар хөй чыглып, мен дег 50 хар ашкан улуг кижилериниң хоозар хөстүр чылдагааны инда. Чүге дээрге улуг назылыг кижилерге ёзулуг чингине тыва, хоюг, чараш, шөйдүүчек аялгалыг ыры херек.

Композитор кижиге тывазывас аялганы чогаадыры белен. Ындыг аялганы орус национал херекселге тыва эвес музыкантыларының күзелдиг-биле ойнап эгелей бергени тавармыга эвес. Ол тываларының музыка ураан чүүлүнге хөгжүлелиниң херечизи-даа эвес. Чамдык «Самагалдай», «Межегей», «Тооруктуг долгай Тандым», «Чымчак салтын» деп ышкаш ырларны тыва хөгжүм херекселикге ойнавары эптиг. Чүге дээрге тываларботтары чогааткан чингине тыва аялгалар-дыр. Ындыг тывазыг аялганы «бот-тывынгыр» ат эдилээн кижи бүрүзү чогаадып ыыдавазы билдинкан ырларының хөй кезии ёзулуг тывазыг, чараш, хоюг, дүргем доктаатты-лар.

Тываның бот-тывынгыр композиторларының концерт биледин баш бурунгаар садыр алган турдум. Хүнү, шагы кээрге. Улусчу чогаадылга бажынынче өөрүшкү-маннайлыг, четтикээн чүве дег, далаш базылтым.

Кайы композиторнуң чүү деп аттыг чаа чогааткан ырызын дыныаар ирги мен деп кол-ла сонуургалым ол болган. Хамыкты мурнай залда көрүкчүлериң эвээжин эскерип кагдым. Сактырымга, февраль айда мындыг ужуражылга-концертке көрүкчүлер ийи катап хөй болган чүве.

Тываның бот-тывынгыр сес композиторунуң сөөлгү үеде чаа чогааткан ырларын дегеренин кичээнгейлиг дыныадым. Оларның эн улуу, хоочуну — Каадыр-оол Монгушович Бегзи. Ол чүгле композитор эвес, шулукчу, башкы, 20-30 чылдар дургузында чонуун ажыттолуу музыка ураан чүүлүнге хандыкшыдып, кижизидип келген Каадыр-оол Бегзи баштайгы тыва романсты («Чүгле сен сен, ынаам»), баштайгы тыва вальсты («Тывада час») чогааткан бот-тывынгыр композиторларының бирээзи. Саная канчаар, Каадыр-оол — Тывага билдингир дыка хөй таныш, ырларының, автору, шулукчу, башкы, ол хөй чылдар дургузунда Тывага, чонга бараан болуп чор. Каадыр-оол Бегзиге мынчага дээр культураның алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг атты тывыспайн, үнелеп көрбейн баарга, пат кайгаар, хомудаар кижи-дир мен. Культура шутумунга ажылдаан чамдык кижилер ша-даа четпейн, ур-даа болбайн чыткаш, кыдыг-бир хүндүлүг атты «ыыдыртып» алганын шыны, күш-ажылы эвес деп бодаар мен. Каадыр-оолдуң чогааткан ырларының хөй кезии ёзулуг тывазыг, чараш, хоюг, дүргем доктаатты-лар.

Ынчалза-даа бо удаада оон М. Өлчей-оолдуң «Ак-Туруум», бодунуң сөзүнге «Гайбыш турзуу» деп ырларының аялгазы сеткилге кирбейн баады. Ёзулуг чингине тывазыг эвес, шуут оруссуг база эвес. Тывазывас, хайнак шинчилиг аялгалар еске арткан композиторларының чогаалыры бүрүзүнде бар. Ёзулуг тыва эвес ортумак аялгалар 1960-1980 чылларда төрүттүнген аныяк-өскенге «содун-на» ыйнаан. Олар чүгле, «ынаам», «сарыым», «ынакшылым», «чүдүү-чүрээм» деп-ле адап, ыллаттар-ла ыры болза эки-багайн, тывазывас, оруссуг, хайнаксыы-даа хамаанчокка дужа-кезбиге адыш часкаш алтыржып олурар болгайлар. Ынчангаш ыры-концертке аныяктар хөй чыглып, мен дег 50 хар ашкан улуг кижилериниң хоозар хөстүр чылдагааны инда. Чүге дээрге улуг назылыг кижилерге ёзулуг чингине тыва, хоюг, чараш, шөйдүүчек аялгалыг ыры херек.

Композитор кижиге тывазывас аялганы чогаадыры белен. Ындыг аялганы орус национал херекселге тыва эвес музыкантыларының күзелдиг-биле ойнап эгелей бергени тавармыга эвес. Ол тываларының музыка ураан чүүлүнге хөгжүлелиниң херечизи-даа эвес. Чамдык «Самагалдай», «Межегей», «Тооруктуг долгай Тандым», «Чымчак салтын» деп ышкаш ырларны тыва хөгжүм херекселикге ойнавары эптиг. Чүге дээрге тываларботтары чогааткан чингине тыва аялгалар-дыр. Ындыг тывазыг аялганы «бот-тывынгыр» ат эдилээн кижи бүрүзү чогаадып ыыдавазы билдинкан ырларының хөй кезии ёзулуг тывазыг, чараш, хоюг, дүргем доктаатты-лар.

Тываның бот-тывынгыр композиторларының концерт биледин баш бурунгаар садыр алган турдум. Хүнү, шагы кээрге. Улусчу чогаадылга бажынынче өөрүшкү-маннайлыг, четтикээн чүве дег, далаш базылтым.

Кайы композиторнуң чүү деп аттыг чаа чогааткан ырызын дыныаар ирги мен деп кол-ла сонуургалым ол болган. Хамыкты мурнай залда көрүкчүлериң эвээжин эскерип кагдым. Сактырымга, февраль айда мындыг ужуражылга-концертке көрүкчүлер ийи катап хөй болган чүве.

Тываның бот-тывынгыр сес композиторунуң сөөлгү үеде чаа чогааткан ырларын дегеренин кичээнгейлиг дыныадым. Оларның эн улуу, хоочуну — Каадыр-оол Монгушович Бегзи. Ол чүгле композитор эвес, шулукчу, башкы, 20-30 чылдар дургузында чонуун ажыттолуу музыка ураан чүүлүнге хандыкшыдып, кижизидип келген Каадыр-оол Бегзи баштайгы тыва романсты («Чүгле сен сен, ынаам»), баштайгы тыва вальсты («Тывада час») чогааткан бот-тывынгыр композиторларының бирээзи. Саная канчаар, Каадыр-оол — Тывага билдингир дыка хөй таныш, ырларының, автору, шулукчу, башкы, ол хөй чылдар дургузунда Тывага, чонга бараан болуп чор. Каадыр-оол Бегзиге мынчага дээр культураның алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг атты тывыспайн, үнелеп көрбейн баарга, пат кайгаар, хомудаар кижи-дир мен. Культура шутумунга ажылдаан чамдык кижилер ша-даа четпейн, ур-даа болбайн чыткаш, кыдыг-бир хүндүлүг атты «ыыдыртып» алганын шыны, күш-ажылы эвес деп бодаар мен. Каадыр-о

ТА ШЫН, ТА МЕГЕ

Бичиниден тура кедип эскен хеаны тыва хеп чүве, ынчангаш-ла ындыг боор мен. Чанчыга бергеним ол ыйнаан. Тыва хепке ыпаам кончуг. Амдаа хөвеннг тонуумну кедип-теримге, чиик, чылыг, эптиг, дыка-ла чаарымчалыг. Артыда-ла дыштаны берген ышкаш апаар мен.

Эрткен чылдан бээр Кызылдың кудумчуларынга торгу тоннарын кеткилээш, чараш өшүүр курлар-биле аян киир күржаңгылапкан аныяктарның көскүлеин аажок апарган. Оларны көөрге, дыка чоргаарлыг. Ылангыя чаштарын өөрүп, чарынарының араазы кудуу салгылапкан, торгу тоннаалыг кыс уругларының чаптаңныы аажок. Кызыл хоорай өзүлүг-ла түскай национал республиканың төвү боон онзаланган дег сагындырар.

Чүгле хураган кежин торгуулде додаалдан кедеин албан эвес болбайн аан. Ол дуктуг хой кештерин, дүгүн таарыштырып, чаңгыс аай түүлеп турган, эки арыдыр чүүгаш, хөөдүп, идээлээш, эдин хаадыр, чымчалыр эттээп, баартап, довуратап, кыртыжын дүжүр өнеп, хоюглап каапкаш, ол-ла өөн-биле өн алгы тон даарап каарга, дыка-ла чараш боор чүве. Ынчаар кылган тонну кыжын кедерге чылыг-даа, чиик-даа, онзала болдур ийин.

Тыва тонну кедип өөрени бээрге, эске хептин кандайы коячуг, ында-мында чыыра тыртын алган ышкаш боор чүве-ле болгай.

Кадыг идиктиг шаанда кедип чораан мен. Үезинде база тааржып-ла турган эт. Ам көөрге бир янзы — монгуур-ла чүве. Бурунгунун улузу кыш, чай хамаан чокка кадыг идик кедип чораан. Кижинин чанчыкпас чүвези бар эвес. ол шагның улузунун кедип өөренгени ындыг турган боор ийин. Кадыг идиктиг кылырда, тыва кидис-биле хыглааш, улдунун үш-дөрт каат кидисти сыраш, чогум дуваите кылын хөмүү катай тутказ улуурар. Ынчангаш кыжын кедерге дыка чылыг. Улдуну хөм болгаш, тайгыры-ла коячуг болдур ийин.

Мен маңгаа тыва хеп дугайында суртаал кептеп-дир дээш эвес, а тыва хептиг төрүгүзүнүн дугайында дыннаапымны бижиир бодадым.

Эрткен 1991 чылдың октябрьда Улан-Удэ чораш, ол хоорайда Моолдун төөгү музейинге сонуургаан кирдим. Ында шаандакы моол улустун эдилел чораан эдилелдерин, кедип чорааны идик-хевин делгеп салган чорду. Музейнин тайылбырлакчызы мени тыва кижи дел билип кааш-ла, сонуургай бергени ол боор, айтыыглар сала берди.

— Силерге мындыг эзер турган бе?

— Ам-даа эдилелде бар ийин.

— Оон эзенгилерин канчаар үнелээр силер?

— Эзенгилерин азары коячуг, арай мон-дур. Аар-даа болза, ону каастап каан турар боор чүве болгай, арыылан бажы, кошкар бажы болгаш оон-даа өске дүрүү-хевирлерни сиилбин, каастап кылгаш, мөнгүнден каарга, чараш боор-ла чүве — дилим.

— Моны эдилел чораан силер бе? — дээш, кадыг идиктиг-ле айытты.

— Мен болум безин кедип чораан мен ийин.

— Оон-биле эзенгиин канчаан теверил, бажы хертештир, эзенгиден уштунмайн барбас бе?

— Өөрени бээрге, аная боор чүве, улдуну кылын болгаш, соокта бутту эзенги хаарбас, харын эки, чылыг боор. Мындыг идик-биле эмдик малды безин мунуптар-ла чүве болгай.

— Бо идик-хептин болгаш эдилелдерин тыптып келген төөгүзүн чугаалап болур силер бе?

— Ол дугайын силерден сонуургаары күзенчиг-дир.

— Шаг төөгүде, Чингис-Хаанның чагыргазының дүшкенинин сөөлүнде, орустун ак-хааны Чөөн чуктун кара кижилерин аът-мат мунгайда кашпагай, олут-чыдын чок, алдыграр-туттурар чүвези чок, хөлүк эрттир аңнгузун дайзын кижилер кылдыр чарлаан, оларны мал-маганга дөмейлеп, келер идик-хевин, эдилээр эт-херекселин тускай формалыг кылдыр чогаадып, идик, тон, эзер дээн чижектиг эдилелдерни халалыг, шаптыктыг, эптиг-ээлдек эвес кылдыр кылган дээр чүве — деп чугаалайдыр.

Ылангыя, кадыг идиктин бажын хертеш кылдыр кылганының чылдагааны — эзерлиг аътты мунарга, дүжерге кашпагай эвес, аътталмырда эзенгиден оваарымчалыг тептинмес болза, идик бажы эзенгиже кирбес. Аъттан дүжерде бодамчалыг үжүлбас болза, илбектелип, аът хоюп-дыылаар болза, эзенгиге ызыртынып, озал-ондакка таваржып болур.

Эзенгини аар, моя кылдыр кылганында база үжүр-да бар. Ол база малга-даа, кижээ-даа халалыг. Моол азы тыва эзерге, мал дүүнга дөмей болу баска, ол аар эзенги малдың өштүнче хап, малды кемдедип база болур.

Моол-даа, тыва-даа тон уштуктуг турган. Шынаа-ла, мен бичин чоруур шаамда тыва-даар уштуу чок тон кетпейн чораан болдур ийин. Уштуктуг база тускай форма кылдыр саная боораан. «Уштуу чок тон думчуу чок кижиге дөмей» дижип, деннелге кылдыр чугаалажыын бичиимде дыннаан мен.

Тонну уштуктуг кылдыр кылганының үжүр, чылдагааның мынаар тайылбырлап чугаалаар болду:

Тонну уштуун дужуурдөөрге, мал дүүнга дөмей болу бээр. Кадыг идик кеткен кижи тонуунун уштуун дужургеш, дөрт даван кынына түрүптөрге малга дөмей болу бээр. Оон-биле Чөөн чуктун кара кижилерин адыгуунун малга дөмейлеп, доламнылап чорааннының барымдаазы ол кылдыр тайылбырлаар кижи болду. Ону кижи тодаргай билир эвес, та шын, та меге чүвеен.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Чамдык бодалдар

АРЖААНГА ЧОРААНЫМ

Уру дугайында бичии турарларга катчыг база бодумнуң керегим Уру хемнин каас-чараш бойдус биилаан болгаш оон-ачылыг аржаанынга чедип чорааныымны бижип көрейн. 1972 чылдың июль айда ол аржаанга бир дугаар чедип, чалбарып киргеним ол. Дыка-ла чараш оран чораан. Ынчан школа дооскан чылым чүве. Ам үзөрби чыл болуп турары бе. Беш кижи ыпаар аъттанган бис, орук баштап чораан хоочун анчы честем Ооржак Дажы, үгбам Сүүр-оол олар чүве (Олар ам кайызы-даа бистин аравыста чок).

Манчуректен аъттангаш, Көжээлээш, Чеда, Ишкиннер баштааш, Уру аржаанынга чедир ийи хонуп бораш, чедер чер чораан. Өзүлүг бурунгу арттарны ыпаар чорааш көөдүм. Бедик арттарга дужуп доктаап, ак пөзүм баглап, як чемин чажып, чалбарыыр чүве чораан. Хоочун анчының ынчангы чалбарыгларын кижи дыннап мага ханмас чорду.

Ынчан Уру хемнин ол чарыындан куду кожа-кожа аалдар хөй-ле чораан. Аалдарга кирерге магалының чүү дээр! Ак чемин делгээн, божа-хойгаан куткан турар, аътка шылап чорааннарга оон артым чүве турбас Ол чернин аалдарының мал-маганын, арга-зының анын, хемнин балыының хөйүн магадаан мен.

Эрткен чылын июль айның эгезинде Бора-Тайгадан он ажыг аътты кижи аржаанга чедип, кадыымыс экижидип чордувус. Дыка хөлүг, солун чораан бис. Ылангыя Торлай-оол, Силис Ондарларның черге чоруп өөренгенин, эш-өөрүнге дузаарган, эвилен, сагыш човаңгыры сеткилимин өөртүп ооаан

Аржаан чоогунда заповедник турлаанга бистя ийи обуз хамаатылар досту, «Аржаанда улус дөй, үзөрби кижиден хөй кижи киирбес бис, ол улус чонарга, аржаанче үнер силерге дээр болгу Чугаазының аянын билип турарывыска, эт, арага, ешку дугу, таакпы берзин дээр байдалдыг чорду. Ынчан амдажаан хамаатылар болду. Бо берге үеде кым-на кижи артык эт, таакпы ап чоруур деп? Мээн өөрлерим кончуг-даа шыырак эрлер чораан чүве, элээн шынгыы чугаалаашаш, аржаанче чорупкан бис.

Аржаанга баргаш, ында баргаан чон-биле амыр-менди солчүп чугаалаштывыс, чедер ажыг кижи барыр билип алдывыс. Чаа келгеннерге дузалажып, оон-моон улус кээн, майгынарывысты тургузупкан. Тыва улустун шаг-төөгүден бир эки чаагай чаңчылы ыпкан аржаанга гастриттиг, ижин-баары багай, чүстеин аарыыр, сарыглыг кижилер таажыр. Чеже кижи эмненип, сегип, амырап, чалбарыштейлеп чанмаан дээрил,

Юрий ХОВАЛЫГ.
Чадаана хоорай.

Эмчиниң сагындырыы, сүмези, тайылбыры

БОДУ ЭМНЕНИП БОЛБАС

Кижи бүрүзү кадык-шыырак, омак-сергек болурун, үшпа кыргыже черле аарывазын күзээр. Ынчалзадаа сагыш ышкаш чүве каяа турар! Ол чүгле күзелге аотар, а херек кырында бис болганчок-ла аарый бээр бис. Алыс шыдан кайнаар ойталаар деп бис — амыдыраалдың диалектиказы ындыг!

Биске таваржып кээр хөй саныг аарыгларның арааында ижин хозуунун органнарының бөлүк аарыглары бар. Оларны эмчилер ниити атбиле «ижин хамчыы» («острый живот») деп адаарлар. Оларга аар (острый) аппендицит (согур-шөйүндү), аар холецистит, улут-хырының болгаш он ийин илиг чоон шөйүндүнүн оюлганнаар аарыы (язва), аар панкреатит база оон-даа өске аарыглар хамааржыр. Ол аар аарыгларның бирээзин-ле ижин хозуунга айыыл-халапты болдуруп болур болгаш дарый кезип эмнээшкин негээр. Ынчанмас болза, кижинин амытынынга ол дендии айыылдыг.

Адап, санаанывыс ол бүгү аарыгларның ниити демдектери — ижинге ыыдажыр аога чок аарышкы. Ол доктаамал база өйлеп-өйлеп аарып кээп болур. Эгезинде үүгээр турган, сөөлүреди күштүг кылдыр аартып-даа болур. Ынчан күстурар. Чаңгыс эвес удаа күстуурга-даа аарыг намдаазын аарзан кижи эскерип каар. Эзт шоолуг ийнвес, 37, 38 градус чедер, Аараан кижи хей үндүрбестен, куду олургпастай бээр. Ижин хозуунун орта-ла билдинмес черинде аарышкының ындыг демдектери бар турда-ла, чамдык аарыг кижилер дүрген-ие эмчиге барын шинчидериниң орнунга боду диагноз тургузуп, боду эмненгеш туруптар. Ынчап турган, аарыгны улам хөрлээледир, үезин узамдыктырар.

Бо байдалды өөренип көргеш, аарыг кижилерге айтыыг салып турган эт. Ам көөрге бир янзы — монгуур-ла чүве. Бурунгунун улузу кыш, чай хамаан чокка кадыг идик кедип чораан. Кижинин чанчыкпас чүвези бар эвес. ол шагның улузунун кедип өөренгени ындыг турган боор ийин. Кадыг идиктиг кылырда, тыва кидис-биле хыглааш, улдунун үш-дөрт каат кидисти сыраш, чогум дуваите кылын хөмүү катай тутказ улуурар. Ынчангаш кыжын кедерге дыка чылыг. Улдуну хөм болгаш, тайгыры-ла коячуг болдур ийин.

Мен маңгаа тыва хеп дугайында суртаал кептеп-дир дээш эвес, а тыва хептиг төрүгүзүнүн дугайында дыннаапымны бижиир бодадым.

Эрткен 1991 чылдың октябрьда Улан-Удэ чораш, ол хоорайда Моолдун төөгү музейинге сонуургаан кирдим. Ында шаандакы моол улустун эдилел чораан эдилелдерин, кедип чорааны идик-хевин делгеп салган чорду. Музейнин тайылбырлакчызы мени тыва кижи дел билип кааш-ла, сонуургай бергени ол боор, айтыыглар сала берди.

— Силерге мындыг эзер турган бе?

— Ам-даа эдилелде бар ийин.

— Оон эзенгилерин канчаар үнелээр силер?

— Эзенгилерин азары коячуг, арай мон-дур. Аар-даа болза, ону каастап каан турар боор чүве болгай, арыылан бажы, кошкар бажы болгаш оон-даа өске дүрүү-хевирлерни сиилбин, каастап кылгаш, мөнгүнден каарга, чараш боор-ла чүве — дилим.

— Моны эдилел чораан силер бе? — дээш, кадыг идиктиг-ле айытты.

— Мен болум безин кедип чораан мен ийин.

— Оон-биле эзенгиин канчаан теверил, бажы хертештир, эзенгиден уштунмайн барбас бе?

— Өөрени бээрге, аная боор чүве, улдуну кылын болгаш, соокта бутту эзенги хаарбас, харын эки, чылыг боор. Мындыг идик-биле эмдик малды безин мунуптар-ла чүве болгай.

— Бо идик-хептин болгаш эдилелдерин тыптып келген төөгүзүн чугаалап болур силер бе?

— Ол дугайын силерден сонуургаары күзенчиг-дир.

— Шаг төөгүде, Чингис-Хаанның чагыргазының дүшкенинин сөөлүнде, орустун ак-хааны Чөөн чуктун кара кижилерин аът-мат мунгайда кашпагай, олут-чыдын чок, алдыграр-туттурар чүвези чок, хөлүк эрттир аңнгузун дайзын кижилер кылдыр чарлаан, оларны мал-маганга дөмейлеп, келер идик-хевин, эдилээр эт-херекселин тускай формалыг кылдыр чогаадып, идик, тон, эзер дээн чижектиг эдилелдерни халалыг, шаптыктыг, эптиг-ээлдек эвес кылдыр кылган дээр чүве — деп чугаалайдыр.

Ылангыя, кадыг идиктин бажын хертеш кылдыр кылганының чылдагааны — эзерлиг аътты мунарга, дүжерге кашпагай эвес, аътталмырда эзенгиден оваарымчалыг тептинмес болза, идик бажы эзенгиже кирбес. Аъттан дүжерде бодамчалыг үжүлбас болза, илбектелип, аът хоюп-дыылаар болза, эзенгиге ызыртынып, озал-ондакка таваржып болур.

Эзенгини аар, моя кылдыр кылганында база үжүр-да бар. Ол база малга-даа, кижээ-даа

Панкреатит — бөстиг баарзыкка азы майылаага дегдиринишкин. Оон тыптыр чылдагааны — өй-хемчээл, үе сагыыйн, кайы хамаанчокка чемненири. Оон колдунуда 40-60 хар үезинде хөрээжеснер (60-70 хуузу) аарып турар.

Панкреатиттей бергенде, төш кудуруунун адаанга хөлчок аартыр. Ынчаар аараанда аарышкы доктаамал болур. Курлакче өттүр аартыр. Аарыг ханылаанда — күстурар. Күстурган соонда, кезек үеде аарыг кижинин байдалы түгээртейдаа берзе, аарыыры чеде читпес. Ижин хеверер. Хей үнмес, куду олурпас. Аараан кижинин ниити байдалы үр болбаанда-ла, аарыгып баксыраар, угаан албаарап болур.

«Ижин хамчыынга» хамааржыр чамдык аарыглар дугайында кыска тайылбырладым. Ижин бөөртөги, ижиншөйүндүнүн хан адыышкыны дээн ышкаш оон-даа өске аарыглар база бар. Оларның кайызы-даа чүгле кезип эмнээшкин негээр болгаш кижинин амы-тынынга ыыка айыылдыг. Оларның тыптып кээринин кол чылдагааннары — бирээде, чемненир чүрүм сагывазы, хөлга туттунгаан-на чип билири. Ийде, хей арагалары, таакпы тыртары. Үште, ол аарыгларның бирээзинден-даа аарын турар кижи болза, бажынып-гаа ийнкпе азы ажылынга эпчок чүве дыннап, ажыпып-хорадап азы хөлчок муңгаараанда, ол аарыы кирер.

Бир эвес «ижин хамчыындан» аарый берген болзунаарзз, доваан эмчиге барыыр, сүмеден алынар, эмнединер.

Петр БОСЕНКО.
Тыва Республиканың алдаглыг эмчизи.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларының аайы-биле дараазында мергежилдер талазы-биле бирги курска студентилер хүлээп алырын чарлап тур:

автотранспорт факультеди — автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агыйы мергежил;

тудуг факультеди — үлетпүр болгаш хамааты тудуг мергежили.

Бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери-биле төлевирлиг керээлер ёзугаар конкурстан дашкаар немелде хүлээп алыышкынны кылыр.

Кирип турарлар математикага, орус дыл болгаш литературага бижимел экзаменнерни, физикага аас-биле экзамен дужаар. Хүлээп алыышкының чаа дүрүмнериниң дугайында тодаргай медээни Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының хүлээп алыышкын комиссиязындан билип ап болур.

Шилип алган факультедин болгаш мергежилин айыткан хүлээп алыр дугайында институттуң директорунуң адынга билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртеминиң дугайында документ, № 089-у майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук, паспортун боду эккээр.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалында техниктиг дээди өөредилге черлериниче кирер күзелдиглерге белеткел салбыры ажылдап турар, кирериниң экзаменнеринге хамаарышкан методиктиг материалдар база бар.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга болгаш өске-даа техниктиг база технологтуг дээди өөредилге черлеринге кирер күзелдиг көдээ школаларның доозукчуларынга төлевир чок белеткел салбыры июнь 21-ден июль 10-га чедир ажыттынар. Аваа математика, орус дыл болгаш литератураны, физиканы, химияны башкылаар.

Филиалдың адрези: 667001, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажын № 4. Хүлээп алыышкын комиссиязы.

Тыванын кооперация-профессионал-техниктиг училищези

1992-1993 чылдарда дараазында мергежилдер аайы-биле сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур: үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарының садыгжылары, повар, кондитер кылыглар быжырыкчызы. Мергежилдер аайы-биле өөредилгенин хуусаазы 1 чыл.

Хүлээп алыр дугайында билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртеминин дугайында аттестат, райпонун, сельпонун, ажылчын кооптун өөредип чоруткан бижии, 3×4 хемчээлдиг 5 фото-чурук, № 086-у майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, паспортун боду эккээр.

Хүлээп алыышкын комиссиязы июль 1-ден 17-ге чедир ажылдаар. Кирер күзелдиг кижи бүрүзүбиле хууда беседалажыышкынны эрттирер. Училищеге хүлээп алган дугайында дыннадыгны абитуриентиниң бажын адрезинче чорудуп бээр. Өөредилге үезинде стипендияны төлээр, ниити чурттаар чер-биле хандырар. Училищеге өөренип турган үези ниити күш-ажыл стажынга кирер.

Тыва төпкооптун чагыынга немештир организацияларның, бүдүрүлгелериниң, өске-даа черлериниң, тус кижилерниң өөредилге өртээн төлээн чагыын ёзугаар сургуулдарны база хүлээп алыр: садыгжыга — 25, поварга — 5, кондитер кылыглар быжырыкчызынга—5 кижини өөредир. Ынчаар өөренир сургуулдарга стипендия төлевес, бүдүрүлгелерниң, организацияларның киирер акшазы 9 мун рубль.

Училищенин адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, № 41 бажын, телефоннары 2-55-07, 2-36-54.

КЫЗЫЛ-ДАГЖЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг суурунга Тыванын хоочун мөгези Киров Хунажыкович Хомушкунуң шанналы дээш тыва хүреш 1992 чылдың июнь 14-те 14 шакта болуп эртер.

Аваа киржир күзелдиг мөгелерни Кызыл хоорайдан болгаш районнардан келирин чарлап тур.

Шүүлген мөгеге аът шанналын тыпсыр.

Маргылдаага өшкү ажыл-агыйлыг «Кызыл-Даг» совхоз болгаш Кызыл-Даг көдээ Советди деткимчени көргүзүп турар.

ОРГКОМИТЕТ.

Бо чылдың июнь 13-те эртенгинин 10 шакта Чөөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозунга Тыванын сураглыг хөөмейжизи Комбу Сембил оглу Ондарның төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл болганынга тураскааткан **ХӨӨМЕЙЖИЛЕР КОНКУРУЗУ** болур.

Аваа шылгараан хөөмейжинин эзерлиг аът манап турар. Ол ышкаш 32 мөгенин хүрежи болур. Шүүлген мөге 2000 рубль шанналды алыр.

Оргкомитет, республиканың Улусчу чогаадылга бажыңы.

ТЫВАНЫҢ КОММЕРЦИЯ-ХАРЫЛЗАШТЫРЫКЧЫ КОМПАНИЯЗЫ

биче бүдүрүлгелерни, тараачын, арат база фермер ажыл-агыйларын, кооперативтерни 1992-1993 чылдарда материал-техниктиг хандырылга талазы-биле коммерция-харылзаштырыкчы ачы-дузаның керээлерин чарып алырынче чалап тур. Материал-техниктиг хандырылганын магадылалы ол болгай. Чагыгларны **1992 чылдын июнь 10-та** чедир киирер.

«Үш-Белдир» болгаш «Чедер» курорттар чайгы кадыкшыдылга сезонунун үезинде дыштанырының **путевкаларын** организацияларга, бүдүрүлгелерге, кооперативтерге, бичежек бүдүрүлгелерге, профкомнарга болгаш хүү кижилерге **салып турар.**

Адрези: 667001 Кызыл хоорай, Юбилейная кудумчузу, бажын № 7, телефону 3-10-77.

МАГАДЫЛАЛЫ—ДЕЛЕГЕЙ РЫНОГУНУҢ ДЕННЕЛИ

Амгы үеде республикада сыынның болгаш ивиниң мыйызы бөдүүн, чамдыкта харыкчок чегей аргалар-биле ажылдап кылдынып турар деп чүве билдингир. Ынчанганының хараазы-биле оон эвээш эвес кезин үрелип, ажык чок апарып турар, оон түннели — хөй-хөй муң рубльге болгаш валютага каража чедиртинип турар.

Сыын болгаш иви мыйыстарын эки шынарлыг, делегей рыногунуң негелделериниң деннелинге чедир ажылдап кылыр чаа бүдүрүлге Кызылда ажыттынган. Республиканың аныыр ажыл-агыйларының, ивижи совхозтарының удуртукчулары болгаш специалистери, ивижилер ол бүдүрүлге-биле керээни чарып ап болур.

Бүдүрүлгениң идегелдиг технологиязы база ажылдап каан продукциязының эки шынары мыйыстарны эң бедик делегей өртектеринге садар арганы бээр.

Күзелдиглер бүдүрүлгениң **3-19-59** база **3-05-03** телефоннарынче дүн-хүн дивейн долгап болур.

ИЮНЬ 5-ТЕ

КИНО

«НАЙЫРАЛ»: «Звезда» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозал «Свободные, вооруженные, опасные» 9.30, 11.30, 13.30, 17.30 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100.

ТАГАР САНЫ: «Тыва сөөбаян № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советди болгаш Чазаа. «Шын» солуунун редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харылсалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторунун орлакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторунун орлакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харылсалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчызы — 3-45-93.

КИЛЛИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, иниттилел-политиктиг болгаш социал айтыыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунун типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солуун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 107.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын политикал-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 108 (14832) 1992 чылдың июнь 6, суббота

Солунга ат салган шагы 24.00 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

РАЙОННАР ЧАГЫРГАЛАРЫНЫҢ ДАРГАЛАРЫН ТОМУЙЛААР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Шой-оол Иргитович Наммы — Мөнгүн-Тайга райкүүскомунуң даргазы эрге-хүлээлгезинден хостааш, Мөнгүн-Тайга район чагыргазының даргазынга томуйлаар.

• • •

Камбаа Дамчатович Биче-оолду — Чаа-Хөл райкүүскомунуң даргазы эрге-хүлээлгезинден хостааш, Чаа-Хөл район чагыргазының даргазынга томуйлаар.

• • •

Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгарын — Тоҗу райкүүскомунуң даргазы эрге-хүлээлгезинден хостааш, Каа-Хем район чагыргазының даргазынга томуйлаар.

ЧАЙ ДҮШКЕН. СҮТ КӨВҮДЭЭН

Чайның баштайгы айы июнь келген. Бир эвес өөт-сигеннин байдалын алыр болза, Улут-Хем районда ол хидин-не ногаарарып үүнүп олурар. Чай кандаашкынныг эгеледи, өөт-сигеннин чегей болур-дур деп хомудаар арга чок. Өрткен кыш Улут-Хем районнун совхозтарынга кончуг берге байдалга эрткен, эвээш эвес мал өлүп хораандаа болза, арткан улуг малды, оон чаш төлүн келир күске чедир семис, шыырак кылдыр одарладып ап болурунун аргазы бар.

Өөт-сигеннин четчип үнгенин-биле холбаштыр малдың сүт-сааны база элбээр ужурлуг. Июнь 1-ниң хүнүнүн байдалы-биле алыр болза, Улут-Хемнин совхозтары саап турары 911 инектен 7088 килограмм сүттү алган, 5695 килограмм сүттү күрүнеге саткан. Бир инектен ортумаа-биле 7,8 килограмм сүттү саап алган. Районда иниттээн-биле 1478 инек бар. Совхозтар оларның 911-ин саап турар. Саар бир инекке онаштыр эн хөй сүттү Тулүп Кечил-оол аттыг совхоз саап ап турар. Бир инектен бо ажыл-агый хонукта 10 килограмм сүттү июнь айда саап ап эгелээн. Бо дээрге багай эвес көргүзүг. «Чааты», «Ак-Тал», «Арыг-Бажы», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарда саар бир инекке онаштыр саап ап турар сүттүн хемчээли база сөөлгү үеде элээн көвүдээн. «Чааты»—8,5, «Ак-Тал» — 8,6, «Арыг-Бажы» — 8,7, «Күш-ажылдың хостуу» — 9,1 килограмм.

Улут-Хем районнун совхозтарынга кышкы үеде сүт саалдазының деннели куду турганы билдингир болгай. Кыжын инектерге бээр мал чеми-даа арбын эвес, инектерин ажаап-тежээп, ашкарып-чемгерип турганы-даа шоолуг эвес болганындан инектерин сүдү эвээжээн. Май, июнь айларда өөт-сигеннүүп, агаар-бойдус чылып кээрге, инектерин берип болур сүдүн саанчыларын саап ап эгелээнин ол. Инектин сүткүрү опу канчаар чемгерип, азырап турарындан хамааржыр деп чүвеинн бадыткалы бо. Бир эвес кыжын саар инектерни эки чемгерип, ажаап турган болза, олар элээн хөй сүттү берип болурлар Улут-Хем районнун сүт-бараан фермалары чайгы үеде сүт бүдүрерин моон-даа көвүдедир боор деп идегел болур ышкажыл. А кыжын оон деннелин дыка кудулаттпазы бо чайын кайы хире хөй, эки шыырлыг сигеннин курлавырлап ап, кыштаглаашкынга канчаар белеткенин алырындан хамааржыр.

Саар инектер коданынга бызаа, төрөөн инектер хүн эрткен тудум-на немежип турар. Инектерни чаш төлүн канчаар камгалап ап турарыл? Бо чылдың эгезинден июнь айга чедир 892 инек төрөөн, 738 бызааны камгалап алган. Инектерин ара салыры, өлүг бызаалар төрүүр, төрүттүген бызааларын өлүп хораар чоруу элээн хөй болуп артпышаан. Районнун совхозтары иниттээн-биле 153 бызааны чедир албаан: 34 инек ара салган, 53 бызаа өлүг төрүттүнген, 67 бызаа өлген. Бызааларның өлүп хораар чоруу «ҮТКА 25 чылы», «Күш-ажылдың хостуу», «Ак-Тал» совхозтарда эн хөй. Чижээлээргe, «ҮТКА 25 чылы» совхозтун инектери 6 бызааны ара салган, 11 бызааны өлүг төрөөн, а 22 бызаа өлүп хораан. Ара салган, өлүг төрүттүнген бызааларны санаваска, «Күш-ажылдың хостуу» совхозка 18, «Ак-Тал» совхозка 10, Тулүп Кечил-оол аттыг совхозка 9 бызаа өлүп хораан. Чаш бызааларны чедир албайн турарының чылдагаанын боос инектернил кыштаглаашкынны берге баждалга эрткени, чемгерилге, ажаалааның ындыг-ла эки эвес болганы-биле тайылбырлаар апаар.

Чай дүшкеп-биле Улут-Хем районнун сүт-бараан фермаларында сүт бүдүрериннин көвүдээнин чүгле агаар-бойдустун эргилдезинин таарымчалыг үезинин келгениби-биле эвес, а саанчыларның, кадарчыларның кызымак ажылы-биле база харылзаштырар апаар. Бир эвес сүт бүдүрери, чайгы деннелдеп чавыс-даа бол, кышкы үеде улуг дыка кудулаваан турган болза, улам эки ийик.

Шавгыр-оол МОНГУШ.

ЭКОНОМИКАНЫҢ КӨРҮНЧҮҮНДЕ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак-тың сөөлгү хүнде ат салган документилериндe долу айтып кааи айтырыгларга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги орлакчызы — экономика министри В. Б. Салчак-биле чугаа кылган улус бис.

Бараанар болгаш материалдар складтарда болгаш баазаларда эңдерик чыдырда, а ук бараанларның чедишпезиниден садып алыкчылар болгаш хереглекчилер бергеден турар бо шагда хайхалал болган чүве-биле дөмей бооп турар. Бүдүрүлге черлерни ажылдап каан акша-төгеннин чагыкчылардан ап чадашкаш, бодунун өре-ширезин безин төлептер арга-шинээ чок болуп келирге, кайы-даа тала берге байдалда таваржып турар. Бир ай хамаанчок, оон-даа үр үе иштинде кижилерге шалың акшазын безин төлеп берептер арга-шинээ чамдык бүдүрүлге черлериндe чок бооп турары чажыт эвес. Бо бүгүге кым буруулугул, ынчаш? Черле ынчаш буруулуг кижилер бар бе? Буруулуг кижилер тывар дээш, үе-шак чилирип турган ажыы-даа бар бе?

— Челиишкиннин үдезинин үүнден болурул дээрзи мунмун чылдар бурунгаар-ла билдингир турган болгаш бо үеним дүргүзүүнде ол чаңгыс-даа катап өскерлип көрбээн — деп, В. Б. Салчак санап турар. Черле шынарлыг, бүдүрүкчүлүг, тывынгыр ажылдап турган, экономиктиг бууразшкындан бүдүрүлгелер үштүнүп үнүп болур. Шак ындыг сагынгыр-тывынгыр ажылга дуза кадарыкын, аңаа идиг бээринин аргаларын чазак тывар ужурлуг. Бо талазы-биле чижек-даа чугаалап болур мен.

Каш-ла хонук бурунгаар Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Братскинин алюминий заводунун директору Б. С. Гросов, «БратскГЭС тудугнун» чигинде директору В. С. Викулов болгаш «Братск үлетпүр тудуг» трестин эргелекчизи В. А. Рыхальский регионнар аразында моон соңгаар кады ажылдажылгазының дугайында протоколга ат салган. Кызыл хоорайда алгы тон даараар фабриканы Братскинин тудугжулары тудуп турарын билир болгай силер. Бо фабриканың тудуун олар шалыпкын тудуп эгелээн. Чүгле апрель айда безин 10 миллион ажыг рубльди шингээдип алган. Чыл төнчүзүнге чедир фабриканың бирги ээлчээн ажыглалга киирер. Ындыг болганда, олар 120 миллион рубльдин ажылдарын кылыр апаар. Шак ындыг темп-биле тудугжулар ажылдаар чүве болза, «Тыва өлүк» дээр бүдүрүлгениң баштайгы продукциязын холга тудуп көөр апаар-дыр бис. А дараазында чылдарда бо фабрикага Тываның бүгү чиг эдин болбаазырадып кыла бээр.

— Фабриканы долу күүзүзүн-биле ажылдадыптар хире хой кежи четчир бе, ынчаш?

— Ынча хөй кеш кайын турар ийик. Бо бүгүнү өөренип көргеш, мыйыстыг бода мал болгаш хаван кежин эттеп болбаазырадыр дериг-херексели фабрикага тургузар деп шиитпир хүлээп алдынган чүве. Бүгү өлүктү база аңаа болбаазырадып кылыр. Үстүнде адаанын кады ажылдаар деп турар черлериниң балдыры дыңзыг болуп кээрге, оларның дериг-херексел садып аптар арга-шинээзи улуг бооп турар.

— Бистин-биле кады ажылдаар деп дугуржуп алган черлериниң сонуургалы чүл? Бистиң өлүүвүсүү сонуургай бергениери ол эвес ыйнаан, Валерий Болай-оолович?

— Бистин өлүүвүсү база сонуургап турар улус. Эттеп консерва аймаа кылыр цех ажыдып алза деп бодалдыг улус чүве. Шак ындыг цехти боттарывыстың күүзүвүс-биле тудуп алыр-дыр дээш, орадашкаш, күш четвейн барган улус бис. Братск чурттуглар бо талазы-биле биске дуалажырынга белен бооп турар. Эттен кылган консерва аймаанга болгаш колбасага хереглели бар улус. Россияның төнчүткен фондузунче ол продукцияны дөмей-ле чорудуп берип-ле турар болгай бис. Бүдүн чартык — ийи тонна хире эттги Братскинин хереглелинге ажыглаар кылдыр болбаазырадып кылып болур аргавыс бар бооп турар. Ботботтарынга дуалажып турган, мынчаар кады ажылдаарга, кайы-даа талазынга чүге ажыктыг болбас деп.

— Валерий Болай-оолович, база бир мындыг айтырыгга хлрыылап көрүнерем. Алгы тон даараар фабриканы ажыглалга киирипкен соонда, бистин кады ажылдажылгавыс дооступ каар бе?

— Чок. Дүктүн баштайгы арыглап аштаалгазын кылыр фабрика туткаш, ону ажыглалга киирер деп планнап турарывыс база бар болдур ийин. Бодап алган чүүлүвүстүн оода-ла кешк-чамдызын-даа болза, шиитпирлеп аптар сорулга-биле амдыызында алгы тон даараар фабриканың күүлерин ажыглап турган, чүгле ангор дүгү болбаазыратса деп бодап турар улус бис. Арыглал кылып чер бар, коллективтин күүзү четчир, дериг-херексел база бар-дыр. Үш чүс тонна ангор дүгүн база элээн каш мун тонна хой дүгүн өскүүр кайнаар-даа сөөртпейн, аал-оранывыска болбаазырадып кылып алыр ужурлуг бис.

Оон-биле болганы ол деп бодай бербенер. Мооддун бистин-биле кожа турар аймактары-биле харылзаа тудуп ажылдаары кончуг солун болгу дег. Оларда чиг эт-даа, шыары багай эвес хой кежи-даа бар болгай. Ынчалза-даа олар нефть продуктулар-биле солчуулу дээр-дир. Бис боттарывыс ындыг орнажылганы шыдавас бис. Братскинин бистин-биле дүгүржүлге кылып алган черлери мону чайлыг шыдаптар аргазы бар бооп турар. Даштыкыже үндүр садар чүүлдерни биске бээрин олар аазап турар мындыг улус. Республиканың орнажылга курлавырларын тургузарынга олар киришкеш, оон орнунга алгы тон даараар фабриканын белен продукциязын алырлар. Бо бүгү кончуг шыңгыы контрольга турар болгаш борта кым-даа ойлап аптар.

— Оларның сонуургалы чүгле фабрикада болганы ол бе?

— Чок. Бистин курорттарывысты база аажок сонуургап турар улус. Аалыларны хүлээп алырынга белен бис. Спирт бүдүрер цехти болгаш чигир заводун төлевилел кылгаш, тудуп бээрин олар биске саналдап турар. Ол оларның боттарынга база ажыктыг бооп турар. Бис оларга чүүү саналдаар болдувус, олар оон орнунга алюминий бээрингe белен бооп турар. Ол «чалгынныг» металл бар-ла болза, делегей рынгуундан чүүү-даа тып ап болур. Бис оларның ол саналын ажыглап алгаш, биске электри удазыннары берингер дээриниске, олар бистин ол чагыывысты доп-дораан алгаш, күүседип кирипкен мындыг чүве.

— Үстүнде чугаалаан чүүлдерни түүрер көрээли. Валерий Болай-оолович. Республиканы дыка хөй үлетпүр бүдүрүлгелериниң бооп түүрүп алган турар сан-хөө байдалын-да чоптуг эвес чүүлдер база бар-ла ыйнаан? Чамдык коллективтернин удуртукчуларының ажыл-ишчи арга-шинээзи чогундан, чүвеин эки билбезинден база болгулаар болдур ийин. Борта боттарывыс чогаадыкчы, тывынгыр ёзубиле ажылдаар ужурлуг эвес бис бе?

— Чогум-на ынчангаш бо угланыышкын талазы-биле чонуун болаалдарын хевирлээрин чүгула бооп турар. Сибирьнин экономиктиг регионунда ажылдап, чурттап турар кожаларывыс-биле ажылышчын харылаавысты шак мынчаар быжыктырып ажылдаар ужурлуг бис. Ам хамык чүвеге өөренир апаар. Республикавысты-даа иниттээн-биле алырга, оон улус ажыл-агыйының чамдык азырларын болгаш бүдүрүлгелерни-даа алырга, хөгжүп болур арга-шинээзинде четчир бооп турар. Хол-биле тудуп кирбес болзувусса хоржок ийин. Амгы сан-хөө байдалывыс берге харын. Ынчалза-даа аңаа алыспас ужурлуг бис. Эвээш-биче-даа бол, эки чүүлдериниң база бар болдур ийин. Оны уттуп болбас херек. Таан-даа чудуруувус чудук алдынче суккан эвес бис.

Республиканың Чазааның май 27-де болган хуралында чамдык оны чугула документилер хүлээп алдыны. Оны Президентиниң Чарлыы-биле белеткен кылган. Бистин экономикавыска корум-чурумну тургузар, ону шырак болдурар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглер алыр үе келген. Ажылдаан хире-шаавыс-биле чурттан чоруур улустур бис ийин, ынчангаш кымга, чүге хомудаар бис. Моон соңгаар министерстволар, бүдүрүлгелер удуртукчуларыбиле көрээлер чарар апаар. Оларның уставын бадылаар эртеин база берип каан. Күрүне өнүү-хөреңгизин саарарынга корум-чурум тургуспас болза хоржок. Черле ынчаш корум-чурумну шыңгыырадыр үе келген. Чаңгыс-даа бүдүрүлге, чаңгыс-даа удуртукчу, ол черлериниң хамаарышкан министерстволары Чазааның контролюнун адаанга турар ужурлуг. Бүдүрүлге черлериниң кандыг-бир экономиктиг шиитпирлерин чоп шугумчулээрде, ынап-ла чазакты адаар боор чүве болгай дээрзин билип турар бис. Шак ындыг болганда, бүдүрүлге черинге болгаш оон удуртукчузунга салдар чедириниң бүгүле быралары чазакка турар ужурлуг.

— Бир эвес даарта хоолуурашкын дугайында хоойлу хүлээп аптар чүве болза, чеде хире улетпүр бүдүрүлгелер буурап дүжүп каар ирги?

— Аарышкылыг-даа берге-даа айтырыг-дыр. Маңаа харылаар деп бодаар болза, бөгүнден эгелеп белеткенир апаар. Бо айтырыгны чүүлдүүн мурнунда транспортчуларга хамаарыштырып болур. Тудуг индустриязының алырында шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар база эвелеик. Белен продукция бар-ла болза, ону садып алыр черлер тывылбаставаан. Ынчангаш бүдүрүлгелер улуг каражага таваржып турар. Ынаш белеткекчилериниң болгаш даарапыкчыларының байдалы базала хирелиг. Адырлар, бүдүрүлгелер аайы-биле шак ындыг коллективтерге дуза чедиреринин аргаларын чазак көрүп турар. Куш-ажылны коллективтерни шилчилгенин бо берге үе-чаагазында камгалап аттыгаар аңаа. Ол дээш ажылдап-даа турар бис.

— Республиканың экономикачының эн-не берге айтырыгларын база катап чугаалап берип көрүнеем, Валерий Болай-оолович.

— Сан-хөөну, быжыктырары. Республика иштинде бүдүрүлгелериниң бот-боттарының аразында саналжып алыры, банкыларның аразында саналжып алыры. Бо айтырыгларны кандыг-даа арга-биле шиитпирлеп болгай. Шалын орнунга баваанар болгаш аъш-чем аймра берзе-даа каалап баар деп. Бүдүрүлгелер аразында саналжылгаларны бараан болгаш материалдар-биле чүге чорудуп болбазыл? Братскинин куш-ажылчы коллективтеин боттарының бүдүрүп турар алюминийин чигинге орнап алгаш, ажылынарының шалынының кешкчамдызынга чигир берип турар-дыр. Тула акша-биле саарылга айтырыы ындыг-ла кончуг дүрген шиитпирлеттинге бербес боор. Моон үшен арганы дилеп тывар апаар. Чектер тургускаш, магазиннерниң акша дужларын шыңгыы контрольдаар. Чазаа бо бүгүнү контрольга алыр. Оон өске арга чок.

— Интервью бергениңер дээш четтирдиңис, Валерий Болай-оолович.

Манай-оол ОЮН интервью алган.

21 МУҢ ТОННА САРЖАГНЫ ЧОРУДУП БЭЭР

ВАШИНГТОН, июнь 4. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Каттышкан Штаттар чоокку айларның дургузунда Россияже 21 муп тонна ак саржагны эгидилге чок аъш-чем дуалаамчызы кылдыр америк чазактың шугуму-биле чорудуп бээр. Ол дугайында АКШ-тың көдээ ажыл-агый министерствозунда дыңнатканын.

«Бо гуманитарлыг аъш-чем дуалаамчызы Россия Федерациязының чурттакчылары каш айның дургузунда саржаг-биле четчир кылдыр хандыртынган болурунга салдар чедирер» деп. АКШ-тың көдээ ажыл-агый министри Эдвард Мэдиган чугаалаан. Саржагны Россияның 27 хоорайларынга үүрмектеп садар садыг четкизинге киирер ужурлуг деп, ол айыткан. Россияның төлээлекчилери-биле дугурушканын өзугаар ол саржагны сатканындан кирген акша-хөреңгилерни республиканың чурттакчы чонунун эн чединмес келектеринге деткимче көргүзеринге ажыглаар.

Ол-ла көдээ ажыл-агый министерствозундан дыңнатканын өзугаар, гуманитарлыг бо дуланың иниги өртек-үнези 30 миллион дире доллар. Далай транспорту-биле ону Россияга чедирери 4,5 миллион доллар өртектиг болур. Саржагны Россияга сентябрь 30-га чедир бүрүү-биле чедирери көрдүнген. Э. Мэдиганның чугаалааны-биле алырга бо дуланы киирптир Каттышкан Штаттарның мурнундагы совет республикаларже чоруткан гуманитарлыг дуалаамчызы 190 миллион доллар түн чедер.

«Азия төвү» шаңнал дээш

СПОРТЧУЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Хостуг хүрешке «Азия төвү» шаннал дээш маргылдаага киржири-биле Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин чурттары болур Үзбекистанның, Татарстанның болгаш Моолдун база Бурятиядан, Черногорск, Абакан, Новосибирск, Международеческ хоорайларын шилиндек мөгелер бистин республикада чедип келген. Оларның аразында делегей чергелиг 2, ХКД чергелиг 5 судьялар бар. Тываның шилиндек командазындан иниттизи-биле 30 ажыг а валчылардан 88 мөге шаннадлыг чеолер дээш бөгүн хүрежип эгелээн.

Республикадан дашкаар келген судьялардың аразында ат-суваглыг судьялар Андрей Иванович Асочаков, Константин Андреевич Косов (кайызы-даа Абакандан), Улан-Удэден Валеев болгаш өскелер-даа келген.

Деннелер аайы-биле ялыр болза, 48-ке 9, 52-ге — 18, 57-ге — 12, 62-ге — 15, 68-ке — 11, 74-ке — 10, 82-ге — 4, 90-га — 3, 100-ге — 3 мөгелер амыдыралда түрежир.

Тыва Республиканың Президентизинин дазаканын өзугаар Чазак Даргазының социал политика талазы-биле орлакчызы Б. С. Шыырап «Азия төвү» шаннал дээш маргылдаага киржип келген мөгелерни болгаш оларның тос-кедерлерни, судьяларны албан өскүү-биле хүлээп ап, тыва черге кээп, оон амыдыралы-биле таныжып турары-биле холбаштыр байыр чедирип чүве чугаалаан.

«Азия төвү» шаннал дээш маргылдаа эгелээнден бээр элээн каш чылдар эрткен. Бо үеним дүргүзүүде ук маргылдаанын масштабы улам калбарган.

Сөөлгү үеде даштыкы мөгелерден Моолдуй эн шыырак спортчулары киржип турар.

Оон-биле чергелештир бистин мөгелериистин күш-шыдал болгаш мергежил белеткели улам өзүп, харын даштыкы чурттарже үнүп делегейге ат-аллары алгып, чонунун чоргаараалы болуп турары өөрүнчүт.

Спорт дээрге-ле чүгле улуг-улуг маргылдаалар, улуг-улуг чедишкиннер эвес, ол харын политика-биле сырый харылаалыг болуп, чурттар аразында культура-спорт болгаш экономиктиг харылаалларны тургузарынга улуг идегин болдурып турар дээрзин Б. С. Шыырап ужуражылгага чугаалаан.

Бурятияның шилиндек командазының удуртукчузу Валеев ужуражылгага чүве чугаалаан. «Азия төвү» маргылдаанын түүнелинде бурят мөгелериниң сонуургалы улам улгадып турарын, бо маргылдаанын организаторлары — Тыва Республиканың Спорт комитединин, республиканың күреш федерациязының база профессионалдарының спорт иниттелиинин, оон деткекчилериниң кирип турар үлүүн онзалап демдеглээн.

Хүрешти солун, организастыг болгаш чазыг чок эрттирер талазы-биле бодунун саналын чугаалаан. Бо чылдың август 6-дан эгелеп Улан-Удэ хоорайга Калмыкияның, Моолдун, Кыдаттың ийи хоорайларының спортчуларының киржилгези-биле болур түрк дылдыг улустарның спортчу фестивалынга Тываның төлээлерин киржип келириниче чалаан.

Бо чалалганы Тываның спортчулары улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап, аңаа киржир дугайында боттарының саналдарын аңаа чугаалаанар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Социал политика талазы-биле комитединин даргазы Э. Х. Ооржак келген спортчуларга байыр чедиргеш, маргылдаага ДС-тин «Тайледжеж аңгыл дээш» түскай шаннадын тыпсырын дыңнаткан.

Тыва эртемден М. Х. Монгуш ажылчыларга Тываның төрүүнүн дугайында кыска тайылбырны кылган.

Маргылдаанын оргкомитеди оон-ла судьяларга (Бүгүүлет чергелиг судья) В. С. Биче-оолду томуйлаан.

Баштайгы салыглар дүүн Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионда эгелээн.

Ол үүн кежээкинде 18.00 шагда маргылдаанын ажылынышкын болган.

Виктор КАРА-САЛ.

«Шынның» июнь 10-да үнер садар тускай № 3 үндүрүлгезинден

● **«Сорукту»** — каргыраа, хөөмейин пластинкага бир дугаар бижиткен тыва хөгжүмчү дугайында очеркти (эгези № 2 үндүрүлгеде);

● **«Төөгүнүң будалчак арыннары»** деп рубрикага А. Дугержааның **«Бештин херээниң шыны тывылзын дээш»** деп публицистиктиг үүлүнден үжү бооладып шиитпирген, ийизиниң шииткелин боолаар деп тура, солаан, репрессияга таварышкан кижилериниң, оларның херээниң төөгүзүнүң дугайын;

● Кызылдың эрге-хоойлу камгалал органнарының ажылдакчыларының оорлар бөлүктерин илередир талазы-биле шудургу ажылының түүнелдериниң дугайында;

● **«Эр кижинин харык-шинээ чидерин эмнээринин дугайында», «Аныяксырының (шынап-ла аныяк апаарының) рецептизи» деп сүмелерни;**

● **«Сталин, Жуков болгаш өскелер-даа», «Анекдоттар—хөглүг чугаалар»** болгаш өске-даа сонуурганыг материалдарны номчуп болур силер.

Чүгле садар № 3 үндүрүлгеден оларны номчуп болур!

«Шын» солун редакциязынга

Тыва Республиканың Чазааңга база удуртулгазынга, телерадиокомпаниянын, Кызылдың уран үүл училищезинин, Тыва күрүне филармониязының, республиканың В. Ш. Кокоод аттыг хөгжүм-шин театрының чогаадыкчы коллективтеринге, республиканың Композиторлар эвилелинге болгаш өске-даа чогаадыкчы эвилелдерге, «Саян», «Аян» ансамбльдерге болгаш тус-тус күүседикчилерге, өнүктерге, эштерге болгаш бүгү чоок кижилеримге мээн 70 харлаан юбилейимни байырлаарынга киришкени дээш чүректин ханызындан өөрүп четтиргенимни илереттим.

Р. Д. КЕНДЕНБИЛ.

КЫЗЫЛДА МӨНГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН ӨӨРЕНИП ТУРАР СУРГУУЛДАРНЫҢ, СТУДЕНТИЛЕРНИҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ

Бо айның 7-де азы даарта районнун телеэлери-биле Кызылда өөренип турар сургуулдарның болгаш студентилерниң болуп дип чарлаары ужуражылгазы соңгаарлаттынган. Ындыг шиитпирни улус депутаттарының район Совединиң сессиязында ол айтырыгны сайгарып чугаалаашкаш хүлээп алган. Бо өөредилге чылы доостун турар, мынчангаш Кызылда өөренип турар сургуулдар болгаш студентилер-биле районнун телеэлекчилериниң ужуражылгазын келир чылын эртерерин шиитпирлээн.

Ол дугайын райкүүскомунун телеэли редакциязже июнь биле телефоннан дыңнаткан болгаш солун дамчыштыр кылгаарын дилээн.

Чагыдылга-92

«Шын» солунну бүдүн чылда чагыдып албааннар, арткан чартык чылда ону уламчыладып ап болурлар. Чагыдылганың чартык чылда өртээ — 66 рубль, үш айда— 33 рубль. Чагыдылга бо чылдың июнь 20-ге чедир уламчылаар.

Солунну чагыдып алырынче далажынар!

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету «ШЫН» 54240 (индекс издания) Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

На место дней

на газету «ШЫН» 54240 (индекс издания)

Стоимость переадресовки руб. коп. подписки руб. коп. Количество комплектов

на 1992 год по месяцам

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ЭРЗИННИҢ ХАРЫЛЗААЧЫЛАРЫНДА

Рынок харылзааларынче шилчилгении үе-чадазына шиитпирлээр ужурлуг бир кол айтырыг чонуун социал камгалалынын айтырыы болгай. Бо айтырыгны силернин коллективте канчаар шиитпирлеп турарыл, Толаан Танзырынович?

— Чонуун социал камгалалынын программазын Эрзин район Советинин сессиязынга хүлээп алган чүве. Албан, организация черлери бо программаны канчаар күүселип турарынын талазы-биле хыналга кылгаш, район болгаш көдээ Советтер күүскомнарынын хураларынга база чоокта чаа сайгарып көрү. Чоокта чаа район Советинин күүскомунун хуралынга харылзаа белдиринде бо талазы-биле үү кылдынын турарынын дугайында дыңнаалыг база кылдым. Шынап-ла, ынчалдан барган шаг-дыр. Ынчангаш сагыгыр-тывынгыр ажылдаары негеттиннип келген.

Улус ажыл-агыйынын кандыг-даа адырынын удуртукчузун дүвүреп чоруур кол айтырыг бо болу берген. Эрги ёзу-биле үстүү черлерден дуза маңнап, кулайже хол сунгаш олурар болза, амыдырап-чурттаары бергедээн, дириг артар дээш тывынгыр ажылдавас болза, амыдыраары бергедээн деп чүвени билгеш, удуртукчу бүрүзү бир-ле чаа үүлүү тып, рынок негелдезинге дүүштүр ажылдап турар апарганы өөрүнүү.

Эрзин районнун харылзаа белдириниң коллективи рынокче шилчилгении бо берге үе-чадазында канчаар ажылдап, амыдыраап-чурттап турарын сонуургап, оон начальниги Толаан Танзырынович КЫЗЫЛ-ООЛГА ужурашкап, оон мындыг айтырыгларны салырыма, ынчаар харыылаан чүве:

— Рынок харылзааларынче шилчилгении үе-чадазында шиитпирлээр ужурлуг бир кол айтырыг чонуун социал камгалалынын айтырыы болгай. Бо айтырыгны силернин коллективте канчаар шиитпирлеп турарыл, Толаан Танзырынович?

— Чонуун социал камгалалынын программазын Эрзин район Советинин сессиязынга хүлээп алган чүве. Албан, организация черлери бо программаны канчаар күүселип турарынын талазы-биле хыналга кылгаш, район болгаш көдээ Советтер күүскомнарынын хураларынга база чоокта чаа сайгарып көрү. Чоокта чаа район Советинин күүскомунун хуралынга харылзаа белдиринде бо талазы-биле үү кылдынын турарынын дугайында дыңнаалыг база кылдым. Шынап-ла, ынчалдан барган шаг-дыр. Ынчангаш сагыгыр-тывынгыр ажылдаары негеттиннип келген.

Улус ажыл-агыйынын кандыг-даа адырынын удуртукчузун дүвүреп чоруур кол айтырыг бо болу берген. Эрги ёзу-биле үстүү черлерден дуза маңнап, кулайже хол сунгаш олурар болза, амыдырап-чурттаары бергедээн, дириг артар дээш тывынгыр ажылдавас болза, амыдыраары бергедээн деп чүвени билгеш, удуртукчу бүрүзү бир-ле чаа үүлүү тып, рынок негелдезинге дүүштүр ажылдап турар апарганы өөрүнүү.

Эрзин районнун харылзаа белдириниң коллективи рынокче шилчилгении бо берге үе-чадазында канчаар ажылдап, амыдыраап-чурттап турарын сонуургап, оон начальниги Толаан Танзырынович КЫЗЫЛ-ООЛГА ужурашкап, оон мындыг айтырыгларны салырыма, ынчаар харыылаан чүве:

— Рынок харылзааларынче шилчилгении үе-чадазында шиитпирлээр ужурлуг бир кол айтырыг чонуун социал камгалалынын айтырыы болгай. Бо айтырыгны силернин коллективте канчаар шиитпирлеп турарыл, Толаан Танзырынович?

ЫНАКШЫЛДЫҢ ЧАЗЫ

Балчый биле Доржу чангыс суурга кады ойнап өскен, чарылбас эжишилер, чангыс классчылар. Школа дооскан соонда, шериг хүлүүлгенин база чангыс келекке кады эрттиргеннер. Шеригден халажып чедип келгеш, бедик мергежилдиг шериг тудугжулар Кызыл хоорайның тудуг организацияларының бирээзинге ажылдай бергеннер. Эжишкилер баштай нитинин чурталга бажынынга чурттап турганнар. Балчый Алдынайбилe өг-бүле түзүп, уруглуг апаргаш, аңгы бажынга чурттай берген. Доржу нитинин чурталга чериндe хевээр. Дыштаныр хүннерде, хостуг үеларинде Доржу эжинин бажынынга бо-ла баар. Ол кээрде база-ла өөренген чаныбиле номчуур номун азы журналын ап алган болур. Балчый биле Алдынай оозун: «Номга эрттир ынакшааш, уруглар безин тоовастап, чараш кыстар безин эскербеспеттээн кижи-дир бо»— деп чемелей аарак баштактанылар. Ол баштактаныышкында ужур-ла бар. Ынчалга-даа Доржу ону херекке албас. Бичиизиндeн тура ном номчуурунга сонуургаллыг, ынак. Доржу холундан ном черле салбас. Орус, тыва дылдар кырында чечен чогаал номнарындан оон номчуваан номнары ховар. Ажылдап чоруптарда безин номчуур номун хөвлаптар чанчылдыг. Кыска дыш, чай кадында-ла оозун ажыткаш, номчуй берген орар. Шынап-ла, Доржуну эштериниң номга эрттирынакшаан дээри-ле чөп. Кажан солун ном номчуй бергенде, аная чүү-даа херек чок апаар. Долгандыр чүү-даа болуп турар болза, ынаар сагыш салбас. Удуур үйгузун, дыжын безин уттуптар. Ол чээрби үш харлап турар. Чангыс-даа урутта ынакшыл көрбээн. А Доржуже тураалаар, аная ынак чангыс классчызы уруг, Алдынайның эжи-даа бар. Ону сонуургаар бир урут коллективинде база тыпты берген. Доржу оларны тоомчага-даа албас. Балчыг биле Алдынай эжин уруглар-биле таныштырып каар дээш канчаар ыыспадылар дээр. Ынчалга-даа оон чүү-даа үнмээн. Уруглар бүрүзү оон сагыжынга кирбес, таарышпас болур. Эжиндeн чөгел төткеш, эр кижи боду-ла билир ыйнаан деп бодай бергеннер. Бир-ле катап Алдынайның эжи Чинчи: «Силерниң ол Доржу дээр эжинер херээжен кижиге кандыг-даа сонуургал чок, эскеричел эвес, чүгле бодун бодаар кижидир ол»— деп хорадап чугаалаан-даа.

Амыдырал ынчаар-ла бодунун агымы-биле чоруп баа бир соок кыш эртип, час дүшкен. Суббота, улуг-хүннерде, хостуг үеларинде эштериниң бажынынга бо-ла чедип кээр Доржу сөөлгү үеде ховар кээр, келгенде үр-даа болбайн, далажы кончуг ынай болур апарган. Эжинин амыдыралында, аажы-чанында болуп турар өскерлиишкиннер, оон арын-шырайында кыпты-ып чоруур кылдыр типтим келген өөрүшкүүн оду. Балчый биле Алдынайны өлдесиндирип-даа, өөртүл-даа турган. Ажылдап турган Доржудан Балчый:

— Бажыңга чон шоолуг келбестей бердин, эш? Чүү болуп тур?— деп айтырган. Доржу эжиниче каттырымзай аарак көре каапкаш:

— Бүтү чүве эки. Ынакшылдың чазы дүшкен. Бир уругга ынакшый бердим — дээн. Эжинин ылчын, баштак чаныңга өөренип калган Балчый оон чугаазын хереккедаа албаан. Ажыл үезинде эжишкилерниң арагыңга чугаа оон-биле доозулган. Бирле субботада Балчыйның бажынының эжини кижи соктаан. Алдынай эжикти ажыдып кааптарга. Доржу болган. Чаныда турган шилгедек дурт-сынныг, ак шырайлыг, кыдырыкталчак улуг кара каарактарлыг уругже айыткаш:

— Сылдысмаа-дыр — дээн.

Алдынай келгеш ыалчылары-биле мендилешкеш, бажыче чалаан. Алдынай биле Сылдысмаа чугаалажып орар арагында, Балчый эжим бүлүү бир өрээлче кый деп алгаш:

— Ол чүү уруг чүвел?— деп айтырган.

— Таныжым Сылдысмаадыр.

— Ындыг бе?! Баштактаныр турбаан сен бе?—дээш, эжиниче бүзүрел чок көрген.

— Ылап, барып таныштырып каайн —дээш, эжинин колдуундан чедиптеш, кухняже базыпкан. Эрткен чылын Алдынайның: «Орай-даа бол, эрте-даа бол, кижиге ынакшыл черле келир. Ынакшылга албаазал, сыгаашкын турбас ужурлуг. Сеткилиге тааржыр, ынак кижизиге Доржу дужуп, аас-кежиин боду тыва бээр»— деп чугаалааны. Балчыйның сагыжынга кире дүшкен.

Эрес-оол МОНГУШ.
Өөвр район.

ТЫВА НОМНАР АМ-ДАА ХЕРЕК

Сүт-Хөлде Бора-Тайга суурның Культура бажыңының өйн дугаар каъдында делгем өрээл. Ол суурның чону кежээликтей ында библиотекаже шуужун кирип-ле турдар.

Бора-Тайгада ном-лептер номчуурунга сонуургалдыг улус хөй чорду. Чырык болгаш делгем өрээлдерде аай-аайы-биле чыскаай салган он мун ажыг лептернин кажындаа алгаш, номнап болур.

— Ынчалза-даа тыва дылда номнар эвээш. Бичии уругларга чараш каастаалгалыг лептержигештерден парлап үндүрер болза — деп, ол библиотеканың эргелекчизи Галина Шолбан-ооловна Хованыг бодунун бодалын илдетти.

Оон сонуургаан номчукчулары чүгле Бора-Тайга суурда эвес, харын-даа чус-чус ажыг километр ырак сыннар аразында — Чечектигде, Хөлчүктүгде. Сүт-Хөлдүң чанында, Көжээ-Чээрде. Малчыннар ындыг ырак черлерден суурга келгеш, аъшчем садып алгаш, библиотекадан сонуургаан номнарын бижидип алырлар.

Галина Шолбан-ооловна лептерлер аразынга ора хүнээр эвес. Бригадаларга, кыштагларга, сүт-бараан фермазынга аар чүүгүн дергилепкен бо-ла чеде бээр. Кежер библиотекаларны ол тургускан. Садиктерде база бар.

— Рынок үезин ындыг турбуже, огород ажылынга хамаарышкан лептерлер, журналдар эвээш. Бодуун ажылчыннарын, аъалларын бир дугаарында айтырар айтырыны ол — деп чугаазынга немеп катды.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу, сөзү.

ШҮЛҮК КЫДЫРААЖЫНДАН

БҮЗҮРЕЛИМ

Чедип кээрим үр-ле маанап,
Чеже хүннер, дүннер эрти.
Четтинчипкеш чораанывыс
Сеткилимиин каазы болду.
Бүзүрелим сен-дир сен,
Бүгүдеге билдингир-дир.
Кемниг чүрээм ынча дыка
Кергепейн көр, камнап чор.
Чедип кээр сен, чаныма кел,
Чөрдеп өрү көдүрүптейн.
Чылыг куспаан мени чылдып,
Чыраткылыг одум боор сен.
Ынча дыка хилээш чоор боор,
Ынакшылым күштүг артар.
Соглеттиимээн сеткил-хөнүм
Сестер кошкан шүлүүм бо-дур.

Таисия НАМЗЫРАЙ.

АВАЙЫМГА

Опчоктанып тенектензе,
Орталан деп чагып, хоруур
Аваамны мен башкым-биле
Айлаш көрүп, дөмейлээр мен.
Аная чаш бо назынымдан
Аайындан эртпес-ле мен.
Ажыл-ишти үүр шаамче
Айбылаттайн кылыр-ла мен.
Эскет чоктап хүнден хүнче
Эки чанга өөредир.
Алызын көөр авайымга
Аржыл дег-даа ажыктыг
боойн.

Аржаан ЧАШ-ООЛ.
Барын-Хемчикте Эрги-Барлык ортумак школазының 8-ги классынын өөренгиизи.

АК-КӨК ТЫВАМ

Ак-көк Тыва чараш оран,
Алды, киштиг Таңды, Саян.
Азия дип чүрээ болган,
Авыралдыг ынак Тывам.

Сарлык, ийн, теве малы,
Саглы, Тожу, Эрзин
шыпкан,
Аржаанчарлыг, эмнер
оттуг,
Алды чүзүн малдыг Тывам.

Эртем-номнуг, культуралыг,
Эртиелиг, тараалан бай.
Хөмей-сыныг, аш ыры,
Хөгжүмнелген байлак
Тывам.

Кады чурттаан коңдаларлыг,
Харыцаалыг, найыралдыг.
Эжишки дег, алышы дег,
Эвилелдиг чоннуг Тывам.

Ужарларлыг Улуг-Хемни
Угбазынган Саян далай,
Сулде туктуг, мөңгежиреэн
Сүзүү бедик хостуг Тывам.

Мадон МОНГУШ.

БОТКА ЧАГЫГ

Боданганы кеҗээ шагда
Ботка херек дижир болгай.
Сагыш өйген бергелерден,
Часкарып аар чагыым мындыг:
Сени шуут-ла билбейн барза,
Сеткил дойлуп дучуреве.
Удур турар кижилерге,
Ундаралын көзүлдүрбе.
Харлыгын кээр берге болза,
Караан ажын бүдленнеттэ.
Каткы-хөглүг сестер-биле,
Харын бодун часкарып чор.
Улам улай оон даа дора,
Үржүк бакка доңнашсынза,
Өскелерден хайыы черге
Өскен аагын чавырын ал.
Чоннуң берген бүзүрелин
Човатпайн шыныдып каг,
Арын-нүүриг, хүндүткелди,
Агаар, суг дег, үнелеп чор.
Чежемейнин хиичеткиг боов,
Чеме-хала аар-даа болза,
Бөрттүг бажын халаш кылбайн,
Бодуун чонун үнүн дыннаа.
Актыг шын дээш туржун каар
сеи,
Адын адап, чонун деткинр,
Кызыл хүнүн ашкыжеге,
Кыпкан өрт дөг соруун салба.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

АДАДАН

Дыштанар хүн арны

СОНУУРГАКТАРГА

ПАДДИ БИЛЕ КАДДИ

Орнней арымделаттын Сандей ортулуунда ирланд Падди О'Хили база шотланд Кадди Мак-Броун дээр ийи кижи кожалар боон чурттап турган.

Мак-Броун контракт өзугаар Индияга элээп хөй чылдарда ажылдан келген чүведир. Оон Индиядан хөнүп калган ужуру —чылаанар. Бир катан О'Хили эжин бажыныче кел дээн. Эжин дөрже чалап, столга олуртуп каашы, ирланд Падди пиво эккээр дээш дашкаар үнгеи. Ол аразында стол адаандан чылан союп келгеш, бажын нөдүрүп келзе-ле — кобра. Чылан бажын ол-бо шимчеткилээш, чииртим шыылавышаан, «капюшонун» коргунчуду хөрип эгелээн. Аалчы девидээнинден пистолединг ушта соккаш, чангыс аткан. Курт шала кырынчы, чиктин сүргей, кынгыот кылдыр кээп дүшкен. Даанган бажын ээзи кире халып кээрге, аалчызы алаңзын калган, аксын ажыкан олурган. Мак-Броунну коргуткан «дайзын» электрижидип каан япон ойнаарак болган. Ол дээш ийи эжишки са кырышкан дээрзин англи солун «Гардиан» дыннаткан.

ЧӨЭРБИ МУҢ ДҮРЗҮ

Апольд деп немец хоорайның кафелериниң бирээзинде ажылдап турар 27 харлыг Ульрика Зигмайер ажылынга хөлчок ынак. А хостуг үезин ол бир янзы, солун эрттирип турар. Кижилериниң арын-шырайын дыыштырып, элдепсингенде, өөрээнде, хомудаанда бир янзы дүрзүлүг кылдыр өскертиптерни чап кадында эскерип, тырттыра шаап алгаш, дүрзү коллекциязы кылып турар.

Чеди чыл дургузунда ол 20 муң ажыг дүрзүү тырттырып алган. Зигмайер бодунуң коллекциязындан чамдык чуруктарны чарлалдар агентилериниге, кинофирмаларга, модельдер бажыңнарынга ачылаадып турар. Чангыс даа дүрзү ындыг ачыжаа халас барбас. Ол дугайын «Берлинер абендблат» деп немец солун дыннаткан.

ЧЕДИ МИЛЛИОННУ КАЗЫП АЛГАН

Казахстанның Тургай областының чүрттакчызы В. Кислер бодунун огородунга ажылдап турда, демир-хүүрү» кылагар өөнүг улуг «дашка» үстүккен. Ол «даш» шуткумал алдын бооп-тур. Тывыш 29,7 килограмм болган. Тускай эртемнигленнин санаваны-биле алырга, ол чеди миллион ажыг рубль үнелиг алдынын күүрүнеге ак сеткилдии-биле дужаапкаш, бодунга кээр үлүүн манап олурар-дыр.

Шуткумал алдынын назынын болгаш оон тывылганын тодарадып турар деп чүвени «Жас алаш» деп аныяктар солуну бижээн.

УЗУН ЧАШТЫГЛАР КОНКУРУЗУ

Үш чус муң кижи чурттакчылыг Дзержинск хоорайга болуп эткен узун, чараш чаштыг кыстар конкурузунга 13 харлыг школачы уруг Дэша Гаршина тиилекин болган; чажының чоону он үш, узуну 84 сантиметр чедип турган.

Шаанда Руська кыстар чүгле узун чаш эдилеп турган. Бир эвее кыс уруг кандыгбир багай чүве азы каргыш кылып каар болза, ынчан аная яла кылдыр, оон бажының дугуй молдайты кезип каар турган деп чүвени ол конкурсту соңуурган келген кырганнар сактып чугаалажыр болган. Кырган-аваларның чараш чанчылын катап өөлдирер арга бар ышкажыл.

ЧАЙГЫЗЫНЫН-НА — 30 МУҢ

«Казань» аэропортка бир пассажирниң сумказындан 17 Ленин орденин хавырган.

Челябинскиден Вильнюс бар чораан ол пассажир айтырыгга харыы кылдыр түс черинин солунунда херек чок орденнерин бирээзин-не 30 муң рубльге садар дугайында боднун чарлалын көргүскен. Күзелдиг кижилер тывылган. «Известия Татарстана» солунун дыннадып турары-биле алырга, садып алыкчы-даа, шаннадын сатказ кижилердаа РСФСР-ниң КК-ның 194 чүүлүн өзугаар харыылаар апаар.

ИЙИ БАШТЫГ, ҮШ ХОЛДУГ

Ындыг төл Донда-Ростов хоорайның бөжүдулга бажынарының бирээзинге чоокта чаз төрүттүнген. Ховар болгаш коргунчуг ол болуушкун дугайын чүрүү-биле кады «Вечерний Ростов» солунга үндүрген.

Ындыг байдалдыг, дудуу, кемниг чаштарның сөөлгү үеде хөй төрүттүнүп турарының ылдагаанын тускай эртемниглер экологтуг байдалдың баксыраанында деп санап турган. Агаар болгаш суг талазы-биле Россияның эң хирлиг хоорайларының санында Ростов база кирип турар.

ТУКТАН ДААРААН

Мурнуунда турган ССРЭнин кадыыр биле маска чуруктуг торгу туктарындан (чүрүүн оргазында кылдыр быжып каан) даараан, чаңгызы-ла 600 рубль өртектиг тос курткана Коми республиканың Сысольск районунун Вязинга суурунун Амыдырал хандырылга бажынының мастерп чонга садылган.

(«Труд» солундан алган.).

АМЕРИКАДА МЫНДЫГ. А БИСТЕ?

Сактырга, АКШ-та таакпы дугайты ыындыг-даа айтырыг чок ышкаш: делегейде таакпының алдан ажыг хевирин өстүрүп турар. Оон та чеже-чеже сигареталарны, папиростарны, сигараларны будүрүп үндүрүп турар чүве! Ону дүм, хүннүң кайы-даа үезинде будүрүп, кайда-даа, кажан-даа садып турар. Таакпызырак кижи эз соолгу кошкулу-биле «Мальборо» садып алырындан чалданмас. Ийе, американнар таакпының хоразын бидирлер. Чыл санында чүүле аная 39 миллиард доллар-ны үндүрүп турарлар. Ынчалза-даа...

АКШ-та чорудуп турар программаларның эң-не ветерекгейн база эң-не чедишкиннин — Ракка удур америк ниитилелдің ажылдап кылганы «Бүтү Америка таакпылаарын каап турар» деп программа. Ол ам 15 чыл дургузунда ажылдап турар болгаш оон эки түнелдиг болуру чигзиниг чок апарган. Ол чылдар дургузунда чүрүттө 10 миллион кижи таакпылаар багай чанчылдан адырылган. Таакпының кижинин организминте хоразының дугайында медээлерни чыгбышаан, беш азы чеди кижинин бирээзи-ле таакпыдан өлүп турар дээрзинин база таакпы хоразындан тыптыр рак гарыгларын эмнээринге чеже акша-хөрөнгө чарыгдаттының турарының дугайында чииртим санаашкыннарны кылбышаан. Ракка удур америк ниитилел таакпылаар кижилериниң никотинниң хоразының дугайында лекция дыннаар диириг кара хөөн чогун база эскерип кааннар. Ынчан кээрде таакпызырактарны чалаң фактылар-биле ап шыдавас деп чүвени билгеш, америк демиселчилер кажар арга ажылган эгелээннер.

Чижээлээрге, АКШ-та ноябрьнын үшкү четверг санында Таакпы тыртдас национал хүнүн эрттирип эгелээн. Ол байырлалга белеткелдя будун чыл дургузунда кылып кээр. Шыдалдыг дээн фирмаларга суй белектер, хөрек демдектери, хөрээнде тускай чуруктарлыг майкалар, ойнаарактар, видеоленталар, номнар, плакаттар... будүрүп үндүрериниге чагыны киирип каар. Ук хүнүнү организастажып эрттиржиринге артистер, спортчулар, политик-биле сураглыг, ат-алдарлыг кижилер киржип турар. Ол бүгүнүн удуртукчулары эмчилер, башкылар. Штат, хоорай, албан черлерин, организациялар ол хүнге багай эвес киржир дээш, бүгү күжүн үндүрер. Бир черге спортчу оюннар болуп турдас кижи болуп төөгүүлүгеннемеп дээн бижиктиг чөргектер-биле оларны ораап турар — кыс уруглардың чөргээ өөрен, ооллардыны — ак-көк өөнүг болур. База бир элдеп чүве: ол хүн таакпызырактар таван өртээ төлөөрде азы кандыгбир бараан садып алыр дээнде, аксын ажытпаан будун хап сигаретаны уштуп көргүзерч албан.

Таакпы тыртпас хүн американнарга хөгдел алырынга чылдак эвес, хөглээр-даа болза, ажыктыг хөглээрни олар бидир. Таакпы дугайында чарлалдың телевиденкеже оруу хагдынган, хөй-ниитин черлеринге — эмнелгелер чаделарынга, самолёт салонунга, кабинеттерге... таакпылаар эвее эвес. Бригадаларга, кыштагларга, сүт-бараан фермазынга аар чүүгүн дергилепкен бо-ла чеде бээр. Кежер библиотекаларны ол тургускан. Садиктерде база бар.

— Рынок үезин ындыг турбуже, огород ажылынга хамаарышкан лептерлер, журналдар эвээш. Бодуун ажылчыннарын, аъалларын бир дугаарында айтырар айтырыны ол — деп чугаазынга немеп катды.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу, сөзү.

Боданып көрээли

Да, өске бир черге ыры-хөгжүмнүг концерт болуп турар. Школачылар таакпылаар аданезинге турасхаатган шоодуглуг плакаттарны чуруп алгаш, оларга белек кылдыр сунар. Кезер үеде не болур кызыжактарга кыс уруглардың «кошкак» талаларының багай салдарлыын көргүзүп турар киноленталар-биле байлак психологтуг кежээлерни эрттирер. А ада болур аныяктарга тускай утрениктер болур: таакпыны октаарынга оон күзел-соруунун кайы хире күштүүнге көргүзүглер — отче сигаретазын, серенгизин октаакаш, дендии улуг, сигарета хевирлиг кылдыр кылган бокс грушазын, хөй чон көрүп турда, кызыл чуулуу-биле үстүргүлээр. А фотограф ол үеде ону будуу «шыртыладып» аар.

Чаз төрүттүнген чыгтар безин ол хүнүнү демиселээр эргелиг: бөжүдулга бажынарынга оларны «Гражданин курение вредит вашему здоровью» деп шыгыдып, ооң-биле кижилер көзүлбестээн. Чүве дыка хөй-ниитин чеченнеттаакпызының дээш штраф түүнү улуг. Бодунун чоннуң кудыкшылы дээш ол курсуе чүү-даа харамнаанайн турар-даа болза, хоозун сес октаар хөнүү чок. Бодунун чүгле кадык чонун күрүне көрүксеп турар.

А таакпы будүрүп турар фирмалар канчаарыл, карылгалыг турып бербес бе? Чо-ок. Бодунун чонунун кадыкшылын бодаваас, үшкү делегейнин чурттары чок эвес, ынаар садып турар. Чижээлээрге, биче, Россияже аан.

Ийи чыл бурунгаар, кажан ССРЭ турда, Ракка удур америк ниитилел база ыындыг совет ниитилелдің ажыттынышкынына киришкен. Эрткен чылын ноябрь 21-де олар кады Таакпы тыртпас хүнүнү бистин чуртувуска эрттирген. Американнар көрүзүг агитаниттын, сүй белектер чорудуп берген. Москванын элээн каш школаларынга солун байырлалдарны организастаан. «Таакпызырак азырап аар» деп идеяны урутлар өөрүп хүлээп алган. «Азыраныылар» уругларның боттарының авалары, ачалары болган. Идеяның утказы мындыг: чоок кижизин багай чанчылдан адырары-биле оода-ла чангыс хүн дургузунда ону таакпылавас кылдыр алаактырары...

Адыр, америк программаның кол өзээ — багай чанчылдан шуут адырып алыр кылдыр таакпызыракка дузалаары. «Таакпылаар чорукбиле демиселде» база «Таакпыдан адырлырынга дузалаа» мынаа барын эскерген боор салер. «Коммунистиг партеэзин хөрээ дээш демиселдеш» өгелээш, «кудумчуларны, арыг-шевери дээш демиселге» чедир бисте бар бүгү демиселдеринин үре-түннел чогумун чылдагаалы черле чүдел? Дузалаар, өршээр, база катан дузалаар, айтыр бээр, эдип бээр, кээргээр... деп-ле чораанывыста эвее бе, бис чүгле хоруглар болгаш шиитклелер-биле кызыгарлаалы чорудувус боп. Бистин кижилерге «хамаатылгаавыс мргайган кадар катап хөндүре шаап алыры-биле демей чораан болдур ийин.

Бүгүн бистин курүневистин таакпылаваас дүн дээн ышкаш байырлалдар эрттирериниге акша-хөрөнгө-биле дузалап, деткиптер шаа чок. Эмчилер, шахтерлар ажыл соксадын турлар. Пенсионерлер, инвалидтер кээргенчиг калды. Чангыс шейбек сигарета кыргынга сөөлгү өөрүшкү болуп бар чорда, таакпыга удур канчаар демиселжир бис. «Октава, оглум, мен төндур тыртып каайн» — дээн кыргынын колданыын бо-ла дыннаар улуг таакпылаарынга удур демиселчилер болуп шыдаар бис бе?!

Г. ДЕНИСОВА.
Москва хоорай.

КӨДЭЭГЕ КЕЛЗИИ

Көшкен-оол Өөвр чуртуг, Хемчик кызы-биле доңнажы бергеш, ам кадарчылаа чорууп. Кежүп чорбас кылдыр турумчуп чурттай бергеин ол. Оон кады төрээннери база бажалары хоорайда чурттап чорууп. Оларны көдээге келирге, семис хойнун ужатежүп салып, тыва арагазын кутнуушаан, чаа-ла хундулээр. Эртенинде хаяын «дүптеп» берип, эзт-чемин үгбааже чүктеднакеш, хоорайынче үдептер.

Бо чазын Көшкен-оолдун өөнүн хөрээжен эзин Аная-Уруг аарый бергеи. Кожуун эмчизинге бергедей бээрге, ону Кызылче самолёт-биле чоорудулкан. Кады чурттаа орар эжи ышкаш эргим чүве кайда боор. Мал-магазын дунмазынга чаръп каашы, пабысылдга Көшкен-оол чедип келгеи. Кады төрээн акызының бажынынче углапкан. Кирип келгеш мендилешкен. Кады төрээннериниң арын-шырайны мунгаргай көзүлгеи. Сактырга часкы хүн бүргей бергеи ышкаш сагындырган. Чонзада чугаакыр акызы шоодуг чүве ыыттавазын элдепсинген.

Дунмазы акызынга кээр мурнуунда, аар өртектиг-даа болза, «кылан-караларны» садып алган. Оларны стол кырынга салгылаптарга, кара булут аразындаа хуншун алдын хөрөлдери бакылаан дег, чырыткыланып, акы, чаавалыын чугаа-сооду чоорту үнүп, хүннээлектеп хулумзуруп, каткы-хөг бажын иштин дола берген. Стол кырынга аъшчем ала-чайгаар элбеди делгей салдына бергенин чугаазынга «эзирээш» дукмазы эскербейн барган.

— Кернивиске хунаун-не барып, аъш-чемден чедирип берип, ужуражып турар бис, дүмай. Акын мен шыдай — деп, «өзенгизи» дыныып, акызы мактангылаан. Ол кежее эки-ле хөөрежип хонган. Дунмазының келгени, ийи хонуктун түн өүрү четкен. Ам акы, чаавазының аажы-чаны база катап бүргей бергеи.

— Аъш-чемнин өргөө улгаткан. Артында нормалаар. Ие бергедээн чүве бо. Мал-магаз кадарып турар кижи дүрген чаңганың дээре боор — деп, акызы Адар-оол дунмазынга чугаалаарга, сеткили карарып калган. Улуг акызын хундулеп, оон-биле маргышпайн, бажындан үнүпкен. Кожазы кадарчының чугаазын сактып келгеи. Хоорайга кады төрээннерге улуг-ла дээе бирийи хонар сен, оон сени аъшчеминдeн аартыктай бээр дээрге, оларга болчуп, сес былаажып, кожазы-биле маргыжар турган. Ам-на херек кырында көрдүм деп билиннеи.

Болу-даа билбейн, бажазының бажыңынче базып бар чыткан. Чечин бергедээшкиниин дугайында акызының чаа чугаазы сагыжынга кирип келгеи. Тура дүшкен. Кезек бодангаш, автобустар чоруур чер кайы сен дээш, аарарыбиле базыкта.

— Көдээге акым, бажам суглар келгин. Тыва кижи мал-маган-на азырап чоруур болза, аштавас дээрзин шынзыдып, аъш-чемни сыгап ооҗум үгбай чангыс катап-ла дидимнеиип, негелде кылды.

— Шын-дыр, үгбайны негелдеп — деп, ооҗурлап турганнар деткип чугаалаан.

— Төрелдерни хөй, талонары хөй кижи-дир. Пөкпестин нормазынга келгеи бараан, төнүп калды — деп садыгжының харыызы, садын алыкчыларның хын турган өөрүшкүзүн хөмүрлендир өөжүрүпкеи. Чон тарай бергеи. Магазин иштин шыпшын. Чылыг болгаш сонганын шилиде чангыс шыраанын «хыйлаңгаа» дааны дыныадып турган. Чангыс суурда улус бот-боттарын эки билчир. Алыксак-чиксек Пөкпестин артык талоннары сөөлүде барып билдинген. Ону «аалдап» ап турганы илдеэзи. Арын-шуурун бодаваастар аравыста ийи-чангыс базы хомдаанчыг.

КОШКАРНЫҢ ХОМУДАЛЫ

Совхозтун улегелиг кошкары хөй чылын үлеп, кара сарбашкын кылын уткуп тура, дыка-ла бодаганы.

Эрткен чылын оон өзүн Эрес-оол кадарчы турган. Ажылчын кижинин мал-магазы кандыг-даа берге кыштыг хөр ажар болгай. Кошкар чемнин дээзинин чыл келген. Кодаанга хөлдаанын хөй кижи ийистээн, кошкарның аъзыбуяны-ла ол боор. Кожуун төвүнден даргалар үлегелиг кошкарны «сонуургап» көргеш, чоруй барган соонда, чуртталга өскерилген.

Совхозтун улуг мал эмчизи, элдептиг кижи. Хойнун девгилдезин «хынаа» көөрде, ону тевер. Кадарчылар ону Тевер-оол дижир. Кижи бодаарга, малга ынакшылдыг болгу дег. Бо удаада Эрес-оолдун коданынга эштиг моорлап келген.

— Кошкарынны бо Кажар-оол кадарчыга бээр сен — деп, талтаашкын үезинде «дужаап» өөренген чанчылыбиле туразында аажылаан.

— Кошкарымны бербес мен — деп, Эрес-оол эзрежип турда-ла, алгаш барган.

Кажар-оол кошкарны коданынга эккел алгаш, өзүн эдип сем каап бээр мындыг болган. Хууда ангор өшкулери күрүненин мал чемниге тоткаш, аксыдан уе сыстып үнүп турар кылдыр семирээн. Оларны сегелдеринде ак аржыылдары-биле үзүн чодуп кылаштажып, чоргаар турарлар.

Кошкарның хомудалы улуг.

— Бо өртектер улгаткан, аренда, арат ажыл-агыйы сайзыраа турар үеде, кажар-даа өөренген кадарчының коданынга турбас мен. Эптиг уе тыптын кээрге, кедиг эзы Эрес-оолче дезиптер мен — деп, кошкар боду болзуна чугаалаанган.

Көк-оол САЛЧАК.
Башкы.
Бай-Тайга район.

Хостуг шакта

КРОССВОРД

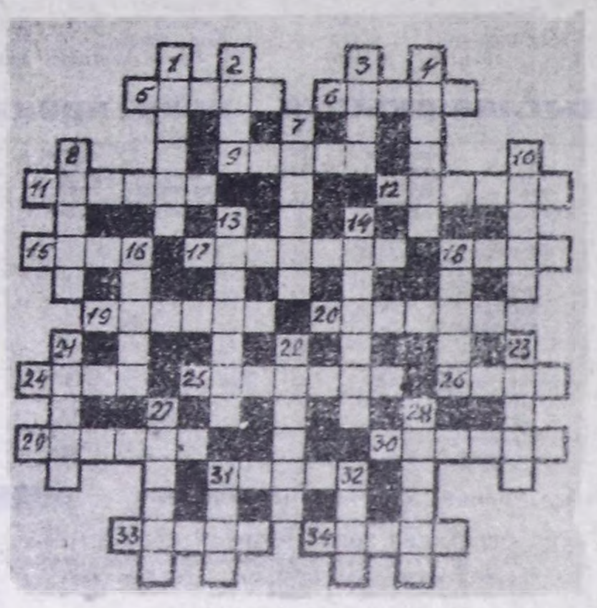

ДООРА ДУРГААР: 5. Эзер кеҗээ, чинге баглар. 6. Өгге кижи олурар чадыг, кидис. 9. Терем, хаймы суглуг чер. 11. Тывага аажок хөй турган дүюглуг ад. 12. Чүгем кеҗээ. 15. Дүюглуг ад. 17. Тывада хоорай. 18. Куш. 19. Та. раа, эт-херексел шыгжаар бажыңыгаш. 20. Алдан-маадырларның бир улуттуучузу. 21. Хакасияда курорт. 23. Төөгү тураскаалы, хорум. 26. Араатан. 29. Ача-четкерниң бир хевири. 30. Ханы шала өрээн шокар чер. 31. Бир харлыг ийи. 33. Арга чечээ. 34. Саян-Шушенск суг хөөлбээнин алдында барган суур, чер алы.

УЗУН ДУРГААР: 1. Каа-Хемнин адыры. 2. Дарган кижиниң эдилели. 3. Кандыгбир чүвени делир эгилер дугайында негелде. 4. Өлүк ап. 7. Ус оруунда суур. 8. Тывада район төвү. 10. Тес-Хемде суур. 13. Тыва хогжум херексели. 14. Чер болбаазыразыр чепсек-херексел. 16. Православ хүрээлериниң чарылбас бир кезээ. 18. Тыва чогаалчы. 21. Эрги Тывага янзы-бүрү херегледдерге ажыглап чораанны чер бүдүү. 22. Балыкчының эзилели. 23. Чемге ажыглаар тайга үнүжү. 27. Чүүк сөөртүр шары дериниин хөрек колуму. 28. Өг иштинге аяксава салыр тускай дериг. 31. Бажың кезии. 32. Аныяк бода мал.

Кроссворду Николай САЛЧАК тургускан.

«Азия төвүнүң» шаңналы дээш

БАШТАЙГЫ САЛЫГЛАРДА

«Азия төвү» шаннал дээш делегей чергелиг хостуг хүреш маргылдаазы дүүн Кызылда «Хүреш» стадионда эгелээн.

Стадионнуң ээлери — профессионалдерниң спорт иниттилелиниң ажылдакчылары бо харысалгалыг маргылдаага ыяк белеткенген. Чүге дизе, стадионну үк маргылдаага башы удур белеткээр талазыбиле ажылдар мурнунда-ла эгелээн. Ыида спорт иниттилелдериниң ангы-ангы өнүүг чүүзүн-баазын түктарын аскан, шөлдүн ортузунда ийи чадыгны белеткеп салган. Оон чаныда судьяларның ажылдаар черлерни чаъс-чаймактан болгаш хүннүң өскүнден серилей кылган. Черле ынчаш стадионуң иштн байырлаачыг болгаш арыгсилиг, көрүштүг болду.

Эң чиик 48 килограмм чедир мөгелерниң арасында салыглар баштайгы хүнден эгелээш, дыка чидиг болган. Оларның арызында Россияның бирги чери дээш хүрежип турар тыва-даа, бүрят болгаш өске-даа мастерлер база кандидаттар хөй. Черле ынчаш чиик дензинин мөгелериниң хүрежи аар дензиглерге бодаарга, конгуг каппагай, чиик дээрзин көрүкчүлер билир.

Тываның мөгелери бо дензилерге чүгле ХКД чурттарында эвес, харын сөолгү үеде делегейде шыырак мөгелерниң санынче кирип турар болгай. Чижээлээргe, хостуг хүрешке спорт мастери Орлан Монгуш Абакан чурттуг спортчу Евгений Костяков-биле хүрежип турган, өгезинде 4 санны дорааг чаалап алгаш, удаваанда удурланыкчызын чарын кырыыса арыг салган.

Чиик болгаш ортумак чиик дензиглерге бастың мөгелеривистин саны хөй болганындан олар аразында база хөй удаа таваржып турар болдулар. Мөнгүн-Тайга районнан келген аныяк мөге Шыдыраа Донгак алдарлыг мөге Александр Доржунуң оглу Артыш-биле хүрешкеп, чүгле чангыс-ла сан алзынкаш, баштайгы долгандырыг салыгга тиктя алган-даа болза, частырыларын санап, дараазында таптыг хүрежирин шинтирлээн.

Белек Куулар биле Аян Ондарның хүрежинин түннеля 2:6 санныг болуп. Аянның тиилелгези-биле доозулган.

Спорт мастерлери Сылдыс Конзай-оол биле Чадамба Мижит-Доржу олар күш-дамыр болгаш мергежил, белеткелиннн талазы-биле кайызы-даа ден болуп, баштайгы үш минута дургузунда хүрежип чадаар орта, судьялар оларга тус-тузунда ийи-ийи сагындырыгны кылган. Бир эвес оон соонда олар хүрежин дүргедетпейн, аргалар кылбас болза, иелдирэин хүрештен [illegible] үттуруг санын салыр. Ынчап кээп орта сөолгү чаксы минута үе иштинде Сылдыс ийи санны ойнап алгаш, сөолүнде эжин дол бажынга көдүргеш, чадыг кырынга салгаш, үш санны хары үгда алгаш, тиилеп алган.

Красноярск крайның Назарово хоорайындан мөгелер арай орайтап келгеннер. Оларның төлөөзи Александр Крылов Владимир Түлүшке 2 минута дургузунда арыг октаткан.

Виктор КАРА-САЛ.

Кызылдың стадионнарынга болгулаар улуг маргылдаалар хамык көрүкчүлериниң кичээнгейин хаара гудар. «Азия төвүнүң» шаңналы дээш маргылдаа эгелээн. Мөгелерниң уран аргаларын олар кичээнгейлиг көөрлер. Хүрештериниң эн-яе солуну — тыва хүреш болгай. Дыка үр үргүлчүлээр оюнларны улус көрүп, магадап, аразында маргыжар-даа болгай. Маргылдааларны көөру, ону хандыкшылдыг сонуургаары эки дыштанылганын база бир хевири болгай.

ЧУРУКТА: дыштанылга парыгында «Хүреш» стадионга болган бир маргылдааның көрүкчүлериниң улуг сонуургалдын бо чуруктан көрүп болур.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

ИЮНЬ 8-ТЕН 11-ГЕ ЧЕДИР МОСКВАДАН БОЛГАШ НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН

8 — ПОНЕДЕЛЬНИК.

БИРГИ ПРОГРАММА. 8.55 шакта дамчыдылгалар таныштырары-биле ол эгелээр. 9.00 шакта «Түннелдери» деп дамчыдылга. 9.20 шакта мультфильмнерни көргүзер. 10. 30 шакта «Профессор Доуэльдин чагыы» деп уран-чечен фильм. 15. 40 шакта «Авария» деп уран-чечен телефильмнин 1-ги сериязын көөр силер. 17 05 шакта «Улустуң тооллары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары» деп дамчыдылга. 19. 30 шакта «Дайындан ыракка» деп уран-чечен фильм. 20. 45 шакта «Тамчыктыг удунар чаштар!» деп дамчыдылга. Чүгле улуг-хүнде болбас дээрзин бичин көрүкчүлер билир апарган. 21. 40 шакта «Чаа студия» бодунуң көргүзүглерин сонуургадыр. 01. 00 шакта «Авария» деп уран-чечен телефильмнин 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8 00 шакта медээлер дамчыдар. 12. 05 шакта «Капитанны ашак кылып алыр» деп уран-чечен фильм. 20 30 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмнин 52-ги сериязы. 21. 20 шакта гала-концерт. 22. 15 шакта «Маргыжышкын» деп дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 19. 15 шакта «Тыва черде» деп дамчыдылга. Оон соонда чарлалдар болгаш медээлер.

«УРААНХАЙ» ВИДЕО ДАМЧЫДЫЛГА. 20. 00 шакта мультфильм. 21. 40 шакта «Эйр Америка» деп уран-чечен фильм.

9 — ВТОРНИК. БИРГИ ПРОГРАММА. 6. 00 шакта медээлер дамчыдар. Улаштыр эртенги гимнастика эгелээр. 6. 45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9. 15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильм. Оон соонда мультфильмнер болур. 10. 35 шакта «Дайындан ыракка» деп уран-чечен фильм. 15 35 шакта «Авария» деп уран-чечен телефильмнин 2-ги сериязын көргүзер. Улаштыр мультфильм болур. 19 10 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көөр бис. 21. 00 шакта медээлер-биле таныштырар. 21. 25 шакта «Эрлер-биле берге-ле» деп уран-чечен фильм. Ону Югославияга үндүрген. 23. 45 шакта «Агым» деп телефильм. 00.55 шакта «Авария» деп уран-чечен телефильмнин 2-ги сериязын көрүп болур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8. 00 шакта медээлер. 12. 50 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмнин улаачызы. 20. 30 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмнин 53-кү сериязы. 21. 50 шакта рок-концерт. 00 20 шакта «К-2»-ниң дамчыдылгалары болур. Кино база көргүзер.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18. 45 шакта «Амыдыралдың айтырыглары» деп дамчыдылга. Тыва Республиканың чонның социал камгалал министри С. Д. Кыров-биле интервью болгаш Хову-Аксы суурдан репортаж. Оон улаштыр «Эквивенер!» деп дамчыдылга.

10 — СРЕДА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6. 00 шакта медээлер. 6 45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9 15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көрүп ап болур силер. Оон улаштыр телефильм болур. 13. 05 шакта волейбол маргылдаазындан дамчыдылга. 15. 55 шакта «Ыттны санаваска хемеде үш кижи» деп уран-чечен телефильмнин 1-ги сериязы. 19 00 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильм. 21. 25 шакта «Мөнгүн назын» деп уран-чечен телефильмни көөр бис. 21.25 шакта «Вилкодан келген кожай кыс» деп уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8. 00 шакта медээлер. 10. 20 шакта футбол чемпионадындан дамчыдылга. 12 50 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмнин 53-кү сериязы. 16.30 шакта «Дириг ажыттаннар аймаа» деп дамчыдылга. 18.00 шакта «Тинко» деп көргүзүг. 20. 30 шакта «Маргыжышкын» деп дамчыдылга. 21. 55 шакта Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязындан дамчыдылганы көрүп болур.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18. 45 шакта коммерциялыг телепрограмма. 19. 20 шакта «Эквивенер!» деп дамчыдылга.

«УРААНХАЙ» ВИДЕО-ДАМЧЫДЫЛГА. 20. 00 шакта уругларга фильм-биле эгелээр. 21 40 шакта «Нью-Порктун хааны» деп уран-чечен фильм.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ!

Бистин аавысы Долзат Лопсановна Куулар июнь 10-да 50 харлаар. Аскысы Вячеслав Семис-оолович, чаавысы Любовь Хураловна Куулар олар бо-ла хүнде төрүттүнген хүнүн демзеглеп эрттирерлер.

Аавысы Долзат Лопсановна тос уругну азырап өскүрген. Ол Чоон-Хемчик районунуң Шеми суурда ясли-садта ажылдап турар. Аскысы Чадаананың хомур-хаш разрезинде, чаавысы районуң улус өөреникке киллизинде бухгалтерлеп ажылдап турарлар.

Ынчангаш аавыска, аскыска болгаш чаавыска төрүттүнген хүнүн тавакыштыр изиг байыны чедирбишаан, ажыл-иженге, аныыр-чүрүттүлгазынга аас-кежиктиг, кан дег калыгшыллы күзедивис.

ШЕМИДЕ УРУГЛАРЫНДАН.

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ ШЫН

БИРЖА САЯНЫ

Дээргилер! Тыва Республиканың бараан-чиг эттин универсалдыг «САЯН» биржазы силерни 1992 чылдың июнь 10-да 14 шакта биржаның садыглаашкын залынга эртер аукционнуг садыглаашкынга киржиринче чалап тур!

Аукционнуг садыглаашкынга кииристирер үүлдер:

— тудуг материалдары;
— чүүк болгаш чиик автомашиналар;
— чиик автомашиналарга артык кезектер;
— электри дериг-херекселдери болгаш станоктар;
— химия продукциязы;
— дилиг материалдары болгаш олардан кылыглар;
— кабель продукциязы;
— чоннуң хереглел бараанналарының хөй янзы хевирлери.

Бараанналарны садар болгаш садып алыр садыглаашкынга тус-тус тывынгыр ажылагыйжылар-даа, Тыва Республиканың бүдүрүлгелери болгаш организациялары-даа киржип болур.

Садыглаашкынга киржирде киреринин билет өртээ 100 рубль; долаа дадывырының түнү 1000 рубль, ону садыглаашкын доозулганда, бир эвес дугуржулга чардынмаан болза, эгидер. Садыглаашкынга киржир талазы-биле чагыгны дараазында адреске киирерин диледивис:

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76, харылзажыр телефоннары: 3-80-23, 3-85-23.

1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 10-ДА САДАР БАРААННАРНЫҢ ДАНЗЫЗЫ.

Барааннар	чаңгыстың хемчээли	чаңгыстың өртээ (руб.)
ТУДУГ МАТЕРИАЛДАРЫ		
1. Цемент	тонна	1500
2. Алды азыглыг метлах плитка	дөрб. м.	180
3. Соңга шили, 1600х1000 мм. хем.	—«—	150
4. Шой радиатор	—«—	1034
5. 30х30 мм. хемчээлдиг плитка	—«—	50
6. Янзы-бүрү өөнүг шил	—«—	100
ДЕМИР АЙМААНДАН КЫЛГАН ПРОДУКЦИЯ		
7. Булуңналчак демир 25х25	кг.	40
8. ВК-8 маркалыг бис кылыр быжыг демир холуксаазы	шт.	25
9. 45х45х4 хемчээлдерлиг булуңналчак демирлер, кан-3 сп. ГОСТ 8509-86	тонна	20000
10. Эзрип каан канат 6,9 мм. ГОСТ 2688-80	м. п.	20
11. Эзрген демир канат 19.5 мм. ГОСТ 2688-80	—«—	1300
12. 12 литр ишкир кислород баллону	шт.	500
13. Чүүк көдүртүр херексел 3.2 ск 20 ст ГОСТ 321488-888	—«—	300
14. Чүүк көдүртүр херексел 2 ск 2.3 1500	—«—	300
15. Чүүк көдүртүр херексел 2 ск 4.0-1500	—«—	400
16. Тиг чок хоолайлар д-20х2.5	10 м. п.	100
17. Суг, газ дамчыдар хоолайлар д-32х2,5	10 м. п.	100
18. Электри-биле каннаан нефть дамчыдар хоолайлар д-159х5	10 м. п.	2500
МАШИНА БОЛГАШ ПРИБОР ТУДУУНУҢ ПРОДУКЦИЯЗЫ		
19. С-100-21-УХЛ-4 маркалыг каннаашкын столу	шт.	1500
20. «Лысьва-15» электроплита	—«—	8000
21. МОД-22733 маркалыг чоңдурар алмаазтыг станок	шт.	110000
22. Бүгү хевирнин цилиндрлерин хоюглаар Хонинговал станогу	—«—	80000
23. Автозаправка блогу	—«—	65000
24. Газтыг суг савалаар Е6ДФУ маркалыг машина (компрессор чокка) бүдүн компл.		16400
25. «Пионер-2» согунуг кран	шт.	150000
26 с-48.50 д-150 маркалыг сут дамчыдар клапан	—«—	2500
27. ЗИЛ-130-ниң эптеп каан кардан өзээ	—«—	1720
28. Радиатор ГАЗ-52	—«—	1260
29. Редуктор ГАЗ-53	—«—	2420
30. Шой задвижка д-150	—«—	2000
31. Кан задвижка д-400	—«—	3000
32. Элезин арыглаар 1987 чылда бүдүрген механизастыг чаа установка	—«—	12000
33. «Азас» деп өрттен камгалал медээзин бээр прибор	—«—	500
34. Өрттен камгалал медээзин бээр «Сигнал-37А» деп прибор	—«—	500
35. Сүттен болгаш кат-чимистен коктейль кылыр «Воронеж-4» установка	—«—	4000
36. Аккумулятор ст. 60, ст. 50	шт.	4500-5000
37. Тогерик хирээ 160х1,6х32	—«—	180
38. Рамалыг хирээ 1500х180	—«—	550
39.8 тонна чүүк көдүртүр херекселдиг, дажыглаар 6,5 тонна чүүгүнүң узуну 30 метр ТМЗ-802-01 прицеп	—«—	20000
40. 1987 чылда бүдүрген ыыш дажыглаар ЗИЛ-131	—«—	600000
ХИМИЯ, РЕЗИНА-ТЕХНИКТИГ, СААЗЫН ПРОДУКЦИЯЗЫ, ЫЯШ БОЛГАШ ЫЯШ МАТЕРИАЛДАРЫ		
41. Паронит 2 мм.	кг.	10
42. 3 килограмм мочевиналыг карб. чемишчидилге	савалыг	10
43. 1 кг. азот-фосфоряут аммофор. чемишчидилге	—«—	10
44. «Победа» 600х16 автодугуйлар	—«—	3500
45. ГАЗ-21 670х15 автодугуйлар	—«—	3400
46. ВАЗ, Москвич-412-ниң 165/80 р-13 маркалыг дугуйлары	—«—	4300
47. ГАЗ-53 автодугуйлар 240х508	—«—	7000
48. ЛИАЗ автодугуйлар 300х508	—«—	11500
49. Автодугуйлар ГАЗ-66 1200х18	—«—	1000
50. КамАЗ автодугуйлар 260х508 «р»	—«—	6950
51. Картон саазын (кылыны 084) бир рулонда 600 кг.	тонна	13500
52. Плинтус (дыт)	м. п.	14
53. Опанелка (дыт)	—«—	16
54. Шала рейказы (дыт)	куб. метр	3200
55. Соңга блоктары	шт.	1300
56. Кыдымын дескилеваэн дилиг материалы (дыт)	куб. м.	1500
57. Шала манзазы	куб. м.	3500
58. Сенаж полотнозу	тн.	7500
59. Синька «Лазурь»	кг	4,5
60. Олифа «Оксоль»	кг	7
61. Огород суггарар шланг диаметри 25 мм	пог. м	130
ЧОННУҢ ХЕРЕГЛЕЛ БАРААННАРЫ (АЪШ-ЧЕМ ЭВЕС)		
62. Будук кисточкалары (борбак)	шт.	13
63. Үш дугуйлыг уруглар чадаг-тергези	шт.	390
64. «Роботрон» деп бижик кагар машина	шт	5000
65. МК-219 деп микрофон	шт	1800
66. Эр, херээжен эмчи халаттары, размерлери 88-102	шт.	100
67. Кухня гарнитуру	компл.	16800
68. Саазын-пос клеенка	пог. м.	150
69. Ийи эжиктиг демир шкаф	шт	5000
70. Чымчак сандай	—«—	1819
71. Уругларга демир баштыг, сеткалыг орун	—«—	134
72. Ном шкавы С-178-02	—«—	1790
73. Шкаф С-81-01	—«—	5373
74. Шкаф С-81-03	—«—	2323
75. Шкаф С-111	—«—	1523
76. Орун чаныныг тумбазы	—«—	675
77. Табурет	—«—	528
78. «Вилли» стеллаж, Финляндия, 1-ги тип	—«—	6890
79. «Вилли» стеллаж, Финляндия, 2-ги тип	—«—	5364
АЪШ-ЧЕМ БАРААННАРЫ		
80. Картофель крахмалы, 40 кг-нап хаптаан	тн	30000
81. Кургаг дрожжи, 15 кг-нап хаптаан, 1992 ч.	кг.	300

Садыглаашкында квартиралар, чер участоктары

лот. №	квартиралар	турар чери	бажынны чүден түтканы	ажыглалга кирген чылы	пиитиг шолу кв.м	чурт. шолу кв.м	өрээл саны	каазы	өрээлдериниң таарышкаа	телефон	өртээ
1	чаңгыс өрээлдиг квартира	Белогорск хоорай	панель	1991	32,50	15,7	1	5	санузели ангыланчак квартирада бажынны чеен чүүкче талазында, ванна биле туалет каазы	бар	250000
2	ийи өрээлдиг квартира	Кызылда Титов кузумчузу	түйбу	1967	39,3	29,7	2	2	өрээлдери тус-тус ангыланчак, туалет, ванназы ангы мурнуу чүүкче	бар	150000 350000
3	9 каат бажында үш өрээлдиг квартира	Ангарск бульвары	панель	1990	69,95	44,7	3	4			
4	үш өрээлдиг квартира	Кечил-оол кузумчузу	түйбу	1975	59,36	40,9	3	5	[illegible] балконнуг, туалет, ванназы ангы	бар	200000
5	үш өрээлдиг квартира	Лопсанчап кузумчузу	панель	1986	63,81	45,00	3	2	өрээлдери тус-тус ангыланчак	бар	350000
6	тудуг кылыр чер участогу	Минусинск хоорайда	—	—	880	—	—	—	—	—	80000

ДООЗУКЧУ-67

Кызылдың № 2 школаны 1967 чылда доосканының 25 чыл оюнга тураскаатканы ужуражылга июнь айның 13-те 10 шакта школага эгелээр.

Харылзажыр телефоннар: 3-16-51, 3-27-60, 2-60-72 (кежээ).

КИНО

ИЮНЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Звезда» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозал: «Свободные, вооруженные, опасные» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Трое разгневанных мужчин» (2 сериялыг) 14.40, 18.00 шактарда.

ИЮНЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Звезда» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, «Видеозал: «Испытание для чемпиона» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Трое разгневанных мужчин» (2 сериялыг) 14.40, 18.00 шактарда.

ИЮНЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полицейская собака» (АКШ) 9.30, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40, «Несс и Несси» 11.40. Видеозал: «Испытание для чемпиона» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Трое разгневанных мужчин» (2 сериялыг) 14.40, 18.00 шактарда.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң база оон ажылаатыг эргелелиниң коллективтери ол эргелелдиң хозяйчызы

Олег Намчылович САЯНЫ

автомобиль ооал-оозаанга таваарышкаш, мөгеэнин дыннатпышаан, оон өг-бүленнге, төрелдеринге болгаш чоок кижилерге ханы кажыгалаш илергейлеп тур.

Индекс 667000 Кызыл хоорай Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чаа «Шын» солунуң редакция коллективи.

Хол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (хол редакторуң орулакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (хол редакторуң орулакчызы) Ш. М. Сандан Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Хол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээр чер — 3-34-96; хол редакторуң орулакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-02; орулакчызы — 3-45-93.

[illegible] — 3-34-49; культура болгаш уран өнүктүрү — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-92; — 3-34-57; почта — 3-34-39; — 3-34-93; [illegible] — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; [illegible] — 2-37-41; солун келгей-бүргейи — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

ТАГАР САНЫ: «Тыва сопбаа» № 383305»

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствосунуң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Коваченко кузумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 эк. Чагыг № 108.

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 109 (14833) 1992 чылдың июнь 9, вторник

Солунга ат салган шагы 21.50. Чагыдар өртээ 10 көп. Сазар өртээ 1 рубль.

БҮЗҮРЕП АРТКАННАР

Чаа-Хемчик районуң «Искра» совхозунуң хоочун малчылары Эрес-оол Эртинеевич, Сергей Шиник-Караевич Монгуштар чаңгыс алган хөрөө өзүгаар 162 сарлыкты, 600 иртти кыштап хүр-менди ажырган, Кара-Адыр-Аксында чазаанче ыже бергеннер. Оларның модаанында ам алдан хире сарлык төрээн. Бызаалары онча-менди.

Чайлаанче белеткеп эгелээннер. Олар Көк-Кат деп черге чайлаар. Ол черниң көгү-шыгы хөлбеңнээр. Малчыларның хүлээлгеси улуг. Төрүзе чогуур сарлыктарындан бызааларны камгалап алыр, бир ирттен 2 килограмм дүктү кыргаан. Амдыгында планын күүседип алыры-биле ирттерни хараганыг эвес, тас черлерде өткаарын эгелээн.

Кыштаан ажыглаштан эгелеп белеткеп түрар. Он тонна одекти белеткеп, 20 тонна сенаны кезин алыр соруулгалыг.

Кыштагга электри чырыгы киирерин четтикрейн маңнап олуурлар. Кыжы үеас электри чокта берге деп чүвени совхозтуң дирекция черинге каш удаа айтырыгны тургузуп келгеннер. Ынчалза-даа аазаашкын боттанмайн турган. Бо чылын электри шугумун шейүптериге малчыларны бүзүреп артканнар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

Тыва Республиканың девискээринге үнелиг металлдарны казып тыварын болгаш ажыглаарын көвүдедир, оларны бүдүрериге болгаш ажыглаарынга күрүне контролюн күштелдирер талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың июнь 2-де доктаал хүлээп алган.

Үлүг үнелиг металлдарны казып тыварын болгаш болбазыраарын, оларны ажыглаарын чүрүмчүдүрүнүң талазы-биле Россия Федерациязының бо чылын үндүрген айтышкынларынга болгаш доктаалдарынга, а ол шыкаш «Тыва Республиканың суверенитединиң экономиктиг үндезинниң хандыраан дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга 1992 чылдың март 31-де Федеративтиг керээге дүүштүр база үнелиг металлдарны бүдүрериге, ажыглаарынга болгаш камгалаарынга күрүненің шынгыы контролюн күштелдирер, шынгыы сан-үчүдүн тургузар соруулга-биле Тыва Республиканың Чазааның бо доктаалы-биле Тыва Республиканың Чазааның чаныгы «Тыва үнелиг металл» («Тувадрагметалл») дээр, үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштарының кол эргелелин тургускан. 1992 чылдың июнь 10-га чедир бодунуң Уставын Тыва Республиканың Чазаанга балыладыры-биле белеткээш, киирери болгаш аная эргелелдин бирги эзлегде кылып чорудар хемчеглерин тодаргай айтырын ол кол эргелелге дааскан.

Алдын талазы-биле бүгү-ле геология, архив-теогу материалдарын төлевилеп, эртемшинчилел, геология-разведка болгаш тематиктиг ажылдарны кылып күүседир талазда «Тыва үнелиг металлдар» кол эргелелиге «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүгү» комбинаттар, «күрүненің алдын тывыжының «Тыва алдын» бүдүрүлгезин болгаш алдын тывыжының артельдери шуптузу киирер ужурлуг деп доктаалда айтыкан.

Тыва Республиканың девискээринде турар болгаш Тыва геология-разведка экспедициязының база «Тыва кобальт» комбинаттың балансында кирип турар алдын-биле байлак черлерниң шинчилел каанын болгаш бадылаттынган баланс курлавырларын шуптузуп «Тыва үнелиг металлдым» кол эргелелиниң балансынче шилгедер.

Мурнундагы ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанынга турган «Главалмаз алдын» чеонинің эргезинде «Тыва алдын» бүдүрүлгезин күрүненің алдын тывыжының «Тыва алдын» бүдүрүлгезин кылыр өде тургузар болгаш ол бодунуң Уставын Тыва Республиканың Күрүне эт-хөренгизин бөшкарар талазы-биле күрүне комитединге 1992 чылдың июнь онга чедир киирер ужурлуг деп доктаалда айтып турар.

Ол доктаалда, күрүненің «Тыва алдын» бүдүрүлгезинин дүрген кылып чорудар ужурлуг хемчеглерин тодараткан. Чижээ, Тарданың алдын тывыжының разведка-ажыглаа бүдүрүлгезин бодунуң составынга киир организасаан, эртемденнерни болгаш специалистерни киириштирбишаан. 1992-1993 чылларда алдын рудазын болбазырадыр, арыглаар талазы-биле шенелерни кылыр ужурлуг. «Тыва үнелиг металл» эргелели «Тыва кобальт» комбинат-биле кады алдын рудазын арыглар, болбаазырадырыгна комбинаттың бүдүрүлге шөлдерин болгаш эт-херекселдерин ажыглаар дугайында саналып тодаргай киирер. Тываның геология-шинчилел экспедициязы үүрмек болгаш рудалыгдаа, алдын-биле байлак черлерни дилел тывары-биле чергелештир үнелиг металлдар талазы-биле ажылдарны база чорудар ужурлуг. Күрүне экспертизазының айтып каан четкестерин эдип үзүткаарынга чедир алдын тывыжының артельдериге 1992 чылдың июнь бирээден эгелеп алдын тывыжының ажылдарын чорударын Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозу, Даг-техниктиг инспекция чөпшээрезин деп доктаалда чугаалап турар.

Республиканың алдын казып тыварының талазы-биле бүдүрүлгелерикге, организацияларынга болгаш тывыш артельдериге алдын тывыжынга 1992 чылда киириштирер онаг-үдүглерин доктаалдың тускай капсырылдазында тус-тус айыткан. Ол шыкаш республиканың алдын тывыжының бүдүрүлгелерикге болгаш артельдериге тус черниң чурттакчыларындан ажылчын кадларны тыпкаш, белеткээрин төп албан черлериге болгаш чер-чер агыргаларының даргаларынга сумелээн.

Бо доктаалдың хөрөк кысында күүсеттинин турарын Тыва Республиканың Үлүг-тур, энергетика, транспорт болгаш хөлөктаа министерствозунга контрольдаар кылдыр дааскан.

АЖЫЛГА ЧҮТКҮЛДҮГ БОЛГАН ТУДУМ-НА

Эрткен субботада селектор дамчыштыр чөвүлел хурал болуп эрткен. Оон ажылынга Чазак кежигүннериниң чамдык харыысалгалыг ажылдакчылары, район чагыргазының чаа даргалары, райкүүскомнар удуртукчулары киришкен. Орта чонуң социал камгалалының талазы-биле соңгаарладып болбас соруулгалар дугайында шыңгыы чугаа болган. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак бистя чүү маңан турарыл деп айтырыгны салгаш, аная мындыг харыы берген: республиканың хөй-хөй бүдүрүлгелерин хоозураарының кырында келген, оон уламындан ажыл чок чорук көвүдээр, кижилер акшага кызагдады берип болур, чонуң барааннар садып алыр харык-шинээ чок апаар, бо бүгү болза өртектерни талыйтыр өстүргеннинин түнелинде болуп турар. Моон соңгаар ажыл-чем болгаш үлетпүр барааннарының өртектери үш катап өзе берип чадавазының дугайын ол база сагындырган. Ылангыя энергия бөзер чүүлдерге өртектерниң улгатканы-биле холбаштыр өске өртектер барааннарга улам өзе бөзери база магатчок апаргаанын Президент чөвүлел хуралдың киржиккилериниге чугаалаан.

Чонуң социал камгалалы министри С. Д. Киров бо айтырыгны республиканың аңгыы-аңгыы районнарында канчаар шиитпирлеп турарын, ында кандыг ажылдар кылдынып турарын, моон соңгаар чүү кылза чогуурун хуралдың киржиккилериниге таныштырган. Чүрттакчы чонуң, ылангыя чединмес өг-бүлелерге, чамдык инвалидтерге болгаш пенсионерлерге боттуг дуза чедирер талазы-биле Кызыл хоорүүскомунуң социал камгалал киллизи шимчеңгир эвес ажылдан турарын Сергей Дамбаевич бодунуң чугаазынга шүүмчүлээн. Чонуң социал камгалалын экижидер, ол талазы-биле дээштиг хемчеглер чорудары чамдык районнарда ам-даа эки сагындырган. Ылангыя энергия бөзер чүүлдерге өртектерниң улгатканы-биле холбаштыр өске өртектер барааннарга улам өзе бөзери база магатчок апаргаанын Президент чөвүлел хуралдың киржиккилериниге чугаалаан.

Чонуң социал камгалалының айтырыгны районнарда канчаар боттандырып турарыл? «Өг-бүленің байдалын, иелернин болгаш чаштарның камгалалын экижидер талазы-биле бирги эзлегде боттандырар хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизинин бирги Чарлыын күүседирин Бай-Тайга районда багай эвес эгелээн. Ол чарлыктың боттаныышкыны черле шоу: инвалидтерге, пенсионерлерге боттуг дузаны көргүзүп турар. Магазиннерде сүт, кефир, хлеб ышкаш чугула хереглелдиг барааннары үзүктелбейн турар. Ынча чек системазынче шилчиир ажылды чорудуп эгелээн. А Монгун-Тайга биле Эрзин районнарда бо ажылды чогумчуларының чамдык хемчеглерин ап турар. Биргизинде арбай далганы белеткээрин организастап киришкен, а ийигизинде — эз-не чединмес өг-бүлелерниң данзызы өзүгаар оларны столоваядан халас чемгерер кылдыр доктаадып турган. Ынчалза-даа бо районнарда чонуң чамдык кезектериниң акша-шалыны амдаа куду болуп артышаан, оон кадында чамдык будүрүлгелериниң, организациялардың коллективтери ажыл төлевирин ийи-бир ай озалдап алыры оларның материалдыг байдалын улам бөксырадып турар.

Бо айтырыг талазы-биле байдал республиканың районнарында дүвүреңиг дээрзин Президент түнел сөзүнге демдеглээн. Ылангыя кончуг берге байдал. Тожу районда тургустунган. Районуң чурттакчылары февраль айда өг-бүле бүрүзү 400 грамм маргарин алгаш, ону оон соонда көрүп көрбөзүн. Магазиннерде азы-чем болгаш үлетпүр барааннары кончуг ховартаан. Ону Ш. Д. Ооржак улуг дүвүрел-биле чугаалаан. Черчерге сан-хөө байдалын экижидер, районнар девискээрлериге хөмүр-даш орнуна одаар ыныты белеткээр, национал азы-чем кылыр күүселарны ажыдарын өскүлеп көөр, корум чурумну чер-черге тургузар дугайын ол сорадап айыткан. Ам чүс-чүс, муң-муң кижилер ажыл телевирин чогуур үезинде албайы турар, оон кадында хей-хей будүрүлгелер хоозураар, ажыл чок аная туруптар ус-белгеш. Оон түнелиниде дыка хей кижи ажыл чок артар. А ам бизин ажыл чоктан сонгы ыяла хей. Ындыг болганда, ол кижилерни мал чемнериниң белеткелиниче, кажа хорааа сеп-телгезинче, хей кыргыып, чер суттарар ажылдарже эвелеп-дээр, моон соңгаар чүгле эвкел дээр хөөнден сыгынар, ажыл кылып чорааш хей акша ажылдап алыныче чүткүлдүг болур, чүгле бо тавараларга чурттаар арга-шинээнис тургустунар дээрзин Президент чугаалаан.

(Бистиң корр).

Көдээ тудугларда

ЧАГЫГ КИИРБЕСТЭЭН

- Чагыкчылар саны кызырылган
- Совхозтарның акша-төгерии чок
- 3 айның шалының чүгле апрельде алган
- Совхозтар АКМК-га 1 миллион 300 мун рубль өрелиг

Акша-төгериг талазы-биле бергедээш, тудуг туттурүп алыр талазы-биле чагыг киирер черлер эвээжел турарын кандыг-даа тудуг организациязынга баргаш дыннап болур. Ылангыя республиканың көдээ тудугларында байдал эзээн дувуреңиг болуп турар. Ол-бо черлерге чорааш, тудугжулар-биле чугаалажыы көөргө, оларның чугаалаар-ла чугаазы чакгыс. Ол үүл дээргe тудар тудугларның санының кызырлып, чагыкчыларның чагыг киирбейн турары. Оон чылдагааны? Мында чаңгыс-ла чылдагаан бар. Рынок харылзааларынче шилчилгениң берге үе-чадазында ажыл-агыйларының-даа, будүрүлге черлериниң-даа акша-төгериг талазы-биле берге байдалдыг боон турары.

Эрзин районда ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колониның тудугжулары бо чылын базала шак ынчыг байдалда таварышкан. Тудуг-суур туттурүп алыр күзелдиг черлер хей-даа болза, акша-төгериг чок болганындан чагыг киирер чагыкчылар саны эвээжээн, чагыг киирбестээн. Көдээ тудугда байдалды сонуургап, районда тудуг кылып турар кол организация болур ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колониның кол инженери Игорь Сергеевич Аравтан-биле чугаа кылган мен.

Кол инженериң чугаазы-биле алырга, бо чылын чагыкчылар саны кызырылган, чагыг киирбестээн. Хөрөк кысында районуң 3-ле совхозу чагыкчы ат эдилээн боон турар. Эрткен чылдан шилчип келген тудуглары артын калган болгаш бо ажыл-агыйлар чагыкчылар санынга кирип турары ол. «Чаа орук» совхозта 140 олуттуг уруглар садыгы, «Мөрен», «Нарын» совхозтарда чедир туттунмаан тудуглар эрткен чылдан бо чылче шилчип келген тудуглар санында кирип турар.

Бо тудуглар бо чылче канчап шилчип келгенил? Эрткен чылдың дөртку кварталында тудуг материалдарының өртек-үнези улгадыр деп чүвеге сылдап алгаш, көжүп чоруур колоннага тудуг материалдарын бербестээш, тудуп алгаш чыдып бергенинин түнелинде ол тудуглар чедир кылдынмайн барган. Оон кадында одалга системазын кылыр материалдар база чок турган. Ынчангаш ол тудуглар узамдыгын, шилчип келген.

Одалга системазының өртээн маңаа чижек кылдыр кирип каайы. Бир радиаторнуң (батареяның) өөтээ чаа өртек өзүгаар 850 рубль болу берген. Эрткен чылын тудугжулар бир чуртталга бажынының одалга системазын кылырынга 5600 рубль чарыгдап турган болза, ол бо чылын 60 мун рубль чеде берген. Чаа өртекти санап турда-ла, бо чылдың бирги кварталы билдиртпейн эрте берген. Ынчангаш бирги кварталда туттунган бажыннар одалга системазы киирилгеениниң олчаан турул берген.

Тудар тудуг, кылыр ажылда бар болза, ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колониада ажылчыны куш четчир. Чүгле тудуг кылыр кижилер саны безин 68 кижи. Олар сес бригада боон үстүн алган ажылдап турар. Бо хире улуг куш турда, тайга-тандыны-даа болза, андара тудуп болгу дег. Ынчалза-даа тудар тудуглар саны кызырылган, чагыкчылар саны эвээжээн. Чагыкчылар саны хей, акша-төгериг четчир турган болза, районуң ажыл-агыйларында болгаш район төвүнге чаагайжыды туттунган чаа бажыннарны тудуп, суурларны улам-на аян-шинчи киирилтер арга Эрзинниң тудугжуларында бар боон турар. Эрзин суурда туттунуп турар 500 олуттуг Культура бажыны дыка ур туттунуп турар. Тудут-монтаж ажылдары кылырынга шингээдип алыр ужуруг акша-төгериг балдынместеп турып бергениниң-даа, бо тудуг база-ла узамдыгын турып берген. Акша-төгериг айтырыны шиитпирлеттинге бөзер чүве болза, тудугжулар бо чылын бо тудугга 4 миллион рубльдин тудуг-монтаж ажылдарын шингээдип алыр бодап турар.

Рынок харылзааларының үезинде акша-төгериг чок болурга, совхозтар-даа болза чүүл күсели-биле бажын-балгат туттурып алыр деп? Арга-шинээзи чок болуп келгеш, чаа тудуглар туттурул алырындан оларның ойталап турарында база-ла ужур бар. Тудугжулар тудугну тудуп-даа бөзөрге, совхозтар тудугжулар-биле санажын чадап туруп берген. Ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колониның чагыкчылары болур районуң дөрт совхозунуң бо тудуг черинге өрөзи 1 миллион 300 мун рубль четкен. Туттурун алган тудугларының өртээн совхоттар төлеп берилтер арга-шинээзи чок болуп келиргe, АКМК боду харын чээли ап, өре-ширеге дүжүп турар. Тудугжуларының социал камгалалы, оларның амыдыралчуртталгазын бодааш, АКМК-ның удуртулгазы тудугжуларның шалының төлеп берилгеге, банктан 348 мун рубль тунуут чээли алган. Чээли алганда оон хүүзүн төлөөр деп чүве база бар. Шак ынчаар төлөөр хүү — 25 хүү боон турар. Ынчангаш АКМК орулгалыг ажылдарының орнуулга харын-даа чээлиге апкан акшазы дээш 35 мун рубль өрелиг болу берген. Совхозтар 1 миллион 200 мун рубль өрелиг АКМК-га төлеп берилтее чүве болза, бо тудуг черинде бут кымыгга туруп кээп болуп чүве-дир ийин. Агар санында «скуус» көпсеп чок болганындан тудугжулар үш ай иштинде шалын албайы келген. Олар үш ийнин шалынын апрель эгезинде алган.

Тудуг туттурув алдын дээш Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунда шилчидип берген акша-төгериктиң чамдык совхозтарының удуртукчулары өске хереглелдерге чарыгдай бөзөрин кол инженер хомудал чугаалап олуурду. Бо чылдың бирги кварталында Ленин аттыг совхозтуң агар санынче бо чылдың бирги кварталында 500 мун рубль шилчиткен турган. Совхоз директору ол акшаны өскөзөр чарыгдапкан. Тудугжулар ол акшаны кайда барганын билип алыр дээш, суржуп чеде бөзөрте, «силерге төлөөр акшам чок» дээш, совхоз директору хаайынга-даа какпаан. «Мөрен» совхоз тудуг-монтаж ажылдарыйда шыңгыы чугаа болганын кол инженер менээ төкаап берген кижи. Тудугжулар бо айтырыгны республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунга, «Тыва агропромтудуг» каттыжышкынынга чедир кодуреген. Тудугга тускайлан үндүрүп каан акша-төгериктиң өске соруулгаларга чарыгдап турган совхоз директорларын ажыглаштан үндүрер-чыгыскыныңа чедир шыңгыы чугаалап кылган.

Чагыкчылар эвээжээн дээш оран эвес. Тудугжулар ол-бо черлер-биле чугаалашып, көөрү чарын алыр ужуруг база ажыглап турар. Кол инженер Н. С. Арапчан «Мөрен» совхозка четкен, ол совхозка удуглар садыгы туттурул бөзөр көөрү чарын алгаш келген. Тудугжулар бо чылын ол тудугга 5 миллион рубльдин тудуг-монтаж ажылдарын шингээдип алыр ужуруг. Ам ында чаа тудугжулар таваан тудугжулар саанын эгелей берген. Бир эвес тудуг материалдары-биле тандырылга үзүктелбес болза, бо тудуг ийи чыл ажыг болгаш ажыглалга кире бөзөрге тудугжулар бүзүреп турар. Боттары ол-бо черлерге кылып ажыл дилеп, сагындыгыр-тывынгыр ажылдаас болза, амгы үеде амыдыраш-чурттааны бергедээш ол чүвени Эрзинниң тудугжулары эки билгеш, бирингээр төлеппп эгелээнин ол.

Манай-оол ОКШ.

АЛДАН ЧЫЛДЫҢ ЧАЙЫ

Бүгү-ла ала-биле сайзырангай, салым-чаанныг кижилер бистин арадыста чурттап, ажылдап чоруур. Оларның бирээзи Бригад Дүпчүр көдээ артист, режиссёр, баянист, национал хөгжүм керекселдерини ыылыкчызы, ойнакчызы, бот-тывынгыр композитор, даш чонукчузу, чурукчу, шулукчу болуп. Тывага культураны болгаш ураа үүлүү хөгжүдүрүнге төлептиг үлүүн киирип келген. Оон чон мурнунга ачыхавыяазын, бүүнүг ажыл-чижи безин-биле үнелеп көргеш, аная Тыва Республиканың культурازының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан.

РС-ниң чурукчулар болгаш композиторлар эвилелериниң кежигүнү, сураглыг даа чонукчуларының бирээзи, чурукчу Бригад Дүпчүр Советтер чуртунга болгуулаан хей санныг делегелериниң идепкейлиг киржиккизи. Ол шыкаш салым-чаанныг бодүүн, биче сеткилдиг кижиниң ажылдары Америка, Франция, Германия, Польша, Чехословакия болгаш өске-даа чурттарга болгулаан ус-шевелериниң делегелериниге киришкен. Ол бүүнүг кижиниң төрүттүүгениниң бөзөр алдан чылынга болгаш ажыл-чорудулгазынга турааскаатаан байдылыг ужуражылга кежөзөн республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниге болуп эрткен. Чылган чон сураглыг мастериниң чонар-даштан кылган ажылдарын, чазап кылган хөгжүм керекселериниг, чурукчуларын, бижээн ырларының ноталарын, шулуктерин ол делегелеген сонуургап көргеп.

Тыва чонга балалбас истин арттырып каан, бодунуң төрүттүүгениниң бөзөр алдан чайын үткүп турар ус-шевер чурукчу Бригад Санчыевич Дүпчүр дугайында чылыг сактышкынарны, бедик үнеледелерни, чаагай күзээшкиниерни Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелиниң баштаар черинин даргазы Товарыштай Ондар, чурукчу Көгел Саая, чогаалчы, эртемден Монгуш Кенин-Лопсан, библиотека ажылдакчызы Анчымаа Калга-оол, культура ажылының хоочуну Матпа Хомушку, башкылар билиг бедилер институттуң ажылдакчызы Алдын-оол Канзай, журналист Кара-Күске Чоолу, чурукчу Иван Салчак, чурт-шинчилел музейиниң директору Апшы Дамдынчан болгаш өске-лер-даа ылереткеш, белектерни, чечектерни тыскып тургулаан.

Алдан чарлаза-даа, Бригад Дүпчүрүнүң мурнунда чогаадыкчы ажылдарының берге оруктары шөлүп чоруй барган. Ол амдаа чүткүлүг ажылдары-биле чонун өөртүр дээрзинге идегел үлүг.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ
(ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

Бистер, Тыва Республиканың хей национал улузу, төөгүнүн чанчылдарынга ДАЯНМЫШААН,

бистин чаңгыс ада-чурттугларывыстың амгы болгаш келирдаа үеде салгакчыларының мурнунга бедик харыысалганы БАРЫМДААЛАВЫШААН,

демократтыг нитилелдин хигжүлдезинин делегей принциптерин ХҮЛЭЭП КӨРБҮШААН,

Тывада чурттап турар хамаатыларның эрге-ажыктарын болгаш тура-соруун ИЛЕРЕТПИШААН,

бо Конституцияны хүлээп ап, ону Тыва Республиканың Үндезин хоойлузу кылдыр чарлап тур бис.

I. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ТУРГУЗУУНУҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

1 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ ТУРГУЗУУ

1 үүл. Тыва Республика — тускай догуннаан демократтыг күрүне.

Күрүненің тускай догуннаанының үндезини болза бодукун чурт девискээринге, бойдус байлазига, күрүне тургузуу, иштики болгаш дашкы политиказын тодаргай чорударынга республиканың эргелин болур.

Тыва Республика Россия Федерациязының составында Федеративтиг керээге үндезилээш, кирип турар болгаш делегейнин эрге-хоойлу актыларындаа доктаатkан актыларны бүүгаар бот-башкартыкаа эргелиг.

2 үүл. Күрүне девискээри.

Тыва Республиканың күрүне девискээри будуп-бирип, улеттинип-хуваргыммас, даан болбас болгаш чонуң чеңшээрезиниг чокка өскертингеи турул болбас.

3 үүл. Чонуң суверенитеди.

Республиканың бүгү национал хамаатылары Тыва Республиканың чону болур.

Тыва Республиканың чону суверенитеттин эдилекчизи болгаш республиканың бүгү девискээринге күрүне эрге-чагырганын үндезини болур, бодунга хамаарыг онаашкан эрге-чагырганы дорт болгаш боттарының төлээлелге органнарын дамчыштыр боттандырын чорудуп турар.

4 үүл. Эрге-чагырганың ангылаан хуваары.

Тыва Республикага күрүне эрге-чагырганы хоойлузуудуга, күүсекки болгаш суд эрге-чагырганын ангылаан хуваарынга үндезилеп боттандырын чорудар.

Хоойлузуудуга эрге-чагырганы Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хамаарыр.

Күүсекки эрге-чагырганы Тыва Республиканың Чазаа боттандырын чорудар.

Чаштыг шиитпелди чүүлге суд үндүрер.

5 үүл. Хамааты болуру.

Тыва Республика бодуу хамаатыларлыг болур. Тыва Республиканың хамаатызы болуруп, хамааты болур чорукту седип алырының чурумуна болгаш хамааты болбазын Хоойлу өзүгаар тодарадыр.

6 үүл. Экономиктиг хостуг чорук.

Тыва Республиканың экономиказының үндезини болза экономиктиг ажыл-чорудулганың хостуг болур чоруун хандыраар социал рынок ажылагыйы, оны хевирлериниң аңгы-бүрү болуру болгаш дем эргелин, оларны эрге-хоойлу камгалаарының бир дем негелделеви, иштилелге ажыктыг болгаш ах сеткилдиг чаржалажыышкын болур.

7 үүл. Политиктиг плюрализм.

Демократиялыг политиктиг болгаш идеологтуг плюрализмге база хей партиялыг чорукка үнелеп, боттанырымга чорудар. Чаңгыс-даа идеология күрүне идеологиязы кылдыр турустуунга тудуп болбас.

8 үүл. Эргенин дээди хевири.

Бо Конституция болза Үндезин хоойлу болур күштүг, ынчангаш бодунуң девискээринге дээди эргелиг боон, Тыва Республиканың күрүне база иштилел тургузуунуң ол-кол принциптерин тодаардыр болгаш доктаадын турган.

2 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

9 үүл. Экономиктиг ажыл-чорудулганың негелделери.

Тыва Республиканың экономиказы хевирлериниң хей янзызынга үндезилеттинип турар.

Ынчаның аңгы-аңгы хевирлериниң бар болуру хамаатыларның, оларның каттыжышкынларының база кыжажылы коллективтериниң экономиктиг хостуг-челег чорууны, ажыл-агыйны болгаш ажык-чаштыг, саналдарны хөгжүдүрүп хандырыр турар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы биле Чазаа республиканга ажыл-агыйны башкарып чорударын таарыштыр шиитпирлээр болгаш Россия Федерациязының база дашкы чурттарының экономиказы-биле оон аразынга демнег кадыг хөделиг-ниг хандыраар.

Тыва Республиканың суверенитединин экономиктиг үндезинин чогуу хоойлуларны үлүүп алыры-биле хандыртынар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелинин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунун **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин бүгү чонуң чугаалажыр көөрүнге үндүрер.

2. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының редакциялары Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин парлаар болгаш кирип келген саналдарны нитилештирер.

3. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтери төлевилелдиг чугаалажыр көрүүшкүнүн организастаар болгаш киргеи санал-оналдарының нитилештирилгезин кылыр.

4. Тыва Республиканың улус депутаттары боттарының сонгулда округтарынга Тыва Республиканың Конституция төлевилелинин чугаалажыр көрүүшкүнүн эрттирер.

5. Конституция төлевилелинин чугаалажыр көрүүшкүнүн түнелдерин Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунга киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың май 26.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХАМААТЫЛАРЫ:

Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелинин талазы-биле санал-оналдарынары дараазында адресте чоруларынары дилединис:

Кызыл хоорай, Тыва Республиканың Дээди Совединин баажы, кабинеттер № 28, 30, 3.

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

(Эгези 1-ги арында)

10 чүүл. Күрүне өнчүү.

Тыва Республиканың күрүне өнчүүнге чер, бойдус курлавырлары, күрүне будурулгелериниң, албан черлериниң база организацияларның эт-хөренгизи, эрге-чагырга болгаш эргелел бшкарылга органнадының эт-хөренгизи. Тыва Республиканың улус чонунуң культура болгаш төөгү талазы-биле үнелиг үүлдери, республика бюджединиң акша-хөренгизи, а ол ышкаш Тыва Республиканың экономиктиг, социал хөгжүлдезин база боттускайлаң ажыл-агыйлыг болдуруп хандырып турар өскедаа эт-хөренгизи хамаржыр.

Тыва Республика биле Россия Федерациязының күрүне өнчү-хөренгизиниң харызааларын чогуур хоойлужудулга актылары болгаш керээлер-биле таарыштыр чорудар.

11 үүл. Муниципалитет өнчүү

Кожууннарның, хоорайларның болгаш оларга хамаарыкып турар административтиг-девискээр черлериниң муниципалитет өнчүүнге тус чер бот-башкарылгазының органнарының эт-хөренгизи. тус чер бюджединиң акша-хөренгизи база бюджеттен дашкаар фонд, чүрттелга фондузу, чүрттелга фондузунда чүрттелганың эвес бажыннар болгаш өске-даа эт-хөренги хамаржыр.

12 үүл. Бойдус курлавырларына өнчү

Чер, ооц иштики байлаа, агаар делгеми, суглар, арганыштар, үмүштер база дириг амытаннар, Тыва Республиканың девискээринде турар өске-даа бойдус курлавырлары Тыва Республиканың национал эртине-байлаа болгаш күрүне өнчүү бооп турар.

Бойдус байлактарын эдилээри, ажыглаарын база башбаларын Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле таарыштырып чорудар.

13 үүл. Чер айтырыгларын дүрүм өзугаар шиитпирлээри

Чердерни таарымчалыг ажыглаар болгаш ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хөөмүрлерин хөгжүдүрүнге таарымчалыг байдалдарны тургузар соруглга-биле чер айтырыгларын чогуур хоойлужудулга-биле шиитпирлеп, таарыштырар.

Чер күрүненин өнчүү, хуу өнчүү бооп, арендага дамчыттының база бүгү назыла салгал дамчыттының эдилеттинген туруп болур.

14 үүл. Хөй-ниити катты-жышкыннарының (организацияларының) өнчүү

Юридиктиг албан черлери, бооп турар хөй-ниити катты-жышкыннарының (политиктиг партиялардың, профсаюзларының, аныяктар организацияларының, фондуларының, шажын болгаш өске-даа организациларның) өнчүүнге бажыннар, будуулар, чүрттелга фондузу, дериглелер, эт-хөрексеелдер, акша-хөренгилер, акциялар өртек-үнелиг саазыннар база оларның ажыл-чорудулгазын устав (дүрүм) өзугаар хандырарына өскемек чугула өскедаа эт-хөренги хамаржыр.

15 үүл. Өнчү

Тыва Республикада хамаатыларның хуу өнчүүнүң эрге-хоойлу сургаар хамгалалын хандырын турар болгаш ындыг өнчү оларның күш-ажылчы орулгаларындан, ажылгыртывыңгыр ажыл-чорудулгазындан, бодунуң хуузунда ажыл-агыйын чорутканындан, ызыгуур салгаанындан база өске-даа үндезиннер-биле эт-хөренгини тып алганындан, чөөлү албан черлериниңе, акцияларга, өртек-үнелиг саазыннарга кирген акша-хөренгиден алган орулгалардан тургустунар.

Чер участоктары, чүрттелга бажыннары, квартиралар, өглер, дачалар, гараждар, азырал база ажыл малдары, куштар, бажың ажыл-агыйының болгаш хууда ажыглалдың үүлдери, арат (тараачын) ажыл-агыйны, хууда дуналал ажыл-агыйны, хууда меннин ажылдаарынга чугула будурулге чепсек-херексеелдери, транспорттуң бүгү хевирлери, будурген продукция, ону сайгарганындан кирген орулгалар, акша-хөренги, өртек-үнелиг саазыннар, будурулгелер болгаш эт-хөренги комплекстери базы хоойлу-биле хорулаан өске-даа объектилер хамаатыларының хуу өнчүүнге хамаарышкан турун болур.

Даштыкы инвесторларның киржилгези-биле хуулга будурулгелерни тургузарын хоойлу өзугаар таарыштырар.

16. үүл. Монополиягa удур ажыл-чорудулга

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелел-башкарылга органнарын чаржалажыышкынны калбартып хөгжүдүрүнге база рынок харылзааларының киржиг-чилериниң монополисчи ажыл-чорудулгазынга шаптыктаар байдалдарны тургузарынче угланган монополиягa удур политиканы боттандырып чорудуп турар.

17 үүл. Даштыкы экономиктиг харылзаалар

Тыва Республика даштыкы экономиктиг дорт харылзаалар-ны боду түскай тургузуп чорудар, валютаның бот-эгидиш-кининге болгаш бот-акшаланыышкынга үндезилээш, каттыжкан ажыл-тывыштыг чорукту хөгжүдүрүнге идигин берип турар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы таарыштыр чорудар эрге, оок иштинде экспорт-импорт ажылдарык лицензиялаар болгаш квота тыскыр эрге Тыва Республиканың күрүне органнарынга болгаш албан черлериңе хамаржыр.

18 үүл. Тыва Республиканың бюджеди

Тыва Республика бодунда түскай бюджет системалыг.

Тыва Республиканың күрүне бюджеди республиканың болгаш тус чер бюджеттерин каттыштырын турар.

Тыва Республиканың күрүне бюджедин республиканың күрүне эргелерин боттандырып чорударына ажыглаар, экономиктиг болгаш социал хөгжүдүнин хемчеглерин акцаландырарын көреңги-биле хандыраар.

Тыва Республиканың бюджет тургузуунуң болгаш бюджет ажыл-чорудулгазының принциптерин Тыва Республиканың база Россия Федерациязының түскай хоойлужудулга актылары-биле таарыштыраар.

3 ЭГЕ. ХАМААТЫЛАРНЫҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

19 үүл. Социал магадылаар

Тыва Республика хамаатыларының социал камгалалын оларның национал база социал хамаарылгазы, чүрттаа турар черлери, эт-хөренги байдалдары болгаш өске-даа үүлдери хамаанчокка хамаатыларның социал камгалалын магадылап турар. Тыва Республика гуманныг демократиялыг политиканы чорудуп турар.

Хамаатыларны социал камгалалын бюджеттин акша-хөренгизинде, күрүне албан черлериниң системазында, социал страхованиеде, будурулгелериниң, организацияларның, хамаатыларның экиture өзугунуң кирген ладыгыларын дамчыштыр боттандырып чорудар. Аныдыраа деннелиниң чүрттаа болурунуң эн эвээн хемчеглериннен куду эвес деннелди хамаатыларга күрүне магадылап турар.

20 үүл. Будурукчуларның болгаш хереглекчилерниң эргелерин камгалаары

Күрүне будурукчуларның болгаш дереглекчилерниң эргелерин камгалаар, ажылдакчылар-биле ажыл берикчилериниң аразында, будурукчулер болгаш хереглекчилерниң аразында маргылдаларны шыныбле шиитпирлээрин хандырар, хереглекчилерниң бодунуң хуузунда база боттарының каттыжышкынгарын дамчыштыр оларга таварыштырган каража-когаралды дедир эгилерин негээр эргени оларга берип турар.

21 үүл. Экологтуг айыл-чок чорук

Тыва Республика бодунуң девискээринде экологтуг чугуунуң тургузуп, экологтуг өймүл чок чорукту болгаш бойдусту ол-ла олчаан камгалап арттыраның хандырып турар.

Күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелел башкарылга органнары бир эвес оларның ажылы болгандыр турар бойдус чүүлдериниң аймактар арасында недирге хөөрүп болган будурулгелериниң, албан черлериниң хуу өнчүүнүң эрге-хоойлу сургаар хамгалалын хандырын турар болгаш ындыг өнчү оларның күш-ажылчы орулгаларындан, ажылгыртывыңгыр ажыл-чорудулгазындан, бодунуң хуузунда ажыл-агыйын чорутканындан, ызыгуур салгаанындан база өске-даа үндезиннер-биле эт-хөренгини тып алганындан, чөөлү албан черлериниңе, акцияларга, өртек-үнелиг саазыннарга кирген акша-хөренгиден алган орулгалардан тургустунар.

Чер участоктары, чүрттелга бажыннары, квартиралар, өглер, дачалар, гараждар, азырал база ажыл малдары, куштар, бажың ажыл-агыйының болгаш хууда ажыглалдың үүлдери, арат (тараачын) ажыл-агыйны, хууда дуналал ажыл-агыйны, хууда меннин ажылдаарынга чугула будурулге чепсек-херексеелдери, транспорттуң бүгү хевирлери, будурген продукция, ону сайгарганындан кирген орулгалар, акша-хөренги, өртек-үнелиг саазыннар, будурулгелер болгаш эт-хөренги комплекстери базы хоойлу-биле хорулаан өске-даа объектилер хамаатыларының хуу өнчүүнүңе хамаарышкан турун болур.

Даштыкы инвесторларның киржилгези-биле хуулга будурулгелерни тургузарын хоойлу өзугаар таарыштырар.

16. үүл. Монополиягa удур ажыл-чорудулга

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелел-башкарылга органнарын чаржалажыышкынны калбартып хөгжүдүрүнге база рынок харылзааларының киржиг-чилериниң монополисчи ажыл-чорудулгазынга шаптыктаар байдалдарны тургузарынче угланган монополиягa удур политиканы боттандырып чорудуп турар.

17 үүл. Даштыкы экономиктиг харылзаалар

Тыва Республика даштыкы экономиктиг дорт харылзаларны боду түскай тургузуп чорудар, валютаның бот-эгидишкининге болгаш бот-акшаланышкынга үндезилээш, каттыжкан ажыл-тывыштыг чорукту хөгжүдүрүнге идигин берип турар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы таарыштыр чорудар эрге, оок иштинде экспорт-импорт ажылдарык лицензиялаар болгаш квота тыскыр эрге Тыва Республиканың күрүне органнарынга болгаш албан черлериңе хамаржыр.

18 үүл. Тыва Республиканың бюджеди

Тыва Республика бодунда түскай бюджет системалыг.

Тыва Республиканың күрүне бюджеди республиканың болгаш тус чер бюджеттерин каттыштырын турар.

Тыва Республиканың күрүне бюджедин республиканың күрүне эргелерин боттандырып чорударына ажыглаар, экономиктиг болгаш социал хөгжүдүнин хемчеглерин акцаландырарын көреңги-биле хандыраар.

Тыва Республиканың бюджет тургузуунуң болгаш бюджет ажыл-чорудулгазының принциптерин Тыва Республиканың база Россия Федерациязының түскай хоойлужудулга актылары-биле таарыштыраар.

II. ХАМААТЫНЫҢ БОЛГАШ КИЖИНИҢ КОЛ ЭРГЕЛЕРИ БАЗА ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

4 ЭГЕ. НИИТИ ЧҮҮЛДЕРИ

26 үүл. Кижиниң эргелери болгаш хостуг-шөлээн чорук

Кижиниң эргелери болгаш хостуг-шөлээн чорук төрүмелиниңе бөөр анаа хамааржыр, бо Конституция-биле болгаш хоойлулар-биле тодаргайлаттынар база өскерлер. Конституция-биле болгаш хоойлу-биле кордунген таварылгалардан ангыда, кижиниң кандыг-бир эргелерин база хостуг-шөлээн чорукун казыр азы кызыгаарлаар эрге кымда-даа чок.

Хамаатыларның Конституцияда быжыглаттынган эргелерин болгаш хостуг-шөлээн чорукун кудуладыр азы кызыгаарлаан хоойлужудулга аксаттыңгаи. Шажын-чүдүлге каттыжышкыннары кижиниң эргелериг болбушаан, бодунуң иштики херектерин башкарар эргелелди организастаар, боттарынга хамаарышкан эт-хөренгилерни болгаш фондуларны ажыглаар база баш-ваңны билип башкарар.

Шажын-чүдүлге каттыжышкыннары күрүнеден ангыдаттынган. Шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының киритилелге ажыктыг ажыл-чорудулгазын күрүне деткиир болгаш буянныг сорулгаларны шиитпирлээрде, оларның-биле демнежир, шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының дүрүмге дүүшкей ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киришпес чорукту магадылаар.

II. ХАМААТЫНЫҢ БОЛГАШ КИЖИНИҢ КОЛ ЭРГЕЛЕРИ БАЗА ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

4 ЭГЕ. НИИТИ ЧҮҮЛДЕРИ

26 үүл. Кижиниң эргелери болгаш хостуг-шөлээн чорук

Кижиниң эргелери болгаш хостуг-шөлээн чорук төрүмелиниңе бөөр анаа хамааржыр, бо Конституция-биле болгаш хоойлулар-биле тодаргайлаттынар база өскерлер. Конституция-биле болгаш хоойлу-биле кордунген таварылгалардан ангыда, кижиниң кандыг-бир эргелерин база хостуг-шөлээн чорукун казыр азы кызыгаарлаар эрге кымда-даа чок.

Хамаатыларның Конституцияда быжыглаттынган эргелерин болгаш хостуг-шөлээн чорукун кудуладыр азы кызыгаарлаан хоойлужудулга аксаттыңгаи. Шажын-чүдүлге каттыжышкыннары кижиниң эргелериг болбушаан, бодунуң иштики херектерин башкарар эргелелди организастаар, боттарынга хамаарышкан эт-хөренгилерни болгаш фондуларны ажыглаар база баш-ваңны билип башкарар.

Шажын-чүдүлге каттыжышкыннары күрүнеден ангыдаттынган. Шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының киритилелге ажыктыг ажыл-чорудулгазын күрүне деткиир болгаш буянныг сорулгаларны шиитпирлээрде, оларның-биле демнежир, шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының дүрүмге дүүшкей ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киришпес чорукту магадылаар.

5. ЭГЕ. ХАМААТЫ БОЛУРУ

28 үүл. Хамааты болуру

Тыва Республиканың хамаатызы болуруң Хоойлу өзугаар доктаадыр, хөөрөр артар болгаш күш чок болур.

Тыва Республиканың хамаатызы болуруң база хөөрөр арттырарычын эргелери суд камгалалы-биле хандырар.

Тыва Республиканың хамаатылары ынай-бөөр кежер, турар база чүрттаар черин шилип алыр хостуг эргелиг.

29 үүл. Даштыкы хамаатылар болгаш хамааты эргеге хамаарылгазы чок кижилер

Тыва Республиканың хоойлуларында, национал-культура хөгжүлдезинин республика программаларын бадылаазы: республиканың тускай догумнаашкынын хандыраар өске-даа хемчеглерин хүлээп алыры;

5) Чазактың киирел келгенин өзугаар республика девискээринде ажыктыг казымалдарның чыдар черлерин дилээринге болгаш ону казып ажыглаарының дугайында, а ол ышкаш улус ажыл-агый, камгалал ужурдузалыг болгаш өске-даа республика (Россия Федерациязы) чагыргалыг тудугларны тударының дугайында айтырыгларны шиитпирлээр;

6) Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазын, оон ораалакчыларын, республиканың Дээди Хуралының Президиумунуң кожуунларын (хоорайларын) даргаларын сонгуурун болгаш эрге-дужаалдарындан хостаарны; Дээди Хуралдың комитеттериниң база комиссияларының даргаларын сонгуурун;

7) Чазактың составының дугайында, министерстволарны болгаш күрүне комитеттерин тургузар база дужурер дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң санаалдарын чугаалажып көөрү. Президентиниң санаалы-биле база бодунуң шиитпирлээри-биле Чазакка бүзүрээринин дугайында айтырыгны шиитпирлээри;

8) Тыва Республиканың Конституция Судунуң даргазын, Дээди Судунуң даргазын, Дээди арбитраж Судунуң даргазын сонгуурун болгаш хостаарны;

9) Конституция Судунуң, Дээди Судтуң, Дээди арбитраж Судунуң болгаш кожуунларның (хоорайларның) улус судтарының судьяларын сонгуурун;

10) Россия Федерациязының Чиигине прокурору-биле дугурушканын өзугаар Тыва Республиканың прокурорун. Истелге комитединиң Даргазын томуйлаары болгаш хостаары;

11) республика референдумун эрттирериниң дугайында айтырыгны шиитпирлээри.

12) Тыва Республиканың Күрүне бюджедин тургузарынга киирер үндүрүглерни болгаш орулгаларны доктаадып тургузары. Тыва Республиканың Күрүне бюджедин база оон күүселдезинин дугайында отчётту бадылаары;

13) онза байдалды киирер болгаш солуур дугайында айтырыгларны шиитпирлеп чугаалажыры;

14) Тыва Республиканың делегей болгаш республикалар аразының керээлерин куштур база күш чок болдуруры;

15) Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын, хүндүлүг аттарын доктаадып тургузары;

16) Россия Федерациязының хоойлужудулга болгаш чазак актыларының куштур болдуруп, бир эвес ол оон эрге-хүлээлгелерингe хамаарышпас болза, тур сокаадыры.

17) Тыва Республиканың хоойлуларын делгереңгей тайылбырлаары;

18) Тыва Республиканың күрүне болгаш өске-даа байырлалдарының хүннерин доктаадып тургузары.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Конституциязын база хоойлуларын ёзугаар аная даскан өске-даа бүрүн эргелерни боттандырын болур, а ол ышкаш шиити республика ужур-дузалыг өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыктарын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиумунуң доктаалдарын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының айтымышкынарын, Тыва Республиканың Чазаанын доктаалдарын болгаш байдыгын шиитпирлээн күш чок болдурар азы тур сокаадыр эргелиг.

64 үүл. Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазының чуруму

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги хуралы Дээди Хуралдың доктаатканы саң составының 3/2 кезиннеңе эвээш эвеси сонгуттуунган соонда ийи ай хуусааны эртпейн чыылдырар.

Дээди Хуралдың сессиялары чылда 4-тен эвээш эвес катап чыылдырар, а эглчет чок сессиялары Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Президиумуң оон шиитпирлээри-биле, Дээди Хуралдың Даргазының, Тыва Республиканың Президентизиниң санаалдааны-биле азы Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының 3/1 кезиннеңе эвээш эвесинин санаалы-биле чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ажыл-чорудулгазының чурумун бо Конституция-биле болгаш Дээди Хуралдың Регламентизи-биле тодаргар.

65 үүл. Хоойлу санаалдаар бот-идепкей

Тыва Республиканың Дээди Хуралында хоойлу санаалдаар бот-идепкей эргени Тыва Республиканың улус депутаттарына, Тыва Республиканың Президентизиниге, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиумунга, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазына, Тыва Республиканың Дээди Хуралының комитеттериниңе болгаш комиссияларына, Тыва Республиканың Чазаанга, Тыва Республиканың Конституция Судунуң Даргазынга, Тыва Республиканың Дээди Судунуң Даргазынга, Тыва Республиканың Дээди арбитраж Судунуң Даргазынга, Тыва Республиканың Прокурорунга, Тыва Республиканың юстиция министринге турар.

66 үүл. Хоойлуларны чугаалажып көөрү болгаш хүлээп алыры

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга чугаалажып көөрү-биле киирген хоойлуларның төлевилелдерин оон хуралдарынга, Дээди Хуралдың комитеттериниңе база комиссияларының хуралдарынга чугаалажып көөр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының улус депутаттарының хөй кезин хоойлу дээш бадылаан болза, ону хүлээп алдынган деп саналаар.

Хоойлулар төлевилелдерин болгаш күрүне амыдыралының эн чугула өске-даа айтырыгларын Республиканың Дээди Хуралының азы оон Президиумунуң шиитпири-биле чоонуң чугаалажыр көөрүнче болгаш референдумче удурур болур.

Тыва Республиканың Хоойларын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалдарын база өске-даа актыларын тыва болгаш оорус дылдарга парлаар.

67 үүл. Дээди Хуралдың комитеттери болгаш комиссиялары

Тыва Республиканың Дээди Хуралының комитеттери база комиссиялары хоойлуларын болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының өске-даа актыларының төлевилелдерин баш удур чугаалажыр.

Тыва Республиканың Чазаанын составынга киирер эрге-дужаалдыг кижилерни, Конституция Судунуң, Дээди Судтуң, Дээди арбитраж Судунуң болгаш республиканың кожууннар (хоорайлар) судтарының судьяларын, республика прокурорун, Тыва Республиканың Истелге комитединиң Даргазын томуйлаары сонгуурун, Дээди Хуралдың чогуур комитеттериниң база комиссияларының түңнелдерин барда боттандырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының комиссияларының эргежок чугула материалдарны база документтерни бүгү күрүне, хөй-ниити организациялары, организациялары болган эрге-дужаалдыг кижилер бөөр хүлээп алыры.

Комитеттериниң болгаш комиссияларының шиитпирлериниң күрүне база хөй-ниити организациялар, албан черлери, организациялар болгаш эрге-дужаалдыг кижилер алдын сайгарып көрген турар-ужурлуг. Сайгарын көргениниң түңнелдериниң болгаш үлезер алган хемчеглер дугайында комитеттерге база комиссияларга доктаатканы хуусаанында дыңнаткан турар.

68 үүл. Депутат негелдеери

Тыва Республиканың улус депутаттар Дээди Хуралының сессияларының үеинде Тыва Республиканың Дээди Хуралынга, Тыва Хуралдың турустары аза сонгуур өске-даа организациялар чаңгыдыкчыларынга, а ол ышкаш Тыва Республика (Россия Федерациязы) организацияларының чаңгыдыкчыларынга негелдеп киирер эргелиг. Аймакка негелдеп киирген орган аза эрге-дужаалдыг кижи ажыгы-биле ыяш бижимел дарыны Тыва Хуралдың ол сессиязынга аза оон доктаатканы хуусаанда бөөр хүлээп алыр.

Негелдеп сайгарын төлевилелдер-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалы хүлээп алдынган турар ужурлуг.

69 үүл. Дээди Хуралдың Президиумы

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиумуң республиканың Дээди Хуралының доктаамал ажылдаар органы болур. Президиумуң Дээди Хуралдың ажылын организастаарын хандырар болгаш аная бүрүнү-биле отчётту.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиумуң Дээди Хуралдың Даргазындан, оон ораалакчыларындан, республиканың Дээди Хуралының комитеттериниң болгаш комиссияларының даргаларындан база Тыва Республиканың Дээди Хуралының сонгуурун улус депутаттарындан тургустунар.

Дээди Хуралдың Президиумуң республиканың Дээди Хуралының даргазы удуртуп баштаар.

Республиканың Дээди Хуралының бүрүн эргелериниң доозулганының соонда Президиумуң бодунуң бүрүн эргелерин Тыва Республиканың катап чаа сонгуткан Дээди Хуралы Президиумунуң чаа составын тургускуже чедир хевээр арттырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиумуң чарлыктарны болгаш доктаалдарны үндүрер.

(Төнчүү 3-ку арында).

6 ЭГЕ. ХАМААТЫЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ

30 үүл. Чүрттаар эрге

Чүрттаар эрге — кижи бүрүзүнүң чарылбас эргези, ону хоойлу камгалап турар. Оок амы-тыны, кадыкшылы, хуузунда хостуу болгаш айыл чок чоруу күрүненің камгалалында турар.

31 үүл. Ат-алдарын болгаш төлептиг чорукун камгалаар эрге

Хуузунда база эт-буле амыдыралынче холгаарлашкындан, бодунуң ат-алдарынче болгаш төлептиг чорукунче, чагаалажырының, телефон база өске-даа харылзааларының чаңгыдыкче семелээшкинден хамааты бүрүзү камгаланыр эргелиг. Хамаатының эргелериниңе болгаш эрге-ажыктарынга хамаарышкан документилер база өске-даа материалдар-биле таныжар арганы аная күрүне магадылаан. Кижиге хууда хамаарылгалыг медээни оон чөпшээрежилгези чокка чыырын, кадагалап шыгжаарын, ажыглаарын болгаш чаалап негелдеериин чугле хоойлуда кордунген таварылгаларда болдурар.

32 үүл. Кижиге чүрттаалга черниге дээш болбазын

Кижи бүрүзү хостуг-шөлээн болуп болгаш анаа дээш болбазын ажыглаар эргелиг.

Хилинектээшкиннерге азы дерзки болгаш кижиниң төлептиг чорукун куду көрген ажылдашкынга база кеземнеге кым-даа онаашкан турун болбас ужурлуг.

Кижилерни чүрттаа турган черни оларның тура-соруунга удур чиилир болгаш хынаа көөр азы чүрттаалга черниге дээш болбазын кандыг-бир өске арга-биле үрээр кымын-даа эргези чок.

Тыва Республиканың хамаатылары ынай-бөөр кежер болгаш турар база чүрттаар черин шилип алыр хостуг эргелиг.

33 үүл. Сестун болгаш чудулгенин хостуу

Сестун, чудулгенин, бүүрелдерин хостуу болгаш оларны хостуг илергейлээри кижиниң казыы болбас эргези болур.

34 үүл. Эргелел башкарылга киржир эрге

Тыва Республиканың хамаатылары шиитпелдин база күрүненин ажыл-херектерин эргелел башкарырынга дорт-биле болгаш бодунуң телаалекчилерин дамчыштыр киржир эргелиг, ол эргени күрүне эрге-чагырганың органнарын демократтыг өзугаа-биле тургузарының, референдумнарны эрттиреринин аргазы-биле хандыраар.

35 үүл. Хуралдарның болгаш каттыжышкыннарның хостуу

Каттыжышкыннарны, хуралдарны, митингилерни, кудумкуга моон чорудуңун болгаш чыскаалдарын хостуун күрүне магадылаар. Оларны организастаарын, эрттиреринин үстүне хоойлуда доктаатканы таварылгаларда хорууп болгаш анаа хамаарыштыр суд чурумун өзугаар удурлаңын болур.

36 үүл. Дилеглер кылыр эрге

Күрүне органнарынга хамаатылар дилеглер кылыр эргелиг. Албан-дужаалдыг кижилер ол дилеглерни сайгарып көөр болгаш эргежок чугула хемчеглерни алыр хүлээлгелиг. Дилег кылыр эргени суд камгалалы-биле хандыраар.

37 үүл. Ажылдаар эрге

Хамааты бүрүзү ажылдаар, профессиялы, кылыр ажылдарның хевирин болгаш ажылдаар черни бодунуң арга-шинээнге дүүштүр шилип алыр эргелиг.

Хоойлуда кордунгеннинден ангыда, албадал-биле ажылдарны хоруглуг.

Күш-ажылы дээш төлевирни, айыыл чок болурунуң болгаш арыг-шеверинин кегеделерингe дүгжүр байдалдарны хамааты бүрүзү алыр эргелиг.

38 үүл. Дыштаныр эрге

Кижи бүрүзү дыштаныр эргелиг. Ажыл шагының хоойлуда доктаатканы үргүлчүлелин, дыштаныр болгаш баймдал күннерин, телевирин бөөр чыл бүрүде шөлээни, чамдык профессияларга база ажылдарга кызырылгалыг ажыл хүнүн ажылдакчыга магадылаар.

39 үүл. Өөренир эрге

Күрүненин өөредилге черлериниң системазынга бүгү-ниити халас кол өөредилгени хамааты бүрүзүнүңе магадылаар.

40 үүл. Кадыкшылды камгалаар эрге

Тыва Республиканың хамаатызы кадыкшылын камгалаадыр эргелиг, халас болгаш телевиргиг эмиелге хандырылгын аная магадылаар.

41 үүл. Социал хандырылга алыр эрге

Тыва Республиканың хамаатылары үүгү төрүттүнгенде, назылал кыраанда, аарган, инвалид болган, база азырадыкчының оскунган таварылгада социал хандырылга алыр эргелиг. Ол эргени боттандырының чурумун болгаш негелдеерни хоойлу-биле тодаргайлаар.

42 үүл. Чогаадылганы хостуг кылыр эрге

Кижи бүрүзү культураның, эртем дериилгезинин чедишкиннерин ажылдаар, уран-чечен болгаш техниктиг чогаадылганы хостуг кылыр эргелиг.

43 үүл. Суд шүтүү-биле камгаланыр эрге

Бүгү хамаатылар суд мурунуңа бир домей лен болур. Хоойлу өзугаар куштуг болган суд шииткели чокка кымдаа кижи кем-керек үүлдеткен кылдыр саналтырган турун болбас.

Хереги үүлгедип турда, хоойлу-дурум үрээшкиннери кылдыр саналгай турган, олда хөделишкиннер дээш кымдаа харыысалгата онаашпас.

44 үүл. Когарал эгидилгезин алыр эрге

Күрүне органнарының, а ол ышкаш юридиктиг эргелиг болгаш өске-даа кижилериниң дүрүм чок хаделишкиннериниңе эт-хөренгиге, хуузунга, база сагыш-сеткилиниңе чедирген когаралды кижи бүрүзү эгидип алыр эргелиг.

45 үүл. Иелерни болгаш каштарны камгалаа алыр эргези

Өг-буле, иелер болгаш чаштар күрүненин камгаланышка турар. Өг-буле тудары хөрээ-хөө база материалдыг деткимче көргүзер.

Бир эвес оларның ажыл-чорудулгазы хоойлуның негелдеринге дүгжүп турар болза, организациялар базы хуу-даа кижилер өөредилге болгаш кижиидиге албан черлерин тургузар эргелиг.

Даштыкы инвесторларны киржилгеен-биле хуулга будурулгелерни тургузарын хоойлу өзугаар таарыштырар.

34 үүл. Эргелел башкарылга киржир эрге

Тыва Республиканың хамаатылары шиитпелдин база күрүненин ажыл-херектерин эргелел башкарырынга дорт-биле болгаш бодунуң телаалекчилерин дамчыштыр киржир эргелиг, ол эргени күрүне, эрге-чагырганың органнарын демократтыг өзугаа-биле тургузарының, референдумнарны эрттиреринин аргазы-биле хандыраар.

35 үүл. Хуралдарның болгаш каттыжышкыннарның хостуу

Каттыжышкыннарны, хуралдарны, митингилерни, кудумкуга моон чорудуңун болгаш чыскаалдарын хостуун күрүне магадылаар. Оларны организастаарын, эрттиреринин үстүне хоойлуда доктаатканы таварылгаларда хорууп болгаш анаа хамаарыштыр суд чурумун өзугаар удурлаңын болур.

36 үүл. Дилеглер кылыр эрге

Күрүне органнарынга хамаатылар дилеглер кылыр эргелиг. Албан-дужаалдыг кижилер ол дилеглерни сайгарып көөр болгаш эргежок чугула хемчеглерни алыр хүлээлгелиг. Дилег кылыр эргени суд камгалалы-биле хандыраар.

37 үүл. Ажылдаар эрге

Хамааты бүрүзү ажылдаар, профессиялы, кылыр ажылдарның хевирин болгаш ажылдаар черни бодунуң арга-шинээнге дүүштүр шилип алыр эргелиг.

Хоойлуда кордунгеннинден ангыда, албадал-биле ажылдарны хоруглуг.

Күш-ажылы дээш төлевирни, айыыл чок болурунуң болгаш арыг-шеверинин кегеделерингe дүгжүр байдалдарны хамааты бүрүзү алыр эргелиг.

38 үүл. Дыштаныр эрге

Кижи бүрүзү дыштаныр эргелиг. Ажыл шагының хоойлуда доктаатканы үргүлчүлелин, дыштаныр болгаш баймдал күннерин, телевирни бөөр чыл бүрүде шөлээни, чамдык профессияларга база ажылдарга кызырылгалыг ажыл хүнүн ажылдакчыга магадылаар.

39 үүл. Өөренир эрге

Күрүненин өөредилге черлериниң системазынга бүгү-ниити халас кол өөредилгени хамааты бүрүзүнүңе магадылаар.

40 үүл. Кадыкшылды камгаланыр эрге

Тыва Республиканың хамаатызы кадыкшылын камгаладыр эргелиг, халас болгаш телевиргиг эмиелге хандырылгын аная магадылаар.

41 үүл. Социал хандырылга алыр эрге

Тыва Республиканың хамаатылары үүгү төрүттүнгенде, назылал кыраанда, аарган, инвалид болган, база азырадыкчының оскунган таварылгада социал хандырылга алыр эргелиг. Ол эргени боттандырының чурумун болгаш негелдеерни хоойлу-биле тодаргайлаар.

42 үүл. Чогаадылганы хостуг кылыр эрге

Кижи бүрүзү культураның, эртем дериилгезинин чедишкиннерин ажылдаар, уран-чечен болгаш техниктиг чогаадылганы хостуг кылыр эргелиг.

43 үүл. Суд шүтүү-биле камгаланыр эрге

Бүгү хамаатылар суд мурунуңа бир домей лен болур. Хоойлу өзугаар куштуг болган суд шииткели чокка кымдаа кижи кем-керек үүлдеткен кылдыр саналтырган турун болбас.

Хереги үүлгедип турда, хоойлу-дурум үрээшкиннери кылдыр саналгай турган, олда хөделишкиннер дээш кымдаа харыысалгата онаашпас.

44 үүл. Когарал эгидилгезин алыр эрге

Күрүне органнарының, а ол ышкаш юридиктиг эргелиг болгаш өске-даа кижилериниң дүрүм чок хаделишкиннериниңе эт-хөренгиге, хуузунга, база сагыш-сеткилиниңе чедирген когаралды кижи бүрүзү эгидип алыр эргелиг.

45 үүл. Иелерни болгаш каштарны камгалаа алыр эргези

Өг-буле, иелер болгаш чаштар күрүненин камгаланышка турар. Өг-буле тудары хөрээ-хөө база материалдыг деткимче көргүзер.

Бир эвес оларның ажыл-чорудулгазы хоойлуның негелдеринге дүгжүп турар болза, организациялар базы хуу-даа кижилер өөредилге болгаш кижиидиге албан черлерин тургузар эргелиг.

Даштыкы инвесторларны киржилгеен-биле хуулга будурулгелерни тургузарын хоойлу өзугаар таарыштырар.

7 ЭГЕ. ХАМААТЫЛАРНЫҢ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

47 үүл. Конституцияны болгаш хоойлуларны хамаатыларның сагыыр хүлээлгези

Кижи бүрүзү Конституцияны болгаш хоойлуларны сагыыр, өске кижилерниң эргелерин, хостуг-шөлээн, база төлептиг чорукун хүндүлээр, хоойлу-биле доктаатканын өске-даа хүлээлгелерни күүседир хүлээлгелиг.

48 үүл. Өске чүрттарның улустары-биле найыралды болган кады ажылдажылганы хөгжүдүрү

Республиканың хамаатылары өске чүрттарның улустары-биле найыралды болган кады ажылдажылганы хөгжүдүрүнге идигин бөөр, делегей эрге-хоойлузунуң норма-чижектеринге үндезилеп, бүгү-ниити тайбыныы быжыглаар дээш демнежир хүлээлгелиг.

49 үүл. Хамаатыларның шериг хүлээлгези

Тыва Республиканың хамаатылары шериг албаның эрттирер база даштыкы хамаатыларны хамгаалаар хүлээлгелиг. Шериг азы аная дөмейлешкек албанны эрттиреринге хамаатыларны киириштиреринин чурумун хоойлу-биле доктаадыр.

50 үүл. Долгандыр турар хүрээлелди хамгаар хүлээлге

Долгандыр турар хүрээлелди хамаатылар хамгаар. Будурулге ажыл-чорудулгазының болгаш хүн бүрүде амыдыралдың үеинде бойдус байлаан хамгалаар хүлээлгелиг.

51 үүл. Үндүрүглер төлөөр хүлээлге

Хоойлу өзугаар доктаатканы үнд

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арынларда).

70 чүүл. Дээди Хуралдың Президиумунуң бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиуму:

1) Дээди Хуралдың шинтирлеринге дүүштүү иштики болгаш даштыкы политиканы боттандырар база республиканың суверенитетин хандырар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр;

2) Тыва Республиканың Конституциязының, Федерация Керээзинин сагыттынып турарынга контрольду боттандырар;

3) Тыва Республиканың улус депутаттарының база чер-чер Хуралдарының улус депутаттарының сонгулдаларын доктаадыр;

4) Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессияларын чыылдырар болгаш оон белеткелин база эрттирерин организаастаар;

5) Тыва Республиканың Дээди Хуралының комитеттерин болгаш комиссияларының ажыл-чорудулгазын углап таарыштырар. Тыва Республиканың Чазаа-биле оларның кады демиселгезин хандырар;

6) административ-девискээр кезектерни тургузар болгаш дүжүрер, оларны адаарын база эде адаарын боттандырар, а ол ышкаш административ-девискээр тургузуунуң өскеде айтырыгларын шинтирлээр;

7) улус депутаттарының чер-чер Хуралдарының ажыл-чорудулгазын углап таарыштырар болгаш контрольдаарын боттандырар;

8) Тыва Республиканың Дээди Хуралының шинтирлеринге үндезилээш, референдумнарны, а ол ышкаш хоойлулар төлевилелдерин болгаш республиканың күрүне амыдралының эн чугула өске-даа чугула айтырыгларын чоннуң чүүлаажын көөрүп, белеткээрин база чорударын организаастаар;

9) Тыва Республиканың хоойлуларын база Дээди Хуралдың, Дээди Хуралдың Президиумунуң хүлээп алган өске-даа актыларын тыва болгаш орус дылдарга парлаар;

10) Тыва Республиканың Дээди Хуралының даалгаларын күүседир болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын, аа көрүнүген өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының даалгазы-биле он-за таварыштларда Дээди Хуралдың Президиуму оон чамдык бүрүн эргелерин боттандырар эргелиг.

10 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ

73 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи

Тыва Республиканың күрүнезиниң болгаш Чазааның Даргазы чоннуң бадылаашкыны-биле сонгуур Тыва Республиканың Президентизи болур.

Президент болза күрүне суверенитетинин, хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының, Тыва Республиканың Конституциязын база хоойлуларын сагыырының маңдылакчызы болур.

Сонгуур эргелиг, тыва болгаш орус дылдарны билир, Тыва Республиканың 35 хардан аныяк эвес, 60 хардан улуг эвес хамаатызы Тыва Республиканың Президентизинге сонгуттурган туруп болур.

74 чүүл. Бүгү-ниитиниң лен болгаш дорт сонгулда эргелинге үндезилээш, чажыт бадылаашкын-биле 5 чыл хуусаада Тыва Республиканың Президентизи республиканың хамаатылары сонгуур. Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга чаңгыс олда кижи ийи хуусаадан ажыр улаштыр сонгуттурун болбас.

«Тыва Республиканың Президентизиниң сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун ёзугаар Тыва Республиканың Президентизиниң сонгулдаларының чүрүмүн тодаралыр.

75 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи күрүне болгаш хей-ниити организацияларга өске кандыг-даа эргө-дужаалдарны эвлевес, олча-ажыктыг бүдүүлгечи ажыл-чоорудулга кылбас, а ол ышкаш улус депутатты болбас, политиктиг партияларга болгаш хей-ниити каттыжышкыннарымга болуун кежигүн болуп турарын түр соксадыр.

76 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң дангыраа

Тыва Республиканың Президентизи албан-хүлээлгезин күүседип кирип тура, чоннуң болгаш Конституцияга шынчы болур талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының мөргүнга дангыраан бээр. Дангырактын сөзүглелин база оны бээринин чүрүмүн Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бадылаар.

Дангыракты тыва болгаш орус дылдарга бээр.

77 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелери.

Тыва Республиканың Президентизи болза:

1) Тыва Республиканың Чазаан удуртур.

2) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хоойлу санналдаар инициативалыг эргелиг;

3) Тыва Республиканың айыл чок чорүүн база девискээр талазы-биле будунбүрүн болуруп, оон девискээринге хоойлу-дүрүмү болгаш корум-чурумну хандырар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр;

4) Россия Федерациязы-биле харылаалаарга, республикалар аразынга болгаш улустар аразынга харылаалаарга Тыва Республиканы төлээлеп;

5) республиканың байдалының дугайында илеткелдерни Тыва Республиканың Дээди Хуралынга чылдын-на киирер, иштики болгаш даштыкы эн чугула айтырыгларны дүгайын аныа медээлеп дыннадыр. Тыва Республиканың Дээди Хуралының база оон Президиумунуң ажылынга киржир эргелиг;

6) Тыва Республиканың өөрүүнүнинден чүүлаажыышкынарны чорудуп, Тыва Республиканың Дээди Хуралы оларны дараазында күштүг болдурар кылдыр республикалар болгаш күрүнелер аразында керээлерге ат салыр;

7) социал-экономиктиг болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Президентизинин күрүне чевулекчилерин томуйлаар;

8) Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрежилгези-биле Тыва Республиканың чазак сайыттарын, комитеттеринин база ведомстволарының удуртукчуларын томуйлаар болгаш албан-хүлээлгезинден хостаар;

9) Тыва Республиканың ямыдыраан болгаш күрүне комитеттерин тургузар база дүжүрер дугайында санналдарны Тыва Республиканың Дээди Хуралынга киирер.

10) Россия Федерациязының күрүне чөгелеп башкарылгазының дээди органнарының чанында, а ол ышкаш өске-даа республикаларда Тыва Республиканың төлээлекчилерин томуйлаар база дедир кыйгыртыр. Тыва Республиканың консул болгаш өске-даа төлээлекчилерин томуйлаар база дедир кыйгыртыр;

11) кожуун база хоорай чагыргазының даргаларын томуйлаар болгаш хостаар;

12) хоойлуларны хүлээп алган үеэнинден 10 хонук дургузында Тыва Республиканың хоойлуларынга ат салыр болгаш чоннга чарлаар. Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп алганы хоойлуларын ол хуусаанын төнгенинин соонда Тыва Республиканың Президентизи дедир эгиткен туруп болур. Тыва Республиканың хоойлуларын дагын көрүп турда, Тыва Республиканың улус депутаттарының пиитин санының үштүн ийи хуузунун бадылаашкыны-биле хүлээп алдыган болза, Тыва Республиканың Президентизи ынчан оларга ат салыр хүлээлгелиг болгаш 7 хонук дургузунда парлап үнүүрер;

13) Тыва Республиканың хамаатызы болур айтырыгларны хоойлуга дүүштүр шинтирлээр;

14) Россия Федерациязының болгаш хей-ниити организацияларының Тыва Республиканың хоойлу ёзугаар эргө-ажыктарынга хамаржыр актыларының Тыва Республиканың Конституциязының нормаларынга база хоойлуларынга дүгжүп турарының дугайында түүнел бээрин Тыва Республиканың Конституция Судунун удуртукчу түүнелинге үндезилээш. Тыва Республиканың Конституция Судунун түүнелин барымдаалаш, айыттыган актыларны өскертирин негел. Россия Федерациязының Конституция Судунче билдирер;

15) күрүне шанналарын-биле шаннаар болгаш Тыва Республиканың хүндүлүг аттарын тыпсыр. Россия Федерациязының күрүне шанналарынга дилегларын киирер;

16) хамаатыларның хей-ниити айыл чок чорүүн хандырар болгаш конституция тургузуун камгалаар сорулга-биле хүлээп алган шинтирлерин Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бадыладыр-биле үш хонук хуусаада киирбишаан, республиканы азы оон чамдык кожуундарынга онзагай байдалды хоойлуга дүүштүр киирер;

17) Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын ёзугаар аңаа берген, а ол ышкаш улустар аразынга хүлээлгелерен тыптып келир өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

78 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң актыдары

Тыва Республиканың Президентизи бодунун бүрүн эргелеринге дүүштүр, күштүг болуп турар хоойлуларга үндезилеп база оларны боттандыраары-биле Тыва Республиканың бүгү девискээринге албан күштүг болур чарлыктарны болгаш айтышкынарны үнүүрер.

Президентиниң Тыва Республиканың Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүүшпес чарлыктарын Тыва Республиканың Конституция Судунун үндүрген түүнелин барымдаалап Тыва Республиканың Дээди Хуралы солуур.

Тыва Республиканың Президентизиниң Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүүшпес чарлыктарын Россия Федерациязының Президентизи дедир эгиткен туруп соксадыр эргелиг. Тыва Республиканың Президентизи болгаш оон хамаатызының туруму

Тыва Республиканың Президентизинге хол дээп болбас болгаш хоойлу ёзугаар камгалаттышаар.

Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын, а ол ышкаш оон бергени дамгыраан, хамыткан таварыштарга Тыва Республиканың Дээди Хуралы эвлеп турар албан-хүлээлгезинден оны чайладыр эргелиг. Тыва Республиканың Конституция Судунун удурлеп түүнелинге үндезилээш. Тыва Республиканың сонгуттурган улус депутаттарының санының үштүн ийи кезээ чажыт бадылаашкын-биле бадыладып болза, шинтирлер хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Президентизи болу харажыр эргелиг. Президентиниң харажылгазын хүлээп алыр дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Хуралы шинтирлээр. Тыва Республиканың сонгуттурган улус депутаттарының санының хей кечин харажылга дээш бадыладып болза, Тыва Республиканың Президентизиниң харажылгазын хүлээп алыдыган дег чаалаар.

80 чүүл. Тыва Республиканың орлакчы президентизи

Тыва Республиканың Президентизи-биле хары үгаа Тыва Республиканың орлакчы президентизин сонгуур. Тыва Республиканың орлакчы президентизинге кандидатураны Тыва Республиканың Президентизинге кандидат санаалаар.

Тыва Республиканың сонгулдар эргелиг, 25 хардан аныяк эвес болгаш 60 хардан улуг эвес хамаатызы Тыва Республиканың орлакчы президентизинге сонгуттурган туруп болур.

Тыва Республиканың орлакчы президентизи бодунун бүрүн эргелерин күүседириниң үезинде политиктиг партиларга болгаш хей-ниити каттыжышкыннарынга бодунун кежигүн болурун түр соксадыр.

Тыва Республиканың орлакчы президентизи улус депутаты болбас.

Тыва Республиканың орлакчы президентизи болза:

1) Президентиниң даалгазы-биле оон чамдык бүрүн эргелерин боттандырар;

2) чок турар таварылгада, Тыва Республиканың Президентизи солуур.

11 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА

81 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа

Тыва Республиканың Чазаа күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш шинтирлекчи органы болур. Тыва Республиканың Президентизинин удуртулгазы-биле ажылдаар.

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Президентизи, ораалакчы президент, Чазак Даргазының ораалакчылары, сайыттары, күрүне комитеттеринин даргалары составтыг кылдыр тургустунар.

Организастыг бирги сессияга Тыва Республиканың сонгуттурган Дээди Хуралының мөргүнга Чазак бодунун бүрүн эргелерин дужүрер.

82 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын отчёттуг болуру

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Дээди Хуралынын база Президентизинин мөргүнга харылаалгалыг болгаш отчёттуг болур.

Тыва Республиканың Чазак кежигүннери улус депутаттары болбас.

Тыва Республиканың Президентизинге азы ниитизи-биле Чазакка бүзүревезинин дугайында вотуму киирген таварылгада Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Чазак халажыр хүлээлгелиг.

83 чүүл. Тыва Республиканың Чазааның актыдары

Тыва Республика биле Россия Федерациязының Конституцияларынга база хоойлуларынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралының база Россия Федерациязының Дээди Совединин, Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Россия Федерациязының Президентизинин шинтирлеринге үндезилээш, база оларны Россия Федерациязына Тыва Республиканың девискээринге күүседирин албан докладдарны Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алыр болгаш айтышкынарны үнүүрер.

84 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын хүлээлгезин

Тыва Республиканың Чазаанын хүлээлгезин, ажыл-чорудулгазының хевирин, чүрүмүн, өске-даа органнар-биле Чазактың харылаазын, а ол ышкаш республика ямыларының болгаш күрүне комитеттерининг база Тыва Республиканың күрүне эргелеп башкарылгазының өске-даа органнарының данзызын Тыва Республиканың Чазаанын дугайында хоойлу ёзугаар тодаралыр.

12 ЭГЕ. ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-ЭРГЕЛЕРИ

85 чүүл. Тус чернин бот-эргелериниң органнарының системазы

I вариант: Кожууннарга, хоорайларга тус чернин бот-эргелери улус депутаттарының чогуур Хуралдарын, сумуларга, арбаннарга тус чер чагыргазынын, а ол ышкаш чуртакчы чоннуң тус чер бот-эргелелинин девискээр аайы-биле органнарын, хамаатыларның хуралдарын, чыыштарын болгаш демократиянын өске-даа хевирлерин таварыштыр боттаныр.

II вариант: Кожууннарга, хоорайларга, сумуларга, арбаннарга тус чер бот-эргелери улус депутаттарының чогуур Хуралдарын таварыштыр, а ол ышкаш чуртакчы чоннуң тус чер бот-эргелелинин девискээр аайы-биле органнарын, хуралдарын, хамаатыларның хуралдарын, чыыштарын болгаш демократиянын өске-даа хевирлерин таварыштыр боттаныр.

Тыва Республика бодунун Конституциязынга үндезилеп, тус чер бот-эргелелинин системазын боду тодаралыр, тус эрге-чагырганын болгаш эргелелиниң органнарының бүрүн эргелерин база ажыл-чорудулгазының чүрүмүн тургузар.

Тыва Республиканың тус чер бот-эргелелинин органнары, чуртакчы чоннуң эрге-ажыктарын, девискээрин социал-экономиктиг, экологтуг болгаш өске-даа онзагай чүүлдерин барымдаалап, эргелеринге дүүштүр боттары башкарлыг, ажыл-чорудулгазын боттандырар.

Улус депутаттарының чер-чер Хуралдары болгаш тус чер бот-эргелелинин өске-даа органнарының ажыл-чорудулгазын база актыларын

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ ШЫН

БИРЖА "САЯН"

Дээргилер! Тыва Республиканың бараан-чиг эттин универсалдыг «САЯН» биржазы силерни 1992 чылдың июнь 10-да 14 шакта биржанын садыглаашкын залынга эртер аукционнуг садыглаашкынга киржиринче чалап тур!

Аукционнуг садыглаашкынга кииришти-рер чүүлдер:

— тудуг материалдары;
— чүүк болгаш чиик автомашиналар;
— чиик автомашиналарга артык кезектер;
— электри дериг-херекселдери болгаш станоктар;
— химия продукциязы;
— дилиг материалдары болгаш олардан кылыглар;
— кабель продукциязы;
— чоннуң хереглел бараанныныш хөй янзы хевирлери.

Барааннарны садар болгаш садып алыр садыглаашкынга тус-тус тывынгыр ажылагыйжылар-даа, Тыва Республиканың бүдүрүлгелери болгаш организациялары-даа киржип болур.

Садыглаашкынга киржирде кирериниң билет ертээ 100 рубль; долаа дадывырының түңү 1000 рубль, ону садыглаашкын доозулганда, бир эвес дугуржулга чардынмаан болза, эгидер. Садыглаашкынга киржир талазы-биле чагыгны дараазында адреске кииреринь диледивис:

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76, харылзажыр телефоннары: 3-80-23, 3-85-23.

1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 10-ДА САДАР БАРААННАРНЫҢ ДАНЗЫЗЫ.

Барааннар	чаңгыстын хемчээли	чаңгыстын өртээ (руб.)
ТУДУГ МАТЕРИАЛДАРЫ		
1. Цемент	тонна	1500
2. Алды азыглыг металах плитка	дерб. м.	180
3. Сонга шиле, 1600х1000 мм. хем.	—«—	150
4. Шой радиатор	—«—	1034
5. 30х30 мм. хемчээлдиг плитка	—«—	50
6. Янзы-бүрү өмнүг шил	—«—	100
ДЕМИР АЙМААНДАН КЫЛГАН ПРОДУКЦИЯ		
7. Булуңналчак демир 25х25	кг.	40
8. ВК-8 маркалыг бис кылыг бижыг демир холуксаазы	шт.	25
9. 45х45х4 хемчээлдерлиг булуңналчак демирлер, кан-3 сп. ГОСТ 8509-86	тонна	20000
10. Ээрип каан канат 6,9 мм. ГОСТ 2688-80	м. п.	20
11. Ээрген демир канат 19.5 мм. ГОСТ 2688-80	—«—	1300
12. 12 литр ишкир кислород баллону	шт.	500
13. Чүүк көдүртүр херексел 3,2 ск 20 ст ГОСТ 321488-888	—«—	300
14. Чүүк көдүртүр херексел 2 ск 2,3 1500	—«—	300
15. Чүүк көдүртүр херексел 2 ск 4,0-1500	—«—	400
16. Тиг чок хоолайлар д-20х2,5	10 м. п.	100
17. Суг, газ дамчыдар хоолайлар д-32х2,5	10 м. п.	100
18. Электри-биле каннаан нефть дамчыдар хоолайлар д-159х5	10 м. п.	2500
МАШИНА БОЛГАШ ПРИБОР ТУДУУНУН ПРОДУКЦИЯЗЫ		
19. С-100-21-УХЛ-4 маркалыг каннаашкын столу	шт.	1500
20. «Лысьва-15» электроплита	—«—	8000
21. МОД-22733 маркалыг чоңдурар алмаазтыг станок	шт.	110000
22. Бүгү хевирнин шилиндрлерин союглаар Хонинговал станогу	—«—	80000
23. Автозаправка блогу	—«—	65000
24. Газтыг суг савалар ЕБДФУ маркалыг машина (компрессор чокка)	бүдүн компл.	18400
25. «Пионер-2» согунуг кран	шт.	150000
26 с-48 50 д-150 маркалыг суг дамчыдар клапан	—«—	2500
27. ЗИЛ-130-нин эптеп каан кардан өзээ	—«—	1720
28. Радиатор ГАЗ-52	—«—	1260
29. Редуктор ГАЗ-53	—«—	2420
30. Шой задвижка д-150	—«—	2000
31. Кан задвижка д-400	—«—	3000
32. Элезин арыглаар 1987 чылда бүдүрген механизастыг чаа установка	—«—	12000
33. «Азас» деп өрттен камгалал медээзин бээр прибор	—«—	500
34. Өрттен камгалал медээзин бээр «Сигнал-37А» деп прибор	—«—	500
35. Сүттен болгаш кат-чимистен коктейль кылыр «Воронеж-4» установка	—«—	4000
36. Аккумулятор ст. 60, ст. 50	шт.	4500-5000
37. Төгөрик хирээ 160х1,6х32	—«—	180
38. Рамалыг хирээ 1500х180	—«—	550
39.8 тонна чүүк көдүртүр херекселлиг, дажыглаар 6,5 тонна чүүгүнүп узуну 30 метр ТМЗ-802-01 прицеп	—«—	20000
40. 1987 чылда бүдүрген ыяш дажыглаар ЗИЛ-131	—«—	600000
ХИМИЯ, РЕЗИНА-ТЕХНИКТИГ, СААЗЫН ПРОДУКЦИЯЗЫ, ЫЯШ БОЛГАШ ЫЯШ МАТЕРИАЛДАРЫ		
41. Паронит 2 мм.	кг.	10
42. 3 килограмм мочевиналыг карб. чемишчидилге	савалыг	10
43. 1 кг. азот-фосфорлуг аммофор. чемишчидилге	—«—	10
44. «Победа» 600х16 автодугуйлар	—«—	3500
45. ГАЗ-21 670х15 автодугуйлар	—«—	3400
46. ВАЗ, Москвич-412-нин 165/80 р-13 маркалыг дугуйлары	—«—	4300
47. ГАЗ-53 автодугуйлар 240х508	—«—	7000
48. ЛИАЗ автодугуйлар 300х508	—«—	11500
49. Автодутуйлар ГАЗ-66 1200х18	—«—	1000
50. КамАЗ автодугуйлар 260х508 «р»	—«—	6950
51. Картон саазын (кылыны 084) бир рулонда 600 кг.	тонна	13500
52. Плинтус (дыт)	м. п.	14
53. Опанелка (дыт)	—«—	16
54. Шала рейказы (дыт)	куб. метр	3260
55. Сонга блоктары	шт.	1300
56. Кыдыын дескилевээн дилиг материалы (дыт)	куб. м.	1500
57. Шала манзазы	куб. м.	3500
58. Сенаж полотнозу	тн.	7500
59. Синька «Лазурь»	кг	4.5
60. Олифа «Оксоль»	кг	7
61. Огород сүтгарар шланг диаметри 25 мм	пог. м	130
ЧОННУҢ ХЕРЕГЛЕЛ БАРААННАРЫ (АЪШ-ЧЕМ ЭВЕС)		
62. Будук кисточкалары (борбак)	шт.	13
63. Үш дугуйлуг уругларга чадаг-тергези	шт.	390
64. «Роботрон» деп бижик кагар машина	шт	5000
65. МК-219 деп микрофон	шт	1800
66. Эр, херээжен эмчи халаттары, размерлери 88-102	шт.	100
67. Кухня гарнитуру	компл.	16800
68. Саазын-пос клеенка	пог. м.	150
69. Ийн эжиктиг демир шкаф	шт	5000
70. Чымчак сандай	—«—	1819
71. Уругларга демир баштыг, сеткалыг орун	—«—	134
72. Ном шкавы С-178-02	—«—	1790
73. Шкаф С-81-01	—«—	3373
74. Шкаф С-81-03	—«—	2323
75. Шкаф С-111	—«—	1523
76. Орун чаныныҢ тумбазы	—«—	675
77. Табурет	—«—	528
78. «Виллн» стеллаж, Финляндия, 1-ги тип	—«—	6890
79. «Виллн» стеллаж, Финляндия, 2-ги тип	—«—	5364
АЪШ-ЧЕМ БАРААННАРЫ		
80. Картофель крахмалы, 40 кг-нан хаптаан	тн	30000
81. Кургаг зоожжи, 15 кг-нан хаптаан, 1992 ч.	кг.	300

Садыглаашкында квартиралар, чер участоктары

лот. №	квартиралар	турар чери	бажынны чүден тутканы	ажыглаалга кирген чылы	нинти шолу кв.м	чурт. шолу кв.м	өрээл саны	каалы	өрээлдериниң таалышкаа	телефон	өртээ
1	чаңгыс өрээлдиг квартира	Белогорск хоорай	панель	1991	32,80	15,7	1	5	санузели ангыланчак	чок	250000
2	ийи өрээлдиг квартира	Кызылда Титов кудумчузу	туйбу	1967	39,3	29,7	2	2	аварийа бажыңның чеел чүкче талазында, ванна биле туаледи кады	бар	150000
3	9 каат бажында үш өрээлдиг квартира	Ангарск бульвары	панель	1990	69,95	44,7	3	4	өрээлдери тус-тус ангыланчак, туалет ванназы ангы мурнуу чүкче	чок	350000
4	үш өрээлдиг квартира	Кечил-оол кудумчузу	туйбу	1975	59,36	40,9	3	5	көрүнген балконнуг, туалет, ванназы ангы	бар	200000
5	үш өрээлдиг квартира	Лопсанчап кудумчузу	панель	1986	63,81	45,00	3	2	өрээлдери тус-тус ангыланчак	бар	350000
6	тудуг былыр чер участогу	Минусинск хоорайда	—	—	880	—	—	—	—	—	80000

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

КЫЗЫЛДЫҢ КҮРҮНЕНИҢ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУ

дараазында экзаменнерге белеткел курстарын чарлап тур: МАТЕМАТИКА (аас болгаш бижимел-биле), ФИЗИКА, ХИМИЯ, ОРУС ДЫЛ болгаш ЛИТЕРАТУРА (аас болгаш бижимел-биле), БИОЛОГИЯ, ТӨӨГҮ, ГЕОГРАФИЯ.

Кичээлдер июнь 15-тен 27-ге чедир болур. Элээн кыска эртемнер аайы-биле кичээлдерге олуржуп болур. 2 неделя иштинде бир эртемге кичээлдерге өренирниң өртээ 350 рубль. Телевирни июнь 10-дан 13-ке чедир № 212 аудиторияга хүлээп алыр.

Айыттынган хуусаада ол кичээлдерге киржи албас кижилерге белеткел курстары дараазында хуусаалда база ажылдаар: орус дыл болгаш литературага, тыва дылга болгаш литературага — үш неделя хуусаалыг (июнь 22-ден июль 7-ге чедир), ийи неделялыг (июнь 29-тан июль 11-ге чедир) болгаш бир неделялыг (июль 6-дан 11-ге чедир), оларны бөлүктериниң четчелининиң аайы-биле чорудар, а арткан эртемнер аайы-биле — ийи неделялыг (июнь 29-тан июль 11-ге чедир). Бо курстарга чыылданы июнь 15-тен 19-ка чедир чорудар. Бүгү-ле айтырыглар талазы-биле № 212 аудиторияда хүлээп алыышкын комиссиязына 9 шактан 17 шакка чедир кээп болур.

КЫЗЫЛ ДАГЖЕ ДАЛАЖЫНАР!

Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг суурунга Тыванын хоочун мөгези Киров Хунажыкович Хомушкунуң шанналы дээш тыва хүреш 1992 чылдың июнь 14-те 14 шакта болуп эртер.

Аная киржип күзелдиг мөгелерни Кызыл хоорайдан болгаш районнардан келирин чарлап тур.

Шүүлген мөгеге аът шанналын тыпсыр.

Маргылдаага ишку ажыл-агыйлыг «Кызыл-Даг совхозу болгаш Кызыл-Даг көдээ Совети деткимчени көргүзүп турар.

ОРГКОМИТЕТ.

Кызылда бажын тудуунуң комбинады бажын тудар комбинаттың начальнигинин **албан-дужаалынга** киреринин конкурузун чарлаан.

Конкурска киржир кандидаттар дээди азы техниктиг ортумак эртемниг, тудуг материалдар үлетпүрүнүң системазынга болгаш тудугга, начальниктин азы кол инженерниң албан-дужаалынга 5 чыладан эвээш эвес ажыл стажтыг болуп ужурлут.

Чарлалды парлаан сөөлүнде, документилерни Кызылдың бажын тудар комбинадының кадрлар кылдизи бир ай дургузунда хүлээп алыр.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажын № 23.

«Үш-Белдир» болгаш «Челер» курорттар чайгы хадыкшыдылга сезонунуң үезинде дыштанырының **путевкаларын** организацияларга, бүдүрүлгелерге, кооперативтерге, бичежек бүдүрүлгелерге, профкомнарга болгаш хуу кижилерге садып турар.

Адреси: 667001 Кызыл хоорай, Юбилейная кудумчузу, бажын № 7, телефону 3-10-77.

Кызыл хоорайга болгаш чамдык районнарга культура-массалыг ажылдарының, хемчеглериниң, оюн-тоглааларының болуп эртериниң номчукчуларының дилээн өзүгаар парлап турар болгай бис. Республиканың Улусчу чогаадылганын культура төвүнүң июньда чорудар ажылдары-биле номчукчуларны таныштыраал:

Июнь 13-16-да Тожу районнуң Культура бажынының улусчу театрының бот-тывынгыр артистери Клара Сагдының «Хынакчы» деп шинзи кызылчыларга бараалгадыр. Шиниин режиссеру — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Клара Сагды. Бот-тывынгыр артистериниң ураан талантызы-биле таныжарын тоора-хемчилер чалап турар.

Июнь 17-24-ке чедир делегей чергелиг «Хөөмей» байырлалын болуп эртер. Июнь 24-тен 30-ге чедир даштыкы аалчылар «Хөөмейнин» киржиичилери Каа-Хем, Тожу, Сут-Хөл, Чаа-Хемчик, Бэрлыг-Хемчик, Бай-Тайга районларже үнүүшкүнерни кылыр.

Июнь 27-28-те Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайга өскө улустуң массалыг оюн-тоглаазы — чорааан «Ойтулаашы» деп байырлал болур. Ойтулааштан ырлашкынаан, ойнаалгалар база болур.

«Шынының» культура, улус өөредилге, чогаал киргизи.

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРГЕ БОЛГАШ ХАМААТЫЛАРГА

«Бүгү Тыва» деп 2 томнуг телефон дептерлерин «Деткимче-М» фирма бүгү бүдүрүлгелерге, хамаатыларга сүмелеп турар.

Бүдүрүлгелерге садар өртээ 320 рубль, хамаатыларга — 290 рубль.

Пенсионерлерге, инвалидтерге, дайын киржикчилериниге болгаш эвээш хандырылгалыг хамаатыларга садар өртээ—265 рубль.

Телефон дептерлерин садып алырда, санажырының чурумнары янзы-бүрү. Бажыннарынга, бүдүрүлге черлериниге чедирип бээриниң чарыгдалын чагыкчының күсели-биле дуглаар. Телефон дептерлериниң өртээн Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый банкызында Тыванын тус чер банкызында «Деткимче-М» фирманын № 000468719 агар санынче азы дараазында адрести өзүгаар шилчидип болур: 667000. Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчу, бажын № 100 (Парлалга бажыны), «Деткимче-М» фирма, «Ангарес» садыг бүдүрүлгези, телефону 3-35-44.

Телефон дептерлериниң саны эвээш парлаттынганын сагындырып турар.

АНЫЯК КӨРҮКЧҮНҮҢ КҮРҮНЕ ТЕАТРЫ

актёр составынга конкурстуг шилилгени чарлап тур.

Конкурска орус болгаш орус-тыва дылдарлыг 18-22 харлыг оолдар болгаш кыстар киржип болур. Оон ангыда элээдилериниң, бичии оолдар, уругларының ролюнга ойнаарынга күзелдиг улуг кижилер база киржип болур.

Экзамен 1992 чылдын июль 15-те эртер. Консультациялар июнь 25-те 10 шакта хөгжүм-шин театрының № 36 өрээлинге эгелээр. Телефону 2-17-66.

Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурнуң аалчылар бажыңын саарылгалыг конкурс өзүгаар садарын **Тыва Республиканың Эт-хөренги фондузу** чарлап турар.

Оон баштайгы өртээ **109,5 мун рубль**, оон иштинде бажыңның бодунуң өртээ—**74 мун рубль.**

Аалчылар бажының 1969 чылда ажыглалга кирген.

САДАРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

1. аалчылар бажының хуусаа чок үеде кезээде хевээр арттырары, анаа 20-ден эвээш эвес орунарның турары;
2. садып алыкчы оон өртээн хары үгда төлээр.

КОНКУРСТУН НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

хоойлуга дүүштүр садып алыкчылар кылдыр хүлээп көрүнген юридиктиг болгаш өске-даа кижилерни конкурска кииришти-рер. Олар конкурска киржир дугайында чагыгны чогуур үезинде кииреп болгаш эргежок чугула өске-даа документилерни бээр, аалчылар бажыңының эге өртээнин 10 хуузу хемчээлдиг төлевирни салыр ужурлуг. Ук төлевир доктаатканы чурум өзүгаар магадылал болур.

Чагыгларны болгаш өске-даа документилерни 1992 чылдың июнь 22-ге чедир хүлээп алыр.

Кирген саналдарны чугаалажып көөр талазыбиле конкурс комиссиязының хуралы **1992 чылдын июнь 23-те хүндүскүнүн 14 шакта Эт-хөренги фондузунуң бажынынга болур.**

Конкурстун негелделериниге дүгжүр саналдарны кирген болгаш эң бедик өртекти адаан киржикчини конкурстун тиилекчизи кыллыр санаар.

Немелде тайылбырны дараазында адрести өзүгаар ап болур: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 32, кабинет 20, 22, телефоннары 3-66-51, 3-63-34.**

Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитеди дыштанын база кадынын экижидип алыры-биле Чагытай хөлдүн кыдында «Орленок» лагерьже 7-ден 13 харга чедир уругларга, база 5-6 харлыг уруглары-биле дыштаныр ада-иелерге путёвкаларны садып турарын чарлап тур.

Хуусаазы: **1-ги сезон**—июнь 15-тен июль 1-ге чедир.

2-ги сезон — июль 1-ден июль 17-ге чедир.

3-кү сезон—июль 17-ден—август 2-ге чедир.

Путевканың өртээ **1294 рубль.**

Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының база коржаа кежигүннериниң уругларынга путевканы өртээнин 10 хуузунга азы **129 рубль 40 көпеекке** садар.

Айтырыглыг кижилер районнар төптеринде хереглекчилер кооперациязының профэвилел комитеттеринге база Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитединге кээр.

Адреси: **Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 31, телефоннары 3-02-05, 3-20-40.**

Улуг-Хем районнуң «Арыг-Бажы» совхозу, Көк-Чыраа көдээ Соведи Ала-чурттуң Улуг даныныңның киржикчизи, эки турачы **Ховалыг Чалбааевич Балчый-оолдун** болгаш хостуг хүрешке спорт мастери **Александр Туматович Шойдуктун** шанналы дээш тыва хүрешти **июнь 21-де 10 шакта** организастап эртиирер.

Ол-ла хүн аът чарыжы база волейбол маргылдаалары болур.

Киржирин күзээн мөгелерни болгаш командаларны Кызыл хоорайдан болгаш районнардан келирин манап турар.

Шүүлген мөгеге аът, үжүүрлешкен кижиге серге шанналдарын тыпсыр.

ОРГКОМИТЕТ.

БАЙЫРЛАЛЧЕ ЧАЛАДЫВЫС

Чаа-Хөл районнуң катап тургустунганының байырлалы 1992 чылдың июнь 21-де Чаа-Хөл суурга эртер. Эгелээр үези эртенгиниң 10 шакта.

ПРОГРАММАДА.

1. Байырлыг ажыдыышкын.
2. Уран чүүл концерти.
3. Спортчу оюннар:

— 10 километрге чадаг чарыш (кол шанналы — арт);

— 32 аныяк мөгениң хүрежи (шүүлген мөгеге шаннал — арт);

— чүгүрүк аттарының чарыжы (кол шанналдар — арт, серге);

— 128 мөгениң хүрежи (шүүлген мөгеге шаннал — аът, үжүүрлешкен мөгеге — арт, үшкү-дөрткү черлерни алганнарның шанналы — сергелер).

— көдүрер-даш маргылдаазы.

Чаа-Хөл районнуң чурттакчы чонун база анаа ажылдап, чурттап чораан чаңгыс чер-чурттуглары-высты бо байырлалче чалап тур бис.

Чаа районга дуза чедирилгезинин фондузу ажылдап турар. Оон адреси: индекс 668210. Улуг-Хем район, Шагаан-Арыг хоорай, РКЦ № 14224.

ОРГКОМИТЕТ.

КУР-ЧЕР ортумак школазының 1972 чылда доозукчуларының ужуражылгазы **1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 19-ТА 17 ШАКТА** Кур-Чер школазынга болур.

КИНО

ИЮНЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Полицейская собака» 9.30, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40. «Несс и Несси» 11.40. Видеозал: «Смертельное возмездие» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Трое разгневанных мужчин» (2 серия) 14.40, 18.00 шактарда.

Индекс 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ. Тыва Республиканың Дээди Соведе болгаш Чаада «Шын» селунуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харылсалгадыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң орулакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат, (кол редакторнуң орулакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орулакчыдары — 3-33-91; — 3-34-17; харылсалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:
улус эпчыдаттарының Советтери, политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улет-пур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чаага — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; ундурукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аныыр.

Тираж 29050 экз.

Чагыг № 109.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 111 (14835) 1992 чылдың июнь 11, четверг

Солунга ат салган шагы 21.30. Чагыдар өртөө 10 коп. Садар өртөө 1 рубль.

Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң ажылын организастаар талазы-биле бирги чергелиг хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелери база оларның эки тура ёзузу-биле түргусканы ажыл-агый структуралары ажыл-агыйны баткарып чорудар болгаш экономика-даа талазы-биле бүрүн тускайлан болурун Тыва Республиканың күрүне эргелел башкарылга органнары, районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргалары барымдаалап көөр ужурлуг. Бүдүрүлгелериниң түргузукчу документилерин Россия Федерациязының «Бүдүрүлгелер болгаш олча-ажыктыг бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында» Хоойлузунга дүүштүр кылып чорудар.

2. Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниге оларның балансындагы турар эт-хөренгини керээлерге үндезилээш, ажыл-агыйны башкарып чорудар эргеин бербишаан, оларга быжыглаар. Күрүне азы муниципалитет бюджединде турар албан черлериниге күрүне азы муниципалитет эт-хөренгизин оларның оперативтиг эргелел башкарылгазынга быжыглаар.

Бүдүрүлгелериниң күрүне эт-хөренгизин ажыл-агый талазы-биле долу башкарып чорудар эргелерин девискээр бүдүрүлге маттыжышкынларынга дамчыдып бээр дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң мурнунда хүлээп алган доктаалын күш чок болдурар.

Күрүне азы муниципалитет эт-хөренгизиниң ажыл-агыйын чорудар болгаш оперативтиг башкарар эргe-биле быжыглаан күрүне азы муниципалитет эт-хөренгизин өнүү кылыр эргe чок. Күрүне эт-хөренгизин сайгарарының, орнаарының, үндүр бижиринин болгаш күрүне азы муниципалитет эт-хөренгизин өске-даа хевир-биле хураарын шинтпирлээриниң айтырыгларын бүдүрүлгелер болгаш организациялар чогуур министерволар-биле дугуруш-каш, киргенинин соонда эт-хөренги башкарар талазы-биле комитеттер шинтпирлээр.

Тыва Республиканың күрүне эт-хөренгизин эргелел башкарар талазы-биле Күрүне комитеди күрүне бүдүрүлгелерин хавыраары-биле холбашкан айтырыгларны шинтпирлеп көөр талазы-биле комиссияны ай санында-ла ийиде эвээш эвес катап хураалаар кылдыр түргузар. Ол комиссияның составынга республиканың ИХМ-ниң КАИ-зинин, Күрүнеин үндүрүг инспекциязының болгаш Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң төлөлекчилерин киирер. Республиканың базза бүдүрүлгелериниң болгаш улус ажыл-агыйының күрүне эт-хөренгилериге онаа контрольду түргузар.

3. Тыва Республиканың девискээринге күрүне болгаш муниципалитет эт-хөренгизин баш менеджер шинтпирлээр бүрүн эргелиг черлер болза:

— республика болгаш федерация өнүү-хөренгизинге хамаарыштыр Россия Федерациязының эт-хөренги талазы-биле Күрүне комитединиң девискээр айым-биле агентилели эргелиг Тыва Республиканың күрүне эт-хөренгизин башкарар талазы-биле Күрүне комитеди;

— муниципалитет эт-хөренгизин башкарар талазы-биле Кызыл хоорай болгаш районнар комитеттери.

4. Тыва Республиканың күрүне эт-хөренгизин эргелел башкарар талазы-биле Күрүне комитединиң, боттарының шинтпирлээр айтырыгларының хемчээлдериниге муниципалитет эт-хөренгизин башкарар талазы-биле комитеттериниң эргелери болза:

— күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин түргузарының, эде организастаарының, дүжүреринин дугайында, оларның организастыг эрге-хевирлерин өскертириниң дугайында шинтпирлерни хүлээп алыр;

— күрүне болгаш муниципалитет эт-хөренгизинин арендалаар керээлерни чарар, арында берип турар бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери-биле мурнунда оларны садып алыры-биле чарганы керээлерни киприштирбишаан, күрүне болгаш муниципалитет эт-хөренгизин арендалаарының керээлериниң талазы-биле салгаар эргелиг болур;

— күштүг бооп турар хоойлужудулганы ёзугаар күрүне болгаш муниципалитет өнүү-хөренгизинин объяктилерин бир балансыдан өске балансыже дамчыдарының документилерин түргузар;

— бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга, албан-дужаалдыг кижилерге албан бооп турар хуужудулганы Күрүне программаларын күүседир талазы-биле айтышкынларны бээр;

— күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын-биле керээлерни чарар.

5. Тыва Республиканың күрүне эт-хөренгизин эргелел башкарар талазы-биле комитединге ооп чагыргазында турар бүдүрүлгелерге хамаарыштыр маңаа капсырылганы ёзугаар республиканың министерстволарынга болгаш күрүне комитеттеринге дараазында бүрүн эргелерни дамчыдып бээр:

— Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр бүдүрүлгелер удуртукчуларын-биле керээлерни чарарын, оларга удуртукчуларның эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харыысалгаын, оларның күш-ажыл төлевириниң негелделерин, керээнин хуусаазын, ээлээн албан-дужаалыдан хостаарының негелделерин баш удур көөр. Керээлерни бүдүрүлгелериниң күш-ажылы коллективтериниң бодалдарын барымдаалап чарар;

— республика өнүү-хөренгизи бооп турар бүдүрүлгелериниң уставтарын Россия Федерациязының «Бүдүрүлгелер болгаш олча-ажыктыг бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында» Хоойлузунуң негелделериниге дүүштүр ажылдап кыдыгаргы бадылаары;

6. Тыва Республиканың күрүне эт-хөренгизин эргелел башкарар талазы-биле Күрүне комитединиң киногенин ёзугаар республиканың министерстволары болгаш өскомстволары эт-хөренгизин арендалаар керээлевнин телевиделдериниң болгаш республика өнүү-хөренгизин ажылдавышаан түргузар бүдүрүлгелериниң түргузукчу керээлериниң талазы-биле түшкелдерин чогуур үеинде кылып бээрин хамаарыр.

7. Республиканың министерстволары болгаш күрүне комитеттери боттарының чагыргазында күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын-биле керээлериниң адырының оныгай байдалын барымдаалаан хевирин үш неделя хуусааның иштинде ажылдап кылыр.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. ООРЖАК.**

1992 чылдың июнь 1-де.

КАПСЫРЫЛГА

Боттарының чагыргазында бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын-биле керээ чарар болгаш уставтар бадылаар эргеин ламчыдып бээр Тыва Республиканың министерстволарының болгаш күрүне комитеттериниң

ДАНЗЫЗЫ

Көдээ ажыл-агый министерствозу

Иштики херектер министерствозу

Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозу

Улетчүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу

Тудуг, архитектура болгаш чурттала-коммунал ажыл-агый министерствозу

Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозу

Парлалга болгаш информация министерствозу

Чоннуң социал камгалал министерствозу

Өөредилге министерствозу

Культура министерствозу

Калык камгалалының министерствозу

Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди

Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди.

ХУРАЛГА КЕЛБЭЭН

Дүүн Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң хуралы болуп эрткен. Анаа бажын чоктар иштилелиниң болгаш «Хостуг Тыва» деп политиктиг шимчээшкининиң Кызыл хоорайның төп шөлүнде организастап турары удурланышкын акциязы-биле холбашкан байдалдың дугайында чугаанны ворутган.

Хуралга келгеннер ук акцияны хөй-ишти амыдыралынга чарын чүүлдерни өскүдүп болур деп демдеглээн анаа хамаарыштыр дарый хемчеглер алыры чугула деп санааннар. Чазак черинден, эрге-хоойлу органнарындан, хоорай чагыргазының талазындан чугаага киришкен төлөдер болгаш өскелер-даа акцияны чорудуп турарларының чептүг негелделерин хүлээп көрүп, хоойлуга үндезилеттириин негелделериге чогуур чиеледи бээри чугула деп саналдааннар.

Ук хуралче чалаткан «Хостуг Тываның» болгаш бажын чоктар иштилелиниң төлөдери ацаа келбээн.

(Бистин корр.).

БЕРГЕ-ДААА БОЛ

Каш хонук артер, студентилерге, сургуулдарга база бир өөредилге чылы доостур. Кайы-бир өөредилге черни специалист бооп доозуп келирлер бар, чамдыктары — чайгы дыштанылгазында чанып келиров ол. Соңгаар өөренип турарларының ханчаар өөренип, амыдыран-чурттап турарын сонуургавас кижи ханаа турар деп, ынчангаш мен маңаа Красноярск хоорайда оолдар, ыстарының студент амыдыралын сонуургадыр бодай-дыр мен.

Эртип турар өөредилге чылының үеинде ол хоорайның өөредилге черлеринче киргеннерниң санын чүс хуу деп алган болзувусса, өөредилге чылының төнчүүнге чедир ол сан чоорту кылырын баткан. Чылдагаанның ямыр-бүрү байдалдар-биле тайылбырлап турар. Ө-шагының ханылдаанынан эрелээш, аарыг аржык, өлүм-чидим дээш, чүү турбас дээр. Чүү дээр боор, амыдыралы дыка наалын. Студентилерниң айлы алыр стипендиязының хемчээли — 200-400 рубль, а чанарының орук өртээ — 500 рубль. Оон ургжуундан чамдык уруглар, оолдар дыштанылга үеэнде чанкайн, хоорайга ажылдан артып турарлар. Аъш-чем өртээ кайы хире ийик.

Эрткен 2-3 чылдарда Тывавыска тургустунуп келген национал айтырыгны өскүдүп үндүрүп турган хол-чип республика девискээриниден дашкаар черлерде өөренип турарларның чурттала байдалынга дегбейн барбаан деп чүвеин билир бис. Красноярск хоорайда өөренип турарлар ону база эрткен, көрген. Оон бир чижээ бо. Март айда чүве ол, сельхозтехникумда өөренип турар оолдарның чурттап турар өрээлиниге эзирик бөлүк аныяк оолдар эжикти үреп киргеш, оларга хол деттен таварылга база бар. Бо болгаш чамдык өске-даа чүүлдерни Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң төлөөзи Д. К. Куулардың удуртулгазы-биле истелгези чорун турар. Мындыг ямылыг күзенчиг эвес чүүлдер болуп турза-даа, студентилер спорттун хевирлеринге маргыштывыс-даа. Оон-биле кады бараан-акшалыг лотереяны, аукционну база организастадывыс. Бо ажылдарны эрттиреринге биске Тыва Республиканың Чазаа болгаш Тываның Аныяктар ассоциациязы улуг дузаны көргүскен.

Чоокта чаз май айның боттарының студент чуртталгазын солун кылдыр, ажыктыг эрттирер дээш туруштуг болур сорулга-биле комитетти, даргазын сонгуп алганнар. Оларның удуртулгазы, киржилгезин-биле ямыр-бүрү ажылдарны чорудуп турарлар. Эрткен чылдың ноябрь үеэнде таныжылга кежээнин организастап эрттиргеш, чангыс чер-чурттуглар ыырладдар хүнериниде Улан-Удэ хоорайга Чөөн Сибирьниң хоорайларында өөренип турар тыва чангыс чер-чурттуг студентилерниң спорттун оюнары болган. Команда аайы-биле тергиннер бооп, Красноярскинин студентилери бирги керже үнгеннер. Нийги черни Иркутскинин, үшкү, дөрткү черлерни Улан-Удэ, Абакан хоорайдан оолдар, кыстар алганнар. Ол маргылдааны солун кылдыр эрттиреринге болгаш ынай-бээр аргыжарынга орук өртээнин чарыгдалын Тываның Аныяктар ассоциациязы, «Идегел» биче будүрүлге чери 5-5 мун рубль-биле дузалаанар. Бистин амыдыралывыска үстүнде алааным ассоциациянын дузазы, улуг-хуузу улуг деп чүвени черле демдеглексеп турар мен. Эртип турар өөредилге чылында ямыр-бүрү хемчеглер организастаарынга, өскүс-чавыс уругларга дузаламчы кылдыр 12 мун рубльдан үндүрүп берген. Өөреелге чылы дооступ турда, чангыс чер-чурттугларның интернационалчы спортчу маргылдаанын чанчыл ёзугаар эрттиреринге белеткеп турар бис. Анаа Якутияда, Бурятияда, Хакасияда, Красноярск хоорайларда студентилер киржирлер.

Оон ыкай чүүү чугаалап болуруул, сонгаар өөренип турар студентилерни хоорай, районнар удуртукчулары үтпес болза чи, Тываның Аныяктар ассоциациязының төлөөлери ышташ олар-биле харылзажып, өөредилгези, амыдырал чурталгазын сонуургап, боттуг дуза чедиреринин хемчеглерин көрүп көрүнер.

Григорий САРЫГЛАР.

Красноярскиниң пединститутунуң аспирантызы.

Гонорарын Уруглар фондузунуң агар саниниге шилчиерни дилеп.

Студентилер амыдыралы

Ажык чагаа

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ ООРЖАККА, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫ КААДЫР-ООЛ АЛЕКСЕЕВИЧ БИЧЕЛДЕЙГЕ

Тывада мал-маган, бажын-балгат оорлаар, карман, сумка үжээш, улустуң акцазын, документизин, дулгуурун оорлаар, кижи өлүрер, назы четкен-даа, назы четпээн-даа аныяк, чараш кыстарны болгаш улуг-даа, улусту бүжартадып, дорамчылап күштээр, оон туржук, бички чаштарны күштеп хилинчектээр чорук сөөлгу чылдарда улам дендеп турар апарганы бистерни, кижи бурузун дувуредип, сагыш авртып турар.

Ам бо бергe кризис чылдарында бистин Тывага амыдыраарының бир аргазы — кадаа черлерге арат ажыл-агыйы кылып, тарга тарын, мал соонган элергини кеннилиг апарган. Кызыл хоорайдан чамдык кижилер кедээже үнүп, ындыг амыдыралды шенеп-даа турар апарганын көрүп, ынанып-даа тур бис. Кедээнин мал азырап чоруур кижилериниге ам бо уеде эн коргунчуг үүне ийи буттуг кожайлар (оорлар) бооп турар. Оорларның бажы эттеттип, малчынарның кадарып турары ниитиниң-даа, хүү-даа малды одарга чорда, карак чивеш аразында машина-балгатка чүдүре бээр, дупе кодаанга чүгаш кажаага шоочалыг турган малды шоочаның үрээш, машинага чүдүрүп азы бөлүү-биле сүре бээр апарган.

Малчынарның хой мал кадарып мунар ийи чангыс аъдын оорлаш, кужуреоин хаван чалар каактар. Бистин малчынарывыс ам малее адыгбөрү халдап кээрге, оларны хокеуп боолаар база, боохөө-биле чепсеглеткен, машина-техникалыг оорлар, дээрбечилер хаарге, оларга үдүр тужуо, олардан камгалакыр боосу-даа, техниказы-даа чок, хол-даан. Ынчангаш ам малчынарга кандыг-даа болза боодан чөпшээреп, оларны аът-хөл, машина-техника-биле хандыраныыче чазактан улуг кичээнгей салып, тускай айтыышкын берил, организастыг ажыл чорудары тон чугула бооп турар. Оорлар-биле демиселги бирги черге ап, ындыг ажылды ей-өөлөп ыыдаа чорутпайы, оорге доозамал кичээнгей салып, билдиг ажылдаары эргежок чугула анаргап.

Чер-черде оорлапкы дег кижилерни тускай дапзыга ап, оларга өскээртен бүдүү кээп турар кижилерни демдеглеп, оларның кайын кээп турарын база кымнарыл ол деп чүвеин оорлар-биле демисел кылып турар болук билген турар ужурлуг. Ол болукке районнарда шагдаа ажылдакчылары биле кедээ Советтериниң төлөөлери кирген турар. Оорлар-биле бүгү чон демисешпес болза, оларның когун үзүп, чок кылыры берге. Ам бо уеде ыыда-мында эттбиле чем, манчы-хуужуур кылып садып турар, а боттарының эт белеткеп ап, мал тудуп турар тускай дузалал ажыл-агыйы чок янзы-бүрү кооперативтер, эштежилгелер, өскээртен келгеш, үш-дөрт борбак, азазыг кушкаш бажы дег, шиштээн эт-биле улус чидиин хайындырып, акша чыып турар кижилер база боттары мал оорлап турар ийикпе, азы оорларның оорлап алган эдин будуу чажыт байдалга чиик өртек-биле садып алгаш, улуг өртекке садып-сайгарып турарлар. Бодап көрүнер даан, бир улуг ийектин эдинден чеже ыындыг бичин кушкаш бажы дег эт үнер деп бодаар силер!? Ону кижи саная четпес. Бир улуг ийектин эдинден шиштээн эт кылып садар болза, ам 50-60 мун акша чайлыг чеде бээр бооп.

Чамдык улус шала чедимес кижилер оорлаар деп бодаар, а херек кырында кымдан-даа артык бай-шыыалдыг, будуу оорлап чорааш, байын алган улус база чорууп дээрзин утпаза эки. Мал оорлаш туттурган оорларны черле анаа салбайн, шыыгны кезедпри чугула. Оорларны анаа салырга, оларның бажы эттеннир, даарта өске кижиниң малын оорлаар. Мал бистин амыдыралывыстың үнер дөзу, оон даянгыызы, бистиң эң кол байлаавыс-тыр. Ол чок болза, бистин хырнывыс аштаар, эктивис элээр. Ынчангаш малды карак огу дег камгалаар деп кыйгырып турарывыстын ужуру-даа ол.

Оон ыкай кижи өлүрер таварылгалар көвүдээн. Бодун азы өске-бир кижиниң камгалаан болгаш малын, эт-севин камгалаан таварылгаан өске байдалда, сагыштыы-биле кижи өлүрген кижилерни бистин Тывага өлүрүп шиидер кылдыр хоойлу хүлээп алыры чугула. А бисте «сеня өлүрүп кагза, өскүс анай шаа чедер эвес сен, кедерезе-ле 6-7 чыл базар-ла ыйнаан» дээр улус мурнунда-даа хөй турган. Оон дендеже истелгени бүдүн каапкаш, азы улуг хээли берип турган, көнгүс анаа, сугдан кургаг үне бээр-даа чаваас апарган шаг-ла болгай. Кымдаа болза чыда өлүр чылан эвес, халдап келген дайындан камгаланыр дээш, ону өлүрүп кааптар таварылга турар. Ол өске херек-тир.

Бистер, тывалар, өске саясая улустарга бодаарга, салаа базып сапап болур ваш бор-бак кижи-дир бис. Ол хирезинде, аныяк чаш ажы-төлдүүс, болдаарыыс өлүржүп төнер деп барды, а бис каактарывыс хаптан алган чүве дег, ыыт чок өлүрүпүп турар-дыр бис. А бистин аныяктарывыс өлүржүрге, чамдык багай сеткилдиг улус кыдыындан көргеш: «Экизин харын, ам-даа тендүр өлүрүшсүүнер» деп-даа турганзыг. Ооталанып, оваарнынар, боданынар, ажыт! Кижи өлүрүп турар улустуң аразында чугле аныяк-ескен эвес, улуг кижилер, хөрээженнер база бар болгулаар.

Ынчангаш мен бодум хуумда кижи өлүрген, оор кылган, кижи күштээн кижилерни эн шыңгыы шиидер хоойлуну Тыва Республикага бирги эвлчеде дүрген хүлээп алыр ужуулут деп санап турар мен. Ол бистин тыва нацияны утаансарылдыг, кижи мөзүлүг кылдыр кижилериниге, шаандагы бистин өгбелеривистин арта баспайн сагып чораан ёзучурумун катаан тургузарынга улуг идиг болур.

Эрги Тывага оорларны, кижи өлүрген кижини эн шыңгыы шиидип турганын билир бис. Оор кылган кижи ол чоруун кагбас болза, оон холун кыштын соогунда өг хаваанын-дан үндүр тыткаш, бөлөөн боой баглааш, чудуруун доңуруп кааргa, хол оон соонда дужуп каар турган дээр болгай. Кижи өлүрген кижини чүгле дээдин хемчег-биле өлүрүп шиидер турган-дыр. Ынчангаш өлүрүкчү херек деп чүве бурун Тывага турбаан. Ол ышкаш кижи күштээн деп чүвеин база бистин өгбелеривис билбес чораан. Ам мындыг хай-бачыт, бак хамчык тыптып келген чүве-дир.

Ам бо Кызылда карман, сумка үжээш, улустуң акцазын, документилерин, дулгуурун үштүп аппаар чорук деп-дээн. Борта удур база тускай шыңгыы хемчег ап, улуг ажыл чорудары негеттинин турар. Автобуска карман, сумка үжээш оорларны улуг тудуп алгаш, аяа конгуп-конгуп каап салыпгар бооп-дур. А демгилери үнгеш, өске автобуска олурупкаш, улаштыр карман, сумка үжеп чоруп каар. Ындыг оорлар-биле канчаар демисешче эвил дээрзин хоорай чагыргазы, шагдаа килдиин бодап, дээштиг хемчег алыр ye келген.

Бо болгаш өске-даа бар четпестер дугайында солуннарга сагыжы аараан, четпестерни чок кылыр дээн күзелдиг кижилер тенчү чок бижин-ле турар, а ону кым-даа таптыг херекке албас. Ам эрге-чагырга черлерге бо айтырыгларже эз көрүп ye келген. Чүге дээрге оон бистин чедимчелиг ажылаарывыс сагыш-сеткил тайбын чурттаарывыс хамааржыр.

Хүндүлүг Президент, хүндүлүг Дээди Советтин Даргазы! Силер оорларга, өлүрүкчүлерге, кижи күштээн кижилерге удур бистин Тыва Республикага тус черге хамаармыр шыңгыы хоойлуну хүлээп алырынарны Тываның бүгү чону шыңгыы негеп тур. Ийе, мен Тывада чурттап турар тыва-даа, өске сөөк-даа кижилер мээн бо саналымга бир үн-биле каттыжар дээрзинге бүзүреллиг мен. Мындыг уткалыг негелдеин Президентиден Кызылда күрүнеин педагогика институтунуң ректору А. В. Набатов баштаан шүпту 115 кижи ат салган болук башкылар май 27-де үнген «Детский мир» солунга Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Ооржакка ажык чагаа деп чүүлүнде кылган. Журналист, Тыва Республиканың Дээди Соведнинин ажылдакчызы Седен Кудурукпаевна Хертек «Тыва Республика» деп солунуң май 29-та үнген номериниге «Чежеге иглап, халактан бээр бис» деп чүүлүнде «... оорларга, өлүрүкчүлерге, күштекчилерге удур эн шыңгыы хоойлудан хүлээп алыылынарам» деп кыйгырып турар. Мындыг уткалыг негелделерни, саналларны Кызылда үнүп турар солуннарга өске-даа эп-өөр бижип шаг болган. Оон эки түннел-даа кылбаан.

Хүндүлүг Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржак, хүндүлүг Дээди Совет Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей! Силер боданып, демнежип турганыр, өөм-херек үүлгедикчилеринге удур шыңгыы хоойлуну даруй хүлээп алырынарны идегеп, а дилеп тур бис. Мээн бо ажык чагаамга, өске чон база көөр кылдым, ажыы-биле солун дамчыштыр харылап бээриннерни дилеп тур мен.

Яков ХЕРТЕК.

ТДЛТЭШИ-ниң сектор эргелекчизи.

Республикага массалыг хемчеглерни эрттиреринчурумчударының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Каадаашкынчыг үржүүндан республика девискээринде көдээ ажыл-агыйында тургустунган берге байдал-биле холбаштыр база келир кышка белеткелге чай үеэнин таарымчалыг арга-барын долуулуг-биле ажыглаар, мал чемчерин белеткээр болгаш дужут ажаан алыышкынының талазы-биле ажылдарны, малдын чайгы семиртилгезин организастыг эрттирер, өөредилге, культура, кадык камгалалы, коммунал ажыл-агый албан черлеринге септелге ажылдарын шынарлыг чорудар сорулга-биле улус чоннуң бодалын болгаш хөй санныг күзелдерин барымдаалавышаан, Тыва Республиканың Чазаанын **доктаалыры болза:**

1. Делегейниң «Хөөмей» симпозиумунуң, «Республика Хунун» болгаш республика Назымын байырлаарының аргыда, хөй санныг кижиларнын болгаш көрүкчүлерни хаара түрар апаар массалыг көрүлде хемчеглерин эрттиреринин 1992 чылдың июньдан сентябрьга кедер республика девискээринге кызыгаарлаарын районнарның болгаш Кызыл хоорайның чер-чер чагыргазының даргаларынга дагыр.

2. Министерстволарның, ведомстволарының удуртукчуларын, районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының даргаларын бо доктаалдың күүсеттиннерин хандырар, улус чоннуң ортузунга чугуур тайылбыр ажылын чорудар, күш-ажылчы коллективтерни, ажылчы чоннуң күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарыыче, социал-экономиктиг сорулгаларны педишкиниг күүсединиче, чурттакчы чоннуң амыдырал хандырылгазында бергелерин ажыр эртериниче мөөнүүр ужурлуг.

3. Республика девискээринге массалыг хемчеглерни эрттиреринин башкарып чорударыбиле дараазында составтыг комиссияны тургузар:

Б. С. Шыырап — Чазак Даргазының оралакчызы, даргазы

А. Ч. Ашак-оол — Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазаанын аппаратының шажын-чудуле талазы-биле кылдызының начальниги

А. А. Даржай — парлалга болгаш информация министри

В. Б. Кара-Сал — иштики херектер министри

С. Ы. Монгуш — Чазак Даргазының оралакчызының секретариазының удуртукчузу

Ч. Ч.-Д. Ондар — культура министри

С. Ы. Ооржак — Күш-культура болгаш спорт талазыбиле күркомитет даргазы

Ч. А. Улумбара — айыл чок чорук министри

П. Н. Ходырев — садыг болгаш материалдыг курлавырлар министри.

Кызыл хоорайның болгаш районнар чагыргаларының даргалары моол-биле дөмей комиссияларны тургузар болгаш бо доктаалдың күүсеттинин турарынга контрольду тургузар, районнуң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезинин сонгаарлаттынмас сорулгаларын шинтпирлээринче күштерин болгаш хөрепгилерин мөөнүүр ужурлуг.

4. Республиканың Чазаанын хүлээп ап турар хемчеглерин чогууру-биле баларинче болгаш экономиканы чогумчалыг болдурар, улус чоннуң социал камгалалын чаңгыдар, кризистин үржүктүзүн ажып эртер талазы-биле практиктиг хемчеглерни боттандырып чорударынче боттарының күштерин салыыче, ажылга болгаш хөй-ишти амыдыраныга организастыг болгаш идепкейлиг бооп, үгаан-медделдиг чорукту көргүзүрүнче хөй-иштиг каттыжышкынныг, политиктиг партиларны, профсоюздарының болгаш ыныжыг-чудуле иштилелерин, студентилерни, бүгү чурттакчы чоннуу кыйгырар.

Чагыдылга-92

«Шын» солунну бүдүн чылда чагыдып албаннар арткан чартык чылда ону уламчыладып ап болурлар. Чагыдылганың чартык чылда өртээ — 66 рубль, үш айда— 33 рубль. Чагыдылга бо чыллың июнь 20-де чедир уламчылаар.

Солунну чагыдып алырынче далажынар!

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать» — 54240 I

АБОНЕМЕНТ на газету (индекс издания)

«ШЫН» Количество комплектов

на 1992 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

На место дистанции

54240

на газету (индекс издания)

«ШЫН»

Стоимость подписки переадресовки руб. коп. руб. коп. Количество комплектов

на 1992 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

Экономиктиг реформалар үезинде культураны болгаш уран чүүлдү күрүнеден деткиир талазы-биле хемчеглер дугайында

Ындыг аттыг доктаалды Россия Федерациязының Чазаа 1992 чылдың апрель 22-де Б. Н. Ельцинниң ат салганы-биле хүлээп алган. Культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары билип алыры-биле ынды чогум чүү чугаалап база кандыг хемчеглер айытканы-биле таныштырады.

Рынок экономиказыныг шилчилгеним байдалдарында чурттүк социал-политиктиг амыдыралыңга үндезин өскерилгелер-биле холбаштыр база ниитиледдиг социал болгаш угаан-бодал амыдыралының эң чугула фактору болур культураны бактаадырыңга болгаш хөгжүдеринге эргежок чугула байдалларны тургузар, культура болгаш уран чүүлге, төөгү-культура болгаш бойдустуң үнелиг чүүлдеринге Россия Федерациязының хамаатыларын улам хандыкшыдарыңга боттуг аргаларны хандырар, экономиктиг реформаларның үезинде культура база уран чүүл организацияларын болгаш ажылдакчыларын күрүнеден деткиир база социал талазы-биле камгалаар сорулга-биле Россия Федерациязының Чазаанын доктаалыры болза:

1. Россия Федерациязының Культура болгаш туризм министерствозу, Россия Федерациязының Даштыкы херектер министерствозу, Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу, Россия Федерациязының Чазаанын чанында Архивтер херектериниң талазы-биле комитеди, Россия Федерациязының Чазаанын чанында Кинематография комитеди оларны акшаландырарының чүрүмүн тодаратпышаан, күрүне программаларын ажылдап кылырын 1992 чылдың сентябрь 1-е чедир хандырар;

литература болгаш уран чүүл адырыда салым-чаалыр аныяк кижилерни деткиир;

салгал дамчып келген национал үнелиг чүүлдерин онзагай объектилерни камгалаар;

улустың чогаадылгазының мастерлерин деткиир;

Россияның провинцияларына болгаш көдээ черлериге культураны хөгжүдүрүп хандырар;

төөгү-культура болгаш бойдус талазы-биле ховар девискээлерни камгалаар;

Россияның улустарының национал культураларын, националдар аразына болгаш делегей улустарының аразына культура харилзааларын болгаш солчулгаларны хөгжүдер;

культура организацияларына болгаш албан черлериге чаа техниканы болгаш технологиларны нептереди.

2. Россия Федерациязының Культура болгаш туризм министерствозу, Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу, Россия Федерациязының Чазаанын чанында Архивтер херектериниң талазы-биле комитеди, Россия Федерациязының Чазаанын чанында Кинематография комитеди Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу-биле кады дараазының үүлдер көрүүнүн сеткилдеринге ажылдап кылыры оларны ажылдаарының чүрүмүн тодаратпышаан, күрүне программаларын ажылдап кылырын 1992 чылдың сентябрь 1-е чедир хандырар;

литература болгаш уран чүүл адырыда салым-чаалыр аныяк кижилерни деткиир;

салгал дамчып келген национал үнелиг чүүлдерин онзагай объектилерни камгалаар;

улустың чогаадылгазының мастерлерин деткиир;

Россияның провинцияларына болгаш көдээ черлериге культураны хөгжүдүрүп хандырар;

төөгү-культура болгаш бойдус талазы-биле ховар девискээлерни камгалаар;

Россияның улустарының национал культураларын, националдар аразына болгаш делегей улустарының аразына культура харилзааларын болгаш солчулгаларны хөгжүдер;

культура организацияларына болгаш албан черлериге чаа техниканы болгаш технологиларны нептереди.

2. Россия Федерациязының Культура болгаш туризм министерствозу, Россия Федерациязының Даштыкы херектер министерствозу, Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу, Россия Федерациязының Чазаанын чанында Архивтер херектериниң талазы-биле комитеди, Россия Федерациязының Чазаанын чанында Кинематография комитеди оларны акшаландырарының чүрүмүн тодаратпышаан, күрүне программаларын ажылдап кылырын 1992 чылдың сентябрь 1-е чедир хандырар;

литература болгаш уран чүүлүн болгаш кинематографияның материал-техниктиг базазын бызыглаарыңче шилчидер.

литература, уран чүүлүн болгаш кинематографияның чогаалдарын парлаа үндүрүгүн, хөйүүн мурнунга күүсеткен болгаш өске-даа чүүлдерге ажыглааны дээш авторга төлевирини хемчээлин эде көөр.

литература, уран чүүл, культура талазы-биле чогаалдарның төлевиринин түүү дээш авторларга шигелделиг үндүрүгү оказын доктаадыр.

бажыңнарында азы чогаадыкчы мастерскээларда, ательелерде, студиларда ажылдап турар литератураның, уран чүүлүн болгаш кинематографияның ажылдакчыларына кемелге чурттаргы шелу алыр эргеси, ажылдап турар кижилерниң эт-хөреңгизи дээш тыртар үндүрүг талазы-биле, аренда, коммунал ачы-дуза чедирилгези, электроэнергия дээш төлевир талазы-биле чигелделерни тыпсыр;

профессионал ажыл-чоруулганың боттандырып, театрларның, цирктерниң, оркестрлериниң, концерт белүүткүүнүң гастрольдаарын, киновидеотыттырыышкынын, а ол шыкаш делегелерни организастап турда, хоорайлар аразында аргыжылганын хөй-ниитте транспортунун бүгү хевирлериге чоруурунун болгаш багаж, дириг амытаныр база чүк аай-дедир сөөртүрүүнүн чигелделиг төлевирин культура, уран чүүл болгаш кинематография ажылдакчыларына доктаадыр.

3. Россия Федерациязының Культура болгаш туризм министерствозу, Россия Федерациязының Экология болгаш бойдус байлаштырының талазы-биле министерствозу, Россия Федерациязының Чазаанын чанында Архивтер херектериниң талазы-биле комитеди, Россия Федерациязының Чазаанын чанында Кинематография комитеди культураның, телевидениениң, культураның, Россия улустарының угаан-бодал болгаш мөгүлешиңер талазы-биле катай тургустуларының тематиказының талазы-биле доктаамал телерадиопрограммылыга база тускай болук киновидеофильмнер программаларын 1992 чылдың өйүнү квартал ыдыда эгелээн калбарыр.

Литератураның, культураның болгаш уран чүүлүн айтырыгларының талазы-биле комнарны болгаш өй-ойлел үнер үйдүрүлгелерни, культураның болгаш уран чүүлүн дээш база ортумак тускай өөредиг черлериге өөредилге комнарын база өөредилге-методиктиг пособиелерни, а ол шыкаш архивтер болгаш культурологиктиг ажыл-чоруулганың өске-даа хевирлериниң дугайында эртем-тайылбырлыг литератураны парлаа үндүрүп турар ном үндүрер черлерге саазыны баш удур ангылаарын Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу баш бурунгаар көөр.

6. Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областларның, автономнуг тургузуглардың, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күүсекчи эрге-чагырга органнары болза:

социал-культура адырын хөгжүдүрүп күрүне политиказының кол угланышкыны кылдыр санаар болгаш практиктиг ажыктыг деткимчени аңаа көргүзер;

1992-1993 чылдарның дургузында культура хөгжүлдезинин девискээр аайы-биле программаларын ажылдап кылыр;

Россияның культура болгаш бойдус талазы-биле үнелиг чүүлдерин камгалаарының база ажыглаарының дээштиг хевирлери болуп төөгү, культура болгаш бойдус талазы-биле камгалалдыг чаа девискээрлерни тургузар талазы-биле хемчеглерни алыр;

бюджеттерни тургузуп, туган, ачы-дуза чедирилгезинге болгаш ажыл төлевирине өртектериниң, тарифтериниң деннелиниң өскерилгенин барымдаалап, культураны, литератураны, уран чүүлү, архив хөгжүдүрүнүң болгаш кинематографияны хөгжүдүрүнче акшаландырышкынны баш бурунгаар көөр;

культура болгаш уран чүүл албан черлериниң бажыңнарын муниципалитет азы хуу-ничу кылдыр шилчидип турда, оларның өске сорулгаларга ажыглаттынга бөөрин болдурбас;

культура болгаш бойдус талазы-биле үнелиг чүүлдер объектилери тывылган чер участоктарын база девискээрлерни төөгү, культура болгаш бойдус талазы-биле камгалал сорулгалыг чер категориязынче шилчидиринге деткимчени көргүзер база чогуур күрүне органнары-биле чөпшээрежилге чокка ол черлерге ажыл-агый чоруларын хоруур;

культураның, уран чүүлүн, архив албанының болгаш кинематографияның албан черлериниң, социал-культура адырына хамааржыр чогаадыкчы эвиледдериниң, республика фондуларының болгаш ниитиледдиниң ажыглаг турары чер участоктарын олар халас ажыглаар кылдыр шилчидиринге болгаш культура база уран чүүлүн чаа албан черлериниң бажыңнарын тударынга, чер участоктарын бирги эллеңге болгаш чигелделиг байдалдарга ангылап бөөринге деткимчени көргүзер.

Россия Федерациязының Культура болгаш туризм министерствозу, Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу, Россия Федерациязының чазаанын чанында Кинематография комитеди чогаадыкчы эвиледдер база хөй-ниитте организацияларына-биле кады культураны, уран чүүлү, архив хөгжүдүрүнүң болгаш кинематографияны хөгжүдүрүп хандырар, чогаадыкчы ажылдакчыларын социал-экономиктиг байдалын эвилеткен талазы-биле немелге хемчеглерни ажылдап кылыр база Россия Федерациязының Чаңгыс Чазаанга киирер.

Б. ЕЛЬЦИН

СОРУКТУГ-ЛАА ТУРГАН

Кижи үттүпку дег хөй чылдар эртпээн. Оон бөөр дөртле чыл болган. Хендергеним дерзжем чоку культура, спорт ажылдарынга сонуургалдыг болгаш өске-даа социал айтырыгларны шимнерлежириңге бодаа кылдыр, дөрт киржилеллиг турдулар.

Ынчаар чурттаарга, шынаплаа солун, чараш, чурттаксанчыг дээрзин чон билип, ботботтарын деткижип турган. Ында багай чүү боор, ынчангы суурнун хөй-ниитте удуртукчулары парторг К. В. Төгүс-оол, көдээ Совет даргазы Е. Д. Агыы, херээженнер төөрүлелинин даргазы К. Д. Маадыр-оол, агитквартира удуртукчулары: М. Т. Чуней-оол, Р. С. Чимит-оол, З. Ы. Агыы болгаш өскелер-даа чон-биле кады дыка хөй эки чүүлдерни кылып турганнар. Хендерге көдээ Совети республикага ынчан чаңгыс эвес удаа тиилекян болуп турганы — кижи бүрүзү амыктыг үүле-черек бүдүрүп, чаңгыс аай эп-сеткилдиг турганнарында. Корум-чурум үрээр, оор-сук кылыр чорук чедип, чылдарның төнчүзүнде суг кежээлеп турган. Даргаларним соңгаларын буза шаап, айылдың халдаашкын кылып, трактор, машина өртөдип, оглу адазының, адазы оглунун-даа амы-тынызын чидип чүү турбаан дээр. Херээжи чон көдүрүп, эки ажылдар киллиңнер эгелээрге, ийи-чаңгыс чазып чоруур кижилер шын орукче кире бээр чораан.

Ол үеде Хендергеге спорт херээжен чоя ортузунга дыка сайзырангай турган. Аныяк кыс Айлан Оруспай хаакка маннаарынга район чемпиону, оон башкызы Т. В. Шыжал— дөртен хардан өөр назылыгларда база шыырак хаалчы. Ол үеде хол бөмбүүнге беш шыырак херээжен команда турду. Люба Монгуш, Лада Монгуул-оол, Чодураа Севек-оол, Аяна Кочук-Кара, Вера Тюлюш деп урутлар хол бөмбүүнге республикага ийиги черни ап турдулар. Ынчан Ак-Таллың херээженнери ялоп хүреш, (шыйыг пиштинге) үндүр итчир, октажыл хүрежиринге аныяк не Лариса Бакаадан шыдалдыы чок чыас. Чадаг чарышка ынчан бежен ийи харлыг саанчы Дадар Чолдак-оолга улуг-биче херээженнер четпес турган. «Маннаардар хүүнүнде» чүс ажыг херээжен чон стартче үнер турдулар. Тюлюш Чанчымаа, Херел Чогуур, Бэрия Гаравы, Маныс Чүнней-оол, Саннат Самбуу, Сарра Ыдам-оол болгаш өске-даа угбалар даянгыыжын шаккылаалыр, чүстерин кызыралыр кылаштыныр, аныяк-өскенге үлегерижээн көргүзе бээрге, аныяктар спортче ала-чайгаарла үнүп, массалыг апаар чораан.

Чоокта чаа үстүнде адыг үнген болгаш спортчу өскедаа херээженнерге ужуранттым, чамдыктарын аңаа көргүлелим-даа. Семирээни семирээн, дөмээм-дискээм дээннери-даа бар, чамдыктарының таакпылары, арагалазары-даа келдерээннер. Ажыг арага, кузумзуг таакпы, шимчеңмейн олурары кымга-даа ажыктыг дыш эвес ийик. Хендергежилерге катан база улуг спортче киреринге хумалээр-дир мен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ,
Хөй-ниитичи тренер.

КОГАРАЛ ТА ЧЕЖЕ?

Чоокта чаа Балгазынның хадыларлыг аргазы кижилерним от-биле серемчилеңдиг эвес болганыңыз ужун өртенген дугайында бистин солунга база бижээн. Когаралдың түүү ам-даа санаар үндүртүнмээн. Бо чаа өртектер-биле дүүштүрер болза, та чеже сан акша-төгериктин когаралы болганы ол чүве. Ам бо удаада база республика девискээрниге болуп турган өртөөрге хамаарыштыр чугааны чорутпас арга чок деп көргеш. Тыва Республиканың ИХМ-ниң өрт-камгалал албанының ишти-ка албанының капитаны Николай Александрович Юрьевтин материалын номчукчуларга бараалгаттывыс.

Өртөөрнин болуп турарының талазы-биле анализти чорудуп көөрге, бо часкы-чайгы үеним келгенин-биле холбаштыр өртөөр саны немежин, оон түннелинде материалдыг когаралдар улгадып турар боор-дур. Апрель айда өрт айыылын болдурбазының талазы-биле республикага шалыпчы айны чарлап турган, чүү-даа болза, оларның саны мурнукузундан 18 хуу кызырган. Эрткен чылдың бо-ла үеринде 159 өрт болган болза, апрель айда 85 өрт болган. Демей-ле хөй деп санаар апаар. Чүге дээрге өртүн чедирин турар когаралын аңаа саннар-биле хемчээр арга чок.

Май айда 38 өрт болган, оон 20-зи бичии ургларның от-биле тенектеңнинден өскүүн үнген. Чиҳээ, май 15-те «Көк-Тей» совхозтун сүт-бараан фермазынга хамааты Махованың 500 кг сигени бичии ургларның серенги тудупканындан хөй калган. Сүт-Хөлдүн Сүт-Аксы суурга Хову кудумчуузунга май 12-де сарай өртөнген, буруулуг кижи баа-ла 5 харлыг оол болган. Май 16-да Өвүрүүн Шивилаг деп черге арга хып үнгеш, чылдагааны — бичии ургларның тенектенишкини. Сүт-Хөлдүн Көк-Чыраа суурга ферма кажаазының чанында өдек ышталып өртөөнүн эгелээн, буруулуглар баа-ла бичии ургларны.

Өрт камгалалының ажылдакчыларын бичии ургларның от-биле ойнаарындан өскүй бээр өртөөнүн бэйлалы дуурендип турар. Ынчангаш олар ыңдыг чүүлдерни бичии ургларны аразында болдурбас дээш ажылдап турар. Ынчалаа-даа ургларны албан черлериниңе, школаларда бо талазы-биле тайылбыр ажылы чер-черлерге кожаалап дег чүве кестүп турар-дыр. Ол ишкаш ада-иелер баа ургларын сургаваас от-биле ойнап болбас дугайында эки чагып, оларны хайгаравайн турарындан ургулар боттары кара туразында отсерекгини ап алгаш, кудумчуже ойнап чорун каар.

Часкы үеде тарыа чаштырылгазы болуп турарын билир бис. Оон бетинде шелду белетээрге эрги сигенден, бокчузурумден арыглаар апаар болгай. Ол үеде бригадалар, хову турлагларынга кончуг серемчилеңдиг болур керек. Бо чылдың май 6-да Бии-Хем районунун Бегреда деп черинге чаштырылга ажылынын үеринде «Сесерлиг» совхозтун ДТ-75 трактору өртөөнүп калган. Оон чылдагааны тракторнун үрелик чери болган. Тракторист Мекеш-оол Маадыр тракторун септеп албаан таптыг көрбээн. Оон когаралы 1579 рубль.

Хову турлагларында девискээрни бок-кузурумден арыглаап, 5 метр калбак диликтеки чардырын кагза эки. Бажын иштинде электри четкилерин септеп каар, өрт өөрүрнинин баштайгы хереклеринде хандырар. Аңаа өрт болу берзе, өөрүрөр хире суг кудлавырын тудуп турза эки. Турлаг девискээринге өрт хереклеринин белен тудуп тускайлаар шиттерни кылыры чугула.

Кол кичээнгей — кожар-чаар материалдарны кадагалап турар черлер талазы-биле болур. Дүргеи чалбыыпталыр сүүк чүүлдерни тудуглардан 50 метр ыракка тудар. Тускай шелчүгеш кылыр. Айыыл болу берзе, сүүк чүүл өскээр акпас кылдыр ол шелчүгешти кажаалдар. ГСМ складтары арыгелиг болур болгаш өске сүүк де кошкак дег чүве кестүп турар-дыр. Ол ишкаш ада-иелер баа ургларын сургаваас от-биле ойнап болбас дугайында эки чагып, оларны хайгаравайн турарындан ургулар боттары кара туразында отсерекгини ап алгаш, кудумчуже ойнап чорун каар.

Часкы үеде тарыа чаштырылгазы болуп турарын билир бис. Оон бетинде шелду белетээрге эрги сигенден, бокчузурумден арыглаар апаар болгай. Ол үеде бригадалар, хову турлагларынга кончуг серемчилеңдиг болур керек. Бо чылдың май 6-да Бии-Хем районунун Бегреда деп черинге чаштырылга ажылынын үеринде «Сесерлиг» совхозтун ДТ-75 трактору өртөөнүп калган. Оон чылдагааны тракторнун үрелик чери болган. Тракторист Мекеш-оол Маадыр тракторун септеп албаан таптыг көрбээн. Оон когаралы 1579 рубль.

Хову турлагларында девискээрни бок-кузурумден арыглаап, 5 метр калбак диликтеки чардырын кагза эки. Бажын иштинде электри четкилерин септеп каар, өрт өөрүрнинин баштайгы хереклеринде хандырар. Аңаа өрт болу берзе, өөрүрөр хире суг кудлавырын тудуп турза эки. Турлаг девискээринге өрт хереклеринин белен тудуп тускайлаар шиттерни кылыры чугула.

Кол кичээнгей — кожар-чаар материалдарны кадагалап турар черлер талазы-биле болур. Дүргеи чалбыыпталыр сүүк чүүлдерни тудуглардан 50 метр ыракка тудар. Тускай шелчүгеш кылыр. Айыыл болу берзе, сүүк чүүл өскээр акпас кылдыр ол шелчүгешти кажаалдар. ГСМ складтары арыгелиг болур болгаш өске сүүк чүүлдер, кыва берги дег боватан арыглаттынган турар ужурлуг. Кывар-чаар чүүлдерни тускай цистерна азы бо сорулгаларга ажыглаар улуг саваларга сөөртүр. Оларны статистиктиг электриден ажылдар хереклелер-биле болгаш өрт өөрүрөр хереклелер-биле дерээн турар ужурлуг.

Тарылга үезинде удуртукчу кижи машиналарын база агрегаттарын өртөө удур белеңнин талазы-биле бир кижини тускайлап, черле өрт айыылын болдурбазын харылаар кылдыр томуйлап каар болза чугумчалыг. Ол кижи частая күске чедир механизаторларын өрт талазы-биле инструктажын чорудуп, дуулмиерни сагыырын хаңгаараар ужурлуг. Трактористер, оларның дузалакчылары, өске-даа механизаторлар, албан-дужаалдыг кижилер шупту өртөө удур инструктажты эрткен турар. Оны эртпээн кижи тарылга ажылдарынче кирер эргези чок.

Хову турлагларында, бригадалар төпторинге өртөө удур эки турааны дружиналарын организастаары чугула.

Школачыларын чайгы дүштанылгазының үеринде чайгы каникулдарга лагерьлерининң өртөө удур белеңнинин дугайында каш сөс. Өрт хайгаралының күрүне органнарының талазындан ындыг лагерьлерниң уругларны болгаш элээнилерни хүлээп алырына белен адыг белен эвезинин талазы-биле хынаалдыы чоруткан. Оон түннелдерни ындыг-ла эки эвес. Эрзинин «Отчугаш», Бай-Тайганың болгаш Таңдының «Чагытай» лагерьлеринде электри четкизи септеттинмээн. Барык шупту лагерьлер өрт өөрүрөрнинин баштайгы хереклелери-биле дериттинмээн, телефон хаалдаазы чамдык лагерьлерде тургустунмаан. Оон-даа өске четпестер эндерик. Ынчангаш бүүү лагерьлерни өрт айыылын болдурбазының байдалынга чедир дерип кылбаан шаанда, кадыкшылыга лагерьлери бичии уругларны хүлээп алып эргези чок.

Николай ЮРЬЕВ,
ИХМ-ниң өрт-камгалал албанының капитаны.

ЧӨПТҮГ ЧЕМЕЛЭЭШКИН

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлуну Тыва АССР-ниң Дээди Совети хүлээп алгайдан бөөр бир чыл ажыг турар. Ында тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлаш, чүү кылырының хемчеглерни тодаргай айытканы болгай. Оон күүсеттиг Тыва Республиканың Дээди Совети боттандырарын Хоойлуда айыткан.

Хоойлунуң күүсеттиг кайы хире чорун турарыл? Бо дугайында бижиир болдум.

Тыва дылды күрүне дылы кылдыр доктаадып, шинтилеп алган болганда, ону хемчеглериниң сайырадырынче кирүүнгейни салыр ужурлуг болгай бис. Бо талазы-биле чорудуп турар ажылдар четпес деп болзар мен. Хоойлуну боттандырарынга эвээш эвес ажыл-херек чаргаараы билдиир, ол биске чедиштеним, эвээшки билир бис. Ынды-даа болза, ону күүсеттиг дээш чугуур хемчеглериниң ажылды чорудары албан деп билип чоруур мен. Амгы байдалдан алырга, чугула Хоойлуну күүсеттиг дээш ап турар хемчеглериниң четпес.

Ол четпестериниң чижектерин мынаа киирип болур. Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиялары коллуунда орус дылда эртип турары уламчалавышаан. Хоойлуну күүсеттиг республиканың удуртукчуларындан эгелээри чогумчалыг хире. Олар телевидение, радио дамчыдылгаларында, ужуражылгаларга, хуралдарга чүве чугаалаап, хей нурууунда орустан чугаалавар-дыр. Бо даргаларның улегер-чижээ-биле оларның чагыргазының адаанда даргалар база-ла орус дылга чугаалаарын кызыдар хире. Мээн билиг турарым-биле алырга, Хоойлу күүсеттиг удуртукчулардан эгелээри чугула. Албан бижиктерин, чагаалар адрестерин болгаш өске-даа документилерни амдаа орус дылда биживишаан. Чуттакчылыг черлерниң, кудумчуларның, албан черлериниң, будурулгелерниң аттарын, орук демдектерни тыва болгаш орус дылдарга бижиирин Хоойлуда айытканы күүсеттинмээн. Шак ындыг четпестерни ам-даа уламчылаар болур.

Дылдар дугайында Хоойлу күүсеттинмейн турарын шуутмүүлеп бижиримге даргаларның сеткиял хомудавас боор. Чемелээшкинним чөптүг деп санаар мен. Хоойлу хоойлу-ла болгай. Ону кылыр дээш хүлээп алган чүве болганда, күүсеттиг албан.

Тыва дылды сайырадыр дугайында бижип оргаш, орус дылдың үнезин, ролюн бичиидаа кудулаттайн турар мен. Ону эки өөренир, билип алыры бистин ажыл-иҳивиске, амыдыралывыска, билиглерни чедип алырывыска улуг ажыктыг бөөр.

Крас САЛЧАК,
Бай-Таа ортумак школазының башкызы.

БУДУЛГААЗЫННЫГ АВТОБУСТАР

Болумнуң бо чагаалга Эрзиниден республика шайысылалыңга чедир чорун турар автобустарның ажылының дугайын бижиир деп шинтилеп алдым. Чүге дээрге сонгу үеде бо маршрутка пассажирлер автобустарының ынай-бөөр чоруурунуң будулгазының кончуг апарган.

Мен бодумнуң ажыл-херээм будурер дээш бо чылдың майның он сесте Эрзиниден үнгеш, Кызылга баргаш, оон 21-де дедир Эрзинче баар автобустуң биледин садып алган кижи мен. Ол хүн автовокзалга чеде бердим. Оон дыннап турарымга, Кызыл — Балгазын — Тес-Хем. — Эрзин — О-Шынаа баар № 22-35 дугаарлыг автобустуң дугайын чарлаан. Ынчан 10 шак 30 минута турган. Эрзин баар кижилериниң чамдыызы ол автобустуң дугайын соора чарлаан-дыр дээш, аңаа олурбайн барганнар. Аймы-тыпнайн бистин Эрзин чоруур автобузувус 10 шак 45-те чоруур чүве болгай деп човаачыдан барын айтырарывыска, ол турган, чоруур болза, олурнар, чорбас болзуларга, шоруударга дээш, хорадан коннуттуңар. Оон билет ыгыап, пассажирлер киирип турган кижиден ылавылап айтырарывыска ол баа-ла: — Чарлапты оон, ыңыу дыннап олурган смлер? — деп баа-ла ажыңын каво болду. Ам ынчаар автобус чаңыңа турган эрзинчилер аңаа кирип, олурупчуувус.

Автобустуң чолаачызы автовокзалдан үнгеш, үр-даа болбаанда доктаагаштың ончаарын хире аныяк болдарны билет-даа нока сыңмаралаштыр олуртуп алды. Оон оларның кижи бүрүзүнден 45 рублаан «хавырмаа» алган. Ол бугуултак чорактуң туун турар чыдагааны чуу? Эрзинче Кызылдың пассажирлер автобус чок апарган деп болдур. Чүге дээрге Эрзиниңи АТБ-зиниң болгаш районунуң өске-даа автобустары Кызылдаа автобустарының пассажирлерин баш доозуп ап, курулдаан турар апаргаан-дыр. Оон ужурунда Кызылдың автобустары Эрзинге болгаш районунуң сууларынга келиркелбес болгаш Кызылдың автовокзалындан Тес-Хемниң автобузунга эрзинчилерни бөлүк олуртуп чорудуп турар ужуру ынаа-дыр. Оон чыдагааны-биле майның 21-де Эрзинче чоруур дээн кижилер чүвенни ужурум бөлбейн чамдыктары аргып калган. Билеттерни дедир дужаар ужурга таваарышкан.

Ол-ла № 22-35 автобус бистя дорт-ла Эрзинге аппаргаш, дорааи О-Шынааже чоруулган. Шынында ол автобус Нарыңче чоруур ужурлуг турган. Дыка хей кижи ынчаар чадаглаап турун кал-гаан бис. Баа бир айтырыг бар: Эрзинче баар автобустуң биледин чүге Самагалдай, Балгазын баар кижилерге садып турарыл? Ынчап баарга баа ол-ла хүн он ажыг Эрзин курттуглар билет чок артыш калгыдар. А чамдык кижилер ойлаачыга 45 рубль төлөзүш, демги ол автобус-биле чоруур ужурга таваарышкан. Автобустарга олурарынче пассажирлерни чаалаарла, чүге чүгле орустан чарлап турарыл, чамдык кижилер орта билбейн баар-дыр. Дыка хей пассажирлер чарлалды дыннаваайн, автобустан чыдып каап турар. Бо чылдың май аймы 22-де баа-ла Эрзинче билет садып алган хей кижилер автобустан чыдып калганнар. Оларның билеттери куш чок боор олгаш.

Бистин Эрзин районунуң АТБ-зиниң болгаш өске-даа организацияларының автобустары шак мынчаар Кызыл автобустарынга будулгаазынны таварыштырып азы курулгадып турун берген. Бир эвес олар доктаамал үезинде корум-чурумнуг ажылдаар чүве болза, өске херек-тир. Автобустарның өртек-хөлезинин база чөптүг шинтилеп ужурлуг. Ол-ла район автобустары Эрзин — Кызыл болгаш Кызыл — Эрзин аразынга чоруурдан өске. Мөрен, Нарын, Сылдыс, Бай-Даг сууларының аразынга чорукаа болгай. Ынчангаш Кызыл автобустарының расписаниелерин хүнүнүн-не хажык нока сагыыры, оларга билеттерни долдур садары чугула боор турар-дыр. Ол-ла автобустар сууларын аразынга маршруттарын база сагыыр болза, пассажирлерге дыка таваарыларлыг ийик.

Майның 21-ниң хүнүнүң пассажирлериниң амыдыраалыгынан **Бичии-Уруг КЫРГЫС** бижээн.

Нарын суур.

Солунну чагыдып алырынче далажыңар!

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 112 (14836) 1992 чылдың июнь 12, пятница Солунга ат салган шагы 21.45. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

Районнар чагыргаларының даргаларын томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Михаил Ким-оолович Куулары — Тыва Республиканың Тудуг херектериниң талазы-биле күрүне комитетиниң даргазының оралакчызы — архитектура болгаш хоорай тудуг эргелелиниң начальниги эрге-хүлүүлгезиниң доставаш, Тожу район чагыргазының даргазынга;

Геннадий Сончы-Мидипович Иргитти — Кызыл-Мажалыктың эт комбинадының директорунга ажылдап турган, Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазынга;

Болат-оол Ширеевич Куулары — Өвүр районнуң «Кызыл-Тук» совхозунуң директорунга ажылдап турган, Өвүр район чагыргазының даргазынга томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың июнь 9.

Тыва Республиканың Чазаанда

ФИЛИАЛДЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ

Тыва Республиканың Чазаа «Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалын улам ымай хөгжүдер хемчеглер дугайында» доктаалы июнь 1-де хүлээп алган.

Тыва Республикага техниктиг өөредилгениң комплекстиг системазын тургузар, оон материал-техниктиг баазазын хөгжүдер, техниктиг кадрларын күрлавырын тургузар, техниктиг болгаш технологтуг дузалал ажылдап кылышкынны белеткээр база ажыглап киирер сорулга-биле доктаалда айытканы болза:

филиалдың коллективиниң автомобиль транспортунуң болгаш үлетпүр база хамааты тудуг факультеттериниң базазынга: машина кезектерин катап тургузары база быжыктырары; тракторлар болгаш трактор ажыл-агыйы; суг хандырылгазы, канализация болгаш суг камгалалы; көдээ тудуг; тудуг материалларын болгаш конструкцияларын будүрери; автотранспортун болгаш тудугнуң экономиказы база үдуртүп башкарылгазы деп специализацияларны киирер;

үе-чазалап дараазында факультеттерни ажыдары эргежок чүгүла деп санаан: ниити техниктиг, экономиктиг информатика болгаш ЭСМ четкилери; технологтуг;

ниити техниктиг факультет техниктиг болгаш технологтуг дээди өөредилге черлери-биле дугурушканын өзүүлээр баштайгы ийи курстарын планнарынга өөреткеш, республикага эргежок чүгүла мергежилдерге улаштыр өөредил чорудар;

экономиктиг информатиканың болгаш ЭСМ четкилериниң факультеди экономика болгаш тывынгар ажыл-агый, программа тургузары болгаш информатика, информацияның чаа технологияларының, банк херээ, электрониг почта талазы-биле экономист инженерлерни белеткээр;

технологтуг факультет ыяш, тудуг материалдары, алгыкеш чиг эдин ажылдап кылырының технологияларынга специалистерни белеткээр.

«Тыва тудуг», «Тыва тудуг материалдары». «Тыва автотранс» каттыжыышкыннар, автосептелге заводу, машина тудугунуң заводу КПИ-ниң Кызылда филиалы-биле кады улуглуг киржилгениң үндезинге специалистер белеткээр база билиин бедидер, дүржүлга будүрүлгезин ажылдап кылыр база чаа технологияларны ажыглап киирер талазы-биле өөредилге-эртем-будүрүлге комплекстерин организастаар.

КПИ-ниң Кызылда филиалының чаныгга республиканың байдалдарынга дүүштүр чаа технологияларны ажылдап кылыр болгаш таарыштырар талазы-биле девискээрнин эртем-технология төвүн болгаш аныяктарның техниктиг боттаадылгазын хөгжүдер, техниктиг билгилерни пропагандалаар, көдээге биче техниканы төлевилээр болгаш кылыр будүрер талазы-биле ашыяктарның техниктиг республиканы төвүн тургузар дугайында инициативаны деткээн.

Тыва Республиканың Экономика, көдээ ажыл-агый министерстволары, райкоорукскомнар, республиканың будүүлгелери төлөрүнүн хөгжүлдезинге салдар чедирип, ажыглаттынмайын турар база үндүр бижиттинген дериг-херекселдерни болгаш материалдарны дамчыдып бээр, шиңгээттинмээн акша-хөрөнгилерни бээр, бажын-балгатты тускайлаар.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу торгаал шөлдериде ээлери иеген келбээн техниканың 30 дуузун Тыванын девискээр эртем-технология төвүнге шевелле-будүрүлге сорулгаларынга ажыглаар кылдыр халаска дамчыдар.

Тыва Республиканың Экономика министерствозу КПИ-нин Кызылда филиалының тудуг объектилерин мурнады тудар тудугларның даазызынга киирер. Садыг болгаш материалдыг күрлавырлар министерствозу оларны эргежок чүгүла материалдар-биле хандырар.

Кызыл хооркүүском 1992 чылдан эгелеп Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкыларынга чыл санында 2 квартираны тускайлап бээр.

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди, Сан-хөө министерствозу эртемниг болгаш өөредилгениң хөгжүлде фондузун тургузар база ажыглаар чүрүмүн ажылдап кылган, 1992 чылдың июль 1-ге чедир Тыва Республиканың Чазаанга бөдиладыры-биле киирер.

Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди республиканың дээди өөредилге черлериниң бирээзинге үстүү класстарның өөренгичилериниң мергежил шилилгеринин болгаш техниктиг база технологтуг өөредилге черлерине киреринге белеткээр доктаамал ажылдаар салбыры ажыдарының аргаларын 1992 чылдың август 15-ке чедир сайгарып көөр. Сан-хөө министерствозу салбыры ажыдандырарының үнер дестерин тодарадыр. Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалын хөгжүдериниң хемчеглерин бадылаан.

ПРЕЗИДЕНТ ТУДУГГА ЧОРААН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак июнь 10-да Кызылда типографияга тудуунда ажыл-иш-биле танышып чораан. Ол тудугну кылып турар Кошкар-оол Бүрээнин бригадазының ажылчыннары, «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелиниң удуртукчулары, парлалга болгаш информация министри А. А. Даржай чугаага киришкен.

Ында дашчылар, бызанчылар, тудуг черинин инженер-техниктиг ажылдакчылары кылыр ажылдың эм-даа хөйүн дыннаткан. Ажылдаашы, алыр шалын мында эвээш. Бир тудугжу-ла айда беш чүс рубльди ап турар. Тудугну акшаландырары база хожудаган байдаары.

Типография бажыныың каттарында сантехниктер амдаа келбээн. Агаар кимр, бүс үндүр сордурар дериглелерни кылыры хожудап турар. Немей келген бир тудугжу бригаданың ажылчыннары моон чоруй барган. Оон бир чылдагааны — үш ай дургузунда тудугжуларга акша-шалыңны чедир бербээнинде. Тудуг эргелели өрелиг.

Тудуг эргелелинде удуртур кижилер хөй. Конторада он сес кижи ажылдап орар. Ол тудугда бешин дөрт мастер бар. Ында прорабтар дээш, оон-даа өске удуртул баштаар кижилер көвүдээн. Оон ужурундан тудугжуларга төлеп бээр акша чедишпейн келген.

Бо тудугну дүргеп доозуп, ажыглалга киреринче күштү мөөнүүрүн дугурушкан. Республиканың «Алаш», «Хемчик» кооперативтериниң дүржүлгазын маңаа ажыглап, чыгыс Кошкар-оол Бүрээнин бригадазын ажылдадырыр, хөй улус хүлээп алырын сокдар деп шиитпирлээн. Ол бригадада 26 ажылчын бар. Олар маңаа кооператив хеварлиг ажылдаарлар. Шак ынчаар депшилгелиг аргаже киирелер.

Президент типография бажынының өрээлдеринде кылган болгаш чедир кылбаан ажылдар-биле танышкан. Депшилгелиг арга-дүржүлганы ажыглавышаан, шалыпкын ажылдап киреш бригадага, эргелелдин удуртукчуларынга сумелээн. Бо дүрген доозар үжүрлүг тудугну кылырынга чарыгдаар акша-хөрөнгинин чазактан бээрин, дашчыларның болгаш оон өскедаа мергежилдин ишчилериниң шалыкын улаттырарын үе шиитпирлээрин бо келир хүннерде чедип алырын ада дугурушкан.

Шериг-оол Дениженович бир неделя болгаш бээ катап маңаа келип, ажыл-иштин байдалын сонуургап, моон соңгаар чүү херектиин билип алыр болган.

ЧУРУКТА: Президентиниң тудугга чораан үеви.

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, фотозу.

МАЛ ЧЕМИ: артык курлавырлар херек бе?

БҮГҮ-ЛЕ АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР БОЛЗА...

Чылдың эки, чылыг, чырык үеин — магалыг чай база катап моорлап келди. Черчерге оът-сиген четчип, үнүп кээри билек база бир чугула кампания — **МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ** эгелей бээр. Моңу эрткен чылда ышкаш, чиик көрбезиниссе эки боор. Чүте дээрге ынчан ниитиниң малынга четчир чем белеткеп шыдавайн барганывыстан кыш чаа-ла эгелеп турда, чамдык районнарның удуртукчулары чүгле ынчан девидеп, дүвүрел үнгеннер ийик боп. Чиижээ, кончуг берге байдал Эрзин болгаш Тес-Хем районнарга тургустуна берген болгай. Оны өөренип көргеш, Тыва Республиканың ынчангы Министрлер Төвүлели ол районнарга дарый дуза көргүзер талазы-биле тускай доктаалды хүлээп ап, кайы будүрүлгелер, кайы организациялар оларга түс-түзүнде кандыг дуза көргүзеорин, үүнү кылырын хуваап, даалгаларны бергилээн. Олар ол районнарга кывар-чаар материалдарны, сиген аймаан чедирериге боттарының дузазын көргүскен. А тес-хемчилер, эрзинчилер, чоок-кавы районнардан мал чеминиң аймаан барык кыштадыр сөөртүп, диленип, колданып келдилер. Хымыгыш-даа кезип, оны белеткеп ап турдулар. Хол сунуп алгаш диленир чорук оларга эвээш эвес акша-хөрөнгини (барып-барып бо берге, хамык продукция өртээ он-чөөн бөгүн өзе берген үеде ам) кассазыңдан үштүп, муп-мунуу-биле чарыгдаар ужурга таварышканнар. Ажылдап билбезиниктин хараазы-биле аңаала черге хөй өре-ширете дүжүп чоруур мындыг-дыр бис.

А бо чылын ол бүгү база катап катаптаттына бээр бе, эрткен чылдың мыттынмес частырыгларын эдин ап шыдаар бис бе, мал чемин күрлап алыры-биле ханды хемчеглерни алыр ужурлуг бис?

Айтырыглар-ла хөй. Олар чүгле ол ийи районга, оларның удуртукчуларына эвес, а өске районнарга база бүрүн хамаажы бээр-дир. Ынды болганда, бүгү-ле аргаларны ажыглаар болза, оода-ла мал бажыңга ойааштыр четчир чемни чүте белеткеп ап шыдаваас деп бис? Бисте кижидаа, техника-даа күжү четчир, бар болганда аш.

Бөгүн чүгле Эрзин районунуң дугайында каксы чүгаа кылыр бодай-дыр мен. Районуң көдээ ажыл-агый эргелелинге баргаш, оон начальниги-даа, кол зоотехниги-даа ужурашпаан мен. А чүгле кол агроном К. Х. Банзай-биле чугаалажыр, оон чамдык айтырыгларны тодарадып алыр аргалыг болдум. Баштай-ла чугаалап каайн: республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң мал ажылының талазы-биле киллизиниң тускай эртемниглери менээ мындыг медээ бергеи: бо чылдың эртээн дөрт айларында Эрзин районга 12318 шээр мал өлүп хораан. А бода малга когарал 549 баш болган. Районга чылгы 195 санга кызырылган. Моон алгаш көөрге, мындыг-дыр: хораан шээр мал Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуундан хөй-дүр. Барык-ла ийи сүт-бараан фермазының бода малы чох болган-дыр. А чылгы... Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң хөй-хөй районнарывыста эрзинчилерниң чидиргени чылгыны ышкаш чылгы бар хамаанчок, аңаа-ла ажыл кылып мунар аттары безин дыка эвээш болдур эвеспе. Мээн бо деңнелгем дээрге бөгүүн арифметика ышкажыл. Ол чидириглериин экономиктиг ажык-дузазын саналар болза чеже деп. Чүс-чүс тонна эт, чүс-чүс килограмм сүт, дүк ышкажыл. Миллион-миллион акша-дыр! Эт, дүк, сүт өртээ талыйтыр өзе, бергенде оны ынчаар көөр, ынчаар саналар аналар. Чамдык удуртукчулар, тускай эртемниглер моңу номчаан ынча мал чүгле мал чеми чедишпезиндей эвес, а аарыг-аржыхтан база өлүп хораан чүве дизе хөөнү. Ол база шын аналар. Ынчалда-даа кандыг-даа чылдагаан-биле хорамча хөй болган болза, факт-чижек барымдаа болуп артын каар ышкажыл. Оны болдурбас дээш бо чылын эрзинчилер канчаар ажылдаар, үүнү кылыр ужурлуг, мөөн кол өскүүлүгүн бедин алыксаан чүүлүм мындыг чүве. Чамдык айтырыглар оон бодунга дорт хамаарышпас-даа болза. Кама Хертековна бо чылын мал чеми белеткээр ажылды канчаар чорудар деп турарын тайылбыолап берген. Районда 1900 гектар черге тараа культураларын тарыыр. Ол шөлдерге суланын, арбайын, кызыл-тастын үрезиниерин чашкан. Оон аңгыда, 540 гектар суттаттыг чер бар. Оът-сиген эки үнмес, тараа аймаанын дужуду чер албас районга суттаттыг шөлдерин чөп ажыглаарының айтырыын бо чылын шыңгыы тургузып турар. Бо ажылды «Чаа орук», «Мөрен», Ленин аттыг совхозтар чорудуп турар. Ажыл-агый бүрүзүнде бир-бир звеноларны тургускан. Звено бүрүзү 4-5 кижиден тургустунган. Оларда чүгүла херек техниканы быжыглаан. Бир-тээ олар аренда кереэзи-биле ажылдап эгелей берген болганда, оларны-биле кереэзин үш чыл хуусавадыг кылдыр чаргаан. Суттатты бүрүү чыл төнчүүнге чедир адаан аксының айы-биле аванс ачыгзын алыр. А ниити төнчү түшел чүгле чыл төнгенде болур, ынчан олар ажыл-агыйлар-биле долу санажын алыр. Алыр акша-төгериниин ниити түү бүдүрген продукциязының демчээлинден хамаарлыр. Өскээр чүгаалаарга, хейну бүдүрген-ле болза, алыр акша саны эндерин бээр. А ол күзел боттанган түрүүн дээр болза, дүн-хүн дивсин ымыжык ажылдаар апарардыр.

Бо ажыл-агыйларның суттаттыг шөлдеринде колдуунда-ла мелеин хейну тараан. Ынчангаш суттаттыг шөл бүрүзүнден оны ийи удаа кезип алырын планнаан турар.

Эрткен кыш эрзинчилерге дыка берге болган. Ол дугайын үстүнде бижиим. Кижиы үе берге деп чүвени биле тура-ла, ажыл-агыйлар мал чемин белеткеп алырына чүге тоомча чох болганыл, чүге эвээш сиген-ширбиил белеткеттингенил деп айтырыгга ол мындыг өскүлүг харыы берген: «Район девискээрин барык хову чер. Ында шыналар, оът-сигеннит ортулуктар чоп. Хову сигеин тайыс, тарамык үнер. Ынчалда-даа аърга эдектери, делгем чоогалар ишти черлерлен сигеин кезип, белеткеп ап келгиивис. Чеп албазы кончуг боор-дур. Хей-ле черге техника эвилеп баксыраар-дыр, кывар-чаар материалдар хөй чаныгаттынар-дыр. Ам канчаар, ындыг-ла дээш анаа орар эвес, бо чайын база ынчаар ажылдаар бис. Оон ынай бисте мындыг багай практика бар, хуу малдыг кижилер сиген белеткевейн турар. Олар совхозтуң малының сигенин боттарының хуу малынга чарыгдаа кээр чүве-дир. Мынчар кээрге, чеже-даа мал чеми канчап артар боор. Сиген кезээп ап, белеткээр плановый-лыг түрза-даа, малыннарның хөй кезин оозун күүсетпес. Ажыы-биле чугаалаарга, эрыгдыкчы хөөнден ам-даа үнмээн улус бо. Мал чеми белеткеп алырын дээш оларны түс-түс бригадаларына бөлүп-лап каан. Ынчалда-даа оон түннел үнмээн, олар оозун күүсеп шыдаваан. А техниканы база ынчалдывыс, бригада санынга үлеп кагдывыс. Ынчаар тарадыптарга, ажыл эки-ле көзүлбейн баар чорду. А ам оларны чангыс черге мөөңнээр бис. Ынчангаш мал чеминиң белеткелиниче киреренде ниити күштү долу ажыглаарын көрүп турар».

Кама Хертековнаның чугаазындан алырга, мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле чамдык хемчеглер алдынар деп турар-дыр. Ылангыа бо берге үеде техника ажыглалынга, кывар-чаар материалдар чарыгдалынга камналга, хумагалыг болбас болза, бензин өртээ дыка үлгады берген бо үеде, совхозтуң малыннарының арамына хамаарлыг чоок-кавы районнар, Кызыл хоорай ол ынчаар чедип берге-дей бээр.

Эх, шынап-ла, кайы хире берге апаарын ол үеинде көрө бээр бис. Ындыг болганда, амдан эгелеп бүгүү-ле аргаларны ажыглап турган, ниитиниң малынга чем аймаанын күрлавырын тургузуп алганы ажыктыг боор ийик. Муп-мун саныг карааз когаралга таварышпас дизе, бо ажылче бүгү күшүү үглаар-ла апаар-дыр.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧӨПТҮГ НЕГЕЛДЕЛЕР

Чадаана хоорайның херээженнериниң митингизи чаныгга болуп эрткен.

Херээженнерни митинг эртиреринге чүү албаданыл? Амыдыралдың амгы берге, нарын үеизинде не-херээженнерни дүвүрелип турар айтырыглар хөй. Олар рынок экономиказының реформазынга удур эвес, хоойлуга үндезилеттинмээн өртектерни өстүргеш, чоннуң мөлүүп турарынга таарыымайн турарлар. Ол чүл дээрге, бирээде. Чөөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелинин баштаар чеви шупту бараанналарның өртээнге 45 хуунуң немээр тургаштын, ону 75 хуу чедиргенин болуур. Ону Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң хымалдазы илереткен. Ийиде, дыка хөй чижек кижилер бир черден бараанналарны, араганы чиик өртек-биле садып алгаш, чонга улуг өртекке садып турар. Киирип алган акша-көпеези күрүнеже киирбес, боттары алган хорүй базар. Оон уламнаан районнуң банкызында шалыңга, пенсиягга, пособиеге бээр акша чок. Ынчангаш ажылчыннар, албан-хаакчылар, пенсионерлер хөй уруглаалыг келер, өскүстер дыка ур үеним иштинде акша-көпеек албайн турар. Бо бүгүүнүң чаныгга, чоннуң амыдыралының деңнели кудулап, баксыраан. Амыдыралдың дар-бергени херээжен чоннуң эктин сы базып келген. Шак мындыг берге байдалдан канчан үнерил, ажытелду канчан ашкарып-чечерил, хенкерерил, социал поддуг хорукту канчан чедип алырыл деп айтырыглар херээженнерни дүвүрелип келгени-биле митингиин эртиреп ужурга таварышкан.

Митингиге Мергей-оол Сат, Борбо Хоолдыг, Г. П. Кокова, Л. Ы. Кара-Сал, Р. Б. Тетус, К. Х. Онтар болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан. Олар районнуң, хоорайның иртташкыларының могумалыг ажылдарынга, чурттаарынга таварышып турар берге-лерге доктаап, оон үнүп турар чылдагааннарын, ону болдурбайн барып болурунуң хемчеглерине доктаганнар. Херээжен чоннуң социал камгалалыче ам-даа кичээнгей салырын чугулалап көргеннер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак митингиге чүве чугаалаан кижилернин чугаазын кичээнгейлиг дыннаан. Ол сөс алгаш, Чадаананың херээженнериниң көдүүл турары айтырыгларын негелделерин чөптүг деп санаан. Чоннуң социал камгалалы четпес. Чугула хереглелдин аъш-чем бараанналары чох, барынын өртээ аар болуп турар. Бо болза районнуң удуртукчуларының четкен ажылнаан болуп келгенин демдеглээн. Чоннуң ажылдап, чурттаарынга, амыдыраарынга могумалыг байдалды тургузар дээш Чазактың талазындан ап турар хемчеглерини дугайында ол чугаалаан.

Митингиниң киржикчилери улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район болган Чадаана хоорай Советтериниге тодарадып негелделерни киирген. Ында магазинерде базаннарның өртектери 45 хуудан өстүрбезин, уруглар хевиге кандыг-даа хуу немелеин, хлеб, сүт өртээн өстүрбезин, арага аймаан чижек кижилер солдуун хоочурун, чүгле магазинирге салдарын, Тыва Республиканың Президентизинин № 1 Чарлыын боттандырарын, хем-черек үүлгедикчилериниге, ооларга удур шыгыы хоойлуу хүлээп алырын болгаш өске-даа негелделерни айытканы.

Чадаана хоорайның херээженнериниң митингиге кылган негелделерни, район, хоорай Советтериниң сессиларынга чугаалажып көрген Чоокку уеле Чадаананың бүгү чурттакчыларының хуралын эртиреринин шиитпирлээн.

Ольга САЛЧАК.

КҮРҮНЕ ШАННАЛЫНЧЕ КИИРГЕН

Россия Федерациялының Чазаанын литературга болгаш уран үүл талазы-биле Россия Федерациязының Күрүне шанналарының талазы-биле комиссиязы Россия Федерациязының 1992 чылда Күрүне шанналарын тыпсырыга саналдап киргел ажылдарының даңзызын парлаан.

Тыва Республикадан ол бедик шанналарга төлептиг болгайнар база бар. Каастал-га-шимелде болгаш улустуң уран үүлүнүн, дизайнын талазы-биле Россия Федерациязының 1992 чылда Күрүне шанналарын тыпсыры-биле Россия Федерациязының Чуруктучулар эвилели даштан дүрзүлер чазаар улусчу уран-шеверлер **Е. Б. Байындыны, Д. Х. Тойбухааны, Б. С. Дүпчүүнү** болгаш **К. М. Саяны** саналдап кирген. Чымчак, өш-базын чонар-даштан оларның сөөлгү чылларда тыва сүү-биле чазаан кылганы ангы-ангы чогаадылгаларын бедин-биле үмелеп көргеш, Россия Федерациязының Күрүне шанналарын тывыссын дээш саналдап турар.

(Бистин корр).

МЕТР САНЫ-ЛА — РУБЛЬ

Москваның Бүгү-делегей тайбын марафону 1992 чылдың июнь 6-да Москва хоорайга болуп эрткен. Аңаа киржири-биле Тыва Республикадан беш кижи чораан. Хоочун марафончулардан башкы училишеңден Василий Четвертаков, тудуг талазы-биле инженер Владимир Ещенко, Тес-Хем районозунуң фильмотека директору Владимир Чамзыр, Тываның Чылыг электри төвүнүң ажылдакчызы аныяк марафончу Орлан Эрелчин, Сүт-Хөлде аныяк малчын Демиз Ооржак олар чораанныр.

Беш марафончуның арызындан биче хоочуннары үстүүде баштайгы үш кижи ол. Эрткен чылын олар база Москвага барып киржип чораан. Оларның-биле кады Суруп-оол Монгуш марафонга киришкеш, багай эвес көргүзүүлүг болган.

Марафонуң хемчээли 42 километр 195 метр. Ол хемчээлге маңнаан эрткен кижи бодунуң күжүн үш ай болганда катап тургузып ап болур. Эрткен чылын Суруп-оол ийиде киришкеш келгениниң соонда Кызылга болган чарышка бирге черин ап шыдаваанын билир бис.

Бо чылын болуп эрткен марафон дугайында бөгүн киржикчизи Владимир Довгалович Чамзырдан дыннадым. Ук марафонга 7 мүн ажыг кижи киришкен. Олардан алды мүн ажыг кижи төнчүүнге чедип маңнажып келген. Өскелери ада соксан каанныр. Бистин чангыс чер-чурттуулардывыс шуптуг эчизинге четкеннер. Шаңналыг чер албан-даа болза, шыырак дээш марафончуларның арызына киргеннер. Финишке келбейн барган улустуң хоорында өскен спортчулар база бар болган. Бистин марафончуларывыс тура-ораттынын көргүзүп, күштүүн бедиктеннер. Апрель, март айларда соок хат хадып, агаар бөбдүс баксыраан турда-даа болза, хоочуннар болгаш аныяктар эки белеткенип, күжүн шенеп маңнажыл турганнар. Харын-даа Шушенскоеге болган маргылдаага Владимир Чамырдан өскези киржип чораан келгеннер.

Эрткен чылдаазынга бодаа бир рубль болуп турганы ол. Марафонуң киржикчилериниге турасхаал вымелдерни, медальоннарны болгаш хорек демдектерни тывыскан. Бистин марафончуларывыс база алган.

Мындыг улуг чарышка киржирин Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитеди деткимчеин берген. Оон-биле кады Тываның Чылыг электри төвү, башкы училишеңи, «Сүт-Хөлде» совхозу, Тес-Хемнин районозу деткимчеин көргүскеннер. Рыноке кирген берге үеде организациялардың дуза чедирип турары өөрүнүүр.

Никтизи-биле Москва марафонунга эрткен чылгыы-биле катай Тывадан сес кижи киришкеш келген.

Бистин республикага марафонну эрткен чылын эттиргеен. Бо чылын ийи дугаары болур. Аңаа киржир кижилер эки белеткелдиг болур ужурлуг. Белеткенирге тускай хемчеглер-даа херээ чок. Ялыбуру дерексел-даа аңаа ажыглаттынмас. Чүгле чигедир кеттирип алыр — ол-ла. Спортчу формалыг кижиниң маңнаары албан эвес. Чүгле шенеп, дерт эргилдеериниң шиитпирлеп маңнаары чугула. Доктаамал маңнап турар кижилер узак, Күш-кана шойдаа кидуруп болур.

Тывада ынчаар маңнажып көөр аныяктар хоорай. Чадаана болгаш Кызыл хоорайда Москвага болган марафонунуң оруун бичаа өскертken турган, В. И. Ленин аттыг стадиондан маңнаан үнгеш, Москва хемниң кыдыы-биле маңнаваш, улуг даш көвүрүнү кешкеш, Кремльди тавараваш, Кызыл шөлче кирип маңнаваш, Революция шөлүн тавараваш, Устинск көвүрүүн кешкеш, Москва хемнин солагай талакы эриин-биле маңнаваш, МКУ-га четкеш, «Мосфильм» тевараваш, Горький аттыг парктыг эрткеш, дедир хем кыдыына келгеш, ам эрги оруу-биле стадионга маңнап кирер бээр.

Ол хире үзүн оруктуг яаны марафонну бир тугаарынга маңнап эрткеш, 42 мүн 195 рубль-биле шаңнаткан. Моон алгаш көөрге, метр саныныа-даа Москвага болган марафонунуң оруун бичаа өскертken турган, В. И. Ленин аттыг стадиондан маңнаан үнгеш, Москва хемниң кыдыы-биле маңнаваш, улуг даш көвүрүнү кешкеш, Кремльди тавараваш, Кызыл шөлче кирип маңнаваш, Революция шөлүн тавараваш, Устинск көвүрүүн кешкеш, Москва хемнин солагай талакы эриин-биле маңнаваш, МКУ-га четкеш, «Мосфильм» тевараваш, Горький аттыг парктыг эрткеш, дедир хем кыдыына келгеш, ам эрги оруу-биле стадионга маңнап кирер бээр.

Ол хире үзүн оруктуг яаны марафонну бир тугаарынга маңнап эрткеш, 42 мүн 195 рубль-биле шаңнаткан. Моон алгаш көөрге, метр саныныа-даа бир рубль болуп турганы ол. Марафонуң киржикчилериниге турасхаал вымелдерни, медальоннарны болгаш хорек демдектерни тывыскан. Бистин марафончуларывыс база алган.

Мындыг улуг чарышка киржирин Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитеди деткимчеин берген. Оон-биле кады Тываның Чылыг электри төвү, башкы училишеңи, «Сүт-Хөлде» совхозу, Тес-Хемнин районозу деткимчеин көргүскеннер. Рыноке кирген берге үеде организациялардың дуза чедирип турары өөрүнүүр.

Никтизи-биле Москва марафонунуң школачыларының арызында доктаамал маңнап турар ооллар, уруглар бөр дөп чүвени демдеглеп болур. Кросстарга болгаш чадаг чарыштарга Ак-Довуракты, Чөөн-Хемчиктин, Кызыл хоорайның школдарлары шаңналыг черлерни алыры биллиннер болгай.

Чадаг чарыштың сэйзырадыр диде, колхоз, совхозтарның байырлалдарындан эгелеп эки. Байырлаалдар үеинде үүреш, аът чарыжындан ангыда, чадаг чарыштың база органнастаза. 40, 50, 60 чыл оюн демдеглеп турар организациялар ол хире хемчээлге чадаг чарыштан салаа кандыг боор. Эн-не эвээш дизе 20 километрни-даа маңнадып болгай.

Бо чылын Эрзиниин Бай-Даага болган байырлал солун болганын солунга бижээн болгай. Аңаа чадаг чарыш база болган. Маңнашкан кижилерге изиг, соок шайдаанны кудуп берип турган.

Шүүлген өөлерге аът, арт, сарлык, серге дээш шаңналдарны берип турар. А чадаг чарышка мындыг шаңналдардан тургузуп алаа. Маңнаан кижи хүрешкен өөлеп хөй күштү үндүрер дээрзи биллингир. Моон болган турарым-биле алырга, мындыг шаңналдарны тургузуп турар болза, ынчан чадаг чарышка массалыг чорукту чедип болур ийик.

Бо бүгүнү маргылдаа эрттирип турар колхоз, совхозтар өөренип көрее чогуур. Маңнаар талазы-биле маргылдаа эрттирип турар черлерге районнарда спорт комитеттери, ДФСО-лар боттарының арга-дүржүлгазын кадыг, демнег ажылдар боор деп өөренгем.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

СПОРТ. Москваның Бүгү-делегей тайбын марафону-92.

Хүндүлүг кызылчылар болгаш хоорайның аалчылары!

Германия Федеративиг Республиканың Баден-Вюртемберг деп черинин Баден-Баден хоорайында Ыдыктыг хөөрүүнүч чанында гимназиянын уруглариын камерлиг хоруунуң концертинче силерни чалап тур. Ол концерт республиканың Виктор Кек-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга 1992 чылдың июнь 17-де 15.00 шакта эгелээр.

Концертче киреп хөлөг.

КӨВҮРҮГ АМ ТУТТУНАР

Бо чылын апрель тоҥчүүнүнде майның бирги чартымында Россияның болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ч.-Д. Б. Ондар Тывага кээн ажылдаан. Бо информацияда оон ол хүннердеги кылган ажылын допчуу-биле соңгукчуларга дыннадып турар, а чогум Россияның Дээди Совединде кылып турган болгаш ам кылып турар ажылдарының дугайын май 15-22 № 29 (77) «Тыва Республика» деп чазак солунунга интервьюзунда делгереңгей бижээн.

Депутаттың программазында болгаш соңгукчуларның чыгларында бир кол айтырыг — Чадаана хоорайның хөгжүлдезин болүп турар төлээде, ол дугайында 1991 ч. декабрьда хүлээп алганы Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүделиниң доктаалын күүседил туварын депутат Чадаанзага барып танышкам. Бо чылын ук доктаал дыка багай күүсеттинип турары көзүлгеп. Ында көрдүнген хөй тудугларның аңха чок дээш төлевилелдери безин кылдынмайн турар, чижээ, котельная, чүнар-бажын, эмнелге. Бо чылын көрдүнген хөй тудуглар база-ла хөренги чок дээш эгелеттинмээн-даа, чижээ, школа (телевилели бар), республика ведомстволарының шугуму-биле чурттаалга бажыңнары барык тутпаан турар, чүгле харылаа, садыг, үлетпүр комбинады ук ажылче кичээнгей салып, доктаалда көрдүнген чурттаалга бажыңнарын тудуп турарлар.

Мындыг байдалды эки талаже өскертир бодал-биле депутат Тыва Республиканың Чазак Даргазының экономика талазы-биле бирги оралакчызы В. Б. Салчакка тускай бижик киргеш, ук айтырыгны чазакка чүгаалажып көөгүм, немей хемчеглер алырын дилээн. Оон түнелинде бо чылын Чадаанага ийи аал чурттаар 15 бажың, 140 орунгут уруглар сады, эмнелге комплекизи тутпаан, электри шугумун эде кылыр, 1500 номералыг АТС-тин дериин салыр.

Чадаанага район болгаш хоорай Советтериниң активиби-биле депутат ужурашкаш, Россияның Дээди Совединде ажылының болгаш VI Съездиниң дугайында информация кылган, хөй айтырыларга харылаан. Чижээ, водканы хүү улустарның садыгларын хорудаар херек дээрге, ол дугайында Тываның Чазаа тускай докторааллы ундүрген, а садыг кооперативтери болза, бүрүткеткен соонда чүүү-даа садын болур, харын олардан чогуур хемчээлдиг ундүрүг чурт бюджединге өлүмге орулганы бээр: кажан ийиги ГКЧП болуурл деп айтырарга. Советтерни быжыглап, оларны чер-черлерден төвүнге чедир өзулуг сүмелерни берген, а Хорум-Даргаа үеден улуг когаралдарның талазы-биле айтырыгларны кодээ ажыл-агый министри В. О. Оюндан кичээнгейлиг көөрүп депутат дилээн болгаш өске-даа айтырыгларны тургускан.

Сүт-Хөл кожуунун Ийиме-де база Баян-Талада чонуун болгаш совхозтарның малын Ишкиннерниң эгээртүшмес одаларына чайлагладырына, районуң чонуңун транспорт хандырылгазына Хемчик хемни кежилир көвүрүнүн улуг дузалыы шагда-ла иле турган. Ону тударына баганалар болгу дег демир хоолайларны Чимит-Доржу Байырович чогуур черлер-биле чүгаалажып турган, эрткен чылын чайын Ташкентте заводтан эккелдирткен. Ук баганаларны бо кыжын кыска хуусаада «Тыва сут мелиорация» каттыжышкыны тургузуп кааны дээш эштер Н. А. Жогольга, В. Т. Сургутановка өөрүп четтиришкинин илереткен, а ам көвүрүнүн кырын салырыга депутаттың дилээн өзугаар Тываның Чазаа 3.2 млн. рубль ундүрүп берген болгаш ону кылырын «Тыва агроүлетпүрсеңмонтаж» трест хүлээнген.

«Тыва Республикага түс чөбот-башкарылгазының дугайында» Хоойлу төлевилелин көдээ болгаш суув Советтериниң даргаларының хуралынга база Тыва Республиканың Дээди Совединде сессиязынга чугаалашкынынга депутат киришкен. Сессияга өске-даа айтырыгларны шиитпирлээрге бодунуң санаа-оналы берип турган.

Апрель 30-да «Мемориал» шиитилелдиң баштаар чиниң дилээ-биле ужуражылга болган. Анаа келгеннер депутатка чидиг айтырыгларны салгылаан. Чижээ, шиитилелдиң даргазы М. Б. Достак-оол «Агартылга комиссиязы кончуг оожум, харын-даа өжегреэн, репрессияга буруулуглар орден-хавыааларлыг, аталдарлыг дываажаннаазыннар деп күзээн чүве ышкаш ажылдап келди» — деп, Ч.-Д. Б. Ондарның ук комиссияны даргалап турган үеэнин бодап шугумчүлээн. Анаа депутаттың харылааны: «Комиссияны 1988 чылда тургускандан бээр үш чылда агартымышкын сөөлгү чөөрби чылда көрген херектерден каш-даа катап хөйү үзе көрген». Олуг-дыг чүве кайын турар. Ол ышкаш 1928-1929 чылдарда репрессиялап база-лаңгыя тыва улустуң бүүлүнүн агартыр херек — деп, Карасоол саналдаан.

Моон-даа өске саналдарны кичээнгейге алырын бодааш, депутат болза, Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы, Агартылга комиссиязының амгы даргазы К. А. Бичелдейниң адынга тускай бижик киргеш. Ында Ч.-Д. Б. Ондар бодунуң хууда саналын база бижээн. Чүл дизе, 30-40-50 чылдарының политиктиг репрессияларын шиитилибледа, амгы кезектерин-даа үнелеп көөрде, Тываны тускайлаан эвес, бир-тээ, ол чылдарда-ла сталинчи тоталитарлыг (бүгү чүвени аспактаар) өзү-чурумга Тыва алзыпкан турган байдалды үндезини кылдыр көөрү чүгүла деп демдеглээн.

Депутат Ч.-Д. Ондар Россияның Дээди Совединде Политиктиг репрессиялар талазы-биле комиссиязының иштинде шолуттүрген улустар (калмыктар, немецтер, чеченнер болгаш өске-даа) талазы-биле подкомиссия (тускайлаң комиссия) даргазы болганда, май айда Калмыкия, Дагестан, Курск область чораан, ук регионларның Советтери болгаш чагырга черлери-биле хамаарышкан айтырыгларны чүгаалашкан.

Москвага тургаш, ол Тывага хамаарыштыр бо аразында Тываның Чазаанын, Тыва телкооптун айтырыгларын шиитпирлээрге Россияның хамылары, албан черлери-биле чүгаалажып, ийи серип турар. Чижээ, «Эпе сөзүү» солунну акшаландырарын, саазын-биле хандырарын Парлалга хамызының сайыды Полторанин-биле ийи удаа чугаа кылып, депутаттан айтырыг бижээш, шиитпирлээрин чедип алган.

Шаажан аяк, эзерлер дугайы, бюджетке немелде акша, самолеттарга кывар чүүл, авиабилет өртээн чиигедкен, Москваже дорт рейс дээш, оон амгы көрүп турар айтырыгларының чүүгү чиик эвес. Ынчангаш улус депутады Ч.-Д. Б. Ондарның кылын чорудуп турар ажыл-херектерин соңгукчуларына болгаш «Шын» солунуң номчукчуларына каксы-даа бол, дыннадыры чүгүла деп санадым. Ажык-чар түрбаска, депутат чүү-даа кылбайын турар дээр хөөннер бары чажыт эвес болгай.

Соян СОНАМ.
Депутаттың дузалакчызы.
Кызыл хоорай.

Депутатчы ажыл-херектер

АРГАЛАР АМ-ДАА БАР

Чылыг бээр курлавырларның өртек-үнезиниң улгадып турары-биле холбаштыр чүгле оларның хереглекчилери эвес, харын база оны берип турар будуруллелер база улуг бергелерге таваржып турарын моон мурнунда чугаалавайн турган деп болур. Чүге дээрге чылыг курлавырларын тып будуреррде база-ла машина-техника херек болгай. А оларның өртектери база-ла улуг деп чүве биилдингир.

Оон чижээн «Каа-Хем» разрезинин Чадаана участогундан көрүп болур. Бо участок сөөлгү үеде, ылангыя рынок харыдааалары хапылаан түүлүм, улам улуг бергелерге таваржып турар апарган.

Чадаана участогунда чер үттээр өрүмнекчи станоктуң машинизи Владимир Ооржактың чугаалаанны болза: «Чүгүла херек артык кезектерни өртээ дыка улгаткан. Ынчангаш оларны акша-биле садыл алыр арга чок болуурга, хөмүр-даш-биле орнаштыр алырын дугурушкаш, оон өртээ-биле санажыр аргалыг боолуурар. Чижээ, бо чылдың май айның эгезинде станок үрелгеш, ийи мун погон метр чер үттээр даалга күүсеттинмейн баргал. Орнажыр садыг кылган соонда ажыл шуудаан. Бисте чартык чылдың даалгазын күүсеттинер арга бар — дээш, ол чугаазын уламчылаан. — Бульдозер болза хөмүр-дашты ажык арга-биле казарынга таарымчадыг, эн чугула техника болуур. Оон үзүк-соксаал чок ажылдаарындан оттулар үүүлү кайы хиреин казып тыварын хамаржыр. Бульдозер башкарыкчызы Черлик-оол Соянов ол дугайын кымдан-даа артык билир. Ол машинаның кылбас-ла ажылы чок деп болур. Яңзы-бүрү чүүк сөөртүр, чер дескилээр, орук-чирик үндүрүп кылыр дээш, оон-даа өске. Ол чок болза хөмүр-даш кастынмас. Чогум-на оон ужурундан оон тура дүшпейн ажылдаарын чедип алыры негеттинер». Ч. Соянович чугаалап, турары-биле алырга, үрелинишкиннер болганда, чүгүла кезектерни машинистер боттары тыптынып ап турар апарган. Чүге дээрге оларны тускай чагып, чүгле негээш олуруптар болза, дегийт бүтпес, тывылбас-даа апарган.

— Участоктун экскаваторжулары база-ла ындыг бергелерге таваржып турар бис— деп, оларның бирээзиниң дузалакчызы Мерген Иргит чугаалады. — Аап-саап үрелинишкиннер боол турза-даа, эрткен май айда чүгээр ажылдадывыс. Хереглекчилерге он чеди муп тонна оттулар сеен. Дондук чугаалады. Ол чүгүла адырны участокта 12 чыл ажыр ажылдап келген Чымба Ооржак удуртуп турар.

— Бистиң ажылывыс харысалгалыг, чүге дээрге будуруге түнелги оон база хамаржыр болгай — деп, Ч. Ооржак чугаалады. — Чүгле хөмүр-даш казар техника эвес, харын база чер өрүмнээр станоктар, шахтёрлар сууржугажы электри энергиязын хереглээр. Ниитизи-биле менде тос кижи бар. Олар шуптузу мергежилдиг электриктер, боттарының хүлээлгезин эки билир улус. Участоктун электри-биле хандырылгазы-ла эки болур болза, ажыл-херек будер боор чүве.

Участоктун ажылдакчыларының чугаалап турары-биле алырга, оон ажылын чогумчалыг болдуларынга аргалар ам-даа бар боол турар. Колла чүве кижи бүрүзүнүн камналгалыг, тывынгыр чоруундан хамааржырын оларын дуржулгазы көргүзүп турар. Чылыг энергиязының курлавырларының өртээ улгатса-даа, хереглекчилер оон ойталавас дээрзи билдингир. Ынчангаш бо участок республиканың барының талакы районнарынга моон-даа соңгаар ыяап-ла хевирек.

Будурүмнүң өлүг эзелери — кижилер, күш-ажылчы коллектив, оон үзүк-соксаал чок ажылдап, чонга бараан болуруун чедип алыр күш ол-дур. Ону участоктун ажылчыларының хөй кезин эки билип турар. Ынчалза-даа Чадаана хөмүр-даш участогунда ажылга шаптыктыг бергелер база хөй боол турар. Чижээ, күш-ажылчы сагылга-чурум кошкааган. Ажылдан озалдаар чоруктар хөй. Олче удуртур-баштаар даргалар сагыш салбастаан. Чамдык кижилер ажылга будун шак безин озалдап көөри чанчыл алар ыдар. Ол хамаанчок, участоктун ажылчыннарын сөөртүп турар Чадаана АТБ-зиниң автобузу безин озалдай бээр чоруктар хөй.

Участок хөмүр-даш тывыжының даалгазын моон мурнунда үргүлүү күүседип турган. Бир эвес сагылга-чурумну күштелдирип, кижилерниң ажыллаарынга таарымчалыг байдалларны хандырар болза, моон-даа соңгаар түнелдер чедимчелиг болуру чугаажок.

Сөөлгү үеде ажылдакчыларының акша-шалының банкыда акша чок дээш озалдаадыр, үр үеде бербес чоруктар туруп келген. Аар-берге байдалда ажылдан турар шахтёрларга ол улуг бергелерни таварыштырып турар. Кижилерниң хөй кезин уруг-дарыглыг, өг-бүлелерниң хереглели калбак болгай. Дүнүн дивейн, эзелег-биле ажылдап турар кижилерге акша-шалын албаска дыка берге. Мындыг байдалдаш үштынарының аргазы-ла боор чүве ыйнаан, ажылчыннарга сөөлгү үеде акша орнугга чек бээр апарган. Ол чек-биле бараннар-даа, аъш-чем-даа садып алыр дээрге таарымча чок боол турар. Магазиннер чугула херек бараннарны ындыг чектерге бербейн турар. Чогум-на оон ужурундан участоктун ажылчыннары районнуң удуртукчуларындан шахтёрларның ажыл төлевирип өй-шаанда бээринче кичээнгей салып, таарыштыр шиитпирлээрни сүмелеп турарлар. Амгы үе дээрге келир кышка оттулар үүүлү белеткээринин эн таарымчалыг үеди болур. Чадаана участогунуң үзүк-соксаал чок ажылдаарындан одалга сезонунуң үеэнинде чылыг-биле хамаарылга улуг хамааржыр.

Мерген-Херел МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинин Чадаана участогунда

Чайлаглаашкын-харыысалгалыг үе

СЕМИС МАЛ ЧУДАВАС

Көдээ черге чурттаан чораан, мал ажылының кадыг-бергезин, малчыннарның карак кызылын мага хандыр көрүп келдим. 1974 чылда «Мурнакчы» совхозка чурттап турдум. Малын чайгы үеде ол чонгуп эки семиртип алырын магадаан мен. Кадарчылар кадар оттуг одар сүрүп, чайын каш-даа көжер. Күзүн тараа шөлүнге көжер. Күзүн тараа шөлүнге база улам семиртип алыр.

А «Кызыл-Даг» совхозтуң малчыннарын көрүп чоруурга, ындыг эвес. Үш-дөрт хирес-ле кижи чайын малын эки семиртип алыр-дыр. Оларның хөй кезин чайын одар солуваас. Тайгага көжүп чедип алгаш, улуг-ла дизе чөөрбиҥ-ге хонар. Август ортан үеэнде корткан чүве дег, шупту көжүп кирип кээрлер. А оон соонда-ла, ам мал-маганыңга тараа чидиртпес дээш, оларын-биле сывыртажып тура күзээр. Оът чок черге ынчаар тырын кээрге, мал кайын семиринр. Шынында семис мал черле чудавас боор чүве.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

АМ ЧАЙЛАГЛААР

Чөөл-Хемчик районда «Искра» совхозтың малчыннары Эрес-оол Эртинеевич биле Сергей Шиник-Караевич Монгуштар 162 сарлыкты, 400 иртти кыштан хүр-менди ажыргаш, Кара-Адыр аксында чазаанче көже бергеннер.

Ам сарлыктарны улам шиай, тайга тыртым Көк-Саят деп черге чайлагладыр деп турар. Ол дээрге оът-сигеннег, катчимистиг, суглуг, чечектиг чер-дир. Мал орта барганда дыка семиринр. Ынчангаш оларның кадарган малы кыштан үргүлүү хүр-менди ажыр келген.

Иттерниң дугу хоолы дээрге, оларны кыргыдлага киргеш, база-ла тайгаже сүрүп уне бээр.

Автомашина чолаачызы сугну эккел берип турар. Мал эмнелеги кээп, боттарының дузазын көргүзүп келген. Бо чылын оларның кыштаанга электря чырыын киирер. Автосадыг база бо-ла келир апарган. Оон кадыңа акша-шалын база өскен. Амыдыралга ол чөтчин турарыңа малчын Э. Э. Монгуш таарыңган сеткилин илереткен.

Сарлык сүдүнүн үскүү инектиниңден ийи катап ажыг. Бир эвес бо малчыннар сарлыктарын саар кылдыр өөреткеш, оортан сут, саржат будуреррин организаствар болза, ажыл-агыйы-даа, боттары-даа эвээш эвес орулгалыг болуурлар.

Арагачы ДОҢГАК.

НАМНЫҢ ЧАА СОЛУНУ

Бот-догуниаан Тываның улусчу намының органы «Улусчу нам» деп солунуун бир дугаар номери алды мун тиражтыг үнген.

Солунуун редактору Мандынчы Чкаловтун «Конкурсту чарладывыс» деп материалын солунда парлаан. Ында бижип турары болза: «Бо солуну колдуунда бот-догуниаан Тываның улусчу намының солуну кылдыр тургускан, ол чүгле намның ажыл-чорудулгазын чыртпас. Оон кол сорулгазы — Тыва Республиканың бөгүнгү амыдыралын, хөй национал чонуунуң ажылмажын кандыг болдур, шак-ла ынчаар шын чырыдары, республиканың өзүлүг-ла экономиктиг болгаш политиктиг бот-башкарылгазы дээш кылдының турар ажылдарын көргүзери болур».

Солун айда ийи катап үнер. Оон адын «Улусчу нам» деп адаан. Бо болза солуунуң доктаамал эдиг эвес, аңаа таарыжыр, чараш атты тып, ногаадыры дээш конкурсту чарлаан. Чараш, ханы уткалыг ат тыпкан тинлекчиин 500 рубль-биле шаннаарын шиитпирлээн.

Бот-догуниаан Тываның улусчу намының политчөвүделинин даргазының оралакчызы Геннадий Иргиттин «Намы чок чонуу басты бээр» деп эгелиг үүүлүн солуунуң ийиги ариннда берген.

Бот-догуниаан Тываның улусчу намының төөгүзү байлак, назыны узун, ажылхерээ чончу, алдар-ады мөңгеде бедик чоруурунуң магадыралы быжыглап турар. Оон бир бадыткалы — бөгүниден бээр доктаамал үнүп эгелээн «Улусчу нам» деп солун. Оон кол сорулгазы — чонну БТУН-нуң Программазына. Саазырыга үндезилээш, намны долгандыр сырый каттыжары, нам үүрлериниң организасполитиктиг, дайынчы аргашиниээнин бедидери, намның чоокку, төнчү эчис сорулгалары дээш коллективтиг агитатор, суртаалчы, организакчы, демиселчи болуру деп, автор ук үүүлүнде демдеглээн.

Республиканың сарыг-шажын иитилелиниң Кызыл-Мажалыкта салбырының даргазы К. Бойбуунуң «Бүзүрээр болганда деткиир апаар», Д. Монгуштуң «Улусчу нам референдум дугайында» болгаш өске-даа материалдарны, фото-чуруктарны чаа үнген солунда парлаан.

Солуниуп редакциязы Кызыл-Мажалык суурнуң Октябрьская кудумчузунуң 43 дугаар бажыңында турар. Чагааларны бо адресче бижиир.

Бистин корр.

КЫМ БУРУУ ЛУГУЛ? ЧҮНҮ КАНЧААРЫЛ?

90 чылдың август айда Москва чорумда, «Россия» гостиницаның баарында майгын хоорайжыгаш турукан, оон чурттакчылары чүүн-бүрүн уткалыг лозунлакаттар бижип алган турар чораан. Ол-ла чылын орай аузун — ноябрь төөчүлелиг аңаа чеде бөөримге, биеги-ле майгыннар база ол-ла чериндe турбушаан болган. Барык чыл чыгам ол майгын-хоорай «Россия» чаныңга турган. Ынча үе иштинде ол та чеже даштыкларның караанга «совет демократияның чогаадымы» кылдыр көзүлген.

Ам бо бистин Кызыл хоорайда Дээди Совет бажыңының даштында турукан ийи майгын болгаш бир ногаан өг Москваның төөгүзе турган ол майгын-хоорайның биче хоолгазы кылдыр кижээ сагындырар-дыр.

Бир эвес ол акцияның эгелекчилериниң салган кегелдезин өзугаар чурттаар орансаваам багай эзы чок, эрги, тар, хиреліг дээр болза, Кызылдың, харын-даа республиканың чурттакчыларының бүрүзү ол керегдерге ол кузелин эвес чүүлдү дүрген-ле карактан чайладырының чуткулу төрүттүнер деп чүве билдингир. Ынчангаш ол-бо хуралдагылаанныр-даа.

Ийиги хүнде-ле таваржып болур вариант тыптып келген: майгын эзлери Светлана Оюнга болгаш Леонид Чүгаага интерп умчилерин общежитиезинден баштайгы дээреде бир өрээлди, оон соонда кадык камгалал министри турган М. Б. Чүглуриуң өг-бүлезиниң чурттан турары үш өрээлди бээр дишхеннер. (М. Б. Чүглур сайыт ажылынан кадымын байдалы-биле халашкан, ам чаа квартира болуу бээрин маңаан турар). Ол шиитпирин эрге-чагырга төлээлери майгын эзлериниге дыннадырга, олары чөпшээрешпейн барганнар: общежитие эвес, ангы квартира берикер деп негээннер. «Чүге мынаайын бардынаар?» деп. С. Оюндан ол дораан сонуургаан мен. «Черле общежитие кирбес бис. Общежитиеге чурттаваш, эмия эрттир түрээн бис, бичии уругларга аъш-чем безин хайындырып бээр арга чок, донуп-дожан пат болган бис. Чаңгыс өрээл общежитиениң бергеш, оон дөмей-ле негелел каалтаалар-дыр ийиш» деп, ол харылаан.

Бо-дур. Кижилериниң эрге-чагырганларга ол хире хөөнү калган, ол хире бүүрелп өскен. Ам-ам оларның хоорай ортузунга майгын, өг тиг ап турарында республиканың-даа, хоорайның-даа эрге-чагырганларының бүрүзү дорт-да бар. Эзлээн бажыңындан индиция кужу-биле ундүрткен өг-бүлеңи мурнунга тудуп алгаш, политиктиг кезек күштер ол фактыны са-ла ажыглап турарының аңны ында бижиттиргеш лозунгларның утказындан, микрофон туткан кижилериниң сес-домаанын байдалынан илдеп. Безин чадаарда шолле микрофон дерилгезин ол өг-буле боттары канчан ындыг белен турзуга шаан алыр деп, оны кайыын алырыл? Өөнү ким эккел тип каанын?

Бо барымдаалар бар-чоктадаа, «Хостуг Тыва» деп шимчээшкиниң төлээлери ында кескулейнеп, дурал кылыр дээрге ультиматум чарлап турарын бодаарга, оларның бижээн сценарийи-биле болуп турар көргүзүг дээрги ындыгла чажыт эвес. Эрткен неделяның четвергте, 14 шакта Улусчу чогаадылга бажыңынга бажың чоктар иитилелиниң төлээлери-биле хурал болур дээн. Чеде бээримге, катканы дурал болур боор — «Хостуг Тываның» төлээлери Вячеслав Салчактың, Андрей Ашак-оолдуң негелдезин күүсетпеске, олар: «ындыг болза, бистин маңаа олурган хереэвис чок» дээш, эвлдан кылаштап үүе бергеннер. А бажың чоктар иитилели чокта хурал кылырга-даа, кижи бодуу бодунга чугаалаңганы-биле демей шыкажыл. Чаазак төлээлери болгаш дурал сонуургаан кижилер хей чеге үеэнин эрттиргеш, куруг тарай бергеннер.

Чүге хурал болбазаны ол? В. С. Салчак моон мурнунда «Деткимче — Содействие» солуниуп редактору болуп турган. Чыл чедир безин аңаа ажылдаваанда, ук солуниуп турзузукчулары В. Салчакты хадап каанкан. Чүү дээш? Бо талазы-биле таймлыбылар ангы-ангы. Тада бурузу болуунуу шын дээш чидыпкан. Амгы үеде «Деткимче—Содействие» редакторуниуп эдбан-хулээлгеши Г. Д. Мурыгина күүсеттин турар. Улусчу чогаадылга бажыңынга демиг болур дээн дурал-та Г. Мурыгинаның олурушпаанын А. Ашак-оол негээн. Хурал эрттирер дээн дерге — Чаазак Даргаының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап ол негелдеин арай эзчок деп көрүп, журналист кижини чорзун дээрге Парлалга дугайында хоойлуга таваржып боор деп дадаалаарга. В. Салчак турып келгеш, «Мурыгина бо чүүлдү дөмей-ле шын эвес чыгыдар» деп каразаан. Чугаалажышкын кандыг бир түнелге кээп четтикпейн чыдырда, В. Салчак бодунуң талалакчылары-биле кады залдан үнгеш чорупкан, артыан улус аланый берген дамайланып чыдып калган.

Аңаа улустуң репликаларын дыннаарга, «Хостуг Тываның» аны бажың чоктар иитилелиниң (оларның бирээзи бо, өскезин ол деп ылгаары берге, чижээ, А. Ашак-оол үш талаадан чорун турар — «Хостуг Тываданы», бажың чоктар иитилелиниңден, чазак чериниңден) ол кылган үүүлүн бурыу шаан турарлар. Кандыг-даа чугаа-домак чокка, бир журналист кижиге хорадааш, политиктиг шимчээшкиниң кежигүнери шупту үне машнажырга, чыылган улустуң хей кезиниге эдепсиннигг болбас аргажок. Бир эвес Г. Мурыгина болган чугааны шын эвес чыгыдып каар болза, оон-биле судтажып болур эрге В. Салчакта бар. Хей улус мурнунга ол ийи кижиниң көрүшпес чоруун бараалгадып, могатынчыл турары чараш эвес болгаш өске кижилерни хүндүлевеин-дир.

«Чоп олурар чүвел, ооллар, дурген үнер-дир!» — деп, дыннаг-үш үнерге, баштарында сарыг пес диленгеш багаан адаан ооллар оларның аайы-биле база үнүптүлер. Болум сагыжымга ол ооллардың көөгедим-даа. Үнер-үнезиниң ооллар боттары-ла билир турду ыйнаан, кым-биринг дужаалы-биле маниап каары кижиниң чоргааралынга аңчыы дегет болгу дег. Кысказы-биле чугаалаарга, бажың чоктарның политиктиг проблемазы-биле катай политиктиг ыйыдыышкыннар, хууда чорудээлер шупту-ла чангыс улуг досказарже саарлыг киргеш, эрнин ажа хайдар боттары-ла билир турду ыйнаан, кым-биринг дужаалы-биле маниап каары кижиниң чоргааралынга аңчыы дегет болгу дег. Кысказы-биле чугаалаарга, бажың чоктарның

КАРА ПАШ

(Чеченчиткен чугаа)

Бо таварылга Тываның база бир чараш булуну болур ак хөрестиг бедик тайгаларлыг, каът-каът сайгырак ышкаш, сарыг-сарыг даглар лыг, мезиниг бүүрелчиннерден бүткен делгем ховуларлыг Эрзин уунга болган дээр. Ол дугайын мөлдай, тывалай аарак чассыды чугаалаар, чаагында сыртылаштыг, чараш хөрээжен кижи хөөреп орган чүве. Силерниң тывынгыр мергеп угаанныларны, баштак сеткилиннерни, чөп-чижектиг хөөнү сыныларны, бурган . башкы чаяан, аяныг овур-хевирлерни олурган черицерге олла хевээр хүндүлеп артып калдым. Кады каттыржып органывыс тыва улустуң алдарлыг ийи агайларын хөрүчилер кылып алгаш, дыннаан чүвемни колдуунда өскертпеп, ол-ла хевээр төөгүп бээрге чөпшээреп көрүнер.

Бир-ле катап ол черниң буян-кежиктиг, назы-хары дөгүй берген хүндүлүг анчызы, шай, таакпы садып алыр дээш садыг-делгүүр кезип хүнээши, арыг агаар тынар бодап, кудумчуга үнүп келген. Бир көрүптер дээрге, Кызыл талазымдан кылагар «чиик-кара» чыдыкнадып келгеш, довураан бүрт кылдыр тура дүжерге, ашактың думчуунга ажыг ыш хуюксүш дээн. Ол азырыпбышкырып: «Ом-ма-ни-бадмихом» деп четтикпейн турда, машинадан күү шырайлыг, бажы көк, назыны дөгүй берген хирезинде, адааның чиги хөлчок дарга, чырыш дээш хая көөнүп чоруй барган. Оон соонган бажы биле мойну дулгуйту тутчу берген, мешпек «молдурга» дарга майтаныр-шортаныр чоруй, байыр чедирип дүжүп келген.

Демги анчы дээргилер-биле мендилежир дээш, адыжын саазынга чода туткаш, дап бээрге, сураг, хыйыр-кылчаш кылынган. Ашак эгенгештин аваа чыткан борбак дашты барып тепкеш, будунун улуг-эргээн булчудуп алган. Арат чонуун оюа хүндүлүг дарга-лары, хая кырында чүмалар дег, хере теп алгылаан, хемни, суурну, тайгаларны кедээзинде көк дээрни шинчилей көргүлээш: «Ажырбас-тыр оо!» дишкеннер. «Ажырбас дээрге, эки дээн-дир. Эки дээрге, теогини дээн-дир» дижип, ангаа турган кожуун даргалары туннел үндүрүп, адыш часкаар чыгыы, сес бүрүзүн айтыышкын кылдыр саазын кырынга «деңгүр-оолдан» алганнар.

Эренгей чүвени тодаргай, негелделиг хөөнче шилчидер соруга-биле улуг дарга серт кынгаш, кедээзинде дагда өлчей удазыны хевирлиг тырыкланып турар бедик суургаары баштай мактап тура, оон бактан, кадыкшылга хоралыг дээрзин угаазылап көргеш, келир беш чылда моны дүжүрер чүве-дир деп чарлык болган.

Тус черниң ээр кара даргазы ол айтыышкынны чүрекке чоок, чүүлдүгүнүн хүлээп алгаш:

— Бо аалчыларывыска чүүн-баазын аъш-чем херек. Мээн машинамга олурупкаш, өрү «Сылдыста» картошкадан барып казып эккел, шүве — деп, анчыныр кулаанга сымыранган.

Ол ам машина соонда тырлы берген. «бир дугаарныг» чолаачызыче каш-даа чылыгчымчак көргүлээн. Оозу дээрге «хаандан хаалгачы кончуг» дээнзиг, орукту улуг-ла херекке албайн, дээр актап куштадып орган. Ашак кузар часкаш, «Доктаадыптынарам» дээн — харылаваан. «Кужур оглукум» дээрге, ойташ кынган. Ашак бичин хей үнүп турар тигге думчуун устурүп алгаш, кара угаан-биле хүл бузурадып: «Картошка деп чүзүл? Оът-сиген безин чедишпээнде, ол канчап дестели бээр болду. Элдепейлиг, але? Чо-ок, бистин даргаларывыс оны кайын чазар. Картошка хамаанчок — кажан, канчаар сиген кезерин айтып бээр улус чорбажыкпе. Эвир чылын кедээр Шави-Кудуруунга дырбыл маргаа кезер дээш, шалгы шалып орган, салазын кыйзын алдым чоп. Ам оны сактып канчаар боор, мээн-не бүүрүм ыйнаан... Даргаларым мени мана овлар боор. Шак бо аалдар-оларнын аъш-чемин таптыг таарыштырып билир чүве иргн бе? Бергедей берзе, мээн аалымда эвир чылын аскактап кыштаан шокар өектиг шилегени бооп бергей-ле мен. Ядараан, мээн хыйланчак аваам оны чагдатпаза хөөнү. Мындаа бир дыннаарымга, «Улуг даргалар хой эъди хамаанчок, балык эъди чоогларвас, оон чүгле үүргенезин сеерээ-биле илдиртип, вас дээр чүве дээнигей» деп органыгай. Адырам, ижер чүве кандыгыл? Бистин бо кезек аалдар «тарак-турак» дижип алган, бүстүг сава бүрт кылбас чон болгай. Оода чадаарда, Тес улузунун шуурууннга сакпын хойладып каар чүвезин безин өөренип албас, чегенчиин көрем. Өске кожуунларнын каларчылары хойтпаан тип ижип алгаш, эртен кезек саадапкаш, хеп-хенертен тура халаап, мал-маганын кадарын чоруй баар. Кежээзинде көөрге, шөлээзирел, кадайларынын баштарын сүйбап олургулаар дээр-дир. Ында багай чүү боор. ында-хаая бо-даа кижи сүйбаксай-ла бээр чүве-дир. Кара паштан эрткеш, «Кара аяк харыылыг» деп чүве база тып алганнар-дыр. Мындаа бир куда дүшкеп аалга. «Хемчик чүүттүг мен» — деп, бир эр хертеленнип-ойтанайнын турбажык бе. Эженне бо, яжер-даа ышкаш, арага-дарыже сагыш човап канчаарым ол? Мен чокка-ла олар оны боттары билир. Таарыштыв шилип каан суксуну ында-ла ыйнаан... Шынаа, мээн кара пажым кайда чоор?! Ээх, баштын чөгенчиин-даа. Нарын баар орук хажыызында шиви дазылыныр адаанда чажырып кагдым чоп, доңгайты салбаан-на ышкаш-тыр мен»... деп боданып чоруур аразында «УАЗык» чедер черинге кээп шүүп дээн.

Идегелдиг шапкымчывыс, дискек караа четпес ак хериниң артай баскаш, мангырзын дег шылба ногаан хылбыыштарны дөрт боодал чедир тура соп алгаш, өөрүшкү-маныйдыг кожуун төвүнүн столовая-зынга үлдап келген.

— Эът-чем колдуунда болу берди. Сени манап турдувус. Картошкан эккелдип ыйнаан, але? — деп, «бир дугаар» диштерин агартыр хүлүмзүрүп айтырган.

— Ийе, белен дарга, бо-ладыр! — дээш, күжүр анчы ийи ыспак чиигир ногаан бүрүлерни сүпүп чыда, артында дискек кырынга олура дүшкен.

Ээр кара дарга карактарын чидидип алгаш, ашакты өрүмиевишаан, эзер тепкилеп, кончуу суогей апарган.

— Сенээ мен картошканың сывын эвес, оон дөгүнде чемзиг дүжүдүн казып эккел диидим чоп. Угаанын чангаш, соора кырый бергенин ол бе. Эйчек-Кулаг!..

— Та, дарга, ким билирил оны. Борбак-сарбак деп турбайн, моны хээп алза, кандыг боор — деп, думчуунга тулганда бызаа сүтжу дээн ышкаш, ацчын алдырбайн тургаи.

Оны дыкнааш, даргалар чир-шоя дүшкен. Ында бирээзи олурган:

— Дүү ол пил саваларга суп каанар. Каш хонарга, оларнын аразында борбак кызыл чүве үнүп кээр. Соруп чиир, ёзулуг амданыг чемни ол боор — дээш, диван кырынга чуглуп чыткан.

Аалчылар аъш-чемни чооглап, дыштанып алганда, ам канчаарыл деп айтыныг тургустунуп келген. Райкомнун бир дугаар секретары сандайында чымчап калган, кезек боданып ора, мындыг суме катган:

— Хола каъктыг, хоочун коъктут, бо ашак дээрге, чок дээн анчы. Шыгаагаш, ада бергенде, араалыг боозунун үнү шыйтыгайнып турар. Агаарлавышаан, анааш келзе кантыг боор, даргаларым.

— Шынап-ла, кескуленчеп, мадаа чүү канчап турар бис. Чөп санал-дыр.

Ээнгилерни дыгыдып алган даргалар, буу-хаа дегерипкеш (улус сезик албазыбиле), совхоз директорунун адаа ирип калган, чамашкылыг сарыг-шокар «УАЗигиндее» олурупкаш, соганайнчып. Нарын. Качык кайы сен дээш халдып органнар.

Владимир КАРА-САЛ.

(Уланчылыг).

БАЯН-ТАЛАМ

Ораан чүртта чурумалыг булунар хой,
Оларны мен эргип, кезип каазын көрдүм.
Ынчалза-даа хиним тудуш, хайыралыг,
Ынак аваам куспаа ышкаш Баян-Талам—
Өскертиннес, солуттунмас,
Өгбелерим чүрту-дур сен, Баян-Талам.
Ээжээмни чиилеп келир элезиниг,
Эштип өскен эрееннерим ол-ла хевээр,
Аъттыг-чадаг өөрүм-биле чаржып ойнаар,
Аңдаштанып чассып чораан ыштарым бо!
Чашкы шаанныг алдын хүнү,
Чарлып болбас, сорунзалыг Баян-Талам.
Арбай-тараа хову-шөлүүн оны болган,
Арбын малдыг, аржаан суглуг, аныыг-мемниг,
Ажы-төлүн ажыл-ишчи, сөзү чымчак.
Ачы-буян, кежиин улуг черим-дир сен,
Аас-кежиим узуп төтпес,
Аа суттуг авам ышкаш, Баян-Талам.
Хемчик биле Чадааныың үнүн каастаан,
Хээлер-даа дег, угулзалай чаптыг берген,
Аткан дайда аккыр чараш бажыларын
Адышта дег илчирбелей өөстүп чыдар,
Эртечи хүн хереллери
Эргеледип ойнап келир—Баян-Талам.

Владимир СААРЫМБУУ.

КАНЧАП ЧОРААН УЛУС БООР БИС?

Дөртеи, бежен чылдар эртти.
Төөгүвүс балаттынмас.
Тес-Хемниң ховулары
Дендии-ле бай турган ийин.
Агар даанын делгемнерин,
Алдыы, Үстүү Шыныаларын
Кодан-кодан хойлар ышкаш,
Хоор-сарыг чээреннер долуп
турду.
Төрээн черниң шак ол байлаан
Төтчеглекчи кырып каапкан.
Элеш кыныыр чүве-даа чок,
Ээн шол о артып калган.
Төтчеглекчи дээрбечилер
Төрээн черим хыныр турда,
Эрге туткан өштер безин
Эмин эрттир турдулар чоп.
Кажан шагда төнмейн чораан
Хайыраан-на байлаавысты
Камгалап аар харыныс чок,
Канчап чораан улус боор бис.

Биче-оол ДОЮНДУП.

ХӨӨМЕЙИМ

Дудускектиг дагларымның бодамчалыы,
Чугаакыр хем, хөглүг арга аян ыры,
Тумен чонум топтуг чаны, омак соруу
Шуптузу-ла сенде сиилеп, хөөмейим.
Чүгле чаныс чаяаннытлар сени ыдар.
Чүс-даа катан дыныазымза эрикпес мен.
Сеткил-хөөнге өпей ыр дег таалаачыг,
Сергек үлүг дыңгылдайым, хөөмейим,
Өртемчейде хөөмей мрлыг чоннар бар бол,
Өскелерден Тыва черле онзагай сен.
Төрээн чонум чоргааралын хайныктырып,
Төвчү чокка куттулуп чор, хөөмейим.

Чап ЧҮЛДҮМ.

«ҮДЭЭШКИН»

«Горбачев АКШ-че
Кажан ийик, көжер»—дээн-дир.
«Канчангаш»—деп айтырыныза,
Харыызынга сөзүм чаныс.
Чүртту баштап билбес-тир деп,
Чугаа-соттан дүшпестээнин,
Аныыктар солунунга
Авторлар шагда бижээн...
Аазаан сөзү, албан-хереэ
Ара дүжүп, сандаралы...
Амыдырал «кашпалыныче»
Албадааны чазыг болду.
Чырыткылыг ССРЭ-ни
Чылбыга дег сыырыпты...
Чуттуг хереэн миннир туржук,
Чуртун солуп, дезери ол-дур!
Чонну сорган хостут өртек,
Чораан уунче ажыт кирзин,
Рынокту, кризисти
Ынаар сөөртүп алгаш барзын!

Аракчаа ОНДАР.

ЧАҢНЫК ОДУ КЫЗАҢНААНЗЫГ...

Өске кижи кадайынга ынакшааштын,
Өскүс-чавыс сени кааптар күзелим чок,
Өртемчейиин боду ышкаш кара чаныс
Өртээ турбас ынакшылым үлевес мен,
Оон-биле эргим сарыым тудушталган,
Орук-чирким чырыткызы болу берген.
Чырык хүндүс хову черге ийи кижээ
Шыны-биле чаныык дүжүп база болур.
Мыя мону болай каапкаш, сөөгүм сирлээр,
Мырынай-ла күжүр чүрээм ажыыл ыныыр...
Чараныны кулу көрбейн чову дээзиг,
Чаныс менче чаныык оду кызаннаанзыг...

Монгуш ДОРЖУ.

ДӨРТ БУТТУГ КИЖИ

Кижи черле дөрт даванныг болур ышкажыгай дээриннер чадавас. Ийи холу-биле кады ыыдыг чүве-дир ийин. А Сонгу Казахстанга төрүттүүген бир ооп ылап-ла 4 буттуг кылдыр төрүттүүгеп. 2 холдары-биле хатай санаарга, ам 6 даван-даактыг болганы ол. Петропавловск дээр казах хоорайнын эмчилери ооллун ада-иезинин кайызын-даа шинчип көргеш, кан-кадык улус-тур дээрзин тодараткан. Солун чүве ол ооп ийис эки болган.

(«Труд» солундан).

ҮШ ЧИҢГИНЕНИҢ СЕКРЕТАРЫНЫҢ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

(Уланчызы. Эгези № № 77, 79, 81 «Шында»).

IV

Мен болаарымга, Брежнев биле Косыгинниң аразында шала эпчок чүүлдерни Николай Александрович Тихонов тывылдырып турган хире чүве ийин. Ол Косыгинниң оралакчызы тургаш, оон орнунга дыка-ла олуруксаан, ону чедип аар соруга-биле Брежневче важок чыгаалап турган. Чүге дээрге аныык турган, ол Днепропетровскиага оон-биле кады ажылдап чораан кижи-дир. Леонид Ильичиниң кадайы Виктория Петровнага үргүлүү белектер бээр. Черле ынчаш бирги удуртукчуларга чашчаалаашкын дугайында семзаурели база бижиир мен. Чүге дээрге бо үеде база-ла ындыг чүве бар.

Брежнев үезинин эн дээди чалазы 1975 чыл дег санаар мен. Тиилелгеним 30 чылын демдеглээн. ССРЭ Хельсинки хуралынга киришкен. Чүрт иштинин байдалы эки, тайбың чаагай үе турган, улус ажыг-чемниг, төгүг-догаа. Бир эвес ол үеде Брежнев пенсиялай берген болза, чоп ону эки сактып чоруур ийик.

Амгы үеде сес-биле кылып турар чүүлдерни херек кылында боттандыварны берге турган болгаш, оларны сонгаладып-ла турган. Оон соонда хамык халаптыг болуушкуннар эгелээн болгай. Чаныс беш чыл дургузунда өөск политиктер — Суслов, Брежнев, Андропов, Черненко, Подгорный, Пельше, Устинов, Киселев, Рашидов оларны мөчүгүлээнин база ожаап көөр апаар. Оларны ам чүү-даа деп турар болзувусса, дээзи эрге-чагырганы составындан барык-ла хары угда ол хире хөй кижинин «үнүп чораанын» политиктиг кризисти тывылдырган деп болур.

Ол-ла ондактыг беш чылда Андрей Павлович Кириленкону ажылдаан чайлаткан. Кириленко биле Брежнев өжыт улус, кайызы-даа 1906 чылда төрүттүүген. 1962 чылда ол ТК-ныың Президиум (Политбюро) кежигүнү. 1966 чылда, ТК секретары болган. Оон харыылап турганы камгалал үлетпүрүнге, экономикага салыышкынының дугайын чугаалавас мен. Чүгле билир кижилер ону кезек үеде шыырак ажылдап турган дээрзин дыкнаанымны демдеглээйл. Бир эвес ол чогуур үезинде пенсиже үже берген, аныяк кижээ орнун чайлап берген болза эки турган боор. А Брежнев база Политбюронун өске-даа кежигүннери кырган эжинге чаа политикке чайлап бер деп сөглептер хире дидим эвес болганнар.

Чеден биле сезен чыллар аразында Кириленконун кадыы дыка баксырай берген. Мээ дамырларынын сиилерозу хоочурап бар чытканынан ол хөлчок үттүүчал апарган, чамдыкта кым-биле чугаалажып орарын безин салчаптар турган, чугаазы кандай, орта билдинмес болу берген. А ол Политбюродан чоруксаваан. Бир катап оон айтырыын пленумга чугаалажыр кылдыр киирер деп турган, ынчалзадаа Кириленко шөлээлен үнүп келгеш, Брежневче долгаш (мен ол чугааны бодум дыныаан мен), мынча дээн: «Леонид Ильич, шөлүүм үезинде эки дыштанып алдым, кадыым эжикиди, бир эвес силер хуудa удурлаамас болзуварээ, улаштыр ажылдаарыга белен мен».

Ону дыныаан, Брежневтиң каваа улгады берген, бажын чайгылады, оон кезек болаңгаш, улуг тынын чугаалады: ыыдыг-дыр. Андрей, уламчылап ажылда че. А ол ажылдап ажык-дүжүк чок турган. Болунуп-на , дуралакчылары чүве чугаалаарга, чамдыкта ужур-утказын билбейн баар, эрээн аанныр тайылбырлаар дээрге хорадаар, ынчалдыр билдинмес чүвелер чугаалаар турду.

Ынчалзажок Кириленкону чайладыр ажыл будуу чорур турган. Бо талазы-биле бир кажар болгаш угаанныг балым кылдыгам: СЭКП-ниң XXVI съездинге ТК кежигүннериниң кандидаттарынга киирер деп турар кижилериниң дамзынын номчуурун аваа даасхан. Андрей Павлович ол дамзынны кончуг багай номчаап барган, шок дүжүп будалып, чамдык аттарны салчаптырып каапкан. Чаныс сес-биле чугаалаарга, делегаттар оон байдалы кандыгыл дээрзин херек кырында көрүннер. Кириленконун соонда делегаттарга М. С. Горбачевту «көргүскеп», ол революция комиссиязының составындагы талазы-биле саналды номчаан. Бүтүдете ол таварышкан: аныяк, шевергин, чугаакыр.

1962 чылдың сентябрь эгезинде Кириленкону пенсиялаар дугайында шиитпирим Политбюро мөө-не хүлээп алган. Ынчалзажок ол дугайын, чүте-ле чүве ийик, партиягa болгаш иитииледе дыштанып барган. Улустуң билбезин кандыг-бир кижи-даа ышкаш кылдыр мынчаар-ла шиитпирлей тыртып каан, Андрей Павлович боду база-ла ажылынга чогуур үезинде чедип кээр турган, чогум аваа кым-даа кандыг-даа даалга бербейн-даа турган болза.

Чоорту байдал анчыы кончуг апарган. Сентябрь төнчүзүнде Брежнев Бакуга чораан, важок байырыныг болгай аан-чорук ол. Хоорайның шөлдериндe Политбюро кежигүнериниң чуруктарын аскылап каан турган, а оларның аразында улустуң эки билири Кириленконун чуруу чок болган Янзы-бүрү «дидир-дидирлер» көөдеп келген. Октябрь байырлалы келген, база-ла оон чуруу көзүлбээн. Ол-бо дээн чугаалар улам-на хөрлээлээн, бисте, ванакайын, дээзи удуртукчуларга хамаарыштыр черле ыныыр болуру ышкаш, ынчыг, чүдек хевирлиг апарган. Чижээ, Кириленко партиягa болгаш күүнеге удур улуг аллагаалдаар кылган, уруу чижек садыг кылып турар, а оглу даштыкыже дезе беогеи деп хоп чугаа калбарган. Кым-даа ол бүтүүн шын эвес дивээр, кижиниң төлеп-мөөгүн камгалаар болдаваан. Шупту-ла Брежневтиң мөчээни-биле холбаштыр болуушкунларже шымныыкка.

Чүзүн-баазын хоп-нүүгүл Андрей Павловичиге база оон өг-бүлезинге кайы хире берге болганын даап бодап каары нарын эвес. А чогум Кириленко дээрге копчуг кижизиг, эптиг-эвилеп, кандыг-даа албан-дужаалы хамаан чокка кижилерге кичээнгейлиг, ажыл-хереэге ханы бердинген кижи чораан. Оон ол эки талаларын билир партия болгаш ажылагый ажылдакчылары чуртту база бир улуг ажылдакчызын пенсиже шилчидерде ыыдыг чигиниг, өөдежок кылдыр ажылаадыныа таарымаанныр.

О. ЗАХАРОВ.

(«Гласность» сеткүүлдүн кезек үеде үнмейн турганындан бо очулга элээн үзүктелишкиниг үнүп турар. Уланчылыг).

Г. КАСПАРОВ: «2000 чылга чедир...»

МАНИЛА. (РосИТА-СЧТА). Филиппиниың президентизи Корасон Акино ак таланың ноян баарында оглу-биле ийи карак көш кылган, делегей чемпиону кара тала-биле базала аныа дужаштыр оолбиле ийи карак бурунгаар көшкен. Шак ындыг ажылыг делегейнин 30-ги, юбилейлиг шыдыраа олимпиадазы ында эрткен воскресеньеде ажыттынган.

Бо улуг маргылдаада 112 чурттарның командалары киржип келген, оларның 14-ү мурнундагы ССРЭ-те турган чаа күрүчелерден, 3-ү мурнундагы ЮСФР-те турган үш күрүчеден барган.

Филиппиниың хөрээжи президентизи Корасон Акино маргылдааларның киржикчилевиге байыр чедиргеш, чедишкиннерни күүзүп, оон соонда Делегейнин шыдыраа Федерациязының (ФИДЕ) президентизи Флоренсио Кампоманес барык үш неделя уламчылаар бо олимпиада бүрүнгү оюнну нештереднонге салдарны чедирер деп дилегелиг илереткен.

Ажыдыышкын байырлалын ат-суургулуг филиппин човаажы Лев Салоснының национал таныдарны болгаш ырларны күүсеткеш бир онзагай таалаачыг хевир киргген.

• • •

Манилага чедип келгениним соонда берген интервьюзунга Г. Каспаров бо таварылгада Олимпиадага тиилел үнер тергини эки аргалар Англияның командазында бар деп айыткан. «Ынчалзажок кол шаннадлар дээш демиселди «улуг дөрт» — Англияның, Россияның, Украинаның болгаш АКШ-тың командалары боттарының аразында чорудар аваар» — деп, делегей чемпиону айыткан.

Каспаров ЮНО-нун Югославияга удур киирген хемчеглери-биле холбаштыр бо олимпиадага Югославияның командазы кириплезиниге сеткыл хомудалын илереткен. 40 чыл дургузунда ол команда шыырактарның санынга турган. Мында Босния-Герцеговинаның, Словенияның болгаш Хорватияның командалары киржип турары база эки харын, олар биргезин көрүтүп болур деп, ол уламчылаан.

«Эгезинде мен Россияның командазы маргыш чок тиилеп боор деп бодап турдум, ам бодаарымга, ону чедип алыры дыыл берер. Ак-кара шөлдерге эндиг демиселге кыптыгар боор» — деп, Каспаров демдеглээн.

Келир чылын Лос-Анджелесте эртер делегей чемпиону ат дээш маргылдааларга хамаарыштыр бодалдарын ол база илереткен. Испанияга келир чылдың январьда эртер Шорт биле Тимманның аразында маргылдаадан Шорт үнүп келирп чадавас. Бир эвес ындыг болур болза, ол чорук делегейге шыдыраа хөгжүлдезиниг идиглиг болур ийик, чүге дээрге Шорт болуунун удурлажыкчызыдан үстүн аныяк (Шорт 26 харлыг, Каспаров — 29, Тимман — 40 харлыг).

«Ажыы-биле чугаалаар болза, мен тиилеп алыр сорулгалыг мен. Шорт биле Тимманның кайызы-биле-даа ойнаары менээ хамаанчок. 1996 чылда делегей чемпиону ат дээш маргылдаага тиилелгени чедип алыры нарын айтырыг апаар. Ынчан дыка аныяк болгаш салым-чаанныг гроссмейстерлер-биле ойнаар ужурга таваржыр. Чижээ, Василий Иванчук (Украина) аза Висванатан Ананд (Индия). Канчалза-даа бо үс чылдың төнчүзүнде чедип делегей чемпиону боон артарынга идегеп турар мен» — деп, Гарри Каспаров медеглээн.

КРОССВОРД

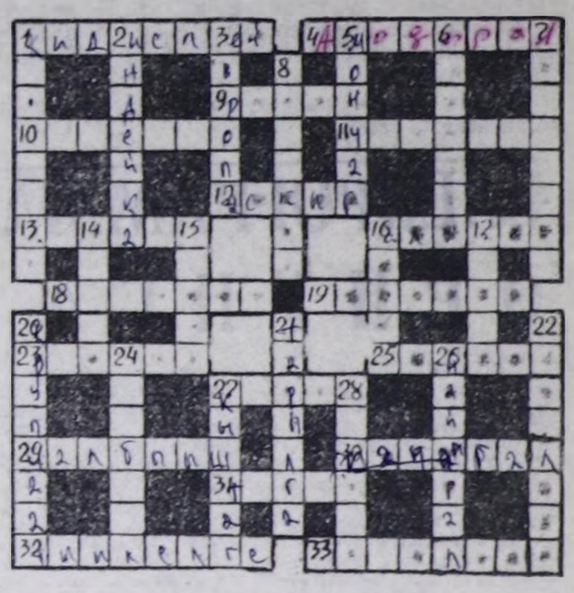

ДООРА ДУРГААР: 1. Баштайгы тыва ужудукчу. 4. Чурттарга, тын. 9. Сураглыг француз скульптор. 10. Москвада Таганка театрының артизи, кинорежиссер. 11. Тоолчургу чугаа өзугаар кырынга Христосту хере аскан тей. 12. Өөр чылгы баштыны. 13. Монгун-Тайгада хем. 16. Кургаг черде кезек аргалыг суг баары. 18. АКШ-та штат. 19. Сиген белеткелиниң бир кезээ. 23. Курил ортулуктарының бирээзи. 25. Боонун бир хевири. 27. Совет күрүнемин коскуу ажылдакчызы. 29. Хиктелип хыл турар от. 30. Каража, чидириг. 31. Бир харлыг хой. 32. Мөөрейге, тулчуушкунга чедишкин. 33. Кара-кара каттарлыг чалан үнүш.

УЗУН ДУРГААР: 1. Кыжын соокта шээр малдың дүгүнге чыпшына доңуп, астына берген чоруур доштар. 2. Азырал куш. 3. Дип. 5. Мал моймунга баглап каан чоруур баг, чеп. 6. Ук дамчыыр салгал. 7. Пенза области район төвү. 8. Активчи, соруккур чорук. 14. Кыргыс улустуң сураглыг маадырлыг чугаазы. 15. Сиилбип, чараштап каан тускай сава, кундага. 16. Ыныш кезээ. 17. Полтава области хоорай. 20. Эки сорттуг далган. 21. Часкы хову ажылы. 22. Бай-Тайгада хем. 24. Бажын иштинин эдилели. 26. Кызылда кинотеатр. 27. Малчын турлаг. 28. Н. Гоголдуун «Рождество бетинде дүн» деп тоожузунун маадыры.

Кроссвордту Николай СЕГБЕ тургускан.

Ийи эр баш эмнээр дээрге, акшазы чок болган. Бирээзи өскезинге суме катган:

— Ындыг эвес-тир эш. Орукка турып алгаш «канчилер» өттүнээл, эндере торгаал кылгаш, акшя чыып аар-дыр.

Кызыл пөстер баглап алгаш турупканнар. Бир машинаны доктаатканы:

— Орук дуруму үреевиер. Штраф төлевер — деп-тирлер.

Машинадан бута дег чыр эр уруу келгеш, демгилерни чуда берип, тепкилеп каапкаш, чоруй барганнар. Чеде чыткаан эрлер мынча дишкен:

— Номерин сактып алдын бе, эр?

— Ийе. 43-45

— Үжүктеп каадыг болдуу

— Майыктаалтарга чүү ындыг үжүктер турар чүвел!?

● ● ●

Василий Иванович биле Петька эштип турганнар. Василий Иванович бир шымынгаш, үне халып келгеш:

— Ырыктаажым уштунуп калды ышкажыл, Петька. Садып эккелем.

Петька беш минута хире болганда, бооставы чарылгыже алгырган халып орган:

— Акта-ар!

— Че, канчаар, мецээ кандыызы-даа бол ажырбас — деп, «ак-тыр» деп. дыннаан Василий Иванович дүште-даа чок харылап-тыр ийин.

● ● ●

—Па, даргa, силерни элээрлер иннителиинде кирип алган деп дыннадым чоп, канчап арага ижип орарынар ол?

— Шын-шын, кирип алган кижи мен. Ядараан, бо айныы кожингун дадывырын төлевейн барган ышкажыл мен.

● ● ●

Үч чок эзирик эр чагы дескиндир үнгеп, бажы-биле үзүп чоруп турган. Элээн болганда ол кыпсынчыг кылдыр алгырган:

— Дуглап каапкан ышкажыл!!

● ● ●

— Уруум музыка ойнап өөрензин дээш, аваа скрипка садып берген кижи мен. Харалаан, оон чүү-даа бүтпээн болгай.

— Мен база ындыг чүвээ таварышкан-дыр мен ийин. Кат-немге немодан садып бээримге, ол үжүрүн билбээн-не болгай.

● ● ●

— Кадайымга санаторий баар путевка салар дээш, хойле акша үндүрдүм, ынчалзадаа чогумчалыг болду.

— Кадыы экижээн де?

— Чок, чаныр келбейн барды.

● ● ●

Ажылдап турган черин эмгелевейн, чемненип чорупкан дээш замполит солдатты кончаан. Оозу чөрүшкен:

— Силерде чүү боор. эш майор, аксынар хаап аарынарга-ла, ажылдаар чер эмгелеттине бээр...

● ● ●

Бир кижи кудумчута чаасканы чугааланып чоруп орган. Чаны-биле эртип чыткан кижя тура дүшкеш:

— Ким-биле чугаалажып чоруурупар ол? — деп айтырган.

— Эки кижи-биле чугаалажыры дег магалыг чүве кайда боор.

● ● ●

— Бир эвес саатта-вас деп бодаанарза, шай ижер болза эки.

— Доктор, а кажан ижерил — оон мурнунда бе азы оон соонда бе?

— Оон орнунга аан.

● ● ●

Халаптыг изиг элезиниг курган ховуга тикчигеш чүгүлүп чорган. Бир-ле хензиг хөлегеде сес чытканын ол көрүп каан:

— Магалыг-ла чүве-дир моонаан! Мындыг ынгде ынакшыжып чыдарлар де.

● ● ●

Халаптыг изиг элезиниг курган ховуга тикчигеш чүгүлүп чорган. Бир-ле хензиг хөлегеде сес чытканын ол көрүп каан:

— Магалыг-ла чүве-дир моонаан! Мындыг ынгде ынакшыжып чыдарлар де.

БИСТИИНГЕ БАЗА ЫНДЫГ БОЛЗА...

Дүжүттү чүгле күүн ажаар, чүгле ынчан түшкүр дижир болгай. А америк хоорай Чикагонун полициязында бо талазы-биле байдал ындыг эвес. Ында полицейжилерин ажылынын түпелин ай санында үндүрер — кем-херек үүлгеткен деп каразыттырып турарларны тудуп, хоругдаан ажылдакчыларга тускай очколарны санап, түнеп турар. Шак ыпчаар айыыл чок кем-херек үүлгеткен хулгаанны тутканы дээш анаа 3 саннар наркотиктер кылып, садып турган кижи дээш — 5 санны немей бижип бээр. Бир эвес тудуп хоругдаашкын үезинде октут чепсек суг хавырып алыр болза, «шаннал» 25 очко чедер. Өлүрүкчү кижи тутканы дээш эн хөй санны — 35-ти ол алыр.

Шак ол чыып алган саннарын көрүп, полицейжинин шаннаар азы торгаар чүве-дир. Шаннал-даа билдингир болбайн аан: ажылга депшидер, алыр ажыл төлевирин улгаттырар дээш, оон-даа өске. А саннар аайы-биле боттарын ындыг-ла көргүүн шыдавааннарны баштай даргаже кыйыртыр, чугаа чорудар, бир эвес ол дузалавас болза, эргедужаалын, ажыл төлевирин кудулалыр, чок-ла болза, эрай таарымча чок ажылче, харылаа өске черже шилчидип болур. Оон кедерезе, чүү болурун номчукчулар боттары-ла билип орлар ыйнаан.

Бистиинге база ындыг турган болза...

(РосИТА-СЧТА).

БҮЗҮРЕДИР АПААР

«Хөөмей — Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран чүүлү» деп делегей чергелиг хөгжүм-шинчилел симпозиумуу найысылал Кызылга бо чылдың июнь 17-де бодунуң ажылын эгелээр. Ол дугайында авторларның хөй санныг чагаалары парлаттынган. Кижи бүрүзү тыва каргыраа, сыгыт, хөөмей — боостаа ырларының ёзулуг төрүттүнген чери Тыва дээрзин бадыткап, ону делегей чергелиг улуг чышка бүзүредир ужурлуг дээрзин онзалап айтып турар.

Шынап-ла, делегей чергелиг симпозиумга белеткел ажылдары кайы хире чоруп турарын билип алыры-биле бистин корреспондентивис Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Чимит-Доржуевич ОНДАР-биле ужурашкаш, чамдык айтырыгларны сонуургаан.

— Бистин республикага бирле дугаар делегей чергелиг «Хөөмей» деп симпозиум болур. Ону соңгааралдыр, чамдык таштыкы аалчылар келбес чалавас боор деп дамчыыр, «лидир-лидир» чугаалар ыыналып турар апарыы. Чогум ол улуг чыыш болур бе, даштыкы чүүттарзан кымнар келирил, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Хөөмейнин чогум төрүттүүгеи черге кайы чүрт чүвел. Моол бе азы Тыва бе? Өске чүүттар база бар. Бо айтырыгны тодарадыры-биле Тыва Республиканың Чазаа. Культура министерствозу, Композиторлар эвилелинин баштаар чери, Тываның эртем-шинчилел институду делегей чергелиг чыышты эрттирер, аңгаа эртемденнерни, аас чогаал, хөгжүм шинчилекилерни чалаан. Ыннчангаш аңаа белеткел баш удур чоруп келген. Делегей чергелиг улуг чыышты эрттирер талазы-биле организастыг комитетти тургускан. Оон даргазы Чазак Даргазының социал камгалал талазы-биле оралакчызы Бише-оол Сундуевич Шыырап болуп турар. Ол ышкаш Президентивис Шериг-оол Дижикович Ооржак хүн бүрү ону сонуургап, боттут дузаны өскүргүүп, чугула хемчеглерни ап турары өөрүнчүг. Ындыг-мындыг дээр «лидир-лидирлерни» база дыннаан мен. Ол аңаа хоозуп чугаалар-дыр. Симпозиум ыяап-ла эртер. Бөгүнге чедир чалаан даштыкы чүүттарывыстың төлээлериндеп бөлбес дээр хөөннүг чаңгыс-даа телеграмма келбеди.

— Адырам, чогум кымнар кээрин номчуучуларга чугаалап болур силер бе азы чажыт чүве бе?

— Бистин демократтыг үеристе чажыт чүве каяа турар. 17 даштыкы чүүттарның төлээлерни чалаан улус бис. Чөпшээрелин берген чамдык өнчжилерни аттарын адап болур мен. Канададан профессор Жан-Жак Натье. Франциядан ыы-кижи хөгжүм шинчилээр талазы-биле доктор Клод, Екатерина Бреславска, Давид Хайкес. Япониядан Тадагава Лео, Англиядан Каролина Намерри, Финляндиядан Хейло Лаппалаинен, Швециядан Леиз Линдал, Томи Адальсон, оюлдурукчу Мариэ Никонова, тележурналист Санна Эдвард, Петер Адальсон, АКШ-дан профессор Роберт Русс, Терри Элингсон, Дональд Моор, Христофер Моор, Турциядан Осман Сеткая, Голландиядан Россияның ол чергеге элчин черинин чанында Европа көрүнчүү фондунуң даргазы Максим Шапошников, Австриядан Фаил Вейис, Германиядан Керетин Килановский болгаш өскелер-даа бар. Ол ышкаш Моол Арат Республиканың Убса-Нур, Кобдо, Баян-Өлгүй аймактардан болгаш Улан-Батор хоорайдан ниитизи-биле 20 ажыг кижи келир.

— Даштыкы чүүттарзан чөпшээрелин берип четтиктээн улустар ам-даа бар ышкажыл але. Оон ангыла чоокавы чүүттарның төлээлери база келир боор, аа?

— Ийе, даштыкы чүүттардан чөпшээрелин чоруткаан кижилер база бар. Оларда үүү боор, херек дээр болзаа, бөгүн-даа ужуп чедип келир болгай. Сибирьнин экономиктыг ассоциациязының чанында Сибирьнин культура фондузунуң төлээлекилери, мен база оон кежигүүн кижи мен, Сибирьнин чөн болгаш барыын республикаларының культура министрлери, областарның культура комитеттериниң даргалары, ажыы-биле чугаалаарга, Россия Федерациязының составында чүүттарның төлээлери шупту келир.

— Ынча хөй чүүттарның төлээлерин хүлээп алыры ындыгла амыр эвес айтырыг. Удуурчыдар черлери, ыыаар-мынаар баар машина-балгады, белекселек, аъш-чем дээш, үүү чок дээр. Ол улуг чыышка чарыгдаар акша-хөрөнгү айтырыы кандыгыл?

— Айтырыг кончуг шып. Чарыгдаа хөй болур ужурлуг. Чүве болурга-ла, Россия Чазаандан диленип турар эвес. Бо удаада боттарывыс шүүдээр бодаап бис. Тываның Чазаа 900 мүн рубльди бевген. Ол ышкаш Культура министерствозу база чарыгдаар аңшавысты бөлүп удур камнап ал турдувус. Чүдүрүүн чүдүх адаанче сүүлгэй эвес кээрин ышкаш, ажырбас боор деп шиитпирлээн бис.

— Даштыкыдан болгаш иштикиден келген аалчыларывыс чамдык үйлөнгөн база баар деп планнаан болдунар. Кижи бодааргa, хөй чарыгдаа үнер, аалыс ажыы бар ирги бе?

— Бо хүннерде район бүрүзүнде «Хөөмей» симпозиумунга киржир эрге дээш уран чүүл көрүлдези эртип турар. Оон тывилехчилерге шилиттингеи хөөмейжилер, сыгытчылар, каргыраажылар Кызылга июнь 17-де болур шилиттеге киржирлер. Оон шилиттингеи кижилер, ансамбльдер ам түүнел оюнче азы симпозиумга киржир эргени алыр. Оон ынай Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга. Тожу районнарга аалчылаопы чедирер болгаш ол черлерге болгулаар оюн-тоглааларны сонуургадыр апаар. Чөөн-Хемчикке «Баглааш», Бай-Тайгага «Оваа дагыыры», Улуг-Хемге «Ойтулааш» дээн чижектиг байырлалдар солун болур ужурлуг. Ол черлерде белеткел ажылдары барык дооступ турар. Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожуун чагыгталарының даргалары Наксылоол Ооржак, Макар Донгак, район Советтинин даргазы Мөнге Кара-Сал Культура министерствозунга кээп, аргасүме солчуп, кылыр ажылдар талазы-биле боттут хемчеглерни ап турары биске өөрүнчүг болур-дур. Ол ышкаш ук черлерде культура килдистери база тускай планнарны, сценарийлерни тургускаш, белеткел ажылдарын доозуп турар.

Келген даштыкы аалчылар сыгыртыр, хөөмейлээр, каргыраалаар кижилерни шүүтүүп Кызылда чыып алган-дыр деп бодай бербезин бүзүредири-биле барган-на черлеринге хөөмейжилер назы-харының аайы-биле белен турар ужурлуг. Аас ажыдарга-ла, сыгыртыр, хөөмейлээр, халаптыг улус-тур мон дээрзин көрүүнчер харык. Ол чоруп чорааш олар тыва улустуң ёзулаалдары, чанчылдары-биле база танышкай.

— «Хөөмей» симпозиумуу бодунуң ажылын азы хуралын июнь 19-та хөгжүм-шин театрынга эгелээр ышкажыл?

— Ийе, «Хөөмей — Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран чүүлү» деп делегей чергелиг хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң байырлыг ажыдыышкыны В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрынга июнь 19-та оң шакта эгелээр. Келген аалчыларга болгаш чыыштың бүгү киржикчилеричге Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак байыр чедирер. Аңаа тыва эртемденнер Зоя Кыргыс, Валентина Сизюкей, Тамара Будегечиева болгаш өскелер-даа тыва сыгыт-хөөмейниң адын камгалаар. Чыышка киржип келген аалчылар-эртемденнер пленарлыг, тематиктиг илеткелдерни база кылыр. Ол ышкаш «Тыва», «Саян» ансамбльдериң база шилиттингеи сыгытчылар, ансамбльдер оюн-тоглаазын аалчыларга ол хүн бараалгадыр. Ол ышкаш бичии уруглаының болгаш улус улустуң ниити сыгыт-хөөмей хорларының күүседелдери солун болур ужурлуг.

— Дээди Советтиң бажынының чанында «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң өө болгаш майгыннары ам-даа турбушаан. Улустуң чугаазы-биле алырга, симпозиум үезинде хевээр турар дээр-дир. Ол силерниң делегей чергелиг чыыжынарга шаптык када бербес бе? Маңаа хамаарыштыр чүүү чугаалап болур силер, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Баштай аңаа бажын чоктарның майгыны турду. Оларның чамдык негелделеринге катчып болгу дег. Ынчалаадаа бажын чок өг-буле бүрүү майгын тиккеш, бажын бериксер дээш турун бээр болзувусса, черле эпчок боор. Чамдык хажыдыышкынарга удур бажын чоктар ниитилелиниң ажыл-чорудулгазын деткиир мен. «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң баштакчылары Дээди Советтен, Чазактан тускай негелделерни база салып турар. Мен бодаарымга, Тываның ат-алдары, оон чонунуң хоозар эртинези — сыгыт, хөөмейнин ёзулуг чүрту, эгелекчилери Тыва дээрзин бүзүредири шынзыдар дээш чүткүлдүг ажылдарның чоруп турарын «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң удуртукчулары кончуг эки билир болгаш биске кандыг-даа шаптык катпас, харын-даа дузалажыр боор дээрзинге идеген турар кижи мен.

— Ам-даа кыдыр ажылдар, белеткелдер хөй-дүр. Сыгыт, хөөмейнин төрүттүнген чүрту Тыва дээрзин бүзүредип, камгалап алыр улуг ажыл-херекке чедишкиннерлиг болурларны номчуучуларның мурнуудан күзедивис.

— Четтирдим. Даштыкы болгаш өскээртен келген аалчылар Кызылга, районнарга баар болгай. Ол үеде ат-алдарывыс, арын-шүүрүүс бодап, корум-чуруумну быжыг сагып, өске кижилер мурнунга арныыс кыспас, тыва улус кончуг биче сеткилдиг, төрелиреп, найыралыг, чүрүмнүг, хундулээчел чон-дур дээр кылдыр көстүүн сыгыт хөөмүн диленишаан. Тываның арнын кызытпас дээш, чүрек чаңгыс, эрги хөжа ажылдаар бис. Күзелим бо-ла ийин.

Сарыг-сол КУУЛАР.

Делегей чергелиг «Хөөмей» симпозиуму республиканың хөгжүмшии театрынга бодунуң ажылын июнь 17-де эгелээр

СИМПОЗИУМНУҢ ПРОГРАММАЗЫ

Июнь 17

Чыыштың киржикчилерин уткуп алыр болгаш аалчылар бажыңнарынга чыттырар, дыштандырар.

Июнь 18

Хөгжүм-шин театрынга «Хөөмейим салып берейн» деп уруглар фестивалы 10 шакта эгелээр. Өртээ—15 рубль.

11 шакта чыыштың аалчылары «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейинге баар.

14.00 шакта—делегациялардың удуртукчуларын оргкомитетке хүлээп алыр болгаш парлалга конференциязы эрттирер.

17.00 шакта—хөгжүм-шин театрынга «Композитор болгаш улустуң аас чогаалы» деп концерт көргүзүү.

Июнь 19

10.00 шакта—хөгжүм-шин театрынга «Хөөмей—Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран чүүлү» деп делегей чергелиг бирги хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң ажыдыышкыны.

11.00—13.00 шактарда—пленарлыг илеткелдер.

14.30 шакта— тематиктиг илеткелдер.

19.30 шакта—«Хөөмей-92» деп делегей чергелиг фестивальдың ажыдыышкыны. Даштыкы болгаш ХКД чүүттарының сыгыт, хөөмей хоочуннарының каттышкан концерти. Өртээ—25 рубль.

Июнь 20

10.00—13.00 шактарда хөгжүм-шин театрынга тематиктиг илеткелдер.

14.30 шакта—«Хүреш» стадионга тыва хүреш.

19.00 шакта—хөгжүм-шин театрынга Тыва Республиканың сыгыт-хөөмей хоочуннарының концерти.

Июнь 2.

10.00—12.00 шактарда—хөгжүм-шин театрынга тематиктиг илеткелдер.

12.00—13.00 шактарда—хөөмей, сыгыт күүседикчилериниң делегей чергелиг бирги фестивалының түүнели. Фестивальдың лауреаттарын болгаш дипломантыларын шаннаары.

14.00—15.00 шактарда—хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң эртем талазы-биле түннелдери.

15.00—17.00 шактарда—хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң төлээлериниң хуралы. Документилер, сүмелер хүлээп алыры. Төлээлериниң санал-оналдары.

19.00 шакта—«Хөөмей—Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран чүүлү» деп делегей чергелиг хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң доозулганының түннели. Сыгыт, хөөмей фестивалының тиилекчилериниң концерти.

Июнь 22

9.00 шакта—«Заря» теплоход-биле экскурсия.

Июнь 23

Делегациялар аъттанып чанар.

Июнь 24-30-ге чедир

9.00 шакта— Каа-Хем, Тожу, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем районнарже тускай план ёзугаар турисчи аян-чорук.

«Хөөмей—Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран чүүлү» деп делегей чергелиг бирги хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң киржикчилеринин турисчи аян-чоруунуң ПЛАНЫ.

Июнь 23

8.30 шакта—«Заря» теплоход-биле Каа-Хем районнуң Ужеп суурунче аян-чорук.

14.00—15.00 шактарда—районнуң культура килдизиниң белеткээни Каа-Хем районнуң бот-тывыгыр артистериниң киржилгези--биле аас чогаал концерти.

15.00—16.00 шактарда—Сизим болгаш Ужеп суурларның чүрттакчылары-биле ужуражылга.

16.30 шакта—Кызылче дедир чанары.

19.30 шакта—Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкыларының болгаш сургуулларының концерти училищениң концерт залынга болур.

Июнь 24

8.00 шакта—Бай-Тайга районче чоруптар.

12.00 шакта—Ак-Довурак хоорайны сонуургап көөр.

19.00 шакта—Бай-Тайганың Шивилиг аржаанынга дыштаныр.

20.00 шакта—Бай-Тайга районнуң культура килдизинин белеткээни улуг концерти.

Июнь 25

8.00 шакта—Тээли суурга келир.

11.00 шакта—Тыва улустуң «Оваа дагыыр» байырлалы.

Июнь 26

7.00—8.00 шакта—Чөөн-Хемчик районга келир.

10.00 шакта—Тыва улустуң «Баглааш» байырлалы.

Июнь 27

15.00 шакта—Улуг-Хем районга келир болгаш «Ойтулааш» байырлалынга киржир.

Июнь 28.

8.00 шакта—Кызылга чедип келир.

Июнь 29

8.00 шакта—Тожу районче аъттанып болгаш «Азас» турбаазаны сонуургап көөр.

20.00 шакта—Тожу районнуң культура килдизинин күжү-биле «Азаста» дыштанып келгеннерниң болгаш аалчыларның киржилгези-биле каттышкан концерт.

Июнь 30

Хууда план ёзугаар турисчи аян-чорук.

Июль 1

9.00 шакта— Кызылга аалчылар чедип келир.

Июль 3

Даштыкы аалчылар чүүттарынче тарап чаныптар.

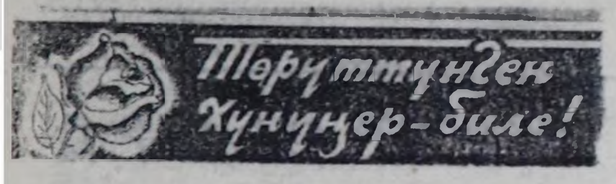

Бистин аввавыс Увааня Самдановна Ондар аныяк чылдарында школага башкылап, бичии чаштарны эртем-билигже эге базымын хүлээп ап, оларны өөредип, кижизидип, багай эвес ажылдап чорааш. Кадыкшыл байдалынын баксырааны-биле ол сөөлгү чылдарда Сүт-Хөл райпозунга ажылдап чорааш, пенсияже үнген.

Дөрт оолдун, бир кыстың хүндүлүг нези —ынак аввавыс бо чылдын июнь 15-те 60 харлаар. Аввавыстың күш-ажылга ынак, эш-өөрү-биле эптиг-найыралдыг чараш бүдүжүн дөзеп-салгаар күзеливис боттандырар дээш беш алышкы улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында кызымак ажылдап чор бис.

Аввавыс Увааня Самдановнанын сеткилин кажаа-даа хомудатпас бис. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр улуг аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, бистин аравыска омак-сергек, кезээде аныяк чоруурунну күзедивис. Авай!

Уруглары **Алексей, Аркадий, Артём, Арсений, Алдын-оол, Зоя, Мария, Нина, Алекмаа ОНДАРЛАР.**

Сүт-Хөл район, Суг-Аксы суур.

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

12 — ПЯТНИЦА. БИРГИ ПРОГРАММА. 7.20 шакта дамчыылгалар программазы-биле таныштырылга. 7.35 шакта медээлер дамчыдар. 8.45 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга. 10.50 шакта «Байлаг база ыглажыр» деп уран-чечен телефильм. Оон улаштыр телефильм болур. 13.35 шакта «Аас-кежиктиг мүгүлдүрү» деп уран-чечен телефильм. 18.00 шакта «Кишонун үттүлдүрбес аныыны» деп дамчыдылга. 18.45 шакта «Мунадан эккелген кубок» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. 19.50 «ВиД» бодунуң көргүзүглериң уламчылаар. 23.00 шакта футбол чемпионадындан дамчыдылга.

ИППИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдар. 12.20 шакта «Илбилиг билек» деп шиинни көргүзер. 14.20 шакта «Робин Гудтун сосунчары» деп уран-чечен фильм. 16.50 шакта футбол чемпионалындан дамчыылга. 18.40 шакта «Тинко» деп дамчыдылга. 20.00 шакта медээлер. 23.10 шакта «Эзир орден — Россияның шанныы» деп дамчыдылга.

13 — СУББОТА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.50 шакта дамчыылгалар программазы. 7.55 шакта медээлер дамчыдар. 10.10 шакта «Музыка киосказы» деп дамчыдылга. 10.55 шакта футбол чемпионадындан дамчыылганы көрүп болур. 13.15 шакта «Немештер делегейниң ийги дайынында» деп телефильмни бирги кезээ. Оны Германияга үндүрген. «Кайгамчык чараш Айсулу дугайында тоол» деп уран-чечен фильмни 15.20 шакта көргүзер. 18.45 шакта «Майя ары» деп мультфильм. 19.10 шакта «Анна Каренина» деп уран-чечен фильмни көрүп болур. 21.00 шакта медээлер. 02.20 шакта «Инспектор Гулл» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы.

ИППИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер. 8.50 шакта футбол чемпионалындан дамчыдылга. 14.00 шакта «Ыт роялдан чоруп орган» деп уран-чечен фильм. 15.35 шакта «Эргим Никита Сергеевич» деп барымдаалыг панорама. 20.30 шакта «Американ чуртта, байдалында» деп уран-чечен фильм. 23.05 шакта футбол талазы-биле делегей чемпионадындан дамчыылга.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 19.30 шакта мультфильмнер көргүзер. 21.10 шакта «Октаргай» — бистиң аалчыларывыс» деп дамчыдылга. 21.50 шакта «Сковородза кроветкалар» деп уран-чечен фильм.

14 — УЛУГ-ХҮН. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.20 шакта дамчыылгалар программазы-биле таныштырар. 7.55 шакта медээлер дамчыдар. Оон соонда «Спортлото» тиражы. 14.30 шакта «Марк болгаш Софи» деп уран-чечен телефильм. Оон соонда «Спортлото» тиражы. 14.30 шакта «Марк болгаш Софи» деп уран-чечен телефильм. Оон ушку фильмни көргүзер. Оны Франциядга бүдүүн үндүргеи. 15.15 шакта «Аян-чорукчулар алыыр» деп дамчыылга. 19.00 шакта медээлер. 23.00 Москвага конкурс ажыдыышкынындан дамчыдылга. 02.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыылга.

ИППИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер-биле эгелээр. 8.45 шакта баскетбол талазы-биле делегей чемпионадындан дамчыдылга. 16.45 шакта концерт дамчыдар. 20.30 шакта «Кежээки салон» деп дамчыылга. 21.30 шакта «А» программа. 23.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадын.

МОСКВАДАН БОЛГАШ КЫЗЫЛДАН

15 — ПОНЕДЕЛЬНИК. БИРГИ ПРОГРАММА. 5.55 шакта дамчыылгалар программазы. 6.00 «Түннели» деп дамчыдылга. Оон соонда эртенги гимнастика эгелээр. 6.55 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 10.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга. 15.50 шакта «Оттар дазылдары» ураан-чечен телефильмниң 1-ги сериязын көргүзер. 18.00 шакта медээлер дамчыдар. 18.20 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадын. 19.15 шакта «Аамның шинакшааны эр кижилери» деп ураан-чечен фильмни көөр бис. 20.45 шакта «Тамчыктыг чаңгыр, чаштар!» деп дамчыылга. Чугаа улуг-хүнде болбас. 22.45 шакта «Чаа студиямын» көргүзүглери. 23.25 шакта футбол допчулалы.

ИППИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдар. 8.20 шакта «Ажылгыр-тывыгыр кижилерниң үези» деп дамчыдылга. 20.00 шакта медээлер. 23.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.00 шакта уругларга фильм көргүзери-биле эгелээр. 18.35 шакта тыва чанчылдар дугайында дамчыдылга. Теегу эртемнериниң кандидаты, этнограф М. Кенин-Лопсан болгаш чогаалчы К. Кудажы киржир. 19.20 шакта теегу эртемнериниң доктору Ю. Л. Араачын-биле ужуражылга.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 20.00 шакта мультфильм көргүзер. 21.10 шакта «Максим Перепелица» деп ураан-чечен фильм.

Чаңчылдар салыыразы

КЫЗЫЛДЫҢ КҮРҮНЕНИН ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУ

Хүндүсү салбырын дараазында тускай мергежилдеринге 1-ги курска өөренири-биле студентилер хүлээп алырын чарлап турар:

— математика, информатика болгаш саналга техниказы;
— физика, информатика болгаш саналга техниказы;
— химия болгаш биология;
— биология болгаш физикижизидилге;
— география болгаш биология;
— национал школага орус дыл болгаш литература;
— тыва дыл болгаш литература;
— төөгү болгаш кижизидилге ажылының методиказы;
— педагогика болгаш эге өөредилге методиказы;

Институтка кириниң шылгалдалары бо чылдың июль 13-тен 31-ге чедир дараазында эртеннерге болур:

— физика, информатика болгаш саналга техниказы мергежилге: физикага (аас-биле), математикага (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (эдертиг);
— химия болгаш биология мергежилге: химияга (аас-биле), биологияга (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (эдертиг);
— биология болгаш физикижизидилге мергежилге: биологияга (аас-биле), физикижизидилгеге (чиик атлетика, гимнастика, сутка эштирери), орус дылга болгаш литературага (эдертиг);
— география болгаш биология мергежилге: географияга (аас-биле), биологияга (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (эдертиг);
— национал школага орус дыл болгаш литература мергежилге: орус дылга (аас-биле), орус литература (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (чогаадыг);
— тыва дыл болгаш литература мергежилге: тыва дылга болгаш литературага (аас биле), тыва дылга болгаш литературага (чогаадыг), орус дылга болгаш литературага (эдертиг);
— төөгү болгаш кижизидилге ажылының методиказы мергежилге: Ада-чурт төөгүзүнге (аас биле), орус болгаш совет литературага (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (чогаадыг).
— педагогика болгаш эге өөредилге методиказынга: тыва абитуриентилерге—орус дылга (эдертиг), тыва дылга (диктант), математикага (аас-биле); орус дылдыг абитуриентилерге:
— орус дылга болгаш литературага (чогаадыг), орус дылга (аас-биле), математикага (аас-биле);

Педагогика болгаш эге өөредилге методиказы мергежилге киирип турарларны музыка дыынаан билирин хынаар.

Билдиришкиннерни бо чылдың июнь 22-ден июль 10-га чедир дараазында документилер-биле кады хүлээп алыр:

— оргумак биле дугайында документ (болун), номерин 086 У майыктын эмчи шынзыдгазы, күш-ажыл дептериниң ушта бижилге (ажыл стажтыглаага), 3х4 см хемчээлдиг алды фото-чуруук, паспортту болу көргүзер.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүдүлүнүн 1991 чылдың февраль 8-те № 86 «Дээди болгаш орта тускай эртемниг специалистерни белеткээриниң талазы-биле өөрээ харылаалардың сайыпаазырының хемчеглериниң дугайында» доктаалы-биле холбаштыр Кызылдың пединституду сонуургалыг организациялардың специалистери өөреткениин эртээн телээрин барымдаалап, устүнде айытыгнан мергежилдерниң башкыларын белеткээри-биле планда көрүнгениниңдеп ажыр хүлээп алышкынны өөрээ чарарыга үндезилээш, база чорудар.

Өөрээ чарарының хуусаазы кириниң шылгалдалагынга чедир бир неделядан орай эвес.

Өөрээ ёзугаар өөренип кижилерни институттуң Курбанкызы 264006 коптуг 120107 РКП саначыгга счёдунче акшаны шилиттеникиниң соонда өөренип киргеи деп саналар. Абитуриент кижи кириниң шылгалдаларын чедишкиниг дужаатам тарылгада өөренириниң өртек-хөлезиин бөлүктүн четчеттинин тургустугларынган чамдаажыр.

Стипендияларны санаваска, беш чылда өөренириниң өртээ бойдус-географии болгаш физика-математика факультеттеринге 78000 рубль, филология болгаш эге өөредилге факультелинге—31000 рубль болур. Күрүнеин докторлатканыдан 30 хуу ажыг стипендияны бүдүрүлге чеви бөөр.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүдүлүнүн 1990 чылдың марттың 23-те дугаалыг 51 доктаалыгга үндезилээш, бүгү мергежилдерге хүлээп алышкынның 80 хуузун көдээ школаларга доосканнардан кылыр.

Документилерни дараазында адресте хүлээп алышкын комиссиязы хүлээп алыр: 667000 Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 35, өрээл 212; 9-тан 17 шакка чедир, субботада—9-тан 12 шакка чедир.

Каа-Хем суурда (Кызыл район) ийи квартиралыг бажыңның бир квартиразын садып турар. Ванна, туалет, чунар-бажың, гараж, херим дөвискээрниң тудуглары бар. Печкадан эвгы одалгалыг. Ажыл шагының үезинде 3-14-03 телефон дамчыштыр харылзажыр.

Ак-куу анчут, бичежек бултаан сумка эштекеи. Оон иштинде ИЛЖ № 552203 паспорт, № 51948 ажаалда дептери, демаскисел дептери бар. Оны тыпкан, эштекеи кижиге шаныыр мынар турар.

Эгилеп адреси: Кызыл хоорай, Пушкин кудумчузу, бажын № 23, 2-54-56 телефонче кайы-даа үеде болган база болур.

КИНО

Июнь 12-де

«НАЙЫРАЛ»: «Приговор» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40. Видеозал: «Горец-2» 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Банкир» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Июнь 13-те

«НАЙЫРАЛ»: «Приговор» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40. Видеозал: «Горец-2» 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Банкир» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Июнь 14-те

«НАЙЫРАЛ»: «Приговор» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40. Видеозал: «Горец-2» 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Банкир» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Июнь 15-те

«НАЙЫРАЛ»: «Приговор» (2 сериялыг, Индия) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40. Видеозал: «Горец-2» 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Неустановленное лицо» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

(«Шын» солунуун дараазында номери июнь 16-да үнер).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000 АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солунуун редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчылары), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; уредтөр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-35-82; — 3-34-57; өскүлге — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Чатыг № 113.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 113 (14837) 1992 чылдың июнь 16, вторник Солунга ат салган шагы 2.30 Чагыдар өртөө 10 коп. Саар өртөө 1 рубль.

1992 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 22-ДЕ «ДЕТКИМЧЕ» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ БОЛГАШ 1992 ЧЫЛДЫҢ МАЙ 7-ДЕ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ XVI СЕССИЯЗЫНГА КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ БАЖЫҢ ЧОКТАР НИИТИЛЕЛИНИҢ КЫЙГЫРЫЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июнь 15, № 28 Кызыл хоорай.

Бо чылдың апрель 22-де «Деткимче» солунну дамчыштыр Кызыл хоорайның бажын чоктар нийтилели Тыва Республиканың Президентизинге, а 1992 чылдың май 7-де — Тыва Республиканың Дээди Совединин XVI сессиязынга кыйгырыг чоруткан.

Ук кыйгырыгын болу — ол дээрге, чаартыныышкынның алыс түнелиг-дир. Эрге-хоойлуг күрүнүнүн чаартыныышкыны, демократиялыг, ажык-чарлыг чорукту хөгжүдүп, социал өскүс-биле чорукту болгаш гуманизмни бадыткаары дээш эрги чүүлдер-биле ава куштүрнин аразында берге демисел чорун турар. Хамаатылар болза хоойлу өзугаар хөй-нийтилерге организацияларынга каттыжып, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың эрге-чагыргазының кандыг-даа деңнелиг кыйгырыг чорудуп болур эргелиг.

Нийтилел хоойлу өзугаар үндезинде турүүлүнүп деп кыйгырыгга чугаалап турар. Чүүрткелиг чоннуң кошкак камгалаттынган, социал талазы-биле сула кезээнин төлөөлекчилериниң — хөй уруглардыг болгаш бот келерден, инвалидтерден, аныяк өг-бүлелерден ол турүүлүнүп. Оон кол-ла, сорулгазы хоорайда үр үеде кижилер чүрттавайн турар квартираларны илереткеш, оларның данзызын хоорайның чогуур эрге-чагыргаларынга дамчыдары. Оларның хоойлу өзугаар эзелериндет квартираларны күш-биле эзелеп албазы болур. Хоорайның удуртукчуларының, Л. П. Ткаченкога удуртканы оон чүрттаар оран-сава кылдызының багай ажылының түнелинде, чүртталга фондузунуң үеделинде, хуваалдазында болгаш ажыглалында ужуп-баш чок чүүлдер турүүлүнүп, хоойлу болгаш дурум үрээшкинивеи, албан-хүлөөлгезин шын эвес, соора ажыглаар чоруктар хөй-биле тыптып келген. ол чорук ук нийтилелдің тыптып келириниге чедирип, политиктиг байдалды баксыраадыынга чедирип болуп дүшкүүлүг чорукту турүүлүп турар дээзин хөй-нийтинин мурнунга бадыткаар херек.

Чүрттаар оран-сава алыр талазы-биле хоорайда канчаардаа ажок улуг эзелгенин барын фактылар көргүзүп турар. Хөй-хөй хамаатылар он-он чылдарда эзелгеге турып турар. Сыгыртыр, каргыраалаар талазы-биле делегейде кара чангыс хөрээжен-күүседикчи Валентина Чульдум вагончугашка, а И. С. Кайнаковтун өг-бүлезин — гаражка чүрттап турган. Калинин кудумчузунда 3-а бажынын № 15 квартиразында 15 кижилиг өг-бүле. Шетинкин-Кравченко кудумчузунда № 40 бажынының чангыс өскүс квартирында ада-иези-биле уруглардың дөрт өг-бүлезин чүрттап турар. Шидыг түрбүже, хоорайда кижилер чүрттавайн турар 1000 ажыг эзи квартиралар бар чамдык хамаатылар ында хаваанда куштар азырап турар. Хөй-хөй квартиралар чигинивиг кижилериниң чыглыр чеблери аварган. Чамдык хамаатылар 2-3 квартираларны эзелеп турар. С. М. Зыковтун, М. Н. Волкованың, В. Козловтың ат-фамилиялары адаттынган.

Хоойлу дурумну сагып-барымаалзаайн, хамыктып мурнунда хоорайның эрге-чагыргазының ажылдакчылары эзеен каш квартираларны эзелеп турар. Хооркүүскомнун чүртталга бажыннарын хуваар талазы-биле киллизиниң начальниги Л. П. Ткаченко ийи квартираны хооркүүсков даргазының оралакчызы турган, ам Тыванын Чазааның ашпаразының ажылдакчызы В. И. Осипов — 3. чүртталга-коммунал ажыл-агыйының будүүрүлге каттыжышкынының будүүрүлге-техникти киллизиниң кол инженери турган, ам оон начальниги Л. М. Соловьев 1986 чылдан бээр үш квартираны солазынар. А хооркүүскомнун чүрттаар оран-саваны хуваар талазы-биле киллизиниң начальниги Л. К. Шулуу, оргуул-төөгелерге болгаш Шемилен келген М. Ч. Кууларны болгаш Тес-Хемден келген М. С. Саан ээр эштерге квартираларны эзелеп чокка ажыглап берген.

Хөй-хөй хамаатылар 2-3 паспорттарлыг болуп турар. ол чорук иштики керектерини хоорай кидизиниң паспорт столунуң багай ажылының дугайын чеченгеп турар, чүү-биле квартираларны болгаш кижи бижиндилегини, хажаалап саарарынга баазаны ол тургузуп турар.

Чазактың шинтпирлээр эргелиг комиссиязының хооркүүскомнун чүрттаар оран-сава кылдызының ажылынга хынаалаңы доп-дораан чүүлдер дугайында, хооркүүскомнун даргазы В. Х. Кара-оолдуг, чүрттаар оран-саваны хуваар талазы-биле агентилелдин начальниги Л. П. Ткаченкону халаар дугайында, республикага чүрттаар оран-саваны хуваарын түр соксадыр дугайында, прокуратура болгуунун талазындан нийтилелди кызып-кыярын, «Тувинская правда», «Центр Азии» солуннарның сөстерни-биле алырга, бажын чоктар нийтилелинин бүрүүзү-биле өлген дээр улгады берген хөрээженнин өлгенинин чылдагаанын истээрин соксадырының дугайында негелдерини Президентиге болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединге кыйгырыгның сөөлүнде киргген.

Президент, Тывада политиктиг байдалды эки билбишаан, кыйгырыгже доп-дораан кичээнгей салган. Оон парлаттынганының соонда ийи хүн эрткенде ында киргеи фактыларның шын-мегезин хынаар талазы-биле ажылчын бөлүүтү тургускан. Апрель 28-те Чазак хуралынга айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Ол дыка нарын, будалчак болгаш хөй-хөй хоойлуларының чүүлдерни тайылбырлаары-биле холбашкан болган. Оны сонгаарладыр база Тыва Республиканың Эт-хөреңги куркомунун даргазы Я. В. Сарбаанның баштааны комиссияның составын күштелдирер ужурга таварышкан болгаш май 20-ге чедир хуусааны доктааткап. Кыйгырыгда фактыларны хынаарының хуусааларының үстүүгүне комиссияның чамдык кежигүннериниң суларгай ажылдааны, кижилерниң негелде-хереглелдериниге оларның дынналгыр эвези, бюрократчы чорук, ажыл чыдыг чанчылчааны база салдарлыг болган.

Тыва Республиканың Президентизинин 1992 чылдың апрель 30-де № 6-рп айтыышкының өзугаар тургускан комиссия кыйгырыгны сайгарып көргеш, нийтилелдин Кызыл хоорайда чүрттаар оран-балгатты үчётка алырын, хуваарын болгаш хуужударын чуруумчуларының айтырыгларының талазы-биле кирген негелдерни үндезинниг ден демделгээн.

Кызыл хооркүүскомнун удуртукчулары В. Х. Кара-оол, В. П. Урванцев хоорайда чүртталга фондузун үчётка алырының, хуваарының айтырыгларын кончуг четпес шкитпирлеп келген. Бо чүүлда айтырыг күүскомнун агарааа, үр хуусаалыг-даа планларының кичээнгейиден дашкаар арткан. Ийи чылдың дургузунда ол айтырыгны хоорай Советинин сессияларында, хамаатылар чыыжыга, күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарында чаңыс-даа катап чугаалажып көрбээн.

Шидыг янзылыг ала-чайгаарлаашкын эрге-чагырганың кудуку кезектеринге четкен. Чүртталга шөлүнүн үчёдүнүн болгаш хуваалдазының талазы-биле киллис дыка багай ажылдан келген. Хосталган бажын-балгаттың үчёту кончуг суларгай [illegible] чок. Ленин кудумчузунда № 60 бажында 74-ку квартира 1987 чылдан 1992 чылга чедир куруг турып келген. күрүнеге бичиин-даа орулга киирбээн.

«Чүрттаар оран-сава» деп будүүрүлге-септелге ажыглаал будүүрүлгезинин (Гольцов) ажылында четпестер кайы хөй. Участоктан мастерлери участок милиционерлери-биле кады доктаамал чорудар ужурлуг эргиишкиннерин кылбайн келген. Хөй каът бажыннарның дыка төйүнде девискээрлери, подъезддери, подвалдары кезээде хирлиг. Дыка хөй бажын комитеттери чүгле ат кырында. Чүрттаар оран-балгатка төлөөлекчи биле бажын эргелелиниң аразында керээ чарары шуут үттүндүрган.

Чүрттаар оран-бажының хуваан турар үеде ажык-чарлыг чорук болгаш хөй-нийтиниң киржилгези хандыртын майн турар. Хоорсоветтиң тургускан 25 кижи составтыг хөй-нийтиниң комиссия ужур эдерип ажыдаар, планы чок. 1992 чылда комиссияның хуралдарынга ортумаа-биле 9 хире кижи киржип келген, оон шинтпирлерни херек кырында кандыг-даа юридиктиг күш чок. Хамаатыларның билдиришкиннерин комиссия кежигүннери баш удур барып көрбейн, сайгарып, чүртталга шөлүн апкан кижилерни эвлечгеен үндүрениин дугайында айтырыгларны тургуспайн, хүлөөп көрбээн билдиришкиннерге үндезилелдерни айытпайн турган.

Хоорай эрге-чагыргаларының чүрттаар оран-бажын хоойлужудулгазының сагылгазында хоорай прокуратуразының (Судерьин) талазындан контроль чок чорук дугайында фактылар бадыткаттынган. Ындыгның хараазыкан ол талазы-биле хамаалыышкынарже хоорайның милиция салбыры (Хомутов), оон паспорт столу, хоорай суду (Кольчиков), хоорайның ХБАБ бюрозу кичээнгей салбайн келген. Оон мурнунда Кечил-оол 8-12 адресте чүрттап турган О. Ю. Зайцева дээрзе И. А. Чистаев-биле ужуру билдинмес өг-бүле тутканын демделгеткен. Чистаев кинр бижидилгеня кылдыртып алган, ол квартирага бодунун тогум өг-бүлези-биле чүрттай берген. Зайцева республикадан дашкаар чүүп чорай [illegible] ажыглаашкынны Г. М. Махмутова биле Э. В. Дроздов олар база кылган. Калинин кудумчузунда 28-2 адресте беш өрээлдиг квартираны Дроцкий эзелеп чыдып калган.

Хоорайның эрге-дужаалдыг кижилериниң албан-дужаал байдалын соора ажыглап турарының дугайында фактылар база бадыткаттынган. В. П. Урванцев бо чылдың майда үш өрээлдиг чаа квартираны алган. «Чүрттаар оран-бажын» БСАБ-ниң директорунун оралакчызы Н. У. Ремнева сөөлгү ийи чылдың дургузунда үш квартираны солаан, ол-ла будүүрүлгениң ажылдакчызы Л. М. Соловьева база үш квартираны солаан. Хооркүүскомнун ажылдакчызы Л. М. Ткаченко, квартираын улгаттырар эзелчегге турбайн тура-ла, квартиразын солаан, а чүрттаар бажын-балгат үчёдүнүн болгаш хуваарының талазы-биле киллистің ажылдакчызы Л. К. Шулуу көдээден көжүп келген, кандыг-даа эзелчегге чок бодунун төреля Н. Ч. Кууларны Калинин 1-а-35 адресте чаа бажынче 1990 чылда киргген. 1980-1989 чылдарда хооркүүскомнун даргазының оралакчызы боон ажылдан турган В. И. Осипов, а ол ышкаш хамаатылар С. М. Зыков (Калинин 24-46), В. А. Козлов (Московская 104-54) олар ийи-ийи квартираларлыг болган. Кочетов 143-24 адресте үш өрээлдиг квартира шериг кезээнде бажыглаттынган-даа болза, херек кырында [illegible] бижидилгеня чок Г. З. Осипянның болган [illegible] келген өске-даа хамаатыларның эргезинде, олар оны ийик кылыр мастерская кылыр хуулдурган. Лопсанчап 39-4, Кечил-оол 7-г-64 болгаш өске-даа адрестерде квартираларда кижилер чүрттавайн, оларны склаа азы мал-маган тудар черлер кылдыр хуулдурган Ангарск бульварында 29/1 бажынның № 10 квартиразының эзин С. В. Лагадюк оозун кожаларынга салып кааш, өскээр көжүп чорутканы Амгы үеде квартираның чиик машинага орнап болгу дег кижини ол эзелеп турар О. Н. болгаш Л. К. Трофимов аткан-катай амгы үеде Абаканда ажылдап турарлар, а оларның чүрттаар турганы Ленин кудумчузунда 60 дугаарлыг бажынның 69-ку албан квартиразында Л. К. Трофимованың иеси Е. Н. Шиплиняны киир бижидип каанар, а ол Бин-Хем районунун Халын суурунда боду бажынныг боон турар.

Бажын алыр эзлчегге турбайн турар азы ук албан черинде ажылдаайн турар кижилерниң квартиралар ап турарының чижектери бар. Чижээлээрге, «Тыва тус» черүлетпүрү каттыжышкынының даргазы турган В. С. Постников Лопсанчап кудумчузунун 27 дугаар бажынында дүлейлер нийтилелиниге хамаажыр өг-бүлелер чүрттаар кылдыр кылдынган нийтта чүртталга бажыкынга 28 квартираны үлээш, оон иштинде бодунун оглунга болгаш В. И. Готфридтин оглунга тус-тус квартираларны үндүрүп берген.

Албан черлериниде, ылаңгыя «Тыва тудуг» (Кыргыс), «Тыва суг мелиорация» каттыжышкыннарда, оларга хамааржыр оран-саваны бүрүткээриниде болгаш хуваарында шыгыы четпестер бар.

Чүртталга шөлүн броньнаарының (бодунга быжыглап арттырып алыры) документилерин белеткээриш күүскомнун эренгей чорудуп турарын демделээри чүгүла. Чүртталга төлүн броньнаар эргени бадыткаар ужурлуг херечилелдерни негевей баар таварылгалар бар. Шак ынчаар, Л. В. Петухов керээ өзугаар 3 чыл дургузунда ажылдап чоруур апаргаш, Дорожная кудумчузунун 10 дугаар бажыңында 4-ку квартираны бодунга быжыглап арттырып алган. Ол быжыглаттынган квартираже М. А. Кириллова көжүп кирип, олурып алган. Күүскомнун керээ чарган хүнү чок, квартираны бодунга быжыглап арттырып ап болурун бадыткаан документилер база чок болган. Күүском броньну 1991 чылдың февраль 21-ге чедир берген боон турар.

Күүскомнун талазындан хуужудулганын чорун турарында чогуур контроль чок. Хуужудулга айтырыгларын боттары-ла эрге байдалын соора ажыглап турган Л. П. Ткаченко, Л. К. Шулуу шинтпирлеп турганнар. Оон кадында Л. П. Ткаченко бодунун квартиразын халаска хуужудуп ап, хоорай массаазыкче 5 муң рубльдан киирбээн.

Чүрттаар оран-саваның хуужудериниң талазы-биле 1600 хамааты билдиришкин киргген, 570 квартира хуужуттунган. Дыка хөй хуужуттунган квартираларның эзелери оларны рынок өртектери-биле садыг турар. Хыналда болуп турган хүнге чедир Кызыл хоорайга 30 квартираны саткан болган. Садар-садыг аарынып керээлерин өзугаар чангыс өрээлдиг квартираның өртээ 30-50 муң рубль, ийи өрээлдиниң — 70 муң чедир, үш өрээлдиниң — 100-220 муң чедип турар. Дыка хөй хуужуттунган бажыңнар чиик автомобильдерге орнаттынын турар. Чижээлээрге, Н. В. Изосимина Калинин кудумчузунда 26-а бажында 36-ны квартираны 1623 рубльге хуужудуп алгаш, «Новосел» деп кооперативке 60 муң рубльге садыпкап, Н. А. Краев (Бухтуев кудумчузу, 3, 19) квартиразын хуужудуп алгаш, чиик автомобильге орнапкаш, республикадан дашкаар көжүп чорүй барган. Ол фактылар хуу өнчү-хөренги дугайында хоойлу-биле төрүшкек эвес, даа боон турар болза, хамаатыларның аная таарышпаан сеткилин илередип турары чөптүг.

«Тувинская правда», «Центр Азии» солуннарга, шынап-ла, улгады берген хөрээжен кижинин мөчээнинин дугайында чүүлдер парлаттынган турган. Ынчалза-даа оон соонда бо талазы-биле билдиришкин-даа, хомудал-даа кирбээн.

Кыйгырыгда айыттынган муң ажыг квартираларның эзи турарының дугайында дыка надыг хынаттынган. Долу эвес медээлер өзугаар амгы үеде Кызылда 300 ажыг коммунал квартиралары хос турып турар. оларның чамдызызыны хамааталар боттары кара туразында көжүп кирип, олурып алганнар. Сөөлгү ийи чыл дургузунда күүскомнун коммунал оран-саваның хуваалдазын чыл аңгылаашкының чорутпаан. 500 ажыг албан квартиралары болгаш өг-бүлелер чүрттаар нийтилелдиниң чүртталга бажыңнарында чүрттаар чөлдер эзи турып турар.

Ол-ла үеде хоорайда коммунал оран-саваның аныр дээш эзлчегге 6784 өг-бүле турып турар, оларның 350-и дайынның инвалидтериниң, болгаш киржикчилериниң өг-бүлелери. Башкыларга, эмчилерге, культура ажылдакчыларына оран-сава ажок чедишпейн турар. Эзлчегге чүгле 1972 чылда-ла турып алганнар бо чылын квартиралар ап турар. Чаңгыс өрээлдиг бажында 2-3 өг-бүле чүрттап турар фактылар хөй. «Тувинская правда» сууда, Колхозная кудумчузунда эмчилер чүрттаан турар бараатарының чүрттахыларының байдалы ажок берге. Чамдык өг-бүлелер бичии чаш уруг-дарыы-биле вагончуштарда, гаражтарда чүрттап турар таварылгалар бар.

Чүрттаар оран-сава оожум түүнүп турар. Хоорайже аныяктарның кээп турары уламчылавышаан. Кызыл хоорайның чүрттакчыларының аная өзүлдеп база чорун турар.

Бо бүгү республиканың эрге-чагыргаларынга шагда-ла билдингир, моол мурнунда турган ССР Эвилелинин, Россиянын, Тыванын, хоорайның депутаттарының сонгулдаларынга, солуннар арынларга, телевидениеге болгаш радиога кодуртунун келген. Ынчалза-даа хоорай эрге-чагыргазы биезги хевээр-ле чүү-даа ыыттавайн келген. Ындыг корумчурум болгаш хоойлу-дурум чок чүүл дыка хөй кижилерге таарымчалыг боон турган хире. Хоорай эрге-чагыргазынга кдегелин оскунгаш, Чазакка кээп турар аарган. Чүүлге 1991 чыл дургузунда ацаа 772 кижи келген, ол дээрге, бүгү-ле келген кижилериниң 79,5 хуузу боон турар. Хоорайның удуртукчуларын чүрттаар орансаваны буруткээринде болгаш хуваарында аная эвес байдалдың дугайында чаңгыс эвес удаа сагындырып келген. Ана кандыг-даа харыы чок болган. 1992 чылда чагаалар кээри уламчылавышаан.

Ол бүгүнүн ужурунда бо чылдың март айда бүрүткеттинген бажын чоктар нийтилели тыптып келген. Хоорай эрге-чагыргазы база бөө нийтилелдин тыптып келгенин демократиялыг демдээ кылдыр деткип, хүлөөп алган. Тургустунуп, бүрүткеттиниң аарына база дузалаан. Оон ийи кежигүнүн оран-сава бүрүткээр болгаш хуваар хоорай комиссиязының составына киргген. Оон соонда хооркүүскомнун база нийтилелдин күжү-биле эзлери чох турар бажыңнарның үчёдүн чорудар, оларны чөптүү-биле хуваар талазы-биле кады ажыл чорбайн барган. Мында үй-балай болгаш ужурмажыр чок чорукту көргеш, нийтилел эзи турар квартираларга улус киирериниче, чамдык таварылгаларда эзелеп алырынче киргеи. Амгы үеде бажын чоктар нийтилели эзи турар 70 квартирага улустар киргеи, 110-ун өске хамаатылар эзелеп алган, оларның иштинден 10 херек судта, 3-ү прокуратурада киргеи, өскелерин судче киирериниге белеткеи турар. Өске 500-600 квартиралар, өг-бүлелиг улус общежитиелериниде чүрттаар черлер талазы-биле оларга негелде киргеи соонда-даа, хоорай чагыргалары хемчег албаан.

Үндүр көжүүрүүшкүн ужуулдан прокуратура, суд болгаш бажын чоктар нийтилелиниң аразынга маңан болур турган үскүлежишкиннер эгелээн. Найысылал төвүнге, хооросоветтин болгаш оон күүскомунун чаныга эзелеп алган квартираларындан үндүр көжүткен чүрттакчыларның майгын хоорайжыгажы кеступ келген. 1992 чылдың апрель 23-те негелде кылган хүнден эгелээн чүрттаар оран-саваны үчётка алырынга болгаш хуваарынга чурум тургузар оранга эрге-чагырганың удуртукчулары олар-биле чугаалажышкын кылып эгелээн. Хоорайжыгаш чоорту политиктиг демисел шаңу аварган, Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Дээди Совединин адынга чаа негелделер тыптып келген, олар чүгле политиктиг үткалыг аварган, олар баш удур биир-арга чок үжүүдүрлүг болуп болур турган.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаалыры болза:**

1. Бажын чоктар нийтилелинин «Деткимче» солунну дамчыштыр 1992 чылдың апрель 22-де Тыва Республиканың Президентизинге база 1992 чылдың май 7-де Тыва Республиканың Дээди Совединин XVI сессиязының адынга кыйгырыында кедүрген айтырыгларының хөй кезии үүлежишкиннер болуп турар. Хоойлуну болгаш чүрттаар орансаваны үчётка алырының, хуваарының база хуужударының дурумнерин хоорайга хажыткаанының дугайында ыыда киирген фактылар хыналда үеэзинде бадыткаттынган.

2. Чүрттаар оран-саваны үчётка алыынга, хуваарынга, болгаш хуужударынга хоойлуурумну сагып турарының анализин кылырын, корум-чуруумну тургузарын;

— бажын чоктар нийтилелинин чүрттаар оран-савага эн хереглелдиг кежигүннериниң көжүп кирип, олурып алганы 28 квартиразын оларга быжыглаарының дугайында дилээн өөренип көөрүг;

— эрге-дужаал байдалын соора ажыглаан болгаш хоойлу хажыдыышкынарын кылган албан-дужаалдыг кижилерге база хамаатыларга харыысалга онаарының аргаларын өөренип көөрүн, бүрүүлүгларга харыысалганы онаарын сүмелээр.

8. Хоорай прокуратуразының, хоорай судунун, иштики херектер кидизиниң ажылын өөренип көөр, хоойлуну үрен турарының чылдагаанарын илередир болгаш бүрүүлүгларга харыысалга онаар талазы-биле шыырак комиссияны Кызыл хоорайже чорудар дугайын Россия Федерациязының Чазаандан дилээр.

9. Тыва Республиканың Юстиция министерствозу районнар болгаш Кызыл хоорайның чер-чер чагыргаларының самалдарын барымдаалаан, 2 ай хуусаанын иштинде Тыва Республиканың Чүрттаар орансава кодексинин төлөвилелин ажылдап кылгаш, бир ай хуусаа иштинде Тыва Республиканың «Тыва Республиканың чүрттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» Хоойлузунга өскерилделерни болгаш немелделерни киирер дугайында Хоойлунун төлөвилелин, чүртталга черниге броньбээрнинин чуруумун ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Чазаанга чугаалажып көөрүбиле киирер, чүрттаар орансава хоойлужудулгазын болгаш паспорт чуруумун үрен турган, хуужуттунган Кызыл хоорайның чүртталга фондузунун кезиин садарын соңгаарладырын доктаадыр.

10. Тыва Республиканың Экономика министерствозу (Салчак), Тыва Республиканың Эт-хөреңги куркому (Сарбаа), бажын чоктар нийтилелинин чүртталга бажыннарын тударынга чөлдинн тускайлаар, а ол ышкаш Улуг-Хем кудумчузунда тудугжыларның 17 дугаар бажында общежитиезин хоргаалаар бажынны организастаары-биле арендага дамчыдар дугайында дилээн өөренип көргеш, чогуур шинтпирин хүлөөп алыр.

11. Республиканың министерстволары болгаш ведомстволары, хоорайның, районнарның, суурларның чагыргаларының баштыдлары боттарының девискээринде чүртталга черлерниин үчёдүп, хуваалдазын болгаш хуужудулгазын ийи неделя хуусаа иштинде өөренип көөр, хоойлу сагыр, чүртталга черлерни хуужударын дүргедедир, социал чөптүг чорукту тургузар талазыбиле дээштиг демчегларни алыр.

12. Республика девискээринге массалыг хемчеглер эрттиреринге башкарып чорудар талазы-биле комиссия (Шыырап) бажын чоктарның В. И. Ленин аттыг шөлде эрттирин турар акциязының киржикчилери-биле харылзаашкаш, оны соксадыр талазы-биле хемчегларни алыр.

13. Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазааның Парлалга албаны (Тас-оол) бо доктаалды парлалга, телевидение болгаш радио дамчыштыр чарлап дыннадыр.

14. Доктаалдың күүселдезин контроль даарын Тыва Республиканың Президентизинин Чагыргалының болгаш Чазаанын контроль эргелелинге онаар.

Бажын чоктарның чоруткап кыйгырыг биинде болгаш хоорайда чүртталга черлериниң үчёдүнде, хуваалдазында, хуужудулгазында национал айтырыы чок деп санаар. Хоойлу-дурумну сагыр болгаш хандырар ужурлуг, ол талазы-биле улуг эргелерни берген тыва националдыг удуртукчулар хоорай, эрге-чагырганың он-он чылларын иштинде баштап келгеннер. Оларның командазынга ангыаашы националдарны төлөөлекчилери күүседикчилер боон ажылдан келген, а чогум хоорайның бүгү чүрттакчыларынарны националындан хамаарылга чокка берге-дедиг чүүлдерге таваржып турган.

Чазак Тыванын бүгү хөй национал улузун, профэвилелдерни, политиктиг партияларны болгаш шимчээшкиннерни бо доктаалдын ужур-утказын шын билириниче, оны чаартылганың, корум-чуруумну, чөптүг болгаш гуманныг чорукту бадыткаан тургузарымны талазыче бистин, ийин эзлчеглиг базымыыс кылдыр көрүп, деткиринге кыйгырып тур.

Ш. ООРЖАК.

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН БОЛГАШ «НААДЫМ-92» БАЙЫРЛАЛДЫ ЭРТТИРЕР ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ 1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 15-ТЕ ҮНДҮРГЕН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Республика Хүнүн болгаш «Наадым-92» байырлалдарны 1992 чылдың август 15-16 хүннеринде Кызыл хоорайга эрттирер. Республика Хүнүнге тураскааткан кол-кол хемчегларни «Наадым-92»-ни эрттирери-биле кады холбаштыр чорудар.

2. Республика Хүнү, «Наадым-92» байырлалдарны белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле оргкомитетти бадылаар.

3. Мал кыштаглаашкының доосканының база бирги чартык чылдың түнелдериниң талазы-биле хемчегларни 1992 чылдың июль 4-5 хүннеринде эрттиреринге районнар чагыргаларының даргаларынга сүмелээр.

Ш. ООРЖАК.

Күш-ажылчы хүлөөлгелерин күүселип турары-биле холбаштыр кемдээн азы кадыкшылы өске-даа когаралга таварышкан хамаатыларның социал камгалалының дугайында РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Күш-ажылчы хүлөөлгелерин күүселип турары-биле холбаштыр кемдээн азы кадыкшылы өске-даа когаралга таварышкан хамаатыларның өртектерин хостуг болдурганының байдалында социал камгалалын күштелдирер соруулга-биле Россия Федерациязының чогуур хоойлуун хүлөөп алыр үеге чедир доктаадырым болза:

1. Күш-ажылчы хүлөөлгелерин күүселип турары-биле холбаштыр кемдээн азы кадыкшылы өске-даа когаралга таварышкан хамаатыларга когарал эгидилгезинин түүнү санаарынга-шалынын «РСФСР-де күрүне пенсиларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаазымдан эрте ажыглап киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунун 7 чүүлүнде көрүнген чурум болгаш негелделер өзугаар улгаттырарын доктаадыр.

2. Бо Чарлыктың 1 пунктузунга дүүштүр санаттыныг когарал эгидилгезинин түүнү будүүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының ажыл-хөреңгилериниң күсели-биле төлөөр.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль.
1992 чылдың май 12.

ДААРТА ҮНЕР ТУСКАЙ САДАР ҮНДҮРҮЛГЕДЕН

● «Эртемденнин бодалдары» деп рубрикада **«Хову-Аксының нарын айтырыглары»** деп аттыг Д. Бузур-оолдуң чүүлүнүң эгезин;

● «Төөгүнүң балалчак арыннары» деп рубрикадан **«Сезиглел адаанга чүрттап чордум»** деп чүүлдү;

● **«Чингис-Хаанның чагыы»** деп Вл. Серен-оолдуң төөгүлүг рассказының эгезин;

● Орус чогаалчы Михаил Зощенконуң «Чөптүг бодалдар» деп рассказының очулгазын;

● «Анекдоттар — хөктүг чугаалар» болгаш өске-даа сонуурганчыг материалдарны номчуп болур сөлер.

АКШ-ТА БАРГАН МОСКВА, июнь 15, (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин Американың Каттышкан Штаттарынче күрүне аян-чоруу кылып чорупкан. Вашингтонга АКШ-тың президентизи Джордж Буш-биле ийи хүн уламчылаар чугаалажышкыннарның үезинде ийи күрүненің удуртукчулары россия-америк болгаш делегей харылзааларының эң чугула айтырыгларын сайгарып чугаалажыр.

ДЫҢНАДЫГ

Июнь 17-де Улусчу чогаадылга бажыңынга «Тыва» болгаш «Эртинелиг Тыва» ансамбльдериниң «Хөөмей—Төп Азия чоннарының культурлуг феномени» деп I Бүгүделегей симпозиумунга тураскааткан концерти болур. Эгелээри 19 шакта. Өртээ 20 рубль.

КУРУНЕ КУСЕЛИ - БИЛЕ БАЙЫТПАС

Россия Федерациязынга куруненичүзүн хуужудуп ие-дээнги амыдыралга саа айтырыгларны кодуруп келген. Бир эвес бүдүрүлгелерни хуужудары мындыг-да улуг даашмаанмаан, далаш чок чоруп турар болза, а чуртталга бажыннарын хуужудуп желеенни социал камгалалда, националдар аразында харылзааларда айтырыгларны дамма чидиглендирген.

Бажын-балгат хуужудулгазынга хамдарыштыр айтырыгларны бистиң корреспондентивис Шангыр-оол Суван Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорай Соведнинин болгаш оон күүскомунуң даргазы М. К. АНАЙ-ООЛГА салган.

— Мерген Кыргысович. Шагаан-Арыгда курунеиин чуртталга бажын-балгазынын хуужудулгазы кандыг чоруп турарыл?

— Хуужудулга дугайында чугаалаарының мурнунда чурттакны чонну чуртталга бажыңдары-биле хандырылга-га доктаал көрейн. Амыы уеде бажың алырының эзлчээнде 180 өг-бүле турар. Оларының аразында 18 өг-бүле орус дылдыг кижилерни, өг-бүлени, артканнары азы 162 өг-бүле тывалар. Бажың алырының эзлчээнде турар кижилерни аразында зарыг, кырган кижилер, бажын-балгат чок аныяк специалистер бар. Тывада будүрүлгелерде ажыл-иштин бажырааны, тудулгаларны материалдар-биле хандырарының, мазмаанын, аъш-чем, ядыкхен, эт-сүт садып алырының бергедээнин, өртектернин улгатканы, тыва биле орус дылдыг кижилерниң аразында харылзааларда эпчок чүүлдерни хөлүп эртир хөөрөткенивиле холбаштыр орус дылдыг кижилер Шагаан-Арыгдан көжүп чоруп турар. Оларның чорун турарының орус, тыва чонунуң аразында харылзааларда багай чүүлдер кол чылдагаан эвес, а өске черлерден көжүп келген, ында таныш-көрүштүг, төөгелерлиг кижилер дедир чорун турардар. А шаг шаанда-да Тывага чурттап келген, тыва черде амыдырал-чуртталгазының деңгу дагылдаптан, тывалар-биле чоок харылзаалыг, таныштаа төөгө апаарган орус дылдыг кижилер тайгаларда чоруурун болаазын олурган-дар. Өске черлерде оларны хүлээп алыр, оларга дузалажыптар, оларны маңнап турар кижилер-даа чок. Бир эвес күткен уеде көжүп чоруткан кижилерниң бажыннарын бажын эелчээнде турар кижилерге берип болур турган болза, ам ол оруктуг курунеиин чуртталга фондузунуң хуужудулгазы дуглаан. Өскүзүп көжүп чоруур деп барган кижилер бажыннарын хуужуткаш, оон соонда аар өртекке садыпкаш, мүн-мүн ашнаан ап алгаш чоруп турарлар. Хуужудулга дугайында хоойлу эки азы багай-даа болза, хүлээп алдыган соонда оны түс черде Советтер болгаш оларның күүскомнары күүседир апаар. Күүсетпес болза, хоойлуга удурлаганывыс ол болур.

200 ажыг өг-бүле чурттап олурар бажыннарын хуужударының дугайында билдирикшиннерни киргеи. 150 билдирикшинни сайгарып көрген. 100 хире өг-бүле бажыннарын хуужудуп алганнар. Бажыннарны хуужудуп алганнарның 20 хуу хирези тывалар, арткан 80 хуу хирези орус дылдыг кижилер. Бажыңдарын хуужудуп алган кижилерни чамдыктары бажыннарын аар өртекке саткаш, көжүп чоруп турар. Көжүп чоруп турар кижилер хуужудуп алган бажыннарын садып болур эргелиг апаргаанда, олар садып турар. А хоорөкүүском бажынны чок эелчеде турар кижилерге дүрген бажын берилтер аргазы чок. Чаа туттунуп турар чуртталга бажыннарын ажылдалга киирериң маңнаардан башка, оон өске чүүл-даа канчаар харыы чок болган.

— Хуужудулга дугайында хоойлу, эки азы багай-даа болза, хүлээп алдыган дилиңер. Хуужудулга дугайында хоойлуның эки азы багай талазы, силериң боваалыңар-биле алырга, чүдел?

— Бир эвес алыс чедип алыр дээн соорулгазын алыр болза, эки хоойлу. Курунеиин өнчүзүн хуужудуп, өнчүхөреңгиин иинти эелит эвес, а тодаргай эелит болдурарга, өнчүхөреңгиниң эдилеңнаан эки, камгыы болур, кижилер өнчүхөреңгиин улам көөдедир дээш кизим ажылдаар, ажыл-ишчи арзар. Эки талазы — ол. А багай талазы — хоойлуну кандыр эмдыралга боттандыорлар, өнчүхөреңги садып ап шыдаавас, социал камгалалы багай кижилерге хуужудулга кэндыг дээштит болгул, хуужудулга кандыг айтырыгларны көдүрүп кээп болгул деп чүүлдү өөренип көрбээнив. Эн ылаңгыя чуртталга бажыннарының хуужудулгазының «кара» талалары Тывада кеступ келгеи-дир. Хуужуткан бажыннарын кижилер аар өртөөкө садып турар деп демис чугаалаадым.

Чуртталга бажыннарының хуужудулгазы националдар аразында харылзааларны базаа индиглендиреринге бир идиг боон турар-ыр. Чазый-чилби, кажар-оптуг кижилерге курунеиин кусели-биле байыт алыр арганы чуртталга бажыңдарының хуужудулгазы берип турар. Бажын алыр дээш чамдык кижилер өг-бүлезиг-биле саазын кырыга «чарлып» ап, а херек кырында кады чурттап турарының таварылгалары хөй болгай. Ынчаарга кажар кижилер бөгүн ийи-үш бажынны болуп, оларның бирээзин хуужудуп, аар өртөөкө садып турарлары ол. Курунеиин акша-төрөңгиз-биле тудуп кааш бажынны олар садып, курунеиин кусели-биле байыт алганнар, а ол бажынны тударыңга чангыс көпеек киирип, салаазын шимчедип көрбээнне болгай. Алыксак-чиксек кижилерни курунеиин кусели-биле байытпас херек. Мындыг чүүлдерни болдурбас дээш хуужудулга дугайында хоойлуну бүгү талазы-биле өөренип көөр, далашпайн хүлээп алыр ужурлуг турган. Уруг-дарыңга бажың садып бээр дээш ыскан тывалар өөг болза, каш борбак малын садып турар-ыр. Малды ол ажыг дерин тел човаан, өстүрүп алган, а бажын садып турар кижи чангыс көпеек безин бажын тудуунга киирбүүн. Шак мындыг социал кестуг эвес чүүлдер чуртталга бажыннарының хуужудулгазында тыныш келгеидир.

Хуужудулга дугайында Тыва Республиканың хоойлуунуң чугаалажып хөрүп турда бодумнуң бодалдарымны ыаспедиги-биле республиканың Дээди Совединиң сессиязынга сес дилээримге, Тыва Республиканың улус депутаты эвес дээш, сес бербээн күзе. А мээн бодалдарым мындыг.

Хуужудулга дугайында хоойлуну хүлээп алырының мөрүнде Тыва Республиканың хамаатызы болурунуң чок болза, Россия Федерациязының хамаатызы болурунуң дугайында хоойлуну хүлээп алыр турган. Бүстүп душкен СССР-ниң херек кырында чок курунеиин хамаатызының паспортун хойлаан, анчы хамаарышпас курунелериниң хамаатылары болур ужурлуг. Кавказ чурттуг кижилер сүг болза, чуртталга бажыннарының хуужудулгазынга киржип. Тывага садып кылып, дүк дээш, өске даа чиг эгги республикадан үндүүр сөөртүп турар-дыр. Бажын садып алырын, саңдыгажырын оларга кыш-даа хорулгайн турар. Ынчалза-даа Тыва Республиканың өнчүхөреңгиз-биле туткан бажыннарны садып-саарарын баштайгы уеде курунеиин эргелээр ужурлуг турган. Ие эртип, хуужудулга долузуубиле болу бээрге, бажыннарны садып-саарарынга хамаарыштыр өскерилгелерни чуге кылып болбас деп.

Оон ынай, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың чуртталга орап-бажын дугайында хоойлуларын өскертир херек. Чижээлээрге, ам күштүг хоойлу бүүгаар алырга, бир эвес бажын эзин бажыныңа өөрттүвүйн баар болза, аная Советтериң күүсекчи органнары 6 ай иштинде дээш болбас. Шагаан-Арыгга дыка хөй бажыннар бо чылдагаан-биле хөрүп эзин тургаш, соңгалары бүстүп, чыдыг системазы доңуп, эдилели баксыраты. Оларны сеткүүлүг чарыгдаллар ундуруп түүдүвүс. Бир эвес хоойлуга бажынның эзин курунеиин бажыныңдан көжүп умерин күүскомнарга баш хөрүп хынаткаш, көжүп умеен чүүлдеп эгелээш, ол бажынга чурттаар эргелин чидирген болгаш, дерп быжыглаан болза эки турар, чүдел. Ынчалза-даа, кижилер чурттанып, ол наажын турар курунеиин бажыннары турбас-ыйнаа. Курунеиин чуртталга бажыннары-биле хандырылгада социал магадылалы чок боон артган.

Чуртталга бажыннарының хуужудулгазын коинуг далаш, шаанда колхозтарны тургузуп, байларның өнчү-хөреңгизиң хавырып турганы дег, бүү-хаа чорудуп турар. Чамдык организациялар боттарының бажыннарын ажылдаачыларынга дүрген-ие хуужудуп бергилепкен. Чижээлээрге Улуг-Хемниң хөрөгелекчилер ниитилери. Ында база чылдагаан-на бар. Оон бирээзи — курунеиин бажынын дүрген хуужудуп, садып-саарарының аргазын тургузуп алыры. Хуужуткан бажыннарны садарының чурумун хоойлуга база хандыр көөр ужурлуг турган. Хуужуткан бажыннарны доктаатканы өртектер-биле курунеиин күүсекчи органнарын дамчыштыр садар кылдыр чурумуткан болза эки. Бир эвес мындыг чүүлдү хоойлуга киирген болза, хостуг өртектер деп адаарывыс коинуг аар өртектер-биле бажыннарны садар чүүл турбас ийик. Чеже-даа хуужуткан болза, курунеиин акша-төгөрин

ШЫН ЧЫРЫДАР

(Эртем чөвүлелинин хуралындан)

Историзмиин кол принциптер өзугаар алырга, эрткен төөгүнү бөгүн чогаадып болбас: ол үеним нижилери оны тургузуп каан, а бөгүнгү төөгүнү амгы салгал тургузуп турар. Ынчангаш төөгүнү шыны-биле чырыдар дугайында айтырыгны бо чылдың июнь 5-те болган Тыванын Дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун эртем чөвүлелинин хуралында тодаргай сайгарып көрген.

Эртем чөвүлелинин ол хуралынын кол айтырыы — эртем темаларынга хамаарыштыр массалыг информация дамчыдар черлер: солунналар материалдарынын, радио, телевидение дамчыдылгаларынын шыжарынын дугайында үш эртемденнеринин илеткелдерин дыннап чугаалашканы, санал-оналдарны калбаа-биле солушканы болган.

Төөгүге хамаарышкан эртем темаларының материалдарын массалыг информация дамчыдар черлер канчаар чырыдын турар дугайында институт директорунун оралакчызы, төөгү эртемнериинин кандидаты М. Х. Маннай-оолдун тодаргай анализтиг илеткелин Тыванын Дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун эртем чөвүлелинин хуралында тодаргай сайгарып көргеш.

Ниитилел амыдыралын шын билип алырыга, шыны-биле чырыдарыга төөгү эртеми чугула рольду ойнап келген болгаш ойнап-даа турары илеткелге демделеттинген. А төөгү эртемни, төөгү билиглерин пропагандаларыга массалыг информация дамчыдар черлер: радио, телевидение, үш бүрүнүн парлалгазы кеску рольду ойнап турар. Эрткен үеде, мурнуку чылларда парлаары, дамчыдары хоруглуг турган төөгү темаларына хамаарышкан материалдар, амгы үеним амыдыралының дугайында солун үүлдер парлалгага хөй-биле бижиттинип, ханы уткалыг болгаш чидиг материалдарны чыруттунын турарын илеткелчи айыткан. Республика солуннарына парлаттынып, радио, телевидение дамчыштыр чыруттунын турар материалдарның хөй нуруузу төөгүнүн база бөгүнгү амыдыралдың шынына дүгжүп турар. Оон-биле чергелештир, чамдык солуннарга төөгү-эртеминин талазы-биле бадыткаттынмаан болгаш частырыглыг материалдар көстүп кээп турар апарган. Чижээ, Игорь Иргиттин «Ава сөзүнүн төөгүзү» деп үүлү 1991 чылдын ноябрь 22-де «Тыва Республика» солунга парлаттынган. Тыва төөгүзүнге хамаарышкан элээн каш айтырыгларны автор көдүргеш, ук айтырыгларны сайгарар дээн орааланжышкынынга хөй частырыгларны болгаш хажыдышкыннарны И. Иргит кылган. Авторнун бодалын өзугаар алырга, «бистин төөгүвүстүн үе-чадавының эгезинде амгы Тыванын девискээринге фини аймактар чүрттап чораан». Тывада базырыктарның аразында финнерниң базырыктары база бар деп, И. Иргит бадыткавышаан. Аржаан базырының финнер базырыктарының бирээзин кыдыр айыткан болгаш төөгүнүн эртем өзугу-биле шинчилеттинген, бадыткаттынган хандыг-даа документизинге даянмаан, бодунун хуузунда туразы, бодалы-биле бижиткен.

Төөгү эртемденнеринин хөй чылларда кылып келген шинчилел ажылдарының түннелдерин өзугаар алырга, финнер чүгле Тывага эвес, харын бүгү Сибирьнин девискээринге кижан-даа чүрттап чорбаан. Ынчангаш төөгүнүн эртем темазынга частырыглыг болгаш дөрт хажыдышкынныг чүүлү «Тыва Республика» солунга парлаары оон номчукчулары, ылангыя Тыванын амгы аныяк салгалы бодунун төөгүзүн шын билип алырынга моондактап турар. Бодунун өгбелериниң Тыва девискээринге шаанда «чүрттап чорааныныг» хензиг-даа изин фиин эртемденнер база тыппаан.

Бижикчи Седип-оол Иргиттин 1992 чылдың апрель 2-де «Шын» солунга парлаттынган «Тывалар ыдыг ядамык чорбаан» деп чүүлүнде төөгүнүн шынынга дүүшпес болгаш авторнун бодунун туразы-биле кылдынган бадыткаашкыннарны эртем чөвүлелиниң хуралынга база демделээн. Эртем чөвүлелинин ол хуралынга кылдынган илеткелдерин болгаш санал-дарны дыннап олурарга. Тыванын Куруне шанналының чаа лауреаттарының бирээзи чогаалчы Олег Сувакпиттин дараазында чугаазы кижиниң сагыжына кирип келир: «Демократиянын, ажык-чарлыг чоруктун үеинде баян туткан ижин композитор, демир-ужук туткан кижи чогаалчы болу берген». Ынчаарга, бистин бо хүчнеривисте демир-ужук туткан кижи бүрүзү төөгүчү эртемден болу бээр болза, Тыванын төөгүзүн шын чырыдарына дөгүм болур ирги бе? Ынчаарга парлалга арынга үүл бижиир дээн кижи бүрүзү историзмиин принципин барымдаалап, «Массалыг информация дамчыдар черлер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунун 49 болгаш 56 үүлдерин шынгыы сагып, ак сеткилиг болор болза, Тыванын төөгүзүн шын чырыдарынга дузалаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Эстониядан Тывага кээп чораан Тоомас Алаталуун «Тыва — Прибалтика: төөгүнүл чергелешкээ» деп үүлү 1992 чылдын январь 25-те «Молодежь Тувы» солунга парлаттынган. Тыва төөгүзүнүн шынынга дүүшпес үүлдер ында бижиттинген. Анаа холбаштыр эртемденнер В. А. Дубровский болгаш Н. М. Моллеров олар эстон эртемденнинин үүлү-биле чөпшээрешпейн турарын бижээннер.

Тыванын болгаш Моолдун хызыгаар төөгүзүнге хамаарыштыр С. С. Сонамның «Тыва — Моол: хызыгаар айтырыы» деп үүлү «Молодежь Тувы» солунга 1992 чылдын апрель 10-да парлаттынганын илеткелчи демделээн болгаш ук үүлдүн тодаргай сайгарылгазын кылган. Ол үүл бижиттинерде, төөгүнүн материалдары, ылангыя Тыванын болгаш Моолдун күрүне документилери ылаптыг ажыглаттынмаан хевирлиг. Ынчангаш авторнун үүлүнде төөгү талазы-биле хажыдышкыннар болгаш частырыглар бар болган.

Күрүне хызыгаарларының айтырыгларын парлалгага чырыдып, хөй мун номчукчуларга шыны-биле тайылбырлаар төлээде, төөгүнүн архив документилеринге даянгыы — бо иэрын темага үүл бижиир автор бүрүзүнүн бирги эллегде хүлээлгези. С. С. Сонамның бодалын өзугаар алырга, ТАР-ның болгаш МАР-ның аразынга 1932 чылда чардынган керээ-биле Тыванын 4,5 мүн дөрбелчин километр девискээрин Моолга дамчыдып берипкен. Ынчангаш автор анаа холбаштыр Моол таланы чемелеп турар. Чогум бо сан кандыг документиге үндезилеттинген, кайыын алдынганын автор айытпаан. Тыва делегациязының составынга Булчун кирип турган деп айытканы — төөгүнүн шынынга дүүшпейн барган: ол делегацияның составынга Булчун кирбээн, а бо үннерде Өвүрде чүрттап олурар 87 харлыг Даваажап кирип турган. Сүхэ-Баторнун кадайы Яажимаа Моолдун делегациязын 1932 чылда эвес, а 1940 чылда тыва — моол чугаалажышкыннар үеинде баштап чораан.

1944 чылда ССРЭ-ниң болгаш Россия Федерациязының составынга Тываның каттышып киргениниң төөгүзүнге хамаарыштыр эвээш эвес үүлдер республика солуннарынга бижиттингеи. ССРЭ-ниң составынга Тываны ынчаарда, Совет Эвилели күш-биле каттыштырган деп, тыва улустун шоолуг ырак эвес — 48 чыл бурунгаар төөгүнүн хажыдарын чамдык авторлар өжегеэн азы ол үеним төөгүзүн билбеэннин хараатыг-биле илдем-не орааланып турар. Маная холбаштыр төөгү эртемнериин кандидаты М. Х. Маннай-оол эртем чөвүлелинин хуралынга мынча деп медеглээн: «1944 чылда Тывага хамаарыштыр эжелеп болбаан. Бодунун чүрттакчыларының күзелин өзугаар ССРЭ-ниң составынга Тыва каттыжып киргеи».

Тыва төөгүзүнүн болуушкуннарын, фактыларын частырыглыг болгаш хажыдышкынныг кылдыр соора көргүзер чорукту радио, телевидение дамчыштыр чугаалаларынга чамдык эштериин болдуруп турарын илеткелге айыткан, Күш-ажылдың хоочуну, хүндүлүг М. Б. Достак-оол бо чылдың майда радио дамчыштыр чугаазынга төөгү эртемнериин доктору Ю. Л. Арановтуң бурууздып, бодунун кандидат болгаш доктор эртем чазаларын камгалаан диссертациялаларынга С. К. Токаны мактаан деп шугумчүлээн. Юрий Аранчынын кандидат диссертациязының темазы Токанын бодун мактааны эвес, а «Ада-чүрттүн Улуг дайынынга Тываның киржилгезин» деп аттыг. Оон доктор диссертациязының темазы: «Тыва улустун социализмге төөгүлүг оруу».

Мээн хуудга бодалымны өзугаар алырга, Тывага репрессияларга хамаарыштыр С. К. Токаның улуг буруузун ыңдаа агартып шыдавас, оонбиле кады Тываның хөгжүлдезинге ооп кылып каан эки үүлдерин кара довуракка кым-даа хөөп шыдавас. Оон дугайында чеже-даа бо хүннерде хөй хоорайларда болгаш бүдүүдгелерде оны эрттирер талазы-биле комитеттер болгаш чөвүлелдер тургустунун турар, а олар дээрге өзулуг совет эрге-чагырганы херек кырында катап тургузарының эге үндезиннери боор турар». Стачканы эрттиреринин үези «чүрттүн девискээринге оны эрттиреринин белен апарганын» барымдаалап тодарадыр.

Бо чартык чылдың дургузунда «Күш-ажылчы Россия» элээн каш политиктиг хемчеглерни боттандырып чорутган. Оларның аразында «Ак бажынче поход» — февраль 9-та, февраль 23-те, март 8-те, май 1-де болгаш 9-та чазакка удур митингилер, «коммунистиг субботниктер». Шимчээшкиниин органдастыг комитеттиден РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыннаткаанын өзугаар, «Күш-ажылчы Россия» июнь 12-де «Империяны бүзээлээрге» деп аттыг хемчегни эрттиреринге белеткеен. Оон киржилгелериниң кол негелдези — «Күш-ажылчы Россияга» хүнүүн-не телеэкранга 15 минута дамчыдылга шагын бээр.

Өредилге чылы төнгеи лар чаңгылай берген. Олар ам Класстар куруглаан. Школачы- доступ-шөлүн, магалыг-ла! А ол хүн доозукчулар чыглып турду. Холдарында чечектер-лиг уругларның хөлүүн. Доозукчулар дугайында өйн метр ажыг хана солуну өзүп ветылар. Фото-чуруктарлыг. Оон состеринин чечеими! Шуптузун шулуктеп каан.

Бо уругларның школазының ядыгызы элээн үзүп. Республиканың тускай хөгжүм уран чүүл школазы дээр. Маная 1984 чылда өреним киргеннер бо чазын тоску классты доозуп үнгеннер. Олар маная ниити эртемнерни өреним-шаан, хөгжүмге достут ойнаарының, уран чурулганың сургуулдуга өреним алганнар. Ынчангаш тоску классты доозпушаан, уран үүлге тускай эртемниг болганын директор Мария Депеш-ооловна Удумбора чугаалады. Бо школачылар өредилгезин миниги билиглериим ортумак школаларыныга уламчылаарлар. Хөгжүм аймаанга ойнаар өредилгезин база соксатпас ужурлуглар.

Кызылдан, районнардан адаелер шупту келгеи. Тываның школаларынга хөй чыл ажыдаам, бедик дуржулгалыг педагог ССРЭ-ниң улустун башкызы Арыя Араптановна Алдын-оол ол класстың өреник-чилерни бирге класстан өгелеп өредип, удуртукчу башкызы болуп келген.

Тускай уран үүл школазының өредилге эргелекчин чөрбе алды сиинг доозукчуунун кандыг демдектерлиг доосканын дыннатты. Директорнун холундан уран үүл школазын чедиргеннинг доосканының дугайында диплом хевирлиг хүрелзивизер дептерлер уруглаарының холдарында барын т. р. Олар ортумак школа доозуп алгаш, школаларга хөгжүм өредилгезин башкылап-даа болдурлар. Аныяк чуруукчулар чурулга кичээлин-даа удуртурлар. Боларның онзагай талазы, бир тускай мергежилиг болганы-дыр. Келир хүннерниң композиторлары — Чыргал-оолдары, Кенденбилдери, Хүреш-ооллары, чуруукчулары — Лиизылары, Иван Салчактары, Саян Сарыг-ооллары доорту тыптып үнер-ле боор.

ЧУРУКТА: ол школаның доозукчулары.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Кыска медээ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Людмила Александрова). Оннозинда турар ангы-ангы партияларны болгаш организацияларны каттыштырып турар «Күш-ажылчы Россия» шимчээшкин бүгү-ниитиг политиктиг стачканы белеткээр талазы-биле кампаниянны эгелээн.

Ында колдан турар турушту эң радикалдыг коммунистиг угланыышкынныг партиялар — ВКП(б), Россияның коммунистиг партия болгаш өскелер-даа — эллеп турар «Күш-ажылчы Россия» күш-ажылчы чоннуң чазаан тургузарынче кыйгырган. Ону «ажылчы чоннар боттары адаандан стачка шимчээшкинин ядын-биле» тургузар ужурлуг.

Стачканың организакчыларының экономиктиг негелделериниң аразында — чаа экономиктиг политиканы чорудары («өртөктер турумчуду тургустунар, шалын күш-ажылдың будурукчулуунун өөрүлеп-биле дем-не өөрү»), хостуг өртөктерни солуу, оларны шыгыы таарыштырарын киирери, хуужулуганы сокдадыры, даштыкы садыгга күрүне монополиязын киирери. Стачка белеткелиниң организастыг комитеттинин тараткан медеглелинде айытканы-биле алырга, «дыка хөй хоорайларда болгаш будурудгелерде оны эрттирер талазы-биле комитеттер болгаш чөвүлелдер тургустунун турар, а олар дээрге өзулуг совет эрге-чагырганы херек кырында катап тургузарының эге үндезиннери боор турар». Стачканы эрттиреринин үези «чүрттүн девискээринге оны эрттиреринин белен апарганын» барымдаалап тодарадыр.

Бо чартык чылдың дургузунда «Күш-ажылчы Россия» элээн каш политиктиг хемчеглерни боттандырып чорутган. Оларның аразында «Ак бажынче поход» — февраль 9-та, февраль 23-те, март 8-те, май 1-де болгаш 9-та чазакка удур митингилер, «коммунистиг субботниктер». Шимчээшкиниин органдастыг комитеттиден РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыннаткаанын өзугаар, «Күш-ажылчы Россия» июнь 12-де «Империяны бүзээлээрге» деп аттыг хемчегни эрттиреринге белеткеен. Оон киржилгелериниң кол негелдези — «Күш-ажылчы Россияга» хүнүүн-не телеэкранга 15 минута дамчыдылга шагын бээр.

КАИ экраны

ЭКИЖИИШКИН ЧОК

Республиканың КАИ дыңнадыгларын көөрге, май айның түннели-биле база-ла эки-жишкин чок. Чүгле дизе ямы-бүрү чылдагаанарының үржүүндан республиканың оруктарында 44 авария болган, анаа 11 кижи амы-тынынан чарылган, 46 хамааты бергиилп-кемдээн болуп турар.

Өөр. Чөөн-Хемчик болгаш Бии-Хем районнарының девискээрлериинде орукка озал-ондак болур чоруктар барык ийи катан көвдээн. Барыын-Хемчик болгаш Улут-Хем районнарда байдал база дүвүреннг болуп турар.

Болган аварияларның 38-ни эзирик чолаачылар кылган. Мынчаар таварылгалар Эрзин, Тес-Хем болгаш Сут-Хөл районнарда эң хөй.

Бо чылдың июнь 1-деи үеле орук-транспорт чурумубиле холбашкан чаа доозлу күштүг болуп кирген. Баштайгы неделиинде түннели-биле алыр болза, Кызыл хоорайга транспорттуң чогуур дүргедээшкинин нормадан ажырганы дээш 122 чолаачыга ямыбүрү хемчеглерни онаап, торгаалды кылган. Торгаал дээш моод мурнунда 10 рубль төлеп турган болза, ам 50 апарган болгаш орук демдектерни сагыааны дээш 210 рубль, чаңгыс ажыглаттыр талазындан чурум үрээр болза 111, техникиг байдалы нормага дүүшпес транспорт башкарганы дээш 226 рубль торгаал онаар.

КАИ-ниң болгаш пост албанының ажылдакчылары ам чүгле хүндүс эвес, харын дүнеки үелерде оруктарга болган кыдыг-кыйыг черлерже рейдилерни кылып турар. Милициянның майору А. Зоринниң удуртканы тускай ротаның ажылдакчылары чаңгыс дүне орук чуруму хажыткан 50 кижини тудуп илереткеи. Оларның аразындан 7 чолаачы эзирик чораан. Кымнарыл ол? Ол дээрге Джамбуа Гормаевич Васильев — «Элегес» кооперативиниң ажылдакчызы, Александр Дамбаевич Тыртык-оол — Элегес-Аксы суурнуң чүрттакчызы, тракторист, Анатолий Михайлович Миков — туйбу зводунуң каннакчызы болгаш оон-даа өскелер. Бай-Тайга райондан келген ГАЗ-53 машинаны 4 аътты оорлап алгаш чорда докталткан. Бо фактыга хамаарыштыр истелге херээн оттурган. Хавырган 2 боонун бирээзи араалыг боо болган.

Виктор ОЩЕПКОВ.

КАИ-ниң улуг инспектору, милициниң майору.

Араганың кырынга чам үнер

АДА-ИЕЛЕРНИҢ БЕДИК ХАРЫЫСАЛГАЗЫ

Мага-беду быжыкпаан элээди уругларның будүүжүнде угаан болгаш эвт-аан сайыралынга арагалаашкынның хоразы дендии аңылыг. Чаш организм араганың үреглекчи күштеринге дораан алыптар. Шинчиледдер өзугаар алырга, улуг улуска дөнгөөрге назы четпээн уруглар арагалаашкынга 2,5 — 3 катап дүрген чанчыгар деп тодарадыр турар. Чажындан арагалап өөренирге сөөлү кончуг багай. Шак ындыг элээдилер нем-черек үүлгедиринге сумдулуг. Олар өзүп келеш, боттары бөзин овааарбайн бак үүлдерни кылыптарлар.

Статистика өзугаар алырга, угаанны сула болгаш янзы-бүрү кемнинг уругларның 90 хуузу школаны назылыг турган, арага ижип эгелээн ада-иелерден төрүттүнген боор турар. Элээди назында араганы ижип эгелээри кижилер ниитилелдин телепгиг кежигүнү болуп өзүп, бижыгарынга доктар кадар. Оларның ажы-чаны багай, өг-бүле, коллектив, ниитилел мурнунга хүлээлгезин, харыысалгазын чедир медереп билбес, угаан-сарыыны кошкак, кемхерек-даа үүлгедиринге турарлыг болур. Назы четпээниерни арагага хандыкшытканы дээш, бүрүүлүт ада-иелерге азы өскеда кижилерге харыысалга хүлээдири хоойлуда көрдүнгеи.

Сөөлү үеде аныяктар арызында арагалаар чорук нептерекгей апар чыдары кижилерни дүвүредип турар. Улуг назылыгларга дөнгөөрге, назы четпээниериниң болгаш аныяктарның эзирээштин алдаргал кылыры көвей. Чүгле дээрге, аныяк кижиниң, элээдилериниң ажы-чаны турум эвес, шала сиилеп, болун туттунун шыдавас. Ол ышкаш назы четпээниериниң онзагай талалары-биле, оларның чоок эш-өөрүнүн салдары-биле холбашкан. Олар араганы кол нуруузунда улуг кижилер өгүүлер дээш ижер. Психологтарның бадыткаанынга, аныяктар үнер. Чамдыкта ынаар назылыг кижилер араганы улут кижилер болуксаар хөөнбиле ижер.

Сөөлү үеде арагалаарын анаа чүве кылдыр көөр апарган бис. Ынчангаш элээдилер улуг улустун амыдырады черле ындыг деп бодаар. Оон ужун араганы олар ишпейн турган-ла, ону эки чүве кылдыр санаар, харын-даа ижиксээр болу бээр. Арага ижера болдуумда өөрүнчүг болуушкуннар, байырлалдар, аалчылар хүлээн алыышкыны болгаш өске-даа ол ышкаш болуушкуннар-биле холбашкан болганда, элээдилер араганы хоралыг деп бодавайн, өөрүшкүүнүн, хөглээшкиниин үнер дөзү болдура бээр. Шинчиледдер өзугаар алырга, аныяктарның чүгле эвээш кезин араганы чалгаарааштын, чааскаанныраштын азы дүвүрээштин ижиптер деп билип турар.

Араганың алыс шыларының болгаш оон кижиниң амыдырылынга ужур-дузазының дугайында чонның ортузунда нептерээн алдаргалдыг бодал элээдилериниң психологиязынга улут салдарны халдадып келген. Араганы бичиини ижиптерге сагыып-сеткил сергеп, күш немежин, омак-сергек, хөглүт алаар ышкаш сатындырар хоозун сеткил оларның болалынга база киргилээр. Чамдык аныяктарның арага болгаш арагалаашкынга хамаарыштыр шак ындыг частырыглыг бодалын эзип-чаап, өзулуг шын орукче оларны кипрер ужурлуг.

Назы четпээниериниң арагаже сундуттар чылдагааннары кандыгы? Олар янзы-бүрү. А кол-ла чүве аныяк кижиниң өг-бүлениинде таарымча чок байдал-биле холбашкан болур. Ада-иелер боттары арагалаар, үргүлчү алгыжар, кыржыр, оон кедерее шоо-солаа үндүрер өг-бүледеи кол нуруузунда араганы ижер хөөнүт аныяктар үнер. Чамдыкта ынаар өг-бүлелерден араганы шуут көөр хөөн чок кижилер база тыптып келир. Шак ындыг өг-бүлелериниң ажы-төлүнүн сагыш-сеткили саарык, мунгак, бодунун келир үеезинге бүзүрел чок, чүрүмү болгаш харыысалгазы куду, эки чүвеже чүткүүр хөөн чок болур. Ынчангаш олар боттарынга аарышкан эш-өөрү-биле күдүмчуга катчыы алгаш, арагалап, үениеп эгелээр.

Өг-бүледе байдалдың таарымча чогунун бир ужуру элээдилериниң арызында харылзаазының культуразының куузунда. Ада-ие арагалап, ажытөлүүне сагыш салбайн баарга, оларның арызында хамаарылганы соон, сагыш-сеткили хоорук апарары билдингир. Уруглар ада-иениң чассыдыышкынындан, кичээнгейиниден, сагыш салыышкынындан адырлырга эки чүве кайын үнер. Оларны кижиге буян кылыр, анаа сагыш салыр, эптиг-эллек болур дээн ышкаш ажычаанга кым кижилер боор. Ада-иениге сеткилиниде чоок чүве чогу ажы-төлге хорадыг салдарны чедирип турар. Элээдилериниң арагалаар чоруу чүгле ажытөлүүне сагыш салбас өг-бүледен эвес, а харын-даа сыр дедир база болгулаар.

Ажы-төлүүне эмин эрттир кичээнгей салыр, оларны өг-бүлениң янзы-бүрү ажыл-хереэнден чайладыксаар ада-иелериниң уруглары база ындыг болур. Чүгле дээрге оларны чассыдып, «өпейлеп» каапкан ужурунда олар амыдырала белеп эвес, чүүү-даа кылып шыдавас, чүгле ада-иениче көөр, бергелерни шыдажып эртер күзел-соруу кошкак болур. Ындыг кижилер өскелеркин багай салдарынга белеп-биле алдып, амыдыралны шиитирлээрде чүвени чүгле чиигил, белеиин хараар. Оон ужун кошкак, быжыг тура-соруг чок оолдар, кыстар бергелеп-те торлуп, арагага алыптар. Оон казында шак ындыг ада-иелериниң ажы-төлүнүн акшатөгерии үргүлчү хөй хоруур болгаштың ажыг сугну садып алыры белеп. Элээдилериниң болгаш аныяктарның арагалай бээриниң чамдык чылдагааннары болгаш хайлыг ужуктары ындыг-дыр.

Бо бүгү аныяктар болгаш улут-даа кижилер ортузунга арагалаашкынга удур ажыдакчы күштелдиринде негеп турар. Арагалаашкын — кончуг хоралыг, эң багай чанчыл. Кижи бүрүзү арагалаашкынның яамыдыг хоразын хаамы-биле медереп билип, анаа удур эптеш чок демиселди чорудар ужурлуг. Ылангыя амгы бо рынокче шилчилгениң нарын, берге үеинде чүүт иштинче арага сөөртүлгезин шуут соксадыр болза эки. Ол ышкаш бөртир ажыг суксунарны будүрүп кылып алгаш, ону аар өртекке саарып турар кижилерни шыгыы хемчээн ап, торгаар херек. Ол ышкаш араганы өскээртен эккелгеш, көдүүде малчыннарга аар өртекке садып, оларны мөлчүн турары чажыт эвес болгай.

Өртектерни кара туразы-биле хостут салганы болгаш бүгү чүвени хуужудулгаже киргени-биле чамдык кижилер чүгле арага-биле байып алырын бодап турар. Чоннун хереглел барааннары база аъшчеминиң ховар үеинде чүүтта элбеэн чүве арага болганы кижилерни кайгадып турар. Араганың үүлбес элбекшили-биле улут-биче кижилериниң аразында арагалаашкын нептерегей-биле калбарып турар.

Бир эвес араганы соксатпас чүве болза, бот-догуиаан Тыва Республиканың бурунгаар хөгжүдүлгезинге, депшиилезинге улут шаптараазынныр турары биллингир. Тыва чонуусту арагалаашкындан аамыр-арыглап алыр болзуусса, сайзырангай Тыва күрүне катап тургустунар боор.

К. Б. САЛЧАК.
Кызыл-Мажалык суур.

Бөмбүрзектиң суралы

ПРАГА. Чехияга болгаш Словакияга чоохта чаа парламент соңгулдалары болуп эрткен. Соңгукчуларның 86 хуузу бадылаашкынларга киришкен азы ийи чыл бурунгаар соңгулдаларның түннелинден 10 хуу эвээш болган. Чехия Республикага эрткен соңгулдаларның үезинде барыын үзелдиг партиялардың төлөлекчилери, а Словакияга — чеан үзелдиг болгаш национал угланыышкынныг күштерниң төлөлекчилери ол хөй бадылаашкынларны алган.

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Джордж Буштун тускай дужаалын өзугаар Югославияга удур долу экономиктиг хоруушкуннарны АКШ боттандырып эгелээн. Президент Буштун айтыышкыны-биле Югославияга үеэли тыныгырын, ынаар кандыг-даа барааннарны садарын азы Югославиядан барааннарны садып алырын бүрүн хораан. «Югославияның өнчүзүнге хамаарышкан кандыг-даа чүвеге хамаарыштыр садыглажылганы кылырын бүрүн хораан чорук — Югославияда коммунистиг азы социалистиг идеяны дамылыдан тура тыртып узуткаарынче угланган» деп, «Вашингтон пост» солуннуң бир тайылбырлакчызы бижээн.

Югославияда угаңдыккан хамааты дайыны — бир талазында ол чүртта коммунистиг күштерниң, өске талазында — социализмге удур күштерниң аразында демиселдир деп, «Нью-Йорк таймс» солуннуң эрткен суббота хүнүнде бижээнин Белградтың радиозу дамчыткан. Ынчангаш «делегейге чаа өзу-чурумнуң» тургузар талазы-биле америк президентиниң планы амыдырала бүрүп, Югославияда социалистиг күштерни боой тудуп эгелээн-дир деп, дамчыдылгада демделээн. Югославияда социалистиг күштерниң амгы салым-чолун Кубада социалистиг күштер, Фидель Кастронуң талалакчылары маная турар деп, «Борба» солун бижээн.

БЕЛГРАД. Американың Каттышкан Штаттарының, хамыктын мурнунда президент Дж. Буштуң күштүг ыйыышкыны-биле Югославияга хемчеглерни боттандырар дугайында тускай резолюцияны Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок чорук Чөвүлели база хүлээп алган. Югославияга удур ол хемчеглерни күш чок боллуруп соксадырын, Босния болгаш Герцеговинада байдалды база катап чугаалажып көөрү-биле КНО-ның Айыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралын дүрген чыыллырарын Югославияның Президиумунуң даргазының хүлээлгелерин күүсеген ту-рар. Б. Костич Каттышкан Нациялар Организациязының чиигине секретары Бутрос Галиден дилээн.

КНО-ның Айыл чок чорук Чөвүлелиниң Босния болгаш Герцеговина талазы-биле резолюциязын Югославияның Социалистиг Республикаларының күүсеген турарының дугайында Б. Костич Каттышкан Нациялар Организациязының чиигине секретарынга чоруткан тускай бижиннде илеткел айыткан.

ЛОНДОН. Эрткен чылын дужуртаан совет коммунистиг өзу-чурумуна удургучуларының даштыкы чүрттар банкыларында чажырын каан акша-хөрөнгилерни илередип тывар талазы-биле АКШ-ның хамаатының Дж. Кролл деп кижини Россияның амгы чаа шагда-ла хөлөлөлөн алганын Англияның «Файненшл таймс» солуну бижээн. СЭКП-ниң акша-хөрөнгилери Германының, Канаданың, Швейцарияның, Австрияның, Германияның Федеративтиг Республиказының, Великобританияның, АКШ-ның болгаш өскеда чүрттарның банкыларында шыгжаттынган магат чок деп, Дж. Кролл санап турар. Совет Коммунистиг өзу-чурумуун чажырын каан ол бүгү акша-хөрөнгилериниң түүү 1991 чылда сандарап дүшкен ССРЭ-ниң эзиледдешкен республикаларының Барыын чүк чүрттарынга бээр өрезинин түүүнден ажыг болуп магат чок деп, Дж. Кролл чоохта чаа Англияның «Лондон таймс» солунунга берген интервьюзунга медеглээн.

СЭКП-ниң даштыкы чүрттар банкыларында шыгжаан акша-хөрөнгилерни илередир талазы-биле бодунун истелгезин Дж. Кролл ам дөрт ай дургузунда чорудуп келген болгаш сентябрь 22 агар санында тыныгын. Ынчаарга ол бүгү агар саанар 1988 чылын сөөлүнде ажыттынган.

ПХЕНЬЯН. Атомнуг энергия талазы-биле делегей агентилелиниң (МАГАТЭ-ниң) бөлүк экспертнери Корей Улус Демократтыг Республикага ийи неделя, бирээр чугаалаарга, чартык 48 дургузунда химиялда кылгаш. Соңгу Корейдеи чоохта чаа чорукан. КУДР-ниң атомнуг энергия берип турар бүгү черлериниг МАГАТЭ-ниң төлөлекчилери барып, хыналданы кылган. Ук хыналданың түүнделерин олар МАГАТЭ-ниң баштаар черинин 1992 чылдың июнь 15-те, дүүн болур хуралынга илеткээр ужурлуг турган.

ВАШИНГТОН. Террористерге (өлүрүү кем-херек үүлгедир ажылдарын, бирги болгаш палестин террористерин) Ирактың детки турары Американың Каттышкан Штаттарынга шагда-ла билдингир турган. Ынчалзажок АКШ-ның президентизи турган Р. Рейган, амгы президентизи Дж. Буш сөөлгү сес чыл дургузунда Ирактың удургулазын оо дээш чаңгыс-даа катап буруу шаап көрбөгөн. Терроризмни деткин турар чүрттарны дамзыындан Ирактың АКШ-ның администрациязы 1982 чылда ханын каапкан. Чылдагаанда — Ирактың байлак нефтизин садып алыр дээш ол чүрт-биле дорт харылзаанны үзеген болган деп, «Вашингтон пост» солун бижээн.

(РосИТА—СЧТА).

ЧАА СОЛУН ТУРГУСТУНГАН

РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Людмила Перкинаның Москвадан дамчытканын өзугаар алырга, «Век» («Чүс чыл») деп чаа солун тургустунган болгаш оон бирги номери парлаттынган. Неделя санында үнер солунуң номчукчулары — Россияның ажылгыр-тывынгыр кижилери болгаш хөренгитен бөлүктери.

Чаа солуннуу кымнар тургусканыл? Оон тургузукчулары Россия кооператорларының болгаш ажылгыр-тывынгыр бүдүрүлгелериниң лигазы, «Автоваз» каттыжышкынның төлөлекчилери, «Информация үе-чаламы» деп акционер ниитилели. Солунну бүрүткериниг болгаш өскеда бүгү чарыгдалдарын аутлаарынга, ону ажыглаарынга олар чаңгыс эвес, а элээн каш миллион рубльди чарыгдап үшүргеи.

Чаа солуннуң баштайгы номерин парлаар ыылдыр бүрүн белеткеп алган сөөлүнде, оон редакциязының ажылдакчылары телефон дамчыштыр хөй номчукчулар-биле чугаалажып, олардан элээн каш айтырыгларны салган. Чижээ, чаа солуннуң угланыышкыны кандыг болур ужурлугуу? Кандыг айтырыгларны бодунун арынга колдадыр парлаары кузенчиг болурул? Өске солуннарны улетпур ажылдар садып алырындан хосталыр төлөөде, солун редакциязы чуну кылза чогуурул?

Телефон дамчыштыр чугаа кылган номчукчуларның хөй нуруузу мынчаар харылаан: «Чаа тургустунуп турар ортумак ангының солуну болур «Век» кандыг-бир партияның удуртулгазындан болгаш салдарындан бүрүн хостут, шуутла бот-тускайлаг солун болур ужурлуг». Номчукчуларның күзелдерин өзугаар, оларның угаан-бодал, культура база экономиктиг өрге-ажыктарынга дүүштүр чогуур мөлөөр-биле чаа солун хандырып шыдаар болза, олар оны күзелдин-биле чатыдып алырын, материалдыг деткимчени көргүзерин редакцияга аазаанар. Кайы хүнде солуннуң өлчеглиг номери үнер номчукчуларга таарымчалыг болурул? Бо айтырыгга номчукчуларның хөй нуруузу патында хүнүн адаан.

ЧҮҮЛДҮГ САНАЛДАР

Уран чүүлдүн бо ийи хоолчулары амыштарга сыгыт, хөөмей талазы-биле тоорлгай дузаны чедирип, тыва чоннуң чаагай чанчыл-талантыларын салгакчыларынга арттырган дээрзин үнелиг мен. Аныяк сыгытчылар Сүт-Хөл кожуунудан чаңгыланып үнүп турарында Хунаштаар-оол Ооржактын үлүг-хүүзү бар дээрзинге бүзүрээр мен.

Андрей Чүлдүм-оол акыйнын мээн-биле чажыт, ам шеригде Сараакай дээр оглуйуи бичиниинден-ле сыгыртырын ада салгаан салым-чаяаны деп бодаар мен. Ийе, Өөр чүрттүг, суралыг сыгытчы Санчы Кызыл-оолдуң төрели Геннадий Туматтың база оон оглуйуи үнүп сцена кырындан, телевизордан, радиодан көрүп, дыннап, таалап шаг болдум.

Чоокта чаа телевизорда Хунаштаар-оол аныяк-өскенге чыгыг сөзүн бергеи, сыгыртыптарга, «хөөкүйну кор, хөрек дээрге дос чүве-биле дөмей аа» деп, аныяк үеелер органын дыннаан. Хунаштаар-оолдуң чагыг-сөзүн хумагалыг сактып-болап чорум мен.

«Мээн аным» Иван ашак тоолдаарда, алганыырда игилди ажыглап чорган. Мен» игил-ойнаары ачамнан дамчып келген. Игилге-хөлүг кожаннарны, тыва ырларны, тоолдарны ойнаан үүгедиринден ажыглап, ан-мен огурарын, Буга бустаарын, янзы-бүрү, куштар үннерин өттүнер мен» деп. Андрей Чүлдүм-оол аян тударга, солун-на чорду. Кижи-кижинин сонуургалы ангы. Хоочуларының чагыг-сөзү черде солун болгаш ажыктыг. Улустун чогаадчызы Ж-Ө. Кудажы кончуг-ла шын демдеглеп, саптын бижээн: «Орус кижи турумчуп, чүрттаар деп черин шилиирде, суг, хөрүүн көөр. Тыва кижи одаа-белчиир деп, дагсын бажы көөр» деп. Тыва кадай төрүп берген дыңнылдайлаан, хөөмейлээн аныяктарга Хунаштаар-оол, Чүлдүм-оол ышкаш кижилерин хүндүлеп, ат-аттар-даа тылсырда, аалаптыова эки боор деп саналдыг мен. Шаанда чаңчыл кижилерниң ат-аттар чедиг аары ыңдыг-ла берге эвес турган. Сменага ийи-чаңгыс ырлаптарга-ла, алдарлыг атты берип турган.

«Тыва Республиканың алдарлыг хөөмей-сытытчызы» деп ат бээр дээр болза, Улуг-Хемде Тумат Кара-оол, Андрей Чүлдүм-оол, Кызылда Дарыма Ооржак, өлгеи-даа болза, Санчы Кызыл-оол сугларны санаалдаар мен. Амгы сыгытчыларда Геннадий Туматтың сыгыт хөөмейи онза. Бо сыгытчыны бодаарымга, чоп мурнуиче шоолуг-ла көскүленнээр хөнну чок хире. Кежээнин-не телекөрүүчүлер «Байыр чедириишкини» деп дамчыдылганы сонуургалбыле көрүп турар. Геннадий Тумат экранга көстүп кээр болза дээн бодал мени дуулеп чоруур. Чок-даа үнү дыннаваес. Өөр маатаан азы бактаан киживисти дээрже үндүр маатап, черже кыр бактай бээриис эрги чаңчыл деп бодаар мен. Чижээ. Дээрзи Совет-даа секретары турган, хүндүлүг Кыргыс Динга бир башкы кижиге ат-аттар, шаннал-маатал тывыспазының хомудан бижээн. Улуг албан-дужаалга зорааш, хөөкүй башкыже дарганың эр көрбээни хомуданчыг кыллыр мээн сагыжымда ачкыг артып калды. Тоолчу Андрей Ыдамович Чүлдүм-оолга эртемден Зоя Кыргыс тоолчу Баазанайның 100-чыл юбилейинге «Шын» солуунга улуг үеелеп бергениге өөрүүн мен. Хөөнүн тоолчуларывыс, шынап-ла, эвээжеп калган. Баазанайның аңаваска безин оон соонда тоол мастерлеря Сарыг-Хаа Тюлюш, Амырбит Кыргыс, Сарыг-Шыыр Кыргыс, Бейлау Тумат, (Дүктүг-Хуна) Бегзи Тюлюш Улуг-Хемден ийи-ле чыд иштинде бурганкадылар. Улуг-Хемле улуг назылыг шыырак тоолчулардан ам Арыг-Бажында Андрей Чүлдүм-оол, Арыг-Үзүүнде Шойдак-оол бар. Оларның назы-хары чеден чоокшулаан. «Оларны Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүне хүлээп алза?» дээн эш Кыргыстың саналын деткидим.

Лада МОНГУЛ-ООЛ
Студент.

Делегей чергелиг «Хөөмей» симпозиуму даарта ажыттынар

ХЕРЭЭЖЕННЕР БАЗА СЫГЫРТСЫН

Чоогун сыгыт, каргырааны бичимде-ле күүседип эгеледи. Бодумда сыгытчының салым-чаяаны бөрүн эскергеш, Ак чүрттүг Ооржак Боллуудан дыннап өөренип алган мен. Ол кижи сыгыт, хөөмей, каргырааны тулган күүседир турган кижи чүве ийин. Амгы үеде көрек-боостаа ырының беш хевирин — хөөмей, каргыраа, сыгыт, борбаннадыр, эзеңгилээрни күүседип чор мен. Хөөмей — өөрей ырының аялгазындан, сыгыт, борбаннадыр — хөөмейден тывылган, а каргыраа — кара-баарзык дээр кыштун үүнүнден, ынчаарга эзеңгилээрни каргыраа-биле төөрөдешкек. Бо беш хевирге үннер амгы-аңгы кирип турар. Чижээ хөөмейни шыырак мастер үш үнүг, а сыгытны база үш азы ийи үнүг күүседип болур. Оларның хевирлери база аңгы-аңгы. Чижээ, сыгыт үш аңгы хевирлиг: узун, дөлгем, хөректин аяны. Думчук-биле аасты ажыттынып база сыгыртыр. Хөөмейде база үш аңгы хевир бар: буга хөөмейи, өөрей хөөмейи, кошкун хөөмейи. Мен бо беш аңгы хевирге беш аңгы аян-биле күүседир аңаа мен. Ынчангаш аныяк-өскенни бо бүгү хевирлерге ыяк өөредиири мээн бир улуг соруглам болур.

Бистин хоочун сыгытчыларывыс Ак-оол, «Даңнай, Санчы суглар безин чаңгыс азы ийи хевирге күүседип чоорлар. Ынчангаш амгы үениң талантылыг аныяктарын, кижи бүрүзүн үш азы беш хевирлерге күүседир ыламыр өөредирин ve мегеп келген. Чолдак, кыска - сыгыртыр, каргыраалаар улус турар. Ол чүге ыңдыгыл дээрге, башкылал методикаларын аймы-биле өөренмээн, болуунун үнүн болгаш боостаа, органнарын эки сайзыраан албаанының ужурунда. Бо аныяк-өскенниң концерттеринге киржип, сыгыт, хөөмей каргырааны күүседип турары биске өөрүнчүг, солун болуп турар. Чүгле тыва чоннуң улусчу аасчогаалынга даянгаш, өзүлүг чиңгине аялгаларны чидирбейн, күүседири кузенчиг. Ынчалзадаа эстрада хевирлиг, дүргеп, шимченгир, хоглуг, ажыы-биле чугаалаарга, арай сиилеңзимээр анар чылары хомуданчыг. Соолгу үеде колдуунда-ла ансамбльдер хыйладыр кожамыктаар болу бергеи, ол кайыын келген аялгал, хоочун мастерлерден бе? Эрги шагның аялгазындан бе? Чок. Ол ойтудаашка ойнап турган аныяктарның кожамының аялгазы-дыр. Чүү дээш шупту ол аялгаже халчып турарыл. Ойтулаштап турар улус бис бе? Оны амгы үеде кым-даа эскербейн турары эдлеп чүве. Ол дыка хомуданчыг-дыр. Өзүлүг сыгыт, хөөмей, каргырааны сала бээрге, тускай овур-хевирлиг болгаш каттышкан тускай чараш аялгалыг. Кончуг хоюг аалга-биле бадыгыптарга, көрүкчүлер-даа, күүседикчилер-даа таалалга елзыр. Уярадыр, кудзадыр бадыраргa, үнүн, мунгак кижилер ыглажып орар ужурлуг. Ынчан өзүлүг чедишкин көстүп келир.

Ха-дүнмам, арат-чонум, эрге, чараш тыва аялгаларже эглип, хая көрүп көрүнер даан. Хөөмей талазы-биле бурунгаарлап орарывыс эскидир, ынчалза-даа сыгыт, хөөмейниң чиңгине аялгаларын чидирип алыр болзувусса, овур-хевиривисти, тыва мөзүшынарывысты чидиргенивис ол. Моон соңгаар ансамбльдер удуртукчулары, ылангыя культура министерствозу бо айтырыг талазы-биле сагыш-салза чугула боор. Ынчангаш хоорайлар, көзээ школаларже эки белеткелдиг хөөмейжилерни чорудуп, программага киирип өөредир болза улам эки. Белеткел чок башкылар чаш, чараш үннерни үреп болур. Бир эвес ам бодаамас болдувусса, өскээр чогаадып, чараштап чорувусса, Европа чурттарының улуг аялгазынче шилчий бээри чайлаш чок деп бодаар мен.

Өске чурттар тыва улустуң сыгыт-хөөмейни билир эвес, оларга солун-на ыңгаан, ынчалза-даа чиңгине аялгаысты арттыраалыдыр. Черлериин сыгытчыларының аңы-биле сыгыт-хөөмейнин аялгаларын үреп чор бис. Сыгыт база тыва литературлуг дыл дег болур ужурлуг.

Аныяк сыгытчыларга бичин сүмем база бар. Чаа эгелеп чоруурлар тыныш, боостаа органнарын шын ажыглаан билбес болза, шүүт-ла сыгыт, каргыраадан үнүп болур. Орта өөредирде арганы-ла болза, салым-чаяаныг кижилер хөрек. Баштай тынышты чөптүг ажыглаар, шын тыныш алгаш, өскени эки башкарыл өөренири чугула. Сыгытчы болуксаар кижи кончуг туруштуг, бодунга шынтыы өөгеледілиг, тынышты үндүрүп, ишкээр үр үеде тыртып билир хөрек. Бичия үруглары албадап болбас. Кулаанга үнүн боду дыннап турар болза кончуг эки. Кезээде-ле күш-биле үн салып турбас. Боостаа ыяып, тунуп, ириңкеп болур. Соокка база сырын удур сыгыртып болбас, хөй ыыт-шимээннинг черлерге база таарышпас. Чүге дизе ыыт-шимээнни эрттир азы ажыр салыр дээш, үнүн үреп болур. Соок, газтыг суг, мороженое ышкаш кылымал чүүлдер үнге, боостаага хоралыг. Изиг суг, чиг дагаа чуургазы, үстүг чемнер чиири чугула.

Бир эвес боостаапар дырбай берген таварылгада стрептоцид дузалыг. Сыгытыр кыс уруглар бар-дыр. Оларга хамаарылган кандыгыл дээрге, ындыгларны деткиир мен. Ында кандыг-даа бүзүр-бак чүве чок. Иезинин төрүл кааи боостаазы, бойдустуң тускай, чараш аялгазын кыс уруглар чүге ажыглап болбас боор. Ол-не баштай шаанда шагда сыгыт-хөөмей хөрээжен кижиден тывылган деп чугаа бар. Ол шын боп чадавас. Ye-шаг өскерлип, хөрээжен чонну куду көрүп чораан үеларнин-не салдары-биле хөрээжен чоннуң сыгыртыры читкен, харын-даа хоруп турган чадавас.

Канчап хөрээжен министрлер, президентилер бар-дыр. А хөрээжен сыгытты мастер чүге турбас деп. Бодум хүүмда Монгун-Тайга чүрттүг сыгытчы уруувуска ажыктыг сүмелерни берип турар мен. Хөөделеңдеп бир бичин уруг менээ үнүп дыннаткан... Бодумнуң школа-интернатта үш уруум бар. Чүү деп чүү дээр, кыс үннер база тускай, чараш-ла-дыр. Оларны деткиири чугула. Оларның дузазындан «Тыва кызы» дээн ышкаш ансамбльдер-даа турган-ла бис. Манчаайның, Ак-оолдуң, Даңнайның, Хунаштаар-оолдуң сыгыт, хөөмейник пластинкаларын дыңнап, радиога дамчыдар болза эки. Чүге дээрге, аныяк-өскен өөренип оон үлегер алыр болгай. Шынап-ла, чараш аялгаларны чиик болгаш хоюг үннерни сыгытчы азы каргыраажы кижилерден дыннап өөренир ужурлуг. Ынчангаш тыва чурту сыгыт-хөөмейнин аалы, төрүттүүгеи чери деп чүвени делегей чергелиг «Хөөмей» чымыңга киржип келген даштыкы чүрттарның төлээлериннге бүзүредир ужурлуг бис.

Хунаштаар-оол ООРЖАК.
Кызылдың уран чүүл училищезинде сыгыт-хөөмей эртемнинин башкызы.

«СУДУР НОМЧУУР ЛАМА ЭВЕС МЕН»

Тываның «Алдын-Богда» сарыг-шажын эвилелинин гургузукчу чыныгының тыва чонга саа Тыва Республиканың Президентиниге кыйгырыгына хамаарыштыр, анда менээ хамаарышкан чүүлге удурлаңышкынымны илередип, тайылбырны кылдым.

Кыйгырыгның үшкү пунктузунда «Тыва Республиканың Сайыттар Чөвүлелинин чаңында шажын талазы-биле төлээлекчээн Дамдын Санчаевич Куулардың бодунуң чединиге чок таптаашкинизиг ажылының хараазында чүдүкчүлерниң идегелин чаалап ап шыдаваанын сидерге дыннадын каалы. Оон буруузу-биле Тываның шажын шимчээшкинин чоокка чедир-де шуудап шыдаваан, оран-суур, бажын-балгат-даа чок, чер-черлерде хоозун, меге, адаттыныкты «лама» мен деп чоруур, чиижек, алыксак-чиксек кижилер тыштып, чонну мөлчүп чоруп турар апарган. Ол бүгүнү Д. С. Куулариың хайгаараар, хынаар ужурлуг дорт хүлээлгези-дир. Ынчангаш ук дарганы ажыл-хүлээлгезинден дарый хостаарын дилеп тур бис. Оон орнунга ажылдап шыдаар, чонунга бердинген кижиден томуйлаарын дилеп-дивис» деп иегелде кылган.

Ийе, ажылымда четпестер чок, шупту чүвени эки кылып турган мен деп черле чугаалавас мен. Ындыг-даа болза, мээн чонга бердинген, бердинге мээнимнин дугайында үстүнде айыттыгган буруудатышкынар-биле балыктаары болдунмас. Оон-биле чүгле мээн болумга хамаарыштыр, мени шажынны үзүткүзүн дээш партияның олуртуп кааны. Бистин-биле чаңгыс сеткилдиг эвес кижи деп турарларның талалакчылары чөпшээрежип болуурлар. А херек кырында ол ындыг эвес, амгы экономикитиг чедимче чок байдалда турарывыс үеде, оны ындыг-ла амыр, доп-дораан хөгжүдүп, бедик деңнелче көдүрүп алыры берге дээрзин билип, шажын айтырының эмин эрттир хөрек-чүреткин куруг көдүрүшкүнү-биле шинтпирлеп болбас дээрзин чоннуң көвей кезин билир дээрзинге бүзүрээр мен. Шажынны катан хөгжүдүрүнин айтырыгларынга шаптаравызынар ам-даа хөй турул болур. Сан-хөөзүн быжыглаары, материал-техниктиг баазазын хөгжүдүрүнден эгелээш, эн кол чүве — кадрлар өөредип алырынга чедир. Ол айтырыгларны республикага шажынның төп эргелеи чоокка шинтпирлээри берге. Ынчангаш ындыг эргелелди тургузарын дүүгедиири-биле Тываның сарыг-шажынчыларының улуг хуралын эрттиринии организастыг комитедин Андрей Чолдак-оолович Ашаа-оолду баштадыр, шажын нинтилелдериниң даргаларының каттышкан хуралынга 1991 чылдың октябрь 4-те тургускан. Орта оргкомитет кандыг ажылдарны кылза чогуурлуг дээрзинин дугайында бодумнуң саналымны киирериге, ону хүлээп алгаш, оргкомитет ажылдап киреринге белеңнин илергейлээн. Ындыг-даа болза, оргкомитет, ол чыыштысес ажыг айларның иштинде чыын чазашкаш, шажын нинтилелдериниң төлээлери деп 20 хире кижиниң чыылган черинге, чамдык Эрзин, Бай-Тайга болгаш Кызылда шажын нинтилелдериниң даргаларының чок черинге эрттирген-ниг.

Ол хуралга Тываның бүгү районнарының төлээлери келген дээр болза шын эвес апаар. Шынында район бүгүдезиниден төлээлерни келдирип ужурлуг турган. Тывага шажын шимчээшкинин шуудадырынга изиг күзелдиг, ол ыңдыг-ла берге эвес турган. Сменага ийи-чаңгыс ырлаптарга-ла, алдарлыг атты берип турган.

«Тыва Республиканың алдарлыг хөөмей-сытытчызы» деп ат бээр дээр болза, Улуг-Хемде Тумат Кара-оол, Андрей Чүлдүм-оол, Кызылда Дарыма Ооржак, өлгеи-даа болза, Санчы Кызыл-оол сугларны саналдаар мен. Амгы сыгытчыларда Геннадий Туматтың сыгыт хөөмейи онза. Бо сыгытчыны бодаарымга, чоп мурнуиче шоолуг-ла көскүленнээр хөнну чок хире. Кежээнин-не телекөрүүчүлер «Байыр чедириишкини» деп дамчыдылганы сонуургалбыле көрүп турар. Геннадий Тумат экранга көстүп кээр болза дээн бодал мени дуулеп чоруур. Чок-даа үнү дыннаваес. Өөр маатаан азы бактаан киживисти дээрже үндүр маатап, черже кыр бактай бээриис эрги чаңчыл деп бодаар мен. Чижээ. Дээрзи Совет-даа секретары турган, хүндүлүг Кыргыс Динга бир башкы кижиге ат-аттар, шаннал-маатал тывыспазының хомудан бижээн. Улуг албан-дужаалга зорааш, хөөкүй башкыже дарганың эр көрбээни хомуданчыг кыллыр мээн сагыжымда ачкыг артып калды. Тоолчу Андрей Ыдамович Чүлдүм-оолга эртемден Зоя Кыргыс тоолчу Баазанайның 100-чыл юбилейинге «Шын» солуунга улуг үеелеп бергениге өөрүүн мен. Хөөнүн тоолчуларывыс, шынап-ла, эвээжеп калган. Баазанайның аңаваска безин оон соонда тоол мастерлеря Сарыг-Хаа Тюлюш, Амырбит Кыргыс, Сарыг-Шыыр Кыргыс, Бейлау Тумат, (Дүктүг-Хуна) Бегзи Тюлюш Улуг-Хемден ийи-ле чыд иштинде бурганкадылар. Улуг-Хемле улуг назылыг шыырак тоолчулардан ам Арыг-Бажында Андрей Чүлдүм-оол, Арыг-Үзүүнде Шойдак-оол бар. Оларның назы-хары чеден чоокшулаан. «Оларны Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүне хүлээп алза?» дээн эш Кыргыстың саналын деткидим.

Лада МОНГУЛ-ООЛ
Студент.

Сөс берип тур бис

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

16 — ВТОРНИК. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер-биле таныштарар. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. Оон улаштыр футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга. 15.20 шакта «Оттар дазылдары» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы болур. 19.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көөр бис. 21.25 шакта «Дузакта» деп уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдар. 14.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан көргүзүг. 16.25 шакта «Уругланын күзелдери» деп хөй сериялыг фильмниң 6-гы сериязы. 20.00 шакта медээлер. 20.30 шакта «Югослав вариант» деп фильмниң 1-ги сериязын көргүзер. 22.05 шакта оон 2-ги сериязы.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.45 шакта «Чечен менде...» деп дамчыдылга. 19.15 шакта «Эквивенсг!» деп информастыг программа. Оон улаштыр медээлер.

17 — СРЕДА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер-биле таныштырар. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта көрүксээривис «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильм. 15.50 шакта «Ынчаар болур-даа» деп уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязын көргүзер. 19.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көөр бис. 21.25 шакта «Дузакта» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы болур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер-биле эгелээр. 8.50 шакта «Хостуг үеде» деп дамчыдылга. 16.15 шакта «Куску белек» деп уран-чечен фильм. 17.25 шакта христиан шажын программазы. 21.15 шакта «Урай чүүлдер фестивальнга уткуштур» деп дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.10 шакта «Салгынчыгаш» деп дамчыдылганы көөр бис. Оон улаштыр уругларга фильм болур. 19.20 шакта «Тыва черде» деп дамчыдылга.

18 — ЧЕТВЕРГ. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер. 6.15 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.25 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. Оон улаштыр мультфильм болур. 11.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга. 15.20 шакта «Ынчаар болур-даа» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 16.55 шакта уругларга «Арсланның ужуралдары» деп уран-чечен фильмниң 1-ги сериязы болур. 18.20 шакта «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өөрү назылыгларга» деп дамчыдылга. 19.20 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 20.05 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көөр бис. 21.25 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 02.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдар. 10.05 шакта «Эрте-бурунгу вулканның ийдериндe» деп дамчыдылга 14.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 21.05 шакта «Куску белек» деп уран-чечен фильм. 23.30 шакта Россия Федерациязының Дээди Советинин сессиязындан дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.05 шакта «Чалым үевистин ырлары» деп дамчыдылга болур. Оон улаштыр «Эйвенер!» деп информастыг программа. 19.25 шакта хөгжүмүүт байыр чедиринкиннери.

«УРААНХАП» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 20.00 шакта «Даңна ылыш» деп мультфильм. 21.50 шакта «Бажынга чааскаан» деп уран-чечен фильмни көргүзер.

19 — ПЯТНИЦА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер-биле таныштырар. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. Оон соонда «Кинопанорама» деп дамчыдылганы оон дарый «Аян-чоруукчулар клуву» деп программа болур. 12.00 шакта медээлер. 12.20 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга. 15.20 шакта «Маныар бис, чедип кээр сен...» деп уран-чечен телефильм. Оон улаштыр мультфильм болур. 14.55 шакта «Арсланның ужуралдары» деп уран-чечен фильмниң 2-ги сериязы. 18.00 медээлер. 19.35 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 20.20 шакта «Леннебергиден келген Эмиль» деп уран-чечен фильм. 21.50 шакта «ВиД» бодунуң көргүзүүлерин бараалгадыр.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер-биле таныштырар. 8.20 шакта «Ажылгыр-тывынгыр кижилер үезин» деп дамчыдылга болур. 14.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 23.30 шакта Россия Федерациязының Дээди Советинин сессиязындан дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.00 шакта медээлер. 18.15 шакта Тывага үндүрүг дугайында дамчыдылга. Оон соонда медээлер болгаш чарлалдар. 19.00 шакта «Хөөмей» деп делегей чергелиг фестиваль.

20 — СУББОТА. БИРГИ ПРОГРАММА. 7.55 шакта медээлер дамчыдар. 13.20 шакта мультфильм. 13.30 шакта «Немецтер делегейнин ийги даймында» деп телефильмнин 2-ги кезээ. 16.30 шакта «Дириг амытаннар аймаа» деп дамчыдылга. 21.25 шакта «Ужуп чоруур стюардесса» деп уран-чечен телефильм. (Италия). 22.45 шакта «Жиголо болгаш Жиголетта» деп кыска метражтыг уран-чечен телефильмни көргүзер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 медээлер. 9.00 шакта баскетбол допчудалы. 13.15 шакта «Левша» деп уран-чечен фильм болур. 20.00 шакта медээлер. 21.30 шакта «Ахвек далай ванызга» деп уран-чечен фильм. 23.30 шакта Россия Федерациязының Дээди Советинин сессиязындан.

«УРААНХАП» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 19.00 шакта музыкалыг программа. 20.00 шакта мультфильм болур. 20.15 шакта концерт көргүзер. 20.40 шакта «Ченик судалы» дамчыдылга.

Чарлалдар-сайыдыралзы

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ИНСТИТУТТАРЫНГА КИРЕР КҮЗЕЛДИГЛЕРГЕ

Буритиниың көдээ ажыл-агый институту июнь 22-де институтка киреп күзелдиглерге математика болгаш биология талазы-биле консультациялаарны эрттирер.

Айтырыг тургузуп келир чери: Кызыл хоорай, Көдээ ажыл-агый министерствозу, кадрлар килдизи, телефониары 3-41-44, 3-12-64.

КЫЗЫЛДЫҢ № 11 ПРОФЕССИОНАЛ-ТЕХНИКТИГ УЧИЛИЩЕЗИ

дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. даштыкы лаборант;
2. чиик лаборант;
3. хеп быжыкчызы;
4. электромонтер
5. киномеханик;
6. радиомеханик.

Өөренир хуусаазы бир чыл. Билдириишкиннерни июнь 15-тен август 25-ке чедир хүлээп алыр. Сургуулдар доктаатканы чурум өзугаар стипендияны алыр. Общежитиегге шуутла чурттаар чер тыппаанларны хүлээп алыр. Билдириишкиннерни Кочетов кудумчузу, № 141 адреске, а даштыкы болгаш чиик лаборант даараачыларының база быжыкчыларының мергежилдериниң талазы-биле — Пальмбах кудумчузу, бажын № 27 адреске хүлээп алыр. Хүлээп алышкынны бесседалажышкын түнелги-биле кылыр.

Билдириишкинге орутмак эртемнинин дугайында аттестадын, эмчи шынызлагын, күш-ажыл лепериниң тоолгазын, 3х4 см хемчээлдиг ийи фото-чуруктуг, чурттаа турар черинден өг-бүле байдалынын дугайында шынызлаганы, ажылдап азы өөренип турган черинден характеристиканы кожар.

Кара-даа ажыглаттына бээр амгы үеде ажыктыг бо мергежилдерни «чедип» алырынче далажыкар, аныктар!

ДЭЭРГИЛЕР! 1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 17-ДЕ БОЛУР АУКЦИОН САДЫНЫНГА КЕЛИРИНЧЕ БАРААН-ЧИГ ЭТТИҢ «САЯН» БИРЖАЗЫ СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР!

Бараан болгаш чиг эт аймааның аукцион садыы 1992 чылдың июнь 17-де хүндүскүнүн 2 шакта биржаның улуг өрээлинге эгелээр.

Аукцион садымга дараазында бараанларны болгаш чиг эт аймаан делген садар:

— тудуг материалдары;
— чүк дажыглаар болгаш чиик автомашиналар;
— чиик автомашиналарның артык келектери;
— электри дериглери болгаш станоктар;
— химия үлетпүрүүнүң продукциязы;
— диличг материалдары болгаш диличг материалдардан кылыглар;
— кабель аймазының продукциязы;
— чоннуң хереглел бараанларының хөй дээжизи. Ында янзы-бүрү барааннар бар.

Тыва Республиканың хууда хамаатылары болгаш бүзүрүлгелери, организациялары аукцион садымга киржип болур. Бараанларны садып алыр азы садыглаар талазы-биле аукционну организастап турар.

Аукцион садымга киржириниң билет өртээ 100 рубль хемчээлдиг. А магадылаал дадывырның хемчээли — 1000 рубль, магадылаал дадывыр салганнар бир эвес бараан садып албас азы боттарының барааннары сайгарылбайн баар болза, магадылаал дадывырын аукцион садыы доозулган соолунде, эзелиннге дедир эгидип бээр.

Аукцион садымга киржириниң чагын дараазында адрести өзугаар чорударын дилеп турар:

667000, КЫЗЫЛ ХООРАЙ, КРАСНОАРМЕЙСКАЯ КУДУМЧУЗУ, БАЖЫҢ № 76, телефониары 3-80-23, 3-85-23.

1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 17-ДЕ БОЛУР АУКЦИОН САДЫЫНЫҢ ҮЕЗИНДЕ САЙГАРЫП САДЫГЛААР БАЖЫҢ КВАРТИРАЛАРЫНЫҢ ДАНЗЫЗЫН ДАРААЗЫНДА ТАНЫЛБЫР-МАНЫКТАН БИЛИП АП БОЛУР.

1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 17-ДЕ АУКЦИОНГА САДАР КВАРТИРАЛАР ДАНЗЫЗЫ

1. Чаңгыс өрээлдиг квартира, Белогорск хоорайда панель бажын, 1991 чылда ажыглалга киргген, 32,88 дөрбелчин метр нинти шөлдүг, 15,7 дөрб. м. чурттаалга шөлдүг, бажынын 5-ки каъдында, санитар белдири амгы үеним, телефонну чок, баштайгы өртээ 250000 рубль.

2. Ийи өрээлдиг квартира. Титов кудумчузунда, туйбудан туткан, 1967 чылда ажыглалга киргген, 39,3 дөрб. м. нинти шөлдүг, 29,7 дөрб. м. чурттаалга шөлдүг, бажынын 2-ги каъдында, сан. белдири амгы үеним, телефонну, баштайгы өртээ 150000 рубль.

3. Үш өрээлдиг квартира. Чүлүм кудумчузунда, панель, 1988 чылда ажыглалга киргген, 70,27 дөрб. м. нинти шөлдүг, 44,7 д. м. чурттаалга шөлдүг, дөртү каътта, телефонну, баштайгы өртээ 300 мун рубль.

4. Тос каът белик бажынның дөртү каълында 3 өрээлдиг квартира, адреси: Ангарский бульвар (бульвар дээрге, чадаг улус чоруур ногаанчыткан сесерликтер дээн француз сөс), улуг панельден туткан, 1990 чылда ажыглалга киргген, 69,95 дөрб. м. нинти шөлдүг, 44,7 д. м. чурттаалга шөлдүг, өрээлдери аңгы-аңгы, чингээр чери болгаш чунартбажынаар өрээлдери база аңгы, телефон чок, баштайгы өртээ 350 мун рубль.

5. Кызыл хоорайның Кечил-оол кудумчузунда үш өрээлдиг болгаш туйбудан туткан, 1975 чылда ажыглалга киргген, 59,36 д. м. нинти шөлдүг, 40,9 д. м. чурттаалга шөлдүг квартира, бажынын 5-ки каъдында болгаш хуинээрек, мурнуу талазында балконнуг, телефон бар, баштайгы өртээ 200 мун рубль.

6. Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунда панельден туткан болгаш 1988 чылда ажыглалга киргген бажынның 3-кү каъдында 3 өрээлдиг квартира, 69 д. м. нинти, 44,70 д. м. чурттаалга шөлдүг, санитар белдири тускай, телефон чок, баштайгы өртээ 200 мун рубль.

7. Минусинск хоорайда тудуг кылырынга ажыглаар чер участогу, оон хемчээли 800 дөрбелчин метр, баштайгы өртээ 80 мун рубль.

8. Калинин кудумчузунда панельден туткан болгаш 1981 чылда ажыглалга киргген бажынның 4-кү каъдында 66,6 д. м. нинти шөлдүг, 41,42 д. м. чурттаалга шөлдүг болгаш 3 өрээлдиг квартира, санитар белдири болгаш өрээлдери аңгы-аңгы, телефон чок, баштайгы өртээ 220 мун рубль.

9. Красноармейская кудумчузунда туйбу бажында ийи өрээлдиг квартира, 1974 чылда ажыглалга киргген, 42,17 д. м. нинти шөлдүг, 29,9 д. м. чурттаалга шөлдүг, бажынын 4-кү каъдында, телефон чок, баштайгы өртээ 170 мун рубль.

Бистин ынак ачавыс Сергей Сүрүнович Ооржак Чадаанының автобүдүрүлге черинге механиктен ажылдап турган. Ол ооал-ондакка таварыңкаш, хенертен мөчээни-биле хөлбаштыр биске дузалап, кажыдалдын, сагыш-сеткилин илергейлээн, бистин амыдыралывыстын бо берге үеинде деткээн бүгү эш-өөрге, хамаатыларга, Чадаанының хереглекчилер нинтилелинин кежигүннерине чүреткин ханызылан өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Ооржактың өг-бүлезинин кежигүннери, төрелдери, уругдары.

КИНО

ИЮНЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Хаммер» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (уэткан). **Видеозал:** «В поисках таинственного города» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Неустановленное лицо» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

ИЮНЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хаммер» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (уэткан). **Видеозал:** «В поисках таинственного города» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Господин Бхарат» (2 сериялыг) 15.30, 18.20 шактарда.

Тыва Республиканың Пардалга болгаш информация министерствозунуң база «Шын» солуунуң коллективтери солуунуң редколлегия кежигүнү, көдээ ажыл-агый килдизинин эргелекчизи Шангыр-оол Монгушевич Суванның оглу

МАКСИМЧИКТИН

озал-ондакка таварыңкаш, чаш назынындан чарылганың дыннатпышаан, бо өг-бүлезинге, төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

ЧАЛАП ТУР БИС.

Тере-Хая суурунуң 60 чылынга болгаш «Тыва» совхозтуң 30 чылынга турасааткан байырлаже бистин суурга чурттап, ажылдап чораанларны чалап тур бис.

Байырлалың программазында:

1. Байырлалың ажызышкыны:
   а) суурунуң төөгүзүнүң дугайында сактышкынар;
   б) суурунуң амгы хөгжүлезинин дугайында санал-оналдар солчуушкуну.
2. Байырлыг концерт.
3. Спортчу оюнар
4. Тыва хүреш.

1-ги шаннал — шары.
2-ги шаннал — аът.
3-кү, 4-кү шанналлар — ирт, серге.
5. Танцы, оюнар.

Көдээ Совет, дирекция, профком.

«Торгбытсервис» деп биче будүрүлге бодунуң ажылын уламчылап турар болгаш «Жигули», «Москвич», «ЛуАЗ», «Запорожец» автомобильдерниң тазарган дугуйларын катап тургузар

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканын политикал-политиктиг солуу

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 115 (14839) 1992 чылдын июнь 18, четверг

Солуна от салган шагы 20.00 Чагыдар ортаа 10 коп. Садар ортаа 1 рубль

БАРЫЫН РАЙОННАРГА ЧОРААН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен неделя Барыын-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районнар чагыргазының даргаларын томуйлаан. Барыын-Хемчик районун улус депутаттарының сессиязынга ол сес ап, чүве чугаалаан. Россиядың болгаш Тываның чазактарының мурнунда турар сорулгаларга доктааган. Тывының чазаа бо хүннерде республиканың ажыл, амыдыралын аар, берге кризистен үштүр дээш, бүү-ле аргаларын ажылаан турар. Президентиниң Чарлыы-биле районнар чагыргазының даргаларынга колдуунда чаа, ажыл-агыйжы, чаартыкчы үзел-бодалдыг кижилерни томуйлап турары база ол хөректи бир кезии болур. Бөгүн биске шүшпен, ажыл-ишин эвес, эрги бодалдар-биле чүрттап, удуртуп чоруур кижилериин хөрээ чок дээрзин Президент демдеглээн. Президентиниң чон демократтыг өзүбиле соңгуп, салым-чолун аваа бүзүрээн болганда, оон чыдыг алган командазы база чон дээш шудургу ажылдаар. Президентиниң чарлыктарын, айтыышкынарын хажыг чокка күүсеттир, боттандырар ужурлуглар. Чон Президентиге беш-ле борбак чыл кыска хуусааны берген. Президент ол үеним иштинде болуунга хамаарышкан бүү-ле ажылдарны кылыр хүлээлгелиг. Оны шалыпкын, билиглиг чорударда аваа бедик билиглиг, ажыл-хөрекчи талалакчылар херек. Ол кижилер баштап, удуртуп турар чөлерниңе улусчу эрге-чагыганың, демократтың магалыныларын болур ужурлуглар. Улусчу эрге-чагыргаа дээрге эрге-чагырганың кудуку чадалаарынга хоойлу-дурумнуң хажык чокка күүсеттиниң боттаныры, оон утка-шынарының, күжүнүн чонче угланган, аваа бараан болуру-дур. Бүү-ле хоойлуларның күүселдези дээш, соңгуттурган районнар чагырыкчылары чоннуң-даа. Президентиниң-даа мурнунда дорт харыысалгалыглар. Чүгле ол таварылгада өзүлүг улусчу эрге-чагырганың тергиндээткиниң чедип ап болуп бис дээрзин Президент айыткан.

Районнар чагырыкчыларынга Тыва Республиканың түс чер чагыргазының дугайында Хоойлузу хөй эргелерни берип турар. Ынчалза-даа оларның талазындан диктатуржу, командылап чагыраа, оон кедерезе албадаар, ыйдар таварылгалар тургустунуп келбес бе деп дадагалаан ажыы чок. Чедип алганывыс демократтыг чаартылгалар, ажык-чарлыг чорук. Президент чагырганы эрги системаның ажылалыынче дедир базымны кымга-даа бербес. Районнар чагырыкчылары улус депутаттарының мурнунга отчеттуг. Кылып чорудуп турар ажыл-хөрекчиниң түүнелдери дээш олар оон мурнунга долу харыысалгалыг. Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында Хоойлу Президентиге районнар болгаш хоорайлар чагырыкчыларын дорт томуйлаар болгаш халаар эргелерни берген. Ынды болганда, ажыл-агыйга шүшкен, сагыныгыр-түдүнгүр эвес, эрги өзүчурум эдерер, чоннуң хөреглеличе сагыш салып билбес чагырыкчыны эрге-дужаалынга мурнуку чылларда дег агайлап, көгүдүп турар үеис чок. Оны дораан-на солуп каапкан бис. Оон орнунга өскө кижилер ажылдаар апаар.

Кожуун чагырыкчылары чонну ажыктыг ажыл-агыйже, чаартылгаларже кыйгырып, угландырып турган, боттары база олар-биле денге ажылдаар, дерек черге аратты, арендаторнуң ажылын-даа кылыр ужурлуглар. Маная хамаарыштыр Президент мынды: бир солун бодалын илереткен. Бо кризистиг берге үеде чонну аш-чем продуктулары-биле хандырарының айтырыы — бир-ле дугаарында, чоннуң бодунуң холунда, оон ажыл-ишчи чоруунда болур ужурлуг. Ол дээрге— хуулда кижилерге, арат ажыл-агыйларга тарылга шөлдерни берип, дузалаңчыны көргүзери-дир. Ол дээрге — кижи, өг-бүле, албан черн, организация бүрүзүнүң тараан погаалыг, тараалыг, картофельдиг, катчиниг болуру-дур. Үүгле ындыг арга, ажыл-агыйжы чорук-биле боттарывыс боттарывысты хандыртының болур бис. Биске кыдыылган, кыйыындан кым-даа дузалавас. Ындыг үе эрткен.

Районнар чагырыкчыларының томуйлашкыны колдуунда доозулган. Бодунуң чыдыг алган командазынга Президент бүзүгээр. Оларның кижи бүрүзү-биле томуйлаашкынар мурнунда эш хуулда чугаалажыышкынарны кылган.

Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазынга Г. С-М. Иргит, Сүт-Хөл район чагыргазының даргазынга А. Д. Оюн олар томуйлатканнар.

Михаил ДУЮНГАР.

Президентиниң парлалга албанының кол специализи.

КАДЫ АЖЫЛДАРЫНГА БЕЛЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей июнь 16-да «Хостуг Тыва» шимчээшкиниң хөжигуннери-биле ужуражылганы кылганнар. Чангыс эвес шак дүргүзүнде үргүлүлээн ажык чугаалажыышкынга «Хостуг Тываның» республика чазааның база Президентиниң мурнунга тургускан айтырыгларының дугайында чугаа болган. Бо хүннерде ол айтырыгларга хамаарышкан ажылдарны Президентиниң айтыышкынын өзүгээр тургускан комиссиялар чорудуп турар. Ылангыя бажың чоктар ниитилелиниң негелделериниң хынаалазын тускай комиссия чорутткан, оон түүнелдеэн «Шын». «Тувинская правда» солуннарга парлаан. Кызыл хоорайда чүрттелга бажыңнарын үлеп-хуваар талазы-биле ажыл-чорудулгаа социал чөлүг эвес чорук, эрге-дужаалын ажыглаар таварылгалар, паспорт столунуң ажылында хажыдыышкынар бар дээрзин Президентиниң адын салган ол документинде айыткан.

«Хостуг Тываның» өске-даа айтырыглары Президентиниң болгаш Дээди Совет Даргазының хайгааралының адаанда турул, оларны канчаар шиитпирлеп болурунуң аргалары чорутту нуп турар. Чамдык политиктиг негелделериниң Федеративаг керээ база өске-даа хоойлулар өзүгаар Президентиниң-даа, парламент спикериниң-даа компетенциязының айтырыы эвес бооп турарын анза демдеглээн.

Ужуражылганың түүнелинде Президент, Дээди Совет Даргазы-даа республиканың хөй национальдыг чонунуң чаагай чоруу. Тываның моон мнайны хөгжүлдези дээш «Хостуг Тыва» шимчээшкини-биле кады ажылдаарынга белениг илереткеннер.

Президентиниң парлалга албаны.

«Хөөмей»—делегей чергелиг чыыш

ЧЫЛЫГ УТКУУШКУН

«Хөөмей — Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран чүүл» деп делегей чергелиг хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң аалчылары Кызыл хоорайда кээп эгелээн.

Аная киржир ужурлуг даштыкы чүрттарының төлээлериниң чамдыктары чедип келген. Ылангыя Швециядың төлээлери бир-ле дугаарында ужуп кээп, хоорайның төөгүлүг болгаш тураскаалдыг черлери-биле таныжып ап четтирген. Ол дээрге Ове Ропстрем, Дан Лунберг, Еверт Бенцт, Луиза-Анита Похансон, өскүлдүрүкчү Роза Литвиненко олар-дыр.

Дүүн бир өөрүнчүг болуушкун Кызылдың аэропортунга болган. Баштайгы самолёттун соон дарый иинги ужар-деме келири билек. Германия Федеративаг Республикадан келген 40 ажыг өөренишкилерниң болган өске-даа аалчыларны чылыы-биле уткуп, хүлээп алган. Тыва национал хептерлиг школа-интернаттың Солук өөренишкилери башкылары-биле кады аяк шайны өнүктөрүнге тудуспушаан, белеткерин тывыскылаан. Аалчыларны Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш даштыкы политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвулекчизи Владимир Баринович Багай-оол, хоорай Советиниң даргазы Юрий Слободчиков, хоорхүүсков даргазы Виктор Кара-оол болгаш башкылар, журналистер уткаан. Баден-Вюртембергден келген. Тыва Республиканың болгаш Хакасияның ол черде тускай төлээлекчилери дээргилер, өг-бүле Доротея, Герд Файкльдар журналистер-биле чугаа аразында мынча дидилер:

— Силерниң тыва черинерге эки чедип келдивис. Тываның төлээлери-биле ГФР-ния Баден-Вюртемберг деп административтиг республика хевирлиг черге чорун турда ужуражып, чугаалашкан улус бис. Культура талазы-биле харылзаны быжыглаары-биле Баден-Баден хоорайның Ыдыктыг хөөрүнүн чанында гимназияның уругларның камерлиг нияти ыыы концертин көргүзери-биле 40 ажыг уруглар, оолдар бистин-биле ужуп чедип келген. Ол ышкаш бир эмнелге черинге база чедер бис. Аная эмнелгете хереглээр түүлерни өскелиг-вис.

Ол ышкаш экономика талазы-биле харылаанны база тудар ужурлуг бис. Садыг-саарылга талазы-биле ажылдаар беш хире кижи база келгем.

Чылыг уткуушкунуун соонда, аалчылар болгаш сургуулдар Азия төвү дээр турааскаалдемдекти сонуургап көрген болгаш үш шакта республиканың хөгжүм-шин театрынга концерт көргүзүү солун болуп эрткен. Немец өнүктер тыва черге бир-ле дугаар хөй киржикчилиг концерти-биле аалдап келгени төөгүлүг болуушкун болуп артар ужурлуг.

Ол хүн Улусчу чогаадыга бажыңына районнардан келген сыгыт-хөөмей күүседикчилериниң, ансамбльдериниң концерттерин тускай комиссия хүлээп ап, идык-хеп талазы-биле кеттиниңнин, чаа чогаадыкчы чоруун барымдаалап шилилге база болуп эрткен. А кежээ 7 шак ажыл турда, районнардан келген шилиттиниг бот-тывынгыр артистерниң база «Тыва», «Саян» болгаш районнарның шилиттиниг зас чогаал ансамбльдериниң киржилезибиле улут концерт болган. Аная бедик үнелелди алган ансамбльдер, хөөмейжилер, сыгытчылар, каргыраажылар «Хөөмей-92» деп фестивальдың түүнел концертинге кирер эргени чаалап алыр.

Культура министерствозунда. Улусчу чогаадылганың культура төөрүде аалчылар-ла аалчылар... Чылыг хүлээл алышкын, таныжылга, ужуражылга, төөчү чок ажыл уламчылавышаан. Япониядан, Швециядан, Австриядан, Германиядан, Америкадан, Моолдан келген аалчылар найысылалдың культура болгаш төөгүлүг чевлерни сонуургап чорун тургулаар. Хөгжүм-шин театрының чанында тип каан мөнгүн ак өгнүү чанындан база улус ыравас. Кижилер арыг-силиг кеттиниңнен, арынарында хулумзуруг кыштыккан, ээлдек-эвилен. Тыва кижилер база аалчыларга бир янзы көстүр ужурлуг. Ак-көк хемнерниң, дагларның, Азия диптиг чүрээнде чүрттап турар тыва улус хөөмей-сыгыттың өзүлүг ээлери дээрзин аная бадытканар. Кылыр ажылдар хөй. Ынчангаш республиканың культура ажылдакчылары найысылалда чыглып келгени ол. Чангыс сес-биле чугаалаарга, Россия Федерациязының даштыкы чүрттарының төлээлери тыва черде чыглып келген. Оларны чылыы-биле уткуп, хүлээп алган. Делегей чергелиг чыыштың түүнели биске, тываларга, ажыктыг болур дээрзинге идеген каадыкар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Германиядан келген аалчылар болгаш уруглар.

ИДЕГЕЛ—СУГГАТТЫГ ШӨЛДЕРДЕ-ДИР

Тараам турда, тодуг-ла мен

Республиканың чамдык районнарының ажыл-агыйлары чазын чажар тараа культураларының үрезиннерин эрткен чылын четчири-биле курлаан албазынындан оны тып чадап, а оон соонда садып алырынга бергедежип турда-ла, үнелиг үе эрте берген. Ынчангаш хову ажылдарыынче озалдап киргилээн. А өске колхоз, совхозтарга агаар-бойдустуң соок үелари шаптыктаан: олар дон черинде эвирни маная, ховуларже хожудап үнүлээн. Ынчангаш-ла ындыг болган боор, республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң часкы хову ажылдарының чоруп турарының дугайында июнь эгезинде медээзин көрүп олурарга чамдык районнар бо ажылды ам-даа чорудуп турар-дыр. Тараа культураларын чажарыш Улуг-Хем биле Эрзин район дооскан. Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем, Сүт-Хөл, Бай-Тайга районнар ону ам доозарының кырында келген. Ол-ла медээ өзүгаар алырга, Чөөн-Хемчик районда ам-даа үрезин чаштырза чогуур 1610 гектар арткан, а Чаа-Хөл районда — 1272, Кызыл районда — 1841, Тес-Хемде —264 гектар бар. Ынчаарга Чөөп-Хемчик, Кызыл, Таңды районнар тараа культураларының үрезиннерин планда көрдүгени өзүгаар чүс хуу чаштырып ап шыдавас. Үүге дээрге, сөөлгү хүннерде агаар-бойдус өскерлип, районнарның ховулуг зоналарында кандаашкын эгелей берген. Моны өөренип көргеш, чижээ, «Тинделге», «Коммунизмниң херели» совхозтар, Хайыракан аттыг коллективтиг бүдүрүлге бо чылын шуут тараа культураларын тарывас бис дээн. Оларның ол шиитпирин маная шүүгмүүлеп, буруудаткан ажыы чок. Ботбашкарының ажылдаар арганы демократтыг чаартылгалар берип турар үүве болганда, черниң беримчезиниң экономиктиг ажыын бодап берген удуртукчулар бо удаада часпаан ышкаш-тыр. Ажыы-биле чугаалаарга, хөй-хөй районнар девискээрлеринде хөрзүүшүг черлерни чыл санында камхайыра чок аңдарын каапканымны түүнелинде ында ам үүгле куу довурак биле элезин артканын билир бис. А ол черлерге хөй чарыгаалдар үндүрүп турган чеже-даа эки үрезин чаштырып каарга, оортан элбек дужүт аждап ап көрбээн бис. Харын чыл санында тараа дужүду улам-на эвээжеп кел чыткан ийик чоп. Ынчангаш суурлар болган хоорайлар чүрттакчыларын аъш-чем аймаанын чугула продуктулары-биле хамдырар дээр болза, кандыг-бир есле аргазын тып, ажыл-хөрекчи өзү-биле хөделгени дээрзи-дир. Ол чүл дээрге, суггаттыг шөлдерни чөп ажыглап, харын-даа оларның хемчээлин улгаттырарынче кичээнгейни углап көрзе кандыг деп. База арга-ла ышкажыл. Кижи күжү четчир-дир. Техника бардыр. Азы чок болза, ол шөлдерге чангыс болган хөй чылдыг сигеннерни тарыырын бодап, оларны шенеп көрзе, оом бир эки үүве үне берип болур-даа ышкаш. Өскээр чугаалаарга, кым-на ажылды холу-биле тудун, кылып чорууруул, ол орк ажыктыг талазын тып эккээр апаар.

Сөөлгү хүннерде кандаашкынга хамаарыштыр боттарының дүүгүлүп илереткен медээлер Көдээ ажыл-агый министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчыларынга кээп турар. Чылыг хүннер келгешде улут болгаш биче хемнерниң суглары улгадып турганын билир бис. Ам олар сыыгай берген. Ынчангаш чижээ, Чыргакы хемнің суу сыыгай бергениниң «Хорум-Даг» колхозтуң суггаттыг шөлдерниге ол четпес апаргаан. Ында суггатчылар бергеп турар. «Саян» совхозтуң специалистери суггаттыг шөлдүн инженерлиг дерилдезин чогуур үеэзинде белеткен албаныдан ында үүш кандаашкынга таварышкан. Олар ону чаа суггарны эгелээн. Борта олар боттары бүрүдүп болуп турар. Көк-Тей аттыг коллективтиг бүдүрүлгенин, «Сукпак» совхозтуң, «Сүт-Хөл», Карл Маркс аттыг, «Октябрь 30 чылы» совхозтарның девискээринде, Тес-Хемнин Агар, Эрзиннин Үмегети, Ямаалык ховуларында кандаашкынның демдектери көстүп келгилээн. Ол черлерде оът-сиген кургап калгылаан. Ынчангаш ам үүгле чангыс идегел—суггаттыг шөлдерде-дир.

Допчулаалы Шангыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

«ШАҢГАН» — чаа акционер ниитилел

Рынок харылгаалаарыче шилчилиниң бо берге үе-чадазында балдыр чок ажыл-агыйлар моон соңгаар амыдыраар аргалаңшыгзыг чок бооп, бүүрүүн дужеринин кырына келгеш, бо берге байдалдан үштүкүп үнериниң, «дириг өөтарының» аргаларын дилеп, тывынгыр чорукту көргүзүп эгелээн шыкаш. Шыпап-ла, үе ынчан баргаш, рынок ынчаар албадап келген шаг шыкажыл. Сагыныгыр-тывынгыр ажылдавас болза, бергеэзи үе-тиг.

Чоннуң амыдырал-чүртталгазын канчаар эжиндип алырыл, бай-шыырак чүрттаар диде, чүү кылза эхил, ажыл-агыйлар экономиканың өскүс-биле быжыглаарыл, чоннуң социал камгалалын канчаар шиитпирлеп дей айтыырлар, хөчетовчуларның бажың ыжыып, дыка-ла бо дүрүмнүг. Чогум-на ынчалгеш, олар июнь 12-де сүүрүнүн Культура бажыңынга чыылгаш «Коммунизмниң херели» совхозтуң эге организатташ, оон орнунга хаалгыг хевирлиг акционер ниитилелди тургускан. Бо чеде кедилги боор дее, олар түүнел үнүүрен.

Дүжүп калган «Коммунизмниң херели» совхозтуң санхөө байдалы кайы хире бууп, балдыры кайы хире хоп-кап келгенин ол совхозтуң директоору турган С. К. Оюн чыылган чонга ижин-хара-лап бооп турар. Чүге дээрге совхозувус хаалгыг хевирнин акционер ниитилелинче шилчип турар. Бистин совхоз 1947 чылда үш бичин колхозтан тургустунгаш, 1978 чылда совхоз болуу бергенин эки билир болгай силер. Ынчан 10 мүн гектар тараа шөлдүг, 40 мүн хире баш хойлуг, 1200 баш инектиг, 176 баш өгелиг, 160 баш чылгылыг колхоз тургаш, совхоз кылдыр шилчиди. Чыл санында 580 тонна эштиг, 500 тонна сүттүг, 2 мүн тонна хире тараны күрүнеге дужаап турган.

Сөөлгү чыдарда совхозувустуң санхөө байдалы уламна баксыраа кел чыткаан силер боттарынар-ла эскерип туган болгай силер. Өреширеес көөгүлеп, ажылчыннарның ажыг-шаанның төлеп бээрде бергелеп кээп турдуувус. Ону чажыргаш канчаар. Бо хүннерде совхоз 4 миллион 800 мүн рубльдан банкыдан чээп алган. Бистин совхоз республиканың сандаралаң ажыл-агыйларының санында кирип, бодуп бодуу азыраан шыдавес, хожудагай ажылагый болу бергеи. Бо ыдыын чаварлаан эгелеп чединиң эгелеливис.

Шак мынчаг берге байдалдан чуттуман дизе, чаа акционер ниитилелди тургузуп алыр болзувусса, оон-на кедилиг үүве чок хире. Ынчангаш бөгүн чыылган келген ужурувус-даа ол. Рынок үеинде үүгле ынчаар амыдыраар апаар. Ынчангаш ажыл-агыйның башхарарының кайы оруун шилип алыр бис?

Таңдыда «Коммунизмниң херели» совхозту хаалгыг хевирнин акционер ниитилелинче шилчидип, эге организаттаварының структуразын көдээ ажыл-агый экономиказының Сибирьде эртем-шинчилел институдунуң Тывада комплекстиг киллызының эртем ажылдакчылары ажылдап кылган. Тыва Республиканың Президентиниң экономика талазы-биле чөвулекчизи Ю. Г. Полулях акционер ниитилел деп чул, оон ажыктыг талазы чул дээн. Чижектиг өске-даа айтыырларга годарлай харыны берген. Чаа ниитилелди тургузуп турар үеде айтыырлар хөй салдыган. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң экономист В. С. Оюн акционер ниитилелди кежигүнү кижиниң киирер ужурлуг удуурун дугайында тайылбырны берген.

Хойжу Лидия Монгуш, Хөчетово көдээ Советтиң күүсем даргазы Любовь Оюн, Онгар-Хову бригадазының үйнүүчү Валентина Оюн, хоорун механизатор Хүрбедиг Оюн, чоннаны Алексей Оюн берген. акционер ниитилелди тургузар чугула деп четкээн.

Акционер ниитилелди тургузуп алырыыска ажыл чок хөй кижилер тыптып келбес бе дээн айтыырлар база хөй салдыган. Суурга ажыл чок кижилер турбазын дээш дүк дыдар, алгы эттээр цехтер ажыдарын планнап турарын чыылганнарга чугаалап берген соонда, чыылган чоннуң хөй кезии хаалгыг хевирнин акционер ниитилелин тургузар деп шиитпирге келгеш, ол ниитилелди тургускан.

Шыпап-ла, болап-даа хөөрге, «Коммунизмниң херели» совхоз ол хире улуг өөреширеден канчаар адырлын алыр турганы? Бо берге айтыыр. Оон кадыыда малдын чаш төлүп камгалап алыр, ховуларже хожудап үнүп алыр, ховуларже шөлдерден база мал ажылындан алыр продукция талазы-биле көргүзүлер бата-ла дедүнүктеп бадып келген. Бо бүгү берге байдалды көрелиг көргеш, совхозтуң ажыл-ишчилери, ол совхозту эге организатташ, оон орнунга хаалгыг хевирнин акционер ниитилелин тургузуп алгаш, амыдыраан-чүрттаны дее, ол ниитилелдиң тургузары чугула деп четкээн.

Акционер ниитилелди тургузуп алырыыска ажыл чок хөй кижилер тыптын

МАЛ ОДАРЛАДЫР ЧЕРИ ЧОК

«Кок-Тей» деп коллективтиг колхоз ажыл-агый будурулгазынын төп-сүт бараан фермазы кыш берге, мал чемнинин курлавырлары чогумчалыг неделеге турбаан-даа болза, сүт саалдазын кудулатпайн, эрес-соруктуг ажылдап турар. Совхоз Кызылдың сүт заводу-биле керээ өзүгаар беш айлар иштинде 290 тонна сүттү салар турган, 301 тонна кылдыр күүседип шыдаан. Ол-ла үеним дургузунда 400 тонна сүттү салар турган, 408 тонна кылдыр боттандырган. Барык 110 тонна сүт саттынмайн барган-дыр деп айтырыг турустуунуп келир, ону бызаалар чемгереринге, уруглар албан черлеринге, школага, столоваяга ажыглаан.

Коллектив беш айлар иштинде бир саар инектен-не 1200 кг сүт саар планныг турган, 1222 кг кылдыр күүседкен. Бо өскүүгүр мурнунда чылдардан куду болуп турар. Ылда база улуг чылдагаан бар. 1991 чылда бруцеллезаан 100 чыл сүткүр дээн инектерни күрүнеге садыпкан. Бир эвес бо чылдагаан турбаан болза, өскүүглер оон бедик турар эйик.

Ферма бергелер болгаш шаптараазыннар турза-даа, планныг оналдаларын ажыр күүседип турар. Ол дээрге шида ажылдап турар саанчыларын, бызаа ажаакчыларының бир деминг, кызымаккай ажылдап, хүлээлгезин күүседир дээш бүгү сеткил-сагыжыдан турда-соруктуг ажылдап турарындыр. Ол ышкаш совхозтун дирекциязы мал чемнинин курлавырларын тургузар дээш өз өзү-биле ажылдап турарын демдеглээр херек. Оон ынай фермага барык 10 чыл чыгыы үеткиктен ажылдап турар Любовь Нордуповна Оюнчук үчөт-отчетту шын кылып, кижилер-биле ажылдаш билирин көргүзүп, өзүлүг шынчы, ак сеткилдиг ажылдап турарын саанчылар мактап чугаалаар болду.

Оон-биле сан-чурагайлар дугайын чугаалажып олурбуста:

— Көрүнер даан, 2 кажаада дыка хой хупажын инектер, моолдургалар мычага чедир ажаа иштинде тургузу азыралда, эрги сиген, саванны доонмуг, хөөн чок чип турлар ышкажыл. Ам кайда-даа өскүсиген сагланайдыр үнүп келген. Ужуру мынаг: чүге хөөрге мал одарладыр черис чок. Кедөөвисте тараа, сигеп тарып каан. Каа-Хемнин бетин эрик кырында ногаа, картофель олурткан, ында дачалар бар. Бичангаш бистиң малывысты ынаар угланпаа. Мурнунда чылдарда Каа-Хем унунга малывыс одарладып турдувус. Кижите-даа, малга-даа кайы хире хомуданыг-дыр че! — деп, Любовь Нордуповна улуг хомудалбыле чугаалаар болду.

Бистин-биле кады олурган Ферманың зоотехниги Лидия Войткевич чугаага каттыжа берди.

— Оола чадаарда Каа-Хем унун биске хостап бээр болза, өки чүве-дир ийин. Аная ногаа аймаа тарывайн, дачалар кылбайн баар болза, бистин фермага уксалыг инек малды өстүрүп болурушун аргазы бар апаар. Бис май айда-ла пайлаавысче кожа берриивис. Үстүвүсте ырак эвес черде. Оон одары база тар чер. Ынчалза-даа инек кадарчыларының ак сеткилдиг ажылының ачызында сүт саалдазы белип олурары өөрүүгүр-дүр. Саалда үеэнде немелде чемни база бербишаан бис. Ынчаар өөреп-ил каан инектерни канчаар. Оон башка инектер сүдүн четче бербейн баар боор чүведир. Ам ферманың мурнакчы саанчылары хүнде бир инектен-не 12-15 кг сүттү саап ап турары эки херек-тир — деп, зоотехник чугаалады.

Совхозтун төп сүт-бараан фермазында хой сүт саап ап, эш-өөрүн, совхозун өөртүп турар мурнакчы саанчылар бөөдүп эвес. Хоочун саанчы Нина Серендиковна Чадамба беш айларда бир саар инекке онаштыр 1395 кг сүттү саар турган, 1450 кг кылдыр күүседкен. Ол дээрге барыын, мурнуу районнарның мурнакчы дээн саанчыларының чылда саар сүдү-биле деннежир, а харын чамдыктарын ажып турар.

Хоочуннар тура-соруун салбайн турар. Ында эн-не улуг назылыг саанчы Магаваа Сереновна Монгуш 1370 кг сүттү бир инекке онаштыр саар турган, 1434 кг кылдыр күүседкен. Ол ышкаш аныяк саанчылар Кима Допчун-оол, Антонида Үрүмчү олар беш айларда бир инектен сүт саар планнардан 110-115 кг сүттү ажыр саап, мурнакчы атсывын сыкпааннар. Ол ферманың саанчыларындан, бызаа ажаакчыларындан эрткен чылын хожуданган ажылдаан кижилер ховар болган. Чыл төнчүзүнүн түнелги-биле 12 кижи бызаа-биле шаннаткан. Дыка хөй кемелде төлөвирниг база алган.

Фермада бызаа ажаакчыларының үре-түнелдиг ажылының ачызында 500 чыгыы хунажыннар, шарыжыктар немешкен. Олардың хөй кезин келир чылдан эгелеп сүдүн берс бээр, эр хунан, дөпен шарыжыгаштарны күрүнеге садар. Олардың бирээзинин диригдезинин 500 кг ажа бээрге садар.

Коллективте хоочун бызаа ажаакчызы Чечек Дамбаевна Чыпсынак каш чыл улаштыр бирги черни ап келген. Эрткен чылын ол бир бызаанын хонучта дириг дезинин 900 грамм чедиргеш, республикага 2-ги черни алган.

Бо хүннерде 6 ай назылыг 60 бызаа ажаан, азыраан турар.

— Үлгады берген бызаалар шоолуг дезин бербес боор чүве. Ам оларның бирээзинин немелде дезинин хүн-дүнде 600 грамм болуп турза, мен 686 грамм чедирип турар мен. Бо бызааларымны удамас хүлээдип бээр мен, чаш бызаа алыр мен. Ынчаарда дезин талыя бээр чүве-ле болгай — деп, Чечек Чыпсынак тайылбырлады.

Алынгы бызаа ажаакчылары Оксана Чооду, Люсия Монгуш планнан ажыр күүседип, кызымак ажылдап турар.

— Силерниң фермада ажылдаарыңа таарымчалыг байдалдар тургустунган бе? — деп фермада зоотехниктен айтырдым.

— Хөөредип канчаар, хол-кол үүлүдер бар. Ийи хөөрү малчыннар бажыны, столоваяны, баш таарар чер, кызыл-булун, эмчи пунктузу, өскедаа ачы-дуза чедирер черлер бар. Малчыннар столоваядан чиик өртектиг чемнерни садып чип турар. Өске ашы-чем өртээ база чиик. 1 кг эттү 34, ак-саржатны 34, 1 шоодай далганны 1400 рубль-биле садып ап турар бис. Чоокка чедир шалыныыс эвээн турду. Эрткен айдан эгелеп саанчылар айда 800-950 чедир рубль ап турар апардым. Ынчалза-даа ол эвээш — деп, зоотехник Лидия Войткевич чугаалаар болду.

Ферма коллективинин хомудалы ховар болду. Совхозтун автобузу хүнде 2-3 катап чорун, малчыннарны айл-дедир халас өөртүп турар. Чазын, чайын мал одарладыр черлерни тып бээр талазы-биле районнуң, республиканың удуртукчулары хем-өглерни ап көөрүн олар күзеп турарлар.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

АЛДЫН-САРЫГ АҢГЫРЛАР КАЙДАЛ?

Чадаанның девискээрге дыка сүүт. Оон чоо-кавылы хадың, дыт, тал база терек болгаш эм оттар үнген шынаа эвлээн. Ында кандыг-даа дириг амытаннар бар. Эликхүлбүс, кодан, дилги болгаш янзы-бүрү куштар хөй. Ол шупту — бистин байлаавыс. Ону өзүл орар салгалывыска камнап-камгалап, улам-на өстүрүп бээри кижи бүрүзүнүн үлүлээлгези болур. Ындыг-даа болза, чүгле хүнүн бодаар азы борбак болуп бодаар хоптак-чазый кижилер амаа тоомча чок. Чер кезип үлүп чорааш, таакпызының одуп октаптар ийикпе, азы күдүрээге одаглангаш, көзүн экидир өөрүбесс, ол хевээр каакпаш баар кижилерни буруузу-биле өрт часкы курган сигенге бо-да болу берген тургулаар.

Маңаа чижек кыдыр мооң мурнунда чылдарда Улуг-Хем девискээринге хамаарган турган Сарыг-Холчук тайгазынга болган өртү чижекке айтып каайн. Асфальтылыг автоорукту ол-бо талаларында ынай-бээр эрткен-дүшкен кижилернин караанга кавартыр хыпкан шаараш арга кестүр. Ынчан дыка хей дириг амытаннар ол өртүн хаалырга таварышкан. Шергей аразынга хүүктелип калган куштар чүүргаларын болгаш дириг амытаннарны ыкламында чыткан сегин көөрге, харааданчыын кандыг дээр! Шак ындыг улуг когаралды чедирип турар өртү болдурбазының аргазы бар.

Малымнар-даа, арга-арыг кирил турар кижилер-даа черле серемчилелдиг болур болза эки. Отту ажыглап билири чугула. Аргалыг-ла болза ону ажыглавас херек. Серенги шап, одаг ывыскан, таакпы тыртыкан кижилер ыяп-ла өөрүгеш чоруур ужурлуг.

Өрт хып үнзе, арга-арыг ажылдакчыларының хереэ дээр хөөнериивис окта-ла шыр эвес болдур ийим. Чадаанның ыяш ажыл-агый ажылдакчылары ыяжын кезип ажыглаан шөлдерни күзүн чардыргаш, чазын ол шөлдерге ыяштын бичин өзүмнерин тарып олуртур ажылдарны доктаамал чорудуп турар. Арга-ыяшты камгалаарын, ону чоп ажыглаарын, келир үеним салгалдарыңа өстүрерин билир бис.

Чадаана хоорай чоогунда чараш чурумалдыг черлер бар. Оларны аттарын Кегээн-Булак тайгазы, Үстүү-Хүрээ девискээри, Даг-Баары, Мунгаш-Булун дээр. Оон курган черде ыяшты чүгле арга хайгааракчызы кижинин чеш-шээрели-биле кезип алыр деп турда-ла. 1989 чылдан бээр Мунгаш-Булуң армында, Үстүү-Алаактын талдарын, хадынарын өске черден келген кижилер соралап кезер таварылгалар турду.

«Искра» совхозтун үстүү талазы эзимге кедергей инекарда үнер чер чүве-дир. Орта өскээртен хууда машиналыг улус келгеш, демир шүүрлер-биле инек-караан сыны, бүрүзү-биле кады чүлбарлап алгаш барган. Ам ол инек-караанның бүрүлери чок, ходугур сыптары артып калды. Моон мурнунда чылдарда Үстүү-Хүрээ, Даг-Баарының алаактарынга өртер болганының түпелиинде чыжыргана үнер сыптар хүүктелган.

Өрт — арга ыяштың эн-не ковгунчуг дайзыны. Ол чүгле өзү-сигенге, арга-арыг-га айыл-халапты таварыштырып турар эвес, черде бар курт-кымыскаактарны, куштарны, черлик амытаннарны үзүткан турар. Арга-арыг кижилериң кадыкшылына чугула арыг агаарны үлүдүп, сүт деннелиниң доктаамал болурун хандырып турар. Ажыл-деректи чүгле арга даамалдарынче чая кагбайн, кижи бүрүзү хөделир ужурлуг. Чылыг үе келгени-биле арга иштинче улуг кижилерден эгелээш, бичин оолдарга чедир кирер. Оолдар арыг иштинче дугуйну чүүл киргеш, ону өрттедип, одаг салып, үүнү канчанмас дээрил. Арыг-алаакка олар өртү өскүлүп болур. Ынчангаш ала-келер ажы-төлүн чагып, сургаар ужурлуглар. Кожуун, хоорай, кедөө Советтериниң база ажыл-агыйларының удуртукчулары өрт болган ыш чыды эскергеш, машина-техниканы болгаш кижи күжүн өртүн хып орган черинче шалыпкын организастаар болза, айылхалап чайлаттынар. Чижээ, Чадаанда арга-арыг ажылдакчылары, аныыр инспекторлары болгаш балык инспекциязы аразында кандыг-даа харылзаа чок. Олар чоп аразынче кирбес, лекция-беседа кылбас, ылангыя мында аныыр болгаш балык инспекторлары кымчарыл дээрзин чоп билбес. Егерьлериниң бода чадаарда сураа-безин чок.

Чадаана хемиин билек чыгыы кара шокар кадыргылары канчан барганыл? Адар-Төш болгаш Кегээн-Булак тайгазының хамык ан-мени кайнаар дезе бергенил? Арга-арыгның ан-мени-даа, дуруаа, өдүрек, ала харда баштай ужун кээр алдын-сарала ангырлар-даа канчан барганыл? Ынчангаш лесниктер, егерьлерге, балык инспекцияларынга ак сеткилдиг, арага-дары ишпес, шынчы кижилерни ажылладыры негеттинип турар. Олар чоп-биле кады харылзаалыг, бир демиг ажылдаар болза эки деп бодаар мен.

Черле ынчаш ан-мен, балык, ыяш-даш, кат-чимис дээш, эм оттар чер-черлерде дыка үрегдеттинген. Ынчангаш бо талазы-биле Тыва Республиканың девискээринге Бойдус камгалалының талазы-биле хоойлуу чүте черле күштелдирбес чүвел? Хей черге саазында бажып-ле турар. Боттанмас-даа чүве-дир. Ам мырыңай харын өскээртен келген кижилер мында меөгүлеп, каттап, тооруктап, авнап, бестеп турар-дыр. Саян артындан келген аан.

Олар мында лесниктер, егерьлер, балык инспекторлары чок, эзн тайгалар деп чүвеин эки билир. Ынчангаш бистин байлаавысты дой-доозулдур тонаар чыгаан деп бодаар мен. Ол хамаанчок, солуннарда даштыкы чугтарның туристерин республиканың эн байлактыг черлериниң ан-менин сонуургадыр деп бижээн чорду. Ынчангаш мээн саналдап турарым болза, арга-арыг ажылдакчыларының эрге-хүлээлгезин күштелдирер, ээн черлерге боттары үргүлүү хайгаараар болза эки. Моон мурнунда чылдарда, чижээ, Адар-Төшке участок лесниги шуут чурттап орган чүве болгай. Ол чер ам ээн калган. Ээп черлериниң ан-менин кырлып, ыяш-дажын кыргыш, кат, тооруун үрегдеп-даа турбайн канчаар. Өрттенип, хуюктелип-даа турары чөп апаар чүве бо.

Мээн саналым — кат, тооруг быжып эгелей бээрге, лесниктериниң тускай доскуулдарын тургузары. Ээн оруктар белдирлериниге дежурныйлыр болза эки. Черле ынчаш кижилер келизин болгаш, бойдустуг дайзыны апаргаан. Хүнүн болап, чазыйлай бергеннивис конгуг-ла хомуданыг-дыр.

Шойдар ДУВЕНДЕЙ.
Чадаана хоорай.

КИЖИ БАЖЫНГА СЫҢМАС

Бо чылдың май 29-та «Шын» солунда Саая Успуевдайның бижээнин «Көдеектер канчап барган» деп материалынга каттыжып, бо чүүлүг бижидим. Ында бижип турар чүүлдер шупту шын. Хандагайтыда ындыг-дыр. А бо Самгалдайда кандыгыл? База-ла ол-ла хевээр ийин. Садын алыкчылар 6 хлеб алгаш, 31 рубль 44 көпеекти акша-биле төлээргe, артынга 0-56 көпеекти дөй кезиннде дедир эгитпейн турар. Чок-ла болза 30-40 көпеек-биле мегелеп каар. 4 хлеб алгаш, 29 рубль 96 көпеек дээш 21 рубль бээрге, 0-04 көпеек кажан-даа дедир эгиттинмес чүве.

Ынчангаш бараан өртээн мугур акпа өртекке доктаатса дээн саналга каттыжар кижи-дир мен. Оон ынай өртектер талазы-биле бир мыгыы бодал бар. Бо-ла политихтер, экономистериң анализтел санаа кааны сан-чурагайлары-биле таныжып кеөргe, өртектер чүгле улгатса-ла 12 катап өскен деп турар. Азы чок болза 50-60 хуу өскен дээр. Ол черле шыына дугжур чоор бе? Мээн бодаа-вам турбуеже-ле, арага аймаан ам-даа чүге улуг өртекке сагыышаанил?

«Шын» солуи 0-02 көпеек турду, ол ам 2 рубль апаргам. Ол 100 катап азы 1000 (муи) хуу өскеин ол. «Тываның аныктары», «Молодежь Тувы» база 0-02 көпеек турган, ам 6 рубль деп турар, ол дээрге 300 катап чегей угааным-биле чоп эндерик катап өскен боор чүвел?

Чижеглеп көөрү-биле хлебти алыылы: мурнунда 0-16 көпеектиң хлеви ам 5 руб. 24 көп, апарган. Ол дээрге 32-33 катап азы 320-330 хуу өскеин ол эвес чүве бе? Чигир дижик, 0-82 көпеек турган, ам 24 рубль, ол 29 катап азы 290 хуу өзүп турар-дыр. Дусту көрээл, 0-10 көпеек турган, ам 0-80 көпеек, ол 8 катап өскен-дир. Оттуг-ыяш өртээ 0-01 көпеек турду, ам 1 рубль 34 көпеек, ол 134 катап азы 1340 хуу өскеин ол-ла-дыр. А арага өртээ 260 рубльге, ол 100 катап азы 1000 (муи) ажыг хуу өзүп турары олдур. Республиканың оралакчы президентизинин айтышкы, ны турбуже-ле, арага аймаан ам-даа чүге улуг өртекке сагыышаанил?

«Шын» солуи 0-02 көпеек турду, ол ам 2 рубль апаргам. Ол 100 катап азы 1000 (муи) хуу өскеин ол. «Тываның аныктары», «Молодежь Тувы» база 0-02 көпеек турган, ам 6 рубль деп турар, ол дээрге 300 катап азы 3000 (үш муи) хууга өскени ол-дур. Өске-даа улегпур бараанларын саваар болза база мындыг боору билдингир.

Ам чүге мону өскертип, өзүлдезин бичин кыдыр көрүзүп турар чоор, элдеп чүве. Мен ышкаш кижиниң бажынга сынмас чүве-ле-дир. Үе бергедээнде улам шынчы бооп, болган чүүлдерни шыны-биле дамчыдар, чыыдар болза эки-дир ийин.

Ол ышкаш бир таарымча чок чүүл бар. Бо келир чаптык чылдың чагыдылга кампаниязы келген болгай. Ол хиреде чагыдылга кылдырыр дээрге, баар чер билдинмес. Ол «Роспечать» деп черинче баарга, үргүлчү шоочалыг боор. Киоскиде солуи садын турар-дыр. Оон бир эжи ажылдаар черинге орза кандыг боор. Ол чер чок боорга, каш акшаа база өскээр чарыттына бээр. Мону номчаваш, бо чер ажылын моон соңгаар чурумчудар боор дээринге бүзүрел артым.

Салчак КААДЫР.
Тес-Хем район.

ЧАЗЫГЛАРНЫ ЭДЕ НОМЧУУР

Сөөлгү үеде солуига парлаттынган пенсия-биле хандырышкын дугайында чүүлдерде чазыглар бар болганын дыннадып тур бис. Май 22-де үнген «Шын» солуунун 1-ги арнында «Пенсия хоойлуу долузу-биле күштүг болган» деп аттыг чүүлде 3-кү абзаптан эгелеп мынчаар номчуур: «1971 чылда болгаш оон мурнунда чылдарда тывыскан пенсияларның шалыныарын 11,2 катап, 1972 чылда шалыныы 10,9 катап, 1973 чылда тывыскан пенсияның шалыныы 10,6 катап, шак-ла ынчаар чыл санында ол туй 0,3 катап эвээжээр болгаш 1990 чылда шалын 5,5 катап, а 1991 чылда 2,9 катап өскер. 1992 чылда шалыныы хемчээли өскерилбес»...

Бо абзапта 5 катап киртен «шалын» деп сөс кол уткалыг. Номчукчуларның хөй кезин солунда парлаттынган өзүгаар, эде санаашкымның утказын өскээр билин алганын тодаргайлаа кээп турар чоннуң хөй херечилеп турар. Тывыскан пенсияның **хемчээли эвес**, ол үедеги пенсия санаан шалынны улгаттырары кылдыр билге чогуур.

Дараазында абзапта, баштайгы домакта «1991 чылдың төнчүзүнде чедир тывыскан **пенсияларның шалынын...**» деп номчуур болгаш, сөөлгү домакта, чартык сек соонда мынчаар номчуур: «чүгле тывыскан чылының эдилге коэффициентизи-биле 5,5 катап (1990 чыл) улгаттырар».

Частырыгны редакцияга шүүштүрүлге үеэнде эрттиргей деп билдиис.

Май 28-те үнген солуунун 2-ги арнында профэвиледдер-биле таварышкан. Шергей аразынга хүүктелип калган куштар чүүргаларын болгаш дириг амытаннарны ыкламында чыткан сегин көөрге, харааданчыын кандыг дээр! Шак ындыг улуг когаралды чедирип турар өртү болдурбазының аргазы бар.

Малымнар-даа, арга-арыг кирил турар кижилер-даа черле серемчилелдиг болур болза эки. Отту ажыглап билири чугула. Аргалыг-ла болза ону ажыглавас херек. Серенги шап, одаг ывыскан, таакпы тыртыкан кижилер ыяп-ла өөрүгеш чоруур ужурлуг.

Өрт хып үнзе, арга-арыг ажылдакчыларының хереэ дээр хөөнериивис окта-ла шыр эвес болдур ийим. Чадаанның ыяш ажыл-агый ажылдакчылары ыяжын кезип ажыглаан шөлдерни күзүн чардыргаш, чазын ол шөлдерге ыяштын бичин өзүмнерин тарып олуртур ажылдарны доктаамал чорудуп турар. Арга-ыяшты камгалаарын, ону чоп ажыглаарын, келир үеним салгалдарыңа өстүрерин билир бис.

Чадаана хоорай чоогунда чараш чурумалдыг черлер бар. Оларны аттарын Кегээн-Булак тайгазы, Үстүү-Хүрээ девискээри, Даг-Баары, Мунгаш-Булун дээр. Оон курган черде ыяшты чүгле арга хайгааракчызы кижинин чеш-шээрели-биле кезип алыр деп турда-ла. 1989 чылдан бээр Мунгаш-Булуң армында, Үстүү-Алаактын талдарын, хадынарын өске черден келген кижилер соралап кезер таварылгалар турду.

«Искра» совхозтун үстүү талазы эзимге кедергей инекарда үнер чер чүве-дир. Орта өскээртен хууда машиналыг улус келгеш, демир шүүрлер-биле инек-караан сыны, бүрүзү-биле кады чүлбарлап алгаш барган. Ам ол инек-караанның бүрүлери чок, ходугур сыптары артып калды. Моон мурнунда чылдарда Үстүү-Хүрээ, Даг-Баарының алаактарынга өртер болганының түпелиинде чыжыргана үнер сыптар хүүктелган.

Өрт — арга ыяштың эн-не ковгунчуг дайзыны. Ол чүгле өзү-сигенге, арга-арыг-га айыл-халапты таварыштырып турар эвес, черде бар курт-кымыскаактарны, куштарны, черлик амытаннарны үзүткан турар. Арга-арыг кижилериң кадыкшылына чугула арыг агаарны үлүдүп, сүт деннелиниң доктаамал болурун хандырып турар. Ажыл-деректи чүгле арга даамалдарынче чая кагбайн, кижи бүрүзү хөделир ужурлуг. Чылыг үе келгени-биле арга иштинче улуг кижилерден эгелээш, бичин оолдарга чедир кирер. Оолдар арыг иштинче дугуйну чүүл киргеш, ону өрттедип, одаг салып, үүнү канчанмас дээрил. Арыг-алаакка олар өртү өскүлүп болур. Ынчангаш ала-келер ажы-төлүн чагып, сургаар ужурлуглар. Кожуун, хоорай, кедөө Советтериниң база ажыл-агыйларының удуртукчулары өрт болган ыш чыды эскергеш, машина-техниканы болгаш кижи күжүн өртүн хып орган черинче шалыпкын организастаар болза, айылхалап чайлаттынар. Чижээ, Чадаанда арга-арыг ажылдакчылары, аныыр инспекторлары болгаш балык инспекциязы аразында кандыг-даа харылзаа чок. Олар чоп аразынче кирбес, лекция-беседа кылбас, ылангыя мында аныыр болгаш балык инспекторлары кымчарыл дээрзин чоп билбес. Егерьлериниң бода чадаарда сураа-безин чок.

Чадаана хемиин билек чыгыы кара шокар кадыргылары канчан барганыл? Адар-Төш болгаш Кегээн-Булак тайгазының хамык ан-мени кайнаар дезе бергенил? Арга-арыгның ан-мени-даа, дуруаа, өдүрек, ала харда баштай ужун кээр алдын-сарала аңгырлар-даа канчан барганыл? Ынчангаш лесниктер, егерьлерге, балык инспекцияларынга ак сеткилдиг, арага-дары ишпес, шынчы кижилерни ажылладыры негеттинип турар. Олар чоп-биле кады харылзаалыг, бир демиг ажылдаар болза эки деп бодаар мен.

Черле ынчаш ан-мен, балык, ыяш-даш, кат-чимис дээш, эм оттар чер-черлерде дыка үрегдеттинген. Ынчангаш бо талазы-биле Тыва Республиканың девискээринге Бойдус камгалалының талазы-биле хоойлуу чүте черле күштелдирбес чүвел? Хей черге саазында бажып-ле турар. Боттанмас-даа чүве-дир. Ам мырыңай харын өскээртен келген кижилер мында меөгүлеп, каттап, тооруктап, авнап, бестеп турар-дыр. Саян артындан келген аан.

Олар мында лесниктер, егерьлер, балык инспекторлары чок, ээн тайгалар деп чүвеин эки билир. Ынчангаш бистин байлаавысты дой-доозулдур тонаар чыгаан деп бодаар мен. Ол хамаанчок, солуннарда даштыкы чугтарның туристерин республиканың эн байлактыг черлериниң ан-менин сонуургадыр деп бижээн чорду. Ынчангаш мээн саналдап турарым болза, арга-арыг ажылдакчыларының эрге-хүлээлгезин күштелдирер, ээн черлерге боттары үргүлүү хайгаараар болза эки. Моон мурнунда чылдарда, чижээ, Адар-Төшке участок лесниги шуут чурттап орган чүве болгай. Ол чер ам ээн калган. Ээп черлериниң ан-менин кырлып, ыяш-дажын кыргыш, кат, тооруун үрегдеп-даа турбайн канчаар. Өрттенип, хуюктелип-даа турары чөп апаар чүве бо.

Мээн саналым — кат, тооруг быжып эгелей бээрге, лесниктериниң тускай доскуулдарын тургузары. Ээн оруктар белдирлериниге дежурныйлыр болза эки. Черле ынчаш кижилер келизин болгаш, бойдустуг дайзыны апаргаан. Хүнүн болап, чазыйлай бергеннивис конгуг-ла хомуданыг-дыр.

Шойдар ДУВЕНДЕЙ.
Чадаана хоорай.

ДӨМБҮРЗЕКТИҢ судалы

ЛОНДОН. Великобританының хаан шериг-далай күштериниң ядролуг тактиктиг чепсек-биле шагда-ла хандырган турган. Ол чепсекти узуткаан дугайында шинтпирин консерваторларның чазаа хүлээп алган. «Бо шинтпир — делегейде таарымчалыг өскерилгелериниң база бир херечизидир» деп, Англияның хамгалал министри Малькольм Рифкинд медеглээн.

Хаан агаар-шериг күштериниң чепсегленишкининге ядролуг тактиктиг чепсек моон соңгаар-даа хевээр артарын камгалал министри айыткан.

БЕЙРУТ. «Муджахаддинлер хосталга дээш» деп өлүрүкчү чажыт организация моон мурнунда оорлап туткан ийи даштыкы кижини эрткен понедельник хүнүнде хостап салган. Томас Кемптнер болгаш Хайнрих Штрюбиг — немец националдыг даштыкы кижилер. Оларны 1989 чылдың май 16-да өлүрүкчү ол организацияның кежигүннери оор өзү-биле туткан болгаш мынчага чедир хорун келген. Ынчангаш 80 чылдарның ортан үеэзинден бээр туттурган даштыкы кижилерни Сирияның болгаш Иранның киржилгези-биле ам бүрүн хостап салган.

ЛУАНДА. Анголаның мурнуу девискээринде Лубанго хоорайга улуг өрт болган. Өрт үш шак дургузында үргүлчүлээн түнелиинде «Су-22», «Миг-21», «Миг-23» самолеттарның 92 моторлары өртүнген калган.

АНГОП агентиледдиг дынатканын өзүгаар алырга, Анголаның шериг-агаар күштериниң складын камгалап турган ийи солдаттын бүрүзү-биле өрт болган, олар склад чанында олар кыпсып алган. Өрт үнүрген таңдыыл солдаттар дезе бергеи. Өрт болган түнелиинде болдуунан когаралдың түнү — 5 миллион доллар.

МАДРИД. «Олимпиада оюнары кара-бажын херимнин иштинде байырлал өзүзүбиле эгелээн» деп эгелиг медеглээрлин Испаниянын солунары парлаан. Оканья хоорайның (Толедо можу) кара-бажыңына «олимпиаданыы» эгелээнин Испаниянын парлалгазы бижээн. Делегейниң олимпиада оюнларынга киржир спортчуларны ол кара-бажында хоругдаттырганнарны иштинден шилип алганын солуннар дыңнаткан. Кара-таакпы аймаан (наркотиктерни) чажыт өзү-биле садыгланы азы бир чурттан өске черлерже дамыткачы дээш туттурган, шинтпиргеи кижилерни чымды командаларга шилип алган. Оларның аразында Аргентинаның, Боливияның, Колумбияның, Эквадорунуң, Перуунуң, Иранның, Нигериянның, Югославияның, Испаниянның, өске-даа чамдык чурттарның хамаатылары бар. Хоругдалда спортчулар чиик атлетика, футбол, волейбол, баскетбол талазы-биле маргылдааларга киржир. Олимпиада оюнларының үеэзинде алдын медальларны безин алыр спортчуларның шинтпирген хуусаазын кызырбазынга сеткил хомудаашкыны олар илергейлеп турар.

ВАШИНГТОН. АКШ-та чеде берген Албанияның президентизи Сали Бериштин АКШ-тың президентизи Джордж Буш эрткен понедельник хүнүнде хүлээп алган. Албанияның чаа удуртукчузу Американың Каттышкан Штаттарынга барын чорааш үеде америк-албани садыг дугуржулгазынга ат салган. Садыг дугуржулгазын президент Буш ат салган болгаш күштүг болдуруп бадылаар кылдыр америк конгресстин сенадынче чорудуп берген. Садыг талазы-биле эн-не таарымчалыг байдалын чурумун америк-албани чаа садыг дугуржулгазында доктаатган.

АКШ 1991 чылга чедир Албания-биле дипломаттыг харылзаа чок турган. Албанияның удуртулгазынга солуушкун болган соолунде, кажан Албанияга социалистиг күштер бастырган соонда ол чурт-биле дипломаттыг харылзаларны америкаанар тургускан. «Америк-албани садыг дугуржулгазын америк конгресстин сенадынга болгаш төлөөлекчилер палатазынга күштүг болдуруп бадылаары берге эвес» деп, АКШ-тың президентизи Дж. Буш журналистерге медеглээн.

ТОКИО. Делегейниң ийиги дайынының түнелиинде Японияга аштырышкынга таварышкан соолунде ол чурттуң конституциязы япон шериглерни даштыкы чурттарже чорударын хораан. Ындыг турбуже, даштыкы чурттарже япон шериглерни чорударын чазакка чөлүүрээр хоойлу телевиделин консерватиктиг депутаттар ажылдап кылгаш, күштүг болдуруп бадылаарын оралдажып турар. Япон парламентинин адакы палатазының бүгү депутаттары ол оралдажыышкынга удурланыышкынын, демдээ кылдыр парламент хуралыкга киржиринден ойталаан.

РИО-де-ЖАНЕЙРО. Каттышкан Нациялар Организациязымын бойдус болгаш хөгжүлге талазы-биле конференциязы Рио-де-Жанейро хоорайга болуп эрткен. Делегейниң чүс ажыг чурттарының күрүне болгаш чазактар баштыңнары конференцияга киришкен. Бойдус камгалалының талазы-биле үш кол документилерге күрүнелер болгаш чазактар баштыңнары ат салган. Бойдус курлавырларын төтчеглекчи болгаш үреглекчи өзү-биле ажыглаарын болдурбазыче ол документилер угланган.

НЬЮ-ЙОРК. Югославияга тайбыны деткиир талазы-биле хемпеглерге америк чепсектит күштерни киириштиреэ чугула деп, америк конгрессте республиканчыларның удуртукчузу Роберт Доул медеглээн.

ЛОЗАННА. Швеционга болур делегейиин XXV Олимпиада оюнларынга Югославияның командаларын киириштирер азы киириштирбес дугайында айтырыгны шинтпирдээрин Делегейниң олимпиада оюнларының комитеди бо чылдың июль 11-де чедир соңгаарлаткан.

(РосИТА-СЧТА).

Өг-бүле болгаш уруглар

КЫРЫ ШИМЧЭЭРГЕ, ХЫРЫН ТОДАР

Ам оларны «Коммунизмче сорук» совхозтун Кужур-Чыраа фермазының хоочуннары деп болур. Өг-бүленин дерээжен эзим Тастан Дагбаевна хой уруглардыг болгаш, пенсияжо үнгеле үш-дөрт чыл чеде берген. 1965 чылдан бээр-ле бо фермага саанчылап, бызаа ажаап, сөөлгү чылдарда кадмы кошкаанындан шала чиик болгу дег ажылдарга үлүүн киирип турган. А оон валының иши Чылбаанай Монгушович ол-ла 1965 чылдан бээр мында ажылдап турар. Балгазының механизация үчилиштин (ынчаардагы) доосканының соонда фермага баштай электриктен келген. Оон улаштыр трактористен ажылдаа-ла ам өөрбө чеди чыл болган. Ферманың аар, чиммыштыг ол-бо ажылдарынга тракторнуң ажмы улуг. Мынча чылдарда ол ыяк ажылында бичинге эрткүүлүн. Демир аңдым мурнуушаан.

Шилип алган мергежилиниге бүгү назыда шынчы болуп өртүн калган. Эрткен чылдарда Чылбаанай Дамдын-оол ферманы эргелекчилеп-даа турган. Мөзү-бүдүжү божум, тоотуг, улус-биле чөрүшкек чүве чок, черле алыс мөзүлүг-ким болгаш, кижы-даа ажылга берминиктел. Хүлээнгени күштүг деп чүвеин ол хаалыр угаан чоруур. Черле ынчаш уругларының аразы Тастан Дагбаевна-биле чоннага чылдарда кады-кожа ажылдап, ажылынга берди-бот-боттанынга дузалажып, ажылынга берди-ийи, оон түнелиин көрүп чоруурлар. Кижинин мөзү-бүдүжүн тодарадып чоруур, өзүлүг аас-кежиктиг, долу Чедимчелиг амыдыран-чурттаарының бир эң кол бызаны — кижинин инак ажылы, шилип алган мергежили. Азы бириглээр чугаалаарга, ажылдың кандызын-даа кылып турар болза, ону хөмелевези, ону хүндүтвел-биле көөрү, аная чоргаарланыры. Ажылдап чораан, чурттаары, чоннуга бараан болуру, ажы-төлүн өстүрери. Ол дег аас-кежик кайдал!

Мен бодаарымга, бистин чонувустун аразында шак ындыглар он-он, чүс-чүс. Шыны-биле алыр болза, оларда бистин амыдыралывыстың каастажылары. Бурунгаар шимчэжиктилери эпаргаанар. Ажыл-ишке кежээ, бөдүүн, шинчы чоруу-биле өскелерге үлегер-чижек болуп, ажы-төлүү-даа шак ынчаар кижизиниг чоруурунга кижи чоргаарланыр. Тастан Дагбаевна, Чылбаанай Монгушовичиниң өг-бүлезин алды кыстыг, бир болдуг. Оларны ам колдуунда өзе берилээн, чамдыктары боттускайлап ажылдап, чурттап чоруурлар. Бүтүн-ле чүүлдерге ада-нениң үлегер-чижек, амыдыралы хүрүлгезин, ооннуга шыдаар шаа-биле бараан болуп чоруур чүткүлү ажытолунге шилчий берген. Адаезин оларын ынча-мынча дем аажок-ла үттеп-сурган мага хаңнын турбас-даа болза, кара чажыдан ажыл аразынга өскен, кижизиттинген болгаш, амыдыралга быжыг турушту, школаның доозун, оон улаштыр өөренири өөревип, ажылдаары төрөөн булунунда ажылдап чоруурлар.

Улуг кызы Людмила — саанчы. Школа соонда өөренир-даа сорулганы ол болдуунуң мурнунга салып турган, ынчалза-даа ада-иезинин фермада ажыл-ижи урутчаа тыртта берген. Өөрүүнүн Кужур-Чыраа фермазында ол ам эзим хой чылдарда саанчылап ажылдап, дуржулгазында бар апаргаан. Ада-иезин-биле кожа ажылдап, оларның детскимчезинге даанын чоруу-ру уруунга база ажыг болгай. Чаш ажы-төлүн-даа карактажыр, каш малын-даа кадаржыр болгай. Мал-маган ажыраан өстүрбейн, оон халбактанмайн, канчал чедле эки чурттаар боор. «Инект

Тыванын профэвилелдери

№ 6 (25) июнь 1992 чыл.

КОЛ СОРУЛГАВЫС — ЧОННУ КАМГАЛААРЫ

Чурттуң профэвилелдериниң бодунуң тургустунуп келгени бо үениң дургузунда кылып чорудуп келгени ажылдары чонга билдингир. Оон кол-ла сорулгазы — ажылчы чоннуң хүрүш ёзугаар эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаарын дээрзи кижи бүрүзүнге билдингир. Бодунуң амыдыраа, чуртташ келгени үеэнинг дургузунда профэвилелдериниң бо ачылыг чаагай дузазын ажыглаваан кижилер хонар-ла боор. Ынчалза-даа сөөлгү үеде кодээнин ажылчыларының аразында профэвилел кежигүү болурунуң бо үеде ажыы бар бе, профэвилел организацияларының камгалаа ажылдарының тода чижээн тайылбырлап берип көрүүр дээн чижектиг айтыглар кээп турар апарган. Ынчангаш профэвилел организацияларының ол талазы-биле чорудуп турары ажылдарынга доктаап, кежигүн болуру кандыг немелде ачылдузага чедирерил дээрзиниң дугайында саксы-даа болза, чугаалавары чугула деп санап турар бис.

Күш-ажыл хуваалдазыны, оон төлевириниң, ажылдың чурумунуң, чер алырының, эт-хөренги үлелгезиниг социал чөптүг чорукту хандырарының талазы-биле болгаш кады ажылдажылганың түңнелинде орулгаларны, чедип алдыңган түүлдерни ап, үлежиримге чедир бүгү-ле айтыглар профэвилел кежигүнериниң экономикиг сонуургалдарын министерстволарның, ведомстволарының, ажыларгый болгаш оон-даа өске организацияларының, администрацияның, өнүү эргелериниң болгаш ажыл берикчилериниң мурнунга тургузуп, оларны чедип алыр, профэвилел кежигүнериниң эрге-ажыктарын камгалаар дээш туржуру — кол үлүүлгевис болгаш сорулгавыс.

Россия Федерациязының Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодексиниң 7 болгаш 12 түүлдериде айытқыган эргелерни ажыглап, Россия Федерациязының Президентизиниң чарыктарынга болгаш Россия Федерациязының «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Хоойлузунга даянмышаан, профэвилел комитеттери коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны чарып, оон күүселдезин хынавышаан, профэвилел кежигүнериниң, күш-ажылчы коллективтериниң болгаш бүгү ажылның эрге-ажының камгалап турар болгай.

Профэвилел органнары ажылчы чоннуң эрге-ажының камгалавышаан, бир эвес ажылдан турар кижилер бүдүрүлгеге кемдеп-бертиниишкинге таварышкан болза, ол олал-ондактың чыдыгааның тодарадыр. Н-1 хевирниң актының тургузар, ол когарылды ажыл берикчизиниң төлевир талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр. Ол ышкаш ажыл кылып тура, ооалондакка таварышкаш, кадыңны баксыратканынга хамаарыштыр судтажып турар профэвилел кежигүнүүн эрге-ажының камгалажыр, ажылдап турары черлериниң аттестациязын кылыр, ажылга айымыл чок чорукту чедип алырының негелделеринге дүүшпес техникиг керексеңдерни бүдүрүп үндүрериң болгаш оларны ажыглаарын хорап болур.

Агроүлетпүр комплекизиниң профэвилел организацияларының Тыва республиканың чөвүлелиниң күш-ажылның техникиг инспекциязы ооал-ондак болган 18 таварылганы истеп-хынаан болгаш эрге-дужаал эдилээн чамдык эштерни харысалгага оныары-биле 12 материалды прокуратура органнарынче киргеп. Күш-ажыл камгалалының дүүмнериң болгаш нормаларын үрээнги дээш 18 удуртукчуну техникиг инспекторларның негелдези-биле торгаалга онааштырган.

Ооал-ондак болур таварылгаларны, халдавырлыг аарыгларны болдурбазының баш удур хемчеглерни алыр, күш-ажыл камгалалының талазы-биле нормативтиг документилер, дүүмнер, методиктиг сүмелер-биле профэвилел комитеттерни хандырар, консультацияларны организастаар үүжүлүг. Эрткен чылын ол бүгү ажылдарга 116 муң рубльди үнүргеп.

Профэвилел кежигүнериниң администрация, ажыл берикчилери-биле маргылдаалыг айтыгларын шиитпирлээринге эрге-хоойлуга хамаарышкан дузаны оларга профэвилелдер чедирер үүжүлүг. Ол ажылды күш-ажыл эрге-хоойлузунуң талазы-биле инспекторлары харылап, амыдыралга боттандырып турар.

Ажылчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер ажылдарны чорутпашаан, профэвилел комитеттери ажылдаар шиитпээн түр чидиргенде профэвилел кежигүнериңе пособие төлээриниң, саатталганда болгаш божаанда, үрүт алыныарынга херек пособиелерни чогуур үеэнде төлеп, шиитпирлеп турарының айтыгларын хыналдага алыр үүжүлүг. Ол ышкаш мөчүүн кижини орнукшударынга болгаш чоннуң медицина хандырылгазынга, профэвилел кежигүнерни болгаш оларның өг-бүлезин санаторий-курорт черлериңе дыштандырары херек апарган таварылгада, профэвилелдің акша-хөреңгизиндеп профэвилел кежигүнериниң дузалыг акша алырының талазы-биле айтыглаарны шиитпирлевер апаар-дыр.

Бо бүгү хевирлерни тараачыларга, фермерлерге, араттарга болгаш өнүүнүң өскедаа хевирлериңе пособиелерни оларның социал камгалал фондузунче дадывыр шиитпээн таварылгаларында профэвилел комитеттери оларга аванс хевирлиг кылдыр төлеп бээр.

Профэвилел комитеттери санаторий-курорт албан черлериниң адырлар аайы-биле системазының тудугларын кылып, оларны алгыдып, акшаландырып турар. Эрткен чылын республиканың болгаш адырларның кадыкшылыга черлериңе 1500 кодээ ишчилер кадыкшылын быжыглап, дыштанган. Уругларның чайын дыштанары 19 лагерьлерни АУК-тун профорганизацияларының республика чөвүлели акшаландырып турар. Ажылчы чоннуң дыштанылгазын организастаарынга болгаш кадыкшылын быжыглаарынга 1991 чылда профэвилел комитеттери 875 муң рубльди чарыглаан болгай. Амгы үеде, кажан санаторийлерже, курорттарже путёвкаларның өртээ 4600-5900 рубль чедир өскелде, профэвилел кежигүнээн ол путевкаларны 690-885 рубль-биле садып ап турар болгай, чүге дээрге профэвилел комитеттери ол өртектериниң 85 хуузун төлеп берип турар-дыр.

Эрткен чылын ооал-ондакка таварышкан, чайгаар болур аймык-халапка таварышкан, үр хуусада аараан кижилерге материалдыг дуза чедирериң дилээн 200 ажыг чагаа-биижиктер бистин адырның профэвилел органнарынга киргеп. Оларга профэвилел комитеттери 2700 ажыг рубльдің дузаламчызын көргүскен.

1991 чылда бажың-балгат алырының хоойлузуң үреп турарының, ажыдырал байдалың экижиделериниң, шалың төлевириниң, пособиелер, компенсациялар бөөрүнүң, ажылга хүлүү алырының болгаш ажылдан үндүрериниң талазы-биле хомудалыг 600 ажыг чагаа-биижиктер профэвилел комитеттериңе киргеп. Ол чагаалариның ээлери чоннуң харыыларны алгаан. Оларның хөй кезиниң айтыглары таварылчалыг шиитпирлеттингеп.

Амгы үеде профэвилелдер болза, бодунуң сонгулдалыг органнарында ажылчыннарны, тараачыларны, фермерлерни, араттарны болгаш аграр секторуң өске-даа ажылдакчыларын киириштирип, чүгле бодунуң бодалдарын чугаалаар эвес, оон ажылынга дорт киржир авганы берип турар херек кырында кара чангыс оогаизация болуп турар. Оон кежигүнүүрге күш-ажылдың байдалын улам экижилер, чоннуң дыштанылгазын, ажыдырал байдалын чогумчудар, администрациядан, баштаар черлерден чоннуң социал, экономикиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле камгалалын чедип алыр дээш турган турарлар.

Бо болгаш оон-даа өске дузаны профэвилелдер боттарының кежигүнериңе көргүзүп, чедирип турар болгай. А бир эвес профэвилел кежигүнү болуру артык чүве-дир деп санаваш, оон үүнүп алыр кижилер турар болза, бо бүгү үүлдерден чайгаар адырлар аараан болгаш Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилелинің талазында оларга дуза чедирери болдунмас апаар.

Өнер-оол КАРА-САЛ.
АУК-тун профорганизацияларының Тыва республика чөвүлелиниң даргазы.

Курорттардан медээлер

Ажылчы чоннуң кадыкшылын быжыглаарының ол таварылчалыг үези — чайгы хүннер келген. Ынчангаш республиканың кадыкшылына черлериниң чамдыктары, ылаңгыя курорттар дыштанылчыларын хүлүү алган болгаш ам баштайгы сезон доступ турар. 2 курортувустуң каймызы-даа июнь 1-де ажылдан өгелеп. Оларның каймызында-даа дыштанылчылар өскен эвес. Ынчалза-даа путёвкаларга өртектерниң өскени-биле болгаш транспорт чарыгдалдарының улгатканы-биле чергелештир эрткен чылдарга деңнеэрге, дыштанылчыларның саны өскен дөзүмү ол кадыкшылына черлериниң удуртукчулары дыжыткан.

«ЧЕДЕР». Бо курорт республика наймылалынын ыраак эвесте турар-даа болза, баштайгы сезонда ыраар 151 путёвка саттынган. Дыштаныр чогуур улустуң саны ам-даа четкейи турар. Ынчалза-даа курорттуң дыштанылчылары эки шыңарлыг аш-чем-биле, качыкшылын быжыглаарынга таваржыр бүгү үүлдер-биле бүүүн хандырылган дөзүн чугаажок. Дыштанылчыларга курорттуң эмчилери болгаш өске-даа ажылдакчылары боттарының ачы-дузазын чедирип, оларның кадыкшылын быжыглап алырынга таварылчалыг байдалларны тургузуп турарлар. Ында кадрлар бүрүү-биле четчелеттингеп.

Культура-массалыг ажылдар ында доктаамал чоруп турар. Дыштанылчыларның күүү-биле уран үүл болгулуңуң кижилерниң солун концерти чоокта чаа ада болган. Оларның аразында кандыг-даа мергежилдиг кижилери бар, ынчангаш олаорын көргүскен номерлерин дыштанылчылар сонуургал-биле көргеп. «Чедер» курорттуң дыштанылчыларына Бай-Хаак суурның кодээ артистери удавас аалдан кээп, солун программалыг концертин баваалгадырлар.

«ҮШ-БЕЛДИР». Магалыг чаагай бойдус чурумалдыг черге туруп турар бо курорт баштайгы сезонда 80 ажыг кижини хүлүү алган. Сөөлгү хүннерде агаарның баксырааны-биле хөлбаштыр ыраар самолёттар ушпастаанындан солун дыштанылчылар Кызыл аэропортунга каш хонуп ауругузунда маанаанар. Бо курортче чүгле самолёттаа-биле ужуп чедер болганда, аш-чем продуктулары-биле хандырылга чамдыкта үзүктелп бөөр таварылгалар тургулаан. Ону болдурбас талазы-биле хемчеглерни ап, аш-чемниң курлавырын ында хөйү-биле чедирип алган.

Республиканың бо ийн курортунга ийнги сезонда дыштанырларының саны ыяк көвүдөөр.

СҮТ-ХӨЛ: профэвилел амыдыралы

ДЕМНЕЖИП АЖЫЛДААР

Рынок экономиказынче шилчиишкинин бо берге үеадазында кодээ ажыл-агыйда социал айтыглар дыка берге байдалда туруп турар болгай. Ам профэвилел организацияларының мурнунда турар ол сорулга — ажылчы чоннуң эрге-ажының камгалаар талазы-биле эге организацияларының ролүн бединдерп болуп турар. Ынчангаш ажыл-агыйларда профэвилел организациялары-биле бир демниг ажылдап турар бис. Амгы байдал ёзугаар алырга, чамдык черлерде ол талазы-биле ажыл дыка шүүлгеп чоруп турары чажыт эвес. Ынчангаш чамдык таварылгаларда боттарывыстың адрезивиске күзенчиг эвес чемелээшкиннерни дыннап турарывыс таварылга эвес болгай. Бо ажылды чогуур деңнелге тургузары-биле ажылдап, ылаңгыя ажылчыннарның эрге-ажының хоойлу ёзугаар камгалаарын боттандырып, администрация биле профэвилел комитединиң аразында чылдык-на чарып турар колдуунда соксаан чүве болгай, онуң кым-даа харылавастаан турду. А бисте ындыг эвес: суттатчылар оргузунга чарыштың 10 хонуктан түүнеп, тиилекчи суттатчыга 1 хойну (планын 102 хуу күүсеткен болза). 101 хуу күүсеткен суттатчыга—1 шоодай далганны, 100 хуу күүсеткен кижиге 1 шоодай тараанны шанналга берип турар. Чаштырылгада ажылдап турар тиилекчи тракторист хүүле халас чемнеп турар.

Ажылчыннарвыс ай-айлап шалың албайн баар таварылгалар туруп кээр-дир, чүге дээрге аваа төлээр акша эвээш: мал арган, сүт эвээш. Ам моон сонгаар байдалывыс чүгээртей бөөр, хөй кыргылдазын база эгелей бергеп бис.

Малчыннарвыстың байдалы база-ла дээредевес: кодаларда чырык киириткимээп, ол ажылды кылырына хөй акша-төгерик негеттинер болгай. Оларның хандырылгазы база берге: автомагазиниер ыраар чедери берге. ГАЗ-53 эвес, а ГАЗ-66, ЗИЛ-157 дээн ышкаш машиналар ол чайлагларже азы кыштагларже чедип болур. Малчыннарның өстүрүп алганы малын оорлаар таварылгалар черле көөрдээн-дир, ол талазы-биле хемчеглерни республика шугуму-биле чорудары дыка күзенчиг, аваа-ла манап олурган херээ чүү боор.

Кым-на айтыг көдүрүп, ажыл соксадыл турар бо-дур. Ажылчын бүрүү малдыг болур ужурлуг, ынчангаш өрткен чылын малы чок улуска 187 хураганны, 9 молдурганы сатаан. Дүжүт ажаатты ыган соонда ажылчыннарга мал чеммиге тараа кудуруун, дилиг материалдарын сөткан бис. Ол ышкаш 17 тонна тарааны сайгарылга базазынче чүдүрүп чоруткаш, онуң далган кылдыр дээрбелеткеш, суттатчыларга, сезонну ажылдарда хаара чүүгүшкеннерге садар. Черле ынчаш бо-ла бүгү ажылдарны чорударынга, чоннуң ниити байдалын деткиринге, оларны аш-чем продуктулары-биле хандырарынга совхозтуң удуртулгазының (директору Ю. М. Быыртпаа) кызыыны ажылдап турарын чон көрүп, билип, оон деткимчезин ап турар.

Суттатчыларга доктаамал чылыг чемни чедирип, ында ажылдап турарларга столоваяның чемнинин өртээн 50 хуу чинге ткен, ол талазы-биле совхоз директорунуң болгаш профком даргазының үндүргеп дужаалы бар.

Чарыш дутайында чугаа колдуунда соксаан чүве болгай, онуң кым-даа харылавастаан турду. А бисте ындыг эвес: суттатчылар оргузунга чарышты 10 хонуктан түүнеп, тиилекчи суттатчыга 1 хойну (планын 102 хуу күүсеткен болза). 101 хуу күүсеткен суттатчыга—1 шоодай далганны, 100 хуу күүсеткен кижиге 1 шоодай тараанны шанналга берип турар. Чаштырылгада ажылдап турар тиилекчи тракторист хүүле халас чемнеп турар.

Совхозтарда ажылдап турарларны олче киирери дыка берге болуп турар үүлдер бар. Ылаңгыя ажыл-агыйларның ясли-садиктериниң ажылдап турар нелерге ол дыка берге. Ынчалза-даа онуң кандыг-бир арганы ажыглап тургаш, дарый шиитпирлээр бодап турар бис.

Боттарының эргелерни камгалаар талазы-биле чамдык профэвилел кежигүнериниң билдириишкиннер кээп турар, ылаңгыя «Сүмбер-Уула» колхозтуң эмчи сестразынындаа, септелге-техникиг будүрүлгеден-даа билдириишкиннер кээп, ол хирезинде кайда-ла четпес ажылдар бар болдур, ылаңгыя чонуң социал камгалалының-даа, дыштанылгазының-даа талазы-биле, онуң чүгле профэвилелдер харыылазын дээрге таарышпас апаар, даргалар боттары аваа киржир, арга-сүмезин кадар алаары күзенчиг. Ынчангаш ажылдың эрги хевирлериндеп үштунар, чаа ёзу-биле ажылдаар-ла дижип турар, а херек кырында ажылдың арга-хевирлериниде өскерилгеп чүве-даа чох, эрги-ле хевээр ажылдап чоруур даргалар дур, ол кижи шалының-даа өстүртүп алыр, амыдыралында-даа экижидип алыр апаргаң чүве эвесте бо. Бүгү аъш-чемнинн, хеп-сынның чиг эдиин бүдүрүүчүлери кодээ ишчилер болгай. Оларның бүдүрген продукциязын эвээш өртекке хүлээп алгаш, онуңкаш катап улуг өртекке садып үндүрүп, кодээ ишчилериң шалының өстүрер дугайын бодавайн турары дыка эпчок-тур. Эт, сүт, дүк өртээн улгаттырары чугула апарган-дыр.

Чопга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажылдап турар профэвилелдериниң ажылын чедир үнелевес чоруктар район-даа удуртукчуларында бар-дыр, а ол хирезинде кайда-ла четпес ажылдар бар болдур, ылаңгыя чонуң социал камгалалының-даа, дыштанылгазының-даа талазы-биле, онуң чүгле профэвилелдер харыылазын дээрге таарышпас апаар, даргалар боттары аваа киржир, арга-сүмезин кадар алаары күзенчиг. Ынчангаш ажылдың эрги хевирлериндеп үштунар, чаа ёзу-биле ажылдаар-ла дижип турар, а херек кырында ажылдың арга-хевирлериниде өскерилгеп чүве-даа чох, эрги-ле хевээр ажылдап чоруур даргалар эндерик-ле боор чүве-дир. Оода-ла профкомга-даа кирип, оон-биле сүмележип, чоп аразынче кирип, оларның негелде-хомудалдарын-даа дыштап, билип чорза эки чүве-дир ийин.

Черле ниити районда харылаа айтыры дыка берге-дээн-дир: телефоннар колдуунда-ла үрелик турар, солунар неделяда чангыс удаа келзе келир. Бергения кырынга берге улажыр дээн ышкаш, ам энергия курлавырларына өртек база өзе берди. Ынчангаш ам специалистер, черле чорук чоруур дээн кижилер аъттан-на халбактаганы дээре деп чүвени билгеш, ам аът ажыглаарына белеткенип, дериг-херексеңдерни тыптывып турар бис.

Совхозта чангыс-ла профком бар. А ында ажылдап турар кижи бүрүзү-ле—эмчидаа, башкы-даа, культура ажылдакчызы-даа шупту-ла аваа келир, бажың-балгат, акша-төгерик айтырыын тургузар-дыр. Адырлар аайы-биле рескомнар ол дугайын билир ирги бе, ол талазы-биле ажылды рескомнар дирбаеэрп чугула деп бодаар мен.

Раиса ООРЖАК.
«Алдан-Маадыр» совхозта профком даргазы.

БЕРГЕ-ЛЕ-ДИР

Төрээн совхозувустуң малының баш санын арбыдадыр, оон алыр продукциязының шыңарыны бедидер дээш малчыннан келген чылдарывыста кызып-ла ажылдап чоруур-дур бис. Ам киитээн-биле 21 чыл дургузунда төрүүр хой малдан келдиваис ийин. Көргүзүгленвис черле багай эвес турду: төрүүр чүс башка оонаштыр 90-110 хураганнарны камгалап ап чордувус. Эрткен чылын 100 башка оонаштыр 90 хураган камгалап алгаш, республиканың малчыннар Наадымында-даа киришкеп келген бис. Чүү дээр боор, солун-на болур чорду, аваа малчыннар-биле ужуражыр, оларның аргадуржугазын-даа дыннап чордувус.

Эрткен кыш-лаа кончуг берге кыш болгаш барды. Чүгле бистин районга-даа эвес, ниити республикага берге кыш болганын дыннап олурар-дыр бис. Аайын-на тыппас бис: аваа-ла семис турган хураганнар эртеннинде өлүг чыдар боор чүве-дир. Мал эмчилери кызын эмнелеп турар улус, ынчалза-даа оларга алдыртпайн тур ийин. Хууда элээн малдыг улус бис. Чумага удур тарышкын кылган соонда 20 шаа бода малывыс елду. Тарышкын кылырга та чүге өлгүлеп калганы ол—ону тода харылап бөөр кижи-даа тывылбаан боор чүве-дир. Барыл-барып бо хире берге үеде мынчаар амыдыран болур бе? Мал-маганы мынчаар өлүп турар чүве болза, бо хамык ажы-төлду чүнүң-биле азырап-өстүрер чүвел монар? Совхозтарның акшазы эвээш болганындан ай санында үнер ужурлуг шалың база келбестир, харын-даа чылдың магалыг үези келген, сүт-хойнак арбыдан келген болгаш, ажы-төлүүн аъш-чемни чүгээр-дир.

Совхозтуң-даа, районнуң-даа даргаларының кичээнгейин дарый угландырар ужурлуг ажылдары эвээш эвес-тир. Хөй уругларлыг өг-бүле-дир бис, онуң-мону биске экиеп берипер деп чарбыттынып олурбас-тыр бис, а амыдыралга хереглеттинер эргежок чугула түүлдер шуут чок апаарга, кижи шуут мунгарай бөөр-дир. Болдап көрүүр даан: уругларывыстың аъш-чемин боттарывыс малдан ап, хандырып олурар бис, кедер ийик-хеп оларга шуут тывылбас боор чүве-дир. Школачы уругларывыс келген, оларга сапын ийик тер тып бөөр дээш чалаштывыс, ам та чүүү кедирчүве. Автомагазин келир-дир, чамдыкта бараанар баа-даа болур-ла, а оларның өртээнге кижи вуш чедери шуут берге-дир. Та чүүнүн-биле, канчаар садып алзын деп бодап турар чүве — черле угаан безин шыдавас-тыр бис: муунар-биле сапажыр чүве ышкажыл, ынча акшаны кайыын алыр чүвел?

Чигир, үе автомагазиниерде чок, а район төвүнүң садыларында бар, а оларны малчыннарга сатпас-тыр: автомагазиниерде бар-дыр — дээр. Ам шуут кайгаң калган олур бис — мындыг улуг өртек-биле чүүү садып алыр боор, моон сонгаар та канчаар чурттаар чүве. Ам дыннап олурарывыска, энергия курлавырларына өртектерни улгаттырганындан, бараан өртээ ам-даа улгадыр дижирдир Берге-ле-дир, амыдыралга көргүзе бөөр ийиваан.

Күскелмаа ОНДАР.
«Сүт-Хөл» совхозтуң Кара-Чыраа салбырының хойжузу.

СОРУК КИИРЕР

Колхозувус тургустунгала чыл чедип чоруур. Оон-биле чергелештир хөй-ниити ажылдары база-ла кады хогшүп орары өөрүүчүг. Чоннуң ажыл-ишке, амыдыралга тура-соруу дыка бедик, ажылдың участок бүрүзүнде демниг иш хайныккан болуп турар.

Сууруусуста культура одаа—кодээ Культура бажыңында ажыл хайныккыныг. Ында уран үүл болгулуңде чүгле бистин сууда эвес, а республикада ат-сураа дыргын таараан Маржымал Ондар, улусчу театрның режиссёру Алексей Ооржак, кодээ Совет даргазының орадакчызы Галина Ховалыг, башкы Оюмаа Ондар болгаш оон-даа өскелер киржип, чоннуга уран талантызын бараалгадып чоруурлар. Ол болгулуңуң удуртукчузу — Юрий Ондар. Бо Культура бажыңы — районда дээре ажылдыгларының бирээзи. Оон артистери малчыннарның, сүт-бараан фермазында саанчыларның аалчылары, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарның ажыл-ишчилеринге аалдап чорааннар. Олар ам Гогольдуң «Ревизор» деп шиизин ойнап чоруп турарлар.

Иван Ондар — районнуң дээре ажылдыг киномеханиктериниң бирээзи, ай, квартал планнарын доктаамал ажыр күүседип, мурнакчыларның одуруунда чоруп турар. Ам суурда агиткварталларының, организацияларының концерттери үндүрүп, көрүлделерин өрттирип турар бис.

Чоннуң, ылаңгыя апаратарының кол сонуургаар, аваа киржиксээр үүлү — спорт болгай. Чоннуң чүгле хейаалын көдүрер эвес, а оон кадыкшылынга кол үүл болур спортту нептерелер дээш эвээш эвес ажылдарны профэвилел комитеди совхозтуң удуртукчулары-биле кады демниг чорудуп турар. Ылаңгыя республиканың каш дакыр чемпиону Семис-оол Сарыглар аттыг кубокка маргылдааны чылдың-на организастап турар бис. Ол ышкаш афганчы Алдын-оол Ондар аттыг кубок тургузуп, спортчу маргылдааны өрттөрерин доктаатkан. Бо чылын Семис-оол Сарыглар аттыг база Алдын-оол Ондар аттыг кубоктарның маргылдааларын хары үүгда— июль 5-те өрттирер бис.

Бора-Тайгада аът спорту дыка нептереңгей апарган. Байырлал саныда-да аът чарыштырып турар бис. Ылаңгыя пенсионер Конгар-оол Сарыглар чарыштыраа аъттарны белеткеп турар, а Комбуштай Ондар, Очу-Ооржак болгаш өскелер-даа ол маргылдааларны өрттиреринге боттарының төлептиг үлүүн киржиштирип келгеннер.

Шагаа байыалдың өрттирери чаңчыл болган. Эрткен чылын онуң даага өрттирдиис Организациялар аайы-биле черде одагланып алган, аразында конкурстарны, маргылдааларны өрттирген.

Норбу ХОВАЛЫГ.
«Сүмбер-Уула» колхозтуң профком даргазы.
Бора-Тайга сууры.

СУУРУВУСТУ КАТАП ТУРГУЗААЛЫ

Чоокта чаа үнген «Шын» солунга Бин-Хем районда Ленинка сууруу катап тургузарынга хамаарышкан айтыгларны чугаалажыр чыыштыг июнь 20-де өрттирерин чарлап дыннатkан.

Өөк кодээ Советтиниң даргазы Ю. Д. ЛОПСАНГА бистин корреспондентивис ужурашкаш, ол чыыштын сорулгазын чугаалап бөөрин дилээн.

— Ленинка дээрге Бин-Хем районнуң хоочун суурларының бирээзи. Дөртен чылдарының төнчүзүнде орта колхоз үндезилеттинип тургустунган соонда суурга школа, эмнелге, магазин, уруглар сады, клуб, хөй санныг чурттаргы бажыңнары туттунган. Суурга хөй националлыг чурттакчы чон найыралдыг чурттап, бир демниг ажылдап чораан. Аллан чылдарның төнчүзүндеп эгелээш, аны таптаашкын чылдарында сууруун сайыралынче сагыш салбаан. Оон уржуундан сууг үндезинче-биле уургаттынар часкан. Ам ында школа бөөрүн чок. Сууруун чурттакчылары саныг кижи арткан—деп, ол эгезинде демгеглээн.

Ленинканың девискээри чаваш бойдус чурумалдыг, мал чер ажылын төгүдериге шуут тыылбас боор чүве-дир. Школачы уругларывыс келген, оларга сапын ийик тер тып бөөр дээш чалаштывыс, ам та чүүү кедирчүве. Автомагазин келир-дир, чамдыкта бараанар баа-даа болур-ла, а оларның өртээнге кижи вуш чедери шуут берге-дир. Та чүүнүн-биле, канчаар садып алзын деп бодап турар чүве — черле угаан безин шыдавас-тыр бис: муунар-биле сапажыр чүве ышкажыл, ынча акшаны кайыын алыр чүвел?

Чигир, үе автомагазиниерде чок, а район төвүнүң садыларында бар, а оларны малчыннарга сатпас-тыр: автомагазиниерде бар-дыр — дээр. Ам шуут кайгаң калган олур бис — мындыг улуг өртек-биле чүүү садып алыр боор, моон сонгаар та канчаар чурттаар чүве. Ам дыннап олурарывыска, энергия курлавырларына өртектерни улгаттырганындан, бараан өртээ ам-даа улгадыр дижирдир Берге-ле-дир, амыдыралга көргүзе бөөр ийиваан.

Күскелмаа ОНДАР.
«Сүт-Хөл» совхозтуң Кара-Чыраа салбырының хойжузу.

Бо арынны профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлалга төвү белеткээн

Хөөмейжилерниң делегей чергелиг симпозиуму

КАРАЛА АЪТТЫГ КАРГЫРААЖЫ

«Шын» солуяга (№ 90) Борис Чюдюктүн «Хөөмей ыры», Чап Чүлдүмүн «Хөөмейнин хөөвюери» (№ 99) маада парлаттынып үнгүлээн материалдарын улут сонуургал-биле номчуп, деткээн мен. Тыва — хөөмей, сыгыт, каргыраанын төрээн чурту дээрзин база бадыткап, аная немей көрген, билгенимни сактып көрейн. Ол үүлдерде адаттынган сураглыг, аттаарлыг хөөмей, сыгытчыларны катаптавайн, оон мурнунда-ла сайзыраңгай эвес шагда арат ажыл-агыйлыг чурттап чораан билирим каргыраа, сыгытчыларны адаар болдум.

Амгы үеде хөөмейжилер көвүдээн, харын хөөмей-сыгыттын бүдүн-бүдүн ансамбльдери тургустунгаш, делегейни эгиий берген. Оларның арызында каргыраажы кижилер эвеш ийи-чаңгыс үшер дыннадыр. Ону бодаарга, каргыраа ховар талант. Кижи болганы каргыраалай албас хире. Каргыраа, хөөмейни катай-хаара салыры база берге чаңгалга деп бодаар мен. Ол— бо чаанның онзагай ыры. Оңдар Конгар-оол анаа хамаарлыг үнүг.

1938 чылда мен он хар аажа бергеш школага өөренип кирген мен. Он харга чедир адымга хой кадарын өстүм. Хар ааап, кыш дүжерге, адывыс Алдан-Маадырның Оргу-Шөлче кыштаглай бээр. Аңаның кыштаа — Улут-Кара Даггa хойгаштыр орар хөлөк дег даг. Кыжын хой кадаган даам ол. Ол Кошкар-Бөөтүн, Сарыг-Сиген деп ийи арттын арызында турар. Ынчангаш мен ол арттар-биле ашкан чаңгыс-даа аъттыг кижиниң соора көрбес мен.

Артымда Кара-Даг биле Ак-Хаязының арызында Ак деп хем бар. Кара-Даг кайы ырактан бээр хараалдап турар.

Мурнумда Оргу-Шел хар-биле шугланыпкан чыдар. Оон ортаа үезинде Хемчикче кирген Улуг-Сайыр оруу бар. Хемчиктен үнген улус ол оруктап кээр. Үнген-кирген чоннуң шуужар оруу ол чүве.

1936-37 чылдар. Кыштың ортаа ай үезин турган. Бир хүн Хөрек дааның бажынга хоюм хөрал турарымга, Улуг-Сайзо бажындан карачыл, аъттыг кижи кеступ үнүп келди. Карак-ла бо, кайгамчык аялга ол арызында мээн кичээлейминим ышаар хаара туда берди. Каргыраа де! Уян хөөнүм уярап, улам таалап, дыннап тур мен. Караам үүн-даа оон чайлаттадым.

Оргу-Шөлдү орту эртир каргыраалап кээрге, Кара-Даг ыраларынга чаңгыланып. Хөрек дааның көк-көк чалыныарынга хөөнүгүлдаа турган ышкаш кыннып келди. Ооң улуг хову каргыраазы деп чүвени ынчан бир-ле дугаар дыннаанымы ол. Хөрээним делгем шөлөнин, хостуун, чоргаарын. Боостаанның урап сырыныын, таалаңчыын кайгаар мен. Ам кээп бодаарымга, ынчаар хостуг чаалгалыг каргыраалаптар кижи тывылбас ышкаш-тыр. Сактырымга, Оргу-Шөл —клуб сценазы, Кара-Даглар — хаваазы ышкаш турганзыг-дыр. Соокта үн, дааш өткүт дээр. Кышкы чывар сырыы каргыраанын аялгазын Оргу-Шөлдү хүрээлээн даглларга эзэннелдирип, оон чаңгызын үзүнге эгидав экжелгепзиг кыннып келир. Кажан каргыраажы Хөректиң эдээнче дөжемирлеп, чоокшулап келгенде, аванның кезек Куулар ухтуг төрели, карала аъттыг Куулар Кончук-тур дээрзин таныр кагдым.

Куулар Кончуктүн карала аъттыг, ак алгы пегей тоннуг, мөге-шыырак оруу караамга чуруттүнүп, кайгамчыктыг каргыраазы кулаамга чаңгыланып арткан. Ол үеним мөгезин чораан болгаш оон онзагай үнүг каргыраазын чоп магадап чораанын база дыннаан мен. Ол үндезин Алдан-Маадыр чурттуг кижи.

Оон ангы база бир каргыраажы —Оңдар Апан-оол деп кижи. (Оон шюлазын Сапык дээр). 60 чылдарның эгезинде Алдан-Маадыр суурга, мээн бажынымга хөөрежип олурувуста, ийи-бирни апкаш, орда, магадаан мен. Бо база боостаа ырынга, хову каргыраазынга салымныг кижи чораан. Ол чоокка чедир чурттааш, «кызыл-дустаам».

«Каргыраамны кагбас-ла мен
Хапка суккаш, астып аар мен...» — деп ырлажы бээрин олар бадыткап чораан.

Оон ынай база бир хөөмей-сыгытчы Монгуш Кунгаа Алдан-Маадыр суурунуң артында Көк-Кожагар базарынга сыгыртырга, Хемчик кежир бо чарыкта Хорум-Даггa хостуг дыннадып турганын аңыы К. А. Монгуш бадыткал-биле магадап чугаалаар чораан.

Биеэ шагда тыва кижи ырак чер чораашы, ырлап азы каргыраа, сыгыдын салып чоруур деп улут улус чугаалажыр чүве болгай. Шынаа-ла, Куулар Кончук, Монгуш Кунгаа аныяктар аразынга Европа чемпиону Елена Тутатчикова бо хүннерде «Олимпиада-92»-ниң оюнларынга киржир дээш белеткелде чоруп турар. Елена удавас Барселонага чеде бээр.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧУРУКТА: Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң ча адар талазы-биле шилиндек командазының кежигүнү.

Осур-оол МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

БООСТААҢ ЭТКИР БОЛЗУН, ЛАЗО!

Машина маңнап оргап, а мен чоланы эвес мен, удуп ордум. «Волга» моторунуң дескі даажы шагыраан кижиниң өпейлеп чораан деп бодадым. Аңы дужүм бе? Чок, кайыын ындыг боор ийик, бүлүг каргыраа-дыр. Оон ол хөөмейже шилчий берди. Таалаңчыын аа! Ынчалза-даа доп-доваан чоланчыжыс көрүнүмүшаан, бурунгаар үзеймп келдим. А ол мени мурнапты:

— Ажырбас ғжырбас. Күнзекович, ам аная хире-дир.

— Ажырбес деп чүн чувел, боостаан хаңзырай берзе, чеңнин черинге каңчаар сен? Кестиргеннен бээр эжирир хире үе эрткен эвес...

«Шын» солун редакциязының чоланчызы-биле ындыг чугаа эрткен чазын болган. Хөөмейлээр кижи боостаанын кестиверге, дыка-ла берге чорду. Чүзе-даа ыыттаастап, каттырары эвэзжел, азык чаңы безин чиде бээр. Боостаанның азырыынлап эвес, я хөөмейлексээрниң ынчал баар. Кеску-хөрек дойлуй, талай дег чалгын турда, ынчап турбайн каңчаар:

Боду эвес боостаанның
Дупа бээри ол-ла чоор бе?
Болчаа-ла каан назынының
Тоне бээри ол-ла чоор бе?

Бо айның эгезинде редакцияның бир ажылдакчызының аъш-чаңнаан байырлалы болгаш, демги чоланчым ужу соглаш, уну бала хевирлиг дошпулуурун какпышаан, бо келди. Өөрүшкүзү илдеп. Боостаанын кестирген соонда, улус муриунга бир дугаар хөөмейлээр дээнин тайылбырлавышаан, эде чедүргүлеп, бирде дошпулуурун, бирде боостаанын сүйбап чоруй, хөрек долган хөөнүн хөрлээледир салыпты:

Хөөмейимни кагбас-ла мен,
Хөмге каггаш, сөөртүп аар мен.
Каргыраамны кагбас-ла мен,
Хапка суккаш, чүктеп аар мен.

Хөөмей талазы-биле улуг шуулганның сүлүүзүнде чоланчының боостаазының эжирий бергениге өөрүвес аргам чок. Ол өөрүшкүүнү силерге күгаалаксааш, бо чүүлдү бижирип шиитпирледим. А боостаа, оон-биле кады хөөмей болгаш оон ээзи ол олчаан барып болур турган.

Биче сеткилдиг, эжиргек болгаш дузаргак Монгуш Лазонун талазытыы тыва культура ажылдакчыларының аразында тускай черин ээлеп турар. Оон бажынында шыгжамырын көрүп орарга, хөөмейжиниң культура хөгжүлдезинге киргген улуг эвэзэш эвес. Ээрбекке трактористеп, «Кызыл тараачын» совхозка комбайнерлеп, Ак-Туруунун Чинге-Ховуга бригадирлеп, «Совет Тыва» совхозка чоланчылап чорза-даа, бэйыр-чыскаалдардан, уран чүүл болгаш спорт көрүлделериниң, хөй-пинти ажылдарындан черле чыып кагбаан. Кончуг ажылгыр болгаш шудургу. Оон чартык чүс ажыг бижик шаналдарының аразында «Тыва хөгжүм херекселдери кылганы дээш» деп хүндүлүг бижик база бар.

Хөөмей болгаш каргыраа —Лазонун төрүмелиниң чаны-дыр. Бо талазы-биле бедик көргүзүглери дээш, чөэрби аңре хүндүлел бижиктер, дипломнар-биле шаңнаткан. Бирги «Хөөмей» фестивалынга лауреат ат база алган. Машинызынга безин хөөмейдеп чарылбас, каяа-даа хөөмейни нептередип чоруур кижи-ле болгай. Чогум хөөмейлээрде, бодунун кылган дошпулуурун салбас. Хөгжүм херекселдери кылган дээш база шаңнадын келген. Оон амгы дошпулуурунун кандыг янзылыын үстүнде тайылбырлаан мен. Ону ынчаар чаазары — нарын болгаш белеп эвес ажыл.

Лазо Дөвүтөвичиниң талантызы чүүле уран чүүл-биле кызыгаарланмайн турар. Оон уран поэтулгага, концерттерге киржилгеин база хөй хүндүлел бижиктер-биле демделеттинген. Оларны үжеп чедир сакап, шуптузуп тайылбырлап болуур — шаңнал бүрүзү тускай төөгүлүг. Ол бүгү-биле чергелештир спорт болгаш күш-культурө талазы-биле база хөй тиндеглелерни чедип алган кижи-дир. Чүүле Бии-Хем районга безин беш катап шуулген, үш катап үжүүрлешкен. Шыдыраага база он ажыг катап шаңнадлыг черлерни ээлээн. Ол боду Улуг-Хем районга алган «Чараш дөвөөн дээш» деп хүндүлел бижиин дыка үнелээр. Каа-Хем районга хаакка маннаарынга тиилелгени база чедип ап турган.

— Чаа-Хөл район чоокта чаа тургустуунду. 1984 чылда Чаа Чаа-Хөлден Кызылга чедир чадаг чарыш кылдывыс. Ол хире ырак черге кижи база маңнап шыдаар-ла чорду. Барык-ла 170 хире километрни маңнап эртивис — деп, Лазо ам бажын чайыт орар. — Берге-ле чорду. Ам бир ынчаар маңнап көрзе!

Лазо 1987 чылдың февраль 8-те болган шагаага тезек теверинге болгаш баг каталынга база тиилекчи болган. Боодалгага алган хүндүлел бижиктери база бар. «Кызыл тараачын» совхозка хөй тараа ажаган дээш алган шаңналын кончуг үнелээр. Мөге салыкчызының шаңналы база бар. Черле оон кылган болгаш киришкен мөөгей бүрүзү шаңналдыг болуп келген. Чеди уругунун аңазының чедиишкиин ындыг-дыр.

Хөөмейжилерниң шуулганы келген. Оон бир киржиккизин ынчангаш чонга таныштырып, аная ам-даа чедиишкиннерни күзедим. Хөрээн хос, боостаан биле дошпулуурун этким болзун, Лазо!

Чооду КАРА-КҮСКЕ.
Журналист.

«СҮҮР-ШААРАШ»— БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

«Искра» совхоз улус ажылагыйының аңгы-аңгы адырларын харылаар сес боттускайлаң биче бүдүрүлгеге чарылган.

Совхозта «Сүүр-Шаараш» биче бүдүрүлгенин даргазы Григорий Дугаржапович Хомушкуга ужурашкаш, ук бүдүрүлгенин ажыл-чорудулгазы-биле таныштым.

Мал чер ажыл-агыйлыг «Сүүр-Шаараш» биче бүдүрүлге бо чылдың мартта организастап турусту. Бүдүрүлгенин харысалгазында 900 ажыг өшкү, 300 ажыг ирт бар. Ук бүдүрүлгенин механизаторлары Беллир-Бажыңда кызыл-тасты 365, арбайны 325 гектарга тарыг чаштыраннар. Оларда быжыглаттынган «Беларусь» маркалыг 3, «К-709» маркалыг 1 трактор часы тарылга үеинде үреликшин чок, кывар-чаар материалдары четчир болуп, бүдүрүкчүлүг ажылданы механизаторларның, биче бүдүрүлгенин коллективинин ажылдакчыларының кызымак ажылының түпелеп дээрзин чугаажок.

— Бүдүрүлгевисте малчыннар, механизаторлар база отчёт-учёт кылып турар бухгалтериис-биле катай 25 кижи бо чылын боттарывыстың мурнувуста салган сорулгаларывысты чедиишкиннинг боттандырар дээш ажылдап тур бис. Тараа культуларының чаштырылгазын маң 28-те доостувус. Кызыл-тастың арбайын 1 гектарындаа 10 центнер дужүттү күзүн ажаан алыр планнывыс бис. 900 ажыг өшкүвүстен дүк кыргып алыр планывысты ажыр күүсеттивис.

Эрткен кыштаглаашкын кайда-даа берге эрткенин кымдаа билир. Өшкү кадарчызы Геннадий Оңдар кыш берге-даа болган болза төрүүр 100 башка онаштыр 75 аңайны камгалап алды. Механизаторларывыс үүрмек септелгезин кыска хуусаада кылып доосканш, ам удавас чайгы чер аңдарылдывыче кирер. Бистин коллектививис 130 тонна чайгаар үнген сигенин кезин белетеәэр хүлээлгевисти ажыр күүседир деп сорулганы салган бис. Өшкү кодаларым одарладып семиртириб-биле Чайлаг-Хем, Морэуктуг-же чайлагладып үндүрдүвүс— деп, Григорий Дугаржапович ук бүдүрүлгезинин кылган болгаш кылыр ажылының дугайында кысказы-биле таныштырып чугаалады.

Ол ышкаш биче бүдүрүлгениң ажылында четрестерни, шаптараазыннарны база немеп чугаалаар болду.

Кывар-чаар материалдар өртээ өскен, техникаларга хереглээр артык кезектер тып алыры бергедээн бо үеде совхозтуң удуртукчулары чаа тургустунуп, ажыл-агыйы чаа хөөнүп эгелей берген «Сүүр-Шаараш» биче бүдүрүлгеге болдунар-ла бүгү аргаларны ажыглап турган, боттуг дуланы көргүзер боор дээрзинге идегээр апаар. Амгы үеде демнег, эгиз кожа ажылдаар болза, бүгү тала-биле эки көргүзүлүг, хөй орулгалыг болуур дээрзин ажылгыр-тывынгыр кижи бүрүзү утпаза чогуур.

Мерген-Херел МОНГУШ.

Чарладыр салбыразы

ДАГЫЛДА НАЙЫРЫНЧЕ ЧАЛАДЫВЫС

Бо чылдың июль 5-те Эрзин районнуң Төре-Хөл оваазының дагылда найыры «Мөрен» совхозтуң маёвказы-биле кады Төре-Хөл оваазынга болур.

Дагылда найырга МАР-даң чалаттырган Камбы-Лама болгаш мөгелер келир.

Найырга 128 мөгенин хүрежи болгаш чүгүрүк аъттарның чарыжы база спортчу оюнар маргылдаазы болур.

Аная киржир күзелдиг мөгелерниң болгаш чаштырар аъттарның даңзызын июль 4-те Төре-Хөлдүң Чинге-Сукпакка комиссияга даңзыладыр.

Шаңналдары.

Шүүлген болгаш үжүүрлешкен мөгелерге — аъттар; бирги, ийги черге келген аъттарны — аъттар. Өске шаңналдары — ирттер, сергелер.

Төре-Хөл оваазының дагылда найырының спонсорлары: «Мөрен» совхозу, Мөрен. Сарыг-Булун, Бай-Даг көдээ Советтери болгаш Тес-Хем районнуң Кызыл-Чыраа көдээ Совети.

Киржирин күзээн мөгелерни болгаш аъттарын чаштырар күзелдиглерни Кызыл хоорайдан, районнардан маңнап турар.

Мугур-Аксы ортумак школазын 1972 чылда доосканнарны 1992 чылдың июнь 27-де хүндүсүнүң 13 шакта ол школага чыглырынче чалап турар.

Бажың-Алаак ортумак школазын 1982 чылда доосканнарны 1992 чылдың июнь 27-де ол школага чыглырынче чалап турар.

«АВТОТЕХСНАБ» («Автотеххандырылга») деп саарылга төвүнүң магазини автомашиналарның артык кезектерин садып алырын хамаатыларга саналдап турар. Ол артык кезектерни акша-биле туда азы шилчидилге-биле садып ап болур.

Магазинниң адреси: Кызыл хоорай, Заводская кудумчу, бажың № 30, телефону 3-42-30.

Тывада эртип турар делегей чергелиг хөөмей фестивалынга тураскаатканн тыва хүреш маргылдаазын «Арзылан» клуву июнь 20-де «Хүреш» стадионга организастаар. Аная 128 мөге киржир.

Шаңналдары: шүүлген мөгегё — эзер-чүгенниг аът.

Үжүүрлешкен мөгегё — мопед.

Үшкү-дөртү черни ээлээннерге —ирттер.

Мөгелерни сески черге чедир шаңнаар.

Хүрештиң эгелээри — 14 шак 30-де.

Бистиң ынак аважыс Валентина Чаш-ооловна Кууларны ажаарынга, сөөлгү орукче үдээрге киржип, дузалашкан болгаш качыгдалывысты үлешкени дээш республиканың профзанялдар чөвүлелиниге, рескомзарыга, эш-өөрүвүске чүрүктүн ханызындаа өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Сиириниин ат-булезиниден.

КИЖИЗИДИЛГЕ АЖЫЛЫНГА ТУРАСКААТКАН

Ак-Довуракты № 1 школазының базазынга «Класс удуртукчузу —класс коллективиде кижизидилге ажылының организакчызы» деп темалыг курс эртиген. Аная районнарның улус өөредилге киллдистериниң өөредилге-кижизидилге ажылдарының методистери, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш чамдык өскедаа районнарның школаларында класс удуртукчузу башкылар киришкен. Ол курстарга он беш районнуң төлээлери киржип келир турган, чүгле тос райондан келген деп чүвени баштай-ла хомуданчыг кылдыр айтып каайн. Чүге дизе өөредилге база уруглар кижизилгезинин айтырын үндезини-биле өскертип чаартыр ээш башкылар болгаш школадаа кандыг-каңзыг углаамышкынныг ажылдап эгелериниң чугаалажып, методиктиг арга-дуржулганы солчур. сайгарып көөр сорулгалыг организастаан түр курсту тоон көрбейн барганы-дыр.

Социал педагогтар ажылдап турар школаларның саны сөөлгү ийи чылда бистин республикада өскен. Ынчангаш оларның ажыл-чорудулгазының методиказы, түлээлелериниң дугайында дыннадыгны башкылар билип сединдер институттуң методизи Л. К. Оюн, «Коллективтиг чогаадыкчы ажыл-керектер» деп темага теория база практиктиг хемчеглер дугайын Ч. О. Монгуш, шажын-чүдүлге талазы-биле ыыннадыгны М. Б. Монгуш олар кылганнар.

Кызыл-Мажалыктың № 1, Ак-Довуракты № 1, 3 болгаш Шекпээр ортумак школазынга солун ужуражылгалар, класс шактары болган. Ол школаларның аңгы-аңгы классталыгга «Адым — арыг-шуурум», «Буянныг сеткилдиг кижээли», «Тыва далган», «Тыва шайым» деп темалыг класс шактары көргүзүглүг кылдыр эртиклээн. Курстуң киржиккилери Шекпээр ортумак школазында ажылының сөөлгү хүнүн эртиргеен. Ук школаның директору Эрес-оол Саяаның аалчыларны хүндүткелдиг уткуп ап, школа коллективинин ажыл, амыдыралы-биле оларны таныштырган. Ында «Салгакчы» уран чүүл бөлүүнүң концертин сонуургадывыс. Ыры-көгжүм башкызы Ногаан-оол Монгуш, танцы бөлүүн эге класстар башкызы Чечеккей Саая удуртуп турар болду. Чадаганны, дошпулуурну, хомустарны боттары кылып ап турарын биске чугаалаадылар.

Школа музейин көрүп сонуургаан соонда, Хемчик хемниг кыдыында Эвилел (аная чурттап чораан өгбенин шола ялы) хүзээнге оргулаашка белдевис. Кырган баглаан чаныда кызыл тук кипскип тур. Дөрт майгын тип каан. «Коллективтиг чогаадыкчы ажыл-керектер» деп ажылывыстың практиктиг кезээн районнуң улус өөредилге киллизинин методизи Ч. О. Монгуш, инспектор Д. Ш. Оңдар организастап эрттирдилер. Методистерниң, класс организаторларының тывынгыр, сагынгыр, бот-чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы аная илерээн деп болур.

Башкылар билин сединдер институттуң талазындан, өөредилге-кижизидилге ажылдарының методизи Л. К. Оюнга деткимче көргүзүп, районнар методистериниге чугула материалдарны чара парладып, кыска хуусаалыг семинарларны бо ышкаш улуг хемчеэлдиг кылдыр эвес, районнарга эртиргее кандыгын деп дилеп бар. Чижээ социал педагогтарны саны көвүдеп турар болганда, сургакчылаар алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчызы — 3-45-93.

КИЛЛИСТЕР

улус депутаттарының Советтери, политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улуттар майгын тип каан. «Коллективтиг чогаадыкчы ажыл-керектер» деп ажылывыстың практиктиг кезээн районнуң улус өөредилге киллизинин методизи Ч. О. Монгуш, инспектор Д. Ш. Оңдар организастап эрттирдилер. Методистерниң, класс организаторларының тывынгыр, сагынгыр, бот-чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныштым.

Мал чер ажыл-агыйлыг «Сүүр-Шаараш» биче бүдүрүлге бо чылдың мартта организастап турусту. Бүдүрүлгенин харысалгазында 900 ажыг өшкү, 300 ажыг ирт бар. Ук бүдүрүлгенин механизаторлары Беллир-Бажыңда кызыл-тасты 365, арбайны 325 гектарга тарыг чаштыраннар. Оларда быжыглаттынган «Беларусь» маркалыг 3, «К-709» маркалыг 1 трактор часы тарылга үеинде үреликшин чок, кывар-чаар материалдары четчир болуп, бүдүрүкчүлүг ажылданы механизаторларның, биче бүдүрүлгенин коллективинин ажылдакчыларының кызымак ажылының түпелеп дээрзин чугаажок.

— Бүдүрүлгевисте малчыннар, механизаторлар база отчёт-учёт кылып турар бухгалтериис-биле катай 25 кижи бо чылын боттарывыстың мурнувуста салган сорулгаларывысты чедиишкиннинг боттандырар дээш ажылдап тур бис. Тараа культуларының чаштырылгазын маң 28-те доостувус. Кызыл-тастың арбайын 1 гектарындаа 10 центнер дужүттү күзүн ажаан алыр планнывыс бис. 900 ажыг өшкүвүстен дүк акша-көпеек төледип алыры берге үеде, ол-ла эки боор.

Тыва улустуң уттуидурган чараш чанчылдарын болгаш ёзулалдарын улусчу педагогиканың чамдык хевирлерин база шажын-чүдүлге дугайын өөредир «оттуушкун» эгелээн болгай. Бо угланышкынларга уруглар өөредир, кижизидериге көрдүнген нормачижек, программа-даа, тускай белеткээн өөредилге номнарында чок чүве болганда, школалар, башкылар холуп, будап турып берген деп болур. Класстан дашкаар ажылдарда өөренчиклер-биле ажылдап турза-даа, ол кижизидилге бурунгаарлап, хаңылаавайн турар. Аңы тайылбырлаарга, бо үеде чылдарның ада-иелери 40, 50, 60 чылдарда төрүүгеен деп чижеглеп чугаалаарга тыва улустуң чаагай чанчылдарын, ёзулалдарын, шажын чүдүлгени олар биле бестер. Ынчангаш өөренчиктер уруг-дарыынга оларның салдары эвэзэш, аныяк-өскенге база-ла ындыг. Ынчап кээрге, үстүнде ажылдарны ада-иелерге, аныяктарга чедирери чугула боор турар.

Чер-черде «оваа» дагып турарын дыннап, номчуп турар бис. Аная ада-иелерни, аныяктарны киришпирип, хаара тудары ажыктыг. Эрткен чайын Моолдуч Цэнгэл тываларының «Даш оваа» даган черинге чордувус, аныяк оолдар сан кыпсырынга дузалажып, корум-чурумну башкаржып турар боор чораан.

Үстүнде чугаалааным курстуң эрткенин Кызыл-Мажалык суурга түнней чугаалашкап.

Чан-оол ОНДАР.
Сут-Хөл районнуң улус өөредилге киллизинин методизи.

КИНО

ИЮНЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Лучшие из лучших» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). Видеозал: «Крепкий орешек» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Господин Бхарат» (2 сериялыг) 15.30, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сорбаан» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң орлакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң орлакчызы), Ш. М. Сувар, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер түлээн

— 3-34-98; кол редакторнуң орлакчызары — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; меңээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; оолуга — 3-34-39; — 3-34-93; ачаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үмүүрүүчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчеэли 2 парлаага өмазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 114.

Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 116 (14840) 1992 чылдың июнь 19, пятница Солунга ат салган шагы 22.15 Чагыдар өртээ 10 коп. Сазар өртээ 1 рубль.

ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Чазак бажынының хуралдар зааланга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак «Хөөмей — Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай чүүл» деп делегей чергелиг хөгжүм-шинчилел симпозиумуна киржип келгеш даштыкы болгаш бистин чуртунуң республиканың төлөөлери-биле ужурашкан.

Президент «Хөөмей» симпозиумуна киржип келген аалчыларга өөрүп четтиргенин илереткеш, оларның чогаалынчы ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг чедишкинин күүзүн. Ол мышкан Президент Ш. Д. Ооржак Тыва Республиканың ажыл, амыдыралы, культура хөгжүлдезин, ноян сонгаргы сорулгалар-биле ужуражылганың киржиччилерин таныштырган.

Ужуражылгага Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы К. А. Бичелдей киржип, чүве чугаалаан.

(Бистин корр.).

КАНАДАЖЕ ЧОРУПКАН

ВАШИНГТОН, июнь 18. (РосИТА-СЧТА-ның тускай корр.). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельциннин АКШ-че ийи хонуктуг күрүне шугуму-биле ажыл-воруу Американың Каттышкан Штаттарын биле демократтыг чаа Россияның аразында найыралды болгаш эштежилгени бызыглаарынга чугула салышкын болган. Россияның удуртукчузунун средада сөөлгү ажыл хүнү Вашингтонунун «Мэрриот» отелинге (аалчылар бажынынга) президент Джордж Буш-биле кады ажыл-агыйы бөлүктеринин ийи талалыг конференциязынга чүве чугаалазы-биле эгелээн.

Дж. Буш чүве чугаалааш, «Россиянын экономиказының төөгүлүг чаартылгазы — бистин үевистин бир өндүр улуг сорулгаларының биирээзи» деп демдеглээн. «Бо айтырыг шинтпирлеттинерге хостуг рынокту киржилгези чугула, ол киржилге бодунун хемчээлинин талазы-биле кайгамчык улуг болур ужурлуг, миллиард-миллиард доллар-биле хемчээттинер» деп, ол айытган.

Б. Ельцин чүве чугаалааш, ол болгаш ооң талалакчылары реформаларның чеднишкинин чүүн-даа мурнунда хүү капиталдың хөгжүлдези-биле холбаштырып турар бис деп. Делегейлин валюта фондузунда 24 миллиард доллар түнүг чээлеп аптын болур боор бис, ынчалдажок ол дээрге чүгле базымның эгези-дир. Оон соонда күчүлүг хүү капитал, он-он миллиард доллар түнге эвес, а чүс-чүс миллиард долларга шүүжүп кипер ужурлуг.

Хүннүн ийиги чартында россия-америк документилерге ат салышкынының ёзулалы болган.

Июнь 18-те Б. Ельцин Канзас штатта Уичита хоорайже, оортан Канадаже ужупкан.

АКШ-тың конгрезиниң ийи палатазының каттышкан хуралынга Россия Федерациязының Президентизи БОРИС ЕЛЬЦИННИҢ чугаазы

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин АКШ-тың конгрезиниң ийи палаталарының каттышкан хуралынга чүве чугаалаан.

Америка болгаш Россия бот-боттарынга удур хылыш төпсекти аныып алган турган үе төнген деп, Россияның Президентизи медеглээн.

Делегей ам шөлүүн тыныш болур — бүгү чер болганга өскүзүнежилгени нептередип, кижи интилежилгезин коргудун турган коммунистиг дириен бүүраан дүшкен! Мөнгези-биле бүүраан! Ол бистин чериниске катап тургустунун келирин болдурбазывысты маңаа силерге бүзүрейин тур мен! — деп, Борис Ельцин чугаалаан.

Тоталитарлыг системаның аар чүүрүн бодунун эктинден дүжүр октаар күштү Россияның улузу тыпкаш, ону ап октап шыдаанынга чоргаарланыр мен! Бодунун төлептиг чоруун база катап чедип ап турар улуг чонның өмүнээзинден маңаа чүве чугаалап турарымга чоргаарланып тур мен.

Бодунун Төрээн чуртунун катап тургустунары дээш эне аар-берге шылгалдаларга сагыш-сеткилин өскүмээн болгаш эң берге кызыгдаашкынларны амгы үеде шыдажып эртип турар бөдүүн россияжыларын мурнунга мөгейип тур мен.

Сайыралдын, сарыылдыг угаан-бодалдын, ямыт кижи төрелгеннинин дүржүлгазының оруун Россия эглиш чокка шилип алган. Бистин чоруукчу берге ол орукту черге шыдажып эртер дээрзинге бүзүрээр мен. Хосталганын агазры хора чедирген 'чон делегейде чок. Бо дүрүм бүгүдеге бүрүн хамааржы!

Хосталга болза угаан-сарыылды чырыдар, чаагай идеяларны болгаш планларны тывилывар, ынчалдажок нечеткелиишкинни дораан-на хандырыппас, аас-кежиин болган чаагай чорукту кижи бүрүүүнге-ле дораан бериппес болгай.

Бо дугайын политиктиг бодаары дыка чүүл. Эң-не чаагай кузел-бодалдар дүн бүрүүнүн боттуг ажылынга доот уламчылавас болза, чайлаш чок өскүп, уттуруп бээр ийин. Ол дугайын сөөлгү чиллерде бистин дүржүлгавыс тодаргай херечилер турар деп, Россияның Президентизи уламчылап чугаалаан.

Хосталганы мегедеп болбас! Демократия болгаш тургузуулгаларның тоталитарлыг күрүне системазы кады догуунаап шыдавас. Рынок экономиказы болгаш бүгү-ле чүүлдерни командылыгдар арга база кады догуунаап шыдавас. Бодунун будужунун талазы-биле хөй үзел-бодалдарлыг хамаатны иннтилеп болгаш еске бодалды коммунистиг бөзү-биле кеер хөөн чок чорук база эштежил шыдавас. Кижизиг овур-девир коммунизмде чок дээрзинге эктеп он чылдарның дүржүлгазы биске өөреткен. Хосталга болгаш коммунизм — эштежин болбас!

Диктатураның кара хөлегезин Россияның кымынга дириелин келген турган эрткен чылдың августун үш хүнүнде сактып олур боор силер. Россияның Ак бажынының хемгалакчылары — москвачыларгa өнчүн кыйгырыг кылган мен. Бүгү россияжыларгa хыйгырыг кылган мен. Кембуруулут дүжаалга чагыртпаан экипаж танкызының кырыдан кыйгырыг кылган мен.

Ак сеткил-биле чугаалап көрейн — ынчаарда коргун турган мен, бодум дээш эвес, а Россияга болгаш бүгү делегейге демократияның салымчалу дээш коргун турдум. Бир эвес бистер ынчаарда тиилеваан болзувусса, чүү болурун база билип турган мен. Россияның хамаатылары болзуп хосталгазын камгалап алган болгаш чедеп чылда үргүлчүүлээн халаттын катаптаарын болдурбаан! Россияның чонунун чөптүг хөрээнге мораль талазы-биле улуг деткимчени коргускен дээш сагыш-сеткилдин ханызындан өөрүп четтиришкинни АКШ-тың президентизи дээрги Джордж Бушка, америк улуска бо бедик индирден илергейлээр бодаан ийик мен.

Россияның хамаатылары бышкан чоруктун чиик эвес база бир шылгалдазын тудуп эрткен. СЭКП деп аттыг дүжүр шаптырган улуг дириенге хамаарыштыр өскээн негээринин сагыш-сеткилин ажып эрткен болгаш ону доп-дораан каржызы-биле шаажылаарының күзелинге алыспаан бис.

Төөгү катаптаваан! Партияның шивээзи, Кремльден ырак эвесте коммунистиг шивээ-лерни буза шаптынмаан. Коммунистерни күүлээринин демдектери безин чуртка көзүлбээн. Эрткен үеник хорадыг доозунун кижилер бодундан арылдыр силгипкен болгаш база катап ажылдап эгелээн.

Линя дээр шаажылаа суду Россияга болбаан. Коммунистиг партиянын хөй чылдарга үүледилгезин ам Россия Федерациязының Конституция судунда көрүп турар. Ол суд чөптүг шинткелди үндүрер дээрзинге чигзинмес мен! Хосталганы болгаш демократияны быжыглаарын кандыг-даа хевирлиг саададыры — интилелди дедир октаптар дээрзин Россия бодунун дүржүлгазындан бүзүреп көрген.

Эрткен үеник коргунчуг сагындырыы амгы үеде бистерге кажангыыдан-даа артык онза чугула. Чилчин үзүлген экономикалыг болгаш хоозураан чуртка дерзин ёзу-чуруму, кедергей улуг шериг машинизын большевизм тургузуп шыдаан. Халаптыг шериг-үлетпур комплекизин база тургузуп шыдаан. Ол кажан-даа катаптавас ужурлуг!

Ынчангаш экономиктиг болгаш политиктиг реформаларны чорудары — амгы үеде Россияның эң чугула сорулгазыдыр. Делегейде амга чедир кым-даа хары утда шинтпирлеп көрбээн айтырыгларны шинтпирлээри бистин мурнууста туруп турар.

Шинтпирлээр айтырыглар болза:

— чуртка демократияның үндезиннерин тургузар, эргежоойлуг күрүнени катап тургузар;

— чуртка социал болгаш политиктиг быжыг хуруштуг чорукту, хамааты тайбының чаартылгалар үе-чадазында хандырар.

Американың хосталгазы бүгүн Россияда камгалаттының турар деп, Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин медеглээн.

Шаап халдаарының боочепсектерин ийи үе-чадада кызырар дугайында улуг дуруужулга дүүн чедип алдыгын. 21 мүн даймчы октябрь 6-7 мүн чедир кызырары көрдүнгеп. Бо бүгү ажылды 2000 чылга чедир кылыр ужурлуг бис, ынчаарга Буш биле бис

(Төнчүзү 2-ги арында).

ХӨӨМЕЙЖИЛЕРНИҢ ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ СИМПОЗИУМУ

Делегей чергелиг симпозиумнуң ажылынга киржир дээш Швециядан келген артемденнерни республиканың культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар хүлээп ап, оларның-биле солун чугааны кылган. Болуп артып турар улуг чыыштың ужур-утказын онзалап айтып, оон моон сонгаргы программазы-биле аалчыларны ол таныштырган. Даштыкы өскүүктерниң эвээш эвес айтырыгларынга доңчу харыларны министр берген.

ЧУРУКТА: Швециниң төлөөлери хүлээп алымшкын үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

«САЙЗАНАК» ОЮНУН КӨРГУСКЕН

«Хөөмейим салып берейн» деп уруглар фестивалы хөгжүм-шин театрынга дүүн болуп эрткен. Республиканың урутларының уран чүүл школазының «Сайзанак» ансамблинин бичии артистери, районнарга болуп эрткен «Хөөмей» конкурстарының тиилекчилери симпозиумга киржип келген даштыкы аалчылар мурнунга, көрүкчүлерге оюн-көргүзүүн бараалгатканнар. Челээштин өңү дег чүзүн-баазын тыва идик-хептиг ооллар, уруглар аас чогаалынга үндезилээн көргүзүүже тыва чонның амыдыралының онзагай талаларын уран чүүлдүү аргалары-биле оларга көргускеннер. Ону көрген кижилер, урутларның чаптанчыын, эрес-кашпагайын чугаажок мактаан.

Тыва улустуң ырыларын, сыгыт-хөөмей, каргырааны, танцыларын оларның күүселдези-биле даштыкы эртемденнер, композиторлар, хөгжүм талазы-биле специалистер бижидип ап, чурукка тырттырып алганнар. Театрның спеназынга удаа-дараа үүнүп кээп, сыгыртып, хөөмейлеп, каргыраалап турган бичии ооллардың чаптанчыын чүү дээр. Чеди-сес хар иштинде бичии ool үүнүп келгеш: «Болур-даа бол, болбас-даа бол, борбаннадып берейн, эжим... — дээш, бадырыптарга, чоргаарлаңын сорунзазы сагыш-сеткилди чайгаар хаара тудуп келир. Көргүзүт үезинде уруглар дүрген-чугаа күүседе бээрге, аалчылар ажок соонуургап, чаптаан. «Сайзанактың» бичии артистери оон ангыда бызаанчыга, хомуска ойнаарын, тыва национал хүрешти, кажыктаарын дээш тыва чонун амыдыралчурттаалгазының, ажыл-иженин онзагай талаларын көргускеннер. Эр-хей, «Сайзанак».

Делегей чергелиг «Хөөмей» шуулганының ажылынга киржип келген аалчылар «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейинге чорааннар. Тываның чурукчуларының чураан туруктарының делгелгезин база көргеннер.

Вера КУУЛАР.

МАЛЧЫННАРНЫҢ АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИН ӨСТҮРГЕН

Сөөлгү үеде массалыг информация чепсектеринге, ангы-ангы хуралдарга, митингилерге мал ажылында ажыл төлевириниң кудузунун, ылаңгыя семиртилге кададында ажылчыннарның күш-ажыл төлевириниң эвээш болуп турарының дугайында айтырыгны үргүлчү көдүрүп турар апарган. Оон ол чылдаганнары болза колхоз, совхозтарның удуртукчуларының талазындан күш-ажылдың бедик бүдүрүкчүлүг болуруна таарымчалыг байдалдарны тургуспайн баары, мал ажылын четчир чем-биле чогуур үезинде хандырбайн турары боолп турар. Оон түнелиндеболзадырны хөгжүдүрүнин технологиязы үрелиг малдын өлүп хораар чоруу көвүдеп турар. Мындыг чорук ажыл төлевириниң деннелин улгаттырарынга багай салдарны чедирип турар. Маңаа чамдык малчыннарның багай ажылы база шаптык болуп келген. Оон хараазы-биле чүс хойлан-на 35-40 хураганнар алыр малчыннар саны көвүдээн. Бир баштан алыр дук хемчээли эвээжээн. Ажыл-агыйларның хөй кешиниде ийи кадарчының орнунда 3-4 кижи ажылдап турар. Малдынкарда хүү малдын көвүдеп турары — интинин мал чемиже-даа харажалыг, акшашалын саныарынга-даа шаптыктыг болуп турар.

Республиканың малчыннарында ямыт берге байдалды өөренип көргеш, Тыва Республиканың Кедээ ажылагый министерствозунун коллегиязы малчыннарның шалының өстүрер талазы-биле чогуур интиниң кудузунун, ылаңгыя семиртилге кададында ажылчыннарның күш-ажыл төлевириниң эвээш болуп турарының дугайында айтырыгны үргүлчү көдүрүп турар апарган. Оон ол чылдаганнары болза колхоз, совхозтарның удуртукчуларының талазындан күш-ажылдың бедик бүдүрүкчүлүг болуруна таарымчалыг байдалдарны тургуспайн баары, мал ажылын четчир чем-биле чогуур үезинде хандырбайн турары боолп турар. Оон түнелиндебо адырны хөгжүдүрүнин технологиязы үрелиг малдын өлүп хораар чоруу көвүдеп турар. Мындыг чорук ажыл төлевириниң деннелин улгаттырарынга багай салдарны чедирип турар. Маңаа чамдык малчыннарның багай ажылы база шаптык болуп келген. Оон хараазы-биле чүс хойлан-на 35-40 хураганнар алыр малчыннар саны көвүдээн. Бир баштан алыр дук хемчээли эвээжээн. Ажыл-агыйларның хөй кешиниде ийи кадарчының орнунда 3-4 кижи ажылдап турар. Малдынкарда хүү малдын көвүдеп турары — интинин мал чемиже-даа харажалыг, акшашалын саныарынга-даа шаптыктыг болуп турар.

Республиканың малчыннарында ямыт берге байдалды өөренип көргеш, Тыва Республиканың Кедээ ажылагый министерствозунун коллегиязы малчыннарның шалының өстүрер талазы-биле чогуур интиниң кудузунун, ылаңгыя семиртилге кададында ажылчыннарның күш-ажыл төлевириниң эвээш болуп турарының дугайында айтырыгны үргүлчү көдүрүп турар апарган. Оон ол чылдаганнары болза колхоз, совхозтарның удуртукчуларының талазындан күш-ажылдың бедик бүдүрүкчүлүг болуруна таарымчалыг байдалдарны тургуспайн баары, мал ажылын четчир чем-биле чогуур үезинде хандырбайн турары боолп турар. Оон түнелиндебо адырны хөгжүдүрүнин технологиязы үрелиг малдын өлүп хораар чоруу көвүдеп турар. Мындыг чорук ажыл төлевириниң деннелин улгаттыр

БОРИС ЕЛЬЦИННИҢ ЧУГААЗЫ

(Улаштызы. Этези 1-ги арында).

ийи ол чылга чедир чурттай бээр боор бис деп дыка идегээр мен.

Ындыг ховар аян аргаан бис ара үзүп каастар аргавыс чок. Оон кадында идролуг чепсек биле Россияның реформаларының салым-чолу ынчаар каашпас кылдыр ханы тутчу берген-дир. Бо талазы-биле бурунгаарлаарыңа бисте быжыг шиитпир болгаш политиктиг тура-сорук четчир дугайын силерге бүзүредип тур мен.

Чогум-ны Россия империяжы политикадан ойталаан болгаш Балтика чоогунун республикаларының хамаарышпас чоруун бир дугаар хүлээп көрген болгай. Россия Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин тургузуксуларының бирээзи боон, мурнундагы империяның контроль чок бүстүушкүнүнүн оруун дүй тудуп, национаддар аразының кыргып-хыдыышкынныг дайынын айыылын чайлаткан.

Россия бодунун автономияларынга боттуг эргелерин тыныскан. Федерация керээзи чардынган, ынчангаш бистин күрүневис Совет Эвилелинин таварышканы ындыг салым-чолдан чайлаан. Россия бодунун чаңгыс дай бүдүн-бүрүн чоруун камгалап арттырган.

Чогум-на Россия боо-чепсекти эндере бүдүрениин дугуюнун тырыкыларын оожумнаткан болгаш оны шуут доктаадыр дээш бүгү чүүлдерни кылып турар.

Россия чамдык чурттарга хамаарыштыр бодунук практиктиг политиказын сөөлгү чылдарда чарлаачы декларацияларынга дүүштүр эде көргеп. Ужур-утка чок дайынга Россиинин муң-муң хамаатылары болгаш афганнар өлүп турган. Афганистанга боо-чепсекти бээрин соксаткан бис. Куба-биле харылзааларга чамдык таарымча чок чүүлдерни соксаткан бис. Ам ол чурт бистин Латин Америкада дең эргелиг садыглажыкчыларывыстын бирээзи.

Даштыкы политика талазы-биле ийи арыныг, ийи ангы туруштуг болур чоруктан Россия ойталаан.

Бо дээрге бактериологтуг чепсек-биле шенелделерге, ам билдингир аварган америк туттурган шериглерге, келей «Боингиге» болгаш өске-даа айтырыгларга хамааржыр.

КАК-тың, мурнундагы СЭКП ТК-ның архивтери ажыттынып турар. Каттышкан Штаттарны, өске-даа чурттарны мурнундагы империяның ол караңгы арыннарын истээрнигe киржирянче чалап тур бис!

Не чок чиде берген америк солдат бурунун салым-чолун тодарадыр дээш арнаа бүрүзүнде бар бүгү документилерни көдүрер бис. Президент эргем-биле силерге аажап тур мен: биске чаңгыс-ла туттурган америк кижи турган, ону ам-даа тып аптар арга бар болза, мен ону тыпар мен. Ону өг-бүлезинге эгидип бээр-мев.

Силер ам турун келген адыш часкаң тур силер, өөрүп четтирдим. Ынчалзажок бо турун келгеннериң аразында чамдык кижилер бир эвес Ельцин сөөлгү америк кижини тыпкас, оон салым-чолун илереткес бисса Россияда хостаалыны детинер аргалыг-ла хоойлуу хүлээп албас бис дээ бижип турлу. Ону чүү деп билириг? Ол бүгү ажылды кылып каг, оон соонда хоойлу хүлээп алыр бис деп турары ол бе? Менээ оон ужур-утказы билдинмес-тир!

Российжи болгаш даштыкы ажыл-агыйжы белүктерниң харылзажылазын сиигедир дээш бис чаа боттуг базымнарны кылдывыс. Бистиң чүрүзүвүстө кандыг-бир бүдүрүлгенин аны тулуунуу хуужудуп алган даштыкы хамаатты оон турар черни база ениу кылдыр алган турар ындыг хоойлужудулга документизи хүлээп алдыңган.

Бис америк хүү капиталды Россиянын ховар дээн болгаш шинчеэдилгени четтээн рынокунче чалаа, «Озалаваанар!» деп чүүлаалаар бис.

Бөгүнде, делегей деннеелиг удур туржуушкун төпченде, силерни Каттышкан Штаттарны Россияже углуг, амгы политиказынче чаа аяк-биле, бистиң харылзааларывыстын келир үезинче көөрүнерни кыйгырып тур мен.

Россия ам мурнундаазыдан шуут өскүлүлген. Ынчалзажок дорт чүүлаалаар апаар, силерниң чүртүмүрде эргелде болаалдар-биле, мурнундагы политиканың аргалары-биле хөделип турар чамдык кижилер ам-даа бар. Эрге чүүлдерни чаа хевир киирип аар чоруктар бар, ол биске база хамааржы бээр чүве-дир. Ынчангаш мартылдаалыг айтырыгларны эң демократты болгаш дээштиг үндезинге — эштежикчи өзү-биле шиитпирлээринге кады өөреенилиннер. Ол дээрге америк-даа, орус-даа өөр-хевирник домдээ ыңыжыл.

30 ажыг чылдар мурнунда Каттышкан Штаттарның президентизи Кеннеди кижи төрелгетенге мыңдыг сөстерни чугаалаан: «Бүгү делегейде мээң кады чуртташтарым, Америка силерге чүү кылып болурун айтырбаңар. Бис шуптувус кижинин хостуг-шөлээн болурунга чүү кылып болур бис деп айтырыңар». Мен болаарымга, бо кыйгырыг чүүн-даа мурнунда бистин улустарывыска — Американың болгаш Россияның улустарынга сөглеттинген дег-дир. Демократтыг ийи улуг күрүненим аразында демократизаны быжыглаары дээн эштежилгези болгаш пайырады — ол дээрге бүүлү-ла өөр улуг сорулга-дыр.

Бөгүнде хостуг демократтыг Россия пайыралдың холун америк улусче сунуп турар-дыр. Россияның улус чонунун күзел-чүткүлүн илереп мен силерге, силерниң амгызымерде америк улуска XXI чүс чылда хостаалганын болгаш чөлүг чоруктун хөрээ дээш эштежилгени саналдап тур мен!

Хүндүлүг конгресс кожигуннери! Силер бо таварылгада база боттарыңарның стратегтиг уг-шиниеге шыйчы боор артар боор силер деп идегелди илередирни чөпшээрел көрүнер.

Тыва Республиканың Конституциязы

Төлевилелди чугаалажып тур бис

Санал-онаалдарыңар киирицер

ҮНДЕЗИН ХООЙЛУ: кандыг болза экил?

Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин чонга таныштырып чугаалажып көөру, санал-онаалын алыры-биле чоокта чаа «Шын» болгаш «Тувинская правда» солунналарга парлаан.

Республиканың оон мурнундагы Конституцияларын тулгаштырып дениээр болза, өскерилген саныында-ла Үндезин Хоойлу-биле таарыштыр углаан башкарар хөй-иниин харылзаалары көвүдеп, калбарып келген, ындыг чорук оон эгелериниң болгаш чүүлдериниң саныны көвүдээринге чедирип келген.

Ынчаарга чаа Конституцияны төлевилеп тура, оортаа бир-ле дугаарында демдеглеп, анаа-ла айтып турар чүүлдерни ап каапкан, чүге дээрге Үндезин Хоойлу юридиктиг тодаргай болгаш дорт утка-шыварлыг база шуут-ла дээштиг акт-документ болур ужурлуг.

Күрүненим Үндезин Хоойлуу ниитилел харылзааларывын кол өзеи айтырыгларын хаара тудар, а артканнары түс-түс адырлар айны-биле хоойлужудуулга, өске-даа актыларга, документилерге таарыштыр көрүнген турар ужурлуг. Ону ынчаар ангылап быжыглаары эргежок чугула, чүге дээрге Үндезин Хоойлу өскерилбес, доктаамал турар ужурлуг, а бо дээрге оон кол өөренделериниң бирээзи.

Конституция чогаадыр тургузарының эрге-хоойлуг дүржүүлгага, даштыкы чурттарның ол талазы-биле дүржүүлгазынга даалгаш, республиканың чаа Үндезин Хоойлузунун төлевилелин тургузуп турда, оон тургузуун амгы куштуг боон турар Конституцияга бодаарга, эвээш саныг өзеректерлиг, кыска, тодаргай болдурарыңче кызыткан бис.

Кайы-бир өске Конституцияны дезевилеп, хевирлеп алырындан ойталаан бис. Чүге дээрге оон тургузуунга, утка-шынарынга национал фактор, төөгүлүг хөгжүүлүгүн онзагай талаарым, тыва улустуң амыдыралы, чаңчылдары, культураны чогуур дениеле барымдаалап көрүүшүн турар ужурлуг. Конституция төлевилелин ажылдан кылып тура, түс чер бот-башкарылгазынга оон мурнунда чаңчылчаан турган тургузуунче (кожуунар, сумулар, арбанкар) каттап шилчиннирни киирген. Оон-биле кады хөй-иниин республиканың Дээди Советин Дээди Хурал деп адаарын база саналдап турар, ону Үндезин Хоойлу төлевилелинин күрүне эрге-чагыргазының дээди органында органнаарының талазы-биле чүүлдерге киирген.

Федерация Керээзинин субъектизи болур Тыва Республиканың бот-догуннаашкынын чамгалаарының үкчүзүнүн болгаш механизмин (аргаларын) тодаргай турар принциптерни болгаш нормаларны Конституция төлевилелинде киирген. Федерация Керээзин өзугаар суверенник күрүне болур Тыва Бодунун Конституциязының база хоойлуларының артык күштүг болуурун докладтыг тургузуп ап болур. Оон-биле чергелештир Тыва Республиканың Россия Федерациязынга эки тура-биле дамчытканы бүрүн эргелериниң талазы-биле Россияның хоойлулары республиканың девискээринге юридиктиг дээди күштүг боон артар.

Политиктиг база эрге-хоойлуг документ болур Конституция докладтаттынып чаңчылчаанын өзугаар күрүне органнарының системазын тодарадыр харылзаа-хамаарылгаларны болгаш чаңгыс ай бүдүн-бүрүн күрүне механизми болур ол органнарның аразында кол-кол харылзаалар таарыштыр докладаадыр ужурлуг. Күрүне органнарының ангы-ангы адырларынга хамаарыштыр түс-түзүнде кезектерни төлевилелде киирген. Бир онзаланчак тургузуг кылдыр түс чер бот-башкарылгазын база ангылаан.

Конституцияга бир чүгүле черни кижи биле күрүненин аразында харылзааларны, кижинин хосталгаларын болгаш камгалааларын хаарыларының айтырыгларын таарыштырары эвээш турар ужурлуг. Ол талазы-биле келекке кирер эргелер болгаш хүлээлгелер «Кижинин эргелериниң бүүдүмүнүн Декларациязынга (1948 ч.) база Россия Федерациязының делегей хүлээлгелеринге дүүшкен турар апаар»

Республиканың амгы күштүг боон турар Конституцияны эрге-чагырга чоннуу болурун чарлап турар. Ынчалзажок ол норма чок кандыг боттуг эргаларлыг болурун тодаргай магадылаваан, республиканың күрүне амыдыралының айтырыгларын дорт шиитпирлээринге чоннун киржилгезин ылаттыг илереткээн.

Чаа Конституция төлевилелинде чонның күрүне-эрге-хоойлу хамаарылгаларының субъектизи болур чоруун оон чугула тодарадылгазы ындыг тодаргай быжыглап киирген. Оон-биле чергелештир республиканың бот-догуннаашкынын эвээ болур ужурлуг эргелин хаңгырары шиитпы болгаш хажык чок магадыларны өскен турар. Ол дээрге республиканың эң чугула айтырыгларын, ажыл-херектерни чоннун киржилгези чоокка республиканың кандыг-даа органнары шиитпирлеевес ужурлуг. Ынчангаш референдумнарга (бүгүнүнүн чугаалажын көрүүшүнүге) кирер айтырыгларын дакылын сайгарын көөру эргежок чугула. Аная хамаржыр айтырыглар мындыг:

1) Конституцияны хүлээп алыры-болгаш анаа өскерилгелерни киирери;

2) леонскээрге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээри;

3) республиканың өнчүүлүгүнүнге хамаарышкан айтырыглар;

4) хоралыг бүзүрүлгелерниң объектилерин тударынга болгаш ажыглаарынга хамаарышкан айтырыглар.

Республиканың бүрүн эрге-хоойлу харылаар айтырыгларын дорт боттандырар эрге оон хөй национал чонунга болгаш республиканың дээди эрге-чагыргазынга дорт хамааржыр ужурлуг.

Республиканың бүрүн эргелиг шиитпирлээр айтырыгларын дорт боттандырарын чонга Конституция өзугаар тодаргай быжыглаары республиканың бот-догуннаан республика — Федеративтиг күрүненин кежигүү болур чаа овур-хевирин быжыглаарынга чугула черни эвээр апаар.

Амгы сайгарын, чугаалажын көрүп турарывыс Конституция төлевилелинин ондагай талазы чүл дээрге, Тыва бодунун төөгү талазы-биле күрүне боон хөгжүүнинин дүргүзүнда ТАР үезинде 4 конституцияны (1921, 1924, 1932, 1941 чылдар), а республиканың хөгжүлдезинин совет үе-чадаанында база бир Конституцияны (1978 ч.) хүлээп алганы, ам бо кийгизиниң төлевилели боон турары болур. Төлевилелде эрге-чагыргаларны ангылаарының база эрге-чагыргаларның үш амгы бот-тускайлан адырларының деп күштүүнүн принципин дезевилеп киирген. Эрге-чагыргаларны ангылаары дээрге чүгле девискээр ангылаары-биле хуваштырып тургузарындан, эрге-чагырганы монополдуг эвес болдурарындан ангыда, оларның бот-боттарынык аразында дейнежилгени, үш эрге-чагыргаларның кайызы-даа өскелерни сы баспаны аны бодунга оларны чагырып албазы болгаш бот-боттарын контрольдажырының байдалдарында ажылдаар ужурлуг болуру-дур.

Мындыг янзылыг хүүштүрүлгени саналдан киирип турар: бирээде, күштүг (профессионал) парламент турар ужурлуг; ийиде, чонну бадылашкыны-биле сонгуур бүрүн эргелериг Президент турар, ол эң дээди эрге-дужаалдыг кижи болгаш күүсекчи эрге-чагырганы удуртукчу баштыны болур; үште, күштүг болгаш хамаарылга чок суд эрге-чагыргазы.

Республиканың дээди хоойлужудулга эрге-чагыргазы болур Дээди Хуралды бүгүнүмүн болгаш дорт сонгуулдарының үйдезининге тургузар. Аная республиканың бүгү хамаатылары төлеэлеткинген турар аараар. Дээди Хурал хоойлулар хүлээп алыр болгаш өскертир чүгле аная хамаржыр бүрүн эргелер эгилевишаан. Конституцияга дүүштүү хоойлужудулга, күүсекчи база суд эрге-чагыргаларының кызыгаарларын тодарадыр. Дээди Хуралдың парламент шугуму-биле күүсекчи эрге-чагырганы төскай бүрүн эргелери болза, бюджетти бадылаары болгаш оон күүселдезин контрольдаары. Чазак кежигүннерни томуйлаарынга киржири, а эргежок чугула апарганда оон түс-түс кежигүннерни халаалы база контрольдаар өске-даа бүрүн эргелер (өстелге комиссиялары, эрге-дужаалдыг түс-түс кижилерни ыныгары болгаш өскө-даа) болур.

Тыва Республиканың Президентизи Чазакты удуртуп башкарар, оон-биле кады Чазак Дээди Хуралдың контролунга кирер.

Күүсекчи эрге-чагырганың системазының чаңгыс ай болурунун идеязын төлевилелде киирген, ол Президент, Чазак дээш үстүлдээнинден адаанга кедир (Президент — Чазак — кожуннар, сумулар, арбанкар чагырганары) чаңгыс ай болуру.

Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың дээди органнарының деп күштүү база бир механизм-биле быжыглаттынар — Президент парламентинин тарадылтар эрге чок, а парламент Чазакты бүрүү-биле халап шыдавас.

Конституция төлевилелинде суд эрге-чагырганың роолун бериндери, чүүл-даа мурнунда хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларын кымнын-даа талазындан Конституцияга дүүшпес янзы-бүрү хажыдыкшыннардан судтуң талазындан камгалаалын калбартыры көрүлгүлүг. Суд эрге-хоойлулуг болгаш чөптүг чоруктуг хандырар хүлээлгелиг.

Конституция өзугаар эрге-хоойлуг чоруктуг камгалаалары республиканың ам тургузулгар Конституция судунга онаажыр, ол хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазының Конституцияга дүүжүрүн контрольдаар бүрүн эргелиг болур.

Суд органнарының (Конституция судунун, Дээди судунун, Арбитраж судунун) кожуунар база хоорай судтарының системазын болгаш бүрүн эргелерни түс-түс чүүлдерде берген.

Тускай өгде (14-кү) эрге-хоойлу органнарының ажыл-чорудулгазы айнытынган, хоойлужудулга эрге-чагырганына — прокуратураның, истелге комитетинин, а күүсекчи эрге-чагырганга — юстиция, иштики херектер, каайлы контролунун органнарының дорт чагыртырының принциптерни киирген.

Конституция төлевилелинин авторлар болуу эгелерни болгаш чүүлдерни утказын эң тодаргайжыдырыңче, чүүлдерде юридиктиг терминнерни бижилгезинин аянныын болгаш төөгү утказының чедип алырыңче, дес-дараалашкаан сагыырыңче, хөй-ле таайылбырлар кылырындан, каптаашкыннар киирериниң, идеологтуг аян-шинчиден болгаш сагыш-сеткил илередиишкининден чайлаарын кызыткан.

Республиканың чурттакчыларын, номчуучуларын Конституция төлевилелинче хичээнгей салыырыңче кыйгырбышаан, ону сайгарып чугаалажып көрүнинин түннеллери-биле санал-онаалдарны республиканың Дээди Советинче чоруударын дилеп тур.

Николай ОНДАР.
Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелинин автор болуунун удургучузу, Дээди Советтин Эрге-хоойлу политиканың комитетинин даргазы.

«ШЕВЕР» — БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Бистин республиканың рынокче шилгээн-биле холбаштыр оон экономикада дыка чамдык чаартылгаан кеступ эгелээн. Ажылдаган чоруулгазының болгаш ынчалыг чаичыл болган хевирлери-биле кады оон чаа-чаа хевирлери хөгжүп орар. Олар өнүүн үндезининге ийи ангы орук-биле тургустунуп болур: бирээде — өске будүрүлгеден, ийиде — дес чок черге чаа төрүттүнер. Улус депутаттарының Советтериниң күүскомнарынга бурутке-ткен сөөлүнде, ол юридиктиг албан черимин эргезин алыр. Ынчангаш биче будүрүлгелер ажылдаары боттары боттандыре будүрүп үндүрүп турар продукциязы болгаш оон алган орулгазы боттары чарыгдап, ажыглаар.

1991 чылдың май айда Шагаан-Арыг хоорайга «Шевер» деп биче будүрүлге ажыттынган. Оон угланыышкыны — чүүдеп болгаш хендир аймаандан янзы-бүрү хептерни хол-биле болгаш тускай станоктарга аргып будүрери. Ук будүрүлгени бут ыырынга тургузуп, продукция берип турар апарган кылдыр организастаарынга оон даргазы Раиса Кошкар-ооллун киирген улуг эвээш эвес. Ында кол муруузунда аныяк тыва кыстар ажылдап турар. Биче будүрүлгенин ажылдакчылары 1992 чылдың эгезинден бээр барык 100 мүн рубльлик белен продукциязын будүргеш, сайгарган. Шевер кыстарның аргаан, даараан кылыгларын чүгле Улуг-Хем районунун чону эвес, а харын республиканың өске-даа чурттакчылары күзелдии-биле садып ап турар. Будүрүлгенин тургустунганындан бээр 1 чыл оонга тураскаатканы садыглаашкын делегелгезин май айда Кызыл хоорайга организастаан. Ол Хаваанын, Руслана Кошкар-ооллуң, Урана Быштак-ооллуң болгаш өскелериниң-даа кылган чүүлдериниң шынары экл.

Эртине МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: хеп аргыыр цехте; белен продукцияны көргүзүп турары.

Авторлуң фотолары.

ЭҢ ЧУГУЛА ТУДУГЛАР

Бай-Тайганың Шуй-суурунун алдыы талазында эрткен чылын эң чыткан черде элээн каш бажыңнар бедип үне берген турар. Ол дээрге далган дээрбезинин, хлеб быжыыр черниң болгаш столованың бажыңдары-дыр. Бо тудугларны «Мурнакчы» совхозтың бодунун күүсү-биле кылып турар. Оон тудугжулары ийи звено боон алган ажылдап турар. Тудугжулар — комплекстиг аныяктар. Мерге-жилдиг тудугжу Базвыл Аксооллун болгаш Санныдай Кан-ооллун ол звенолары, шынап-ла, соруктуг ажылдап, бо чугула тудугларны шилыпчы өзү-биле кылып турар.

Ол совхозтун дирекциязы рынок харылзааларының берге үезинде чоннуң четчир аъшчем-биле хандырарының дээштиг хемчеглерин ап турарын айтыр херек. Чижээ, чоокта чаа Новосибирск хоорайдан далган дээрбезин бүгү херекселдери-биле бүрүн садып эккелген. Эрткен чылын совхозтың кызыл-тастын багай эвес дүүдүн ажаап алгаш, Кызылда далган комбинадынга тыртырып алган. Бо-даа хүннерде совхозтун ажылчыннарын чиик өртектиг далган-биле хандырып турар. Малчыннарга бүгү чай дургузунда четчир кылдыр үш-дөрт шоодай далганны үлеп берген.

Удавас дээрбе тудуу доостун, ону эптеп тургузуксаан соонда, аная тырткан далганны оон чанында пекарнянга быжыргаш, чиик өртек-биле садарын шиитпирлээн. Ол тудугларны бо чылдың октябрь эгезинде маан-ла ажыглалга киирер дээш тудугжулар кызымакчай ажылдап турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга.

Кижиниң чоргааралы — мөзу-шынарында

БОДАНЫП, ШҮГДҮНҮП-ЛЕ КӨРҮҢЕР

Эргим аныяктар, ооллар-рым, кыстарым, өскөнчер, шуптуг! Амгы үеник бергеш-даа конгуг-дур. Ынчалзаа-даа бистер, тыва чон шаг-төөгүдеп турда мал малдан, чогувустан чалданмайын, барывыстан байыырааайын чурттап келген болгай бис. Малдыг кижи тодуг-догаа чоруур дээрин өөлеривис чугаалап чораан. Амгы үеде сарыылдыг, баш часпайын ажылдаар чүве болза, силериниң бо чурттап турар үскер бир эвиш төөгүлүг, өскерлиишкининг, чаа төрөөн бодунун оруун ишин шилип ап турар, үсүлдежишкининг, хайыныг, чедишкиннерлиг, бурааншкының мындыг байдалда чурттап турар улус-дур бис. Бистер кырганнарда чүү боор, эртен болза эртен, кежээ болза кежээ хүнүвүс келген, үеивис келирге, ушкулал каар улустар-дыр бис. Сарыыл чок аныяктар бистерни кижиге санавас апарганы чажыт эвес.

Күрүнениң-даа талазындан алырга өртектерни ажыр салып, бистиң чүгле бенсия аксаа-биле бораланып орар-кылдыр көрүп каан. Ынчалзаа-даа ол дээш хомудавас бис. Берге чүве — бүгүнгү аныяк салгалывыстың салым-чолу. Көрүп чоруурга, тыва ооллар кыс ургулларны дыкалы бастыр, дорамчылаар, таварыыр-дыр. Хөй-иниин черинде, автобуска-даа хаарыкчыдыр аныяк ооллар боттарывыны үеин чараш кыстарны ол-бо сес октаан, өдөрсеге, кайда-бир черде кушаан, кулдаан, черде чүүү кылып турбас дээр, солун, сеткүүлдеп номчуурга мындыг-дыр бис.

Ынчангаш мындыг чугаа соонда моонг бижий бердим. Тыныырым аныяк ыыска ужуражы берген. «Чүге өөлөмес сен, дем бир эвиш кыргыс болза барын алган чорду, чүгеө» деп, аная-ла айтырымкаш мен. Ол мени айтырымга карааткары хомудаа болган-ла хевирлиг, бирее болзаа, шуут хайнак тывалар апарбас бис бе, ындыг сут-дидир.

— Бисте чүү боор. тыва кыстарда, үне чок кижилер-дир бис ийин — дээш арнымче чара кайгаакан, кирген кижи баштай каткым келген, оон чүрээм ажыш дээн.

— Чүге ынча дээрин ол, уруум? — деп пат кайган айтырдым.

— Ортаакы Азиниң «кайгалдары» ында кадай алыр дээрге, оларның өртээ өскен, кадайны хөй акша-биле садып алыр болгай. Ынчангаш тыва кыстарны ап турар апарган.

Шынап-ла боданып, артымыштимде аныяк тыва кыстарны бодап, таныырым уругларны безин салаа базып саанарымга, казах, кыргыс ооллардга кадай кылдыр бараннар хөй болду.

Не тыва ашак кижээ менээ мунгаранчыг-дыр.

Черле ынчаш тыва ооллар санаажок-ла барган чүве бо. Кижи бир-бир бодаарга, төрөө хереэ тудар харыы чок-даа ышкаш, ынчалза-даа мээн тыва оолларым шуптуг кайын ындыг суг баштыг ийик деп? Аравыста ажыл кылбас, арагалаар, ада-иезиниң бар-чок хөреңгизин кактаар, кедереде, хол чедер ындыг оолларга хамаарыштыр бижип турарым бо. Ындыг ооллар турбазын, аныяк, чараш тыва кыстарнын салым-чолун бодап, оларга эки эш болуунар Дерим ол. Эр утаан эки ажылдаар чүве болза, эжеп-төрөөн баштап-даа боор, ындыг оккур утаанныг, Тыва чүртүвүсту өске кижилерге хөме бастырыскарын силерге артыргыыр-дыр бис, болгаан көрүнер. Чаңгыс күзелин — кыс уругларны хүндүлеп, оларга хана дег бижыг болуп, кадык, делегей хөреңнер-биле оларны камгалап чоруунар, оолларым. Бистиң үеисте улуг кижилерни улуг дев бичиилерни бичии аяы-биле хүндүлеп чораан.

Хөй-даа эвес, каш саныг тывалар-дыр бис. Силер өкстин уре-сүзүүнүвүс силер. Бистер ужуп каарыыска силер чуртташ, Тываны сайгырадыр, оон салым-чолу силериниң холуларында-ла ышкажыл.

Эрге Тывага мындыг үлегер чугаа турган: «Эрик бүс-тур, эр кижи эндээр» деп. Ажыы-биле чугаалаарга, бистин даанныр күүвүс — кайгамчык аныяк ооллардыс теннинг сывырыңдакта кажаалаадып алган чыдар болгай. Бир катап эндегин кылган-дыр, а ону катаптаваза. А оон уруп келген ооллар белүк-белүк болуп алган хоорайда «даайлаң» кылаштажып чоруур-дур. Шын харын, тускай өртемниг, куш-ажыл стажтыг кижилер безин ажыл тыныйын турда, олар күүжүрлерни кым тоор деп. Ынчангаш — мээн сүмем мындыг: чаңгыс черге чыглып, чугаа-даажы алгаш, чаңгык черниңе чедип турган, чөлүдеп-даа алгаш, өзүлүг найыралдыг, быжыг дүрүмү боттарынар тургузуп, баштай чиик өртектиг материалдан тур-даа болза, оран-саваан кылып, чон мурнунга ат-алдарынар көдүрүп, черле арага-дарыны кызыгаарлааш, ажыл-хожулже тыныш кирзе эки боор, оолларым. А силериниң аразарда база ховар дээн ус-дарган, урап талантылыг-лар бар болгай. Ынчангаш боданганы ботка дээре дээри ышкаш ханы боданып, ажыы-биле чугаалажып көрүүлүнер.

Хертек КИИМ-ООЛ.
Хоочун журналист.

Ажык чугааже чалалга

— Чүге тыва оолларга барбас силер? — деп хомудаскай бергеш сиинге-ле бердим. — Тыва ооллардың шуптузу ындыг эвес-даа болза, кандыг-дыр. Хереэкен улус аңнадулен билбес, дора бо-даар, базыыза бастыр, күштеп-даа турар апарган, оон ыдай кыс кижилерге хамаарыштыы кандыг деп чугаалаар күүсү, чаңгыс сес-биле чугаалаарга, хүндүлевес-тир, бистерни. Бир эвес мени кандыг-бир өске сөөк кижи өлеп алыр бис бо дааг, сеткилимге кирер болза, барын алыр мен...

Ол уруу-биле чугаалашкаанымы соонда баарым эзли сеткүүл хал часкан. Ынчында-ла аныяк салгалым, үрезиним дег сарыын чораан кужур чуроом чүгле шапкыланып болган. Өске нанча кижилерге баныр турун бээр чүве болза, шуут хайнак тывалар апарбас бис бе, ындыг сут-дидир.

— Бисте чүү боор. тыва кыстарда, үне чок кижилер-дир бис ийин — дээш арнымче чара кайгаакан, кирген кижи баштай каткым келген, оон чүрээм ажыш дээн.

— Чүге ынча дээрин ол, уруум? — деп пат кайган айтырдым.

— Ортаакы Азиниң «кайгалдары» ында кадай алыр дээрге, оларның өртээ өскен, кадайны хөй акша-биле садып алыр болгай. Ынчангаш тыва кыстарны ап турар апарган.

Шынап-ла боданып, артымыштимде аныяк тыва кыстарны бодап, таныырым уругларны безин салаа базып саанарымга, казах, кыргыс ооллардга кадай кылдыр бараннар хөй болду.

Не тыва ашак кижээ менээ мунгаранчыг-дыр.

Черле ынчаш тыва ооллар санаажок-ла барган чүве бо. Кижи бир-бир бодаарга, төрөө хереэ тудар харыы чок-даа ышкаш, ынчалза-даа мээн тыва оолларым шуптуг кайын ындыг суг баштыг ийик деп? Аравыста ажыл кылбас, арагалаар, ада-иезиниң бар-чок хөреңгизин кактаар, кедереде, хол чедер ындыг оолларга хамаарыштыр бижип турарым бо. Ындыг ооллар турбазын, аныяк, чараш тыва кыстарнын салым-чолун бодап, оларга эки эш болуунар Дерим ол. Эр утаан эки ажылдаар чүве болза, эжеп-төрөөн баштап-даа боор, ындыг оккур утаанныг, Тыва чүртүвүсту өске кижилерге хөме бастырыскарын силерге артыргыыр-дыр бис, болгаан көрүнер. Чаңгыс күзелин — кыс уругларны хүндүлеп, оларга хана дег бижыг болуп, кадык, делегей хөреңнер-биле оларны камгалап чоруунар, оолларым. Бистиң үеисте улуг кижилерни улуг дев бичиилерни бичии аяы-биле хүндүлеп чораан.

Хөй-даа эвес, каш саныг тывалар-дыр бис. Силер өкстин уре-сүзүүнүвүс силер. Бистер ужуп каарыыска силер чуртташ, Тываны сайгырадыр, оон салым-чолу силериниң холуларында-ла ышкажыл.

Эрге Тывага мындыг үлегер чугаа турган: «Эрик бүс-тур, эр кижи эндээр» деп. Ажыы-биле чугаалаарга, бистин даанныр күүвүс — кайгамчык аныяк ооллардыс теннинг сывырыңдакта кажаалаадып алган чыдар болгай. Бир катап эндегин кылган-дыр, а ону катаптаваза. А оон уруп келген ооллар белүк-белүк болуп алган хоорайда «даайлаң» кылаштажып чоруур-дур. Шын харын, тускай өртемниг, куш-ажыл стажтыг кижилер безин ажыл тыныйын турда, олар күүжүрлерни кым тоор деп. Ынчангаш — мээн сүмем мындыг: чаңгыс черге чыглып, чугаа-даажы алгаш, чаңгык черниңе чедип турган, чөлүдеп-даа алгаш, өзүлүг найыралдыг, быжыг дүрүмү боттарынар тургузуп, баштай чиик өртектиг материалдан тур-даа болза, оран-саваан кылып, чон мурнунга ат-алдарынар көдүрүп, черле арага-дарыны кызыгаарлааш, ажыл-хожулже тыныш кирзе эки боор, оолларым. А силериниң аразарда база ховар дээн ус-дарган, урап талантылыг-лар бар болгай. Ынчангаш боданганы ботка дээре дээри ышкаш ханы боданып, ажыы-биле чугаалажып көрүүлүнер.

Хертек КИИМ-ООЛ.
Хоочун журналист.

Херээженнер — чурттагланың чаяакчылары

БАШКЫ, ООҢ КЛАЗЫ

«Башкы» деп сөстү чон шаандан бээр-ле алап, хүндүлеп чораан. Өөреникчи эвес чалыы, улуг-даа кижилер, башкы кижиге таваржып келгеш, хүндүткелдиг-биле мендилежип эртер болгай. Чогум черде, башкы деп кымыл ол? Башкы кижи кижизидикчи, организатор болуп болгаш тывылгыр чогаадыкчы, эстедексиг, топтуг-томаанныг, хүндүлээчел болурундан аңгыда, бодунуң чедиг алган эртемин ханы билир, оны өөреникчилериге долузу-беле уламыр шыдаар талантыг болза, башкы деп хүндүлүг сөстүң эдилекчизи ол болур. Амыы уеде школа реформазынга дүүшүүр ажыды чөрүүдүн башкы кижи бүрүзүнүң чогаадыкчы, тывылгыр чоруу, талантызы конгуг чугула болу берген. Ынчангаш бистин районда башкылар, кижизидикчи башкылар аразында 1992 өөредилге чылының тиилекчизи башкы деп чарыштыы школалар аразында, районда иштинге чарлаан. Шаклаа ол негелде-биле бистин Нарын школазының башкызы Ольга Кыргысовна Севектиң башкылавышын ажылын үнелеп болур. 1979 чылда ол, Кызылдың башкы институдун доосказ-ла, Нарын ортумак школазында математика башкылай берген. Аныяк башкы ажыл-иштинге кызымак чоруун көргүзүп, чылдың чылче мөгежилиг улам бедип. Өөреникчилериниң, ада-иелериниң база школа коллективиниң хүндүткелин чаалап алган. Ольга Кыргысовна Севек школазынга болган район иштинге «1992 чылдың эң эки башкызы» деп конкурстуң тиилекчилериниң аразында дириим-биле киргеин таварылга эвес. Оон кичээлдери солун эртken. Оон соонда тыва чоннуң эң сан хемчээлинге улуг эргектиң доора дурттуң «мөлек» дээр. улуг эргектин сый тутканын «сүн» дүүн. I иелиг чаңгыс саланың доора дурту «мөгүр сөөм» үдүг эргек-биле айтыр саланы сый тутканынга чедир хемчээл. Үзүн сөөм, улуг эргектиң бажындан айтыр салаа бажынга чедир. Хере бөлүм, карыш дурту, кыры дурту, төш чартыы дээш шаандагы ада-өгбелериниң эге хемчээлин тамыштырып, квадраттыг хемчеглерге деңнеп, уругларга угаадыгларны кылып, техниктиг хөрекселдер-биле чуруктарын көргүзүп, практика кырынга өөреникчилериниң холдарынын салаалары-биле демчээдип, деңнелгени үндүрүп турган. Ынытын-биле башкының кичээлдери эмдыраа-биле сырый холбаалыг, уругларга солун болгаш ажыктыг. Бо кичээлдери дээш башкы «1992 чылдың тиилекчи башкызы» деп атка тиилектиг болган болгаш хүүгүн шаннаалаарга четкен. 1992 чылдың доозукчу клазының удуртукчу башкызы боолу турар, клазы-биле харылаазы бөлүг. Школада чарышка, хөй-ниити ажылыга уруглар идепкейлиг-ле. Школага болгулаан КВН-ге-ге, хана солунарга биоги черин бол-ла алыылар. Класс башкызы өөреникчилери-биле келир үеде эмдыралды, өөредилгени бол-ла сумележи берген орар. Амыы берге үеде эки өөреник, тонтуг-томаанныг, турүттуг шыны бөлүрүн өөреникчилериге чагыл, доозазыны экзаменнериниң эки дужаан ап, ажылдаар кижи ажылдаар, өөреник кижи өөредирин чаалап алгаш, сеткилдиг уруглар үүнүп эвес. Оон кичээлдерге солун эртken. Оон соонда тыва чоннуң эге сан хемчээлинге улуг эргектиң доора дурттуң «мөлек» дээр. улуг эргектиң сый тутканын «сүн» дүүн. I иелиг чаңгыс саланың доора дурту «мөгүр сөөм» үдүг эргек-биле айтыр саланы сый тутканынга чедир хемчээл. Үзүн сөөм, улуг эргектиң бажындан айтыр салаа бажынга чедир. Хере бөлүм, карыш дурту, кыры дурту, төш чартыы дээш шаандагы ада-өгбелериниң эге хемчээлин тамыштырып, квадраттыг хемчеглерге деңнеп, уругларга угаадыгларны кылып, техниктиг хөрекселдер-биле чуруктарын көргүзүп, практика кырынга өөреникчилериниң холдарынын салаалары-биле демчээдип, деңнелгени үндүрүп турган. Ынытын-биле башкының кичээлдери эмдыраа-биле сырый холбаалыг, уругларга солун болгаш ажыктыг. Бо кичээлдери дээш башкы «1992 чылдың тиилекчи башкызы» деп атка тиилектиг болган болгаш хүүгүн шаннаалаарга четкен. 1992 чылдың доозукчу клазының удуртукчу башкызы боолу турар, клазы-биле харылаазы бөлүг. Школада чарышка, хөй-ниити ажылыга уруглар идепкейлиг-ле. Школага болгулаан КВН-ге-ге, хана солунарга биоги черин бол-ла алыылар. Класс башкызы өөреникчилери-биле келир үеде эмдыралды, өөредилгени бол-ла сумележи берген орар. Амыы берге үеде эки өөреник, тонтуг-томаанныг, турүттуг шыны бөлүрүн өөреникчилериге чагыл, доозазыны экзаменнериниң эки дужаан ап, ажылдаар кижи ажылдаар, өөреник кижи өөредирин чаалап алгаш, сеткилдиг уруглар үүнүп эвес. Оон кичээлдерге солун эртken. Оон соонда тыва чоннуң эге сан хемчээлинге улуг эргектиң доора дурту «мөлек» дээр. улуг эргектиң сый тутканын «сүн» дүүн. I иелиг чаңгыс саланың доора дурту «мөгүр сөөм» үдүг эргек-биле айтыр саланы сый тутканынга чедир хемчээл. Үзүн сөөм, улуг эргектиң бажындан айтыр салаа бажынга чедир. Хере бөлүм, карыш дурту, кыры дурту, төш чартыы дээш шаандагы ада-өгбелериниң эге хемчээлин тамыштырып, квадраттыг хемчеглерге деңнеп, уругларга угаадыгларны кылып, техниктиг хөрекселдер-биле чуруктарын көргүзүп, практика кырынга өөреникчилериниң холдарынын салаалары-биле демчээдип, деңнелгени үндүрүп турган. Ынытын-биле башкының кичээлдери эмдыраа-биле сырый холбаалыг, уругларга солун болгаш ажыктыг. Бо кичээлдери дээш башкы «1992 чылдың тиилекчи башкызы» деп атка тиилектиг болган болгаш хүүгүн шаннаалаарга четкен. 1992 чылдың доозукчу клазының удуртукчу башкызы боолу турар, клазы-биле харылаазы бөлүг. Школада чарышка, хөй-ниити ажылыга уруглар идепкейлиг-ле. Школага болгулаан КВН-ге-ге, хана солунарга биоги черин бол-ла алыылар. Класс башкызы өөреникчилери-биле келир үеде эмдыралды, өөредилгени бол-ла сумележи берген орар. Амыы берге үеде эки өөреник, тонтуг-томаанныг, турүттуг шыны бөлүрүн өөреникчилериге чагыл, доозазыны экзаменнериниң эки дужаан ап, ажылдаар кижи ажылдаар, өөреник кижи өөредирин чаалап алгаш, сеткилдиг уруглар үүнүп эвес. Оон кичээлдерге солун эртken. Оон соонда тыва чоннуң эге сан хемчээлинге улуг эргектиң доора дурту «мөлек» дээр. улуг эр-

болгаш уруглара биилиг-ле, чедиг-ле, кичээл бүрүү көргүзүүр болгаш ажыл бүрү техниктиг хөрекселдерни ажылдап, тыва чоннуң эртип келген амыдыралын кичээл бүрүүнге холбап турар. Школага көргүзүүлүг кичээлдерни бол-ла эртирге бээр кижи, аныяк башкыларга дузаны көргүзүп келген, чогаадыкчы ажылы-биле таныш бис. Ольга Кыргысовна Севектиң школазынга, Эрзинге, Самагалдай долу эвес школазынга эртиргилээн бир кичээлин маңаа кысказы-биле көргүзерин өөрүүн-дажып көрейн. Кичээлдиң темазы: «Квадраттыг деңнелгелер». Ол темага практиктиг кичээлди башкы эртирген. Кичээлдиң кыйгырыы: «Өттүүчек кижи өөреник, өжеш кижи өөнделевес». Соругазы: бердинген темага даянгаш, тыва чоннуң ажылынга, мал ажылын база шаанда тыва кижилер сапкын эге хемчээлин үүнүп-биле кылып чораанын квадраттыг санарның дузазы-биле уруглара билидирер. Тыва чоннуң алды чүүлү малы — аът, хой, өшкү, сарлык, инек, тевенин чуруктарын дөрт кезекке чара кескеш, классын өөреникчилерин математикага арай кошпак, ортумак, шыырак билиглиг уруглардың бөлүүн үскеш, лото № 1, № 2, № 3, № 4... чуруктарны холаап берипте. Оон соонда квадраттыг хемчеглерге чижектерни берип каар, мурнай бодаан улус чуруктарын тепп тывар. Оон соонда ол диириг амытаннарның деңзизин, өртээн, ажык-дузазын доозазын сайгарар. Бо оюн конгуг солун эртken. Оон соонда тыва чоннуң эге сан хемчээлинге улуг эргектиң доора дурту «мөлек» дээр. улуг эр-

сектиң сый тутканын «сүн» дүүн. I иелиг чаңгыс саланың доора дурту «мөгүр сөөм» үдүг эргек-биле айтыр саланы сый тутканынга чедир хемчээл. Үзүн сөөм, улуг эргектиң бажындан айтыр салаа бажынга чедир. Хере бөлүм, карыш дурту, кыры дурту, төш чартыы дээш шаандагы ада-өгбелериниң эге хемчээлин тамыштырып, квадраттыг хемчеглерге деңнеп, уругларга угаадыгларны кылып, техниктиг хөрекселдер-биле чуруктарын көргүзүп, практика кырынга өөреникчилериниң холдарынын салаалары-биле демчээдип, деңнелгени үндүрүп турган. Ынытын-биле башкының кичээлдери эмдыраа-биле сырый холбаалыг, уругларга солун болгаш ажыктыг. Бо кичээлдери дээш башкы «1992 чылдың тиилекчи башкызы» деп атка тиилектиг болган болгаш хүүгүн шаннаалаарга четкен. 1992 чылдың доозукчу клазының удуртукчу башкызы боолу турар, клазы-биле харылаазы бөлүг. Школада чарышка, хөй-ниити ажылыга уруглар идепкейлиг-ле. Школага болгулаан КВН-ге-ге, хана солунарга биоги черин бол-ла алыылар. Класс башкызы өөреникчилери-биле келир үеде эмдыралды, өөредилгени бол-ла сумележи берген орар. Амыы берге үеде эки өөреник, тонтуг-томаанныг, турүттуг шыны бөлүрүн өөреникчилериге чагыл, доозазыны экзаменнериниң эки дужаан ап, ажылдаар кижи ажылдаар, өөреник кижи өөредирин чаалап алгаш, сеткилдиг уруглар үүнүп эвес. Оон кичээлдерге солун эртken. Оон соонда тыва чоннуң эге сан хемчээлинге улуг эргектиң доора дурту «мөлек» дээр. улуг эр-

ларга — техникке, волейболга, спортажыткан көргүзүүлерге, эки хана солуну дүүш берги черин алдылар. Оон соонда ада-не биле доозукчуларның каттышкан хуралы болуп эрткен. Ацаа класс башкызы Ольга Кыргысовна чылда чорудуп келген кижизидилге ажылынын түнелин чугаалаан. Экзаменнерге белеткелди шупту сумелешкен. Ада-не саналдарынга ажыктыг сүмени берген. Экзамен үезинде чылыг шай, аъш-чем-биле, уругларны ада-не хандырарын шинтпирлээнгер. Доозукчулар экзаменнер соонда школазындан чарлып чорууг шала дувурексенчиг ує келген. Доозукчуларда кандыг ажытал чок дээр чижээ. Самдан Энге-Баттың даштындан көргө бөлүү, артист кижиге дөмей. Ол концертке үүнүп келирге чылыг адыш часкаашкыны үстүр эвес. Ол шоодуглуг көргүзүүлерниң бисте мастери-дир, ынча дижир бис. Аяна Мангар, Долума Шижээ, Аян-кыс Идам шала ширинг, өөредилге дээш кызымактар. Аян-кыс Калинивна, Демирбит Арачаа оларга спорт талаын-биле көргөөрлүүн болур. Кандыг-бир үнелелди кижи бүрүүнге берип болур. Ынчангаш эргим доозукчу, амыдыралдың делгем орулуче киреринге чедир силерниң мурнуңарда каш-ла хоюк артkан, экзаменнериниң эки кичээлгейлиг дужаан үнмүшаан. 1992 чылда башкылар аразында тиилекчи болуп турар клазының башкызы Ольга Кыргысовна Севек дег база чедишкиннерлиг болуруңарны силерге күзедивис.

Бичин-Уруг КЫРГЫС,
Башкы,
Эрзин район.

МООЛГА ЧОРААШ КЕЛГЕН

Республиканың «Өг-бүле» ассоциациязы тургустунганындан бээр ам бир чыл болуп турар. Бо үейин дургузунда оон ажылы шуулан, даштыкы-биле харылаазларны тудуп турар.

Ассоциацияның дарганы Наталья Ооновна Товуунуп удуртканы болук чоокта чаа Моолдуң Уйса-Нур аймакка чораан келген. А Моолдуң ук аймазынан келген аалчылар Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң хоочун малчыдары Болай-оол болгаш Сүүгү Салчакторның аалында чедип, оларның ажыл-ижи-биле таныжып, дуржулга солчуп чораан.

Моол аалчылар Чагытай хөлге база чораан.

(Бистиң корр.).

• • •

Кара-Хаак суурның садыгжызы Анджела Ондар шалыпкын садыглап тур. Чаа быжырган хлебтерни делгиирге чыып үндүрүпкен. Булочкалар база бар. Бо черниң хлевинин анданы чаагай. Ынчангаш оны улус хөлчок алыр.

Анджела маңаа баштай аштакчылап турган Садыгжыларның ажылын хайгаарап, олардан өөренип алгаш, садыг ажылының талазы-биле шылгалданы Кызылга тутканы, садыгжы утбаларының ачызында бо чем садыында ажылдай бергени ол.

Отемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

• • •

ҮШ ЧИҢГИНЕНИҢ СЕКРЕТАРЫНЫҢ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

(Уланчызы. Эгези №№ 77, 79, 81, 112 «Шында»).

А. П. Кириленко дугайында угаанны оон эш-өөрүүрек, чазык кадайы Елизавета Ивановна дугайында чылыг сөстер-биле доозуксадым. Ажыл-ижы-биле бажынынга чеде бээрге, шайын кудар, катчинизин салыр, аажок сонуургал-биле мөөн амыдыралчурттаалгам айтыр, бодунуң аныяк чылдарын сактыр. Оларның амыдыралынга бергелер хөй турган чорду, ынчангаш-ла бооп, оларның өг-бүлезин хөлчок найыралдыг...

Мөөн бижип турар чүүлдеривим чамдык номчукчуларга таварышпаазын билип тур мен. «партократтарны» мактап турар, оларның дугайында шугумүүлел, чидиг чүүлдер чок дээр-ла чазаваас. Черле ынчаш бистин чуртувуста ыңдыг: эрге-чагыга тутkан кижилерни чүгле бактаар, аңы-чуну-даа чугаалаваас. Ынчалзажок мурнунда-ла чугаалап каан мен: оларның дугайында чүгле билир чүүлдерим бижиир болгаш политиктиг мода сүрбес мен деп. Мурнундагы удуртукчуларны бактаан чүүлдер эмгежок, а могум кымга бүзүрээри номчукчунуң хөрээ ыйнаан.

Кириленконуң өг-бүлезин ыңдыг эде тургустунган «чидиг» чогаалчыларның ажыл-чаны-биле база таныш. 1988 чылдың июльда «Неделя» Е. Додолев аъдар журналистиң «Салгакчылар» деп чүүлүн парлаан, ында Кириленконуң оглу Анатолий Андреевичиң «кандыг-даа хоойлу-дуруум сагывайн» чуруттаа чоруур. Африканың бир чуртунга ховаар валюта чарып, «кедергей шайлаашкынар» кылган деп бижээн. Ол бүгү меге, хопнугүүл болган, ук солун дараазында номерингe-ле Апатолий Андреевичиниң мурнунга бичүүзүн миниир ужурга таварышкан. А демги журналист дүште-даа чок өске кижилер дугайында даап бижиирин уламчылаан. Ол-ла чылдың декабрь төнүгүнде «Московская правда» солунга Брежнев ону үеде чоруур камгалакчыларын арагаладырынга ынак деп бижээн. Додолев ол дугайын ук кижилер-биле кады чоруп турган-биле дөмей чүүл каан: «Леонид Ильич соонда орган ийи камгалакчыже арай деп эглип келгеш, баштаксымаар чугаалаар:

— Ооолдар, менде бир акша бар.

Оон хөрээнде карманындан бир рублин үштүп бээр: мөөн үдүүм бо-дур дээнгит...

Камгалакчыларның бирээзи кеизиг садыгжыгаже кире халыыр. Баарлак азаанда кара чаңгыс «чарым шин» бар. Ону ук ийи камгалакчы ыя чоокта погаан шыкка ижер, а оларның даргазы, боду ыңдыг шинге кадмынын байдалы-биле, киржир арга чок болганындан оларны магадап көрүп орар».

Мен Брежневти хөй ыңдар дургузунда билир мен, оон камгалакчыларны база. Шак ынчаар «авиньге» шорбаалаа каан ол чүве дээрге, аваа-ла нугуу-дур деп, долу харыысалга-биле чугаалаар мен.

Байдалды билир улус, бистер, 1988 чылларда ыңдыг чүүлдер номчаан, ийет харын ол дээрге ажык-чарлыг чорудуун кырында кевуктелген аалсаап чүве ыйнаан, ол дээрге аныяк журналистерниң дүргенне сураггай бээрин көүүнүн ынчан турарлары ол-дур деп бодаан бис. Ыңдыг эвес — ам бо 1992 чылда шуут тода билип тур мен: ынчаарда эки-леолип келген шак ыңдыг доолестерниң артыына түскай арын-баштыг политиктиг күштер, салдарлыг кижилер турган. Олар партияга үлүг-үлүг суртаалын ооң удуртукчуларының адын баксыдалырындан эгелээн.

Ол ыңдыг-дыр. Брежневтиң чоок кижилериниң дугайында чугаанны уламчылап, М. А. Суслов дугайынче кирейн. Мөөн эскертеним-биле алыр болза, Брежнев ону ыңдыг-ла чоок көрбес-даа болза хүндүлээр тораан хире. Оон-биле үргүлүү сумележип. Аравында «сен» дижип чугаалажып. Суслов дугайында ам база-ла хөй чугаалап турар апарган, чүү-даа деп турар. Ынчалзадаа ол кандыг-ла-бир чигзиничиг үүвелерге киришкен, ак сеткилдиг эвес, алыс будуш чок кижи деп турган кижи дыннаваан мен. Ону кол нуруунда партиниң кол идеологу деп шугумчулеп, бактап турар. А Суслов бодунуң үезинин кижизи чораан. Ол ниитилелдин идея болгаш политика талазы-биле чаңгыс эгиде чорааның бүүлүг үнелеп билир чораан болгаш, ол дээш, бодунуң шиитпирлеп алганын бүүгаар демисежип турган. А ону шугумчулеп турар кижилер чуртта бүгү улустуң аразында кырыштырып алган-на чүве-дир.

Сусловтуң идеькейлиг дузалакчылары ТК-ның секретарьлары Б. Н. Пономарев-биле М. В. Зимянин, а ол ышкаш ТК-ның идеология киллдистериниң кызымак ажылдаалары В. А. Загладин, Г. Х. Шахназаров, А. Н. Яковлев, Л. М. Замятин, О. Б. Рахманин, А. Е. Бовин, Г. А. Арбатов болгаш өске-даа хөй-хөй кижилер турган, эм олар бо бүгүде кандыг-даа хамаарылга чок кижилер аларга чорум турарлар.

Брежнев даштыкыже азы чуут иштинге ажы-чорук кылып чоруйтарда, орнунга Сусловту арттырып каар турган. Чогум ооду болугга ажыгысалга адырындан черле сеспимес, херек апарганда шиитпирлиг хөлелир кижи чорду. Оон хүлүмүрээнин кижи көрбес, баштаткаанда турганын ыңнаваан мен. Ынчангаш чамдык партажылаачылар оон корлар. Телефонга эвээш чугаалап. Чаңгыс домактаа-ла чүвенин үжүрүп билир каар. Байдалды көрүүр эки билир. Минута бүрүүн, планнап каан хүн чурумун шиитпирлеп сагыыр. 18 шактан, азы хөрүн-даа оон бичиг эгеге ол дачаалыже чорутар, ким-даа шаптыгаваас черге ажылдаскаар. Машинага чорааш үргүүр солун, номчуур.

О. ЗАХАРОВ.

(Уланчылыг).

Дувуренчиг медээ

АТ ЧАЛААН АВТОВОКЗАЛ

Өвүр районуң Хандагайты суурунда автовокзал туттунгаш ажылдалга кирген соонда, көөрге, дыка-ла аянныг чараш, делгем, чырык турган ийин. Эрткен чылга чедирле ол пассажирлерге дыка таварымчалыг турган. Залда кижилер дыштанып олурар ыымчак сандайлар, янзы-бүрү чечектер кижиниң караан өөртүп келир. Ынча ис-чаштың өөрүүн база турду. Ыракузак орунтан келген полаакылар дыштанып, хонар черлер база бар.

Эрткен ыяшын Хандагайтының автовокзалының одалга системазы доңуп үрелген соонда оон байдалы дорайтаан. Даштындан долгандыр көөрге, бүдүн шилдиг сонга чок. Өрээлдериниң иштин шуут санчок: розеткаларын үрегелеп, үштүп алгаш барган, электри удалыннары үстүгүлей бергилээн. Ханалары сөстер бижип, чүрүп каапкан, хирлиг-чаныг, үш-үдүрүм.

Мурнунда вокзалдың касиринин чуруттап турган өрээли эм хоозунга каалган турар. Өрээлдери биилиг-ле када ажыглаттынган. Амыы уеде суурнуң автовокзалында касиринден ангы кижи-даа көүүлбестээн, оны ажаап, арыглаадаа турар кижилер чок. Кышкы уеде оон иштин болгаш даштыы-даа дөмей-ле соок, шуут октаттынган чүве-биле дөмей чорду.

Бир эвес бо вокзалче сатын салбас, дарый хемчет албас болза шуут ажылдаан үнүп, хайыраан бажын халас бөгөн дей берген. Ынчангаш рабочая болгаш Кызылда-даа бо вокзалга харыысалгалыг, харыылаа турар кижилерни тыварыг бергедээн деп чон чугаалажып турар апарган. Шак шаандан хөй акция-төөрени чарыгдап турган, түүдүп алган бо вокзалдың салым-хүүнүн дарый шиитпирлээн ve келген деп бодаан мен. Соок ыяш кагар келир, вокзалды дарый сеткил-ле, чоргаа бараалгаан болза кыдыр.

Владимир МОНГУШ.

ШКОЛА: шиитпирлээр айтырыглар

ЫРЫ-МУЗЫКА КИЧЭЭЛДЕРИ

Соолгу уеде «Шын» солунуң арынарынга республиканың ниити билиг школаларында ажылдап турар башкылар чөптүг айтырыгны көлүрүп турар апарган. Музыка-ыры башкызы болуру белеп эвес, чымыштыг, берге. Ажылдың берге болганындан школаларга ыры башкылары тывылбайн турар. Амыдыралда болуушкуннарны көрүп, эскерип, үнелеп билириниге, оон мөзү-шынар болгаш угаан-бодал талазы-биле сайгаарыңга эстетиктиг кижизидилгениң ролю улуг-дур деп чүвени музыка-даа, ниити билиг-даа школаларына 30 хире чыл ажыллан келгеш, улам-на ханызыбиле медерел билип чор мен.

Делегейниң эң-не сайзыраңгай Америка, Япония дээш ышкаш чуруттарында музыка талазы-биле кижизидилге кавайлыг чажыдан-на эгелээр. Эстетиктиг кижизидилге чок, культуразы чавыс, эртем-билии копкак болза, экономиканы көлүрүп шыдавас дээнинде ужур-ла бар. Культура, экономика багайда корум-чурум ала-чайгаар баксыраар дээри бо хүнперде көстүп тур ышкажыл. Бистерден барыкла ылгал чок кожавыс Моолда музыка база күш-культура башкыларынче кичээнгей онзагай, шалыг ында улуг деп дыннаан мен. Бо чугаашын, меге-даа чүве болза, келир өөредилге чылында Моолдан музыка башкылары Шагаан-Арыгга, а бистин орус дыл башкылаары Моолга ажылдаары-биле дуттуржулга чардынган болгай. Бо чүүү көргүзүп турарыл дээргe кымнын кайнаар кичээнгей углап турары көскү-дур-ле. Хөгжүм-музыка үүү дынналбас, чаңгыланмас школаны кижи бодаарга, дүлей-биле дөмей боор-дур.

Республиканың школаларында ыры, ритмика, уран чүүл кичээлдериниң шынары чавыс, ынаар кичээнгейниң кошкаандан, уран чүүл культуравыстың арны болур «Саян» база «Аян» ансамбльдериистиң бурунгаар ыңдыг-ла чылбайн, таптаашкыда таварган турары бо эвес деп бе?

1991-2000 чылларда Тыва-га өөредилгенин кол угланыышкынарын номчуп көөр, эстетиктиг уран чүүл айтырыгларынче, музыкаже элээн кичээнгей салганы эки. Бо программаны кылырда, шыырак методистер, башкылар киришкенин чугаажок. Ынчалза-даа бо бүгүү боттандырарда кадрлар херек болгай. Музыка башкыларын кайнын тып алырыл? Музыка талазы-биле билиглиг-даа болза, кижи бүрүү башкы болу бербес. Ынчангаш бо талазы-биле мөөн саналым ыңдыг: педучилищеге азы уран чүүл училищезинге чүгле ыры, музыка башкылары белеткээр салбырны ажыдар. Оон ынай ыры башкыларының мергежилин, эртем-билиин, материалдыг сонуургалын бедидер сорулга-биле Кызылдың башкы институдунга Дээдг эртемниг музыка башкылары белеткээр бөлүүгү ажыдарын Тыва Республиканың Президентизинден, Дээдг Советтен дилээр. Бир эвес бо бүүгүү чөпшээрел өрүүр чүве болза, ам-на харын кол угланыышкынарда программаны чоорту алаан кижизидилге ажылдаан боттанын эгелээннирге идегел бар.

Чеже-даа программа, план эки болза, музыка талазыбиле белеткелдиг башкы кадарлар чоктa азы чыпар чок кичээлдер эрттирер болза, оон огулуг түнел үмес, а харын-даа будалчак хөөн чок, талыышкын өөреникчилериниң талазындан үүнүп болур. Оон ынай, эге класстарның музыка кичээлдерин специалист башкы бар-даа болза, бериксевес аваа-ла ужур эдертип, класс башкылары акшазын бодааш, боттары эрттирип турар чердер бар. Чылдан чылче өөреникчилерге эстетиктиг кижизидилгин ханыы-биле бөөр дээр болза, 1 класстан 7 класска чедир аргалыг болза, музыка талазы-биле ханы билиглиг чаңгыс ол-ла башкы ажылдаарга, үре-түнелдиг болуруп практика көргүзүп турар болгаш ынчаар негелдаа турар. Бичиктиниң чаңчыктырын алырга, өөреникчилериниң чуруму-даа, билиндаа эки болур.

Кижизидилге херээнге берингеи, культуразы ылап-ла бедик, ырак бодалдыг чамдык директорлар музыка башкыларын дилеп тып, оларга ажылдаар деткимчеин берип турар. Музыка кичээлдериниң ажык чогу, барыгаа хамаарчок, шалыдан шалыг чедиңгүүр чуруттаа-даа удуртукчулар база бар болдуруйын. Уран чүүлүн сайзыралы чүгле удуртулганын талазындан, деткимчеден хамааржыр, оны утпазы чугула. Музыка башкыларының чугула айтырыгын көдүрүп турарын көрүп, дыннап ора-ла, бо талазы-биле дорт харылап орар чердер башкылар биилиг бедидер институт, оон директору Михаил Васильевич Борбай-оол база ыры-музыка кичээлдерин харылап турар кижи ында бар болза, солун дамчыштыр-даа болза ханыылап, тайылбыр бөөр болза эки эвеспе. Өөредилге чылы доозулган болгай. Чаа өөредилге чылында чүүү манап болурул дээн сижектиг ужан. Ыры башкыларының акшаалын талазы-биле хомудалы черле чөптүг. Чагырып-дужаар дижириниг үеде бизин Кызыл хоорайның орус школаларында музыка башкылары кичээлден дашкаар ажылдарга киришкенде, халас черниң ниити хөгжүлдезинге чедирген когаралдыг ажылын сойгалаанны биске өөредиглиг. Та чеже даргалар солушкан чүве, олар шуптузу чоннан шоотаан шола аттарлыг, чижээлээрге, Дезер-Дарга, Кыдук-Дарга, Ижер-Дарга, Дужаар-Дарга болгаш оон-даа өске.

Чаа номда бир угаадыглыг бижилге амыы нарын-берге уеде кем-херек үүлгедир, арага-ларыже хандыгар бужарбачыттыг, ажыл-иштел оспаклеже ажылдавас боор чүве чорду. Бистиң удус эгениичел, акша дутайын ныттыр негевес мышажыгай. А тыва школаларда кандыр ийик? Музыка башкызынга каш борбак шак берген аттыг боор, оон класстан дашкаар ажылдарбиле үгдүнмес кылыр чудуун каар. Ам артында халас. «Ол—силерниң күлээлгелер-дир» деп албаалаар. Ыры башкыларының ажылын каар ийикпе, азы өске черлерге ажылдап чоруй баарының чылдагааны-даа ол. Музыка башкызы дээрге-ле өске башкылар-биле бир дөмей база кижи-ле болгай. Ал-орааныг, ажы-теллуг, дыштанып дыштыг. Ырладып каар пластинка эвес аан.

Ам бодап орарга, кижи ыяанда дыка-ла кызып ажылдап чораан чүве-дир ийин. Ує ынчаар негеп-даа турган. Ажылдап эрткен ажыл-дуруулгаан аъдап көөрге, школага эстетиктиг уругүүл көдүрүлүрге, коллективке чылыг психологтуг климат ала-чайгаар тургустунуп келир болгаш школа аммыдыралы солун апаар боор чорду. Ол музыка башкызындан дыка хамааржыр. Амыдыралдың берделеп келгеннинде база кадрлар чедишпезиннден, музыка башкылары культура бажыңнарында база садиктерде дакпырлап ажылдап турарлар. Амыы уеде ує-шактуурарлар. Амыы уеде дакпыдап ажылдаарын хорувайн турар. Оларны кызаалаа болбас ужурлуг. Манаа чижек кылыр Тыванын Президентиниге сошулдалар үезинде Ш. Д. Ооржактың программазында мынчыг одурулар бар: «Ажыл төлевириниге кызыгаарлаашкынар чер бүгүдеге хүшкен турарын хмаалдага алыр мен. Кижи ажылдаан хирези-биле алыгаш бодун камгалап шыдаар турар ужурлуг». Чогум харын ынчангаш музыка башкыларының айтырыгны көдүрүп турары-даа ында.

Музыка, уран чүүл башкыларының чедишпейн турарындан база боже кичээнгейниң кошкаан ажыглаан, чааскаавырыгай байдалдан ийикпе, ында ажылдап турар башкылар кичээлдерин шоолуглда бедик деңнелге эрттирбейн турарын база миннир херек. Кичээлдерин херек кырында көргүзүп өөредир чүве болгаанда, башкы кижи хөгжүм хөрекселинге ойнаары шала кошкан, чогаадыкчы болза, кичээлдер солун эвес, чалгаарамчыг, кичээл үезинде сагыдга-чурум чок байдаллар турып кээр болгай. Ынчангаш башкылар үргүлүү өөренип, бот билиин бедидеря чугула, 1991 чылдың ийин квартылынан эгелээш, «Музыка в школе» деп журнал «Искусство в школе» деп эде адаттынган. Бо методиктиг журналды музыка башкылары чагыдып алыры ажылга ажыктыг, оон ынай школаларда уран чүүлге салымчаанның өөреникчилер черле турар боор чүве, шак ыңдыг ооддар, уругларны совхозтуң азы ажыл-агыйның удуртулгазы-биле дугуруушкаш, стипендиат төлевирлиг кылдыр чүге өөредип болбас деп. Боттары кадрларны өөредип чорутпайн, чүге эксклиниер дээрге, кайын тыптыр дээр силер. Оон ынай бир болалым: көдээ суурларда музыка башкызынга шак чедишпес болгулаар. Ыңдыг таварылгада кижиниг талант сонуургалын көрүп турган, чуруулга, күш-культура, күш-ажыл кичээлдериниң кайы-бирээзин немей башкылаарыбиле чайгы уеде курстарга өөреткеш, шынылганы берип болгу дег.

Ийиги чергениң деп адап өөренип калган ыры, чуруулга, күш-культура кичээлдериге кичээнгей салыр болза, бирги чергениң диижириниг орус дыл, математика кичээлдериниң аталдары улам-на бедимр ийик.

Музыка башкызы класстар кезип ажылдаар дээрге чүүгүлаар. Фортепиано, баян, проигрыватель, пластинкалар, нотолар, көргүзүү материалдары дээш хереглээр-ле чүүлдер хөй. Өске кичээлдерге шаптыктаазы-биле база кичээлдиң шынары дээштиг болуун дээр болза, шала оозлаан аңгы кабинеттиг болуру чугула.

Мен база өске эш-өөр-биле каттыжып, Улут-Хемден Олег Мижит-ооллуң көдүрген чугула айтырыын деткин турмен, школа бүрүүнге тускай уран чүүл удуртукчузун тудары черле чугула. Школага белеткээн концерт дээрге-ле ылангыя көдээ суурларга Культура бажыңының ажылынга база кирер болгаш ону суурнуң чону көөр болгай. Школа ырлажырга, бүдүн суур ырлажыр дижир бис. Ол шын. А музыка-ыры кичээлин расписаниеден черле казып болбас. Районнар бүрүүнде музыка, уран чүүл школалары бар. Күзелдиг уруглар ынаар барып турар болгай. Музыка школазы чок суурларга башкы төлевирлиг болгумну чүге ажыдыр ап болбас деп.

Ченин өскерлип келгенибиле бистин республиканың тыва школаларынга ыры-музыка кичээлдериниге чаа программа негеттинин келген. Бо программаны ажылдап кылыры-биле мөөн саналым: эртем-билии-даа шыырак, арга-дуржулгалыг композитор Хүреш-оол Дамба база ол ышкаш үр чылларда музыка башкылап келген 4-5 хире башкы 1992 чылда башкылар билиг бедидер институтун чаныкта ажылдап өгелээр эртем-методиктиг информация төөгүн таварыштыр ажылдап кылза ажырбас хире.

Авый-оол СИМЧИТ.
Черби суур, Кызыл район.

«АЛДЫН ЧҮРЕК» — ЧАА РОМАН

Тыванын улустуң чогаадчызы М. Б. Кенин-Лопсан хөй санныг номчукчуларын дагын өөрткен. Оон «Алдын чүрек» деп чаа, солун романы он мүн кезек тиражтыг тырыкче үнген.

Монгуш Бора-Хөөвия чүгле сураглыг этнограф-эртемден эвес, а шыап-ла. Сократ дег философчу сеткил-хөөнүг чогаадчы болуп турар. Бо бодалды оон хөй санныг чеченмерген дылдыг чогаалдары херечилээр, чүге дээрге, ында ханы философчу бодаалдар сиген. Ынчангаш амыдырал дээрге доктаамал демиселдир дээрзин угаатканы чалыы салгалга ханы өөредиглиг.

«Алдын чүрек» деп чаа роман сураггаан «Чылгычының өө» деп тетралогияның дөрткү төөгү ному болуп турар. Бо чурумалдыг, чараш деннелгелерлиг, уран тодарадылгалардыг, тывынгыр эллэрлиг-ле ному-ла хөйге адыг-сураа алгаан көгү-ыыгы хөлбелчиниээн. Хөндергейниң ажыл-ишки чонунуң ажыл эрткен чиик эвес амыдыралчурттаалгазын, келир үеде чалыы салгалдың салым-хүүзүнүн болгаш черле улус чоннуң мөзү-шынарынын үнезинин дугайында айтырыгларны көдүрүп турар.

Ыланның дуржулгалыг романы бижикчизи амыы уеде өзүп орар аныяк салгамчыларга мерген угаанныгларын будунуг салдар чедирер айдыалын ылавылааны эң үнемелиг, чүге дээрге амыы-нарын уеде бистин кол оруулгавыс келир үениң чалыы салгалын ёзулат телепит хамаатылар кыдыр хевирлиг-ле болур ужурлуг. Оон ыңдаганындан чаа номнуң дүтиээрлер, чүге дээрге ол кажан-даа чөптүг чорукка ынак, хөлер-каржы чорукка удур үзел-бодалдыг кижи.

Романда бир хөрөнгенчиг овур-хевир бар, ол «контр» оглу Чалчык. Бо ужур-дурум чок өскүлүү үүлгедиг бистиң бичин Тыввысты база хмеаан, чеже-чеже ак сеткилдиглерни когаратканы? Ол-ла хөй черге буруудатканнарының ажы-төлү, чоок төрөл кижил

Эш дугайында чылыг сөс

НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРНИҢ ТЕРГИИНИ

Кижилерни чылыг, чымчак сагыш-сеткили-биле чырык чаагай ажыл-херээ-биле сергедип, чүрттелгага, ажыл-ишке сорук киирни, өг-буле, ажыл-өлге таарымчалыг байдалды тургузуп чоруур ие херээжеңнерге мөгейип, оларны улуг чоргаарал болгаш үндүткелиле адап чоруур бис. Ындыгларның одурүүнге кады ажылдап чоруур эжиис — «Парлалганың болгаш улус өредилгезинин тергиини» деп өрек демдээпиш, эдилекчи, Тываның ном үндүрер черинің өредилге-методиктиг билдинин эргелекчизи, өредилге номнарының редактору Опуштай Михайловна Бакрының дугайында чугаалаксаан иишк ием.

Бистің эжиис Опуштай Михайловна 25 чылларын иштинде үүктел чок ажылдап келген, болунуң ажылынга, мергежилиге бедиилеп, кыынчак кижи. Республиканың ном үндүрер парын, харыысалгалыг херекке, оон чогаадыкчы парлалга ажылдакчыларын анаргыжеге чедир өзүп келгениниң ачызында Тываның школаларынга, бирги класстың «Үжүглелиниде» чаштыр бижиириниде эгелээш, үстүү класстарның өредилге номнары, уран чогаалдың, дылдың литература, төөгү, математика, бойдус болгаш эртем-культураның янзы-бүрү номнарын белеткеп үндүрериге турүүкүү, каастакчы, Чечен-шевер тоган билиг-мергежилиниң аянызы деп үнелеп турар бис.

Опуштай Михайловнаның өттүг, шевергин холдарын хамчыштыр бижип, редактоолап, очулдуруп, шыйып, санап болган үндүрген номнарын өөренип, номчуп ап чорааш, өже-чеже бичин чаштарын хүрээге эртем-билигиниң ханы чажыттары шингээттиинин, амыралдың чаа тепкинжин ап, башкының, саанчының, ажылчының, студентиниң дээш салым-чолдун кандыг хей талалыг оруктары оларының мурнунга ажыттынмаан дээр. Алызындан ажылгыр, бичеткилиг болгаш каш ыыл болгаш-ла өредилге номнарын чаартып, эде үндүрер, очулдурар апарган таварылгаларда, харын-даа боду очулдуруп, эде бижип, катап тургузуп кириптер-даа таварылгалар туруп кээр. Оон редактоо ажылының мурнунга тулуп кээр биилиимес, марын, чаа аргаларын ажып эртериге билиг-мергежилин үргүлүү чүрттүн улуг-улуг хоорайларынга улуг темчээлиг курстар, семинарларга каш катап барып өөренип, билдилиг хоочун ажылдакчыларының арга-дүржүлгазын өөренип, олардан хейну үлегерлеп ап келгенч болбайн канчаар. От Москвадан, Казаньдан, Уфадан, Смоленскиден болгаш чүрттүн оон-даа ырак черлериден келген белик мергежилдиг ажылдакчыларның арга-сүмезин хей удаа ап, олардан өөренип келген-даа.

Опуштай Михайловна ылангыя өредилге номнарын эртемге үндезилеттиигеи парлалганың соолгу делегей чергелиг, техниктиг, технологтуг хевирлериниге өөнүт, янзы-бүрү аргалар-биле чурук-каасталганы усе-шеверлеп, бичиидаа, улуг-даа пазылыг номчукчуга көрүштүг, чараш, эстетиктиг кижизидикчи ужурдузалыг болзун дээш, бар-ла аргаларны ажыглап чоруур. Опуштай Михайловна чүрттүн улуг-улуг хоорайларында кол-кол түскай эртемниг специалист эштери-биле бызыг харылзаа тудуп, чугаалажып билириндеп, бистин ном үндүрер черниң мурнунга турып кээр чамдык бергедээшкиннерни ажып эртеринге, өөнүт, чурук каастаганы өөредилге номнарын паралаарынга республика типографиязында ындыг нарын дериг-херектелдер чогундан өске хоорайларга түскай чагыг өзүгаар парладып ап турар болгай. Ындыг нарын дугуржулга, харылзааларны чүвалажып аарының эптиг аргаларын Опуштай Михайловна эки-билиг эш-өөрүбиле иишти чуганы тып аар кижи. Ол бүдүрүлге черлериниге каш-даа барып, номнарны белеткеп үндүрериге редактор, корректорлар эңгеа сургакчылап чеде бергеш номнун нарын өрүлдезин кылдырып, хынала катап номчулгазын кичээнгейлиг чорудуп, эде ажылдап үндүрериге холу-биле тутчуп, кэраа-биле көрүп турган, номну эзизиниге чедирер.

Ынчангаш бистің амгы нарын берге үевисте каяа-даа, чүнү-даа чугаалажып, дутуржуп аары белен эвес, ажылагыйжы харылзаалар, чүвениң хынын тыва берген, кэра чугаа-биле чугаалаарга, «ишти-даа, дашты-даа катканг» өзүлүг ажыл-ишчи кижилерден хамааржыр. Парлалганың тергиин ажылдакчызы О. М. Бакрының дугайын кысказы-биле чугаалаарга мындыг.

Эжиис Опуштай Михайловна өөрүшкү болгаш хулумзуруг долган шырайы-биле тыва чоннуң биллиигир чогаалчылары, эртемденнери, журналистери-биле черле ынчаш номну чырыкче үнүүже кайы хире хей ажылдарны кылып, чогаадыкчы, журналисчи эштериниң арга-дүржүлгазын болунга шингээдип ап-таа, олардан билбезин өөренип, өзүлдеп ап келген. Мен оон-биле хей чылдар иштинде кады, кожа ажылдап, чүрттап чоруур болганымда оон чамдык сактышкыннарын бо-ла дыннай бээр мен. — Ынчан төөгү номун белеткеп үндүрүп туруувуста, Доржу Быллай-оолович Ондарны, оон ынай кымнар-кымнар ажылдап турган ийик бис, үүгүлер? Юрий Шойдакович Кюнзегеш, Сарыглар Маскыровна Кулажы, ном үндүрер черниң улуг корректору чоораан Оюн Чечекей үтбавыс, чүрукчу Иван Кузнецовту сагынгыр-тывынгыр, бызыг тура-соруктуг дедеп, алыксап, кайы хире улуг чоргааралдыг, күзел-соруктуг оларның-биле кады ажылдап чорбадывыс — деп, ол чугаалаап,

Зоя НАМЗЫРАЙ.
Тываның ном үндүрер черниң ажылдакчызы.

«Хөөмей»—делегей чергелиг улустуң аас чогаал фестивалы

БАШТАЙГЫ БАДЫТКАЛ

Республиканың Улусчу чогаадылга бажыңнарынга районнардан келген улустуң аас чогаал ансамбльдерниң болгаш сыгытчыларның, хөөмейжилериниң, картыраажыларның июнь 19-та болур «Хөөмей-92» дээр аас чогаал фестивалынга киржир шилилдектерни шилип ап турган. Ынчалза-даа дүүн, кежээ хүнүн 7 шак 30 минута түрде «Тыва» болгаш «Эртиелиг Тыва» деп улустуң аас чогаал ансамбльдериниң концерти болуп дээрзин кызылчылар болгаш районнардан келген валчылар, бот-тывынгыр артистер билир болганда Улусчу чогаадылга бажыңының олуттарынга сыныштайн тургулаан. Анаа план өзүгаар даштыкы чүрттардан келген эртемденнер, аас чогаал шинчилекчилери, культура ажылдакчылары киришпес турган.

Шагы чедип келирге, алыш часкаашкыннары динмирен, эгелей бээрин көрүкчүлер негей берген. Ынчалза-даа микрофон дамчыштыр даштыкы валчылар келир дей бергендир, бичин маналынар дээрзин чарлаптаан. Удаваанда 30-40 хире кижи мурнуку олуттарже чедип келирге, чамдык кижилер хунтүкелдин өзүзүн барымдаалап олуттарын чайлап бээр үжүрга таварышкан. Артистерге улуг залга сывышпайн баргаш, бадыткал ыңчаар эгелээн.

Тыва радионуң дамчыдылгаларындан эртен, кежээ хүнүнүң дыннаарывыс «Тыва», «Эртиелиг Тыва» ансамбльдерниң концерттерин та чеже катап дыннаавывыс сыгытхөөмей барык-ла чүректерге дээп, хөөнүвүс калдырган дээр чамдык кижилерниң бодалы шын эвес болган. Оон бадыткалы көрүкчүлерниң терилп программазында база бар. «Дым, дам. Майдыр бурган эргип кел» деп хөгжүм ойнап, хөөмейлеп орган «лама» ооларының мурнунга ийи уруг тейлеп, тыва улустуң сүзүглелин эгидип көргүзүрге, валчыларга солун болган боор. Сыгытчылар Иван Сарыглар, Сергей Ондар чижип турган, үзүн, хоюг борбаннадыр хевирлерге ойнай бээрге, дыннаксамчыг-ла чораан. Бөлүк артистер сөөскен, тал, чарты, шелер, демей-биле бадырыптарга, шыны херек, сагыш-сеткил кударан, бодал-үтаан ыраш, мунгах кижи ыгланкы эгет ышаар. Артистерниң көргүзүг бурузунде тыва улустуң ыс-ногаалы, өзүлдаалары, чаңнылдары ханы сиңниккен. Улустуң ырлары, кожаннары, аялгалары, сүзүглелдери тыва националь ишик-хеп-биле доңнашкан, буруу Тываның өвүр-хевирин көргүзүп келир. Ындыг уран талантылыг ооларга чоргааравайн, ам кымга чоргаараар боор ийик.

Концерт болуп турда даштыкы валчыларны база хайгаарап олурдум. Оларның кижи бүрүзү ханы бодалче шыныны, хулумзуруп, арында чугаалажып, адыштарын үзүктел чок часкап, дыкала сонуургап ордулар. Тываның шилилдинген сыгытхөөмейжилериниң концертин кайы хире сонуургап көргенин айтырар дээрге, дыл билбезимге база очулдуруучулар чок болганынга хомудаан мен. Ынчалза-даа оларның арын-шырайындан Тыва сыгыт-хөөмейнин чүрту дээрзин бистин артистеривис бадыткап, бүзүредип, шыкыдып шыдаан дээрзинге бүзүрелим артыш калган. «Тыва» болгаш «Эртиелиг Тыва» ансамбльдерниң каттышкан иишти боостаа ырызы, барык чээрби ажыг кижи сыгыртып, хөөмейлеп, каргыраалап турган. «Тоорүктүг долгай таидымны» бадыртарга, чоргааранчыт-ла чорду.

«Хөөмей — Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран чүүлү» деп делегей чергелиг хөгжүмшинчилеллиг симпозиумуу болдунуп ажылын уламчылавышаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧАГЫТАЙНЫҢ ЭРИИНДЕ

Таңды сыннарының эдээнде, Чагытай хөлдүн чанында уруглардың кадыкшылга лагерьлери ажылын эгелээн. Ынчан районнардан келген уруглар «Орлёнок» лагерьнин чанынга кээп доктаадылар. Оон директору Лунза Самундуевна Ондар баштаан башкылар оларны уткуп турлар.

Чагытай хөлдүн чанында бо уруглар лагериниде Кызылдың № 3 ортумак школазының башкылары ажылдап келген. Лариса Монгуш, Лариса Кардн, улуг организаччы Алексей Степанович Поливин Сут-Хөлден, Кызылдан чаа келген уругларга орун-дөжекти үлеп дузалашты.

Кызылдың педагогика институдунуң студентилериниден Донгак Айлан-оол, Түлүш Герман, Артына Санда, Конгар Валентина, Женя Смирнов дээш, он бир кижи вожатыйлап келген.

ЧУРУКТА: Чагытай хөлдүн чанында чараш ногаан шыкта «Орлёнок» лагериниге дыштаныр дээш келген уруглар.

Ондар ОХЕМЧИК.
Василий ЧАМЗЫН.

Пассажирлерниң кичээнгейинге

БАЗА КАТАП УЛГАТКАН

Ынай-бээр аргыжар дээн пассажирлер редакцияже хүнүн-не долган, редакцияның телефонларын амыратпастап туруп берген. Оларны мындыг айтырыг сөөлгү хүннерде дүвүредип турар: «Автобус биледиини өртээ чүте улгады бергенил? Чоокта чаа-ла база улгаттырды чоп? Билет садып алыр акша-төгериниз четпес боорга кады чоруур дээн эш-өөрүмден акша чеггеш, билет садып алдым. Моон ужурун тайылбырлап берикер» дээн дилеглер чаа-биле-даа, телефон дамчыштыр-даа редакцияга кээп туруп берген. Пассажирлерниң чөптүг айтырыңга харыы бээрн-биле Кызылда автовокзалдар болгаш пассажирлер аргыштырар автостанциялар каттыжышкынының начальниги **Юрий Иванович Чижиковтан** дилээн бис.

Оон биске, пассажирлерге, харыызы мындыг болзу:

— «Автотранспорт-биле пассажирлер аргыштырарының база холга тудуп чоруур үүлдер сөөртүрүүн тарифтериниг дугайында» Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың июнь 10-да хүлээп алган № 18 доктаалы бар. «Энергия курлавырларынга, продукцияның болгаш ачыдуза чедирилгезинин өске-даа хевирлериниге өртектерни күрүнелиг айлааринин дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың май 18-те хүлээп алган доктаалынга дүүштүр немээн бот-үнеден үндүрүг-биле катай хоорай иштинге болгаш республика иштинге чоруур автобустар-биле пассажирлер аргыштырар база холга ап чоруур үүлдер сөөртүрүүн тарифтериниң коэффициентизин 3 катап улгаттырарын доктааткан.

Пассажирлерге билдириир болуру-биле мону тайылбырларга мындыг:

Бо чылдың июнь 10-га чедир Кызылдан Ак-Довурак чедир автобус-биле чораан пассажир 53 рубль төлөп турган болза, июнь 11-ден эгелеп чаа тариф өзүгаар 159 рубль төлөөр апарган. Эрги баар пассажирлер 120 рубль, Тээлиже 183 рубль, Хандагайтыже 166 рубль, Чадааныже 116, Бай-Хаакче 40 рубль төлөөр апарган. Азы биригээр чугаалаарга, билет өртээ 3 катап улгатканы ол боолдуурар.

Электри энергиязының, кыыл-чаар материалдарының, өртүк кезектерниң база шимчээр составты ажыглаанының чарыгдалдары улгаткаңнындан билет өртээ улгатканы. Рынок харылзаалар-ыне шилчилгенин берге үеладазының негелдезе ынчан баргаш. Пассажирлерни дүвүредип турар айтырыгга бистин харыывыс мындыг-дыр.

Чарлалдар самбыразы

ХҮРЕШТЕН КЭЭП КӨРҮҢЕР

Тывада эртип турар делегей чергелиг хөөмей фестивалынга тураскаатканы тыва хүреш маргылдаазын «Арзылаң» клуву июнь 20-де «Хүреш» стадионга организастаар. Анаа 128 мөге киржир.

Шанналдары: шүүлген мөгеге — ээр-чүгенниг аът.

Үжүүрлешкен мөгеге — мопед.

Үшкү-дөрткү черни эзлээннерге — ирттер.

Мөгелерни сески черге чедир шаннаар.

Хүрештиг эгелээри — 14 шак 30-де.

БАЙЫРЛАЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозтуң тургустунганындан бээр 30 чылы, көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязы тургустунганындан бээр 60 чылы 1992 чылдың июнь 20-де болур.

Июнь 20-де байырлал үезинде 64 мөгениң хүрежи хүндүскүнүн 14 шакта эгелээр. Шүүлген мөгеге шаннал — аът, үжүүрлешкен мөгениң — шары, үшкү, дөрткү черлерни алганнарның — ирт болгаш серге. Бешки, алдыгы черлерни алганнарга акша шанналдарын тыпсыр.

Чүгүрүк аттар чарыжы хүндүскүнүн 11 шакта эгелээр. Эрткен аттың ээзин шары-биле, ийиги, үшкү черни ээлээн аттар ээлерине шанналдар — ирт болгаш серге. Дөрткү черни ээлээн аттың ээзинге акша шанналын бээр.

Хол бөмбүүнүнүң талазы-биле маргылдаа база болур.

Тыва Республиканың улус өредилге министерствозу Абаканның педагогика институдунга «даштыкы дылдар (англи болгаш немец)» мергежил талазы-биле кирер күзелдиглерге киреринин экзаменнери болурун чарлап тур.

Документилерни республиканың башкылар билин бедидер институдунда (Кызыл, Чүргүй-оол кудумчузу, 1) июнь 26-га чедир хүлээп алыр.

Экзаменнер июнь 29-та эгелээр, даштыкы дылга (аас болгаш бижимел-биле), орус литературага (чогаадыг) болур.

Айтырыг тургузар телефоннары: 3-69-23, 3-19-22.

«АВТОТЕХСНАБ» («Автотехханды рылга») деп саарылга төвүнүң магазини автомашиналарның артык кезектерин садып алырын хамаатыларга саналдап турар. Ол артык кезектерни акша-биле туда азы шилчидилге-биле садып ап болур.

Магазинниң адреси: Кызыл хоорай, Заводская кудумчу, бажың № 30, телефону 3-42-30.

Хоорай төвүнде (аныяктар парыгында) хуужуткан 2 өрээлдиг квартираны садып турар. Өртээ — дугурушканын ёзугаар болур.

Садып алырын күзээннер дараазында адрести ёзугаар келир:

Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 89, квартира 25. Садып алыр күзелдиглер кайы-даа үеде кээп болур.

КАРА ПАШ

(Чеченчиткен чугаа)

(Төнчүзү. Эгези № 112 «Шында»).

Шала кежээликтей Булаңныг-Тайганың эдээ Белдир арт базары өзепге кээп доктаагаңнар. Моган шагзыраан даргалар машинадан дүшкеш, эпчок кылдыр эзел каап, эттамырын сайзырадып алгаш, ынаар бир черден чедип келирге, ончы улуг одун ужуулуп, борбак кара пажын хүлбиле чүлгээн орган.

— Че, дом, боостаа курааш, чарза черге четпейтүр. Ында бир шил «Аът-«Сарлык» деп арагадан эккел. Мында бүдүү билир бюро бар эвес, шелээн таарыштырыптаал — дээш, баштын даргаа эпчогу кончуг дирт кылдыр ийлендир чыда дүшкен. «Ыдык Оран-Таңдыдан колданыр дээн улус оо-хоран кижи алыр, кончуун аа» — деп, ончы бодунун дужунда дүвүреп турган. Демгилер «Алаш, Хемчик улузу арай оваарымча чок, турамык хейлер болганан» — деп тунаеш, Москваның аалчылар бажыныңга идиктерин чидирип алырга, Дуся деп кадайкыс канчаар эккел бергенин сактып, «Сен база... Мен база» дижип сутлук чок хөөрежип органнар...

Оон ам ончывыс эштериниң идик-хевин шинчилеп кергээн. Улут кижи хээлиг куу галстук халаннаткан түрен хөйленниг, ак хөректээштиг, сыгыглалыг көк чычыы чүвүр хончулары кажыктааштарын мүн-не дуглап турар. «Халагым, күжүр дона берзе, кижээ бала-чываа халдаар» — дээш, ончы душ чажырынып, одаан чүшкүргеш туруп берген. Дараазында ончы эжин көргеш, оон базы ажып, караанын чажы бүлдеш дээн. Чүл дээрге, ол чолаачыны чанагаштап, оон илик-хевин кедип алган, тоорда чүве чок, доорбаш кырында хөөреп олурган.

Күжүр ончы азы-буянын халдаадып, кара пашта шэйыбиле демгилерин чылыктырып алгаш, сүрээдей аарак аннаарда кайылап, канчаар чоруурун, кандыг янзылыг болурун чугаалап берген. Эштери оны хөрекке-даа албайн, көзөрлээш чыдып берген.

Тайга-тандыны аалзынып өөренип калган, чуду-кара ончывыс демгилери олаага оргаланып чыдып алырынын мурнунда база бир кичээл эртүрген.

— Ам удавас дан адар болгай. Мен бо ессенни өөрүнгеш, хөлээр Хээ-Таштар ындында менхилер шоогунга баар мен. Тал дүшүте аңаа ужуражыр бис. Уш-пашы аарый берзе, шэйынар ол — кара пашта — деп, чагый азрак чугаалааш, кол ончы дүн карангызыне шымны берген.

Ол ам сарыг каттарны кежилдир кылаштааш, сирт кырынга ынаар-мынаар хараттынмышаан, хачыл мөөрүктерге үнүп келген. Хаялар аразындан дураннан көөрге, хем ол чарыы менгилер баарында кезек сыыннар таваар оттап чораан. Оон бетинде, арга кыдында адыг ышкаш өнегер хүрен чүве андаштанып чыткан. «Сүлде-ле бо, кандыг кончуг өзүп көвүдээн ап-мен боор. Келген-не кижи бүрүзүнге боларны шилип боолап берип турар чүве болза. Оран-Таңды киленнеп, бо кижи ат болгай. Ум дарий, дүү дарый, дари суухаа!» дээр аразында чоогунда эник огура каапкан. Ашак сырбаш дээш, боозун ышкынып алган. Хензигийне ол даштан сорут черге кужур чылган чыткап делбигир кара бүүр тура халааш, бо эшкеделип келгеш. Ончы сынын хөөрүүрүп шиигу азы чагы ышкаш апарган.

— Ку-у-ут, ку-уу-ут! Хаа-Таш, хорум-хоңгуже шуравайн тараны маңчажы берикер! — дээш, үш улай өөрү даштапкан.

Ынчан турда, че шыгайныл, талыйын барган. Өгея бажы деспелдирге өөрүп маңаа, сеткили хаңган, таваар таакпылап орган.

Каңчангаш-ла көрүптер дээрге, ушкаштыг ийи кижи теве мөгеннери дег, ол-бо талаларынче халбанайныр, дештү өрү чүткүүп кел чораан. «Өршээ дөлайым, бо чүү апарды, дургун-чакпыыл, оор-хулиган улус эвес ынаан» дээш, ашак дүрген-не боозун сегирип алгаш, ооз-унун дураныи өттүр ылавылап көрүп чыткан. Баштай кес хараалга Сандак ирейнин хоор аъды кызаш дээн, оон соонда куспактажып алган кижилернин шүүшкак баштары бүлереш кынгаи. Кадыр хаяларлыг черге аът үгбайн бурун турун бээрге, кайызы-даа дүшпес, чүгле буттары караннаар. Ончы карактары шылагыже көрүп-ле чыткан... «Оок халак, мээн демги ончы эштерим-даа ышкаш, кандаай чоор. Мурнунда кижинин хажыызында дорт сунуп алган он холунда халацайныр чоруур борбак кара ол чүзү дээр силер. Долган-долган дундүүштей октаптар, частыр чепсек эвес деппе. Канчаг билир, мынаар хая артынче чылып аар чүвемни. Ам четтгер ирги мен бе, але? Бурган өршээ, багай чүве ыракла чорзулам. Па, сөөгүм сирилеп канчаары ол... Черле ынчаш, кижилернин аяның көөрге, тайбын-даа хире ышкаш. Азы мени кара кылдыр боолаын дээш караннадып алган чорууру ол чоор бе. Адыстай берген эвес кижи, кижилерже боонуу канчап аннып боор, эштерим» деп ашактың бажы ыжып, пат болган.

Кара-да бо, чоокшулап елзе-ле, ында-бирек ончылары. Мурнунда улуг дарга аътты челиндеп, чаңгыс холдап так сирбектеп алган, ончының тудалыг кара пажын оранчок хажыызында борбаннадып чораан. А хоппаллайда кижинин куспа чештинмээн, ол-ла хевээр мушаш дыш-биле аъдын башкарып бо эленнедип келгеннер.

— Ма, ашак, тут! Шай эккелдивис. Боо даажы дыннап каааш, ында бир аалдан аът ачылап мунупкаш, халдып келгенивис бо. Олаа-омак-даа баш ажыг деп билдивис. Че, мынчап кылаа берген орбайн, барын көргүүп көрем, өнүк.

— Кыжыраан ышкаш, ындыг чүвен хайда боор. Согур ашак чаазып алдым ышкажыл.

— Чүү дел че? Таан-даа, канчап ындыг боор чүвел, уё — дээш, мешпек дарганың ужазы хавырлып калган хевирлиг, доңгайын алгаш ыыт чок чыткан. Соннап келген ончылар чорукта чогуваан дээрзин ылап билгеш: «Чоп кончуг хорааныг чоор. Кежээки одарларны барып көрүпкеш келээл, боон каям», — дишкеш, хая көрүп каап, баалыкты ажыр базып чоруп-каннар. Анды човаанындан ам кээп баар-базар чер тыпайн, сагыш-сеткили күүмнап, аът өргей тыртып каааш, оон ам от салып чидар аразында боо «ыы-зарс» дээш, чаңгы дээжы хемнер баштап коотайныр чорук барган.

Ончы демги хоор аътты мунаа каапкаш, хая-даштыг кыдыраалыр, кара чыраалларны ажа халыгыныгаан, эштериниң соонда чыдыйтып келген.

Тыныжын арай боорда тыртып алган.

— Кылаштажып орувуста, дее ол арыг кыдыындан бөрү үне халып келдя. Боолаарывыска сыйт дээш, шырыштар иштинче белдиренейнин кире берди. Дириг боон база чадавас, ынаар базындан сезингеш, силерни маңаа турганывыс бо.

— Улуг чүве-дир бе, ынчаш?

— Деядия улут, аскыр чүве хевирлиг, диштери суг шаараш, кижинин күйгазы адыш дээр.

Үш кончут ончылар боозун мурнунга хөлдей тудуп алгаш, бүрүлер кырында хүрен дамдыларны чидирбейн встеп чоруурга, бөрүү хос чудуктар адаанда тырлы берген бо чыткан.

Улуг ончы эштерин «Анаа чыдып калыңар» деп холубиле ишнеп, чодур дыт артыдан харап келгеш, алгырыпкан.

— Сусаарурс, мойнунда баглыг Сандак кадарчының ыды ышкажыл. Мал эдерип келгеш амытанны таалап алган-дыр силер, кужур даргаларым.

— Болган бот, бойлаап ат!..

— Хай-бачыттыг, боолава деп турумда-ла, чүге боолазын. Ол-дур ам.

Ончыларывыстың эп-найыралдыы хөлчок ышкаш апарган, хурулежип-хурулежип, бар-чок акша-төгерини чыып, карманарын кактап эгелээн. Оларны ам бюро, совхоз баштаар чери, чон, Сандак ирей манап турар.

Владимир КАРА-САЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солунунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: И. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторунуң орлакчылы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторунуң орлакчызы) Ш. М. Сувак И. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторунуң орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчызы — 3-45-93.

БӨЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, чиитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлеттер — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Козеченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун өеделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амаан.
Тиражы 29050 экз.
Чагыг № 115.

КИНО

ИЮНЬ 19-ТА
«НАПЫРАЛ»: «Лучшие из лучших» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (уратқан). Видеозал: «Крепкий орешек» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Сати» (2 серилдыг) 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбаяк № 363305»

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 117 (14841) 1992 чылдың июнь 20, суббота Солунга ат салган шагы 23.30 Чагыдар өртээ 10 коп. Салар өртээ 1 рубль

Президент Ш. Д. Ооржактың чугаазы

Эргим өөнүктер, Москваның, Башкортостанның, Бурятиямның, Якутияның, Даг-Алтайның, Хакасияның, Красноярскийиң, Иркутскийиң төлөөлекчилери! Хүндүлүг дашты-кы аалчылар! Мээн эргим чакгыс чер-чурттугларым: хөөмейжилер, хөгжүм шинчилекчилери, аас чогаалының кадагалакчылары, эртемденнер! Делегейиин бирги «Хөөмей-92» шуулганының киржикчилери, силерге, бистин деривиске, маңаа, бо валютулыглыг келгеннер-биле байыр чедирип тур мен.

Чон бүрүзү бодунун онзагай ховар уран чүүлдүг. Бис, тывалар, ындыг ховар уран чүүл кылдыр хөөмейни — көшкүн арат кижиниң сагыш-сеткилиин илерелип, оон Тывазының катаптаттынмас чараш бойдузунун таалалыны-га тывылган уран ырызын, өзүлүг-ла чонуу боон келген бо ховар уран арганы ындыг уран чүүлге хамаарыштырып турар бис. Хөөмей арат кижизе сергелерин ажыл эртеринге дузалап чораан болгаш дузалап-даа турар. Хөөмей төрээн черге, авага ынакшылды, эрес-маадырлыг, төлептиг чорукту, чараш чаагай чүүлдерни алгап ырлавышаан, бистиң салгалдарывысты кижизидип, улусчу педагогиканың кезээ боон келген. Чонуун үнелеп четпес байлаа болган хөй-хөй чанчылдарны болгаш сагылгаларны кадагалап арттырарыңа хөөмей улуг салдарны чедирген.

Кайы-даа үе-шагда хөөмей болгаш хөөмейжи хүндүткелдиг чорааннар. Тоолдарда болгаш салгал дамчып келген чугааларда хөөмей өө кижиниң төлевиниң хемчээкчизи боон чораан. Сураглыг хөөмейжилер, сыгытчылар, кадыраажылар дугайында чугаалар салгал дамчып чоруп турган. Сорукту, Маншакай, Дакпай, Саая оларның 30-50 чылдарда сурагжаан аттарын амгы аныяктар безин билир. Оларның уран чогаадылгаш бистиң биливис алдарлыг хөөмейжилериниң өзүп үнүп келириңе дазыл болган. Хуваштаар-оол Ооржак, Маржымал Ондар, Ак-оол Кара-Сал— оларның салгалы даштыкыже кокланы иргэн. Амгы аныяк хөөмейжилер оларның адын сыкпайн чоруур. Геннадий Чашка, Геннадий Туматка, Контар-оол Ондарга, Валентина Чүлдүмге Европаның болгаш Американың дыка хөй чурттарының концертзалдарына диниттиг адын часкап, «бис»-биле хүлээп ап турган. Оларның аттарыбыле — эртпин мактаптарындан сезинмейн тур мен — Тываның бот-тускайлаг онзагай уран чүүлүнүн, оон культуразының катап эгиттиниң.

Бистиң эртемденнеривиске—хөгжүм, аас чогаал шинчилекчилери Зоя Кыргыс, Монгуш Кенин-Лопсан, Валентина Сузукей ышкаш эртемденнеривиске база четтирдим. Оларның чүткүлүнүн, тураскаадыгаанын ачызында бистиң республикага хөөмей күрүне деткимчезин алган болгаш делегейиин болгаш ХКД-ның дыка хөй чурттарының кичээнгейин хаара туда берген.

«Тыва», «Саян», «Эртинелиг Тыва» ансамбльдериниң чогаадыкчы коллективтеринге, бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериңе бистиң уран чүүлүвүстү республиканың чонунга база оон дашкаар пропагандалап, бараалгадып келгени дээш база өөрүп четтирдивис!

Бистиң хөөмейивистиң шинчилекчилериниң мурнунда улуг ажыл илерел турар. «Хөөмей-92» шуулган хөөмей дугайында бистиң билиглеривисти калбартыр, ол кажан, кажа, канчалдыр тывылганыл, «оон автору» кым болурул деп айтырыгга харыдаар боор деп идеген турар бис. Шуулган хөөмейже кичээнгейни улам хаара тудар, ону делегейге нептередир боор, а ол дээрге тергин эки, чүге дээрге улустарда ниити соонургалдар көвүдээн тудум, бактажырыңа чылдактар улам эвээжээр.

Тыва Республиканың Президентизи, Дээди Соведи, Чазаа силерниң чыыжынарыңар ужур-утказын бедин-биле үнелеп, ону бистиң хөй националдыг республикавысты улустарының чаагай чанчылдарының, сагылгаларының, уран чогаадылгазының катап эглириниң эгези деп санап турар бис. Ол дээрге чонуун мөзүшынар талазы-биле арыгланырыңа, угаан-бодал культуразының өзүлдезиңе, хей-аныяк көдүрериңе дүрт орук-тур, оон ачызы-биле бис экономикавысты экижидип, Россияның хөгжүлделиг дескээрлериниң, делегейиин депшилгелиг чурттарының деңнелиңче көдүрлүп үнер бис.

«Хөөмей—Төп Азия улустарының культуразының онзагай чүүлү» деп делегейиин бирги хөгжүм-шинчилел шуулганының ажыттынганын чарладым.

Симпозиумуун киржикчилериңе үре-түнелдиг ажылдаарын күзедим. Хөөмей бистя болгаш бистин улустарывысты чоокшулаштырызын. Келген кижи бүрүзү Тывадан чүгле хөөмейниң дынакчызы, таалакчызы эвес, а ыны-на хөөмейжи боон чаларын күзедим.

Делегейиин бирги хөгжүм-шинчилел «Хөөмей» симпозиумуна Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайга дүүн ажыттынган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

КАДЫК КАМГАЛАЛЫНЫҢ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЛДАРЛЫГ ЭМЧИЗИ» ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

Кадык камгалалының талазы-биле ачы-хавыяалары дээш «Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Лариса Григорьевна **Глушковага** — республиканың стоматология поликлиниказының эмчи-стоматологу.

Алина Дмитриевна **Жебреговага** — республика эмнелегениниң терапия салбырының өскелекчизи.

Валентина Ивановна **Мареевага** — Улуг-Хемниң төп район эмнелгезиниң эмчи-невропатологу.

Людмила Кыргысовна **Токага** — республика эмнелегениниң эмчи-анестезиолог-реаниматору.

Н. М. КАРПОВАГА «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАДЫК КАМГАЛАЛЫНЫҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ» ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

Кадык камгалалының талазы-биле ачы-хавыяалары дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты республиканың № 2 бо жудулга бажыныңын хөрээженнер консультациязының улуг экүшерказы Нина Артемьевна **Карповага** тыпсыр.

А. С. ДЕМБИРЕЛЬГЕ «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КУЛЬТУРАЗЫНЫҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ» ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

Парлалга органнарынга үре-түнелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты «Шын» солунуун кол редакторунуң орлакчызы Александр Сотпасович **Дембирельге** тыпсыр.

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА ХҮНДҮЛҮГ АТТАРЫ ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

Театр уран чүүлүнүн талазы-биле ачы-хавыяалары дээш «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Дадар Хертекович **Намчылга** — Тыва Республиканың хөгжүм шин театрының артизи.

Куулар Шыырапович **Сапык-оолга** — Тыва Республиканың хөгжүм-шин театрының артизи.

* * *

Культура талазы-биле ачы-хавыяазы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Чөөн-Хемчик районнуң культураның Чадаана район бажыңының директору Маадыр-оол Кечилович **Борбаңдыга** тыпсыр.

Э. Б. ГЕРМАНОВАГА БОЛГАШ М. Ш. ЧОДУЙГА «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЛДАРЛЫГ ЮРИЗИ» ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

Хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум талазы-биле ак сеткилдиг базаа үре-түнелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг юризи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Эмилия Борисовна **Германова**ва — организастыг айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Прокурорунуң улуг дузалакчызы.

Марат Шойдумович **Чодуйга** — Тыва Республиканың Кызыл районунуң прокурору.

М. Ч. ДАКПАЯГА, С. Ш. МОНГУШКА, Х. С. ООРЖАККА, М. О. ОНДАРГА, К. Б. ОНДАРГА, К. К. ХОВАЛЫГГА «ТЫВАНЫҢ УЛУСТУҢ ХӨӨМЕЙЖИЗИ» ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

Ховар уран чүүл сыгыт каргыразны хөгжүдериңе ачы-хавыяалары болгаш бедик күүседикчи кергежили дээш «Тываның улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Максим Чаламович **Дакпайга** — Сут-Хөл районунуң К. Маркс аттыг совхозунуң ажылчыны.

Сундукай Шээлевич **Монгушка** — Чөөн-Хемчик районунуң «Салгал» фольклор клубунда «Хөөмей» бөлүмүнүң удуртукчузу.

Хуваштаар-оол Сүрүн-оолович **Ооржакка** — Кызылдың уран чүүл училищезиниң сыгыт, каргыраз болгаш хомус мергежилиниң талазы-биле башкызы.

Маржымал Очурович **Ондарга** — Сут-Хөл районунуң Бора-Тайга сөөрүмде уругларның «Сарадах» ансамблиниң удуртукчузу.

Контар-оол Борисович **Ондарга** — «Тыва» ансамбльдиң артизи.

Кайгал-оол Ким-оолович **Ховалыгга** — «Тыва» ансамбльдиң артизи.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. ООРЖАК.**

1992 чылдың июнь 15.

МООЛ ӨӨНҮКТЕР

Каш-каш арттарны, хемнерни, калбак, делгем ховуларны эртип чораш, Моол Арат Республиканың Ховд, Увс, Баян-Өлгий аймактарының төлөөлөри, Сарык 20 ажыг кижи дүүн найысылал Кызылга чедип келген. Оларны Өвүр районунуң Хандагайты суурдан республиканың Улусчу чогаадылганы культура төвүнүң бөлүк ажылдакчылары уткуп эккелген. Келген аалчыларның хөй кезии ол аймактарда хөгжүм-шин театрларының артистери болгаш Тывага каш удаа аалдаан эрген Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузунуң улусчуун «Ак-Хем» аас чогаал ансамблинин бот-тывынгыр артистери болуп турар.

Моолдаар сыгыт-хөөмейниң чурту бис дээрзин ажыы-биле чугаалап, харын-даа тывалар бистен өөренип алган деп турганы чалыг эвес. Шаңгаш олар делегей деңгеларга, хөгжүм-шинчилелдиг «Хөөмей» симпозиумунуң ажылынга киржирибиле чедип келгени ол.

Улусчу чогаадылга бажыныга моол өөнүктерге ужуражы бердим. Олардан 9 кижи хөөмейлээр. Бап удур белеткелди эрткен болгаш олар хөөмей сыгытының чурту Моол дээрзин бадыткаар сорулгалыг. Национал идик-хептиг, тусгай хөгжүм херекселдериг.

Моолдуң Ховд аймактан хөөмейжилер Мижид Довчин, Нанжид Сэнгдорж, Увстан Эжээ Тойвгоо, Жугнээ Зундуй, Баян-Өлгүйден Бадар Пагин-Баян-Өлгүйден Бадар Пагинзан, Баларч Жаргалсайхан, Улзак Авирмэл, Даянбуу Энктайван, Напаг Тогтох олар «Хөөмей» симпозиумунуң улуг концертинге киржир болгаш боттарының хөөмей уран чүүлүн даштыкы чурттарның төлөөлөринге бараалгадырлар. Оларның-биле кады журналистер Ховд аймактан Шарав Дашцэрэн, Увстан Хийрэв Батбуян база чедип келген.

Сарыг-оол **КУУЛАР.**

ХӨӨМЕЙЖИ ОНДАР КОМБУ

Чөөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозунга чоокта чаа бир солун байырлал эрткен. Ол дээрге республикага болуп эртип турар «Хөөмей» деп делегей чергелиг симпозиумга тураскаатkан сыгыт-хөөмей күүседикчиларының көрүүлдези-дир. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик кожуунга тергиин хөөмейжи чораан өгбелериң бөгөөзүн, дириг турган болза 100 харлап турар Ондар Комбунуң чаагай адынга сактыышкын база болуп турар.

Эртенгиниң он шакта «Искра» совхозтуң төп стадионунуң шөлүнге чон чыглып эгелей берген. Ону байырланчыг байдалга шимеп, каастап каан. Сценада чалама пөстерни аскылаан, ортузунда Ондар Комбунуң чуруун азып каан. Улуг чуруктуң ийи кыдыында ажыл-бүрү өөнерлиг кожаалары чалап каанны солун. Ол аразында районнуң Культура бажыдында «Челээш» ыры-хөгжүм ансамблиниң бөлүү ойнап эгелээн. Сцена кырында дириг чечектерни салгылаан. Оонмоон чалаткан кижилер, дөрүүл-төрел чон чыглып келген.

Байырлалды хөөмей ырыбиле ажыктан. Америкага сыгыдын бараалгаткаш келген, хөөмейлээр Комбунуң чаңгыс чер-чурттуу Олег Куулар сыгырты бээрге, кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткили ала-чайгаар өөрүшкүте алзыптар. Ол ышкаш Чадаана хоорайдан келген танцычылар «Тыва кыстар дангыналар» деп оюн-самны теве бээрге, байырлал улам шинчи кире бээр.

Ырлаар Маадыр-оол аттыг Культура бажыныңын чанында Дугай аттыг элээди ооллардың сыгыт-хөөмей ансамблиниң күүседелери солун болган. Олег Куулар хоочун сыгытчыларның санында киргип турар болгаш дуржулгазы бедик кижи. Оон ол ансамбльди тургузарынга киргген үлүү улуг. Ынчангаш ол ансамбль мактаттырган. Дараазында Чадаана хоорайдан элээдилериң Салгал аттыг улустук аас чогаал ансамбли ойнаан. Оон удуртукчузу хоочун сыгытчы Монгуш Сундукай. Олар колдуунда хоорайның № 3 школаларының өөреникчилери. Ол ышкаш «Аялга» ансамбли өзүлделиг чоруун көргүскен.

Уран чүүлүн ховар эртинезин — сыгыт-хөөмей талазыбиле мөөрейге чалаттырган сыгытчылар база киришкен. Хоочун сыгытчы, ус-шевер мастер Маржымал Ондар, Эрес-оол Куулар, ады алгып, сурагжый берген ансамбльдер «Тыва», Бай-Тайга районда «Монгулектин сыры» кижи бүрүзүнүң күзенчиг аалчылары, ынак артистери болуп турду. Ол ышкаш сыгытчылардан Геннадий Тумат, Ховалыг Кайгал-оол, Контар-оол Ондар, Олег Куулар, Эрес-оол Куулар, Сундукай Монгуш, Андрей Өпей болгаш оон-даа өскелерни чон үзүктел чок адыш часкаашкыны-биле катап-катап дилеп турдулар.

Жюри кежигүннериниң дарга-зы Доруг-оол Саая сыгытчыларга байыр чедирип түүневишаан, дараазында тускай шаңналдарны тывыскан. Бирги черни алган Геннадий Туматка шаңнал кылдыр тускай каастап каан, челиниде, кудуруунда ленталарны чараштай чавагалай өрүп каан аътты хөгжүм үделгезиниң адаа-биле байырлыг байдалга тутсуп бээрге, ол аъдын мунупкаш, стадионну долгандыр маннатты. Ийги черни өзүп орар сыгытны Алаш Монгуш алгаш, ирт-биле шаңнаткан. Ол Шемин чурттуг. Үшкү черни алган Игорь Шыдар — Чадаана хоорайда «Аялга» — улустун аас-чогаал ансамблинин бот-тывынгыр артизи.

Бо сыгытчылар көрүлдериңе школачы ооллардың хейгубиле хөөмейлеп, сыгыртып турары өөрүүчүг. Ол дээрге тыва улустуң аас чогаалынга, сыгыт-хөөмейге улуг сайзырал, чедишкин-дир.

Зинаида ОНДАР.

Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң ажылдакчызы.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫ-ЛА БЕРЗЕ

Июнь 17-де бистин республиканың Германияның ажылхерекчи кижилериниң бир бөлүү чорааш барган. Олар Тывала чиг эт базазының, оон улетпүрүнүң байдалы-биле танышканнар. Бир эвес кайы-даа талага ажиктыг аргалар тыптып келзе, каттышкан бүдүрүлгелерни ажыларының, экономиктиг дуза чедирилгезиниң, черле ынчаш ниитизи-биле кады ажылдажылганың оруктарын тургузары оларның планнарында кирип турар. Келген хүнүнде-ле олар дораан-на Тыва төпкоолтун бажыныңга бистин республиканың ажылхерекчи кижилери-биле ужуражылганы ыгланнар. Тыва төпкоолтун баштаар черинин даргазы Х. Д. Монгуш аалчыларга бурун тыва чонуун төрээн черинге менди-чаагай келгени дээш байыр чедирип, эки дүгүржулгаларны тургузуп аа. Тыва черге чедишкинниг болурун күзээн.

Бистин республикада дүк, алгы-кеш, ыяш болгаш өскеда үнелиг үүлдер болбаазырадылга үлетпүү багай болганының хараазындан, делегей рынокунда кончуг чиик өртектиг болуп. Тывага бээр ужурлуг улуг орулгаларны эккелбейн турарын билир бис. Ам-чем бүдүрүлгениңе база ханы болбаазырадылга чок. Эттен шынары ындыгда эки эвес колбаса бүдүрүп турар. Шынында эттиг шынары бисте кончуг эки. Чүге дээрге, малывыс чайгаар үнген кайгамчык арыг өттсигенин эм сүүзүнүүн өөтаар болгай. Черле ынчаш Тыва ышкаш кончуг бай орааның үнелеп четпес байлаатары эки ажыглал чок болуп турары таан-даа хараадаттыг.

Ынчангаш артынчы чок сайыраңгай технологиялар-лыг, чаа чогаттынган дериг-херекселдерлиг даштыкы чурттар-биле экономиктиг хаалажылга тудары — Тываның рынокче шилчилгелиг үе-чадазында кончуг улуг ужуруулдалыг дээрзин билдингир. Бөлүктүн составында — Германияда Тываның төлөөлөри—өг-бүле Доротея болгаш Герат Позеф Файгелдер, сайгарлыкчы чорук талазы-биле чөвүлекчи, экономика эксперти Герберт Штерн Кельн, сайгарыкчы ажылдыг Роланд Килов, аан-чоруктар бюрозунуң специализи Виктор Диш немец парлалганың экономика киллизинин редактору дээрги Хуг, бир эмчи. Оны көөрге-ле оларның кайы адырларга сонуургалдыы билдинг бээр. Чижээ, эмчи кижи тулган дээн эки шынарлыг эм өттардан эмнер бүдүрериңе кады чорудуп болурунун аргаларын дилеп келген. Бистин Тыва эм үнүүшкер болгаш аңнеминиң эм үүлдери-биле кончуг байлак. Тываның тоолдуг чараш бойдус булуннары туристээриңе кончуг таарымчалыг болгаш даштыкыларны база сонуургадыры чугаажок.

Германиядан келген бизнесмен аалчыларыысты Тыва төпкоолка кыска ужуражылга соонда бистин ажыл-агыйжы кижилеривис боттарының бүдүрүлге черлериниче алгаш чорупкан. Чүге дээрге, немец бизнесменнер шупту чүвени карак-биле көргени дээре деп чугаалаашнар. Ынчанмайн аан, көрбейн ыда саазын кырынга дугуржулгалар кылып каарга-даа, оон бүдери та кандыг. Бо талазы-биле бистин хараадаттыг дуржулгавыс база бар. Бир талазында, бисте турум эвес байдалдар даштыкыларны алаң безеректен турары билдингир. Өска талазында, бистер боттарывыс төнчүүнге чедиришиптирлиг эвес болуп турарывыс магатчок.

Германиядан келген бөлүк бизнесменнер-биле бо удаада бистин улус черле шору чогумчалыг дыл-демакты үндүрүп ашкаш, үре-түнелдиг кады ажылдажы бээрин күзеп каардан башка.

Надежда ЭРГЕП.

МӨҢГҮН БҮДҮРҮЛГЕЗИ ТУРГУСТУНАР

Эрткен средада Тыва Республиканың Чазаының ээлчеглиг хуралы боон, анаа республика амыдыралының чугула айтырыгларын чугаалажып көрген. Тыва Республиканың девискээринде турар культураның үнелиг чүүлдерин камгалаар демеглеринин, 1992 чылда чонуу ажылбиле хандырарының программазының. Экологиз болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң талазы-биле айтырыгларны, өг-бүленин социал камгалалының чамдык айтырыгларының дугайын аңаа чугаалажып көрген.

Ол ышкаш ук хуралга «Тыва кобальт» комбинаттың бүдүрүлге артынчыларындан мөңгүнү арыглап алырының аргаларының талазы-биле айтырыны база чугаалашкан. Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдызиниге эрткен чылдың апрель эгезинде Хову-Аксында комбинаттың бүдүрүлге артынчыларындан мөңгүнү арыглап, болбаазырадып ап болурунун эртем-техниктиг аргаларын шинчилеп, бо талазы-биле тодаргай санаалгаларны киирип Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели болдунуң тускай докладаалынга дааскан турган.

РЭА-ның СС-тин Тывада комплекстиг кылдызын ол даалганы күүседири-биле Сибирьде өске-даа институттарның эртемденнери-биле кады элээн ажылдарны бо үеде кылып чорутканын Чазак Чөвүлелиниге демеглээн. Эрткен чылын тускай бөлүктү тургускаш, «Тыва кобальт» комбинаттың бүдүрүлге артынчыларын катап ажыглап, болбаазырадырының эртемге үндезилеттинген аргаларын тыварының, ажылдап кылырының талазы-биле эртемшинчилел ажылдарының баштайгы кезээн доосканын ол дыннаткан. Комбинаттың бир дугаар каскан рудаларында болгаш артынчыларында шыгжап, хемген үш карталарда мөңгүнүнүн болгаш алдының бар хемчээлдерин шинчилеп көрген.

Үнелиг металлдарның курлавырларын баш бурунгаар тодаратkан, артынчылардан мөңгүнү арыглап алырының аргаларын пиросталлургиягa чедир ажыглаарын тодарадып көрген. Бир эвес мөңгүн арыглап, болбаазырадырының ол аргалары-биле ажылдаар бүдүрүлгени тургускаш, дериг-херекселдер-биле деңнеп турган-за болза, 966 пробаныг мөңгүн металлын Хову-Аксыга бүдүрүп үнаарын болур. Ынчалза-даа ону чедип алырыңа хөй миллион акша-хөренги херек. Ол ышкаш шинчилел-төлевилел ажылдарын кылып доозарыңа база эвээш эвес чарыгдал негеттинип турар.

Тыва Республиканың Чазаа үстүнде айыттынган шинчилел ажылдарынга үндезилээш, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдызының киирип келген түнелдерни болгаш сумелерни үүлүүр деп көрген. Ол дугайын бодунуң докладаалынга демеглээш, Республиканың Чазаа, моол сонгаар кылып чорудар хемчеглерни тодаратkан. РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдызының өске институттар-биле кады саналдап турар технологиязын улам сайзырадыр сорулга-биле дуржулга-лаборатория херекселиңге технологтуг шинчилелдерни үүгулчүлээр.

Тыва Республиканың Экономика министерствозунга болгаш Сан-хөө министерствозунга мөңгүн бүдүрениниң техника-экономиктиг үндезиниерни ам-даа ханызыбиле ажылдап чорударынга чарыгдаары-биле 1992 чылда 300 мүн рубльди тускайлаарын даараан.

Топча МОНГУШ.

ДЫННАДЫГ

Республикада тургузукчуларының азы киржикчи тургузукчуларының составы өскерилген массалыг информация чепсектери катап бүрүткедириниң документилерин 1992 чылдың июль 1-де чедир киирип келирин Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунуң чанында Парлалганың база массалыг информациянын хостуун камгалаар талазы-биле күүүне инспекциязының Тывада тус чер инспекциязы дыннадып турар.

Катап бүрүткээшкинни кылдыртпаан болгаш эртпээн массалыг информация чепсектерин парлаарын Россия Федерациязының хоойлуулдугунга үндезилээш, соксадыр.

Санажылга агар санының № 141762 МФО 264006 РКЦ

Тыва Республиканың Конституциязы

Төлевилелди чугаалажып тур бис

ЭГЕ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА ЧУГААЛАЖЫР

Профэвилелдерниң Тыва республиказ чөвүлелиниң президиумунуң хуралы болуп эрткен. Анаа Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелиниң дугайын чугаалашкан болгаш профэвилелдер чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң кежигүн организацияларының анаа хамаарышкан саналдарын база сүмелерин киргген. Профчөвүлелдиң эрге-хоойлу айтырыгының талазы-биле кол инспектору М. Ф. Глазырин ол айтырыгга хамаарыштыр чүве чугаалаан. Тыва Республиканың Конституциязына киргген турар үжүрлүг чамдык үүлдер бо төлевилелде кирбейн турар-дыр дээрин ол чугаалаан, чамдык чижектерге доктаваан. Ыламгыя Конституцияның төлевилелинге «Хамааты ниитилел» деп эгеин киирер болгаш анаа профэвилел каттыжыышкынарының эрге-хоойлу статузун тускай эге кылдыр киирерин көөр, чүге дээрге, бо төлевилелде профэвилелдерниң болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының (партияларның, оныктар каттыжыышкынарының фондуларының болгаш оонда өске) статузу, шажын каттыжыышкынарындан аңгыла, мында көргүстүнмээн болуп турар-дыр.

Ол ышкаш Тыва Республиканың хамаатыларының чуртталга бажыңы алыр эргезин төлевилелге киирери чугула, чүге дээрге ол немелде чокка хамаатыларның бир кол эргелериниң бирээзи үреттинер алаар болгай.

Профэвилелдерниң хоойлу саналдаар эргезин база анаа киириштирери чугула. Тываның профэвилелдери чонуң массалыг организациязы болгай, ынчангаш ону хоойлу доктаадык тургузар эргеден чайладырга, шуут шын эвес апаар. Профэвилелдериң Конституция талазы-биле бо эргезин казыры дээрге, профэвилелдерниң эргезинче ажык халдаашкын апаар болгаш ажыл берикчилериниң кара туразында ажылдаашкыннарындан ажылы чонуң камгаланыр эргезин кызыгаанны, демократияны кызыгаарлааны ол болур. Ол ышкаш күш-ажылчы коллективтериниң бүдүүлгелерин эргелеп башкарарына киржир эргезин ол төлевилелде магадылаваан. Ынчангаш ол эргезин тускай эге кылдыр киирерин, ону күш-ажылчы дугайында чүүлүн соонга киирерин профэвилеллер саналдап турар.

Өг-бүле айтырыы — ниитилелдиң сагыш салыр үжүрдүт кол айтырыгларының бирээзи болгай. Тыва Республиканың Президентиниң № 1 Чарлыы безин ол дугайында сагыш салыышкын-биле долдуунгаа. А Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелинде ол дугайында колдуунда-ла чугаалаттынмаан. Россия Федерациязының Конституциязында өг-бүле дугайында тускай эге бар. Ынчангаш Тываның Үндезин Хоойлузунга база бир эге өг-бүле айтырыгына турараскаттынган турары чугула деп профэвилелдер санап турар.

Республиканың Үндезин Хоойлузу кижиниң кол эргелериндеи эгелээн турар болза ынчан чонга чоок болгаш билдингир болур ийик, а бо төлевилел демократтыг, эрге-хоойлу болгаш социал эрге дугайында идеологтуг принциптерден эгелээн таарымча чок.

Профессиовуелдиң президиум хуралынга ол чугула айтырыгның талазы-биле санал-оналдар база эвээш эвес болган. Ылангыя профэвилел организацияларының статузун Конституцияга киирериниң, чурттаар оран-сава айтырыгларының талазы-биле саналдар эвээш эвес. Чуртталга бажыңнарын хуу өнүүге бээриге удур, ол эгени төлевилелдеп ап каалтарын саналдаанкар база бар. Ол ышкаш хамаатыларын эргелерин амдаа улгаттырар дээн саналдарны чамдык санал бергенер киирип, ылангыя республиканың прокурорун бадылаарда, Россияның Чиигине прокурорунуң чөпшээрелиниң ажыы чүл, ол — республиканың эргелерин куду көргеин ол эвес бе деп айтырыглар безин анаа тургузуп турган. Профессиовуелдиң дарзазының оралакчызы Г. И. Насюрюн, рескомнар дарга-лары О. С. Кара-Сал, Д. М.-Д. Оюржак, машина тудушкын заводунда профком даргазы Д. А. Попков болгаш соң-даа өскелер анаа санал бергеннер.

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелиниң дугайында айтырыгны бүгү профэвилел организацияларына июль 10-га чедир чугаалажып көөр болгаш чонуң ол талазы-биле саналдарын кыып, өөренип көргеш, бодунуң бодалдарын республиканың Дээди Советиниң президиум хуралдарынга киириштирлээк.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлаага төвүүн удургукчузу.

ХУУДА БОДАЛДАР

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелиниң бөскаш ол төлевилелдиң дугайында Тыва Республиканың Дээди Советинде 1992 чылдың май 20-да хүлээп алган доктаалын «Шын» солунга бо чылдың июнь 9-та парлаанын бистин республиканың хамаатылары билир. Конституция комиссиязы, ылангыя Тыва Республиканың улус депутаты И. А. Ондар башталаан бөлүк Конституция төлевилелин белеткээр, ажылдап кылыр талазы-биле кедергей чымыштыг болгаш бедик харыысалгалыг ажылды шоолуг узун эвес хуусаа дургузунда кылганын бодум хуумда магадап, демдеглээр болаан мен.

Конституция төлевилели орус дыл кырынга ажылдап кылдынган. Ону орузундан тыва дылче очулдурган, парлаар кылдыр «Шын» солун редакциязынга дамчыштыр берген турган. Редакцияның очулдурукчу болгаш чогаадыкчы коллективи барык үш-ле хүн дургузунда бо улуг хемчээлдиг эн чугула документ орузундан тываванче очулдуруп, редакторлаан соолунде дагын хынап көөру-биле Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунче дедир чорудуп берген. Төлевилелди очулгазынга эвээш эвес эки эдилгелерни киирген соолунде, Тыва Республиканың чаа Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелин солунга парлап, санал-оналдарны немей бергин дээш бүгү чонуң чугаалажып көөрүнге киирген.

Бүгү хоойлуларның үндезини болур Конституция төлевилелинин очулгазын редакция коллективи бедик харыысалгалыг болгаш ак сеткилдиг өзу-биле кыска хуусаада эки боттандырганын кым-даа эскерип көрген боор деп бодаар мен. Ылангыя төлевилелдиң эн нарын сесторлуг, домактарлыг 99 болгаш 101 үүлүлериниң эки очулдурганы илдеп-дир.

Ынчаарга төлевилел эгезинде орус дыл кырынга биижиттинген, ажылдап кылдынган болганда, оон очулгазынче онза кичээгейни угландырары эргежок чугула деп бодаар мен. Ынчангаш төлевилелиниң бодун чугаалажып көөру-биле чергелештир оон очулгазының шынарынче, сес бүрүзүнүң ишин очулдуртуганынче кичээгейни угландырарын, санал-оналын кадарын Тываның бүгү дээш эрттелиг-дерге, литературалырынга, школаларынга, өскелиг чөрдериниң эрге-башкыларынга, журналистерге сүмелээрин эргежок чугула.

Төлевилелдиң очулгазынга, ону редакторлаанынга хамаарыштыр бодумнуң хуудабодаалдарымны илергейлеп, саналымны ам киирип көрейн. Редакция коллективиниң очулгазынга киирген ишин болгаш эки эдилгелер-биле чергелештир соора киирген эдилгелер бар деп бодаар мен. Чижээ, Конституция төлевилелинде 12 эгениң адын орус дылда «Местное самоуправление» деп бижээн. Ол эгени редакция коллективи «Тус чернин бот_башкарылгазы» деп очулдурган. А ону «Тус чернин бот-эргелели» деп өскертир редакторлаан болгаш солунга ынчаар парлаттынган. Бо эдилгени тываванчыдан орузунче дедир очулдурарга — «Местные самоуправа» болу бээр. Ынчаарга 12 эгени тайылбырлаан Конституция төлевилелиниң 85 үүлүү кйи дөзевилелде (вариантыдан) тургустуган. Ук үүл тыва дылга илдеп-не чевен кылдыр мынчаар парлаттынган.

«85 үүл. Тус чернин бот-эргелелиниң органнарының системазы

I вариант: кожуунарга, хоорайларга тус чернин бот-эргелели улус депутаттарының чогуур хуралдарын, сумуларга, арбаннарга тус чер чагыргазының, а ол ышкаш чурттакчы чонуң тус чер бот-эргелелиниң девискээр аайы-биле органнарының, хамаатыларының хуралдарын, чыыштарын болгаш демократияны өске-даа хевирлерин таварыштыр боттавыр.

II вариант: кожуунарга, хоорайларга, сумуларга, арбаннарга тус чер бот-эргелели улус депутаттарының чогуур хуралдарын таварыштыр, а ол ышкаш чурттакчы чонуң бот-эргелелиниң девискээр аайы-биле органнарын, хуралдарын, хамаатыларының хуралдарын, чыыштарын болгаш демократияны өске-даа хевирлерин таварыштыр боттаныр». Ынчангаш бот эргелел азы бот_башкарылга деп сес бот-эргелер деп сес-биле очулгазында соолу берген болгаш соора парлаттынган ышкаш-тыр. Мынчаар чевен болгаш долгай кылдыр очулдурган домактың алыс утпаан дораан билин алыры ыамга-даа берге-ле болгай.

Мен бодаарымга, 12 эгени болгаш анаа хамаарышкан 85 үүлүү мынчаар очулдурза чонга билдингир-даа болгу дег.

«12 ЭГЕ. ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫ

85 үүл. Тус чернин бот-башкарылга органнарының системазы

I дөзевилел: тус чернин бот-башкарылгазы кожуунарга, хоорайларга улус депутаттарының хамаарышкан хуралдарын дамчыштыр, сумуларга, арбаннарга — тус черлер чагыргазын, а ол ышкаш чонуң девискээр аайы-биле бот-башкарылга органнарын, хамаатыларның хуралдарын, чыыштарын болгаш орт демократияны өске-даа хевирлерин дамчыштыр боттаныр.

II дөзевилел: тус чернин бот-башкарылгазы кожуунарга, хоорайларга, сумуларга, арбаннарга улус депутаттарының хамаарышкан хуралдарын дамчыштыр, а ол ышкаш чонуң девискээр аайы-биле бот-башкарылга органнарын, хамаатыларның хуралдарын, чыыштарын болгаш орт демократияны өске-даа хевирлерин дамчыштыр боттаныр».

Конституция төлевилелиниң 12 эгезинин 85 үүлүнүң утказын мөзин билип турарын мынды: 85 үүлүүн бирги дөзевилелин өзугаар чаа Конституция төлевилели бадылаттынар болза, улус депутаттарының суму, арбан хуралдары тургустунмас, а улус депутаттарының Хуралдары чүгле кожуунар, улуг хоорайлар Хуралдары тургустунар, бириээр чугаалаарга, амгы улус депутаттарының суур, көдээ Советтери ышкаш улус депутаттар Хуралдары арбаннарга, сумуларга турбас. А ийги дөзевилел хүлээп алдынар болза, улус депутаттарының кожуунар, хоорайлар, сумулар, арбаннар Хуралдары тургустунар апаар. Ынчаарда чер-чернин бот-башкарылгазының ажыл-керектерин шиитпирлээринге хамаатылар, оларның төлөөлекчилери арбыны-биле киржир болгу дег.

Конституция төлевилелиниң IV бөлүүнүң болгаш анаа хамаарышкан 91 үүлүүн очулгазын база сайгарып көрээли. Ол бөлүктү орус дылда мынчаар бижээн: «IV. ПРАВОСУДИЕ И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫЕ ОРГАНЫ» Очулгазын тыва дылда парлааны: «IV. СУД БОЛГАШ ЭРГЕ-ХООЛУ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ОРГАННАРЫ».

Ынчаарга Россия Федерациязының чаа Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелиниң тыва дылче очулгазын «Шын» солунга 1992 чылдың апрель 3-те болгаш 4-те парлаан болгай. «Правосудие» деп сестүн очулгазы парлаттынган ийи төлевилелдериң кайызында-даа бир дөмей. Ынчалзажок үк сестүн очулгазы Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң дөртү чыыжының эзлчет чок сески сессиязында 1978 чылдың май 31-де хүлээп алдынган Тыва АССР-ниң Конституциязында «Правосудие» деп сестү «Шиидилге эргези» деп очулдурган. Анаа хамаарышкан үүлүү көрүптээли:

«140 үүл. Тыва АССР-ге шиидилге эргезин үүгле суд боттандырар. Тыва Республиканың чаа Конституция төлевилелиниң бо үүлүге дөмей утказыг үүлүүнүң орус дылда бижиттингенин, тываванче очулдурганын көрүптээли:

«Статья 91. Правосудие в Республике Тува» деп орузунда бижиттинген, а тыва дылда очулгазы болгаш парлаттынганы:

«91 үүл. Тыва Республикада суд эрге-чагыргазы». Моон мөрүнүнда хүлээп алдынган болгаш амгы куштүг Конституциялыста «Правосудие» деп сестү «Шиидилге эргези» дээндир, а чаа Конституциялыстың төлевилелинде — «Суд эрге-чагыргазы» деп очулдурган. Кайызы чогум шинээ? деп айтырыгга юристериң тайылбыр бээри күзенчиг-дир.

Правосудие — суд эрге-чагыргазы бе азы шиидилге эргези бе? «Судебная власть» деп ийи сестү «Суд эрге-чагыргазы» деп очулдурганында, солунга парлаанында чазыг чок деп бодаар мен. А «Правоохранительные органы» деп сестерни чоокка чедир-ле «Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар» деп очулдуруп, бижип турган. Чаа Конституция төлевилелиниң 91 үүлүүнүң хамаарыштыр «Эрге-хоойлу камгалалының органнары» деп парлаан, 14-ку эгеня «Хоойлу-дүрүм камгалаар» органнар деп очулдурган. Редакция коллективиниң очулгазын болуп эштер. Дээдн Советке хынамгалыг хатан көргеш, эдилгелерни киирген соолунде безин мыйзыг карышкак үүлдер со эк чугула документиниң тыва дылда очулгазында бар болганы хомуданчыг-дыр.

«Суверенитет» деп дээдн эрге-чагырга дээн делгем утказыг француз сөс төлевилелдиң элээн каш үүлдериниң орус дыл кырында ажыглаттынган, а тыва дылче очулгазын «Шын» солунга 1992 чылдың апрель 3-те болгаш 4-те парлаан болгай. «Правосудие» деп сестүн очулгазы парлаттынган ийи төлевилелдериң кайызында-даа бир дөмей. Ынчалзажок үк сестүн очулгазы Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң дөртү чыыжының эзлчет чок сески сессиязында 1978 чылдың май 31-де хүлээп алдынган Тыва АССР-ниң Конституциязында «Правосудие» деп сестү «Шиидилге эргези» деп очулдурган. Анаа хамаарышкан үүлүү көрүптээли.

«140 үүл. Тыва АССР-ге шиидилге эргезин үүгле суд боттандырар. Тыва Республиканың чаа Конституция төлевилелиниң бо үүлүге дөмей утказыг үүлүүнүң орус дылда бижиттингенин, тываванче очулдурганын көрүптээли:

«Статья 91. Правосудие в Республике Тува» деп орузунда бижиттинген, а тыва дылда очулгазы болгаш парлаттынганы:

«91 үүл. Тыва Республикада суд эрге-чагыргазы». Моон мөрүнүнда хүлээп алдынган болгаш амгы куштүг Конституциялыста «Правосудие» деп сестү «Шиидилге эргези» дээндир, а чаа Конституциялыстың төлевилелинде — «Суд эрге-чагыргазы» деп очулдурган. Кайызы чогум шинээ? деп айтырыгга юристериң тайылбыр бээри күзенчиг-дир.

Правосудие — суд эрге-чагыргазы бе азы шиидилге эргези бе? «Судебная власть» деп ийи сестү «Суд эрге-чагыргазы» деп очулдурганында, солунга парлаанында чазыг чок деп бодаар мен. А «Правоохранительные органы» деп сестерни чоокка чедир-ле «Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар» деп очулдуруп, бижип турган. Чаа Конституция төлевилелиниң 91 үүлүүнүң хамаарыштыр «Эрге-хоойлу камгалалының органнары» деп парлаан, 14-ку эгеня «Хоойлу-дүрүм камгалаар» органнар деп очулдурган. Редакция коллективиниң очулгазын болуп эштер. Дээдн Советке хынамгалыг хатан көргеш, эдилгелерни киирген соолунде безин мыйзыг карышкак үүлдер со эк чугула документиниң тыва дылда очулгазында бар болганы хомуданчыг-дыр.

«Суверенитет» деп дээдн эрге-чагырга дээн делгем утказыг француз сөс төлевилелдиң элээн каш үүлдериниң орус дыл кырында ажыглаттынган, а тыва дылче очулгазы—бот-догуныаашкын. Ынчаарга бот-догуныаашкын дээн кожумактыг тыва сесту [illegible]-зунче дедир ол-ла хүлээп очулдурар болза, самосуществование азы самостоятельное существование кылдыр дыныалыр ышкаш.

Тыва Республиканың Конституция төлевилелиниң 26, 27, 29 үүлүлериде чамдык сестерни очулдурганы дагын хандыр бодап көөру, катап сайгарары чугула деп саналаар мен. Чижээ, «свободы человека» деп домакты моон мөрүнүнда «кижиниң хосталгалары» деп очулдуруп турган. А төлевилелде «кижиниң хосталгашлаан чоруу» кылдыр эткен. Ынчаарга кижиге, оон эргезинге хамаарышкан хосталга азы хостуг чорук үүгле чангыс эвес болгай: сестүн хостуу, үүлүүр азы үүзүвезинин хостуу дээш, оон-даа өске. «Лицо без гражданства» деп домактын очулгазын амдаа тодаргайлап көөру чугула.

Тыва АССР-ниң Конституциязының төлевилели баштай база орус дыл кырынга ажылдап кылдынган. Конституция кажан хүлээп алдынганда, Тываның ынчаарда эн ыныырак очулдурукчуларын, дыл эртемденнерин очултага, ону редакторлаарынга калбаа-биле киириштирген. Ынчангаш оон очулгазы, ону редакторлааны бедик деннелдиг болган деп бодаар мен: кажан Конституция тыва дылга ном кылдыр парлаттынганда ону номчуурга, тываныг эптиг болгаш үүл бүрүүнүң утказы кижиге дораан билинин келир. Тыва Республиканың чаа Конституциязы кажан хүлээп алдынган үеде, ону тыва болгаш орус дылдар кырынга баштай солунларга, а оон соонда — тускай ном кылдыр парлаары чайлаш чок. Бо чугула болгаш бедик харыысалгалыг ажылга дыл эртемденнери, ылангыя юристерни калбаа-биле киириштирери саналдаар болдаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Даарта — Медицина ажылдакчызының хүнү

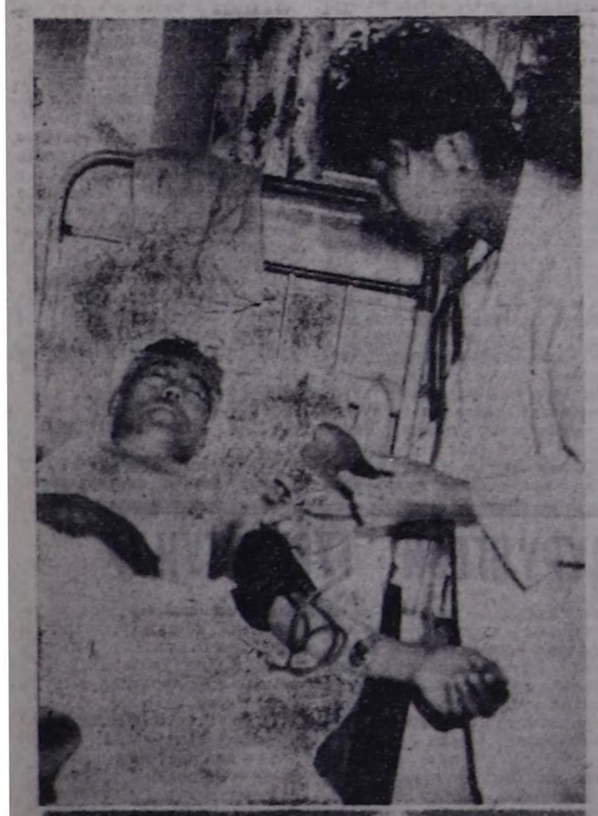

«КАДЫКШЫЛЫҢ БОДУҢ ХОЛУНДА»

Медицина ажылдакчызының профессионал байырлалы хоойлу өзугаар доктаалын тургускандан, ол хүнүү чыл санында июньнуң үшү воскрессиезинде чер-черге демдеглеп эрттирип эгелээнинден бээр элээн чылдар эрткен. Медицина ажылдакчызының ажылы кижилерге амы-буянныг, харысалгалыг. Кижиниң назынында өй-хуусаа, оон кадыкшылыг норуурунда доктаткан чүрүм чок чүве болганда, кижиниң амы-тынызына аймылдыг аарыг-аржык, аймыы-халап дүн, хүн дургузунуң кайы-даа үеинде, карак чивеш аразында боол болур. Амы-тыны кес кырында келген кижиге идегелдиг бирги дузалакчы—эмчи. Ынчангаш эмчи кижиниң ажылының чай-шөлээн чок болу бээринин ужуру ында, оон дүн, хүн чок ижинде. Ынды байдал бир дугаарында, көдээнин медицина ажылдакчыларына амгы берге үеде таварыш турар. Кижи амытанның амы-тынының, кадыкшылының камгалакчылары ак халаттыг, биске эң эргим кижилер—ачылыг эмчилеривистиң байырлалы ынчангаш бүгү кижилериниң база байырлалы.

Бо хүнге таварыштыр Тыва Республиканың казык камгалал министри Б. К. Күдеректен хөй-даа эвес, эвээш-даа эвес—үш-ле айтырыг салган мен. Ол айтырыгларга Борис Кожун-оолович КҮДЕРЕКТИН харыыларын моон адаанда парладывыс

— Казык камгалал министри эрге-дужаалда мырыңай чоокта чаа ажылдап эгелээн болгай силер. «Шынның» номчукчуларының мөрүүдүн силерге байыр чедирип, улуг үүле-херээнерге чедиишкинни күзеңшаан, улус ажыл-агыйының бо чугула адырының сайыралында чаа концепциялар база министерствоның ажыл-херээнин кол угланылышкынарының дугайында каш сөс дыңнаксап тур бис, Борис Кожун-оолович.

— Бистиң чурт экономиказы ышкының чүгле бюджеттен ап турар болгаш делегейдешпак ыңдыг каш-ла чүүлү-ниң бирээзи болгай. Ынчангаш Тываның экономиказы канчаар хөжүүр болдур, министерствоның ажыл-амыдыралының хирес-шаа база оон хамааржыр. Ажыл-агыйының чаа байдалдарында казык камгалалының чаңгыс хай-фоксуу ийи кезектен тургустунар. Биреэзе, бюджеттен (Чурттакчы чонуң социал камгалал чок кезээнге—уруглар, кыргаңнар, инвалидтерге медицина хандырылгазын магадылаан турар) болгаш, ийиде, бюджеттен даш-каар үндезиниердеи (үлетүр будуруулегелериниң акша-хөрениннидей). Мынчап көөрде бис чонга медицина хандырылгазын сайыраңгайжыдар дээш ажыл-херээнниң структуразын чаартып, чонуң кадыкшылын күүнге дедиңнеге чедир камгаларының стратегиязын болгаш политиказын тозарадып турар мыныг бис.

— Борис Кожун-оолович, рынок харылзааларының үеинде хөй-ле байырдап турарын шеглээр дээн болгай. Медицина ажылдакчызының хүнү турза эки бе азы ону байырлаарын соксадып кагза чүү өскерин бээрил, ол байырлал медицинажылдакчыларга эки чүүү берип турарыл?

— Чөнгүт айтыыг-дыр. Хоойлу өзугаар бадылаа тургускан, ону соксадып дугайында амдыызында кым чүүлдээ чугаалаазайн турар болганда, демдеглеп эрттирип-ле турган бис. Ол хүн эмчилер чай чок ажыл-ишкен түр хосталын, дыштанылла алгайлар. Бо хүнүү эрттирерде медицинажылдакчылардың профобластелиниң-биле каттыжып алган, баш удур белеткеним, ол хүнүү эрттирер хемчеглерге ыяк белеткеним алыр улус бис. Шаңнал-мактал-даа ол хүн болур. Ынчангаш ол хүн медицинажылдакчыга эки сактыышкын арттырар боордан башка, сеткил карамчы чүве болдурбайн тур боор деп билир мен.

Байырлал-биле холбаштыр шаңнал-мактаалче бөлүк ажылдакчыларны баш удур идиргеи улус бис. Чылыг сесте, мактаалга төлептиг ажылдакчыларывыс хөй. Мактаа эвдеж кылдыр оларның кажыл адаанда республика өмнелгезинде эмчи сестрасы хоочун ажылдакчы Екатерина Шинитовка Дамба-Хуурак, терапия салбырының эргелекчизи Алина Дмитриевна Жебренова, Улуг-Хем райондан педиатр Валентина Ивановна Мареева, Сут-Хөлде Ишкинниң участок өмнелгезинде эргелекчизи Валентина Удам-Доржуевна Монгуш, Бай-Тайгадан өмнелге-кушажыл экспертизазының талазы-биле райөмнелгениң кол эмчилериниң оралакчызы Бичеоол Салчакович Онгай-оол, Барыын-Хемчиктен Аксы-Бөрлыктың аку-шер-фельдшер пунктузунуң аку-шери Алевтина Доржуевна Иргит, рескомнелгеден онколог Татьяна Ивановна Расенник болгаш оон-даа өске он-оон эмчилерни өөрүшкү-биле алаар, оларның могат чок ажыл-ижинге чоргаарлаары бис.

— Байырлал таварыштыр медицина ажылдакчыларына болгаш Тываның чонуна үүнү күзээр силер, Борис Кожун-оолович?

— Берге үеде хол салдынып болбас, акша-төгерик чедишпес-ле дээш уйдарап, кадыкшылын быжыглаарын уттуп болбас. Эвээш-даа бол, чемин хоолулуг кылдыр белеткеп чиирин, кадык амыдыралдың эн бөдүүн аргаларын ажыглаарын, сагырын күзээр-дир мен. Эртен эрте тура халаап, күш-дамырын сайырадып, сула шимээшкинни кылырындан, маңнаарындан, өг-бүлезин-биле агаарлаарындан эгелээш, кино, концерт, шин көрүп, культурлуг дыштанырындан эгелээш, чунар-бажын, саунага чедир, чайгы үеним чаңгыс хүнүн-даа халас эрттирбейн, аргалыг-ла болза, аржаанган, курорттан, болза-ла демге эштин, эзт-кежин дадыктырар керек. Кадыкшылга төөр бар-дыр, анаа баргаш, кашла акша төлээш, кадыкшылыларга эргежок чугула эки чүүлдерин алыр силер. 150-ден 220 рубль чедир үнелиг чаңгыс шил водка садып ижер орнунда ол хире акша-биле ажыл-төлүпер, өг-бүлеңер-биле селгүүстен, театрлап, дыштанып алынар. Кадыкшылды чүүн-биле-даа садып ап болбас, а ол болуварның холунарда деп сагындырайн. Чогуур сумеден тускай эртемниглерден ап турган, эм оттардан чыып белеткеп алынар, тайгадан, арыглардан каттап, мөгүлеп, тоорукта, витаминниг чемнерлеп белеткеп алыкар. Күш-ажылга ынак болуварлар деп чонумга күзээр-дир мен. А эмчилерге — чедиишкинни, өөрүшкүнү, бижыг кадыкшылды күзедим.

— Эки күзээшкиннериңер, харыыларыңар дээш четтирдивис, Борис Кожун-оолович.

Интервьюну Валентина САТ алган.

УЛУГ ҮҮЛЕЖЕ ШЫМНЫГАР

Республика өмнелгезинде ажылдап турар медицина ажылдакчыларындан дыка хөй эмчилериниң, эмчи сестраларының адынга чылыг сестерни номчукчулар солун дамчыштыр бижип, оларның бүүнүг ижинге бердингенин мактап турар. Ылангыя өмнелгенин урология салбырының ажылдакчыларынга эвээш эвес чылыг сестер соглеттинген. Салбыр эргелекчизи Людмила Ивановна Зудилова ында ажылдап түрар эмчи сестраларынга хамаарыштыр мынчаар чугаалап турар:

«Бистин кыстарывыс ажыл-ижинге кызымак, шупту тергиннер. Ылангыя кезиишкин кылыр черним сестразы Ольга Болдукту болгаш эмчи сестралары Саида Шалыкты, Чечена Доңгакты, Раиса Аракчаанны, Римма Иргитти, Оксана Дувакты оңзалап демдеглээр мен. Аарыг кижилерниң дамырынче дамдыладыр эм таарыштырар сестра Маргарита Балчырны номчукчуларга таныштырып, анаа хамаарыштыр бистин коллективтиң мөрүүндүн чылыг сестерни соглексээр-дир мен» дээш оон допчу намдарын кысказы-биле чугаалап берди.

М. Балчыр 1987 чылда Кызылдың медицина училищезин доосказ, ам Томскиниң медицина институдунда өөренип турар. Улуг аурсалыг шөлээде турүп турар болгаш ында ажылдап, аарыг кижилерге бүүнүг ачы-дузалын көргүспүшаан. Ол институттуң дөртү курузун доосказ, бешкизиче шилчээн. Бо салбырда ол бир чыл хире ажылдап турар.

Теория кырынга өөренип алган билиин практикага ажыглап, кызымак ажылдап турар, өмнелге хөрээнге эвээш эвес дуржулгалыг апаргын кижиниң эмчи сестразы өөрүнге улегери, дузазы улуг. А бодунуң эзлчээнде ол салбырның дуржулгалыг эмчилериндеи хөйну көрүп, билип ап турар.

— Томскиге өөренип турган, ол хоорайның өмнелгелеринге практикалап, маңаа келгеш бо салбырның улуг сестразы Ольга Владимировна Симонцовадан хөйну көрүп, билип ап тур мен. Студент кижиге детпин, мени ажылга үүлүүр алгаш, байлак дуржулгазын менээ дамчыдып берип, өөредип турар эмчилерге, эмчи сестраларынга өөрүп четтирериме илередип чоруур мен—деп, ол чугаалап олурду.

Саналдар болгаш хомудалдар дептеринде Маргарита Борбак-оолованың адынга өмнедип келгеш, кадык-чаагай кылдыр сегип чаңган кижилер чылыг, чымчак сестеонн арттырып, анаа эки күзээшкиннерин хөйну кылган. Ол дээрге М. Б. Балчырның эки ажылынык бир херечизидир. Чижээлээрге, бүүректоринге тывылган даштар ап каарынга нарын кезиишкин эотип, эмчилериин бүүнүг көрүп, сегип чаңган. Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хая чурттуг Чинчиваа Дочгактың арттырып, кажы демдеглели бар. Мергежилинге бердиннен, бичге сеткиллиг кижи деп Маргарита Балчырны үнелээн.

М. Б. Балчыр ийи-ле хире чыл болгаш медицина институдун доозуп алгаш, төрээн Тываванга чедип кээп, улуг үүле-херекче шымныгар.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

● ● ●

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың Ленин кудумчузунда өмнелгениң бирги каалында кардиология салбырында дежурный эмчи Монгуш Доржуевна Белекмаа моолдан келген аарыг кижини шинчип тур; ол салбырның эмчи сестразы Алевтина Николаевна Чадаа.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

● ● ●

ХҮНДҮТКЕЛДИГЛЕР

Дээш-даа, өртүмчү-даа эртемнег эмчилериниң ажылынга дарыысалгалыг улуг деп бодаар мен. Амгы үениң байдалы нарыыдан, бөмеделе-даа келген болза, бистиң коллектививаанстө ажылынга бердинген эк сеткилдиг ажылдап чорудар бистө хөй. Оларга РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи, хөй чылдарда хөрээлеп чоп-биле ажылдап келген хөрээлеңнер эмчизи Зинаида Анай-оолова Куулар хамаржыр.

Зинаида Анай-оолова өзугаар «Алдарлыг» деп адынга арыг-ла дүжүр, өг кижилерге кандыг-даа дузаларны көргүзүп келгени мактанчыг.

Көөр эмчи Борис Тюлюшович Күжүгетти чоп мактаар, билин шымнар, бодунуң мергежилинге бердинген диртип ажылдап чоруур. Дүрген дуза чедирер, аарыг улуска бир аргаарынга чедер эмчилер олар. Бо салбырда Роман Хүлер-оол ажык фельдшер бодунуң хүндүлүүчел сеткилин көргүзүп чоруур.

Бо районда үр чылдарда ажылдап келген Кушкаш Кендермаевна, Иван Лопсанович Самбууларны таныпас кижи чок. Олар боттарының оолашкан-даа, хөй-ниитиниң-даа ажылынга идепхей-лиглер. Өмнелгеде шаңнал-мактаалдыг, хүндүткеллиг-даа.

Районуң улуг педиатры, эм улуг эмчизи, эмнелге талазы-биле оралакчы эмчизи Бидчеймаа Бады-Белековна Достай арга дуржулгалыг эмчи. Ону келер мактаар.

Ынчангаш эмчилер дүнүн таварыштыр коллективиниң кежигүнериниң ажыл-ижинге чедишкиннерин күзедим.

Тамара БААЗЫН.
Самагалдай суур.

Чылыг сестер

Чылыг сестер

Уран чүүлдүң кижилери

ХОВАР ДЭЭННЕРНИҢ БИРЭЭЗИ

Ынчан, 1980 чылдарның өзеги чүве. Бай-Тайганың Көл-Сөөкте монгүн, демир аймаандан онза нарын (ювелир) эдилелдер кылыр ус-дарган шевер кижилер бар деп медээ дыңналы берген. Шыны херек, баштайгы дээрезинде адаа бүзүреваан мен. Шаг-тоотүлеп бээр даш чонар сураглыг силибирлекчилер чурту шевер болгай, оон-биле салчаа турары ол ыйнаан кылдыр бодадым.

Ажылым айы-биле Кызыл-Даггa ол үеде чеде берген, нарын эдилелдер кылыр ус-дарганнар дугайында сонуургай бердим.

— Ийе, бистин Көл-Сөөкте баа бир онзагай мергежилдиг шеверлери тывылган болдур ийин. Амдыызында шыдараргай ажылдарны кылбаан-даа болза, монгүн, демир аймаандан кылган эдилелдерни чон мактап турар— дее даш чонар мастер Көгел Сергей чугаалады.

— Кымнар боор ол? — деп айтырдым.

— Оларны таныыр силер. Сергей Кочаа биле Владимир Салчак-тыр ийин — диди.

Бо ийи аныяк эрни бичиизинден-не таныр мен, оларны чугле даш чонарында мергежээн, хандыкшаан кижилер кылыр саная, чонар-даштан силибирлээн тоолзуг, ураншевер, ханы уткалыг ажылдарын чангыс удаа эвес магадан, көрүп, солуунарга мактап бижип-даа чордум. Езулуг-ла шевер улус.

Ус-дарган болу берген Сергей Кочааның чаа мергежилиг-биле канчаар ажылдап турарын көөрү-биле мастерскаязында бардым. Ажыл кидин түлүк чоруп тур. Тыва тоонуң өөктерин хээлеп, угулзалап кылып олур.

Монгүнден болгаш өске-даа демир аймаандан кылган тыва тоонуң өөктерин, чүген, чулар белдирлерин, оттуучу, дергини, кулак сыргаларын, билзектерин, зөер базыткыыштарын топтап көөрге кандыг ийик, янзы-бүрү хээлерден, чечектерден бүткен болур ышкажыгай. Оны тускай хепке шуткуп кудуп каан кылдыр бодап чораан мен. Херек кылырында ус-дарган хижи-биле ужуражып, оон кылып орарын көргеш, оны шуткуп кутпас чүве-дир дээрзинге бүзүредим. Чангыс борбак өөкту безин кылып алырынга дыка хей үе шак херек чорду. Дарган бодунуң чогаадыкчы өзүу-биле бодап алган хээлин, угулзазын, чечээн өөк кылырынга белеткеп алган демирингe (тускай чүвеге быжыглаан) бичин нарын кескилер-биле кончуг кичээнгейлиг оюп кылыр. Аңаа шевер кижиниң шыдамыккайы, кыску карактары, быжыг холдары, чогаадыкчы чоруу улуг рольду ойнаар деп билдим. Өске онза нарын (ювелир) эдилелдерин баа мынчаар кылырын ус-дарган тайылбырлап олурду.

Шак мындыг ховар, берге, мырынай чидип бар чыдар мергежилди кымдан дөзеп, салган, өөренип алганын Сергейден айтырдым.

— Бисте даш чонар шевер кижилер өскүш эвес, оларның саны моон соңгаар улам көвүдээр. Тыва улустуң бурунгу уран чүүлүне хандыкшылдыглар көвүдээнинге бодум хуумда өөрүп чоруур мен. Өөрүм, ыламгыя Владимир Салчак-биле сумелешкеш, демир аймаандан, хөмден, дүктеп тыва улустуң янзы-бүрү эдилелдерин кылыр мергежилдерни чедип алырын баштай дугуржуп, шиитпирлеп алган бис. Салган кол сорулгавыс чүл дээр болза, тыва улустуң колдуунда уттуйдурган уран чүүлүн катап тургузары, сайзырадыры болуп турар — деп, ол чугаалаан.

Арга-дуржулгазын өөренип алыры-биле демир аймаандан нарын эдилелдерни кылыр ус-дарган кижини баштай дилеп эгелээн улус болду. Бай-Тайганың девискээринден ону тыпкаан. Барын-Хемчиктин Акта Монгүн-дарган деп шоалыг кончуг шевер Шыдыраа Ооржак барын оларга бир таныжы кижи дыннаткаш, аңаа чеде бээрин сүмелээн.

Күзел куштуг дижир болгай, Сергей биле Владимир хереглиг кижизин сураглап чораан, чугула дерек кылып чеде бергеннер. Шыдыраа Хы-йыр-оолович Ооржак оолдарны күзелдин-биле хүлээп алган. Бодунуң монгүнден, демир аймаандан, хөмден тыва улустуң дериг-херекселлерин канчаар кылырының чажыттарын, кандыг материалдар, дериг-херекселлер херенгн чугаалап берип, херек кырында оларны кылырынга өлүүн каш хонук өөреткен. Алызындан уран чүүлүн ол хевириинге сундулуг, оны сонуурган чоруур улус болганы-биле монгүнден, демир аймаандан, хөмден нарын эдилелдерни кылырының баштайгы билиглерин дүрген шингээдип алган. Ынчалдыр дуржулгалыг мастерним ачызында күүзүн күзелин чедип алган.

Сергей баштайгы үеларинде демир аймаандан бөлүүн эдилелдерни кылыс өөренип алган, чоорту нарын ажылдарны кылырынче чедиргээн. Оон ангыла тыва улус шаанда кандыг эдилелдерлиг чораанын, оны чүден кылганын, оларның квазелдаларын, оон утказын хандыр өөренип алырынче кичээнгейни салган. Бир эвес оны эки шингээдип албас болза, моон соңгаар чедишкиниг ажылдаары болдунмас деп чүвени ол билген. Ус-дарган хереңге чаала мергежил турар чылдарында Монгүн-дарган-биле харылзааны доктаамал түүп, үргүлүг айтыртынып, сумелерин ал турган. Ам-даа хоочун-биле харылзаазы үзүлбээн.

Күш-ажылчы сагыш човаашкын, диледшкиннер долдуунган чылдар билдиртпейн ужуугун эрте Сергей. Кызымаккай, ажыл-ишчи, соңуургаачал, чогаадыкчы өзүү-биле ажылдаар Сергей Кочаа республиканың ховар дээн ус-дарганнарының бирээзи болу берген. Оон монгүнден кылган өөктери, кулак сыргалары, билзектери, оттуу, дергини, илчирбелери, янзы-бүрү казасталга дериглегери, сүй-белек көгээржиктери тыва национал утка-шымарны илередкен, чугула херектиг ажылдар болур. Оларны хол-биле тутуп, эки хайгаарап, топтап көрген кижи бүрүү ажышчылыг, каас-коя кылганын көргеш, аңаа хей күштү, билиг-мергежилди үндүргенин, үеин чарыгдаанын эскерип каар. Нарын ажылдар болганы-биле ындыг болур-даа ужурлуг.

Сергей Хомушкуевичниң демир, хөм аймаандан кылган ажылдары 1984 чылдан бээр республиканың, Россияның янзы-бүрү делегелгелериниге киржип эгелээн. Совет Эвилелиге Тываның эки тура-биле каттышканының 40 чылынга турасказаткан чурукчуларының, ус-дарганнарның делегелгелериге оттукту, дергини, сыргаларны, билзектерни, көгээржикти ол салган. Жюри кежигүннери ол ажылдарга эки үнелелди берген. Оон бээр-ле аныяк ус-дарганның ады алгаан, кылган дериг-херекселлериниң шынары улам-на экижия, утказы хаңылап турар. Ынчангаш оон кылган эдилелдерин коллективтер, кижилер күзелдин-биле садып ап, ажылган турар.

Ол ам даш чонар болгаш ус-дарган мергежилдиг мастер болган.

Чонар-даштан дирик амытанларның дүрүүлерин, кижилерним амыдыралын, ажыл-ишин көргүскен утка-шымары ханы эвээш эвес ажылдарны ол кылган. Оон чогаалдары чурттуг, Россияның, республиканың делегелгелериниге чангыс удаа эвес киришкеш, каш удаа мактатканы, шаңнаткаными чугле демдеглеп каар бодадым. Чүге дээрге ол дүтайында солуунуг номчукчулары эки билир. Оон ангыда Көл-Сөөк хүрээзин тударынга, шимелдезин, казасталгазын кылырынга мастер эң идепкейлиг киришкен.

Сергей чугле бодунуң шилип алганы, күзүүн-биле тыва эдилелдерни, казасталга дериглегерни кылып турар эвес, коллективтерни чагыларын күүсеп келген. Моон безин алырга, оон шевер адын билдингир болу берген ышкажыл. Сураглыг «Саян», «Тыва» ансамбльдернин артистериниге эргежок чугула тыва эдилелдерни, казасталга дериглерни оларның күзүн күдеп, чагаан чагыыл бүүгаар эки шыварлыг кылып берген. Оон өске-даа чагыларны кылып турар.

Бо бижээн материалдан алгаш көөрге, Сергей Хомушкуевич узаныр, дарганнаар талазы-биле чүгле бодунуң билинн, мергежилин бедидип алыр дээш сагыш човаа чоруур кижи кылдыр чамдык номчукчулар биле бээр чадавас. Херек кырында ындыг эвес. Тыва улустуң ус-дарганнаар уран чүүлүн баштай бодуу эки шингээдип алгаш, өскелерни өөредир, орта хаара туларын ол шиитповлээн. Сөөлгү үеде ону боттандырының хемчеглерни ап турар. Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурунда шевер кижилер хей, оларның аразында Тываның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнери эвээш эвес. Ону барымдаалааш, мынза Тываның улусчу уран чүүлүнүн төвүн организастап турган. Моон ажыл-ишчылгазын С. Х. Кочаа удуртуп турар. Төптүн сорулгазы болза, тыва улусчу уран чүүлүн ажылы чонның, ыламгыя аныяк-өскеннің ортузунга нептерелдер, сайзырадыры болур. Ол чүл дээрге даштан, мяштан, ангыда, алдындан, монгүнден, демир аймаандан, хөмден, дүктеп тыва улустуң янзы-бүрү эдилелдерин, дериг-херекселлерин, казасталга дериглегерни кылыры-дыр. Оон чижээнге чүгле эверни, чүгенни, чуларны кылырын киирип көрээли. Бир эвес бо дериг-херекселлерни тыва улустуң шаандагы шагда кылып турганы ышкаш кылдыр чазап, дерип, кылыр дээр болза, дыка хей мергежил, билиг херек. Тодаргайлаарга, мяшты чазаарынга, монгүн, демир аймаа-биле узаныр, дарганнаарынга, хөмну, алгы-кешти эттеп, чымчадырынга, дүктү дыдып, эжеринге, олардан эвернин дериглегерни кылырынга болгаш өске-даа үүлдерге өөренир аппаар. Ажыл хей, нарын, берге деп чүве моон безин билдингир. Ынчыг-даа болза, эвер чаазар, дүктеп, хөмден эдилелдер кылып чораанларны, күзелиг кижилерни тыпкаш, оларның ажылын организастап, улустарын өөредип турар. Ында Сүрүн Семдажы, Александр Очур, Алексей Сарыглар, Олег Артаа, Борбак-оол Сарыглар болгаш өскелердээ хаара туттунган. Оларның чамдыктары багай эвес ажылдарны кылып турар.

Тывадар-биле амыдыралчуртталгазы дөмейлешкек өскө девискээрлерде чурттап турар улустарның дүктеп, хөмден, демир аймаандан эдилелдерни канчаар кылганының арга-дуржулгазын өөренип көрүп турар. Алтайларның ус-шеверлериниң ажылчорудулгазы-биле таныжып чораан, эвээн хей ажыктыг, эки үүлдерни оон билип алган.

Республика, район чергелиг хуралдарга Сергей Кочаа олурушкан, саная бергеш, тыва улусчу уран чүүлүн сайзырадырынче, төптүн ажылын эңкижиларге деткимче, дуза көргүзүрүнче дамаарышкан организацияларның удуртуларының кичээнгейни угландырып, моон соңгаар чуну кылырын, оон ажык-дузаын тайылбырлап чоруур. Дорту-биле чугаалаарга, улусчу уран чүүлү нептерелдиниң пропагандизи болуп турар.

Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Сергей Хомушкуевич Кочааның тыва улусчу уран чүүлү сайзырадыр херекке киирип турар ачы-хавыязын безин-биле үнелеп көргеш, аңаа Тыва Республиканың культураазының алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг атты тывыскан. Оон чогаадыкчы болгаш хей-ниитичи ажылчорудулгазының планы болгаш келип үеин улуг, ону өскүүлүр дээш мастер чедишкиниг ажылдап турар. Ылаңгыя алдындан тыва улустуң янзы-бүрү казасталга дериглегерни кылырының дуржулгазы чедип алдынган. Күзел чүткүдүг, тура-сорулгуут ус-дарган ону чедип аппаа шыдаар. Үүлен бүтүп, чоруун чогузуп, Сергей.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХОСТУГ ИНДИР

МАНА-ЛА ДЭЭР

Меңи Татьяна Сайын-Хөө дээр, Бай-Тайга районуң «Мурнавчы» совхозта ажылдап турар мен. Совхозтуң профком даргазынга 1976 чылда бажың дээш билдириишкин берип каан мен. Ол оочурум чедип келген турган чүве, ону профком даргазы Дамдын-оол Хертекович Сүрүн будап тургаш, төрели кижиге берикен. Оон меңи «мана» деп каан.

Ам мен улус бажыңы ачылап орган кижи мен, ону ол улустар алгаш барган, ам олурар бажыңым чок. Кажаа иштинде ажы-төлүм, алган өөм эзэн-биле сымарлаажып олур бис. Ам баа бажың дээш профком даргазынга кирериме, «мана» дээш дүшдаа чок кылаштап турар-ладыр. Ону дарый хемчээн ажырын силерден дилеп, редакция.

Татьяна САЙЫН-ХӨӨ.
Бай-Тайга район.
Шүй суур.

ТЕВЕ БЕЗИН ҮШ ЧЫЛ ЫГЛААР

Бо чылдың № 91 (14815) «Шын» солунда бижикчи Борис Дондук-оолдуң «Сактыышкын хүүн тургусса» деп үүлүгне каттыжар-дыр мен. Ындыг хүн урут-дарытта, аныяк-өскенге кижизидикчи, чымчак сеткилдин болгаш чоргаарадыр салдарлыын мөнгүн-биле арттырар.

Бо чазын бистин Каа-Хем районга Кызылдан ламалар кээп чораан. «Орус улустуң төрелдер хүүн демдеглээр хүүнде, хөөрлер үүмнер» дээн, шын бе ол? Аныктап оон ужурун-даа билбес-тир бис. Бис баа өгбелерлиг, адаелиг-ле өстүүс. Чевег-хөөрде эргим кижилерниске барбайн, оларны сагынмайн баар аргаыс чок. Малдар эвес бис, тере мал безин, болганы өлгенде, ону сактып үш чыл ыглаар, чазын, күзүн өлген черинге албан кээр дижир ийик чоп.

Улуг улустар болза, «Шаанда чок болу берген хөөкүйлериң ногаан бүрүзү, сарыг бүрүзү» деп сактыышкын хүннери турган хээр чорду ийин. Номчукчулар чүү дээр арга?

Руслана ЛООДАЙ.

Ясли-садик ажылчыны.

ДЭЭВИИРИ КЭЭП ДҮЖЕР ЧЫГААН

Бистер аныяк өг-буле бис. Каа-Хем кожуунуң Ильинка суурда чурттап тур бис. СЭКП-ниң XXV съездиэ аттыг совхозка өөм эзэн Саша баштай хойжулап, амгы үеде трактористеп ажылдап турар. Мен бодум Ильинка эмнелгезинде медсестралап ажылдап турар мен. 1988 чылда совхоз мээн ада-немге хей уруглуг дээш бажың бергеш. Дуламларым-биле шупту оон кижи бис.

Бажыңны даштындан көөрге, эки ышкаш сагындырган. Шынында, бир чыл хире чурттап олурувуста, оон дээвиири дигин-биле барып дужер дей Сергеенни эскерип каан, багаалаан четтигикен бис. Ынчалза-даа ол баа өзегге чок хире, бажың иштизи-биле идээн боор турар. Оон төөгүүнү билир улустан дыңналарымга, ук бажың «Совет Тыва»-биле чажыт болду. 40-50 чыл чедип турар ышкажыл.

Бистин угаан-сагыжывысты бо бажыңның дээвиири кажаанга бистин уругларывыс-биле базып алыр чүвезин ирги деп бодап амыраттастаан. Бистер үш уругларлыг бис.

Дирекция черинге-даа, мынза профкомга-даа барып шаг болдуувус, ам өөгел төөгеп олдуу биче чажиндан эгелээш, өзүп дорбуп келгеш, чоп аразынче кирип, «арны аштып, үнү хөнүп, ады-сураа алгып келгенинге» чедир уран-чечен арга-биле көргүскен.

Эгезинде ат дугайын тайылбырлаан авторуун диригтиг кириилде сөзү бо:

Ачан адын «Өске» деп
каан...
каан...
Атта чүү деп? Кым-даа
болгай!
Эки атка
Энгиме дег бедий бербес.
Багай аттан маадыр боору
дүлап валбас.

Оон диригтиг маадырының намдары — өзүлдеп эгелээн. Оны төрээн хемн-биле деннештирип, улусчу дылдың аянхөөнү-биле илерстеп:

Оккур, ыржы Шынлазын
хем
Угба тыртa, Хемчик кирген.
Ортаа-Өдек оолчугажы
Улус тыртa, Кызыл чоктаан.

Көрүкер даан, номчуурга илдик чок, бойдустуң хуулгаазының биле Кижинин амырыралчы шимчээшкинге тудуш, а утказы-даа ханы чонга даазыр, чон салым-чаашинат талантыларны бедиктеңге илип үндүрер, деткиир, хей-ыат кирер! Дыл-домаан көрээлинер: улустуң аян-хөөкү чептуг болгаш чеге ажыглаан.

...Угба тыртa, Хемчик кирген.
...Улус тыртa, Кызыл
чоктаан.

Бо ийи олурулгу чонуң мынзыг кожамны-биле дозеп көрээлинер:

Эрим тыртa хадып орар
Элик аанын аазргеннин.
Эжим тыртa сөглеп орар
Эдрим ыыстын эриг
баарлыын.

Бо хээрге чонуу-дур, а ус-тулгээн Өлчей-оолуу-дур. Езулуг-ла чогаадыкчы дээшкин, деп чүве ол-дур! А бисте чамдык эзэн каш номнарны уңдурүп алган шулуп-чулеринис безин шүүдеп, дерин тогулдур боданмайн-даа, белеин-биле (сее слоотап) одурулларны аянаштырып каарлары бар-ла болгай. Оон ынай, хар-языны ылгаткан тудум эки бижин кел чыткаш, угааны чана бээрн мындыг чүве мөөкпе, суварай бээр чогаалчыларывыс баа бар. А. М. Өлчей-оол «кыраан» тудум бижидин киткен орар эш-тир деп билип чор мен. Ам ол суларавас, чогаадыкчы ажылга кажыраанынга, үнү хөөккеннинге бүүрээр мен.

Өске оглу чон аразынче киргеш, «арны аштып, үнү хөнүп», «дыңгылдайлаан, дембилдейлээн» тыва чонуң мраажызы болу берген, бар-даан четтээн чери чок. Москваның делгем күдүмчуларынга, Моолдуң карак четпес делгемнериниге, Соңгу чүткүн чыккылама соокту тайга, сынныгыга оон хонг, өткүт үнү чаңгыланып, мукмун янзы-бүрү нанна улуг, биче дыңнакчыларывыс, көрүкчулериниң сагыш-сеткилин таалалып, өөрткен. Ол чүгле атсураглыг мраажы эвес, а шин артизм боор, баа ады алгаан. Ынчангаш шулукчу оон ол талантыын чогаалынга көргүзери баа утпаан.

Он-он ангы хуулун тургаш,
Ойнаарын кым саная
чедер — деп
каасы көргүзүп
каан.

Шыныгзыг хемге ойнап өскен оол тыва мр-шоору, Чоон, хостуг делгем үнү-биле «Делегейин хемнг-ле дескимээнин» шулукчу мынчаар түнеп көргүскен:

Чүгле бистин Тыва туржук,
Чүктер санай
«өскелеттээн»—
Чонуун оглу
Чеден харын ажыр баскаш,
Чортаарал боор.
Сергек, чалыы хевээр
артхан!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

ИЮНЬ 22-ДЕН 28-КЕ ЧЕДИР
МОСКВАДАН БОЛГАШ КЫЗЫЛДАН

22 — ПОНЕДЕЛЬНИК. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 «Түнелиг» деп дамчыдылга-биле эгелээр. Оон соонда эртенги гимнастика. 6.55 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 10.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 15.40 шакта «Мөнгеде-19» деп уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы болур. 16.55 шакта мультфильмнер көргүзер. 19.35 шакта «Туманныгда» деп уран-чечен телефильмниң баштайгы көрүүдезин эгелээр. 20.45 шакта «Тамчыныг удунар, чаштар!» деп дамчыдылга. Оон шагы өскерилбес, чүгле улуг-дүнде болбас. 21.00 шакта медээлер-биле таныштырар. 22.30 шакта Делегейниң музыка хүүнүнге тураскаатказан дамчыдылганы сонуургадыр. 00.55 шакта «Ыындыг баа болгулаар...» деп уран-чечен телефильм.

ИЛИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер. 13.45 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмни көрүп болур. 20.00 шакта медээлер дамчыдар. 20.30 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмниң 55-ки сериязы. 21.20 шакта «Камера эрткен үеин шинчилеп тур» деп дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 17.45 шакта медээлер. 17.50 шакта «Хөөмей-92» симпозиумнуң хүн демдеглели. Оон улаштыр уруглар фестивалынан репортаж эгелээр. 18.30 шакта «Тыва черде» деп дамчыдылга. 19.00 шакта Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлуузунуң) төлевилелинге хамаарыштыр дамчыдылга болур.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 20.00 шакта мультфильм болур. 21.00 шакта хирург В. Ушкаловтуң дугайында телеочерк. 21.20 шакта «Өлүрүнге чылдак» деп уран-чечен фильм.

23 — ВТОРНИК. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар баа ыглажыр» деп уран-чечен телефильм көргүзер. Оон соон дарый мультфильм. 10.50 шакта «Туманныгда» деп уран-чечен телефильм. 14.20 шакта «Адам Смитин акша-хереглизи» деп дамчыдылга. 15.20 шакта «Мөнгеде-19» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. Оон улаштыр «Уругларның музыка ыдыы» деп дамчыдылганы көргүзер. 18.25 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 19.15 шакта «Байлар баа ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көөр бис. 20.00 шакта «Тема» деп дамчыдылга. 21.00 шакта медээлер-биле таныштырар. 21.25 шакта «Виржиниң 400 үүлгедин» деп уран-чечен хей сериялыг телефильмниң 1-ги сериязы. ону Франшизаа удурлаан. 01.05 шакта «Мөнгеде-19» деп уран-чечен телефильмниң 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЛИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер. 8.50 шакта «Хостуг» шакта» деп дамчыдылга болур. 10.05 шакта «Делегей рыногунче дулгуур» деп дамчыдылганы сонуургадыр. Оон улаштыр футбол талазы-биле Европа чемпионады. 20.30 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмниң 56-ги сериязы.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.15 шакта медээлер. 18.25 шакта «Хөөмей-92». Хүн демдеглели. 18.30 шакта Тес-Хемниң Шуурмактан репортажы дамчыдар. Оон улаштыр «Экивенер!» деп информастыг программа.

ХҮНДҮТКЕЛДИГ ШЕВЕРЛЕР

Тыва улустуң тараа соктап чиир согааш, балазы, десиизи сөөлгү чылдарда ховартаан. Амгы үеде янзы-бүрү аңчам аймаа эвээжээн, өртекүнези хемчээл чокка улгаткан. Шак мындыг берге үеде тыва кижиге тараа соктап чиири ажыктыг болуп турар.

Бо байдалды өөренип көргеш, Чоон-Хемчик районда Бажың-Алаак кодээ Совели, «Искра» совхозтуң дирекциязы чазаныр шевер кижилер-биле чугаалажып тургаш, чугула дериг-херекселлерни чазап кылгаш, садарын организастарын шиитпирлээн. Суурда Монгүш Оттук-оол ышкаш шевер кижи ховар. Ол чүгле чазаныр эвес, чуруурга кончуг хандыкшылдыг. Ынчангаш даргалар бо мастерни шилип алган.

Оттук-оол Саичаевич болуунда хандыкшылдыг өөредип алган. Олар иштизи-биле чүс ажыг согааш, баланы, 10 ажыг десиини чазап кылгаш, суурнуң чурттакчыларынга саткан. Оон ангыда совхозтуң чаа уругларга садынга бичин чаштарның ойнаар шөлдерин дерин, каастап кылганнар.

Чазанныкчылар согааш, бала, десни болгаш өске-даа дериг-херекселлер кылыр ажылын уламчылавышаан. Чүге дээрге, кылган херекселлериниң шынары эки, ынчангаш ажылчы чонуң хереглели улгадып турар.

Бистің корр.

Чогаалчылар чогаалчылар дугайында

ЭЖИМНИҢ ИЙИ ШҮЛҮҮ

Ат-сураглыг хоочун-даа, ады шоолуг алгываан чаа эгелеп чоруур аныяк-даа янзы-бүрү нацияның шулукчулеринде Ленинни, партияны, Октябрьны алгап-өөрээвээннер барык чок!

А бистің улуг, биче-даа тыва чогаалчыларывыс баа ол темаларны ой-шаанда оюп эрткен, хөөр-биле ырлап, алгап, мактап каапкан. Ам кандыг-даа чаар, үеин байдалынга, ынгтевиниге чагыртkан бурунгаар базымывыс-тыр. Ам-даа ам кандыг үеде келгенивисти, кайкаар бар чылларывысты көрүп чурттап чор бис. Өлүм чок мөңге дижиривис устүнде адаанын темалар болгаш «совет», «социализм», «коммунизм» деп чырык чаагай сөстер-даа ам аастан үштүнүп чаштады. Көрүп тур бис: барык бүгү-ле чүве буураан. Ол «мөңге» темаларга бижиттингилээн хайыраан чүс-чүс эки чогаалдар ам шүүт хөмдүнгеин ол бе? Ындыг болза, карааданчыг-дыр!

Ам дириг чоруур тыва чогаалчылар ол «мөңге» темаларга бижээн эки чогаалдарының «өлгениниге» халактап, хомудап чорлар боор. Ынчалза-даа оларның демир-үжүктерниң баштары ладарбаныга бүүрээр бис. Чүге дээрге амыдырал делгем хериң болгаш, хей-хей талаалыг эрээн-шокар болгай. Ынчангаш оларның демир-үжүктерни «мөңге» темалардан өскелериче ам дорт угланган. Ам харын эскертчимээн темаларны дилеп тып, аңаа таариштыр хевир-турсуут, композиция талазы-биле чаа, онзагай чогаалдарны тургузарын ораалажып турар болгаш ынчыг чогаалдар харын парадладар кестүп каап турар аварган.

Аңаа тамаарыштыр баштаан кылыр чаагыг чижектен көргүзейн. Тывада ады-сураан ужуне берген, артты-сынны ажа берген мээн чогаалчы эжим Монгүш Өлчей-оол шору мазы дөгүл орва-даа, угааны улам чартталып, үнү өтүүт, чидиг, бир онзагай шинчилиг апаан. Ону эскерип, эжимниң чедишкиниге өөрүп, чоргаарланып чор мен. М. Өлчей-оол өске улуг, биче чогаалчы эш-өөрү-биле бир демей Ленинни, партияны, Октябрьны ырлап, мактап, ол талазы-биле хоомай эвес хей шүлүктерни бижээнин номчукчулар билир. Ам ол «мөңге» темалар «хөөржүттүнгенде» эжим бириргээр боданыр ужурга тааарышкан. Ону «Шынның» бир номериниге парлаттынган «Миниишкин» деп шүлүү керечилеп турар.

Үстүү эрге-чагырганы айтыышкын маңан, партиядан эрткен чүве чок деп хейде-ле ураалап, «Ленин, Октябрь делегерезин!» деп лозунгар октап алгыржып чораанывыстыа тунелиинде «бүгүн келгеш, кедер хепке, иже-чиирге мөлдүк-калдыкы» болганывысты шулүктүң автору миниин чугаалап турар. Үстүнде командылаар арга-методка пат шоогүп калган үеенсте «куллар ышкаш, —аксывысты дуй шаап чораш, куруг, хоозун чугаа-биле тоттуруп» чораан, эрге-дужаал хуналгкан «үстүкүлериниң» төөрелиин шоода аарак автор сөглеп турар. Улуг эрге-дужаал эдилээн, «баштынгыларывыс» кулуку кижилериниң чүүс кылырын, күүн кылбазын айтып, командылаарындан эрткен, чүгле угаан ажылдыг кижилерге безин чүүс бижиирин, чүүс бижиисинин айтып бээр турганын сатираалын, күжү-биле мынчаар сойгаалаан:

«Амы-хууда болалдарым
бажын билбес.
Айтыышкындан ангы
сагыш
чүвем турбаан...»

А оон үстүкүлериниң баштары борбанайчы берген соонда, «балык сеги баштан куду чыдыры» дег, партияның бажы мынчаар ирип дүшкен. Оон түмелиинде ам аштангы, түрүгү амыдырал эгелээн, кижилар аразында мессиджижишкиннер, кем-херек үүлгедикшиннери, күштел чазаралаашкын, үдээшкин, оор-сук өөрү күштелгей.

Шүлүкчү шагда хей-ле «үстүкүлерни» мактап, делгередип, ураалап, темип чорбайн, улусчу чаагай чанчылдарны сагып, чүдүг-сүүгдеп салдынмайн, Бурганга-ла тебілеп, сеткил-сагышты буянсүүк-биле арыглап, «эмнеп» ап чорбаанынга хомудап, мминигеш, ам шүүт дедир эглип кээп, дорт шиитпирлээни болза:

О, Бурган!..
Сеңэ, чүдүп чораанын-на
ведилиг-дир.
Сетинл-хөөнүм арыг чорзум.
Силер өршээ!

Бо болза үеиниң тыныжын бир янзы арга-биле шын көргүскен эки шүлүк деп бодум хуумда сеткил ханын хүлээп алдым.

Эжим шүлүкчү М. Өлчей-оолдуң бага бир «Өске оглу» деп шүлүүн «Шындан» болган «Улуг-Хем» альманахтың 77 дугаарындан улуг сонуургал-биле номчудум. Ону ат-сураглыг хоочун артист Николай Өскеевич Өлчей-оолдуң 70 харлаанынга тураскаатkан. Мен болза ону бир эвес ынчан болур чүве болза, шүлүктен бижээн очерк деп үнелээр мен. «Өске оглунуң» композициязы, хевир-тургузуу, ыштыкы-даштыкы ритмаалы-даа чараш, онзагай. Дыл-домаа улустуң, уранчечен. Мында ыыл-ла чүве төрээн чери — бойдус биле кижиниң амыдыралын деннештире аарак хүүнүн харылаалыг ыыдыр бижээнин. Лирика-тургаадыры Өске оглу Өлчей-оолдуу биче чажиндан эгелээш, өзүп дорбуп келгеш, чоп аразынче кирип, «арны аштып, үнү хөнүп, ады-сураа алгып келгенинге» чедир уран-чечен арга-биле көргүскен.

Эгезинде ат дугайын тайылбырлаан авторуун диригтиг кириилде сөзү бо:

Ачан адын «Өске» деп
каан...
каан...
Атта чүү деп? Кым-даа
болгай!
Эки атка
Энгиме дег бедий бербес.
Багай аттан маадыр боору
дүлап валбас.

Оон диригтиг маадырының намдары — өзүлдеп эгелээн. Ону төрээн хемн-биле деннештирип, улусчу дылдың аянхөөнү-биле илерстеп:

Оккур, ыржы Шынлазын
хем
Угба тыртa, Хемчик кирген.
Ортаа-Өдек оолчугажы
Улус тыртa, Кызыл чоктаан.

Көрүкер даан, номчуурга илдик чок, бойдустуң хуулгаазының биле Кижинин амырыралчы шимчээшкинге тудуш, а утказы-даа ханы чонга даазыр, чон салым-чаашинат талантыларны бедиктеңге илип үндүрер, деткиир, хей-ыат кирер! Дыл-домаан көрээлинер: улустуң аян-хөөкү чептуг болгаш чеге ажыглаан.

...Угба тыртa, Хемчик кирген.
...Улус тыртa, Кызыл
чоктаан.

Бо ийи олурулгу чонуң мынзыг кожамны-биле дозеп көрээлинер:

Эрим тыртa хадып орар
Элик аанын аазргеннин.
Эжим тыртa сөглеп орар
Эдрим ыыстын эриг
баарлыын.

Бо хээрге чонуу-дур, а ус-тулгээн Өлчей-оолуу-дур. Езулуг-ла чогаадыкчы дээшкин, деп чүве ол-дур! А бисте чамдык эзэн каш номнарны уңдурүп алган шулуп-чулеринис безин шүүдеп, дерин тогулдур боданмайн-даа, белеин-биле (сее слоотап) одурулларны аянаштырып каарлары бар-ла болгай. Оон ынай, хар-языны ылгаткан тудум эки бижин кел чыткаш, угааны чана бээрн мындыг чүве мөөкпе, суварай бээр чогаалчыларывыс баа бар. А. М. Өлчей-оол «кыраан» тудум бижидин киткен орар эш-тир деп билип чор мен. Ам ол суларавас, чогаадыкчы ажылга кажыраанынга, үнү хөөккеннинге бүүрээр мен.

Өске оглу чон аразынче киргеш, «арны аштып, үнү хөнүп», «дыңгылдайлаан, дембилдейлээн» тыва чонуң мраажызы болу берген, бар-даан четтээн чери чок. Москваның делгем күдүмчуларынга, Моолдуң карак четпес делгемнериниге, Соңгу чүткүн чыккылама соокту тайга, сынныгыга оон хонг, өткүт үнү чаңгыланып, мукмун янзы-бүрү нанна улуг, биче дыңнакчыларывыс, көрүкчулериниң сагыш-сеткилин таалалып, өөрткен. Ол чүгле атсураглыг мраажы эвес, а шин артизм боор, баа ады алгаан. Ынчангаш шулукчу оон ол талантыын чогаалынга көргүзери баа утпаан.

Он-он ангы хуулун тургаш,
Ойнаарын кым саная
чедер — деп
каасы көргүзүп
каан.

Шыныгзыг хемге ойнап өскен оол тыва мр-шоору, Чоон, хостуг делгем үнү-биле «Делегейин хемнг-ле дескимээнин» шулукчу мынчаар түнеп көргүскен:

Чүгле бистің Тыва туржук,
Чүктер санай
«өскелеттээн»—
Чонуун оглу
Чеден харын ажыр баскаш,
Чортаарал боор.
Сергек, чалыы хевээр
артхан!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭРТЕМ БОЛГАШ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИНИҢ ХЕРЕКТЕРИНИҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРУНЕ КОМИТЕДИ

дараазында дээди өөредилге черлериниге киреринин болгаш конкурстуг экзаменнерге киржириниге күзелдиглерни чалап тур:

1. Красноярскиниң инженер-тудуг институту
— хоорай тудуу;
— тудуг кылыгларын болгаш конструкцияларын бүзүрери;
— суг хандырылгазы болгаш агаар бассейнинин камгалалы;
— оруктар болгаш аэродромнар тудуу.
Документилерни июль 24-ке чедир хүлээп алыр. Экзаменнери июль 25-тен 28-ке чедир эрткер.

2. Новосибирскиде харылзааның электротехникиг институту
— автоматтыг электри харылзаазы;
— хей каналдыг электри харылзаазы;
— радио харылзаазы, радио дамчыдылгазы болгаш телевидение;
— харылзааның экономиказы болгаш эргелен башкарылгазы.

3. Томскиниң политехникиг институту
— электрофизика;
— чылыг энергетиказы;
— геология шинчилелдери;
— автоматика болгаш электромеханика;
— автоматика болгаш сапалга техниказы;
— автоматика болгаш электри энергетиказы.

4. Моолдуң өөредилге черлери
— эмчи факультеди;
— технология факультеди.
Документилерни июль 30-ге чедир хүлээп алыр. Экзаменнерни июль 1-ден 8-ке чедир.

**5. Иркутскиниң улус ажыл-аг

САРЫЛКТАРЫМ

Чавыдакталаш, шаап мүнар
сарлыктарым
Саглан дыттыг баалыктан
халчып орлар.
Чаажыктырып оожургаткаш,
саап ижер
Сарлыктарым хоюг сүдүн
сактып ор мен.
Семдер кара сарлыктарым
бугазынын
Семис-шырык, тайга-сын дег,
[illegible] чаа!
Оргу шөл дег, калбак-делгем
оргазы...
Олурарга одбук ышкаш,
хоюг чымчаан.
Чаан дег улуг, чааш шарым
хөкпелдейин
Чада салган чопак дег дүк
шыва алган
Ишчи малым кылын дүгүн
кыргып ваптайн.
Изиргенмейн, серини, дыштыг
хостуг чорзун.
Сүттүг сарлыым сүүрерген
мыйыстары
Шүглүп үнгеш, карбап орар
меге хол дег.
Ханалыг ог быжыг тудуп,
аян киирер
Хараача дег, дээрбек чуруп,
чайнап туру.
Алыг, бөрү араатанар
халдап келзе,
Аялаштын какпалаптар
бүзүреллиг.
Карак чивеш аразында
үзе долгаар—
Камгаланыр чепсээ ол деп
идегээр мен.

Ондар ОХЕМЧИК.

САГЫШ БАГЫ

Өскелешпес — өскен черим.
Өөделевес — сагыш багы.
Азыг черде тамы каскан
Аза чижин манап чыткан.
Карангы дүн көжээ тыртып,
Кара сагыш бижек аныып,
Айыыл-халаан оштап,
хайлаан.
Аныяк кыс сезиг албаан.
Карбаш кынган, алгы
үнгеп,
Кара сагыш ара дүшкен.

Карак оду кызаш дигеп:
Ие боор дээн изиг күзел
Имиреш дээш, өже берген.
Ийи буттуг четкер-черзи
Ийи кижи амы четти.
Акша хавын адыштапкаш,
Ажырымчы дезиптер дээн.
Каш базып четтикпээнде,
Кадыг холдар
кыскаштапкан —
Ханыг бижек чаштай
берген,
Кара сагыш ара дүшкен.

Валерий ШАРАВИЙ

КРОССВОРД

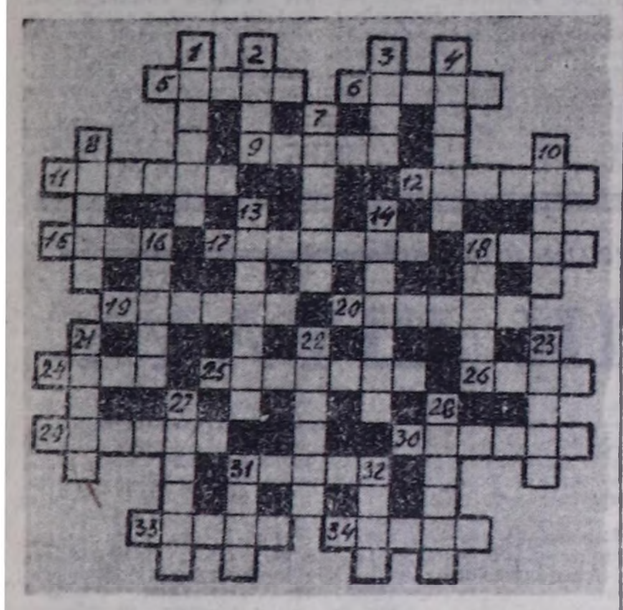

ДООРА ДУРГААР: 5. Чаа-ча, айбычы. 6. Дарган кижинин ажыглаар херексели. 9. Казак шериг эрге. 11. Улуг эвес сава. 12. Хам кижинин эдилели. 15. Хемчиктин биоадыры. 17. Диниинин бир хемири. 18. Тывада район. 19. Алгы эгээринге ажыглаар тускай ыяш. 20. Кидис чадыг. 24. Чер кырынын каракка кестур бедик агаары. 25. Кезек чер девискээри. 26. Карасарыг кештиг өлүк анчыгаш. Тывада чок. 29. А. Немтушкининн кол чогаалынын маадыры. 30. Грузин улустун ыныызы. 31. Аскыр теве. 33. Өвүрде суур. 34. Ак чем.

УЗУН ДУРГААР: 1. Ушлиг металл. 2. Азырал мал. 3. Кешке үнүп келир хаварык хевирлиг кадыг чүүл. 4. Араатан куш. 7. Хүн системазынын бөмбүрээ. 8. Чөөн чүкте күрүне. 10. Кодан мал. 13. Тайга. эзим чер өзү. 14. Н. Гогольдун «Өлүг сүнезиннер» деп чогаалының бир маадыры. 16. Иленкелиге бедигээш, чаза. 18. Өг кезээ. 21. Тывала район төвү. 22. Тускай сава, хымыш. 23. Эрги Тывага улуг эвес дарга. 27. Сураглыг совет ыраажы чораан, поляк кыс. 28. Шажын ажылдакчызы, лама. 31. Р. Киплингиннин «Маугли» деп тоолунун маадыры. 32. Күзүн кыргаан дүк.

ИЮНЬ 12-ДЕ ҮНГЕН КРОССВОРДТУН ХАРЫЫЗЫ

ДООРА ДУРГААР: 1. Кадиспей. 4. Амыдырал. 9. Родин. 10. Губенко. 11. Голгофа. 12. Аскыр. 13. Айматы. 16. Дөргүн. 18. Индиана. 19. Кезилде. 27. Киров. 29. Чалбыш. 30. Карылга. 31. Тогду. 32. Тиллелге. 33. Казылган.

УЗУН ДУРГААР: 1. Конгураа. 2. Индейка. 3. Европа. 6. Мыгуур. 7. Лопатино. 8. Иленкей. 14. «Мачас». 15. Ыраага. 16. Дазыл. 17. Гадяч. 20. Круглаат. 21. Тарылга. 22. Шаидарын. 24. Ширбинд. 26. «Найырал». 27. Кыштаг. 28. Вакула.

ДИРИГЛЕРНИҢ ЫЫЗЫ-БИЛЕ

(Шүлүглел)

Александр ДАРЖАЙ.

1.

Карак чивеш аразында
серенгинин күгүрү дег,
Карангы дээр өрттендир чап,
бир-ле сылдыс түгүре бээр.
Кангай сыннар харлыг бажы
халаш дээзиг агараш дээр.
Харлыг ховаа чүгүрүк аът —
өзүн үзе халып алыр.
Хаалгага каш-ла базым
четпейн чорааш, бир-ле кижи
Харлыккан дег тура дүжүп,
атпаш кыныып, агаар тудуп,
Кадыыр-биле кезе шаапкан
өлен ышкаш, кээп ужар...

2.

Кыска-даа бол, узун-даа бол,
кижи тыны, чүрүттүлгазы
Кызыгаарлыг, өйлүг болур.
Орук-чирии төнген соонда,
Кыштын соогу өзекке кирер
хаарып кээр деп дидиревес.
Кыпкан от дег, чайгы каныын
чалгыныңдан ышкамнавас.
Кызыл-даван ногаан шыкка
шалын сүзүп базып чорбас.
Хырва, харга кыжырадыр
изин үндүр танмалавас.
Кыржан чывар, чалын изиг —
анаа дөмей, ылгалы чок.

3.

Эзер-түгеи дерии бүрүп
оглаа аътка дужар дээштин.
Эртен эрте омак-сергек
кымыы мурнай туруп келбес.
Эзим-арга шырыжындан
сыиннарнын куюмнанчыг,
Эт сөөктү чымырадыр
эткен үнү сорук киирбес.
Энгимелер бедиин тыртып,
изажым таваар эргий ушаан
Эзир куштун чоргаар чаныы
шагдагы дег магадавас.
Эжер өлүк түрү тыртып,
эри хайнып, хей-аът кирбес.

4.

Эжгиске дег кызыл чаактыг
чаражыныг чажыг суйбап,
Эриннерге эстип-хуулуп,
чулду-чүрек чүглеп келир
«Энерелиг эргимим» деп
эрге-чассыг сөстер этпес.
Эриг-чымчак биче сетки,
буян-кежик бүрүм сиигеи
Эргеленг, ынакшылдын
таалалын катап көрбес.
Эрик черде чазскаан калган
аңгыр ышкаш өскүссүрээн
Эргимнинин муңгаралын
чазыктырар харыы-даа чок.

5.

Чаяанындан зиндын кирип,
бүгү болуп бердиниптер,
Чалыы шаандан хавдып кылыр
ажылынче даңгаар эртеп
Шагдагы дег, шала далаш
бажыныңдаа базып үнмес.
Сагыш чазаар, эн-не ховар.

ДОКТААДЫП АЛЫРЫ СОЛУН

Тыва улустун үлегер сөстери болгаш чечен-мерген домактары, а ол ышкаш тыныымктары дээрге муй-муй чылдарның иштинде хей-хей салгалдарның эн-не чечен-мерген талантыгларының чогаадып кааны улустун уран вас чогаалы болур. Ол дугайын моон адаанда үлегер сөстер болгаш тыныымктар херечилеп турар

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Каас, тоолуг чүрттүлга —
Карак кызыл ажылда.
Дамырактар чыылгаш,
хем болур,
Тарамыктар чыылгаш,
күш болур.
Эртиненя черден каазар,
Эртемнерни номдан алыр.
Хуулгаазын ижи дээштин
Шаңнал-мактал, чылыг сөстү
кезээ-менге дыннавайн баар...
Чаякчызы шевер кижи
аныяанда мөчүзе-даа,
Чараш, өндүр уран сиилбив —
анаа мөнге чураскаал боор.

6.

Ала-шокар чүрттүлгага
элдеп-эзип чүзү турбаан:
Ажыл анаа эң шынчы,
идегелдиг болчукчу боон,
Адаарталга, нүгүл-хопка
чаш кылдыр каап бербээн.
Анчыг сөстер, дорамча дээш,
хөрек-чүрек ыстагыже,
Ам ол хөөкүй сагышсыраш,
шугуллаваас, киленнеевес
Амы-тыны үзүлзе-даа,
мага-боду сооза-даа,
Арын-шүүрү үлегер боон,
ады дириг артып калыр...

7.

Эрлик оран, Дываажанче
бажы-биле чораан кижи
Эдилелин, өнчү, малын,
кады алгаш чоруй барбас.
Эрээн-шокар чечектерин,
четчип быштаан тарааларны,
Эзим-арга, шынаа-хемни
көжүре бээр харыы-даа чок...
Эртенги даан солангызы,
алдын хүнүүн хереллери
Эриг чырыын анаа эвес
диригларге саарып өргүүр.
Элдеп чараш чеҳээш кожаа
черин-дээрин күржап ойнаар...
Хөөкүй кижи өскен черим
сөөлгү катап көрзүмзе дээр,
Хөөкүй кижи чаглыг эттен
сагыш хандыр чизимзе дээр.

8.

Хөөкүй кижи төрээн хемим
суунга эштип алзымза дээр,
Хөөкүй кижи ажы-төлүм
бажын чыттап алзымза дээр...
Хөөнүн билчиир кадайынга
чагыын берин четтиклейн,
Хөрек-чүрээ хомудалдаа
ыстап-саргып артып калыр...
Хөөкүйнүн аарышкызы
ажыг чаш боон хуула бээр.

9.

Ие-черге куспактадын,
эживести орнукшуткаш,
Ишкиринги, халак-тилек,
ыывыс төп качыгдаар бис.
Сактырымга, бистер эвес,
чарлып турар эживес эр
Чаагын куду мөнгүн чаштар
чаржып агып турган ышкаш.
Ында черле ужур бар ийин,
өлгеш кижи сүнезинин
«Ынак чонум, силеримдеи
кезээ мөнге чарылдым!» деп
Дириглерниң чажы-биле
ыглап-сыктап турары ол-дур...

Чаштанчыдан өрт үнер,
Чаашкылдан үер үнер.
Кижи өөделээр,
Кинчя үстүр,
Чараазын чылгаш, ыт
тотпас.
Яла алгаш, ноян пөкпес
Ядыны бай кээргевес,
Байны ядыы кээргевес.
Тоткан кижээ
Тоглу кудуруу кадыг.
Хаяшкылар ыыа
Хая-даштан артык.
Эки кижээ эш хөй,
Эки аътка ээ хөй.
Экиде эдержир,
Бакта кагжыр.
Холу шимчээр —хырыы
тодар,
Хоозун чугаа—ун бадар.
Хоюган аттын караа
көскү,
Кортук кижинин кулаа
дыыжы.

Виктор Кара-Салдың «ЕНИСЕЙНИҢ ЭРИИНДЕ» деп фотоэтюду.

БҮЗҮРЭЭРИ БЕРГЕ ТУРГАН

РАК ААРЫГЛАРЫН ЭМНЭЭР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАА АРГА ДЕЛЕГЕЙНИҢ ЭҢ УЛУГ ЭРТЕМДЕННЕРИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИН ХААРА ТУДУП ТУРАР

1992 чылдың июнь 6-да «Труд» солунда «Эгиттинген 289 амы-тын» деп чүүл парлаттынган. Оон соонда редакцияже телефоннар долгаары, телеграммалар, телетайпограммалар келири, кижилернин шүүжү шуут үзүлбестээн. Чүү болганы ол? Улустун кичээнгейин ынчалдыр хаара тудуптар чүү кончуг солун чүвеник ук чүүлде биженттингеин ол? Утказын доңчузу-биле баш үдүр сагындырыптаалы: чүл дизе, делегейде эн-не коргунчуг болгаш эмнеттинмес аарыгларның биреэзи болур ракты эмнээрининг чаа аргаларын дилеп тывар талазы-биле кайгамчыктыг чедишкиннерни Россияның эртемденнериниң чедип алгапының дугайын ол чүүлде бижээн. Рактан аараан (оларның аразында кордаа чок дээн кижилер база бар) 289 кижи ол арга-биле эмнединшкиннин курузун эрткен соонда оларны база катап быжырымчалыг хынап көөрге, оларның организминден рак аарыының бичии-даа демдектери тывылбаан. Кайгамчык-ла түүнел! Ук чаа арганы «ферромагниттиг гипертермия» дээр.

Ол арганы улам ынай шинчилээринге болгаш нептереткиннерге хамыктын мурпуунда күрүнешин талазындан улуг деткимче база акша-хөрөнгө херек болбайн аан.

Ала-чүрттүн күрүне төрениинин барык күрүглаанын барымдаалап көргеш, редакция мындыг эгелээшкинни үндүрген: рак аарыгларын эмнээрининг дээштиг чаа аргалын веткинр талазы-биле делегейнин хөй-ниити фондузун тургузар.

Редакцияның эгелээшкини калбак деткимчеин алган.

ХҮЛБҮС

1. ТӨТЧЕГЛЕВЕС

Кууларның бригадазы күзүн диниинээри-биле аттанып үнгеш. Сайлыг-Хем аксында эрги чадырыпта чаа-ла дүжүрүп алган мындыг. Анчылар аттарының эзерлерин сойтулааш, оттаазын дээш, өртөгилеп кааш, чамдыктары олаан аайлап, өскелери ыяш чыын, үшкүлери суглап, беш кижиниң түс бүрүзү кылыр ажылын бүдүре берген. Уваткан чок болганда-ла анчылар ажылын аайлап каапкаш, арай хосталып, чоорту чугаасоотче кирипкеннер.

Улустун улуу, Чер-Өглээн деп шолалыг, чеден харның артын шагда-ла ажыр баскан, ол хирезинде-ле бажында чаңгыс-даа дүк агарбаан, азыяанда ышкаш, ыылан кара хевээр, адак-бышкаанын чиигн ам-даа аажок Санчыт ашак чугааны эгелээн.

— Шаанда, диниинеп чоруурда, анчылар кодында хоюндан шилип тургаш, кончуг иртти дегерил алыр чүве болгай. Ам дээрге бөтта мал чок кижи хөйнүн хөрөнгөлиге көрүүр апарган-дыр ийин, оолдар. Мен диниинеп чоруурда, хүнезин кылыр эт сураглап, ажылчын кооперацияга баарымга, шуут-ла арган кыртан хуна эдин азып кааш тур. Ам канчаар боор, куруг чоруур эвес дээш, ол сазыг хуна эдин садып алдым ышкажыл. Кадыы-ла кончуг, ур хайындырбааже, дяш дыныр ужур чок боор.

— Мээн аалымда азыраан малым бар эвес — деп, бригаданын тулган дээн анчызы Алдын-оол чугаага киришкен.

— Диниеп үүнүп келгеш, тайгадан хүлбүс адын алыр дээш, «Хемчик» анныр ажылагый черинден чөпшээрел бижик айтырарымга, чаңгыс эликтеп адар лицензия берди. Өртээ-ле кончуг чүве-дир, мырыгай беш үүс рубль дивес силер бе!

— Чаңгыс эликтин өртээ ол хире улуг боор чүве-дир аа, оолдар? —деп, Чер-Өглээн кайгаан хевирлиг айтырган.

— Харыы, беш үүс акша төледи, ашак! — деп, анчызы база катап бадыткаан.

— Ана аттыг өртектиг хүлбүс-тур але, оолдар! — деп, ашак арай-ла бүзүреваан, шынзыкпаан аяныг чугаалаан.

Мээн арган кырган хунам эдиндеп артык-тыр. Мен моны дөрт үүс-биле алдым ийин.

— Ол хире хөй акша төлээн болганда, адар адарда чок дээн улуг, сын-хүлбүстен адын алгай аан, оолдар— деп, чугааны дыннап орган Яндаш-оол доозазындан каккаш кирипкен. Даарта өртен шыырак боолуг үш эр үш катче салчып үнер, ол-ла, Алдын-оол Сайлыгнын Улут-Каатче, Бокаарак Оруктуг-Кара-Сугнуп Байза-Шашкынче, а мен Тарбазаннынгны Башкы-Каатыынче чоруптардыр. Ол черлерден ыыал-ла бирээзин көргей бис.

Оны дыннап олурган Чер-Өглээн ашак шыңгыы аяныг чугаалаан:

— Ээй, оолдар! Ынча диведер. Хары угда шуптунар элик аннап үнүптер болзунарза, халаа болганы ол! Аныяк улус бээр аз денер, а ашак кижи мен таптыг чугаалап берейн. Үш кижи — үш катче аннап үнгеш, хары угда үш элик адын кагза, оон бүрүүзүн кым хүлээрил?! Оны бодап олур силер бе? Ол дээрге бүзүлүг төтчеглекчи чорук ышкажыл! Чо-ок, кужүрлериң, силернин оонар-биле мен чөпшээрешпес мен! Ынчаар төтчеглекчи чорук кылып болбас! Тайга-тандының ан-меня ховартаа турар апарган-дыр, оон ангыда, корум-чурум бэзг шыңгыыраан, долгандыр турар бойдусту камгалаарының, оон байлаан хумагалыг ажыглаарының айтырыы биргге сеткеннин апарган болгай. Оны угаадылап бодаваже, хоюмок. Чаңгыс чөпшээреллиг улус чаңгыстан хөй элик адын болбас.

— Таанда, хөлүн эрттир шыңгыырай бээр силер ийин, Чер-Өглээн Мунзукович! — дей, амга чедир чугаага киришпейн олурган Бокаржык сайгай-сыдай, анчыларның чугаазын улам-на хөрлээлеткен. Чүү дижир ийик мон, ашак? Чеже-даа анны адын алырга. Сайлыг сыны сөглээр эвес дижир ышкажыгай. Көрүп турар кижи бар эвес, ийи-даа элик адыпса каанчап баар деп? Оон таңды ядарай бээр эвес.

— Окта болбаан эрлердир силер! — деп, Чер-Өглээн Мунзуковия дам-на шижыккан. Ынчаар болзукарза, силерниң аныаарыларны шуут анчыга тускай шаннал доктаадып тургузар херек.

— Ой, эжен, ол харын кончуг солун болган-дыр эвеспе— деп, Яндаш-оол алгыра берген. Ол шаннал чүү болур иоги, ону дыннап көөр-дүр. Чылбай сугда байлан-на бар. Чылбаадайда чаа-на бар дижир чүве болгай. Ам Чер-Өглээн ашакка сөстен берилтер-дир, анчылар.

— Хүлбүс аткан кижини чүнүн-биле шаңнаарын бодунар билиңер, а силерниң аныаар эвлүүлерни мен мөөрей тырттырган, тылкай мен аан— дээш, Чер-Өглээн ашак үш кезек кылдыр саазын үзе соп алгаш, аная 1, 2, 3 деп санар бижээш, борбактай дүре туткулап алган. Ынчаарга ам баштай шанналарны тоолажы бээр эвеспе.

Баштай-ла Яндаш-оол дугаар тырткан. Оон алган саазынында «3» деп сан бар болган.

— Мен-даа улуг ужа чиир аас-кежик чок кижи-дир мен, оолдар — дээш, ол чылбарты каттырган. — Баштай анаан ийи кижи адын алтар-ла ыйнаан.

Оон Алдын-оол тырткан. Оон дугаары «1» болган.

— Бодунуң хүлбүүн боду адын алыр дээн кижи-дир але, Чер-Өглээн Мунзукович— деп. Яндаш-оол адаарган аяныг чугаалаан. — Бо хире тулган анчы кижи чаңгыс эртен баргаш-ла, эккээр деп билиңер. Хайыраан кончуг ужа, биске чоогларгайн баары ол-дур аа, Бокаржык.

Оозу кезек ыыт чок олура, хүлүмүүрүй аарак чугаалаан:

— Сөөлгү тевенин чүүгү аар дижир болгай. Келзе-келзе, сен-даа адак сөөлүнде аннап чорупкаш, тулган хүлбүстү үтбааже чүүктеп кээрин магатчок оо, Яндаш.

— Ам кайыгарның кажар, оптуг аннаарыкдан хамааржыр апаар — деп, Чер-Өглээн ашак сөөлүнде түнгээн. Барган-на кижи ада тыртып алыр, баглап каан дег турар, ындыг белен ан кайда боор, оолдар. Элчип-селчип турган, хүлбүс дилеп, чылчыннер үзе кылаштаар апаар улус-ту силер. Амыр эвес деп билиңер. Ан ховарталаан шаг болдур ийин бо. Оон кадында, диниичилер база хойзуп, шоокпурүп каапкан болдур ийин.

Даартазында ат-сураглыг анчы Алдын-оол Сайлыгның Улут-Каатын сыгыр дан бажында барып хараан, элик аймактыг чүвеге таварышпаан. Сыын, мыйгактар, хаваннар мун-не көлүлүлээн. Оларга хол дээр эвес, хоржокла болгай.

Оон соонда ийи дугаар оочурлуг Бокаржык Оруктуг-Кара Сугнуп Байза-Шашкан дээр бедик сувурун барып хараа аннаан. Анаа база-ла ан аайлаңнайн баргаан. Арга кыдыынга турган эликтер анчының чидын алгаш, аттырбайн, маңнажып чоруй барганнар.

Ам адак сөөлүнде шоолугдаа анчы эвес, диниеп дээрден башка, ан-мен-даа адып чорбаан Кууларны Яндаш-оолдун үлүү арткан мындыг.

Анчылар диниеп эгелээнден бээр неделя чоокшулаар дей берген. Ол чылын диниң, «дужүткүр» болган. Шыырак адар кижилер хүнде үжен чедиптер, а адак дээнгери безин ондан кудулаттайн турган. Кежээ беш анчы келгеш, аткан диниин олаага төөрге, аңа кок деп адаар. От чырыынга ону сояр дээш, диниичилер дүн ортузу чедир олурулаар таваылгалар бар.

Бир-ле кежээ анчылар диниң союп, ажаанызыран олурда, Чер-Өглээн ашак паштта маргырадыр хайныы турган быдаанны былган, эдиин ацтарбышаан, хөөрээн:

(Уланчыдыг).

Рассказ

КИНО

ИЮНЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Лучшие из лучших» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 17.20, 19.20 (узаткан)
Видеозал: «Махо-человек-кулак» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Сати» (2 сериялыг) 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

ИЮНЬ 21-де

«НАЙЫРАЛ»: «Лучшие из лучших» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 17.20, 19.20 (узаткан)
Видеозал: «Махо-человек-кулак» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Сати» (2 сериялыг) 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

ИЮНЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Король шуток» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00.
Видеозал: «Демоны-2» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Полицейская собака» 14.00, 16.10, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сопбаан» № 3633056

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Дээди Соведи болгаш Чазал, «Шын» солунунуң редакция коллективи. Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң орлакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң орлакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-96; кол редакторнуң орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР
улус депутаттарының Советтери, политикалыг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улеттер — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өчүүлга — 3-34-39; — 3-34-93; чаган — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканын Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 116.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 118 (14842) 1992 чылдың июнь 23, вторник Солунга ат салган шагы 21.00. Чагыдар ортаа 10 коп. Салар ортаа 1 рубль.

ПРЕЗИДЕНТИГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак районнар чагыргаларының даргалары-биле эртиг пятница хүнүнде ужурашканын Тыва Республиканың Президентизиниң парлаага албаны дыннаткан. Бистиң республиканың министерстволарының, ведомстволарының, каттыжыышкынларының болгаш банкыларының удуртукчулары ужуражыышкынга кирген.

Бирги эскертиг шинчилеериг эргежок чугула айтырыгларны Президент айыткан болгаш ук айтырыгларны районнар чагыргаларының даргалары чер-черге шинчилеер талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырып маган турар. Хамыктың мурнунда күүсеткен эрге-чагырга органнарының реформазының дугайында. Амды үеним экономиктиг, социал байдалының кедергей чидиг хевирдиг чер-чер эрге-чагыргаларының структураларын тургузарын дүрген доозарын негеп турар. Ындыг турбуже, бо чугула болгаш харысалгалыг ажыл хөй районнарда хожудаан болгаш чамдык черлерде сонгулда кампаниязы хевирдиг болдуурарын ораладжып турар.

Чер реформазының айтырыы районнар чагыргаларының онза кичээнгейинин төнүп гурар ужурааг. Черге ойнуг айтырыгларын адаптаан ёзугу-биле хөөн корук чер реформазынга мосндаатыг болуп келген.

Экономиктиг айтырыгларны ужуражыышкын үеэзинде чугаалажын көрүп турда, бодүүн эвес, нарын чүүл болган. Бюджеттиг орулга кезээ бергедээшкининг тургустунып турар. Хамыктың мурнунда үндүрүг политиказы кошкан болуп, үндүрүг албаны сула ажылдап келгенинин уржуунда байдал нарын болуп турар. Банкылар удуртукчуларының дыннаткаанын ёзугаар алырга, амды үеде улус ажыл-агыйы чээли эгидер 1,5 миллиард хире рубль ерелиг. Ынчаарга бар ажыгның чедишлеп сеолгу үеде эн чидиг айтырыг болу берген. Демдеглеттинген нарын айтырыгларны шинчилеериге угланган тодаргай сүмелер ужуражыышкынга хүлээн алган.

Районнар чагыргаларының даргаларынга томуйлаткан эштерин кижи бүрүзүнүң бедик харысалгалыг Ш. Д. Ооржак онзалап демдеглээн болгаш районнарда, хоорайларда бүгү эрге-чагырганы оларга дамчыдын бээри реформаның алыс сорулгазы болур деп айыткан.

МАЛЧЫННАРНЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Республиканың янзы-бүрү булуннарындан келген аттыг малчыннар Тыва Республиканың Президентизиден болгаш Чаазаандан негелделер кылыры-биле эрткен субботада, июнь 20-де, Кызылдың Төп шөлүүге чыылган. Олар малчыннарның социал кампаланың эжижиринче угланган негелделерни кылган. Малчыннарны ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дугайында эвээш эвес доктаалдарны, шиитпирлерни Чазак хүлээп алган. Ындыг-даа болза, олар күүсеттинмейн келгениинден малчыннарның амыдыралы багай, алыр шалыны эвээш, ажыл-ижи эки-живээн болуп турар. Малчыннарның амыдырал-чурттаганын эжижиринче, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган негелделерни Тыва Республиканың Президентизинге бижиккел-биле киргген.

Оон соонда олар наймысалдың «Мөнгүлек» гостиницазының чанынга барганнар. Профэвиледелерниң республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулларга мындыг утказыг негелделерни киргген. «Мөнгүлек» деп турисчи комплекс маңгысталчак, малчыкчу улустуң холунче кирер дей берген. Оны болдурбазы-биле «Мөнгүлекте» Тыванын сарыг-шажын шиитпелинге, Тыванын ачыыктар чогаалынын төвүнге керээ ёзугаар дамчыдарын, малчылар чурттаар кезээн республиканың малчыннарының бажыны кылырын санаалдаанар.

Малчыннарның Кызылга келгеш, кылган негелделериниң кол утказы мындыг. Оларны Президентиге, профобөвүлелдиң даргазынга дамчыдын берген.

(Бистин корр.).

Россияның Чазааның доктаалы

«Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге удур хоойлуга чөрүшкек хеделиишкиннерни соксадыр талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды Россия Федерациязының чазаа хүлээп алган.

Россияның Чепсектиг Күштерниң каттыжыышкынарынга, кезектеринге, салдарларынга удур өскээтен хеделиишкиннер сөөлгү үеде нептерээнин доктаалда демдеглээн. Оларга удур халдаашкынар, боолаашкынар, чепсекти хуваап алыры, шериг техниказын болгаш шериг эт-хөренгизин оорлаары, шериглерни түүп алыры улам-на калбарган. Шериг албанныларының болгаш оларның өг-бүлелериниң аразында өлүм-чидим безин бар болу берген. Хоойлуга чөрүшкек ол хеделиишкиннер болза делегей эргезинин ноома-нижектерни үреэни болуп турар.

Россиянын камгаланыр аргазын хандырар, шериг албаныгларының болгаш оларның өг-бүле өскежүннериниң амы-тынын, кадыкшылын камгаалаар сорулга-биле кажан шериг кезектеринге, Россияның Чепсектиг Күштериниң шериг албаннытларынга, оларның өг-бүле өскежүннеринге, шериг объектилериге удур халдаашкын болган таварылгада бот-камгаланыр эргени хандырар чүрүм ёзугаар өскээтен халдаашкынарны ойтур шаварының хемчеглерин, халдакчыларга удур от ажыдарынга чедир, алыр дугайында Россияның Чепсектиг Күштериниң каттыжыышкынарының, кезектериниң, салбырларының командирлеринге дужаал берген.

КАДЫ КЫЛГАН МЕДЕГЛЕЛ

«Соок дайынның» чылдарында ССРЭ биле АКШ бот-боттарының албан ёзузунуң төлээлекчилеринге чеде берген чурттун девискээриге ажыл-албанын күүседиринге болгаш ол-бо чоруурунга хамаарыштыр хөй янзы моондактаашкынларны тургускан турган. Россия биле Каттышкан Штаттар эштежилгенин болгаш кады ажылдажылганын чаа үе-чадазынче киргениниң хемчээли-биле ол эргиг шаптараазынар таарымга чок артык үүлдер апар чыдар. Бистиң чурттарывыстың аразында чаа, улам ажык харылзаалардың аян-шинчизинге олар ам шуут дүүшпес апарын, кандыг-даа ужур-утказын өскүн болгаш бистиң өскүн болгаш консул черлеристиң дээштиг ажылдаарынга шаптыктап турар.

Ол эргиг мооядактаашкынарның дыка хөйүн ап октаар база ийи талалыг кады ажылдажылгага аргаларны калбартыр дугайында дутуржулганы Вашингтонга чедип алдывыс. Чижээ, дараазында үүлдерни шиитпирледивис:

— «Хаалыг районнарны» соксадыр болгаш албан хуунын кижилериниң ол-бо чоруурунга чурумну ажылдап кылырынга үнелеп кылдыр «хуулаг черниң хостуунун» концепциязынче шинчилирин дутурештивис.

— Россия Сиэтлге консул черин ажыдар. АКШ Владивостокка консул черин ажыдар. Чоокку келир үеде чаа консул черлерин, чижээ, Екатеринбургка болгаш Чикагога боор чадавас, ажыдарын дугуруштувус.

— Бистиң ийи чурттарывыстың өскүн болгаш консул черлеринге албан хуунда ажылдап турарларының саны кызыгаарлаарын соксаар.

Бо бүгү базымнар каттышкан бистиң дипломаттыг практикавысты делегей нормаларынга дүүштүрер болгаш россия-америк харылзааларны эжижиринин талазы-биле боттуг база дээштиг кады ажылдаарынга эки үндезинни тургузар.

КЕЛДЕРЕЛ ДУГАЙЫНДА ДОКТААЛ

МОСКВА, июнь 18. (РосИТА-СЧТА-ным корр. Иван Иванов). Россия Федерациязының Дээди Соведи палаталарының каттышкан хуралынга келдерел дугайында доктаалды хүлээп алган. Шиитиргеп бүгү херээженнер, а ол ышкаш эр улустан биргиг, ийиги бөлүктүн инвалидтери, 60 хаан ашканнар. Төрээн чуртун камгаларынга кижиниң чораан кырып назылааннар, назы-хар четпээнгер болгаш үш чылдан ашпас хүүсааза шиитиргеш, ол хүүсаазының үштүн бир кезиин эрттирип алган эр кижилериниң чамдык кезии ол доктаалды ёзугаар хосталыр.

Парламентиниң хүлээп алган доктаалынга дүүштүр алырга, хосталгазын кадаан шииткел хүүсаазын эрттирер чеолерден шиитилелге улыг айыл чок кем-херек үүлгеткени дээш бир дугаар шиитиргеннерден 20 мун ажып турар кижи хосталыр. Оон ангыда күш-ажылга эдип чаваар албан черлеринде 40 мун хире кижипип хүүсаазын кызыдар.

Сагыштыы-биле кижи өлүргени, аар кемдээшкинге таварыштырганы, аарганы байдалдарлыг күштеп-күчүлээшкин кылганы, дээрбедээшкин, үргедээшкин, квартира оорлазы, рэкет, азы ескээр чугаалаарга, кижиге удур кем-херек үүлгеткени дээш, улут хемчээлге хээли алыр-бээри дээш база өске-даа аар херектер дээш шиитиргеннерге бо доктаал хамаарышпас.

Келдерелге таварыштырарының эргежок чугула негелдези болза хүүсаазын эрттирип турар үеэзинде «эки сагылга-чүрүмнүү» болур деп, депутаттар демдеглээн. Бо келдерел дээрге Россияда эгелээн демократтыг ханы чаартылгаларын бир уламчылалы болур, ол хостолгазын казыканнарының черлеринге эрге-хоойлуг чорукту болгаш коруч-чүрүмну быжыглаарынга салдар чедирерин база айыткан.

БУРУНГУ ЭРТИНЕ — ХӨӨМЕЙНИҢ АЯЛГАЛАРЫ

ЧУРУКТА: «Тываның улустуң хөөмейжизи» деп хүндүлүг атты алган Ховалыг. Хөөмейнинг аялгаларын Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Июнь 19-тун хүнү, Республиканың хөгжүм-шин театрының кирер эжик аксында кижи дээрге кизирт. Ындамында билет сураглашкан кижилер бөлүк-бөлүк апарган турган. Кежээкинин 7 шак турда, театрның олуттарын көрүкчүлер болгаш даштыкы база Россия Федерациязының төлээлери шагда-ла ээлепкен. Хостут черлерде олурушкан, турып алган кижилер безин сыныышпайн турдулар. Ынчанмайн канчаар, ол хүн «Хөөмей-92» деп делегей улустарының аас чогаал фестивалының ажыдыышкыны болгаш үш удаа шилилге соонда, түнелгеннер концертче киргеш көргүзүүлер болуп. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң сонуургалы улуг.

Үзүктел чок алыш часкаашкынының адаа-биле сиена кырынга даштыкы аалчылар, эртемденнер, ораа үүл шинчилекчилери, Чазактың удуртукчулары үүнүп келген. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының социал политика талазы-биле ораланыты, «Хөөмей — Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран чүүлү» деп делегей хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң болгаш «Хөөмей-92» фестивальдың организастыг комитединин даргазы Б. С. Шыырап даштыкы аалчыларга, чурттун аңгы-аңгы черлериндеп келген төлээлерге, көрүкчүлерге байыр чедирип чүве чугаалаашы, жюри кежигүнерни таныштырган. Делегей фестивалының жюри кежигүнериниң аттарын номчукчуларга солун болуру-биле долузу-биле киридим. Японияның Сендайдан келген профессор Минору Морита — жюриниң даргазы. Кежигүнери — Финляндиядан келген антрополог Хеймо Лаппаинен, Германиядан уран үүл шинчилекчизи, композитор Хам Вольфганг, Швециядан уран үүл шинчилекчизи Ове Ронстром, Россия Федерациязының улустуң аас чогаал комиссиязының даргазы А. В. Медведев, Моолдан Церендиин Амарсайхан, Башкоростандан уран үүл эртемнериниң кандидады Х. С. Ихтисамов, бистиң республикадан уран үүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргыс, уран үүл шинчилекчизи Валентина Сузукей болуп турар.

Республикага туржук бүүделегейге ады-сураа дыргын барган, улустуң аас чогаалының «Тыва» ансамбля фестивальды ажыдар аас-кежиктиг болган. Тыва улустуң хөөмей, сыгыт, каргыраа — хөрек-боостаа уран үүлүнүң кайгамчык суртаалчылазы, тергиин күүсеткичилер. Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң баштаар черинин даргазы, уран үүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргыстың үндезилеп тургусканы ол ансамбльдиң дугайын моон мурнунда үнген солунга бижээн болгаш олче ханылавас бодадым. Ылчаза-даа «Тыва» ансамбльдиң артистери байырлал үеэзинде «Тываның улустуң хөөмейжизи» деп хүндүлүг аттарын эдилекчилери болган Конгар-оол Ондар биле Кайгал-оол Ховалыг олар хөөмей уран үүлүнүң ёзулуг мастерлеря болуп турарын көргүзүп, уран талантызы, күүселдези-биле көрүкчүлерни кайгаткан.

Даштыкы чурттардан келген хөөмейжилер фестивальга кайы хире киришкенил, оларның онзагай талалары үүг болгаш ирги дээрзин номчукчулар сонуургап турар боор. Моол хөөмей-сыгыттың чурту деп чугаа-соотту үндүрүп турар Моол күрүнениң уран үүл мастерлери фестивальга база боттарының уран талантызын бараалгаткан. Моолдун хөөмейжилери Намджидин Сэнгэдорж, Балжинням Дармаш, Папизан Бадарч, Авирмэд Улзак, Жугнээ Зундуй, Эжээ Тойвгоо олар хөөмей аяны-биле алтаг-йөрээлдерни кылган. Ол киржикчи моолдарның хөй кезин моол тывалары болуп турар. Оларның күүселдерги маанай номчаан ламаларның, моол ыткан улусчу тоолгуларның аяны-биле хапы холбашкан болуп чүве болду. Аалга мындыг болганда, колдууда хөөмейге хөлчок чоок. Сигыртының чамдык моол тывалары шеиеп тургулады. Онзагай талалары моол өнүктериниң национал ядык-хеви. Ол ышкаш хөгжүм-херекселдериниң өткүт, тода ыышаңгыры черле бистиниңден ылгалдыг болган.

Ол ышкаш фестивальга Алтай Республиканың төлээзи В. Анчинов каргыраа хевирге, Башкоростанның артизи Хамза Загрединов башкир аялгаларны хомуска ойнап күүсеттилер. Бистинге дөмейлээрге онзагай чүве көзүлбеди ышкаш. Якут-Саха Республиканың төлээзи Спиридон Спиридонов хомуска аялгаларны чараш күүсеткеш, хөөмейлеп кагды. Америка чедир сыгыртыкан, Тываның сураглыг хөөмейжилериниң

(Төнчүзү 4-кү арында).

Кыска медээлер

ЭКИ ОДАРЛАРДА

Шанган — хөй чайлагладырыга дыка таарымчалыг чер. Мында көктүг-шыктыг шынаалар-даа, кара суталдаа, чаагай оттуг одарлардаа хөй.

Маңаа чай санында «Шангаң» акционерлиг шиитилелдин (Тавды районнуң Коммунизминин херели» совхозу турган) малчылары чайлаан. Даштыг-Хонашта, Чаңгыс-Дытта Григорий Кулаков, Алексей Аптыыл, Саизар-оол Оюн одар малын чайлагладып турар. Хойжулаа одарбелчиирни шын ажыглап, доктаамал солун турар. Оон түнелиинде хойнун дешгелиг ам шыырак апаргаи.

Данзын-оол ОЮН.

ӨӨРҮНГЕ ҮЛЕГЕРЛИГ

«Агроулетпуртраистик» Чаданна будурулгезинде хоочун чолаачы Юрий Дамбаевич Монгуш «КамАЗ» маркалыг чаа автомобильди башкарып, Россияның аңгы-аңгы хоорайларындан чүүктерни сеортүп турар. Ол будурулгениң мурнахчызы, аңаа коллектив идегээр болгаш хүндүлээр.

АНАА ТУРАР

Бистин Чаданна хоорайда дыка хөй албан черлери, будурулгелер машина-балаттыг. Ындыг-даа болза сеолгу үеде кывар-чаар материалдар чедишлеп турарыыбиле дыка хөй техника ийиде аңаа турар апаргаи. Чижээлээрге, июнь 8-тен 11-ге чедир бензин чок болганы-биле колбаштыр хөй техника ажылдаваан.

Машина-техника ажылдаваска чон шыжыгып турар апаргаи. Моону удуртур черлер диниилдин, тайылбырлаар болза эки.

Сүүр-оол ОНДАР.

УЛУСЧУ ФРОНТУНУҢ ХУРАЛЫ

«Хостут Тыва» улусчу фронтунуң бирги улуг хуралы Кызылга, Улусчу чогаалдыга бажынынга, болуп эткен. Оон ажылынга бүгү районнарның, найысылалдың ажылчы чопнар төлээлекчилери киришкен.

Хуралга улусчу фронтунуң күүсекчи комитединин чорудуп турар ажылынын дугайында информацияларны дыннаан.

Тыва Республиканы хамаарышпас күрүне кылдыр чаалаарының талазы-биле референдум эрттирер дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Анаа хамаарыштыр дыка хөй кижилер боттарының бодалдарын, саналарын киргген. Хуралдың киржикчилери референдумну хоойлуурумге кандыг-даа хажыдыышкын чокка эрттирерин шиитпирлээн. Орта белеткелге ажылдарын чорударын улусчу фронтунуң күүскомунга дааскап.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдей хуралдың ажыдынга киржип, чүве чугаалаан.

(Бистин корр.).

ДААРТА, ИЮНЬ 24-ТЕ БИЧИИН СОЛУННУҢ ТУСКАЙ САДАР НОМЕРИ ҮНЕР.

ТУСКАЙ САДАР НОМЕРДЕ

● «Хову-Аксының нарын айтырыглары». Техниктиг эртемнериниң кандидады Доржу Бузуроолдуң үүлүнүң уланчызы.

● «Чингис-Хааның чагыы». Вл. Серен-оолдуң төөгүлүг чечен чугаазының төнчүзү.

● «Хөглүгбейниң «дүштери». Молдурга Салчактың кыжырымак чечен чугаазы.

● «Хүн-күзел». Япония четкен тыва оол дугайында Куулар Черлиг-оолдуң очериги.

● «Шүлүк кыдыраажындан», «Анектодтар — хөктүг чугаалар» болгаш өске-даа солун материалдарны номчуп болур.

«ДОРААН ҮНҮҢЕР — ДЭЭН», БАЖЫҢ ЧОК АРТЫМ

Аваанның бажынынга бичии чажыыстан өскеш, аңгы өг-бүле түүп алган безин кады чурттап турдувус. Чаңгыс өрээл квартирага ийи-үш өг-бүле кады чурттаарының бергезин чугаалаап канчаар. Мээн бичии кыс дүнмам (от ам 20 харлыг) бичиизинден тура үнү чок болган. Ол кижини чажыыдан тура инвалид деп саналар турганы чоокта чаа билип алган бис. Ол дээш даргаларже бажык-балыг дүлеп кирбейн чораан бис.

Бичии таа бажынга шупту 7 кижи сыныарлажып орарының бергези кончуг боорга, май айда таныыр улузуңустун сумези-биле бир квартира чугаалажып эгелешивис. Олар «ээн турар квартира бар, ээзин тып алгаш, чугаалажыкап» ээрге ол адреске бир чеде бээривиске, квартираның ээзи олуурган. Ол Ситников дээрге квартиразын бир чылда аңылаттаны дээш 5 мун рубльди баш бурунгаар берип каап, ынаар көжүп алган бис. Олурарының мурнунда ону септеп, аштап-чуп алдывыс.

Ситниковтун квартиразы база чаңгыс өрээл, ынчангаш бо чоокку хүннерде дозулап алыр болаакан, эт-севиристин чүгле чамдызын көжүруп алган бис. Июнь 14-те, улуг-хүнде бодум взинага турумда, соктаавайн-даа 9-10 хире тыва ооллар кирип келдилер. Ийи бичии оглум үне-кире маниажып ойнаар боорга, эжикти дүпчүвээн-даа мен. Өске ооллар киирип кээрге дыка кортканы: Чүү улус силер, чүү хеергил? — дээримге, олар: «Бисте бо квартираның ордери бар, силер моон дораан үнер силер» — дидилер.

Ордерин көөрүмге, Ситниковтун адында болду, — Понедельникке чедир маңаар, даргаларга баар мен» — дээримге, «Кандыг-даа даргага баргаш, чүү-даа шыдавас сен. Бүгү эрге бистин холууста. Удавас Президентиниңдаа, чазакты-даа дүжүр охтаар бис. Тываны көдүрүптер улус бис» — дээр болдулар.

Машинаазын эккелгеш эт-севим чүдүре бээрге, эжимнин адресин айтып берген мен. Ол улустуң мени күлү көргенинге дыка-ла хомудадым. Кухняга баргаш шай хайындырыл ижип, мээн чигирим биле чигирлеп ап турдулар. Ол ооллардың адын билбес-даа болзумза, арыннарын таныыр мен. Боттарын бажын чоктар комитединден бис деп турар чорду. Бо дугайында суута биллиеп каан мен. Бажын чок кижинин, мени олаорын куду көргенинге дыка сеткилим хомудады. Мени ийи бичии оглум-биле үндүрүпкеш, ыыда өг-бүле-даа чок аныяк ооллу киирип кагдылар.

Светлана ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Конституция төлевилелинге хамаарыштыр ЧҮГЛЕ ДИЛЕГ БОЛБАС

Тыва Республиканың чаа Конституция төлевилелинде алдыгы эгенин 36 үүлүнде «Күрүне органнарынга хамаатылар дилеглер кылыр эргелиг» дээнинге төпшээрешпейн тур мен. Чүге дизе дилеглеп ангыда, кижи билдириишкин, негелде, хомудал киирип болгай.

Чүгле дилег киирер дээр болза, удуртукчунуң четпестерин хомудаарда, сорларын, хулиганнарны биллиртирде канчаарыл, негелде бөлөк салгай. Ынчангаш 36 үүлге, дилег, билдириишкин, негелде, хомудал кылыр эргени суд камгалалы-биле хандырар деп немей эде кылырын күүзедим.

Ленов ХЕРТЕК.
Шамбалыг суур.

Өртектериниң болгаш чурттакчы чоннуң акша орулгаларының өзүлдезин барымдаалап чыл санының шөлээлерин болгаш ажылдан үнерде ажыглаттынмаан шөлээ дээш акша эгидилгезин төлээрин санаарының ТҮР ЧУРУМУ

Өртектериниң болгаш чурттакчы чоннуң орулгаларының өзүлдезин барымдаалап чыл санының шөлээлерин төлээрин санаарының түр чурумун Россия Федерациязының Президентизинин «1992 чылдың апрельде чаңгыс удаа төлелгелер болгаш 1992 чылда чурттакчы чоннуң чамдык кезектериниң социал камгалалының дугайында» 1992 чылдың март 31-де № 321 Чарлыңга дүүштүр белеткеттинген болгаш ук шөлээнин азы ажылдан үнерде ажыглаттынмаан шөлээ дээш эгидилге акшаны төлээрдо шалыны санаазының чурумун тодарадыр турар.

Түр чурум күш-ажылдың төлеваринин чаа эн адаккы хемчээлин киргиже азы чурттакчы чоннуң акша орулгаларын индексациялаарын эгелээринге чедир күштүг болур.

Ажылдакчының кол азы немелде шөлээде турар үеэзинде дараазында чурум ёзугаар санаттынар ортумак шалын хемчээли аңаа хевээр аартар:

— «Будурулгелер болгаш тывынгыр ажыл-агыйны корук дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр боттарының ажыл-порудулгазын боттандырын турар будурулгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларынга чыл санының шөлээлин төлээринге ортумак шалынны 1992 чылдың январь 1-ден бээр үеним дургузунда календарылыг айлар аайы-биле шөлээже үнгүже чедир үеде шалының азы шөлээже үнериниң мурнунда сөөлгү календарылыг үш айның барымдаалап санаар. Чыл санының шөлээзин санаарының тодаргай чурумун будурулге боду тодарадып болур:

— Күрүне бюджединден акшаландырар адырларын албан черлериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларынга чыл санының шөлээлерин санаарынга ортумак шалынны шөлээже үнериниң мурнунда сөөлгү үш айның шалының барымдаалап тодарадыр.

Шөлээ санаашкынынга хереглеттинер үеним дургузунда адырга ставкаларын болгаш шалыннарын хемээли өскерилген таварылгада санаттынып турар үеним өскерилгеге чедир үезинде шалынны ол өскерилгенин хемчээлинге дүүштүр таарыштыр эде каар.

Россия Федерациязының Президентизинин «1992 чылдың апрельде чаңгыс удаа төлелгелер болгаш 1992 чылда чурттакчы чоннуң чамдык кезектериниң социал камгалалының дугайында» Чарлыңга үнериге чедир 1992 чылдың шөлээзинче үнген ажылдакчыларга чыл санының кол болгаш немелде шөлээзинин төлелгезин айыттынган Чарлыктың 6 пунктузунга дүүштүр эде саналар.

Ажылдакчының чыл санында шөлээзин дээш алыр түүн кандыг-даа таварылгада хоойлуулуудулга ёзугаар доктаатканы күш-ажыл төлевиринин эн адаккы хемчээлин доктаатканы эн адаккы тариф ставказын барымдаалап саналар.

* Түр чурумну Россия Федерациязының күш-ажыл болгаш чоннуң ажыл-биле хандырарының министрининиң бирги оралакчызы В. Л. Космарский, Россия Федерациязының сан-хоо министрининиң бирги оралакчызы А. П. Вавилов олар 1992 чылдың май 16, 18-те ат салып, күштүг кылдыр бадылаан.

УЛУГ-ХЕМНИҢ «Эйлиг-Хем» совхоз

Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхоз республикада чаа тургустунган бот-тускайлан ажылагыйларның бирээзи. Оон ажыл-агыйының кол алыры — өшкү малды өстүрүп, оон үнелиг продукцияны алыры болуп турар.

Тыванын өшкү ажылдыг бо совхозу төп районнарның бирээзинин девискээринде турардаа болза, ол улуг орукта дыка озалаан.

Бо кыдыг-кыйыг черим малчын кижилериним, Эйлиг-Хем суурнуң чурттакчыларының бөгүнгү амыдырал байдалы үе-шагның өскерилгениле холбаштыр база чаартынып, эки түүлдер немежип турар-даа болза, ылаңгыя рынок экономиказынче шилчиштикин-биле холбашкан чамдык бергедээшкиннер, чедир шиитпирлеттинмейн турар чүгүле айтырыглар чонну дүвүредип турар.

«Эйлиг-Хемнин» бөгүнгү амыдыралының, ында ажылдап, чурттап турар кижилериним дугайын солунуун бо номеринде материалдардан номчуп болур силер.

СЕРЛИГ-ХЕМДЕ ЧАЙЛААНДА

Садар Григорьевич Чудаан-оол биле Часалбаа Араптан-оолга Тюлюш Улуг-Хемде өшкү ажылдыг «Эйлиг-Хем» совхозтуң мурнакы малчыннары. Олар чеди уруглуг аңдылыг ада-иелер. Уруу Раиза сакымачы. Валераза дүвүлаачы кадарчы. Оларның бир оглу Баз-оол совхозтуң тергиин дээн өшкү кадарчызы. Тос чыл малчыныаан. Ол сөөлгү чылдарда районга болганы республикага эн бедик көргүзүглерлиг ажылдап чорүүр. Баз-оол Чудаан-оол 1989 чылда чүс өшкүге онаштыр 115, 1990 чылда — 144, 1991 чылда — 124 анай ап келген. Бо эрткен кыш бергедаа болза, ол 101 анайны ап, аазаам сөөн ажыр боттандырган. Садар биле Часкалбаа Чудаан-оолдарның Зоя биле Светланалары Ак-Довурак хоорайда макталдыг ажылдап чүрттап чоруулар.

Май-оол Садарович Чудаан-оол Торгалыг ортумак школаның директору. Садар Григорьевичиниң уруг-дарының, өнүктерининиң, күдээлериниң ажыл-төлү шупту үжен чыгыы кижи. Олар шупту төлептиглер.

С. Г. Чудаан-оол биле Ч. А. Тюлюш «Торгалыг» «Эйлиг-Хем» совхозтарга 20 ажыг чыл дойжулаан, өшкү кадарып, чыл санында бедик көргүзүглүг ажылдап чорааннар. Эйлиг-Хемге олар чүс өшкүге онаштыр 100-тен өрү анайларны камгалап ап келген.

Эрткен кыш бергеде турааш, чүстен-не 90 анайны ап, бир өшкүден-не 1 кг дүх кырып алыр турган, 1 кг 300 грамм кылыр күүсеткен.

Оларның ажылында чаа, ажыктыг арга бар. Ол дээрге 350 ажыг өшкүнү 4-5 хонук иштинде оолдадып ап турары-дыр. Күзүн өшкүнү сула эдириштирерде хары үгда бодаанга 12-13 хунаны салыптар.

— Бистин бо аргавыс азжок ажыктыг деп чүвени тодаргай көргүзүс. Өшкүлеривис апрель 20-дан эгелеп оолдаар, бир дүн-хүн иштинде 40-60 өшкү оолдаалтар. Оларны ажаары бергес, ынчалза-даа шыдажыр хөрек. Кыска үеде төрээн өшкүлевиин анайлары бир дески өзер, дүгү база арбын болур. Ынчангаш кыштан хөп ажар, мал чеминге болгаш анайлар ажаан дорукту-рарынга чарыгдалдар эвээш үнер. Анайлар апрельдин сөөлгү хүннеринден эгелээш-ле келеп-биле кады одарлавышаан чоруур, ынчангаш олар боткур, шыырок болур чүве-дир. Бо арганы бистин совхозтуң чамдык малчыннары ажыглап эгелей берген — деп. Часкалбаа Араптановна Тюлюш чугаалап турар.

Оларның кыштаа Узун-Сөөр-Аксинда, Улуг-Хемниң хөөнде. Ында ийи чуртталга бажыңы бар, мал кажааларын чаартып ыылган.

— Кыштаам чанынга мал суттарар кара суглуг кижи мен. Улуг-Хем улгатканындан ол шуут чиде берген. Ам малымны суг сөөртүр машина кээп суттарып турар. Ол база артык чарыгдал-дыр. Оон ынай сиген кезер черлерим база суг аалаиче кире берген. Ынчалза-даа чыл санында 10-12 тонна сигения белеткеп ап турар кижи мен. Уруг-дарымвыс, күдээлеривис шупту ажыл-ишке кызымактай, сагылга-чүрүмүүр, хөдөлээчел улус, ынчангаш чоргаарланып, хей-аът кирген ажылдап чоруур улус бис — деп. Садар Григорьевич түүнеп чугаалады. Олар ам Эйлиг-Хем башында Серлиг-Хем деп чайлааанда чеде берген малын семиртип турар.

Киим-оол ХЕРТЕК.

«ОНУ ЭКИ БИЛИР КИЖИ ЧОРДУ»

● Репортаж ●

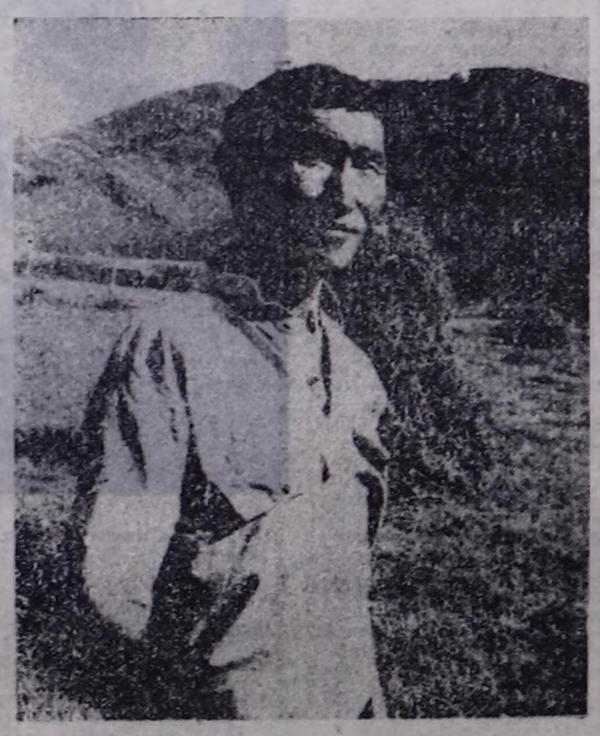

ларның өг-бүлези арендаа кедрээн-биле ажылдап турар, ынчангаш олар совхозтан мал одары, сиген шөлү болуп 150 гектаар черни алган. Олар өшкүнү кадарбышаан, керээде көрдүнген өске ажылдарын база кылып турар. А өг-бүле — Сидор Семёнович биле Чечек Кыргысовна мал ажылынга барык-ла ол сес чыл чеде берген.

Аныгаадан тура ажыл-ишке кызымаан оларның амыгы көргүзүглери база бадыткап турар. Катарган малының дүгүн кыргааш, совхозка дуужаткан. Бир баштан-на 1,5 килограмм дүгүү алган. Кыштаан оон кежерде-ле белеткеп, ында үүрмек сөптеп-гени дооскан, чаш малга хереглээр курсаг едекти болуп, курлап алган. Чыл санында, ол оны болуунга өскүү-биле ынчаар кылып, белеткеп каан. А малчын кижиниң ажылы оон-биле кайын доозуп каар ийик. Чайның чаагай, эки үеже келе-даа, шөлээн, чайлыг олурар харык аваа турбас боор ийик чоп. Ылаңгыя ол арендаа керээн-биле ажылдап турар болганда, ажылды хол дашты-биле кылыр болза-ла, хаска ой аксын алыр — ол-ладыр. Сидор Семёнович оны өзөн билир ышкаш кижи чорду. Ынчангаш чаштан бээр ол бо суттаттыг шөлүнге хөй чылдыг сиген — тараан. Оон ам башкайны дужулун ажаан ап эгелей берген ол. Куске чедир оон үш дужуттуг улаштыр ажаан аңтарын ол алаптап турар. Ынчангаш кол-ла кижээгейни суттарылгаже ургаанныгар дербелиин метр шөл бурузунге сугнуп эзбек болурун чедип алыр дээш ажылдаар аваарын ол амдан эгелеп болап, сайгаа көрүп олурар. Ынчан мээн төнчү түшелим база эвээш эвес бодур дээрзин чугаалаан: дөрт чүүк машинаазылаан эвээш эвес эвес бодур. А Аллын-оол Максимович дээрге ажаа-ла дуужажы бээр кижи чүве-дир. Ынчаа дыштанып хөп ажыглап, ол ажаа чедип келген. Аныс бажының мергежили бухгалтер. Совхозта бир улус ортелдуужаалды эгелеп олурар-ла болза, дөгүю салаа салаанга тыртар дээрзин ышкаш, төрел уктуг кижи болгаш. Анай-тавының валынга ол болза чедип көөр, ол келгенде бир-ле ажылды будуруушкеш, бир-ле чүвени кылышкаш чаяр. А амыгы хүннерде өг-бүленин сиген белеткээр ажылынга оларның сес класс дооскан оглу Бай-Демир улуг дуланы чедирип турар. Ада-иезиниң дедеп, аныаандан ажыл-хереки болурга, оон эки чүү деп. Ажылдың хөөн-хөөн, ынанып үнезин биле бээр — кол чүүл ол ышкажы. Шак-ла мындыг болаа-биле Сидор Семёнович биле Чечек Кыргысовна ажыл-төлүн кижилиин, оларны сурган, өстүрүп чоруур.

ЧУРУКТА: арендатор малчын Сидор Анай болгаш оон школачы оглу.

ДАРЫ-СҮРҮҢНЕРНИҢ ААЛЫ

Улуг делгем хөрээ-биле Улуг-Хемге үүп алган чыдар Буурانын дужундан хемни кежип алгаш, кедергей улуг салдыг, мыйыстары артыынче оранчок аидарлып үве берген сергенин овур-хевирин ада кижи сиилбип каан тураскаалга келдивис. Ында «Өшкү ажыл-агыйлыг совхоз «Эйлиг-Хем» деп улуг үүктер-биле бижээн. Эрткен-дүшкен кижилер дыштанып олурар столсаидайны тургускан. Арыг-силиг-даа ажок.

Бо баалык — эйлиг-хемчилериниң база бир мыыктыг чери. Ында улуг эвес ованы тургускан. Оон көөрге. Шагаан-Арыг далайы кыдыг-кыыгаар чок шөйлүп чоруткан. Кедергей изиг хүн-даа болза, мында серпин маңгылыг. Буурانын баары кызыы тос-тостун соогунда ыжык, чайын серпин, өөт-сигени-даа четчип үүп келген болду.

Тураскаалдың дужунда, орук кежир черде, улуг эвес дагның хөлөгелеичек талазында часкы шагның чечектери деп ырлажып турарывыс — анай-хаактар ам карара берген чорду. Оон шала кедеэнинде көзек молдургалар, ырак эвесте дүгү хүнге найыннанып турар түн ак шуру дег ангор өшкүлер хөөк бажы тыртып, таваар өөттаан чорлар.

С. Токаның бижип турары дег «Бо-ла болгай Мерген...» дээн ышкаш, кадыр алдерлиг Эйлиг-Хемниң үүнүн дүргаар чаттылып баткан чаа совхоз төөу көстүп келир.

Суурже кирген чазаглыг оруктун кыдында бир аалга кирдивис. Ында «Эйлиг-Хемниң» хоочун малчыннары Дыртык Кыргысович болгаш Зоя Тулушовна Дары-Сүрүнер чурттап олурар.

Малчын өг-бүле 300 ажыг өшкүзүн Буура кырынга чайлагладыры-биле көжер деп турар болдулар. Олар бо чыдын Демир-Сугда кыштаанда кешкеш, мында тур када чазаглап органын тайылбырладылар. Олар чоокта чаа өшкүзүнүн дүгүн кыргааш, дужаасан — бир баштан ортумаа-биле 1 кг 200 грамм болган. Оон-даа хөйну ап болур арганы турган дээрзин. 30 чыл ажыр мал малдаан хоочун өшкү кадарчызы Дыртык Кыргысович аная чугаалап олурду. Ынчалза-даа чамдык азырлар бар, ам-даа читпейн турар.

Малчын өг-бүленин ажылдап ап турар акша-төгерик боттарының чугаалап турары-биле ажырбас, амдыызында четчир. Хлеб, шай, таакпы болгаш даллан аймаа үзүлбейн турар.

Дары-Сүрүнер арендага ажылдаандан бээр ам дөрт чыл чедип турар. Мурнуда чылларда олар мал төлү болгаш дук-даа алыр талазы-биле чыл санында эки кергүүзүглериг турганы сактып чугаалаадылар. Ам ону чедип аары бергедээн. Кол чыллаганы — малчыннарның сиген кезип алыр шөлү чок болуп турары. Оларның өөрү чылын кезип алганы сигенин суг улгатказ аппарган. Ам бо чылын сиген кезер чер барык чок, сигенниг черлерни шупту-зуун суг апкан. Ындыг-даа болза совхозтуң удуртулгазы сигенин хемниң өске талазындан кезип алырын сүмелеп турар.

Ынчангаш малчыннар сугну бо чылын тос ай төгүүже көдүрбес болза эки деп санаалдап, дилеп турар.

Малчын аалдың ээлери Дыртык Кыргысович болгаш оон өөнүн ээзи Зоя Тулушовна олар кайызы-даа чазыкчаагай, хөдөлээчел улус-тур. Оларның чаа дулеп алган өөт-чемнин, хоюг өремезин, чымчак амданыг хлевин-даа кижи четтирип хамаа чорду.

«ДУК ДУЖААР ЧЕР ЧОК»

Совхоз директору Гомара Довааторовна Чечек-оолга дораан ужураштывыс. Директор эмнедип чораш сонгаартан чаа келген болду.

— Келгеш ийи-даа хонмайн, дораан ажылдап үндүм. Ынчаныс арга чок. Дүгүвүс ам-даа дужаттынмаан. Бистин улустарывыс Улан-Удэге-даа, Оренбургка-даа чораш, эки түннел чок келген. Чүге дизе дуктун хүлээп алыр өртек-үнезин эки билиннмес. Ол черлерде ашыг-төгерик базалда чединнес. Хой дүгүн бир кг-да 180-200 рублыс дужаап болур. А ангорушче дүгү мында чылар хөөрү. Ону хүлээп алыр фабрикалар база өөрүш өртек-биле алырын сүмелеп турар.

Ынчангаш малчыннар сугну бо чылын тос ай төгүүже көдүрбес болза эки деп санаалдап, дилеп турар.

Малчын аалдың ээлери Дыртык Кыргысович болгаш оон өөнүн ээзи Зоя Тулушовна олар кайызы-даа чазыкчаагай, хөдөлээчел улус-тур. Оларның чаа дулеп алган өөт-чемнин, хоюг өремезин, чымчак амданыг хлевин-даа кижи четтирип хамаа чорду.

«ДУК ДУЖААР ЧЕР ЧОК»

Совхоз директору Гомара Довааторовна Чечек-оолга дораан ужураштывыс. Директор эмнедип чораш сонгаартан чаа келген болду.

— Келгеш ийи-даа хонмайн, дораан ажылдап үндүм. Ынчаныс арга чок. Дүгүвүс ам-даа дужаттынмаан. Бистин улустарывыс Улан-Удэге-даа, Оренбургка-даа чораш, эки түннел чок келген. Чүге дизе дуктун хүлээп алыр өртек-үнезин эки билиннмес. Ол черлерде ашыг-төгерик базалда чединнес. Хой дүгүн бир кг-да 180-200 рублыс дужаап болур. А ангорушче дүгү мында чылар хөөрү. Ону хүлээп алыр фабрикалар база өөрүш өртек-биле алырын сүмелеп турар.

Ынчаныс

АМ БЫЛДАҢНАВАС БОЛЗА...

Ол-бо талазынче былданмаарынга «салыммыг» чүве дег чораан улус болгай бис. 30 чылларның эгезинде Тывага колхозтарны (бөлгүмнерни) түргүзүп эгелээш, оон оларны тараткаш, МАЭ (мал ажылының эштелгези), ЧАЭ (чер ажылының эштелгези), МЧАЭ (мал, чер ажылының эштелгези) түргүзүп, оон соонда олардан колхозтар организастаан, оларны улгаттыр каттыштырын, өскүү үеде оларны катап бичи совхозтар, колхозтар кылдыр «үүредип» эгелединис. Оон ужуруунда шагда-ла кагдынган, эвээрээн колхозтар төптери турган, сөөлгү үеде салбырлар аварган суурлар катап «сегип» эгелеп турары өөрүнчүг болбас аргажок. Ындыг суурларның бирээзи — Бий-Хемге 1959 чылга чедир 10 ажыг чылларда «Кызыл сылдыс» деп колхозтуң төвү турган Ленинка суурунуң чүрттакчыларының июнь 20-де «Мээң суурум» деп байырлалы болган.

1940 чылдың чайынындан эгелеп Туранга школаже болгаш чазын школадан Баян-Колче чанарда бо суурну таварып эртип турар аварган мен. Ынчаарда чамдык улус бо суурну анаа баштай бажын тутып, чүрттап эгелээн тараачының ады-биле Морозовка деп-даа адап турзо чүве. Суурнуң үстүү талазында болук улуг аактар бар боорга, тывалар ону Хаак-Адаа деп-даа адап турган. Ук суурга колдуунда-ла орус тараачынар чүрттап турган болгаш соң соонда тараа шөлдерни ам-даа оларның ады-биле Иванов, Матин, Секачёв ховузу база бирээзин тывалар ховузу деп эрги аттары-биле адап турар ийин. Ада-чүрттүү Улуг дайынында киришкен бо суурнуң чүрттакчыларындан 29 кижи ээп келбээн. Оларның иштинде кады төрээн алышкылар Андрей, Павел, Митрофан, Федор Федотович Глухенколар, Митрофанның оглу Спиридон Глухенко, Андрей Андреевич Путинцев болгаш оон ооллары Гаврилл, Григорий, Глеб, алышкылар Илья, Петр Секачёвтар, Гавриил, Иван Рябовтар, Кузьма болгаш Василий Якубов адашкылар кирип туварлар.

Дайын сөөлүнде турган «Оюн-Шивек» МЧАЭ-ниң орнунга 1948 чылдың чайынында «Кызыл сылдыс» колхозту организастаан, оон даргазынга фронтучу, ам бистиң аравыста чок Михаил Андреевич Чихачёвту сонгуп алганнар. 1959 чылдың март 1-ге чедир оон соонда колхозту Петр Касович Айжы, Виктор Чапхеевич Шактар, Василий Егорович Шевцов олар база даргалап турганнар. Виктор Чапхеевич Шактар оон соонда Тарлатта, Улуг-Хемниң Чаатыга колхозтар даргалап чораан, ам Ак-Туругда чүрттап чор боор. 1951 чылдың чаймынында Ленинкага ачам сугта шөлээлеп турумда колхозка ГАЗ-51 маркалыг чүүк сөөртүр чангыс машина турган болгаш хамык ажылды аътта-биле кылып турган чүве. Ол чангыс машинаның чолаачызы турган Владимир Антонович Секачёв чоокта чаа пенсиялаан, ам Турган хоорайда чүрттап орар. Комбайнилаан тарааны сөөртүрүп, чаштырар тарааны чедирип, аътты ажылдаарынга колдуунда хереженнеп киржип турган. Оларның эн улуу Маады Давыровна Содулай үгбайның ажылдаары өскелерге үлегер болуп турду. Оон өөрүн иштн Маады Норбаевич Өпей-оол, мээн ачам Кан-оол ашак нелээн дөрт тергелиг Турандан керосин, солярка сөөртүп турган, сөөлүнде «Кур болгаш курукан чедерни шинээдип алыы дээш» деп медаль-биле шаннатканнар. Аътта-биле чүүк сөөртүүнге Маады Енданович Шойлаа, Кызыл-оол Маадыевич Седенбал, Биче-оол Доңгур-олович Маады болгаш өскелер-даа дыка ынак турганнар. Биче-оол Маады аът ажаан турган болгаш «Конюх» деп шолалыг турган. А бодуң ийи-бирээлепкенде суг «дөрт чүгүрүк аттыг Доңгур-оол оглу мен» дээр киан. Тудуг бригадазынга чээрби шаа кижилер доктаамал ажылдап, тудуг-даа, одаар-даа ыяшты аътта-биле сөөртүп турдулар. Республиканга тудуг бригадаларының тиилекчизи болганы дээш оларны 1952 чылдың эгезинде ажылчы чоннар депутаттарының область Советинин болгаш партия обкомунуң шилчилер Кызыл тугу-биле шаннаан. Ынчаарда оон бригадири С. К. Токаның «Булчүпей ирей» деп чечен чугаазының маадыры Оюн Дамбаевич Булчүпей ирей турган чүве. Тукту ол өөрүн ээлп алды-даа, ынчаарда. Ынчалда-даа суурга колхозту үжен ырак ажыг орус өг-бүле турган болгаш оларның тывалар-биле эп-найыралы бижыг турган. Ол үеним орустарының тывалары база кончуг. Ылангыя хову бригадири Василий Родионович Кукарин, оон өөрүн иштн шүүт арыг тывалаар улус турду. Хол-биле сиген сарааттар турган Маады Шыжаевич Морзуга баргаш: «Күжүр Морзуруң шыдалы дээрге ыс хайыракан-биле демей-ле болдур ийин» деп. Кукарин ашак ону мактап тывалап турганнар. Виктор Степанович Рябов-биле ам Аржаанда чүрттап чоруурлар. 1952 чылдың октябрь 5-те чаптан кылын өл хар базыптарга, хоорайлардан келген шефчилер-биле кады тараанны сиген кадыры-биле кесип, хөпээннеп, улуг-хүн санында тараанны молотилка-биле ховуга соктадырынга (бастырынга) кыштадыр дузалажыл келген бис. Күзүн тараанны кезип турган Кызылдың ном үндүрер черинден шефтеп келген О. Хойлакаа, Н. Тава-Самбуу, И. Медээчи, Н. Парфенков олар бистиң чангыс өрээл бичин бажыңывыска күзедир чүрттадылар. Далайга дамды дуза болур деп билип турганывыс ол-дур ийин. Чон ортузунга агитация, пропаганда ажылынга, клуб ажылынга башкылар-даа, суурнуң кижи эмчизи Надежда Ивановна Кочнева-даа, клуб эргелекчизи турган, сөөлүнде партия ажылдакчызы чораан, элекке мөөгээ Удумбараа Булчүнеевич Оюн-даа идеп-кейлиг киржип турдувус. Бистиң ынчаарда үндүрүп турган агитхуудустарывыс Тыва автономнуг областың культура эргелелинге делгелгелерге үргүлчү мактаалы турган.

Бир катап сигем кезип турда чамдык аъттарны эртен тыплаан дээш агитхуудус чүүрүп орувуста, Оюн Удумбараанны аът кадарчызы Даваа Хайдыпович кел диди. Ол чеде бээрге: «Мени чүрүвайн көр, ам дораан аъттарны тып көөр мен» деп дилеп турган болду. Шин, концеэртерге база киржип турган бис. Бир мындыг таварыла сагыжымдан ам-даа ыраваан ийин. 1954 чыл үезинде суурга Саян ортындан артистер келген. Олар клуб чанында дүжүрүүнүп турда, оларның сарбашынын көрүп каан белиннээр Хорлуу кадай хөөкүй бичии оглун чедип алгаш, суур аланда орукка чүрөмөйлеп халып турган болган. Кажан концертке сарбашын ойнай бээрге, бичии-даа, улут-даа улус арай сестиксеп, ыыт-ла чок орда, бистиң бичии уруувус Оля: «Мээн сарбашым аким ол бе?» деп алгырыптарга, хамык улус кара баары каткыже каттыржып, ам хаван хөлүг апарганнар болгай.

Бо чүүлдүң эгезинде бижээним шаптараазының, бартаазының чүүлдер Ленин башкының адын эдилээш бо суурну база оюн эртээни билдиннир болгай. 1955 чылда чүрттө станцияларын (МТС) тарадып, трактор, комбайнарны колхозтарга сатканының түлелинде, акша-хөреңги болгаш септелге техникаазының четпезе «Кызыл сылдыс» колхозту Өөк суурда «Искра» колхозка каттыжып аарынче албаадапкан. 1969 чылда «Искра» колхозка Сушьтун «Пилелге» колхозун каткаш, совхоз кылып каан. Будуруулгени мөөгүзүрүнге сылдан дамгаш, совхозтуң дирекциязы сөөлүүреди Ленинка, Могай суурлардан малды, техниканы совхоз төвүнче шилчиткеш, бо суурларны сандараашкынга таварыштырган, аңаа турган эте школалар дагдынгылаан, ажылчыннар Өөк суурже көшкен турган.

Сөөлгү чылларда амыдыралдың негелдезин бүүтүүр Ленинка суурну катап тургузар талазы-биле ажыл чоруп турар. 120 быжаа кажаазының тудуу доозулган, 200 инек карер кажаанын, оон сут хүлээп алыр черинин тудуун бо чылын доозар. 2 чүрттө бажының бо чылын база мемей тудуп турар, а 2 чүрттө бажыңнарын ажыглаага киргген. Ынчалда-даа эрткен чылын-на таваан салып эгелээнин школа, садиктин тудуу ам-даа доозулбастаан турун бергени хомудаанчыг. Өөк ортумак школазының интернадын 1988 чылда далаш-биле хаап каанкан. Ынчангаш бо суурнуң школазын тудуп алгыже чедир өөренникчилерни Сушь школазынга интернадынга өөредир апаар. А ол школа, интернаттың тудуглары тар, эрги болгаш таарымча чок болдуру билдиннир.

Бо бүгү шаптараазыннар турза-даа, Ленинканың чүрттакчыларының уруг-дарыы аңаа торулбайн, курушевизге, чонунга бараан болуп чорууру өөрүнчүг. Эрешчин Николай болгаш Хөлүкүүа Валерий оларның бригадалары бедик дүжүт дээш демиселдин мурнуку одуруунда турган турарлар. Эрткен чылдарда оларның механизаторлары база-ла чарыштын тиилекчилери болуп келгеннер. Көдээ ажыл-агыйга Галина Ырымаевна Кара-кыс, Федор Васильевич Кукарин (Иркутск облкүүском даргазының агроулетпүр талазы-биле оралакчызы), Долумаа Маадыевна Монгуш, Александр Байкараевич Начынак, партиясовет организарга Климаа, Хандымаа, Андрей Юмбуулар, Михаил Бичин-Уруг, кадык камгалал органнарынга Мария Эрешчинова, Сергей Маады, Дарыймаа Байкараевна Куулар, башкылар Болат Маады, Александр Кукарин, Татьяна Эрешчинова, эртем ажылдакчызы Андрей Ашак-оол, удуртукчу ажылда Мария Оюновна Монгуш, Мария Кылчан-оол болгаш өскелердээ чонунга эвээ бараан болуп чоруурга өөрүнчүг-дүр. Оларның чамдыызы — мээн өөренникчилерим.

Михаил ДАМЧАЙ.
Күш-ажылын хоочуну.
Турган хоорай.

ТӨӨГҮНҮҢ БАРЫМДААЛАРЫ

Шагаан-Арыг дугайында чамдык бодалдар

ЧАҢГЫС ШАГААН-АРЫГ ЭВЕС

Хоорайлар, суурлар кижилер-биле демеп, төрүттүүнүп тургустунар, чечектелип өзер, чамдыкта чок-даа апаар. Тывага кайы-даа чөрлерден артык хөй кода-хоорайлар кашла чылдың иштинде тургустунуп, хөгжүп келгенин боттарывыс билир бис. Чижээ, Ак-Довуракты ап көрээлиннер. Аңаа даг-дүгүн казып, арыглаар дээш тургустунган хоорай-ла болгай. Шынаа-ла, даг-дүгү арыглаар фабрика ам тантыг-ла үжен чылдың дуртузунда үүк-соксаал чокка ажылдап, делегейде сурагжый берди.

Оон өске чижех кылдыр Хоргу-Аксы суурга турган «Тыва кобальт» комбинатты ап көрээлиннер. Ол база-ла Ак-Довурак хоорайның, ында «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чажыды-дыр.

Ынчаарга Шагаан-Арыг хоорайның туттуганы, оон амыдырал-турталгазы базала Ак-Довурак хоорай, Хову-Аксы суур-биле кара олчаан демей деп болур. Амыр үеде Тыва Республиканың бо үш улетүр будуруллелиг черлериниң таварышкыны болгаш таваржып-даа турар бергелери база демейлешкек. Ону төөгүүн барымдаалары көргүзүп-даа турар. Ынчангаш Шагаан-Арыг дугайында бодалларны илередикседим.

Аңаа, ынчаарда Чаа Шагаан-Арыг турар деп төлевилээн черге, тудуг ажылдары 1970 чылда эгелээн. Тудуг бодаа хүннерде үргүлчүлээн, ыдыг-даа болза кончуг шүүшкен, эрээш күш-биле кылдыкын турар. Эн-не баштай тудуг ажылын КМК-18 дээр тудуг организациязы эгелээн. Оон соонда «Шагаан-Арыг тудуг» трест организастаанган. Оон өскүү үеде өөрүкчүдү безин тудугжу кадрлар белетээр ажыл чорааайн турган. Ылаңгыя үеделин чүрттакчыларының саны кончуг өскүүн. Ийи-чангыс, улуг мергежилдиг кадрлар турганы шын-на харыы. Чижээ, дугаары 586 КМК-ның удуртукчузу турган М. А. Кыргыстың трест шугумунче шилчиткен-даа болза, төлевилел киллизинге артырган. Ол талантылыг аныяк удуртукчуну яазы-бүрү чылдагааннар-биле тудугдан үүнүп чоруурунче албадаан. М. А. Кыргыс Кызыл хоорайже көжер ужурга таварышкан. Аңаа баргаш, ол партия хооркомунга ажылдаан, а бо хүннерде республиканга тудуг каттыжыышкынында, оон удуртулгазында ажылдап турар.

Кадрлар айтырыын шак ынчаар көшкек шиитпирлеп келгеннинг түлелинде, «Шагаан-Арыг тудуг» трест бүүрап дүшкеш, «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадынче шилчий бергеш, Трестке хамаарылыг турган тудуг организациялары биче бүдүүрүлелер, кооперативтерже шилчээн. Чаа үеник сөлдары бар болбайн аа. Ынчалда-даа чаа хоорайның тудугжулары ажыл чок турун алган. Бууравшкынының эге төөгүзүнүн бир барымдаазы ол эвес пе бе?

КАДАГ, МАНЗА, БЕТОН ЧОКТА

1982 чылдың кол тудугларының бирээзинге Шагаан-Арыгда цемент заводу хамааржыр. Бо чүгүла заводту тудар-тутпас дугайында чугаа республика солунаарының арыннарыңа удаа-дараа үүнүп турганын утпаан боор силер, помчукчу. Ам оон салым-хүүзүн «Шагаан-Арыг тудуг» комбинат үзе шиитпирлээр дей бергеш, азы шынын сөглээрге, шүүт соксадырының кырында келгеп. Чыл эгезинден бээр ол тудуг шөлүнде сес бригада ажылдаан аттыг боор келзе-даа, тудугмонтаж ажылдары шоолугла дөгүзээн. Заводтуң ханаларын быжыглаар демир баганаларының таваа салдымаан. Аңаа цемент хоюдуунда-ла кылыр демир-бетон черек болгай. Дөрт ай иштинде хереглезе чогуур 1 тонна 200 килограмм электродтарының чүгле үш чүс чеден килограммы алдынган. Манза, түүйбу, цемент шүүт чок. 128 тонна арматура алыр турган, 10 тоннаны эккелген.

Тудуг материалдары чоокта тудугжулар чүүү кылырыл? Бо талазы-биле айтырыгны «Тыва тудуг» каттыжышкынының мурнунга комбинаттың удуртукчулары (В. М. Сегбе, П. В. Дмитриченко) каш удаа көлүрген. Көрээлиг организация — «Шагаан-Арыг тудуг» комбинат. Аңаа «Чүрттө-ла», «Шанс», «Темп» кооперативтер, «Үлетүр тудуг», «Авангард», «УМ-8», «ПАТ-11» деп биче бүдүүрүлелер улаңы бээр.

Капитал-тудуг салдынының ажылдакчылары, цемент заводунуң удуртукчулары тудугжуларның ажыл-ижин хүн бүрүде контрольга албайн турар. Оон түнелинде тудугжуларда үрей кылыр чүүлдер көвүдээн. Ай иштинде кылын келген тудуг-монтаж ажылдарының түнелдерин нарат хаар үеларде хүлээдир дээрге, төлевиледен хенеиг-ле хажыдыышкын болурга, иштик кылдынган хемчеелдер хүлээп алдымас. Ынчангаш тудугжулар акша-шалым чок артык каан турар.

Тудугжуларда тускай эртемниг специалистер чедишпес. Хамык эде кызыышкынарының үүнүп турар доозу ында Оон-биле чергелештир тудугжуларның арга-мергежили база-ла бедик эвес.

Ол-ла бүгү эде кылыышкынарны база акша-хөреңги талазы-биле кызамдаашкынарны алгаш көөрге, цемент заводун тудар дугайында сагыш салар чаргыс-даа дарга чок мышкаш апаргылаар. Ол чүгүла тудугның хуусаазы уваан тулум, шүүт хаан таарыгына база чедирип болурунуң айылы тургустунуп келген дизе частырыг болбас.

Күүскомнуң капитал тудуг киллизин база ол ышкаш цемент заводунуң администрациязы бо хүннерде сыр дедир турушту эгелеп турарын база айтыр апаар. Каш чыл улаштыр аңаа туруп келген улуг-улуг объектилерже ажыглыг күштү мөөкизөр, тудугларның темнизин дүргеделиринин орнунга киллис бодунуң ажылдакчызынга ийи каът туубу бажын-ордуну тудуп турар. Ол ажылдакчы чаагайжыттынган бажында чүрттап орар болгай. Ийи-чангыс аал чүрттаар бажынар тудуунга киллистин ынчаргей салып турарының өске-даа барымдаалары бар.

«Балык бажындан эгелеп чыдыыр» дээн ышкаш, Шагаан-Арыгда үш дарга В. М. Сегбе, Г. Г. Никитин, А. В. Глуховченко олар аразында харылаа чок ажылдап, тудуг-суурнуң хөгжүлдезинге шаптыктап эгелээн дизе черле чеп. Кижилерни ажыл-биле хандырары, оларга материалдыг болгаш моральдыг деткимчени чедирери удуртукчулардан дөрт хамааржыр. Шагаан-Арыгда тудугнуң орта туттунмайн турарыкта бүрүүлүг улустар ол-дур.

Социал айтырыгларын шиитпирлээринге база материал-техниктиг баазаны быжыглаарынга тудугжуларның улуг-хуузу улуг дээрзин билдингир. Оларның ажыл-ижин чамдыкта солунаарга чырыдып, мактап турары-даа чүүлдүг. Ындыг турбуже, кылган ажылдың ыныарынче сагыш салбас, буу хаалаар чоруктар кайы көвей. Оон кол чылдагаанды тудугжу кадрларже сагыш салбайн, оларның мергежилин бедидер дугайында бодаваан турарывыста.

Өөрүлү чылдарда «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадында ажылчыннар барык чок болган. Кажан аңаа трест турда, тудугжуларның саны мүн чедип турган болза, бо хүннерде комбинатта чеден-сезен хире-ле кижи арткан.

Тудугну ажыглаандырар, тудугжу болгаш инженер-техниктиг кадрлар-биле четчелээр хемчеглерни чоокку үеларде даруй алыр болза эки апаргаан. Цемент заводунга ажылдаар специалистерни бөгүн дораан тывары чугула. Ындыг кадрлар бисте бар-даа, Оларны өскээр ажыглай бергениивис хомудаанчыг. Чижээ, Красноярскының цемент заводунга ажылдап турган, чүвенин ужурун биле берген М. К. Анай-оол аңаа кандыгдаа хамаарылга чок, сыр өске ажылда барган болгай. Даг институдун дооскан дээзи эртемниг инженер Г. М. Анчымаа тудугжу болу берген. Инженер-энергетик В. К. Пюрюна райкүүсконуң иштики керектер киллизинде. Бо дамзыны оон-даа уламчылап болур. Оон-биле чергелештир тудугны киллизинде, цемент заводунуң дирекциязында тус чер чүрттүг кижилер шүүт чок боор турарын база айтыр апаар.

Бир эвес Шагаан-Арыгга цемент заводу туттуна бээр болза, оон продукциязы чүгле районга эвес, харын база бүгү Тывага дыка ажыктыг болуру чугаажок. Ону харыда республика даштынче үндүрүп, арыг орулганы киирип ап болдур. Ынчангаш ол заводту тудар болгаш аңаа келир үеде ажылдаар-даа кадрлар-биле ону амдыгааштан четчелеп эгелээри чугула. Ынчаныс болза Хову-Аксында болгаш Ак-Довуракта комбинаттарга болганы ышкаш, «кадрлар чоргулай барган, ам канчаар силер?» — деп, алгыржыр кижилер амыыр-ла бээрлер боор.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Шагаан-Арыг хоорай.

ХАЙГААРАП КӨРЗҮВҮССЕ

Мынча чылдар иштинде кижи кандыг чүвеге таварышпас дээрил. Амыдыралдың эвизин-даа, багын-даа көрүп, өөрүшкүге, мүнгараага-даа таваржып чордум. Ынчалза-даа чартык өскүс ургуларымны бодумнуң хайгааралымдан кажан-даа ыратпаан мен. Чангыс дүне уруум азы оглум бажына хонмайн баар болза, ол дүне үйгүм-даа келбес, эртенинде дораан сураглап эгелээр мен.

Чангыс не кижи хөй ургуларны өстүрери бөгде болбайн аан. Оларны кижизиндери оондаа нарын. Мен ооллардым бичии турда, та чеже ажылымдан шөлээ дилээр кижи мен. Олар бөгде-ле орус, тыва эштери-биле каттыжа бээр чүве. Чок болза, кичээлден дескен, эштериниң дачазында баргаа боор, чок-ла болза, таакпы-даа тыртып бээр, машина-даа ооллап мунуптар, мен ону узамдыктырбайн дораан сүрүүп турган, ол эштериниң чаарга турдум. Чоок сүүлдерже-даа чорүй баргаа боор. Иник-хевин-даа турары улуг эштери хунаан алгап баар. «Аванга ыыттава, чугаалаар болгуза шорун, бистиң аваам сүрер» — деп каарта, олар менээ чедре ыыттавас чорду.

Бичиилле кошкаш кымыр болза, олар алыырбайн барып болур. Ынчан чорааш, ургуларымны, оолларымны өстүрүп алдым. Кыстарым эртембилиг чедип, өөлүг-баштыг, ажы-төлдүг чүрттап, ажылдап чорлар. Оолларым өскен, 17-19 чарлыг ашактар болду. Ам хаван акша-даа ажылдаптар шоорум аларган.

Ургуларымны өстүреринге, кижизиндериге мээн ажылдап турар коллективим, эш-өөрүм дыка-ла дузалап келген, оларның дузазын хижи хайын үттүр деп. Эки коллективке ажылдаарым мен ышкаш чангыс не кижиге улуг өөрүшкү, деткимче болуп чорду. Бодунуң дугайын бижиир дээн кижи бе деп болаазлар, мээн оолларым ышкаш оолларымны чаржынгыыр, чеченгиин көргеш, мүнгараага, моңу бижиир болдум.

Бир улут-хүнде Кызылдың төвүнде базаатта кылаштап чорумда, ыыт эвес ыыт үнгеп, кайгай берген мен. Чүү болган чоор дээш, көре бердим. Эзеен хөй бөлүк эвирик ооллар эгээр чангыс ооллу эмеглеп эттээн турлар. Оон-моон улуг улус арай деп соксаанын кагдылар. Ол чангыс эжим акша негээш, аксы-думаттыдан хан төөлүдүр бажынче теп турда, кижи көре албас болду. Кандыг кончуг ажыг сугта бердинген, арага ижиксээн чүве, кижи көөрге, бичии ладан дезап, өскээр товаап чоруп каарлар. Мээн эш-өөрүм аразындан безин ындыг таварылгаларны каштыг-даа көргеп мен. Оглу кроссовка, спортчу костюм дээрге, ону ким салып шыдаар боор дээр, ону салып бербээн дээш бо ool товаа, могаттыыып тур дээрлер. Адаже ону база бодаар болза артык эвес. Кижи сеткили бичии чуведен өөрүүр, бичии чуведен хомудаар болгай, бичиидде болза олар хомудаар, өөрүүр сеткилдиглер.

Бичии ургуларны эмин эрттир эттээр, аттынар, кончуур улустар база бар. Бичии кижи, мунгараага, моңу бижиир болдум.

Бир улут-хүнде Кызылдың төвүнде базаатта кылаштап чорумда, ыыт эвес ыыт үнгеп, кайгай берген мен. Чүү болган чоор дээш, көре бердим. Эзеен хөй бөлүк эвирик ооллар эгээр чангыс ооллу эмеглеп эттээн турлар. Оон-моон улуг улус арай деп соксаанын кагдылар. Ол чангыс эжим акша негээш, аксы-думаттыдан хан төөлүдүр бажынче теп турда, кижи көре албас болду. Кандыг кончуг ажыг сугта бердинген, арага ижиксээн чүве, кижи көөрге, бичии оол тур «Кымга чор сен, чүге келдин?» деп айтырдым. «Эштеримдеп айтырып алдым, хонуп алыйн дээш» деп бо. «Адыы кымыл, ада-иен бар бе, өөренир тур сен бе, ажылдап тур сен бе?» деп база айтыргыладым.

— Чок, мындаа ажылдап турган мен, ам аңаа чорup тур мен — диди. — Адым Аас, аваам, ачам Каа-Хем райондан дезап, өскээр товаап чоруп каарлар. Мээн эш-өөрүм аразындан безин ындыг таварылгаларны каштыг-даа көргеп мен. Оглу кроссовка, спортчу костюм дээрге, ону ким салып шыдаар боор дээр, ону салып бербээн дээш бо ool товаа, могаттыыып тур дээрлер. Адаже ону база бодаар болза артык эвес. Кижи сеткили бичии чуведен өөрүүр, бичии чуведен хомудаар болгай, бичиидде болза олар хомудаар, өөрүүр сеткилдиглер.

Бичии ургуларны эмин эрттир эттээр, аттынар, кончуур улустар база бар. Бичии кижилер дедирленип, өжежир, оон багай кижилер тыытып келир хире.

Товаап, таакпылап, ооттыртып чоруур оолларны айтырарга, чартык өскүс азы аваазы чарлы бергеи боор чорду.

Бир чижехтен киирип көрейн. Кырган ада-кезиниге өскен бичии ool 13 харлыындан эгелеп бажыннар подвалдарынга хонуп, ооттыртып чоруур. олар ону хереккеже-даа албас, ол ам 16 харлыг. Келир үезин-даа бодаваа, ол ам арагалап эгелээн. Оон та кантыг кажы болуп, билдинмес. Мен ону милицияга-даа чугаалап турган мен, олар ону тооваа-даа чорааан.

Баа бир чижех. Апрель төөчүүзүнде 11 шак ажа бергенде, ыттар эзрип турул бергеи, ажикке чеде бээрмиге, бичии ool тур «Кымга чор сен, чүге келдин?» деп айтырдым. «Эштеримдеп айтырып алдым, хонуп алыйн дээш» деп бо. «Адыы кымыл, ада-иен бар бе, өөренир тур сен бе, ажылдап тур сен бе?» деп база айтыргыладым.

— Чок, мындаа ажылдап турган мен, ам аңаа чорup тур мен — диди. — Адым Аас, аваам, ачам Каа-Хем райондан дезап, өскээр товаап чоруп каарлар. Мээн эш-өөрүм аразындан безин ындыг таварылгаларны каштыг-даа көргеп мен. Оглу кроссовка, спортчу костюм дээрге, ону ким салып шыдаар боор дээр, ону салып бербээн дээш бо ool товаа, могаттыыып тур дээрлер. Адаже ону база бодаар болза артык эвес. Кижи сеткили бичии чуведен өөрүүр, бичии чуведен хомудаар болгай, бичиидде болза олар хомудаар, өөрүүр сеткилдиглер.

Бичии ургуларны эмин эрттир эттээр, аттынар, кончуур улустар база бар. Бичии ооллар бот-боттарын кончуг өттүүвүүр боор чүве. Эжи чараш хептиг болза, ону өттүнүксээр, ынчаар кеттинеп, күзээр, иник-хевин багай ооллар, ургуларны школадан оспаксыраар эш-өөрүнден ыыдып, ада-кезиниге ону негээрге хоржок болза, олар школадан дезап, өскээр товаап чоруп каарлар. Мээн эш-өөрүм аразындан безин ындыг таварылгаларны каштыг-даа көргеп мен. Оглу кроссовка, спортчу костюм дээрге, ону ким салып шыдаар боор дээр, ону салып бербээн дээш бо ool товаа, могаттыыып тур дээрлер. Адаже ону база бодаар болза артык эвес. Кижи сеткили бичии чуведен өөрүүр, бичии чуведен хомудаар болгай, бичиидде болза олар хомудаар, өөрүүр сеткилдиглер.

Бичии ургуларны эмин эрттир эттээр, аттынар, кончуур улустар база бар. Бичии ооллар бот-боттарын кончуг өттүнүксээ

СЫНАҢ-ООЛДУҢ АЪДЫ ДЭЭШ

Хөөмейжилерниң делегей чергелиг симпозиумунга турасхаатқан тыва хүреш маргыдаазы Кызылда «Хүреш» стадионга хөй көрүкчүлерлиг солун эткен. «Арзылан» спортчу клубуң шанналы дээш болган бо маргылдааны организастаар муриунда стадионну көрүштүг кылдыр дерээн. Индирде республиканың казанын удуртукчулары, Швециядан, Японнаан, Моолдан болгаш оон-даа өске черлерден келген даштыкы аалчылар хүрештиң эгелээрин четтиктейн манап ордулар. Чүге дизе оларның чамдыкы тыва хүреш дугайында чүүдаа билбес, кандыг хүрежил бо дээрзин дыннаваан-даа болуп турар. Ылангыя Японнаан келген аалчывыс хөөмейин оч беш чыл дургузунда шинчилеп, бижидип келгендээ болза, тыва хүрешке канчаар хүрежирин билбес. Харын-даа ону японнарның «Сумо» деп хүрежи-биле дөмей иргн бе деп бодап турган.

Тыва Республиканың хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар мөгелериң парадынга чүве чүгаалаан, делегейниң хөөмей фестивалының Тыва черде эртип турары-биле холбаштыр келген аалчыларга, көрүкчүлерге болгаш мөгелерге байыр чедирген.

Стадионуң төвүнге 64 мөге девип үнүп турда, «Доге-Баарың» чиртилеп ойнап турган. Оон соонда бөлүк сыгытчылар, оларның аразында даштыкыга сыгыт-хөөмейин бараалгадып чораан кыс Валентина Чүлдүм база эрлер-биле денге хоюнадыр сала бээрге, чоргааранчыг-даа чорду. Ол үеде Сут-Хөл районда хоочун мөге Николай Сыман-оолдун шүүлген мөгеге тыпсып дээш экелген бүрүн эзер-чүгениг аъдын оон дүнмазы база-ла республиканың шыырак мөгелериниң биреэзи Уран-оол Доңгак муңгаш, торгу тонуп хөлбеннедир стадионну бир доңгандыр чедирген.

«Арзылан» клубуң шаннадары дээш болган бо маргылдаага республиканың шыырак дээш мөгелери Владимир Монгуш, Тес-Хемден келген мөгелер Сүктер Шимет, Максим Дажываа, Өвүрден Орлан Кыызыл-оол, Улуг-Хемден Артур Елдан, Эрзинден Василий Чазыр, Арыскандан Владимир Саржат-оол, Монгун-Тайгадан Анатолий Саян болгаш оондаа өскелер келген болган.

Чоокта чаа хостут хүрешке «Азия төвү» шаннал дээш маргылдаазының соонда «Найырал» хүрежинге аът салган мөге Владимир Монгуш ийиги дөмейлериг салыда октадыкаш, бо удаада чер албайн барган. «Мөгениң майны кадырык» деп чүве ол-дур ийим. Хүрештиң баштайгы салыгларында Сут-Хөлден Олег Ооржак, Тес-Хемден Максим Дажываа, Эрзинден Александр Чадамба олар чараш аргаларны кылып тургаш, онагларын удаа-дараа октап турда, көрүштүг-ле болду.

Бистин хоочун мөгелеривистин биреэзи Иван Хураган чоокку үеде хүрешээн турган. Ол бо таварылгада шеңеп тулуп көөр дээш хүрешкеш, Улуг-Хемниң шыырак аныяк мөгелериниң биреэзи Владимир Саржат-оолга октадыпкан. Маадыр Бичe-оол база-ла сөөлгү үеде чер албастаан — баштайгы салыгда октадыпкан. Өвүриң мөгези Василий Ондар беш-алды чыл бурунгаар эн шыырактарның одуруунга турган. Ол базе-ла үр болбайн буттаткаш, октатпаан. Эрзинден Александр Чадамба Тес-Хемниң эн шыырак мөгелериниң биреэзи Сергей Данзааны буттаваш, дүжүрген. Кызылдың педагогика институдунуң студентизи Бежендей Күжүгет республиканың каш закыр чемпиону Сүктер Шиметти октаар орта, стадионга одурган көрүкчүлер дыг-биле тура халаваш, байыр чедирип, адыш часкан турдулар.

Мынчап кээрде, бешки салыгда дөрт мөге арткан. Ол дээрге Өвүрден Орлан Кызыл-оол, Кызылдан Бежендей Күжүгет, Радислав Наважап, болгаш Каа-Хем райондан Геннадий Монгуш олар арткан. Ам кижи бүрүзүнүң сагыжында Сыман-оолдун багдаашта эзер-чүгениг аъды. Кым алыр ирги?

Баштай Бежендей Радиславны хенергедип турган, хей-биле доңгайтыр сопкан. А Орлан биле Геннадийниң хүрежи элээн узамдыга бергеи. Чүге дизе баштай олар денге дүшкеннер. Катап салган соонда, база-ла барык денге дүжер орта, судьялар Геннадий октаан деп чарлапкан.

Эн сөөлгү салыгда Бежендей Геннадийниң будуунче кончут дүрген киргеш, көдүргеш, дораан-на салган.

Ийиги черни эзлээн мөге Геннадий Монгушка мопедти тывыскан. О. Кызыл-оолга болгаш Р. Наважапка иртерни шаннал кылдыр бергеи.

Бо хүрешке Кызылдан Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш, Чөөн-Хемчиктен Алдын-оол Куулар олар келбейн барган. Бир эвес келген болза база-ла солун болур ийик.

Виктор КАРА-САЛ.

(Төнчүү. Этези 1-ги арында).

бирээзи Геннадий Чаштың өөренчиги Японнаны төлөөлеп келген Лео Тэдагава хөөмей-сыгытты күүседирин шеңеп көрду. Япон черге тыва хөөмейиниң суртаалчызы болуур ол кижиге көрүкчүлер байыр чедирип, чечектерни-даа тывыскан. Даштыкы чурттарның төлөөлери шыдыг байдалдыг фестивальга киришти.

Бо фестивальга бир онзагай болуушкун аныяк хөөмей күүседикчилериниң исмежип келгени болур. Бурунгу тыва хөөмей салгалдан салгалче дамчып келген болгай. Анаа бадыткалды база көрүп болур бис. Сураглыг сыгыт-хөөмейжилер Санчы Кызыл-оолдуң оглу Санчы Бежендил, Хунаштаар-оол Ооржактың оглу Виктор Хунаштаар-оол, уруу Шончалай, Ак-оол Кара-Салдың оглу Анатолий Кара-Сал олар адаларының сыгыртып-хөөмейлээр аяның бүрүнү-биле шинээдип, салгал алгының бадыткап шыдааннар. Ол ышкаш Америка, Франция болгаш өске-даа даштыкы чурттарга уран талантызын, сыгыт-хөөмейин бараалгадып каапкан Олег Куулар, Геннадий Чаш, Анатолий Куулар, Геннадий Тумат, Герман Куулариың күүседиглери көрүкчүлериниң болгаш жюри кежигүннериниң бедик үселелип алган.

Фестиваль үезинде хөрээжен күүседикчилериниң көзүлгени база солун. Франциядан болган улустуң аас чогаал фестивалынга киржип чораан Валентина Чүлдүм болгаш Шончалай Ооржак эр улустан дудак чок сыгыртырын көргүскеш, даштыкы чурттардан келген аалчыларны кайгатып. Чаа кестүн келген Мөнгүн-оол Ондар, Аяс Данзырын, Шолбан Күжүгет, Андрей Өлбей, Буян Доңгак, Аян Монгуш, Анатолий Шимит олар көрүкчүлерни уран талантызы-биле магададып, келир салгал дээрзин бадыткап, кижи бүрүзү тускай аныныг, үнүт болуп, хөөмей уран чүүлүнүң өзулуг мастерлери болуп болур дээрзин көргүскен. Ол ышкаш сценага ак-ак бөрттер кеткеш, ча-согун азыннап, хөректээштерлиг, тыва тоннарлыг кижилер үнүп келирге, бо үүн мындыг улус тыпты берди, киноларда басмачылар сагышка кирер диже, көрүкчүлер баштактавып орза-даа, оларны чылыг-биле уткып алды. Ол дээрге Сут-Хөл районуң «Самына» аас чогаал ансамблиниң бот-тывыгыр артистери-дир. Оларның идик-хеви көрүкчүлерге чиктиг болуп көзүлүп-даа, сыгыт-хөөмей талазы-биле өскелерден дудан калбаанын шынатканнар. «Эртинелиг Тыва», «Мөнгүлектин сыры» ансамбльдери база хөөмей-сыгыттың Тывада бедик сайзыралын бадыткап шыдаан.

Улустуң аас чогаалының делегей фестивалын хөөмей-сыгыт мастерлериниң каттышкан ниити хөөмей күүседикчилериниң тыва улустуң ырларын, каргыраа, сыгыт, хөөмей, ыры эялгаларының үселгезин-биле күүсеткени көрүкчүлериниң, жюри кежигүннериниң, аалчыларның сагыш-сеткилдеринге артып калган.

ХООЧУННАР ХООЧУННАР-ЛА БОЛГАЙ

Июнь 20-иниң хүнү. Эртенги шактайдан эгелээш кежээге чедир боостаа-биле күүседир ырларның, каргыраының, сыгыттың, хөөмейниң тыптып келген дамчыдарын, оон төгүзүн, чүдүлге, этнографиябиле харылаалаларын, оон тус-тус хевирлериниң чурумун, нептерээшкининиң болгаш ажыглаттының келгениниң чер-чурт аайы-биле байдалын, сөзүнүң утка тургузуун, хөгжүм-биле үселгелерин шинчилээр талазы-биле тематиктиг илеткелдерни, сапаловаларын даштыкы чурттардан келген эртемденнер, уран чүүл шинчилекчилери, республиканың эртем ажылдакчылары сайгарып чугаалажып, маргыжып келгеи.

Кежээ 7 шакта улустуң аас чогаалының «Хөөмей-92» делегей фестивалынга киржип келген сыгыт-хөөмейниң хоочуннарының болгаш ансамбльдериниң концерти болуп эрткен. Бир-ле дугаарында Чөөн-Хемчик районуң «Салгал» ансамбли «Өлбей ыры» дээр күүселдези-биле концертти ажыткан. Ол ансамбльдиң хөөмей, сыгыт күүселикчилери Орлан Монгуштун, Буян Монгуштун уран салымчаяанныың көрүкчүлер магадал-биле көрген. Тыва уран чүүлүн, хөөмейниң хоочуну, Тес-Хемден келген Федор Тэу каргыраалай бээрге, дыннаксанчыг-ла чораан. Тываның улустуң хөөмейжизи деп хүмүүлүг атка төлептиг болган Сундукай Монгуш бодунуң күүсединиң, тыва хөөмейниң алганыгларының аныыбыле күүсеткени онзагай болган. Хөгжүм херекселдериниң кылыкчызы, сураглыг хөөмейжи, Тываның улустуң хөөмейжизи Маржымал Ондар болгаш бодунуң адын бүзүрелип шыдаан. Өвүр райондан келген делегей чергелиг фестивальларның, көрүлделериниң каш даклыр лауреаттары, сураглыг сыгыт, хөөмейжилер, алышкылар Николай, Валерий Монгуштар тыва улустуң мрызы «Алдын дашкаңы» сыгыт, хөөмей, каргыраа аяны-биле күүседи бээрге, көрүкчүлер дыка сонуургаан. Хөөмейниң хоочуннары Дырышпан Монгуш, Кара-оол Тумат, Лазо Монгуш оларның күүседиглерге үзүктел чок адыш часкашкыннары-биле доозулган. Хоочунизар хоочуннар-ла болгай.

Сут-Хөлүүн «Самына», Бай-Тайганың «Мөнгүлектин сыры», Кызылдың «Хөөмей», Өвүриүн «Буланыгның эдиги-зи», найысылалда «Эртинелиг Тыва», Чөөн-Хемчиктин «Салгал», Өвүриүн Торгалыгда «Кара дуруна» аас чогаал ансамбльдери бот-боттарынга дөмейлешпес тускай аян-хевирлиг, үнүт, идик-хептиг, хөгжүм-херекселдерлиг күүседиглерлиг болганы-биле көрүкчүлерге өөрүшкүү, чоргааралды, макталды арттырып каан. Тыва улустуң бурунгу уран чүүлүн күүседир талазы-биле бедик мергежилдиин хөөмейжилер Чаа-Хөлден Мерген Данзын, Балчыма Коңгар, Барыын-Хемчиктен Кошкар-оол Монгуш, Артист-оол Монгуш, Бай-Тайгадан Сереэдоп Күжүгет, кандыг хевирши бир-ле дутаар күүседип келген Мар-оол Сат, Эрзинден Марзи Оолак, Танаа Маадыр, Тандыдан Седен-оол Ооржак, Борис Кунгаа, Монгун-Тайгадан Чамбал Дугул-оол, Бадан Экер-оол, Бим-Хемден Виктор Ондар, Тес-Хемден Сады Айдын-оол, Каа-Хемден Владимир Артына, Орлан Куулар, Улуг-Хемдеи Андрей Чүлдүм-оол, Кара-оол Тумат, Өвүрден Алексей Довгак олар көргүзүп, көрүкчүлерниң макталын алган. Ол ышкаш хөөмейлеп өөренип алган чангыс чер-чурттуувус Вячеслав Огнев, Владимир Саян база хоомай дириттээнер.

Чамдык күүседикчилер идик-хевин чараштыр кедип алган, ойнаар херекселдерин каастап апкан, сцена культуразын сагып билир. Өзулуг профессионал артистер дег ойнай бээрге, чоргааравчыг. Кайыдаа концерттер үезинде даштыкы журналистер күүседикчилерни киногa, чурукка тырттырып ап турду. Оон ыыт ансамбльдер тыва улустуң хөйнүң ырларын хөөмейнин бүгү хевирлерин киириштирип туруп күүседиги бо уран чүүлдүң бедик хөгжүлдезин хереченлеп турар.

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРГЕН

Республиканың хөгжүм-шин театрынга «Хөөмей-92» делегей фестивалының түңнелин жюри үндүрген. Байырлыг хагдыныышкынның үезинде тилекчилер илерээн. Оларга фестивальның дипломнарын, өртектиг белектерни, лауреаттар деп аттарны тывыскылаан. Тилекчилер кымнарыл?

«Тыва» ансамбль — улустуң аас чогаал ансамбльдериниң аразындан лауреат болган.

Хөөмей, сыгыт, каргыраа, тала-биле ийи-чангыстын күүседиглериндеи лауреат болганнар — **Кайгал-оол Ховалыг, Коңгар-оол Ондар, Анатолий Куулар (Тыва), Жугнээ Зунгуй (Моол).**

Фестивальдың дээди шаннары — делегейниң Гран-при шаннарды Чөөн-Хемчик районнуң төлөөзи **Мөнгүн-оол Ондар** алган.

Тускай шанналлар — **Лео Тадагава (Япония), Спиридон Спиридонов (Якут-Саха)** оларга берген.

«Хөөмей-92»-ниң дипломантылары болуп шылгарааннар — **Буян Доңгак, Геннадий Тумат, Герман Куулар, Анатолий Кара-Сал (Тыва), Хамза Загрединов (Башкортостан).**

Уран талантылыгларының уран чүүл талазы-биле улуг чыныгыны дипломнар болгаш өртектиг белектер-биле шаннатканнар — **Аяс Данзырын, Шончалай Ооржак, Буян Доңгак (Тыва), Балжинням Дармаш, Нанжид Сэнгдорж, Даянбуу Энктайван, Нацаг Тогтох (Моол), В. Анчинов, (Алтай), Е. Улугбашев (Хакасия).**

Делегей «Хөөмей» симпозиумунга турасхаатқан фестиваль бодунуң ажылын доосканы.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Чарлалдар салыбыразы

КЫЗЫЛДЫҢ МЕБЕЛЬ ФАБРИКАЗЫ

чурттакчы чонга болгаш организацияларга туда акша-биле болгаш шилчидилге-биле дараазында продукцияны садып турар:

«Кантата» деп чымчак мебель бөлүү (диван-орун, ийи кресло, журнал столу) өртөө 18549 болгаш 20957 рубль;

диван-орун — 8993 болгаш 9872 рубль;

антресольдуг (кырында тумбочкалыг), үш эжиктиг идик-хеп шканы — 5582 рубль;

журнал столу — 1387 рубль;

«Трапеза» деп кухня үлгүүрлериниң бөлүү — 11762 рубль;

демир буттуг аудитория столу—362 болгаш 463 рубль;

калбарты салдынар стол — 1861 рубль;

чымчак кресло — 3292 рубль;

чангыс тумбалыг стол —1491 рубль;

бүдүн хана дурттуг мебель бөлүү (андресольдуг, 6 кезектен тургустунган стенка)—24957.

Өртектерни немелде өртек-үнеге үндүрүг-биле кады берген.

Кээр адрези: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу 151. Мебель фабриказы, бухгалтерия. Телефону 2-50-48.

Тыванын күрүне филармониязы көрүкчүлерниң хөй санныг чагыгларын өзугаар.

«АЯН-92»

Шоу-бөлүктүг концертин июнь 26-да 17 болгаш 19 шактарда Улусчу чогаадылга бажыңынга катап көргүзер.

Билеттерни филармония кассазында садып турар. Телефону 3-68-64.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың № 1 ортумак профтехучилишези 1992-93 өөредилге чылында дараазында тускай эртемнер аайы-биле хүндүсү өөредилгеже аныяктарны чалап турар:

калбак мергежилдиг трактористт-машинизи— өөренир хуусаазы 3 чыл, 9 класстан өрү билиглиг аныяктарны хүлээп алыр;

кодээ ажыл-агыйның фермер-механизатору —өөренир хуусаазы 3 чыл, 9 класстан өрү билиглиг кижилерни хүлээп алыр;

кодээ ажыл-агыйның фермер-механизатору —өөренир хуусаазы 1 чыл, 11 класс билиглиг кижилерни хүлээп алыр;

кодээ ажыл-агый бухгалтери —өөренир хуусаазы 9 ай, 11 класс билиглиг кижилер кирер;

мал фермаларының механизатору — өөренир хуусаазы 1 чыл, база 11 класс билиглиг аныяктар өөренир;

«ВС категориялыг автомобиль чолаачызы —өөренир хуусаазы 3,5 ай, 17 хардан куду эвес назылыг болгаш 11 класс доосканнарны хүлээп алыр, өөренири төлевирлиг.

Өөренирниң бүгү таарымчалыг байдалдары, спортка мергежилиг, бот-тывыгыр уран чүүлге киржип аргалар училищеде бар. Өөредилге чылының дургузунда столовая, спорт залы, машина, трактор башкарарынга өөренир черлер ажыглаар. Ниити чуртталга бажыңы болгаш дузалал ажыл-агый училищеде база бар. Сургуулдарның чемненири, оларның идик-хеп формазы халас, Кызылдан дашкаар черлерден келгеннерге ниити чуртталга бажыңындан өрээлдерни бээр, училищенин сургуулдары стипендиянны алыр.

Училище директорунуң адынга билдириишкинге дараазында документилерни кожар: биленнин дутайында документ, төрүүтүнген дутайында херечилел (паспорт), 3Х4 хемчээлдиг 6 фото-чуруу, эмнелге черниин шынзылгазы.

Киреринин шылгалдалары чоокка хүлээп алыр, а кажан киреринге күүсээнмер көвүдей берзе, беседа кылыр болгаш оон түңнелдерин өзугаар училищеге хүлээп алыр.

Документилерни 1992 чылдың август 30-ге чедир хүлээп алыр.

Училищени доосканнар кодээ ажыл-агыйның техникумнарынга болгаш дээди өөредилге черлеринге база кирип болур. Училищеге өөренип турган чылдарын күш-ажыл стажынга кирер санаар.

Училищенин адрези: 667005, Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажын № 14. Хүлээп алыышкын комиссиязы, телефоннары 3-00-57, 3-06-55.

«Торгбытсервис» деп биче бүдүрүлге бодунуң ажылын уламчылап турар болгаш «Жигули», «Москвич», «ЛуАЗ», «Запорожец» автомобильдериниң тазарган дугуйларын катап тургузарынга хүлээп ап турарын чарлап тур. Биче бүдүрүлге политехниктиг институттуң филиалының девискээринде турар.

Кызыл КАИ-зинин Владимир Байырович Ондарның адынга 1987 чылдың июнь 2-де тывысканы АБ серималы № 500690 чолаачы шынзылганын читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

ИСТЕЛГЕГЕ ДУЗАЛАНАР

Кызыл райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң истелге салбыры 1992 чылдың май 29-түң хүнүнде эртенгиниң 10 шак үезинде Каа-Хемниң Көк-Тей паромунуң чоогунга ийи хамаатыже хеме кырындан бир кижиниң боолаанының дугайында кеземче хөрээнин истелгезин чорудуп турар. Когараан улустуң өчүктерин өзугаар алырга, ол үеде паром чанынга 4 тыва хөрээжен болгаш бир оол турган.

Ол болуушкун үезинде анаа турган, ону көрген кижилерни Кызыл райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң 20 дугаар кабинединге чедип кээп, истелгеге дузалаарын дилеп тур бис.

Ынак ачаыс Олег Намчылович Саянның мөчээни-биле бистин ажыг-шүжүүвүстү денге үлежип, ону сөөлгү орукче үдээринге дузалашкан организацияларга, эш-өөрүвүске түрүктеривистиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Саянның ог-булези.

КИНО

ИЮНЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Король шуток» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, Видеозал: «Демоны-2» 9.30, 11.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Полицейская собака» 14.00, 16.10, 18.30 шактарда.

КҮШ-ДАМЫР КУЛЬТУРАЗЫ: терминнер, дамчыдылгалар

Специалистиң бодалдары

«Культура» деп сөстүң утказы кончут хапы болгаш улуг. «Ниити культура» азы «кижи төрелгетениниң культуразы» деп чугаалаар. Культура деп чүл деп айтырыга чангыс харыы амгы үеде чок боор турар. Чүге дизе делегейниң дыка хөй эртемденнери культура деп чүл дээрзин оон бүгү талазындан чугаалап, анаа шын харыны бергеннер. Ынчалза-даа чангыс сөс-биле ону культура дээр деп харыылаары берге.

Культураның эн бөдүүн тайылбыры мындыг. Кижи төрелгетениниң хол-биле, угаан-бодал-биле кылган бүгү-ле үүлүүн шуптузун культура дээр. Бисте культураны тыва дылда солун, сеткүүл, радио, телевидение дээш өске-даа аргалар дамчыштыр пропагандалап турары-биле алырга, культура албан черлериниң (клубтарның, театрларның) чорудуп турары концерт, шин, танцы чижектиг оон-даа өске хевирлери культура дээр деп билдиней. Ол харын шын, а ол чүгле культураның бир хевирин, (өзениң) биске чемелей бергенивисте, дораан-на «культура чок сен» дээр болгай бис. Оон алгаш көөрге, мүн-не харын кижиниң хөй-ниити чериниг бодун ап билирин база культураз дээрин билир хире бис. Ынчалза-даа культураның ол өзениң биске эки үндезиниг кылдыр чедирбейн турар.

Ынчан кээрде культура кончут хөй талалыг деп чүве билдинип турар-дыр. Мен оон чүгле чангыс адырынга доктаап, күш-шыдал культуразының дугайында бижип көрейн.

Термин талазы-биле бичии тайылбыр. Күш-культура, күш-шыдал культуразы, күш-дамыр культуразы деп солуннардан номчуп, радио, телевидениелен дыннап турар бис. Чогум кайызы шыныгыл?

«Күш-культура» деп сөс «физкультура» деп орус сөстү очулдурганы болур. Хөй кезиннде очулдургунуп-даа эвес, а аныяжылгага чагыртып күш-культура апарганы илдеп. «Физкультура» дээрге ийи сөстүң утказы сөс «физическая культура». Ынчалза-даа шыырак эртемденнериниң эртем ажылдарында чүгле «физическая культура» ыдыгы бижиирин сумележип турганын Москвага чеже-даа дыннаан мен. Ынчалза-даа бистеңе парлаалда, аас-лылыыста быжыглап доктаатан терминни тудуштур бижиирин шын болгу дег — «күш-культура» деп А шыны-биле алырга, ол күш-шыдал культуразы деп турар бис. А күш-шыдал культуразы деп сөстү чүге кыскалды күш-культура деп турар бис. А чүге күш-шыдал культуразы дээрил?

«Күш-культура» дээн дижик. Ынчан «физическое воспитание» деп сөстү күш кижизидилгеже ыдыгы очулдурар апаар, а «воспитание силы» деп терминни чүү деп очулдурарыл? База-ла күштү кижизидерил, күш кижизидилгезин дээр апаар. Дамчыжы бээр. Ол хоржок. Күш-шыдал кижизидилгезиниң теориязында күштү кижизидери база бир кол чериниг эзлеп турар (Дүргениг, аваажыгыры, эвлигирин, шыдамчыын кижизидериниг-биле бир демей). База бир чижек «Физическое развитие» деп чугула терминни «күш өөрүлгеш» дээрге алыс утказы өскерли бээр. Ынчалгаш ону «күш-шыдал өөрүлгеш» диже болу утказы апаар. Ыдыг болганда, кол өске терминнер-ниң очулгазы шын эвес, улус будалгаш турун бээр. Түңнелинде: тыва дыл кырынга күш-шыдал культуразының, күш-шыдал кижизидилгезиниң теориязын бижип шыдавайн базар бис. «Физическая сила», «абсолютная сила» деп чугула терминнер база бар болдур эвеспе. Ынчангаш мен бо таварылгада терминнерге доктаавайн, а чүгле «күш-шыдал культуразы» дээрге черле алыс ханы тукалыг, шын дээрзинге бүзүреп, оон дугайында бижип көрейн. Күш-дамыр культуразы деп чугаалап, бижип турары шын эвес деп билир мен.

Республика солуннарын, рабиржээн чүүлдер катаптаттынып, кончут чедингир эвес сөстер ажыглап, хайыраан өртектиг минуталар халас барып турар. Ол дамчыдылганы чорудуп турар эш дамчыдылганын утка-шыпарынче сагыш салбайн, хандыр бодаашкыннар, чогаадыкчы чорук кылбайн турар. Бир чеже күш-шыдал культуразынга тускай билиг-мергежил чок болганы чадавас. Кол редактор ол кончут чугула рубриканың дамчыдылгазының шыларын экижидер дээш ажыл чорудары чугула.

Мен бодаарымга, дамчыдылганың утказынга кол черни күш-шыдал культуразын, күш-шыдал кижизидилгезин эр-хөрээжен тыва чонуң ортузунга чедингир кылдыр пропагандалаан чүүлдер эжелээр ужурлуг.

Терминнерден эгелээш, харнаның аайынче кажан, канчаар, чүүн-биле күш-культура кылза экил. Күш-шыдал кижизидилгезиниң шынарларын өөредириниң аргаларын, принциптерин тыва чонга тайылбырлаар ужурлуг. Оон-биле кады улустуң күш-культура талазы-биле тускай билиг-мергежил чок болганы чадавас. Улустуң сонуургалы улгадыр, дамчыдылгага чем-биле дөмей негелделиг апаар.

Ол дамчыдылганың база бир кол сорулгазы чонуң кадыын камгалаары, кадыын экижидери, ниитизи-биле кадык-шыырак чурттаалаары чурттаарыг боор ужурлуг. Ыдыг болганда аарыглардан камгаланырда күш-шыдал культуразының кандыг сула шимчээшкиннерни кылза экил? Ол сумелер хар-назы, эр-кыс аайынче боору албан. А бир эвес мындыг-мындыг аарыглардан аараан болза, күш-культура-биле кажан, канчаар кичээлдээрин база-ла харнаны аайы-биле сүмелеп боор. Орта үүлге күш-шыдал кижизидилгезинге тускай эртемниг кижилер киржип болур. А бир эвес улусчу педагогиканың күш-шыдал культуразын бединдип чораан аргаларын, хевирлерин (оларның дузазы-биле кадыын быжыктырып, экиртип, дадыктырып чораан болгай бис) пропагандалап, улам сайзырадыр болза, оон-даа эки. Чижээлээрге: аржаанналары база улусчу педагогиканың дузазы-биле кадыкты быжыглаары, организмни дадыктырары, аарыгларны эмнээри боор турар болгай. Ол дээрге күш-шыдал культуразының бир хевири. Оон дугайында чоп дамчыдып болбаазыл. Ам аржаанналар үе келген болгай. Хөй улус орта билбезиниң харазы-биле шын эвес кирип турар.

Дамчыдылгага хөй өөредиглиг, кижизидикчи, ханы утка-шыпарлыг материалдар коллаан боору күзенчиг. Эртемни зарядканын ужур-утказын, ону хар-назы аайынче кылырын, кандыг сула шимчээшкиннерни, мергежилдерни, спорттун хевирлерни кезектериг кайы хире үе иштинде кылырын, өй-чижек деп чүл, оон-даа өске дээш. Көдээ черлерде ажылдап турар аныяктарга, ортумак назылыларга, улуг улустарга сумелер, мергежилгелер дамчыдып болгай. Ниити теоретиктиг билиглерни, өөредилгелерни эрттирери чугула. Янзы-бүрү аарыглар үезинде күш-культура, дадыгыышкын дугайы, спорт хевирлеринге сумелер, кичээлдер дээш, арага, тазакы, кара тазакы, наркотиктерниң хоразының дугайы — черле дамчыдылганың улуг улуг.

Ынчангаш радио комитеди бо рубриканга тускай кижиден дарый дилеп тыныаш, харыыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улет-пур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сорбаан» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң орлакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң орлакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчызы — 3-45-93.

Солун неделядa 5 катап үнер Хемчээлин 2 парлаага амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 118.

САДАР ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ. № 5

1-ГИ АРЫН: «Малчыннар неделязы».

2-ГИ АРЫН: «Эртемденнин бодалдары» деп рубрикада «Хову Аксының нарын айтырыглары» деп техниктиг эртемнерниң кандидады Доржу Бузур-оолдуң чүүлүнүң уланчызы.

3-КҮ АРЫН: «Чингис-Хаанның чагыы». Вл. Серен-оолдуң төөгүлүг чечен чугаазының төнчүзү.

3-КҮ, 4-КҮ АРЫННАР: «Хөглүгбейниң дүштери». Салчак Молдурганың кыжырымак чечен чугаазы.

4-КҮ АРЫН. «Хүн—күзел». Японня четкен тыва оол дугайында Күулар Черлиг-оолдуң очеригиниң эгези; «Улустуң аас чогаалы».

Республиканың политиктиг солуну

ШЫН

№ 119 (14843) 1992 чылдың июнь

Өртээ: «Роспечать» киоскилеринге 2 рубль, тарадыкчылар сатканда дугурушканын ёзугаар.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

Өг-бүленнің, келиннің болгаш чаштарының камгалалын экижидер дугайында Тыва Республиканың Президентиниң № 1 Чарлыын бодандырарының хемчеглериниң дугайында республика Чазааның доктаалы июнь 18-те хүлээп алдынган. Ук доктаалда айыттынган хемчеглер бүрүү өг-бүленнің, келиннің болгаш чаштарының социал камгалалын моон соңгаар канчаар көдүрериниче угланып, кылып чорудар тодаргай ажыл-херектер-биле быжыглаттынган.

• • •

«Тыва Республиканың чурттакчы чоннуң 1992 чылда ажыл-биле хандырарының дугайында программаны республика Чазаа бадылаан. Ук программаның күүселдезиниң хыналда-хайгааралын Күш-ажыл болгаш чоннуң ажыл-биле хандырылга ламызынга даасканы.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫ.

Тыва Республиканың чурттакчы чоннуң 1992 чылда ажыл-биле хандырарының дугайында программаны республика Чазаа бадылаан. Ук программаның күүселдезиниң хыналда-хайгааралын Күш-ажыл болгаш чоннуң ажыл-биле хандырылга ламызынга даасканы.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫ.

«МАЛЧЫННАР НЕДЕЛЯЗЫ»

Сөөлгү үеде республиканың малчыннарының социал камгалалын быжыглаар, оларның амыдырал-чуртталгазын экижидер дугайында айтырыг чидин-биле тургустунуп турар. Ону канчаар шинтпирледе экил дээрзиниң дугайын Чазак хуралынга чугаалашкан. Ук хуралды Президент Ш. Д. Ооржак удуртуп эрттирген.

Ажыы-биле чугаалаарга, районнарда совет болгаш кодээ ажыл-агый удуртукчулары, специалистер малчыннарның амыдыралын чогумчудар, акша-шалының өстүрүп бээр чижектиг айтырыгларже сагыш салбайн келгеннер. Шак ындыг хөөнүргей чоруктуп түнелинде чамдык колхоз, совхозтарның малчыннары январь айдан бээр күш-ажыл төлевирин албаннар. Ооң хараазы-биле малчын өг-бүленнің амыдырап, чурттаар шинээ улам-на баксыраан кел чыдар. Чогум-на бо айтырыг-оларны кыска үе иштинде тодарадып, оларга боттуг дуза көргүзери-биле Чазак «Малчыннар неделязының» хүннерин эрттирер деп шинтпирлээн.

Чазактың, министерстволарның, ведомстволарның удуртукчуларындан тургустунган 2-3 кижи составтыг бөлүктер радуун республиканың бүгү районнарынче аъттанынкан. Оларның кол сорулгазы — малчыннарның амыдырал-чуртталгазын көөру, садыг, эмчи, ачы-дуза хандырылгазының байдалын илередири, ылангыя ажыл төлевирниң дугайында шыңгыы чугааны кылыры.

Шак ындыг бөлүктер районнар аайы-биле база тургустунгулаар, олар малчын, кодан, ферма бүрүзүнге чедер. Орта хуралдарны, беседаларны эрттирер, аргалыг-ла болза, кижи бүрүзү-биле чугаалажыр. Мал кажаларының септелгези, оларның амгы байдалы, малчыннарның чурттаан орар-оран-савазының дугайы ук бөлүктерниң кичээнгейинин төвүнде турар. Ылангыя мал чемнинин белеткели ышкаш чугула болгаш харыысалгалыг ажылды олар кижи бүрүзүнге, сагындырар, олче бүгү күштү моңгээриниң чугулазының дугайында улуг негелдеп салырлар.

Бөлүктерниң кылган ажылының түнелдерин тус-тус районнарга, а ооң соонда Чазак деңнелиңге чугаалажыр, чоруур түнелдерни үндүрер.

Михаил ИРБЕЙ.

СЫЫН МЫЙЫЗЫН ДҮРГЕН ДУЖААР

Бистиң республикада анчыларның ажылында бир эн харыысалгалыг үе өгелээн: бо чылдың июнь бирден июльдун онга чедир сыынны чөпшээрелдиг аннап, ооң мыйызын дужаар керээлер чарлынган.

Чөпшээрел алган ацчылар сыын мыйызын ажаап, ону үревейн хүлээп алыр черлерге чедирериниң чурумун билген турар ужурлуг. Чамдык анчылар ону кадагадап, кампаарының чурумун болгаш дужаарының хуусаазын билбеңнеп, ол үнелиг мыйысты ыңдыдып, үреп алыр таварылгалар элээш эвес.

Бир эвес анчы кижи сыынны өлүргеп болза, ооң мөөң ханыг мыйызын алды шактан ажыг эвес үениң иштинде ону хүлээп алгаш, хайындырып белеткээр черге ыяапла чедиргеп турар ужурлуг. Бир эвес ооң орайтай бээр болза, мыйыс ханыга хоралыг микроорганизмнер тывылгаш, шынары дораан баксыраар. Чамдык кижилер сыын мыйызы белен үрелбес деп, шын эвес билип турар. Бир эвес мыйысты ийи-үш хондургаш, эккээр болза ону хайындырып белеткээри бергедей бээр. Ону хайындырарга-даа, быыпастай бээр болгаш хейдиккеш, кежиг чара тептер. Ындыг мыйыстың өртээн анчыларга төлевезин билип алыры чугула.

Үстүнде чүүлдерин барымдаалалы, чөпшээрелдиг анчылар мыйыс олчалыг болганда, ону саадатпайн, белеткеп, хайындырар черге дораан чедирери чугула. Ындыг черлериниң бирээзи «Хемчик» анчыыр-тывыш ажыл-агыйында база бар. Чогуур үеэзинде, эки байдалдыг турда, дужаган сыын мыйызының өртекүнезин база улуг болурун угпас херек. Сыын мыйызы эмтаң аймаа кылырынга эң не чугула, улуг үнелиг чүүл кылдыр бүгү делегейде санаатынын турары билдингир.

Бо чылын сыын ацнаар үеде, «Хемчик» анчыыр-тывыш ажыл-агыйындан бир тускай бригада керээни чарып, чөпшээрелдерни алгаш, тайга-сыынче аъттанынкан. Бригаданың кежигүннери мыйыстың үнезин, ону үревезиниң дурумнерин билир болганда, ону дүргеп дужаары-биле тускай аъ-хөлду, харыы-даа автомашинаны безин белеткеп алгаш, чоруткан. Анчыларның олчалыг болурунга идегеп турар бис.

Арагчы **ДОНГАК,**
Чадаана хоорай.

Эртемденниң бодалдары

ХОВУ-АКСЫНЫҢ НАРЫН АЙТЫРЫГЛАРЫ

(Уланчызы. Эгези № 114 «Шында»).

Мындыр айтырыг тургусугуп келир-дир: чер иштинде руда хей турда-ла, комбинат тыш удуртукчылары чүге оны төнген дей бадыткан турганы? Оны тайылбырлары белен—комбинат эргелеп чер иштинде руданы казып ундуреринің ажылдарын чогуур үеэнде белеткен шыдаавайн турган. А оны казып алыры-ның шахтадын 1980 чылда-ла кылып белеткээр үжурдуг турган болгай. Комбинаттың удуртукчулары боттарының ындыг бөгий ажылын кобальт руданы төнген, чок дээр хоовун чүүлүрүүшүннер-биле чажырып турганнары ол-дур.

Бичангаан демократтар азы партократтар болгаш, кымнар-да болза хамаан үвес, «Тыва кобальт» комбинатты бичаар хоозурдаын каапкаанымын соонда, парламент депутаттары комбинатты катан «дириннер» сорулга-биле янзы-бүрү кижилерден депутат-тар комиссиязын тургускан. Ол комиссияга кымны кирбээн дээр силер, аная чүүле өзүлүг металлургтар чок болган. Олар болза көдээ башкылар болган эмчилер дээш, өске-да профессиялыг кижилери боон турганнар. Ындыг комиссиянын кежигүшүнери боттуг чүүү санаадан шыдаарыг? Металлургияны билбес кижилер мартенге азы домна суугузунга хой дүгүн арыглаан, болбаазырадыраан саналдаардан ацшыда чүүү-да сумелен шыдаанавы бичаанын билдингир шинжиал. Ол-ла комиссия бичаан-ышчаан, шимчеинг чадап турда-ла, комбинаттың ажылчыларын болгаш инженер-техникти ажылдакчыларын барык шупузуун ажылдаан үндүрер ужурга таварышкан. Бичангаан комбинатты катан тургузарының ийги орааданжыышкыны бала катан бууран дүшкен.

Комбинатты долуу күш-биле бала катан ажылдадыр эгелээринге кандыг-даа коммунистиг азы демократтыг комиссиялардың херээ чок турган. Чүге өзүлүг профессионал металлургтардан тургузугаан комиссия, «Тыва кобальт» комбинаттың технологиязын болгаш шыдаар аргаларын ыяк билир кижилер керек турган болгай. Үстүрген айтышкын бөгүр, удуртукчу-да бол дээш, ажыл-техникиг чогуур дамчыдаан ийи кижи бөгий турган-ла, билиргээр чоруктуг тушпеин ол-дур.

А боттарының түскей эртем-биле-ниг авыы-биле ону ышнаан-ла ыяк билир, бедик мергежилдиг кижилер бар-даа турган. Ол комбинатка ажылдаан турганнардан ийи кижи эртем докторлары, дөрүү — эртемнер кандидаттары болгулар. Оон өске ийи кижинин чүүле Хову-Аксаның төвазындагы талазы-биле эртем ажылын бижээн, кандидат диссертацияларын камгалап алганын билир мен. Чогум-на ындыг, металлургияны эки билир кижилерден «Тыва кобальт» комбинаттың «аны-тыныңа» алыр шыырак комиссияны четчелен турган ужурлуг турган.

Ол специалистер «Тыва кобальт» комбинатты хөглүгдер талазы-биле боттарының тустуг, саная-ондаарын кинрим турганын билир мен. Бодуу ол комбинатка мурнунда ажылдан турган кижи болганымда, комбинатты металлургия бүдүрүлгези ыыдыр рынок экономиказыныг дүүштүр катан тургузар талазыы-биле бодумнуң санаалымны баа кинрим турган кижи мен. Бир үвес ону өзүгүүр комбинатты катан тургузар болза, ол өзүүр-ла оруулганы бөгүн болуур, баранныг продукциялы бөгүр бар металлургия бүдүрүлгези апаар ужурлуг.

Мээн бодаан тургаш; саанымны өзүгүүр алырга, бо комбинаттың ажылчылары болгаш инженер-техникти ажылдакчыларын барык шупузуун ажылдаан үндүрер ужурга таварышкан. Бичангаан комбинатты катан тургузарының ийги орааданжыышкыны бала катан бууран дүшкен.

Комбинатты долуу күш-биле бала катан ажылдадыр эгелээринге кандыг-даа коммунистиг азы демократтыг комиссиялардың херээ чок турган, Чүге өзүлүг профессионал металлургтардан тургузугаан комиссия, «Тыва кобальт» комбинаттың технологиязын болгаш шыдаар аргаларын ыяк билир кижилер керек турган болгай. Үстүрген айтышкын бөгүр, удуртукчу-да бол дээш, ажыл-техникиг чогуур дамчыдаан ийи кижи бөгий-ла, билиргээр чоруктуг тушпеин ол-дур.

А боттарының түскей эртем-биле-ниг авыы-биле ону ышнаан-ла ыяк билир, бедик мергежилдиг кижилер бар-даа турган. Ол комбинатка ажылдаан турганнардан ийи кижи эртем докторлары, дөрүү — эртемнер кандидаттары болгулар. Оон өске ийи кижинин чүүле Хову-Аксаның төвазындагы талазы-биле эртем ажылын бижээн, кандидат диссертацияларын камгалап алганын билир мен. Чогум-на ындыг, металлургияны эки билир кижилерден «Тыва кобальт» комбинаттың «аны-тыныңа» алыр шыырак комиссияны четчелен турган ужурлуг турган.

Ол специалистер «Тыва кобальт» комбинатты хөглүгдер талазы-биле боттарының тустуг, саная-ондаарын кинрим турганын билир мен. Бодуу ол комбинатка мурнунда ажылдан турган кижи болганымда, комбинатты металлургия бүдүрүлгези ыыдыр рынок экономиказыныг дүүштүр катан тургузар талазыы-биле бодумнуң санаалымны баа кинрим турган кижи мен. Бир үвес ону өзүгүүр комбинатты катан тургузар болза, ол өзүүр-ла оруулганы бөгүн болуур, баранныг продукциялы бөгүр бар металлургия бүдүрүлгези апаар ужурлуг.

Мээн бодаан тургаш; саанымны өзүгүүр алырга, бо комбинаттың ажылчыларын болгаш инженер-техникти ажылдакчыларын барык шупузуун ажылдаан үндүрер ужурга таварышкан. Бичангаан комбинатты катан тургузарының ийги орааданжыышкыны бала катан бууран дүшкен.

УЛУГ АВАНТЮРА

Аңгы үеде «Тыва кобальт» комбинаттың удуртулга аппарады талыгар Соңгу Чүкте Норильскиниң кобальт хоозуманын (дамир-никель-кобальт цеси) арыглаан ажылдарын менее эккелгеи, кылдырын чедип алыр дээш орааданжыш турар. Ол дээрге металлургияны орта бөлбес болгаш Хову-Аксыда артыкан ажылчыларын мергежилиин чедишпеин тоонайн турар кижилерин күзелеп-дир дээрин чүүлаалар керек. Ол моон алаанда чамдык чүүлдерденге ыдлеп апаар.

1. Норильскиден эккелген кобальт концентратын арыглап, болбаазырадыр дизе, Хову-Аксыда амыы үеним гидрометаллургия цехинин шөлүнге дөнгежин турар үе металлургия объектилерин бар цехтерге немештир тудары негеттинер. Бичангаан тудугмонтаж ажылдарын эрги ертектер-биле алыгга безин, 30 миллион хире рубль чарыгдаттынар апаар-дыр. Моон алгаш көөрге, чүүле тудуг болгаш монтаж ажылдарын кылырынга ийи-чаңгыс үвес, а өзүүр хей чылдар өртер.

2. Анаа болбаазырадыр чиг өтти арыглаан будүрериниң технологиг схемазын ажылдап кылбаан. Өртем иштутвары оз ажылды кылдырынга баа өзүүр хей чылдарны өрттирер. Норильскиден эккелген концентратты болбаазырадырының нарын химиктиг технология керек болгай. Ындыг болганда Хову-Аксының амыы үеде чүүрткачылыры комбинатка ажылдаар аргазы чок, артык кижилер апаар-дыр. Ындыг нарын ажылыг комбинатка ийи бедик мергежилдиг кижилер, төдаргайларга, Норильскиниң комбинадындан эккээр кижилер кылып шыдаары билдингир. Бичангаан чүүле мөөн саная турарым-биле ыарыг, Норильскиден Хову-Аксыче 800 хире бедик мергежилдиг ажылчыларны болгаш инженер-техникти ажылдакчыларны, а оларның ог-булеэн-биле кады алыр болза, 2,5 мүн кижини көөрер апаар-дыр. Бичаарга оларның өзүн эдилип, чеже хире пенсионерлер кээрн кымнар-даа билдинмес — оларга бала-да ыарыг ыраак. Кеэзеде хүнээрек ыдыыр хүн керек-ыйнаан?

3. Үстүгде айтыкан чүүлдер айтыырыны шинтиргээрин дурегдетпес, а улам хаыладыры билдингир-дир. Өскээр чүүлааларгa, ымы үеде Хову-Аксында ажыл чок болурар кижилер ол-да одчаан бичаар артар, чүүтаар орааннаа улаштынар, чедишпеттер (ону шинтиргээн ап болур-ла ийнаан), Хову-Аксының болган Таңды-Уланның агаарбойдузунга хорадыг салдархалдаавыр улам улгадыр. Чүге дээрге Хову-Аксының чүүрткачыларының саны ийи-чүн катан көвүдээр. Хову-Аксы ышкаан, ындыг нарын бойдус будуштүг. Черге оон чүүрткачыларының саны 5 мүн кижи болуру тарымчалыг дөн болдар мен. А келир үеде комбинатка өскээрге чүүлүн саныг ажылчыларны оон өөрелин ап болур. Шаанда Хову-Аксының чүүрткачыларының саны өскен тудум-на, ол чоок-кавыга арга-ниин өртөрининң санынын база улгатканын билир болгай силер.

4. Норильскиден өөрүүлгеин санаваска безин, транспорт чарыгдалдары дыка улуг болдур. Соңгу чүктен оонын мун тонна концентратты; мун-мун тонна күгүрүну болган аммыакты «Тыва кобальт» комбинатка чедир өөрүүр апаардыр. Барык делегейин долгаалыр ол хей чүүктү үргүлчү өөрүүрүнге санаан четпес чарыгдал керек. Болан-даа көрүүлерем: Норильск хоорайдан «Ленинград чоогунда Кольск чартык ортулукка чедир далай оруу-биле чедирген, оон демир-оруктан Абаканга эккелген соонда, оон Хову-Аксыга чедир авто-транспорт-биле өөрүүр-дүр. Нефть продуктуларыга ертектерни хостуг болдуруг, каш-каш катан улгаттыраныы алыр болза, комбинаттан алыр бодап турар орулга чүүле транспорт чарыгдалдарыга үне бээр.

5. Норильск чуртуларының бойдузка кам-таймыр чогуу айтыры база кончуг чугула. Оларда ындыг чаагай чаңчыл чок. Олар чуртка хей-хей миллион арыг орулгаларны берип-ле турар улус дээн ыыдагаашкан алгаан, хорадыг ортынчаларны агаарже болгаш ажылчаларны тундра черинге кайы хамаалчокка үйдүр октан турары билдингир болгай. Норильск комбинадының хорашыг күгүрүг ыш-бүзү чүүле Соңгу чүктү үвес, харын база Канадага безин чедип, хораан турар. Ол дээш Норильск Канадага хей түүнүг торгаалды төлеп турар.

Шыны-биле алыр болза, Норильск комбинады «Тыва кобальтыны» катан тургузар дээш ындыг-ла дыка орадаашпас, чүге дээрге оон алыр орулгазы оларга капп-ла кенеек-биле демей болгай. Оон үжүрүндүн боттарының концентрадын арыглаан, болбаазырадыр черни Хову-Аксыга тургузарын далашпайн, хей чылдарда үзүмдүктырарыы билдингир. Оларның салыы алган орулгазы оон өскеолар Прибалтикада, Украинда, Казакта тамыжланын дыштынар, таарымчалыг черлерин үеник байдалы-биле оскуучан болгаш, Тываны, Хакасияны болгаш Красноярск крайының мурнуу чүүүн дыштанар черлер кылын, боттарының пенсионерларының чуртталга орааннаалын тударына ажыглаар болган турарлар.

«Тыва кобальт» комбинатты чаартарының талазы-биле хей-ле чүүлү-соог чорум-ла ыыдар аразында, Норильскиниң комбинады оон чуртталга фондузун, Хову-Аксының чоок-кавысының болган бүгү Таңды-Уланның тоорактуг, хадылыг болган дыт ыыптыы арга-арыгларын дыштанырга зоналары тургузар болгаш тудуг материалдары алыр черлер кылдыр шинтиргээдин алырлар. Чүге дээрге Норильск комбинадының бай хорашыг күгүрүг ыш-бүзү чүүле Соңгу чүктү үвес, харын база Канадага безин чедип, хораан турар. Ол дээш Норильск Канадага хей түүнүг торгаалды төлеп турар.

Бир үвес ындыг үвес болур деп бодаар болзуларза, ачсурагдыг Минусинскиниң электри-техникти заводтарын көрүүрем. Ону эге баазында бүгү ССРЭ-ге электри дериглелерни кылып үндүреринің ол болбаазырыгай заводтары болур чүве деп чарлап турду. А оларны Норильск комбинады холгаарын алгаш, Бистер Минусинск-биле шуут кожа турар хиревисте, оларның продукциязын чуга-ра арыглаан, болбаазырадыры дыка энтиг болгаш ажыктыгда.

Чоокку чылдарда Тываның алдын-биле байлак черлерниң бирээзиге алдынныг руданы казып тыварынга белекел ажылдарын эгелеп болур аргалар бар бар. Бичангаан алдынны рудаан ону арыглап алырыңыр, фабрикаанга тударынга чедир «Тыва кобальт» комбинатка ыыдыг рудаларны болбаазырадып болур-дур.

Революция мурнунда Тывага чораан ийи-чоруктуг бир өртемдеп мынча дээн шинмиде чүүлаалаан: «Тыва дээрге монгун сыртыктыг» алдын орунчун кырында улуг чаазар чүрт-тур». Херее чогум-на ындыг боон турарын соонгу чылдарның шинчилел ажылдары балыктаан турган.

Металлдарның ол хире байлак чиг аанын улуг курлавырлары бар турда-ла, «Тыва кобальт» комбинатка өскээдин болбаазырадыр металл рудаанын Соңгу чүктен барынديلەنەرەر дээрге. Бодуунуң чегенчи болган чүүлдер ол чылда-ла кылып бөлбеин көрүүсеннин ол болур-дур.

Тываның болуунуң рудаларын «Тыва кобальт» комбинатка арыглаан, болбаазырадыры боттуг болгаш экономикаанга ажыктыг болур. Оны даразында чаадалар-биле ажылдаа таварышчылар деп бодаар мен:

1. Комбинаттың монгунуг артыңчыларын арыглап, болбаазырадыр турган, оон арыг мөөгүнүг чидуруп алыр. Оон алган монгунуг чамдыкчы калбак керегледдин бараанның болгаш уран-шевер сүй-белек кылыларын будүреринге ажыглаар.

2. Тываның алдынныг рудаларын оларны чедер черлеринге тускай ажылдан кылырынга чедир комбинатка арыглаан ыыры.

3. Чоокку келир үеде «Тыва кобальт» комбинаттың хаан каан рудазының ажыктыг, монгун рудаларын тускай кажыл тывар; ангы-технологтуг ара-биле полиметаллыг рудаларны болбаазырадын кылгаш, олардан кобальтыны, никельни, чести, висмутту, мышьякты, менгуунуу, алдынны алыр. Полиметаллыг рудаларны болбаазырадын кылыр апаарынга чедир улуг хемчээлдиг шинчилел ажылдарын кылыр апаары билдингир болбайдыр аан.

Терлиг-Хаанын монгун-сүү будүрүлгези «Тыва кобальт» комбинаттың составынга кирин турганы билдингир. Чогум-на оон үжүрүндүн амыы үеде монгун-сүүнга херегледдиг болгаш оон өртек-үнезиниң дыка үзүгтаканын барымдаалаар болза, ону катан ажылдадын эгелээрин дүүлга боон турар.

§ 3. ДИРЛИРИНИҢ АРГАЗЫ БАР БЕ

Хову-Аксының девискээринде кобальтымны, никельден, честен, мышьяктан, висмуттан ыыдыг монгун болгаш алдын база бар. Ол-даа өөрүш-тир. Байлактың тывылаңа черниин соңгу кыдыында, оон 10 километр черде, Узун-Ойда монгун рудалыг казымал байлак база бар боон турар. Хову-Аксының рудаларда болгаш «Тыва кобальт» комбинатын арыглаан рудаларын артыңчылдарында канаан турганындан-даа хей монгун барын РЭД-ниң Сибирь сайбырының Тывада комплексти-г кидлаанының сөөлгү чылдарда кылган шинчилел ажылдары көргүскен. Бичангаан ол рудаларны болгаш артыңчыларны ам шуут-ла монгун рудалары деп саная болур. Монгун рудаларындан ыыдыг алдын рудалары Тывада база бар болгай, Оларны «Тыва кобальт» комбинатка арыглап, болбаазырадыры дыка энтиг болгаш ажыктыг-даа.

Чоокку чылдарда Тываның алдын-биле байлак черлериниң бирээзиге алдынныг руданы казып тыварынга белекел ажылдарын эгелеп болур аргалар бар бар. Бичангаан алдынны рудаан ону арыглап алырыңыр, фабрикаанга тударынга чедир «Тыва кобальт» комбинатка ыыдыг рудаларны болбаазырадып болур-дур.

Революция мурнунда Тывага чораан ийи-чоруктуг бир өртемдеп мынча дээн шинмиде чүүлаалаан: «Тыва дээрге монгун сыртыктыг» алдын орунчун кырында улуг чаазар чүрт-тур». Херее чогум-на ындыг боон турарын соонгу чылдарның шинчилел ажылдары балыктаан турган.

Металлдарның ол хире байлак чиг аанын улуг курлавырлары бар турда-ла, «Тыва кобальт» комбинатка өскээдин болбаазырадыр металл рудаанын Соңгу чүктен барынديلەنەرەر дээрге. Бодуунуң чегенчи болган чүүлдер ол чылда-ла кылып бөлбеин көрүүсеннин ол болур-дур.

Тываның болуунуң рудаларын «Тыва кобальт» комбинатка арыглаан, болбаазырадыры боттуг болгаш экономикаанга ажыктыг болур. Оны даразында чаадалар-биле ажылдаа таварышчылар деп бодаар мен:

1. Комбинаттың монгун артыңчыларын арыглап, болбаазырадыр турган, оон арыг мөөгүнүг чидуруп алыр. Оон алган монгунуг чамдыкчы калбак керегледдин бараанның болгаш уран-шевер сүй-белек кылыларын будүреринге ажыглаар.

2. Тываның алдынныг рудаларын оларны чедер черлеринге тускай ажылдан кылырынга чедир комбинатка арыглаан ыыры.

3. Чоокку келир үеде «Тыва кобальт» комбинаттың хаан каан рудазының ажыктыг, монгун рудаларын тускай кажыл тывар; ангы-технологтуг ара-биле полиметаллыг рудаларны болбаазырадын кылгаш, олардан кобальтыны, никельни, чести, висмутту, мышьякты, менгуунуу, алдынны алыр. Полиметаллыг рудаларны болбаазырадын кылыр апаарынга чедир улуг хемчээлдиг шинчилел ажылдарын кылыр апаары билдингир болбайдыр аан.

Терлиг-Хаанын монгун-сүү будүрүлгези «Тыва кобальт» комбинаттың составынга кирин турганы билдингир. Чогум-на оон үжүрүндүн амыы үеде монгун-сүүнга херегледдиг болгаш оон өртек-үнезиниң дыка үзүгтаканын барымдаалаар болза, ону катан ажылдадын эгелээрин дүүлга боон турар.

Монгуунуг руда материалдарын арыглап, болбаазырадырынга хей хемчээлдиг технологтуг дериглелерни болгаш кижи күүрүн-даа херегледелин демдеглээр керек. Бичангаан металлургия будүрүлгезин катан эгелээрибиле чергелентирер монгун арыглаарының биче будүрүлгелерин тургузары чугула. Анаа база улуг чарыгдалдар негеттинмес. Мээн санааным өзүгүүр алырга, ындыг алды хире биче будүрүлгелерин тургузун болур болгаш оларны хуу кижилерин-ла боон болдур. Оон-биле кады бодлуг-тун байлаан чыыр, ыыш белеткээр, алдын тывар биче будүрүлгелерин күрүүнин азы каттышкан (күрүүне-биле хуу кижилернин) ыыдыг организациялар бөгүн бар. Чүге дээрге контроль-даттынмас хуу будүрүлгенин бойдузун байлаан, ыыш курлавырларын кара турааныда ажыглан, ажылдар ыыдыг суда сайын болбас. Ол бойдуска хора чедирин болур.

«Тыва кобальт» комбинатты катан тургузарының болган Хову-Аксының чүрткачыларын ажыл-биле хандырының-даа талазы-биле бодалдарымны бо чүүдүн эгелиннде илередим. Ам монгунуг артыңчыларны болгаш рудаларны арыглап, болбаазырадырының дугайын кискамы-биле чүүлаалан болур. Бо ажылды «Тыва кобальт» комбинатка өскээдин чедир хей хемчээлдиг шинчилел ажылдарын кылыры негеттинин турарын чүүлаалан болгай мен.

Саңы ындыгын институтулары Хову-Аксының нарын айтырыгларын, комбинаттың технологиязын болгаш түс чер рудаазырының онзагай будүрүлгезин бизбес азы бичин бичин чүүлү болганда, ол ындыг ажылдарны барык ийи чылда шинчилел кылыр чылдарын-ла кылыр болган өөрүүр. Моон мүн рубльди негээр. Ол шинчилел ажылдарын кылыры-ла ээзээ-ле дээрге бешкижи херек, ажылаарга институтуун чаңгыс эртем ажылдаңыышынга чылдарда-ла чарыгдал 120 мүн рубль, лабораториага —60 мүн рубль өскен турар болгай.

Бир үвес «Тыва кобальт» комбинатының ажыл-хереквериниң эки билир специалистерге чигыг кылыр болза, оон дыка чиик (200-250 мүн рубль) болур. Бир үвес комбинат бодунуң эртем-шинчилел дериглелерни чидирбээн болза, шинчилел ажылдарын-ла үнер ур үвес үе 0,8—1 чыл хуусаа, херек-тир. Моон ол көөрге «Тыва кобальт» комбинатты катан тургузуп, монгуунуг рудаларны арыглап болбаазырадыр будүрүлгелерни тургузар талаада, бо талаазы-биле айтыыртарны тодарадыр, эртем-шинчилел ажылдарын чоруурлыгын кол-лективтерни шилип конкурсту чарлаары таварышчылыг кеп бодаан турар мен.

Доржу БУЗУР-ООЛ,
эртемден.

(Уланчызы дараа-ныңүнер).

ЧҮРЭЭМНИ-ДАА УШТУП БЭЭР МЕН

Халаптыг, каржы репрессиягa таваржып, ажылынган кыстыын чорган хоочун башкы Хертек Чылдум Ундуругу оглу ам Хендергеде бежен ажыг чыл чуртаан. Алыс чуртту Бай-Тайганың Кара-Хөл-даа болза, хендергежилер ону «Хендергенин Хертек Чылдум» дээр чүве.

Хайым иштиг дөрген чылда төрүттүнгеш,
Кара чаштан өскүс-чавыс арткаңмындан
Кара ыштыг кидис өгге мандым алгаш,
Кадарчыным ижи-биле доңшакчан мен.

Кокай ынчан дыка көвей, хензиг када,
Кодан хоюм хунаадыл-даа турганым бар.
Хан-дашты каңгырадыр ыглан-сыктан.
Кандыг хинчек үүлелин көрбедим дээр.

Иштп ирик «контрлар» салгалы дээш,
Ийи чылын өөренир үем эрткен,
Мени кым-даа өөрен деп сумелеевэн,
Мени харын чамдык улус өөр чорду.

Бир-ле хүнүүс Чылдум башкы мөөгө келген,
Бижиңгреесел, «контр» оглу дезер частым.
Эриг баарлыг өргим бажыы ындыг өвес.
Экинн-ле мөөгө күзеп келген болган.

Өөренмейн бараныымга хомудаанын
Өөредикчи ажыы-биле чугаалап кээп,
«Даарта хүнден эгелээштин өөрен» деп
Дагзы каапкан, далаштырып «чоруул» дилп.

Ийик-хевим эде-керге кеттиргештин,
Ийи-колум саваа-биле чундургаштын,
«Эки чор» деп чагыл-чагыл, чаваан менн
Эзер соонче аътқарыпкаан, байырлашты.

«Санап, бижин бичир кижи, башкы» дигеп,
Чаавам менче чымчак көрүп үдеп кагы.
Орук үзүн, чортуп, шошкүп чорун өрө,
Од-бо чугаа аравыска текүүп чорду.

Суурга келгеш, башкым-биле «банялап»,
Чуяа чугаан, чиик-сергек апарган мен.
«Дөзылгаже дүрген» дөзштин демги башкым,
Дамбыл-оол дээр улуг оолга хүлээдинин.

Даартазында өөрүм-биле школага баарыыска,
Таныжазым башкы бистн үткүп алгаш,
Клазыңар башкымы мен, «Докпак» дээштин,
Кымнар ында барын менээ таныштырды.

Ойнан өскен өөрлерим арбын болду,
«Оолак» ден чашта адым аңдарлар-даа,
Барым, Кадыр, Дүзүмнаанны, Таравчымны,
Бажым-мөзмде сиңген ышкаш сакты-дыр чүү.

Буянныглар кежик-чолу балаттынмас,
Бурган башкы чаяан ынчаар мөңгежаткен.
Чулдум ышкаш эриг баарлыг кижилерге,
Чүрээмни-даа харамнаанмайн, уштуп бээр мен.

Бичe-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ЧИҢГИС-ХААННЫҢ ЧАГЫЫ

● Тоогулуг чечен чугаа ●

(Төнчүүг. Эгези № 114 «Шында»).

Кежээ. Чырык-ишер эртин чорда-ла, сынныг бизеншидеп хараача дег ай харан келген. Хем эринин кежээки сырынынга каксын, артын-шаанактын айдынын тыныр. Чиңгис-Хаан селгүүстер үнүп келген. Согур сыгытчы уранхай оол чоогунга ийи хөделге удеттирип алган, дошпулуурун ойнавышаан сыгытып, хөөмейлен, чагырыкчынын чарлыы-биле кыгырадаан-даа чораан. Оон сестери кежээки ыргыыга тода дыңналган:

Доруг-Дойнун кудурунда
Дошпулуурум ыыдаан алдым,
Дойлуг келген саймаарадым
Домак-ырга сөглеп берейн.
Ийлер-Базар кудурунда
Игилимни ыыдаан алдым.
Ишти-хөөмүм кударалын
Ийлетпейн сөглеп берейн.

Чиңгис-Хаан ол кежээ омак-сергек, хөглүг-баштак болган. Ол хой дег улуг даш кырында олура үдешкен, соңгу-барышын чүкте тырык хаанны көрүп ора чугаалаан:

— Солун болгаш соруктуг-дур сен, Сонам. Ишти-хөөмүкүнү өттур биленг, ону сөглээш чоор сен. Оон орнуна силернин аймактын улустары каяан болбаанзы боостаалыг болганын чугаалаан көрем. Ындыг чаланны кым шаанаалы азы бистерниң хову алгаанын ышкаш, кораз четпес делегеннерин хайыраа-ны бе?

— Бурган, Бурган шаанаан, кучулуг чагырыкчы — дивишаан, уламчыдаан,— Силерге ак булутту хайыраанны ышкаш, Дээр-Дениргинин бурганы биске өз көрүнген.

— Че харын, мен дээрге мен-дир мен, а силерге уранхайдаарга чүү дээш шаанаанны ол?

— Тырбагаанын дозаанарының чолдайтыр, энгинин эринин чирийтир чаяан турар шагда чүве дээр. Үстүү орандга бир-ле бурганың чараш кызы чайынныг өртемейде сагыш-сеткил кукмиидыр аалга дишаан, черже челенэн кыргаан бадым келген ажыр. Тааланчыг аалганы Таңды сынныда ачы оол ыыдалган орар боон-тур эвесле. Экер эринин өткүт үүү бызаанчынын ыыдыны-биле мырыңайла ышнажыы, ацыяк кыстыаал-орапшаан чарлыктырыкан иргин.

— Тыва, Тыва! Гым чаңгыс кызымын! Кайда сеңи — деп, бурган алгыларга-даа, уруг чаңгыйы, ачы оол-биле амыдыраан артын кааган дижир чүве. Элэзи үе эрткенде элчилер-даа келгеш, эзережгре чаңмайн, ол-ла хөөмүр орадтанды боол артканы ол кыстыр ийин. Оон ажы-төлү боор улуг бис. Кажан бир шагда аалыстын ада-биле ала-оранынысты адан-даа алырыкке чалаавас. Дээр-Дениргинин төлээзи силер харын бистн дегжин, ачы-дуулаан ашаалаа-жыңар, чатмыкны. Кыынын сактын кылыктанган бурганда кыжан — соок, чайын — ишиг кылдыр чаңнар, бирле-бирге бүле-дуза-даа кадыбээрин ужурлуг болдур ийин. Ава-бурган алдын-мөңгүн, эр-тише-байлаан уруунче өөчү кылдыр чажарга, Алаанын төп кеэзэ байлак болган-даа дижир үүне. Аргаан бурганнар ажы-төлү ойлап-деле бергеин дээш, эртине дег сыгыт-хөөмейин Алтай, Саян, Таңды сынныраныңы арааныңа доктаар кылдыр домнан-тарбыдааннар дээрин дыңнаамен ийин, кучу-күштүг чагырыкны. Азия-хиндиннин арабалбатыны — арыттар аът мунгандага-ла хөөмей-сыгыт-биле хонгун сөглеп, калбак шел-дерге кыгырааалаан, кандыг-ла-бир алдаанны ада-ла сыгыр-сыгыр ыыдыр, сырыы-сагын эстеп келирги черле ужурлуг болдур ийин...

— Солун-дур, оо, Сонам! Арга-арыг, ажык хову-даа чурттуг болзуусса, кайы шагдан хаа төрел чоп-на болгай бис. Ук-кызыгуурувус чаңгыс. Чер-дээрнин кыдымына, сөөлгү далаанын эринге чедер бис. Ада чедир хөөмейлеп ыыдаар сен бе?

— Ыыдаар мен. Өлүүдаа бергимзе, — өөрүн кээп салгалым бар.

— Уран чаналгаларны утпаан чорунар. Аазнарны кайгаткан аалга — ара-ялбатынын ада-ыры, эрги сезилин болзун!..

1219 — Тоолай чылда от-шерит Арай артын ашкан, Сартауд улуу-биле чаңгыстары-биле угланкан, Чиңгис-Хаанның кыргыга ак булут таваар чылын чораан. Согур сыгытчы Сонам шерит баштыны Субудайнын чүүдүүнүн чоннага кыргыраалан чортун келгеш. Оларнын мурнунда хаанас — Бухар. Урунгда хоорадар. Шинчилеп Сонам ыыдыныңалгаанын:

(Бухар хоорай шинээннинге,
Булгаачыдыр кире бээр мен.
Булук баштыг
доңшуулуурга
Бухкан хоорай кире бээр мен.

Уренчеги шинээннинге
Ужуктуруун кире бээр мен
Ужи хылдыг доңшуулуурга
Ужралым сергеедир мен.

Сыгыт чугаа чаңчыккан арбыг-биле бурунгаар кылыйтыкан. Согур сыгытчы Сонамнын аалганы сырын хөө-ла ыыдыр чаңчылыны берген. Бөгүн-бөгүн

Владимир СЕРГЕ-ООЛ.

ХӨГЛҮГБЕЙНИҢ «ДҮШТЕРИ»

Кыжырымак чечен чугаа

«Кылыг» холачалар бажыңынын бир өрээлге. Ийи-ле орун. Ийи-ле кижи бис. Эжим — ары таладан, мен — өөрүн чарыктап ыыдыг бис. Пелэ ує-керге, хөк-хөк баштыг. Каймыс-даа сталинчи өзүү-чурумнун ужу-ыыдыны көргеп, Хрущев үеэнинг оттуушкуун, чылыскыны чыдаарын чуртаан эрткен, Брежневтен тарын өскүргеп даргабошка оюунга болгаш хонгуга директе-ле хөөмүрүг чаңын чораан, Горбачевтун «өде тургузуушкунунга» ыымаандырын мегелеткен, Ельцинниң суда салган «демократизация» болгаан «хостуг» өртөөнге пеккен, оон ийиг бөөр чер чок болган, ам бо хонаалдар бажыңында өртүннүн-хүүктелиг чыдарыныс ол. Хүнзелир ажыл, аар-саар-биле сурункеш, ийик үзүлгеп. Бүткен чүве-даа чок. Шүгүл хайыыр. Кежээ келгеш, өрүннарывысче калбак дээр бетинде демнежин, аар өртек-биле саңын алган кызыл суксуунувус улам ыыдыгы таныжыдыр, чугаа-соодувуска, могап-турункан мага-бот, нерин күженнинкиннерин кошкадырына дегүүн болуп ыыдыр. Эжим чугаалыр, баштак. Ады безин Хөглүгбейге дээн.

Баштайгы удаада оон соолу эр улус арааныгга үе чылыр каткы-чуулаан шоолуг-ла ыраанай, коллуулда шылыргай, сакпай ашактар, агайлар кадайлар базалла кежээлел ундуг. Каткыткинин дыныаавайн-ла ыыдыг-даа. Шынаан ыы». «Ийет!», «Охай!», «Оон?» дигилеп каап, чүшкүрүп чыткан мен. Эжим хөрээжен ийиактын, эр улустун ажылдыр, тудуу-даа ыыныгарыңга хамаарыштыр: «Ах, Боган, уруглар, ол кижи ыыдыг, бо кижи ыыдыг ийин» дээн ийилыг үнелеэшкиннерин дуюкаа, ажылыг-биле-даа дыңнап келгеннде-ле күштүг: оларның таарыныгаа, сеткил хаанмаан-даа мишинкиннерин кедергей шыпыы өттүүнүн билири, калган Көкоол прей-ле олчаан — кара биаарым кадыгыл-ла чыткан.

Чеже болур. Хөөн ашаан, булгандыгыл-даа келген:

— Эр-хөрээжен чажыттар таласы-биле билиир-даа калбак-тыр. Шаанда бистин черге кеэзеде-ле аалдарга хочаттаа чоруур, элегер-бот Аскак-Донгулак деп ашаа турган, ол ыыдыг чүве: кымнын кадайы кажан бөжуурүп бөөн эндевес, оон баш удур сөглээнин-ле хөөмүр болур. Оозу-биле ашактарны сорук кирпин, агайларга чудурун кал чазын чоруур. Түнеелиде, Худуруу деп шоолыгын кырында Шинчээн деп ат бала тыныкан. Оон ажардан башка, дудаваа-тыр сен. Ам белдеп ирай өрулеэ-ле чүл — дээш, бичелеп чылбыртын орган кызыл үүлевисти Хөглүгбейге дап берзи кутказ, манагаанын ор мен.

— Харын аан, бо кижи албас, ыг чивес суугашкыдан ашажарладыр-да болур. Бичаңмаанже, душ-чулее кирпп, кыраан пазлыныыста таваар чүве көргүүсе кайчаарі Кожа өрээдде кадайлар базалла кежээлел ундуг! Каткыткинин дыныаавайн-ла сен бе? Ийде моон арга чок, хаын-даа ортык «солуу» чугаа чоруп турар деп бизе чогуур. Оларны эрлерден кыыра ден болбасі Саасканнарны билир болгай мен ааны — дивишаан, кижин улуун амзаңгырлаан, соонда дайнам эзт ажырыкаш, сарыг кудуруктуг янчыырын мыырын, кыысын алды. «Бот баш мининр арга чок шанда бир эрги майыктын ширээ хоюткузунун айтыр салаа-ныып алаанга чадаарда-ла ажылдан, чуртаан, аныяк шаам тетчелээн мен. Бистин өскаалаан кеэзеге: «Мени нам бөөр ийлаш, оол аңбыгыны, оглу мен!» — деп адаргээр, баштай көөрге, ирай дег чыл ацкан кыргаа, чөлдүр аскар сагашка кирер, шиңгеннеге чок ашак чүве ийин. Бөдүүн ораттан ону: «Тыптен келген, болбаазын эртеминг, «чода сый өрустаар», парын, сурлуг-даа кижи дзиигай» дижин, сурааннан-на, сестин, кавыырган олдуулаарында ужур бар чүве. Инкөөргээ оон-биле кады ажылдан, чуртаан чораан албан-хаавыыдарны шыы домаандан алырга, ол «шиңгеннин чаныыдыдан бедиичек, төдаргайларга, ааган-дужаалдын бичеңгиден улуунче, бир кожуундан ес кезинче ужугун чораан турургамак дижирн база үнделин чок эвес. Шынаа-ла, кожуунга келгеш, ур болбаанда-ла, ол улуг эвес эрге-чагырга черинин эн үстүкү чаазынче шыыкайны берген, чүве аайынаан эртпес, чепшүп ораттарга бир-ле турлуг бурганчыгаан болдур ийин!

Оон паспортундаа кежигүн бадылергейинде-даа Хиллаңыр Кылыктаңыровна Кылыгыр деп бижээн турбуже. Чоп ону ада-ла Баштын дижир, суурдаа, албаңнда эш-өөр, оон пштинде мен-даа база мынчаар даавар улус бис. Анаа ол пат чаңчыгыл, харын ыыдыг болур ужурлуг-даа дээн мыкаш, сеткилинде ыыраап, чоргаар олурулаар. Бир эвес

Улустуң аас чогаалы

ЫРЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС

Улус-чоннуң шаандагы ырлары чүүл оштан турарыл, оон чамдыктарын чижекке киирдим. Алыс утка-шыларын номчукчулар боттары үнгүлүр боор.

Аныяк-оскенге өөредиглиг, салым-хуу-биле холбашкан, шинчилел, найырал дээш, черле кандыг ырларны бистин тыныңгыр, чечен ада-өгбелериис чогаатпаан дээрил! Ында чер-чуртуна ынакшыл, чалыларга чагыг-сүме, сагыш-сеткил кударалы дээш, чүү чок дээр. Сес-домаа бүүрүп, артык бок сестер безин чок.

Хары черниң ыраан билбейн,
Казыраны чүге мундум.
Хары чоннуң кадыын
билбейн,
Кара часкаан чүге келдим.
Бо-ла черниң ыраан
билбейн
Молдурганы чүге мундум,
Бо-ла чоннуң кадыын
билбейн,
Бодум часкаан чүге
келдим.

• • •

Коштуг тева хоккулаткан
Кода Бээжин таан түрлүг.
Адаа тева аккылаткан
Артыы Бээжин таан
түрлүг...

• • •

Көк-ле бөрү аксы четкен
Көк-ле борам суларазын.
Хөй-ле чоннуң аксы четкен
Хөнкүй бодум дыштанайын.
Ары-бөрү аксы четкен
Ак-ла борам суларазын.
Амытаныңг аксы четкен
Ал-ла бодум дыштанайын.
Тайылбыр:

(Чыргакы чурттуг ургаа боор Комбуй-оолду 1927 чылда чуруунга ТАР-ның дээди судунуң шинчилери-биле боолан кылан, оон ырлары-дыр).

Хемчиккe кайгал Адар-оолдуң ырлары:

Кажыы-ла чок караланы
Кайыын тудуп мундун,
уруг?
Кайгал-эрес акыңг мен??
Канчаныла душтун, уруг?
Дуюу-ла чок караланы
Кайыын тудуп мундун,
уруг?
Дургун-кайгал акыңг мен??
Канчаныла душтун, уруг?
II. Ынакшыл, найырал дугайында ырлар.
Турбас-Ойдан тудуп-ла бер!
Мунуп алгаш, чоруптайн.
Душтуу чоктан айтып-ла
бер.
Дуурайлап эккеп берейн.
Арбас-Ойдан тудуп-ла бер.
Аттанынкаш чоруптайн.
Ашаа чоктан айтып-ла бер
Алгайлап эккеп берейн.

• • •

Часкы соокка баглап
тургаш,
Чараш ойну канчаар
болдун
Сагынмасты сактып
тургаш,
Чаигыс мени канчаар
болдун!
Күскү соокка баглап тургаш,
Хүрен-Дайны канчаар
болдун!
Күзевести күзеп тургаш,
Күжүр мени канчаар
болдун!

• • •

Мээн аъдым мелдер болза,
Бетин чарыын дегей турар,
Мээн эжим уруг болза,
Бетин кыйынын хозай чыдар.
Ол-ле черге каккан өрген
Ирип турлур дээр чүве,
Өлүм оштаан мнакшылдан
Өлүп чарлыр дээр чүве.

Сандан САНДЮ.

ХҮН—КҮЗЕЛ

Аян ынчан үш чурттуг кызыгаарын ажок шыңгыы хыналда турда даа, «көзүлбес кижи» болуп, Японнига четкеш, харын эки кижилерниң холунга таварышкаш, амырменди аян чаныр келген (Оон дугайында мээн түүлүм 1990 чылдың январь 7-де үнген «Шын» солунда).

Хүн — күзел. Ооржак Аян № 9 школага ашакчылап, кежээки школага өөренип турда, Москва университетинге өөренип турган Бегзай-оол Бартан чедип келген:

— «Известия» солунга сан дугайында номчаан, бистин Ломоносов аттыг университетте «Фантастика» деп аныяк аян-чорукчулар клубунга сени киирип алыр дээш келдивис, чүү деп бодаар сен, дуймам? — дээн.

— Чүү деп чүү дээр, амыраар мен! — деп, ол харыылаан.

Аян ол-ла күзүн Москвага чеде бергеш, Ломоносов аттыг күрүне университетинин чанында аныяк аян-чорукчулар клубунуң кежигүү болуп бактаап киирип алгаш, алыс күзелинге чедериниң эптиг орудун дилеп турда, бир-ле хүн Японнының элчин черниин телевизери-биле студентилериниң үжуражылгазы болган.

Ужуражылга соолунде ол элчин черниин ресторан повары Сигеказу Киношита биле чугаалашкан.

Улуг кижиге бичии кижиниң уяны чедиштес, бичии кижиге улуг кижиниң дуржулгазы чедиштес дижир. 43 харлыг Киношита биле 17 харлыг Аянның өн-тала найыралы ынчаар эгелээн.

— Ол акый ресторанның улуг повары, мен оон дуалакчызы болуп, барык чедиг ажылладым — деп, Аян чугаалап ор. — Балыктан, ногаадан чаагай амданныг, янзы-бүрү чемнер кылырын оон өөренип алдым. Бистинге бодаарга, одаркың шалыы телевизи ийн, ол ие дургузунда болумгүй чемненгенимдей ацгыла 20 мүн рубльди ажылдап алдым. Ырак далай ажыр аян чорукка белеткеннп, кайы хире кыраанын, кызыл ажыллаанымы халас барбаан. Бо чылдың Шигаа соолунде Шереметьево дээ ужар чүүл өртөөлүнде ажыдум Киношита-биле кады Токио хоорайже ужуттунус.

«Боинг» агаарга салдаан ангор өшку чеегү дег часкы булуттарны өде-чара хүн үнер чүкче күлбуртуп-ла орган. Аян Японнига баштай четкен дег, деннден-даа орбаан, бо удаада оон биледи, чалалгазы-даа бар.

Элдеп-ле боор чүве, бо ооа 5 харлыг турган, хана долдур болдунуң чуваан самолеттарын азын алгаш ойнап орда, ынчан Улан-Удэ хүрээзиннден келген оон лама даайы Хомушку Кенден-Сурун ном ажып орган, чугаалаан дээр:

— Мээн изим базып болгу дег, өске диптерге будун базар аная эвес тел мында олурун турар чүве-дир аа! —дээш, «Доржатпаа» деп судурну оон бажынга дегзип, сагыл четтирткен дээр.

Октаргайда кижи бүрүлүүн сүлде-күжүн хайгаараан чоруур тускай сылдызы бар деп чамдык кижилер ам бүзүрээр апарган. Аянның сүлде-чаанын ном-судурдан көргеш, оон лама даайы номнап каанзыг, ол ынчан эн-не берге моондакты Шереметьево өртөөлүнге эрткен.

40-50 метр черге чүвени улгаттыр тыртпырып, чоокшулады көргүзер театр дуранны-биле Токиоже дорт ужар рейске «койгуннаар» дээрге, ында кандыг-даа ерге чок болган.

Индия таварааш, Малайзияже ужар рейсти өөренип өгелээн. Рейстиг ажылдакчыларының чүүк киирер херимин дамчыштыр кире берип болгу дег хөнзиг арганы ол эскерип каан. Ырак павильон кырындан будуу дуранныг көөрге, ажылчыларның едуу турар хериминиң аксынга ажыдары чажыт шооча азып каар болган.

Аян өртээл иштинге диванга удуп хонгаш, дан бажында чудурукчулериниң чер адаа-биле эртип турар удун таварааш, чүүк киирер херимде шоочаны ажыткаш, самолеттуң адаанда агаар арыглаар шланг дамчыштыр үттен киргеш, эн кыдыккы сандайның артынга чаштының чыдыпкан...

Кижиниң эки чолу, күштүг күзели кайгамчык! Ол ийнчаңгыс аай катчып, Аянның элдеп күштүг биотогун (сыроъугун) удурту бээрде, «койгуннуң» ам «көзүлбес кижи» болуп хуулуп, бодунга удур мөөн күштерин тайылдырып чорааны ол.

Кажан «Боинг» 10 километр ажыр дээрже кедурлүп үнгенде, ол ам-на хостуг тынгаш, бир-ле хос турган сандайга кээп олурун алган. Кижилер олуттарындан туруп, арыгланыр өрээлдерге барып, сандайлар, олуттар хосталып турар үеде Аянны кым-даа эскербээн.

Аян черле аная эвес оол. Ол бичиизинде-ле Жюль Верниң хөй номчаан. Бодунуң черге-зинден эрттир сайгырай берген оолду эш-өөрү болгаш башкылары чогуур үеинде эскербээн-даа ышкаш. Маргыжа-даа бөөр, кичээлден үндүр ойлаттырып безин тургуудаан.

Бо-дур ам, оон күзели бүткен. Японнының бурунгу төпү Киото хоорайга Аян часкы садка селгүүстеп чораан. «Сакура» шагаа уткуштур чечектелир. Японнының чуртаакчылары ыдыктыг саңын, шагаа чемин оон баарынга делгеп алгаш, маная дан хаваын уткуур» деп, өшүү Киношитаның чугаазын сактып чораан. Аян кажан Киото садынга базып чорда, сакураларның өкпеп чечээ чаа-ла дүжүп турган. Долгандыр көөрге, кодан-даваннан турганыг, олар черни шуглай чаап каапкан ышкаш. Аянның орус дыл кырынга бижээн дараазында шулук одуруглары куттулуп келген:

Сакураның өкпеп чечээ
Садтың өшүн хунаашкан дег,
Шалбаа четпес күзелимге
Саарып хөлээн
бодалдарым.
Өкпеп-кызыл вишня
Өлчейлиг хүн уткааны дег,
Өөрүшкүм чалбыштаалдыр
Өшүп чоруур күзелдерим.

Ынчаарга сакура — вишня слива. Кайгамчык чараш, чаагай үнүш.

Оон бодалдарын чүү чүве өшүп чораан ирги? Сут-Хөл! Монгун-Тайга! Хаан-Дээр! Магат чок! Эх, төрээн Тыным—кайгамчык-ла оран! Саян сыныда ам баа час. Мыйгак-хараганның өкпеп-кызыл чечээ баа частып келген.

К. ЧЕРЛИГ-ООЛ.
(Уланчылыг).

Япония четкен тыва оол дугайында

ХӨГЛҮГБЕЙНИҢ «ДҮШТЕРИ»

(Уланчызы. Эскиси 3-кү арында).

Арага-дары, агбай-хөөгет хөрээнге ол ажок идепкейлиг. Агайлар киришкен найыр-дойда чүве чугаалап, дашка алгаада, бир-ле ынак «адаалыныг» кандыг-ла бир чоннуңнел хуралга: «Хөрээженнер дугайында айтырыг улуг айтырыг, эштер» диген сестерин аастан дүжүрбес. Ынчалза-даа ол, эзирээн дайлымы биле, ук айтырыгның өске бир талазын билдилиг шинчирлеп, ынаа-ла бирээ-ни, аскыр-даваа дег, базып четтигипкен сураа үнер. Оозу, чүү-даа болбаан ышкаш, кенди чаагай дооступ, оон «дээп болбас ат-алдары» биле ис чокка аштадыр, харын-даа идегелдиг эжи, херек эмгелекчизи Хенергедир Кедээровичке Кегдигирге онза чедиишкининг болганын артемзинип хөөрешпаан:

— Изиг-Хөлге шымыгаанда, Изи артпас докпак байлап! — деп, тывызыктай аарак, кожаннагылаар дижир. Ол бүгүнүн-не сылдаа боор, думчуу безин селиничиг! — эрттир бышкаш, илчирей берген помидор ышкаш, ында-мында ак-ак оюлганнар тудуп чээн, борбак-кызыл чүве боллур ийин! Шак-ла ындыг самыын салар Өразы-биле ол кандыг-ла-бир херек үжүн шиттире берген белеткелчиниң чалыы, чараш кадайын бодунче чайгылдырып ап, дүүрээн-даа соблук! Дыл-домаанын чегебин-даа билинмес, улус аксыкере берген болгаш, эдээрткен аян-биле оон кажан-даа турбаан, чедип ап-даа шыдаваны «ачы-хавыяазын» бар кылдыр догаштыра аарак мактаарга, бот-серемчилелин шуут ышкынып, даамчыралга алыптарын мен база ажыглап, ойнап өөрени берген мен. Чамдыкта ол ындыг болган болза аар дээн янзылыг бүтпес күзелинге алаакаш, ацаа хамаарышкан илдеп-не кочуну чаагай сеткилдиг хүндүткели кылдыр хүлээн ап, бодун боду баккасупканын безин эскербейн баргылаар. Хөөкүйнүн ол сула салдыныышкыны мецээ эптиг «чиш» болу берип, оон болдунуп болур айыылдан бодумну, эш-өөрүмү-даа чайладып аптарым хаая эвес чүве. Ол макталга эзирээнде, чымчап, чугаалажып орган кижизиниң сес-домаанче безин шоолуг кичээнгей салбастай бөөр. Овумну ында-хаая эскерин кагза, оон чыргалыг, аксын шыдажып эртер, сагынгыр-тывынгыр былдап үнер арганы база тыптар апаргаан мен. Бир-ле катап ажыл доозулгалак, Баштынның эки хөөнү кирген олурда, чугаа аразында оон күзел-чүткүлүнге таварыштыр херек кырында болбаан «дүжүмүү», удур чугаалы заарак тоолдап эгеледи:

— Элдеп чүве, Баштын: эпир силерни бурганнай берген кылдыр дүжедим ийин — деп чорумда, оомнуң карааа, мыйыттыы дег, шаңгыраарып, баженгиннеп, эдээрткен ыныгыр-биле:

— Чүүже, кулугур? Кай, мецээ бак чүве оштан чораанын ол бе, мирит?

— Оо, өрнээ, кайын ындыг боорул аан, Баштын? Бак-ла чүве ыцай турзун! Улуг албан, чымыжыцардан моган-шыланкан ышкаш боорунарга, душдаа болза, соот-ла ыйнаан деп бодаптым. Ажына бөөрнерни билген болза, ыыттап-даа канчаар мен. Дүш дүш-ле болгай. Сагышка-ла казын ам! — деп, буруузунган шинчилиг болгаш, немен кагдым: — Солун-на дүш чүве!..

— Че, харын, ындыг онза чүц чүвел, допчулавыт, тарийги! — деп хөөрештенди.

— Бөөр аа денер даан. Ындыг болган чүве. Мөчээннерни Тыванын солуннары эге арыннарында чарлап, чуруктарынарны улгаттыр парлаан. Силерге тураскаатканн сактыышкын чүүлде алдарлыг эрткен оруунарны, ачы-хавыяацарны делгеренгей бижип, бедин-биле үнелээн, адаанда областын кол-кол даргалары ат салган... Дүш дедир: өлүр дүжеткен үр чуртаар дижир... азы та кандыг чүве? — деп, тырттылган янзылыг болуп, хөөнүн ылавыладым.

— Кижи шылатпайн, эгелээнней, уламчыла, ядараан! — деп кылыктанды.

Салчак МОЛДУРГА
(Уланчылыг).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. [redacted] АГАР САНЫ: «Тыва сорбаан № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа, «Шын» солунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Сувап, Н. С. Эрген.

Тыва Республиканың Пар-фиязы, Кызыл, Щетинкин далга болган информация ми-болгаш Кравченко кудумчу-министерствозунуң типогра-зу, бажын № 1.

Среда санында үнер тускай үндүрүлгө. Хемчээли 1 парлалга эмзеп. Тиражы 5250. Чагыг № 119.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 120 (14844) 1992 чылдың июнь 25, четверг

Солунга ат салган шагы 19.50. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ХКД ЧУРТТАРЫНДА

ДАГОМЫС, июнь 23. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Дээди деңнелге россия-украин ужуражылганың түңнелдеринге болгаш Россия биле Украинаның аразында күрүне харылзааларын улам ынай хөгжүдер дугайында дугуржулгага ат салганынга сеткил ханыышкынны президентилер Борис Ельцин биле Леонид Кравчук олар парлалга конференциязынга илергейлээннер.

Борис Ельцинниң чугаалаалары-биле, соолгу бир чыл хире үеде Россия биле Украинаның аразында харылзаалар «ындыг-ла таарымчалыг эвес, чамдык азыгларлыг, карышкактарлыг бооп келген, шак ол чорук бистиң улустарывысты, президентилерни, парламентилерни, чазактарны дуйвреди келгей». Адактың соонда бистиң кайвыс-даа чугаалажыышкыннарны кылыр херек деп шинтирге келген бис. Чугаалажыышкыннар, оон бодалы-биле, тергиин эки билчилгеним байдалынга эрткен. «Ат салдыгаан дугуржулганы бедин-биле үнелеп турар мен» — деп, Б. Ельцин демдеглээн.

Украина президентиниң санап турары-биле, ийи тала бүгү-ле иштики болгаш дозотыкы үндезин кол айтырыгларның талазы-биле кады хөделиишкиннерни кылыр. Бис чаңгыс эп-сеткилдиг болур бис, боттарывыстың хөделиишкиннеривисти дүүшүрер бис» — деп, Леонид Кравчук демдеглээн.

МОСКВА, июнь 23. Россияның Президентизи Борис Ельцин биле Грузияның күрчөвүлелиниң даргазы Эдуард Шеварднадзениң аразында ужуражылышкын төлевилээнни ёзугаар июнь 24-те эртер деп ында Грузияның доктаамал төлээлелге чериңге дыңнаткан.

МООЛ-ОРУС-ТАТАР БҮДҮРҮЛГЕ

УЛАН-БАТОР, июнь 17. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Моол, орус, татар тывыгыр ажыл-агыйларының ында турганы тус чериңе чиг эдиңге ажылдаар чаа кады бүдүрүлгеге баштайгы моол шил кылыкчылары, а ол ышкаш хрусталь кылыглары чараштап каастаар чуруку мастерлер ажылдап эгелээр. Бүдүрүлге шил болгаш хрусталь кылыглары, чоннуң еске-даа хереглел бараанарын бүдүрер база кедээ ажыл-агый чиг эдиниң чамдык хевирлерин ажылдап кылырын боттандырар.

А ам дээрезинде кады ажылдаар чаа бүдүрүлгениң 10 ажылчыны боттарынга болгаш чуртунга чаа мергежилди шингээдип алыры-биле Казаньче чорупкан.

БРИГАДАЛАР НЕМЕШКЕН

Кызылда типография тудуунга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чораан соонда, тудуг-монтаж ажылдары мурнукузундан элээн шуудаан.

Бо хүннерде ында элээн каш тудугжу бригада немешкен. «Кызыл тудут» эргеледдиг ажылчыннары каттарның шалазын эптеп салырынче киргеп. Политехникти институттуң 3-кү курузунуң студентилери өрөөлдерниң дээвирлерин чымчак шывыг-биле дугдаарын база эгелей бергеп.

Тудугну долгандыр мылган эрги херимни ап каар базып бир бригада ажылынче киргеп. Ол үзүн херимни ап кааптарга, суг дамчыдылгачының хоолайларын салыр коошпаларны Красноармейская кудумчузун дугдаар казып эгелээр. Ол ажылды дүргедиир, кудумчуну казып алгаш, шаг болур чорукту тудуг организациялары соксадыр ужурлуг.

Мынаа канализация ажылларын боттандырар бригада база ажылдап киргеп. Чылыны бо тудугже дүргеп кириптер болза, күзүн болгаш ыныын-даа шевелел болгаш эптелге ажылдары шалынкын чоруттунар алаар.

Кызылда 48-ан тудуг эргелериниң шеварлекчилер бригаддары база келгеш, ажылче шалынкын киргеп. Олар бедик тудугнуң ханаларын десхилел хоюглаарлар. Кошкар-оол Бүрээнин бригадазы сеткетин тудуун, чаалар шалыр, лифтини кылырын уламнылап турар.

Охемчик ОНДАР.

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга 1992 чылдың июнь 19-22 хүннеринде делегей ужур-дузалыг «Хөөмей» симпозиуму болуп эрткенин билир бис. Ук симпозиум делегейниң уран чүүлүнге сонуургалдыг хөй-нитизинин кичээнгейин база хаара туткан турган. Оон көскү херечизи ЮНЕСКО-нуң Чиңгине директорунуң делегей ужур-дузалыг ол симпозиумнуң киржикчилеринге байыр чедириишкини.

ТҮҢНЕЛДЕР, СОРУЛГАЛАР

ЮНЕСКО-ДАН БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Тыва улустуң уран чүүлүнүң ховар хевири болур хөөмейге сонуургалдыг кижилерин чаңгыс черге чыын эккелген Силернин симпозиумуңарның киржиччилериңе ЮНЕСКО-нуң өөмүзээзинден байыр чедирер улуг өөрүшкү мөгээ таварышты.

Хөөмей бүгү-ле уран чүүлдериниң эң-не таалаңчыы, кижиге өң-не дыннаксаңчыы бооп чадавас. Кижиниң үүү болза чүс-чүс чылдарны дамчыштыр чоннуң өөрүшкүзүн болгаш мунгаралын дамчыдып келир чепсек болуп келген. Делегей культуразының төөгүзү болгаш хөгжүлдези-биле ол холбашкан дизе черле чазыг болбас, тыва улустуң уран чүүлүнүң бир онзагай хевири болур хөөмей ол хире кижилерге салдарлыг, ол хире байлак талаларлыг-дыр. Тыва улустуң музыка-аялга талазы-биле чогаадыкчы салым-чаванны ындыг болгаш кижи төрелгетениң культура талазы-биле үнелиг үүлдериниң кезин болуп турар.

Оон-биле чергелештир Силернин шуулганыңар чоннуң чаңчыл болу берген уран чүүлүнге бүгү-делегейниң сонуургалдыының херечизи болуп турар.

ЮНЕСКО-нуң сорулгаларының бирээзи болза, салгал дамчып келген үнелиг ол эртинени камгалаары, деткиири болгаш нептередири болур. Ол сорулгаларны күүседириңге бодунуң үлүүн киирер Силернин симпозиумуңарга сеткилдин ханызындан изиг байыры чедирдим.

Федерико МАЙОР.

ЮНЕСКО-нуң Чиңгине директору.

1992 чылдың июнь 18.

БАЗА КАТАП ТЫВАГА УЖУРАШКЫЖЕ!

• Саналдар, бодалдар •

Кызылга болган «Хөөмей» симпозиуму даштыкы чурттарның, Россияның, тус чериниң бодунуң эртемденнериниң, хөгжүм шинчээчилериниң, композиторларның, хөөмейжилериниң, политиктериниң кичээнгейин хаара туткан. Хурал үезинде илеткелдерниң, санал-онал солчулгазының арбын болганы — уран чүүлүн онзагай, катаптаттынмас ол хевириңе делегейде ол талазы-биле ажылдап турар эртемденнериниң, специалистериниң сонуургалы улуг дев чүвени базып катап бадыткаан. А кажан эртем талазы-биле илеткелдер доозулган соонда, санал-онал солчулгазы дискуссия хевирлиг кылдыр эгелээн, эртем талазы-биле сайгарылга түңнел чугаа. Номчукчуга сагындырып каалы: чугаа аная «хөөмей» деп терминге хамаарыштыр, ону долгандыр болган. Бодалдар, сес ап, үүве чугаалаксаар кижилер хөй болган. Тыва чоңга чоок, чоргаарал-биле алаарывыс «хөөмей» деп сеске эртемденнериниң симпозиумунуң киржикчилериниң, оон ажылчорудуунуң сонуургап, хайгаарап турганнарының хамаарылгазы черле кандыг болганыл дээрзин сайгарылга чоруп турда, дыңнаан, билгенимни, үүү болганын допчу-даа бол, номчукчуга чедирер сорулганы салдым.

Хөөмейниң хевирлериниге хамаарыштыр чугаада маргыш чок. Улустуң хөөмейжизи Хуваштаар-оол Ооржак оон каргыраа, сыгыт, хөөмей, борбан, эзенги дээн хевирлерин херек кырында күүседип турган, бадыткап көргүскен. Ону чугаалап тура ол ындыгла делегерешгей эвес база бир камзыт хевирни күүсеттн-даа, мунгаранчыг, уяранчыг (качыгдал) хоюг үн дыңналыр бо хевир — хөөмейнин бодунуу-биле онзагайын, катаптаттынмазын база катап бадыткаан. Хөөмей чоннуу болганда, оон онзагайы чоңда, оон байлаа эгээртинмес деп турары ол. Эртемнин эжин шинчээчилерге ажык болгай.

«Хөөмей» деп терминге хамаарыштыр дискуссияга бодалдар солчуушкуну болган. Айтырыг «Ол атты хевээр арттырар бе ада солуур бе?» кылдыр тургустунган.

Хөөмейниң онзагай талаларының, хевирлериниң дугайын чугаалавышаан, күүседикчи кижиниң психологтуг байдалын, оон сеткил-хөөнүүнүң онзагай болурун демдеглеп тура, Тываның Башкылар биле бедидер институдунуң улуг башкызы Чап Чүлдүм хөөмей деп состу кандыг-даа очулга чокка, «хөрек ыры» деп адап болур-дур деп санал киргеш, ону бадыткаарының барымдааларын ол чугаалаан. Оон санап турары-биле алырга, хөрек деп сес хөй уткалыг, чоннуң аас чогаалынга үндезилеп, бо удаада ында сеткилхөөн дээн бодал сининккен. Ынчалзажок бир-тээ, чоннуң дылында быжыга берген үүве болганда, «хөөмей» деп тодарадыгны хевээр арттырарын сүмелээн болгаш оон бадыткалы кылдыр сыгыртыр, каргыраалар, хөөмейлээрни бир ден салым-чаяаныг кижилерни чон «хөөмейжи» деп шолалай бергилээр деп тайылбырлаш, оон чижээнге Чөөн-Хемчиктин «Хөөмейлээр» деп шола аттыг Комбуну ол адаап. Оон соонда ёзулут шын, чогумчалыг ат дээш маргылдаа өгелээн. Башкы Чап Чүлдүмнүң «хөрек ыры» дээн баштайгы саналдаан терминиң Новосибирскиден фонатр эмчи В. Т. Маслов деткээн, чөпшээрежип турар болду. «Хөрек азы сагыш-сеткил эртеми» деп билиишкинче чоок-шулады көрүп турар байдал бар. Композитор Саая Бюрбе «чаңгы» деп адаза диген бодалын база илеретти, чаңгыладыр салын берем дээн уткa сиңиккен кылдыр тайылбырлаан.

Дискуссия, санал-онал, бодалдар солчуушкуну дээни таварылга эвес, сайгарылга ынчан солуп, маргылдаалыг болур болгай, эчис шын түңнелге кээриниң, олче үеринин оруу. Бодалдарның үскулежин каяа-даа, кандыг-даа байдалдарда албан турар ужурлуг.

Ол-ла айтырыгга хамаарыштыр Хуваштаар-оол Ооржак мынча диген:

— Чаа ат адаар дээри мен бодаарымга, шын эвес. Салгалдан салгал дамчып, хөй-хөй чылдарда чоннуу бооп чурттап келген сесте үүү дел солуурул? Ону бичиимдеп-не дыннап келдим, хөөмей деп ат артар ужурлуг — деп чугаалааш, ол кижи билбес ує-дүптүң уран чүүлү деп үүвени туруттуу-биле бүзүреткен.

Оон-биле кады Тываның эртем-шинчилел институдунуң эртемденнери «Хөөмей» деп состу чоңдан үнгени-биле ону ол хевээр ынчар адап арттырарының чугулазын демдеглеп, бадыткал-барымдаалыг тайылбырларны кылып турдулар.

Швециядан хөгжүм эртеминиң шинчээчизи Ове Ронстром Европа чурттарында бистин хөөмейнис «боостаа ыры» (горловое пение) деп-даа эвес, а «хөөмей» деп үүвени чугаалааш, «боостаа ыры» (горловое пение) дээр состу ажыглалдан ап каптып-даа болуруп тайылбырлаан.

Тыва чоннуң уран чүүлүнүң бо онзагай хевири делегейде «хөөмей» деп тодарадыг бооп хүлээп алдынган шинтирбиле Төп Азиядан уран чүүлүн ол хевириниң комплекстиг-этнография, төөгү, аас чогаалының талазы-биле ханы эртем-шинчилел ажылдарын ЮНЕСКО дамчыштыр чорудар арганы тургузары көрдүнген. Оон-биле кады Бүгү-делегейниң хөөмей талазы-биле төвүн Кызылга ажылдар деп шинтирлээн. Туе-туе черлериниң күүседикчилериңе хамаарыштыр олардың үнүн бижидер хөгжүм фондузу тургустунар. Хөөмейжилериниң социал камгалалының талазы-биле хемчеглер алдынар.

Делегейниң ийиги «Хөөмей» симпозиумун Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайга 1995 чылда чыылдырар.

Ынчап келирге симпозиумга илеткелдериң улуг кезин, санал-оналдар, концерттериниң түңнелдери хөөмей — тыва уран чүүлүнүң эртинези дээрзин бадыткаан деп туруш-биле ам үш чыл болгаш болур шуулганга бүзүреллиг базым-биле чедер. Оон кадында делегейниң хөөмей төвүн Кызылга тургузар деп турары хөйну сеглеп турар, ындыг болганда, бүгү талалыг комплекстиг шинчилелдерге делгем орук ажыттынып турар-дыр.

Вера КУУЛАР.

«Хөөмей—Төп Азияның улустарының культуразының онзагай үүлү» деп хөгжүм-шинчилелдиг делегей симпозиумунуң

СҮМЕЛЕРИ

Тыва Республиканы найысылады Кызыл хоорайга 1992 чылдың июнь 18-тен 21-ге чедир эрткен «Хөөмей» деп делегей симпозиуму калбак киржилелиг эртем талазы-биле бедик чергелиг чыыш болган. Оон ажылыга Голландиядан, Моолдан, ГФР-ден, Финляндиядан, Швециядан, Япониядан, а ол ышкаш Абакан, Горно-Алтайск, Москва, Новосибирск, Улан-Удэ, Уфа, Кемерово, Красноярск хоорайлардан эртем-практиктиг ажылдакчылар киришкен. Симпозиумнуң киржиччилериниң илеткелдериңе болгаш санаалдарыңа шенелде-шинчилел ажылдарының материалдары база түңнелдери киргеп, хөөмей болгаш оон хевирлери сайгартынган, үреттүнелиг санал-онал солчулгазы болган, үнелиг эртем-практиктиг түңнелдер чедип алдынган. Эртем дилээшкиннериниң үүлдерин симпозиумга чалаткан хөөмейниң амгы-амгы хевирлериниң күүседикчилери мастерлериниң күүселделериниң үезинде хынап, тодаргайлап база немеп келген. Симпозиумнуң чедиишкиниг эртери Тыва Республиканың Чазааның тургусканы орткомитеттиң, Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң болгаш Культура министерствозунуң шудургу ажылының ачызында хандыртынган. Симпозиумга чаагай чаартылгаларның үезинде дүгжүр ажыл-агыйжы болгаш кады ажылдажылганың байдалы тургустунган.

Тыва черге оон чоннуң бот-тускайлаан культуразының дээре чаңчылдарын эгидип турар ёзулут-ла ындыг үеде арттырган хөгжүм-шинчилел симпозиуму хөөмейниң тыва хевирлериниң тускай онзаланчаан ажыткан, тываларның нинтизи-биле хөөмейге болгаш оон хевирлериңе: сыгытка каргыраага, эзенгилээрге., борбаннадырынга, оларның тустузунга артык эргелиг, оларны деп санаарынга бүзүреллиг үндезинни берген. Делегей симпозиумунуң түңнелдери ангы-ангы чурттарның эртемденнериниң хөөмейниң хамааржын киреп нинти кижи төрелгетениң төөгү-культура үнелиг үүлдерин өөренир болгаш пропагандаалар талазы-биле кады ажылы кайы хире чугула ужур-дузалының көргүскен.

Симпозиумнуң ол бүгүнү барымдаалап көргеш саналдаары болза:

1. Хөгжүм уран чүүлүнүң онзагай ховар хевири болур хөөмейни шинчилеп өөренип көөр талазы-биле эртем бөлүүн тургузар дугайында айтырыгны шинтирлээр талазыбыле дилегни КНО-нуң ЮНЕСКО организациязынга киирер.

2. Ыры уран чүүлүнүң бо хевирин өөренир болгаш пропагандаалаар, эртем-практиктиг делегей харылзааларын деткиир сорулга-биле Кызылга делегейниң «Хөөмей» эртем төвүн тургузарын Тыва Республиканың Чазааңга сүмелээр.

3. Төп Азияның ыраажы культуразының ховар дээн үүлү болур хөөмейниң тывылганын, кандыг янзылыг эттиңнерин, хөгжүп келгенин ханы сайгарып көөру-биле Төп Азия улустарының этнография, дыл, аас чогаал айтырыгларын комплекстиг шинчилеп көөрүнче күүсеницкиннерни мөөнээр.

4. Хөөмейни болгаш оон хевирлерин амгы үеге чедир кадагалап келген бүгү улустарның төлээлери болур хөөмей кадагалакчыларының болгаш күүседикчилериниң бижиттинген үннериниң хөгжүм фондузун тургузар.

5. Симпозиумнуң материалдарын тыва, англ., моол болгаш орус дылларга үндүрер.

6. А. А. Аксеновтуң «Тыва улустуң музыказы» деп номун катап парлап үндүрери-биле холбашкан дугайында айтырыгларны шинтирлээр.

7. ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал сектору болгаш Композиторлар эвилели Төп Азияның девискээрлериниңде хөөмейниң тарап нептерээн черлериниң атлазын эртем-организастыг тургузарын хандырар.

8. Хөөмей күүседикчилериниң мастерлериниң автор эргелиге болгаш олардың социал камгалалыңа хамаарыштыр санаалдарны деткиирин ЮНЕСКО-дан дилээр.

9. Хөөмей талазы-биле өөредилге-методиктиг дузаламчы номнарын парлаар болгаш өөредилге черлериңе улусчу педагогиканың база эстетиканың чаңчылдарын башкылаарының шугуму-биле хөөмейни өөренирин киирер.

10. 1995 чылда Кызыл хоорайга (Тыва Республика) Делегейниң ийиги «Хөөмей» хөгжүм-шинчилел симпозиумун эрттирер, анаа Швециянын, ГФР-ниң, Франциянын, Турциянын, Японияның сураглыг эртемденнерин киириштирер.

СИМПОЗИУМНУҢ ДААСКАНЫ-БИЛЕ:

хөгжүм шинчилекчилери Ове Ронстрем, Дан Лунберг (нелээ Швеция), профессор Минору Морита, Лео Талагава (нелээ Япония), Россияның КЭ-ниң аас чогаал секциязының удуртукчузу А. В. Медведев (Москва), уран чүүл-шинчилел эртемнериниң доктору Х. С. Ихтисамов (Башкортостан), уран чүүл-шинчилел эртемнериниң кандидаты З. К. Кыргыс, В. Ю. Сүзүгей (нелээ Тыва), Вольтам Хамм (ГФР).

Өдөөниң ажыл-ишчи судалы

ЧАЙЛАГЛАРДА ЧЕДЕ БЕРГЕН

Тес-Хем районуң совхозтарының малчыннары чайлагларже малды үндүре берген. «О-Шыныа» совхозтуң малчыннары Антыра, Деспен, Таңды-Сыны, Кара-Хөл деп черлерде чайлагларда 23 мун шээр малды одарладып турар. «Кызыгаар» совхозтуң малчыннары Шара-Нур, 11-рын ынчаар малын семиртип чайлаар.

«Чодураа» совхозтуң төп Хараал-Тей сүт-баран фермазы Шуурмакта чайгы турлаавга көжүп келгеге, саар инектерниң сүдү кескүзү-биле ковудаан. Бир эвес кышкы турлаавга турган, бир саар инектен хонукта 5-6 литр сүттү саап ап турган болза, чайлага 10-11 литр сүттү саап ал турар апарган. Оон чылдаганы — инектерниң каддын таварыштырганы. Кадарчылар инектерни кежээки саалга соолга катап одарже үндүрүп, 10-11 такка чедир кадарып турарлар.

СИГЕН БЕЛЕТКЕЛИ ЭГЕЛЕЭН

Таңды районуң С. Тока аттыг совхозунуң механизаторлары мал чеминиң белеткединче бо неделиниң баштайгы хүннериниде кириптер.

Алексей Лоодай-оолдуң удуртканы № 1 механизастаттынган эвено Буга-Шазы деп черде сугаттыг сигениң баштайгы кезилдезин эгелээн. Амгы үеде механизаторлар сиген эки үнген черлерде сигениң кестирүп, ажылды шилилгелиг чорудуп турар.

Совхозтуң Чал-Кежиг салбырының Александр Оюнга, Каъкта Александр Кыргыска удуртукан механизастаттынган звенолар база сиген кезилдезин эгелээн.

С. Тока аттыг совхозтуң администрациязы база профэвилел комитети мал чеминиң белеткелиниде ажылдап турар механизаторларның, ажылчыннарның чеминиң өртээн чиңгедип, оон 50 хуузун төлээр деп шинтирлээн.

Киим-оол ХЕРТЕК.

ИЙИ КОДАННЫ КЫРГААН

Уеним байдалы ындыг үүве ийикпе, Кызыл районуң «Тиилелге» совхозунуң кыргылда пунктузунда биезги ышкаш кызыл тук-даа, лозунг база өске-даа көргүзүг материалдары чок. Чүүле кыргыыр ноданнарның данзызын азып каан.

Пунктуда электрилиг 24 хачы бар. Оларның он ийизи ажылдап турар болду. Хөй кезиниде аныяк оолдар ажылдап турлар. Мурнуку чылдарда шаннал-макталга чедир ажылдап турган Орус-оол Ооржак хензиг када үш хойну кыргый каапты. Дерин чодуп, бичии дыштанып ора чугаалай-дыр.

— Улус эвээш-тир ийиня. Бо хүн дүүш соонда харын неможип келдилер. 58 хой кыргып алдым. Өртек-үнези эргиде ышкаш болза, чиген чем-даа өртээ чедире аар бе? Дуктун шынары куду-дур. Шагда бир хойдан 3-4 кг дук ап турдувус. Ам дөңгүпле 2 кг. Шуудай берзивисселе, саадавас-тыр бис ийин.

Пункт эргелекчизи Борис Намчыл:

— Шуулап чадап турарывыс бо. Бо берге сезонунуң ажылды организастажырыыга дузалаан болза эки үүве-дир ийин. Чарыш, оон негелдерни-даа чок. Ажылчын комитетниң даргазы-даа келбестир. Азы ол үүве ажыглаттынмас апарганы ол үүве ийикпе. Пунктуда штаттыг ажылчыннар четчелешкен, столоваявыс ажылдап турар. Кыргыкчыларны аъш-чем-биле чогуур үезинде чемгерип турар. Хой бүрүзү-ле кодур боор-дур. Берге үүве бо — деп чугаалады.

— Хой моон үнгеш-ле чүүлданы эрттирип турар. Кижи онуу хычаптар хире тускай эртемниг эвес. Шагда бир кодаанны эжиндиргеш-ле креолиниң немеп, хойнуң баш саны-биле дүүшүрүп турар боор үүве. Ам оозуң та кавчап турар улус. Эрилдирниң шынары куду болганындан кодур нептерээн чалавас — деп. Мачаймаа Ооржак улашты.

Кодурну үзүткаар талазы-биле эмчилер, тускай эртемниглер болур-чогуур хемчээн алыр, а кыргылда шуудап, шапкынчыыр дээрзинге бүгүреп артым.

Эрензен ТЕЖИТ.

ХУУСААНЫ АЙЫТКАН

Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунуң чанында Парлалганың база массалыг информацияның постуун камгалаар талазы-биле күрүне инспекциязыйы Тывада тус чер инспекциязының чанында тургустунган эксперт үүвелелиниң хуралы дүүн болуп эрткен. Аная массалыг информация чепсектериниң катап бүрүткелиниң дугайын Тывада күрүне инспекциязының даргазы С. А. Баир чыылганнарга тапыштырган.

Ол үүвелел хуралга Кызыл хоорай Советтиниң девискээрингге ажылдаар ужурлуг «Центр Азии» солунуңуң бүрүткелинде четпестерни барын тодараткан. Ук солуниң уставы чок болуп турар. Ол ышкаш үүле Кызыл хоорайга тарадыр турган. Харын-даа республиканың чамдык районнарынга «Союзпечать» черни дамчыштыр 4761 солунну таратканы база хажыдыышкын дээрзин айыткан. Оон ангыла ук солуну реклама солуну киларыр ажыглааны база шын эвес дээрзин демдеглээн. Бо болгаш еске-даа айтырыглар талазы-биле тайылбырны ук солун черниң редактору Надежда Антуфьева кылган. Эксперт үүвелели документилерни четчелээрин база айыткан. Четпестерни чайладыры июль 15-ке чедир бүрүн кылыры редакторга сүмелээн.

Ынчангаш июль 1-ге чедир массалыг информация чепсектери катап бүрүткелди эрткен турар ужурлуг. Ону кылбаан таварылгада Россия Федерациязының хоойлужудулганга үндезилээш, массалыг информация чепсектерин парлаарын күш чок болдуур.

Бистин корр.

ЭМЧИ ХУНУ ЭКИ ЭРТКЕН

Тес-Хем районуң Кызыл-Чыраа сумузунга 1930 чылдарга чедир кижи эмчизи чок турган. Чоңга сурагжаан ламалар, хамнар болгаш тудугжу кадайлар, тудугжу ашактар ол үеге чедир улустуң кадыын камгалап, амы-тынын ап келген. Хүрээ-хиитти чондаг ангылаан соонда, араттар берге байдалга таварышкан: чалаар эмчи туржук, ижер эм-тан чок.

Үжен чылдарның эгезинде каразаан-даа, каразывзан-даа кижилерин чазак хоп-чиппе таварыштырып, тудуп-хыдып эгелээн. Ылаңгыя чоннуң кадыы дээш туржун келген лама, хам болгаш тудугжу улус бүдүүлүк, чыдып калган кижилер дидирткеш, хамыкты мурнай кыстырган. Олардың кылып турган ажылы чазактың чарлыышка удур болганындан оларны бүрүүдадыры кончуг эптиг турган.

Кызыл-Чыраа сумуунга 1940 чылдарда Самагалдайдан аттыг эмчилер валдарны чамдыкта эргип кээр болу берген. Дайын соолунде безин сумута эмчи турум турбаан. Үжен чылдарның эгезинде туткаш, дораан үреп каапкан «Ак-Эрик» күрзкономуну базыныкарыс, Алдыы-Боом кыынга өртөнген школа тудуун санаваска, сумуга баштайгы ацмаар 1947 чылда туттунган. Ынчалза-даа суму чүгле колхоз тургустунганындан бээр тускай эмчилер апарган. Баштайында барып-кээп, оон соонда өглерге улус хүлээп ап турган эмчилерден ам Кызылда Мөнге Якыыаанын, Дун-Сагаан хөөкүйну, Самагалдайда Чооду Борбай-оолду, Чооду Охшаймы чоп утпаан. Сумуунуң болгаш чоннуңдан үнген эмчилери алдан чылдарда бээр кестүп келген. Баштайгы эмчи Клара Идамовна, Розалия Малчыновна (ам Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи) олар болган. Ам хоочун эмчилер Инна Бызаакай, Раиса Дандаа, Валентина Дондуй, Анчымаа Эртине олар чоннуң кадыы дээш туржуп турарлар.

Кызыл-Чырааның чоңу Эмчи хүнүң байырлыг байдалдыг демдеглээн. Сактыышкыннар, күзээшкиннер болгаш чагыг-сес Ак-Эрик суурнуң Культура бажынынга чаагыланыр турган. Эмчилер боттары болгаш чурттакчы чоп ол хүнге боттарының талантызын база бараалаткан. Концерт киржиччилерин санаваска, көрүкчүлер боттары базып эмчилерге аза тудуп берген.

Эмчи хүнүнде эмчилерге болгаш эмнелге коллективиге белек-селек эдек болган. «Ак-Эрик» коллективтиг будурулге ажыл-агыйы (М. Б. Эртине), оон профкому (Л. М. Танов), кедээ Совет (А. Т. Чаймаа), школа (К. С. Самдан), агитквартиралар болгаш кижи эмчилери боттары бедик эмнелгеге акша-төгөрик болгаш еске-даа дузаламчыны берген. А эмчи Валентина Дондуй дөрт хаван оглун берген, боду азырап бээр болган.

Ажыл-агыйда сиген кезилдезинге белеткел түлүк, а «Эзир-Кара» кооперативте хой кыргылдазы эгелээн. Кайгаалаа кижилер кадыы турган, варыг кижилер дүрген сеглеп дээш, эмчилер байырлал соонда демниг ажылдап киришкен. Оларны чоннуң байыр чедириишкини, чагыг-сөзү хейаат киирип турар.

Даш-оол ТАНОВ.

«Ак-Эрик» коллективтиг будурулге ажыл-агыйының профком даргазы.

ӨРТЕКТЕР УЛГАТКАН-ДААБОЛЗА

«Өртектер улгатканы-биле холбаштыр чонуун социал камгалалының талазы-биле хемчеглер дугайында» тускай докталды Тыва Республиканың Чазаа эрткен чылын түлээн алган. Ында болза амгы рынок экономиказының байдалдарынче шилчип турар үеде республиканың чурттаачы чонунуң эвээш орулгалыг кезектериниң социал байдалдарын өскүдер талазы-биле организастыг айтырыгларны кол-колубиле айтып тодаратkан. Оон түштелиңде улус депутаттарының, район, хоорай Советтериниң талазындан чурттаачы чонуун эвээш орулгалыг кезектериге социал чигеделерни болгаш амгы-амгы хевириниң ачы-дузазын көргүзер дугайында түскай хемчеглерни ажылдап кылгаы, оларны түс-түс черлериниң түүсевчи органнарынга күштүг кылыр бадылап киргген.

Ук докталга үнелеп, районнар болгаш хоорайлар күүскомнарында чурттаачы чонуун социал камгалалының талазы-биле харыылар ораалкчы даргаларның штадын тургузуп, долузу-биле чеченгеен.

Бо хүннерде ниитизи-биле алыр болза, бажын-балгадындан үнүп, чер чедиш албас кижилерге дузалаары-биле районнарда 50 хире докталмал ажылдакчыны тургускан, олар ам барык 400 хире аарыг-аржык, инвалид кижилерге докталмал дузаны чедирип, характап-хайгаарап турар. Пенсионерлерге болгаш инвалид кижилерге чугула хереглеп, барваннарын садар кылыр 20 хире магазинни ажыткан. Чамдык районнар төлеринде, хоорайларда база өске-даа чурттаачылыг черлерде социал дуза чокка амыдырап шыдавас кижилерни данзызы турган болгаш оларны докталмал хайгаарап, черек үеде дузалап турары-биле толаргей кижилерни быжыглаан.

Бир эвес бо чылдың өзениңем эгелеп алыр болза, республикада ниитизи-биле 307 мүн хире чурттаачы бар. Оларның 46 мүнүнга социал дуза чедирери конгуг негеттинин турар. Ам чамдык районнарның чижээнге алыр болза мынды: Улуг районнардан эгелеп көрээлиер. Эн хөй чурттаачылыг Барыын-Хемчик районда 729 кижи, Чөөн-Хемчикте — 3549, Таңныда — 3883, Улуг-Хемде — 2190, Кызыл хоорайда — 20 мүн ажыг болуп турар. А Улуг эвес районнар — Мөөгүн-Тайгада — 993, Чаа-Хөлде — 1140, Тожуда — 916 дээш амгы-ангы.

Бо чижектерден алгаш көөрге, чамдык районнарның чурттаачылары хөй-даа болза, мында социал камгалалы кожак кижилерниң саны эвээш, чамдыктарында чурттаачылар саны эвээш-даа болза, ачы-дузаны чедирдегеи чугула черек кижилер хөй болуп турар-ыр.

Чурттаачы чонуун эвээш орулгалыг кезектерин сайгарып көөр болза, оларның аразында эң хөй пенсионерлер — 18 мүн ажыг турар. Инвалид кижилериниң саны — 4500 хире. Чазаның арткан ажалда хайгаарал чок кижилер 4400 ажыг. Өскүс уруглар 2100 ажыг турар. Ада-иезиниң азыралында турбайн турар уруглар 1100 хире. Оон аңгыда хөй уругдуг өг-бүлелер саны эң хөй болуп турар. Апрель айның эзезиңде бээр болгаш хөй ажы-төлдүг 6500 хире өг-бүле бар. А бот иелериң саны 7 мүн чоохшуги квартальыңга турганы-биле деңнеп, амыдыралыстың ниити деңнели ам 82 хуу кудулап батkан болуп турардыр. Оон-биле чергелештир социал дузаламчы хереглеп турар хамаатыларның саны дөмбөй көвүдээн. Бир эвес февраль айда ниитизи кижилериң саны 34 мүн дире турган болза, чүгле апрельдің дүрүзүнде аңаа 12 мүн ажыг кижи немежи берген.

Чонуун эвээш орулгалыг кезектериниң социал деткимчини көргүзер талазы-биле Чонуун социал камгалал министерствозунда тускай фондуну ажыткан. Аңаа 12 млн ажыг рубль турган. Оон чамдык кезиин дүшкен компартиямның агар санындан киргген.

Амгы үеде Чаа-Хөл районуну санаваска бүгү районнарда болгаш хоорайларда чонуун чедишмес кезектериге деткимче көргүзер талазы-биле тускай фонд тургустуган. Ону инвалидтер, пенсионерлер, кырык-өскүс кижилер, студентилер, бот иелер болгаш хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелер ажылгаан турар.

Социал дузаламчы ап турар кижилериң саны түү келген түүлем өзүп турар.

Кызыл хоорайның ортумак болгаш Дээди өөредилге чергелериде өөренип турар сургуулларга болгаш студентилерге ужуражып, оларга моральдыг, материалдыг дуза көргүзүп турарынга кым-даа көрүп турар. Ону Тыва Республиканың Чазаа, Дээди Совети улуг-биле эстеп, улам сайыргайжыдар талазы-биле боттарының сүмелерин киирип турар. Ынаңы өгелээшкиниң чонуун улуг үнелеп алган. Бо чугула хемчеглерни Сут-Хөл, Өөрү, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чаа-Чөл болгаш Эрзин, Барыын-Хемчик районнарның төлээлери эки организастаан. Оон аңгыда Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге чергелериниң талазы-биле күүрүне комитетиң таварыштыр Тываның дашкаар өөренип турар студентилерге, аспирантыларга, докторантыларга, ординаторларга 100 мүн ажыг рубльдің материалдыг дузаны өөрүскен. Оон иштикле Красноярск болгаш Улан-Удэниң студентилериниңе эвээш болгаш хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелер ажылгаан турар.

Социал дузаламчы ап турар кижилериң саны түү келген түүлем өзүп турар.

Кызыл хоорайның ортумак болгаш Дээди өөредилге чергелериде өөренип турар сургуулларга болгаш студентилерге ужуражып, оларга моральдыг, материалдыг дуза көргүзүп турарынга кым-даа көрүп турар. Ону Тыва Республиканың Чазаа, Дээди Совети улуг-биле эстеп, улам сайыргайжыдар талазы-биле боттарының сүмелерин киирип турар. Ынаңы өгелээшкиниң чонуун улуг үнелеп алган. Бо чугула хемчеглерни Сут-Хөл, Өөрү, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чаа-Чөл болгаш Эрзин, Барыын-Хемчик районнарның төлээлери эки организастаан. Оон аңгыда Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге чергелериниң талазы-биле күүрүне комитетиң таварыштыр Тываның дашкаар өөренип турар студентилерге, аспирантыларга, докторантыларга, ординаторларга 100 мүн ажыг рубльдің материалдыг дузаны өөрүскен. Оон иштикле Красноярск болгаш Улан-Удэниң студентилериниңе эвээш эвес түүлүг акша дузаламчылыг көргүзген. Партия республиканың агар санынга турган акша-хереглеринден 900 мүн рубльди Кызылда болгаш өске-даа хоорайларда өөренип турар ажы-төлге бо хүннерде дуза чедирера-биле ажылдап турар.

Түс черлериниң арга-шыдалын барымдаалап турган чонуун социал камгалалы боттандырар талазы-биле аңгы-аңгы арга-ларны ажылдап турары иеңнерен турар. Чижээлээрге, Бай-Тайга, Мөөгүн-Тайга, Улуг-Хем, Эрзин болгаш өске-даа районнарда чурттаачы чонуун чедишмес, аарыг-аржык болгаш өскүс база инвалид белүктериңе эдээр хемчеглер, ыныты, далган-тараалы, картофель үреживиң үлеп турар. Чижек кылдыр, Эрзин районда бо хүннерде 87 пенсионерлерге болгаш инвалидтерге хемчеглер ыныты талаз дужуруп берген. Оон аңгыда эртем база сүүт өзүүжүкчи өртектерге салган. Ол ажылдар ам-даа уламчылап турар болдуу-биле дүгдаар дээр болза, ам-даа 53 млн ажыг акша черек болуп турар.

Өртектер улгатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонуу ажыл-биле хандырар министерствозу база тодаргай хемчеглерни соолгу үеде ап эгелээн.

Бо бүгү хемчеглер-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чаза чонуун чедишмес болгаш орулгалы эвээш кезектериниңе материалдыг база моральдыг деткимчени көргүзер талазы-биле улуг кичээнгейни үгландырып турар. Оон бир чижээнге республиканың Президентизиниң бир дугаар Чарлыны болур. Уруглар албан черлерни болур-чогуурубиле акшаландырары, материалдыг курлавырлар-биле эдилет чок хандырары, аңгыс өг-бүлелерге, хөй уруглуг иелерге, бот иелерге, инвалид уругларлыг өг-бүлелерге, аңгы-аңгы ниитилерге турбайн турар уругларга, ажы-төлдүг студентилериниң өг-бүлелериниңе, өөренип турар иелерге аңгы-аңгы хемчеглерге көрүүсе дузалаамчылыг көргүзериниң база уруглар камгалалының талазы-биле күүрүне структураларының эде көөр хемчеглерни болгаш өске-даа чугула хүүлдерни боттандырып чоруудер ажылдар боттанып эгелээн.

Чай келген Школаларда өөредилге чылы эрткүүр бөлүк улуг классторның доозукчуларын улаштыр өөредилге чергелериче хаара түүдүп ажылдаар чергер-биле хандырарының айтырыгы мөөгүүстүр тургустуун келген. Бо талазы-биле чамдык районнарның улуттукчулары бо хүннерден эгелеп аныяктарны көөр ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларынче хаара түүдүп, кедер чылдың кыштаглаанчыларынга үткүштүр мал чемин, азын-чем белеткээрине киириштирер сорулга-биле организастыг ажылдарны ам саададып болбас ужурлуг.

Республиканың экономиказының кол адырын — мал ажылында хаара туттунган кижилерниң ажылдарын деңнелин экижиндир, кедрер талазы-биле айтырыг соолгу үеде ийдим-биле тургустуун турар. Ону чогумчалыг шиитпирлээр талазы-биле ажылдар ам кылдынып эгелээн. Бо хүннерде Президентиниң даалгазын өзүүгаар чазактын толээлери районнарже үнүпкен.

Эрес-оол ООРЖАК.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Социал политика комитетиниң даргазы.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Социал-политика комитетиниң даргазынга сөс:

КОНСТИТУЦИЯ СУДУ, ООҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИ

Дээди Советтиң он бирги сессиязындан эрге-хоойлу айтырыгларының комиссиязынга Конституция судунуң дугайында хоойлунуң төлевиделин ажылдап кылырын даргаан турган. Амгы үеде ийи төлевилел белгеткеттинген: «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» болгаш «Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының чурумунуң дугайында».

Конституция суду чогум черле чүү кылыр ужурлуг органы?

Төлевилел өзүүгаар Конституция суду Тыва Республиканың конституциялыг тургузуун камгалаар дээдги орган болур, оон сорулгазы—Конституцияның дорт күштүүн болгаш эң бедик турарын деткиири, республиканың хоойлужудулгазының Үндезин Хоойлуга дүүшкен турарын хандырары. Конституция судунуң тургузуңнары-биле холбаштыр күүсекчи, эрге-хоойлу болгаш суд эрге-чагыргалаының кайы-даа актыларының күштүг болуп турар Конституцияга дүүшкен турарын чугаалаптар орган биске турар болу бээр. Бир эвес ол актылар конституцсчу эвес болган таварылгада оны юридиктиг күш чок кылыр. Ол үчүн Конституцияга удуртkан кымга-даа хамаарышпас орган болур. Амыдыралдан алган көөрге, чамдыкто эрге-чагырганларның үндүрген актылары Конституцияга дүүшпейн-даа барыгдаар.

Телевиделге көрүнгеен-биле Конституция суду республиканың Дээди Советиниң Даргазының киргеениң өзүүгаар 5 судья составтыг болур. Аңаа кандидатураларны Дээди Советтиң чогуур комитеттериниң хуралдарынга баш бурунгаар сайгарып чугаалажыр. Судтуң составын соонда алган соонда. Дээди Советтиң Даргазы Конституция судунуң даргазының, оон орааларының болгаш секретарының кандидатураларын база киирер.

Конституция судунуң бүрүн эргелериниң хуусаазы кызыгаар чок. Оон ажыл-чорудулгазының кол принциптери: хоойлу-дурумнуу, хамаарышпас болуру, коллегиялыг болгаш ажыл-чарлыы. Судьяларның хамаарылга чок байдалын хандырары-биле оларның ажыл-чорудуларын кайы-даа күүрүне болгаш хөй-ниити организациялардың, политиктиг партиялардың болгаш шимчээшкиниңерниң ажыл-чорудулгазы-биле дүүшүүрер институту хоойлу тургузар. Конституция судунуң кежигүү улус депутады болбас болгаш сайгарыкчы ажыл-керек чорутпас ужурлуг.

Конституция судунуң кежигүүлериниң хамаарышпас байдалы оларны албан-дужаалыңдан хостаарының онзагай чуруму-биле хамгалаттынар. Дээди Совет судьяны үүлүг шиитпел күш киргеевде, азы суд оны ажылдан шыдавас деп санаанда, ол өлген таварылгада азы қымгаарлыг азы-хары келгеенде (65 хар) халап шыдаар.

Ол ышкаш демги төлевиделге көрүнгеенин өзүүгаар Конституция суду эрге-хоойлу болгаш күүсекчи эрге-чагырганларының чарганы делегей керээ-дугуржулгаларының, хоойлуларының айтырыгларын, өске-даа нормативтиг актыларының конституцсчу байдалдың хынаар.

Судче улус депутаттары, республиканың дээди эрге-чагырганының органнары, хөй-ниити организациялары хомудал бижиктиг киирип болур. Оон аңгыда Конституция судунуң хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиг кижилер оларның эргелери база үндезинниг негеделери хажыттынганда, азы суттун, күүрүне органының, азы албан-дужаалыг кижиниң шиитпиниңбиле сагыттынмаанда үүү хомудалды киирип болдурар. Ынчалажок маңаа санныгырып каары чүү дээрге, хөй-ниити хомудалдарны Конституция суду үүгле суттарның азы административтиг органнарының ажылынга чамчыл болуп каттаптаттының турар айтырыглар бар таварылгаларда көөр.

База ол ышкаш суд улут эргелиг албан-дужаалыг кижилериң ажыл-чорудулгазының болгаш шиитпирлериниң Үндезин Хоойлуга дүгжүп азы дүүшпейн турарының дугайында түннелди бээр. Бо таварылгада суд күүрүне эрге-чагырганының дээдги органнарының киирип келгеени-биле ийиде азы бодунуң эгелекчи чорду-биле ук айтырыгны турузуп, түннелди үндүрер.

Россия Федерациязының Дээди Совети Россияның Конституция судунга калбак эргелерни берип каан, ынчангаш ол парламентиниң кайы-даа Чарлыын, өске-даа актыларны эрге-хоойлуга чөрүшкек деп санап болур. Россияның Конституция суду күүрүеде бодунуң олуудун база эргезин эөлеп кирилкени-биле Президентиниң АФБ болгаш ИХМ-ни каттыштырар дугайында Чарлыының, Россияның Дээди Советиниң Президиумунуң «Авторжу херектер талазы-биле Бүгү-эвилел агентствозунуң дугайында» докталының конституцсчу эвезинин дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны көрүп четтигипкен. Россия Федерациязында «үшкү эрге-чагырга» тургустуун эгелээн болгаш бистиг республиканга база ийдыг болур боор деп өдөөр-дир мен.

Бо чылдың майда Россияның Конституция судунуң кежигүүниериниң Федеративтиг керээнин боттандырарының механизмини ажылдап кылган эксперттериниң бүгү-эвилел хуралының кирижичилери-биле ужуражылгазы болган. Аңаа хөй-ле айтырыгларны чугаалашкан, оон санында Россияның Конституция судунуң кежигүүниери чер-черлерде тургустуун турар конституция эрге-чагырганына каңгыр хамаарылгалының илереткен. Россияның Конституция судунуң даргазы В. Д. Зорькин республикаларда, крайларда болгаш областарда конституцсу контрольду чоргуун турар органнар-биле кады ажылдажырын медеглээн. РФ-ниң Конституция судунуң кежигүүнери чер-черлерде конституция судтары тургустунарынга бүзүрел, оларны деткиир болгаш республикаларның, крайларның база областарының конституция судтарының судьяларының эргелериниң дугайында чүүлү РФ-ниң хоойлуларынга киирерин сүмелээр деп шиитпирлээннер.

Лариса МААДЫ.

ТР-ниң Дээди Советиниң Секретариадының юридиктиг кылдызының эргелекчизи.

ЧОНГА ЧЕДИШСИН-НЕ ДЭЭШ

Интервью ●

Каа-даа чоруурга кижиниң кулаанга ыныалыр сөс рынок, рынок-ла, рынок апарган. Рынок харылзааларынче шилчилгенин бо берге үе-чадазында кижи бүрүүнүң аксындан дүшпестээн бо сөс, шынап-ла, кижи бүрүүн бодандырып келир апарган диле частырыг турбас боор. Шынап-ла, харын рынокче шилчилгенин бо берге үезинде канчан дириг артарыл, канчап амыдырап-чурттаарыл деп айтырыг бистерни бөгүүле дүвүреп турар кол айтырыгларның биразын болу бергенин шуутувус эвес медерел билип турар бис. Аъып-чемнин, бараан-сараанның өртээ эмин эрттир улгаткан, коммерсантыларның бажында кирген сан-биле адаптынар апарганда, шынап-ла, канчан дириг артарыл деп айтырыг бистерниң бөдүүн ишчи чонуу дүвүреп турары, черле шын. Рыноктуң негелдези ынчап-даа болган болза, «чудуруун чудук алдынче сүүлган эвес» дээш чон база-ла дириг артарын бодаан, ажыл-агыйны чоруун, кызымаан көргүүнүн амыдырап-чурттаа-ла чоруун-зуур.

Рынок харылзааларынче шилчилгенин бо берге үе-чадазында чонуу аъш-чем болгаш идик-хөп-биле хандырар дер — садыг организациязы. Кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүүрүн турар бистин кедээ чонувустун садыг талазы-биле хандырыгазы канызыы? Бо айтырыгга харыы бээри-биле Эрзин районунуң хереглекчилер ниитилелиниң садыг килдининиң эргелекчизи Маргарита Романовна ЧАМДАЛ-биле ужуражып, оон каш айтырыг салган ужурум-даа ол чүве. Ол мээн салган айтырыгларымга мынаар харыыны берген чүве.

— Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде силерниң садыг коллективиң бергелерге база-ла таварыжып турар чүве-ле ыйнаан, Маргарита Романовна? Чонуун хереглеп баранындары-даа үстү бээр болгай. Бо дугайтыы чүүү чугаалап болур силер?

— Ынаңы айтырыгыңа черле салыр бодар деп бодап-даа олурадым. Шынап-ла, рынокче шилчип турар үеде амыдырал-ла, дыңнаваннар-ла хөй. Биске аъш-чем, бараан аймаа берип турар черлерниң саны база кыймыгы кед чылдар. Хандырыкчылар-биле ажылдаары бергедеп бар чылдар шаг-дыр бо. Ол-бо черлерден бараан алыр дээрге, шынап-ла, оон орнунга орнаныр алыр бирле чүве черек апарган. Бистиң, садыгжыларга, орнаптар хире чүү турар ийик. Моон мөгүүнүн амыр ышкажыгай. Садыг базазынга чагыг берип каан, оон селиңни маңан олурар. Кайы хире бараан бээр болзуур, оны чонга саныныыр, олурар мөгеажыгай. Ам мынаа эвес. Ол-бо черлер-биле харылзаа турар ажылдаар ийик. Ол харылзаа тулдрда алган бо рынокта орнаныр бергеен турар-ыр. Бистиңдиг шаг чок. Бүдүүрүн, ажыл-агый турар черлерге бар-ыр. Бараан бүдүүрүн турар черлер-биле чугаа кылырга, биске чок-ла болза, эгт берипер, чок-ла болза, дуа берипер дээр-дир. Бистин ынчаар орнажыптар эдилиг-даа, дүүшүүс-даа чок-ла болгай.**

— Ынчалза-даа черге кандыг-бир хемчээн ап, хандырыкчылар-биле харылзаа тудуп ажылдап-ла тур ыйнаан силер?

— Чонуу өзүп-чем болгаш өске-даа барааннар биле хандырар дээш кызыл-ла турар улус-тур бис. Бистин кол-ла бараан алыр черивис Тыва теңкоонтуң Кызылда базазы. Чүгле бо базаже көрүп алган олурар дээрге берге боорга, өске хоорайларже база көрүп турар бис. Абакан, Красноярск, Кемерово. Барнаул хоорайдар чедип, ол черлерге бараан бүдүүрүн турар черлер-биле дугуржулга кылып, чамдык барааннарны ап тур бис. 1 миллион 500 мүн рубльдин таварыгыг хем аймаан. 876 мүн рубльдин ногаа аймаанны кылган консерва кылыгларын, 500 мүн рубльдин мебель аймаан бо хоорайлардан аккел, чонга саттывыс. Бо бараанларны дугуржуп алыры база берге боор чүве-дир ийин. Ынаңы-ла бир өске чүве-биле соонуна-дыр.

— Кодээ чурттап турар турар-ла чок-ла болза, эт берипер, чок-ла болза, дуа берипер дээр-дир. Бистин ынчаар орнажыптар эдилиг-даа, дүүшүүс-даа чок-ла болгай.

— Ынчалза-даа черге кандыг-бир хемчээн ап, хандырыкчылар-биле харылзаа тудуп ажылдап-ла тур ыйнаан силер?

— Чонуу өзүп-чем болгаш өске-даа барааннар биле хандырар дээш кызыл-ла турар улус-тур бис. Бистин кол-ла бараан алыр черивис Тыва теңкоонтуң Кызылда базазы. Чүгле бо базаже көрүп алган олурар дээрге берге боорга, өске хоорайларже база көрүп турар бис. Абакан, Красноярск, Кемерово. Барнаул хоорайдар чедип, ол черлерге бараан бүдүүрүн турар черлер-биле дугуржулга кылып, чамдык барааннарны ап тур бис. 1 миллион 500 мүн рубльдин таварыгыг хем аймаан. 876 мүн рубльдин ногаа аймаанны кылган консерва кылыгларын, 500 мүн рубльдин мебель аймаан бо хоорайлардан аккел, чонга саттывыс. Бо бараанларны дугуржуп алыры база берге боор чүве-дир ийин. Ынаңы-ла бир өске чүве-биле соонуна-дыр.

— Кодээ чурттап турар чонуун, ылаңгыя малчыннарының садыг хандырылгазын канчаар организастап турар силер?

— Тыва теңкоонтуң баштаар черинде харыысалгалыг ажылдакчылары бо талазы-биле биске улуг дузаны чедирип турарын айтып каайн. Келээде чурттап ажылдап турар чонуувуска аргалыг-ла болза, чиик өртектиг бараанларны садар дээш чамдык хемчеглерни ап турар бис. Чугула хереглелдин бараанлары болур шай, таваны, далган, чигир аймаан ай сайында черле үсөйин, садып келдиниз. Бистиң хандырып турар, бараан берип турар черлер-биле харылзаа бергедеп, ирижип турган, бараан алыр болганывыста оон-моон өскүс алган бараанларывыс чонга чедишсин-не дээш тавын системалыыче киргеен бис. Садып алыкчы кижи бүрүү магазиннерге бажыгдатkан. Ыракты коданнарда, чайлаларда ажылдап, чурттап чоруур малчыннарывыста автомагазиннерни бажыглаан. Олар малчыннарның чагыгларын алган, оны күүсеп дээш ажылдап турар.

Малчыннарның садыг хандырылгазын эжижилери-биле бөс автомагазин доктаамал ажылдап турар. Оларның ажылдаар графигни көөр Советтерге бадылап каан. Ховар бараанларга малчыннарның хереглелин хандырары-биле садыг килдини тускай чагыг деңгеери кылып алдывыс. Ооччуу келген малчыннарга чагыткан бараанларын хире-шаа-биле садып турар кылдыр организастадывыс. Малчыннар-биле хереглештир Ада-чурттуң Улуг байлыының кирижикчиверинге, интернационалчы хүлүүлгезин күүсеңнин бараанларга. Маадыр-иелерге, инвалидтерге, чедишмес өг-бүлелерге, өскүстерге, пенсионерлерге садыг хандырылгазынга кол кичээнгейни салып турар бис. Бо кижилерниске көөр стуурларда тускай хүнерни, доктаадын тургускан улус бис. Пенсионерлерге болган инвалидтерге үлетүүр болган өзүп-чем бараанларны базар магазинни Эрзин суурда ажылдаан.

— Бараан өртээ улгатканда садып алыкчыларның талазында хомудалдар база көөп тур-ла ыйнаан. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын канчаар чоруудуп турар силер?

— Өртектер талазы-биле тайылбыр ажылы ам-даа чедип, Садып алыкчыларывыска мону өөре-даа тайылбырлаарывыска, ону эки-ле билип алыксаваас болгулаарлары база бар бооруу хомудаачы чоруу. Оларның бодалы-биле алырга, райпо бараан өртээ улгаттырып турган-даа ышкаш сагындырар. Ынаңы 45 хуулуу немеңнерге, хомудалдар хөй боор кедер чоруу. Ону бөрта база тайылбырлан кагымаа артык эвес боор. Чонга эккеп салары-биле сөөртүп эккеп турар бараанларывысты сөөртүүрүн, чудүүрүн, дужүүрүн, кыдыр-даар материалдар дүүш бистин үүлүүрүп турар харыалдарывыс база бо 45 хуудга кирип турар чүве болгай. Хөрек кырында бистин үүлүүрүп турар чаргыдаларывысты саная келир болза, 56 үеде бээр. Бис оны кылбайн турар бис. Ынчангаш садып алыкчыларывыс моңу билип алзын дээш ынчаар дедереңгей тайылбырлап ораарын ол.

— Ажылыңарда чаартылгалар база бар-ла ыйнаан. Ол дугайында чүү чугаалап болур силер?

— Рынокче шилчип турар үеде бир-ле чаа чүүлдү болдап, сагынгыр-тывыгыр ажылда вас болза хоржок деп чүвени билгеш. Эрзин суурда университетивисты, ажыл-агый барааннары садар магазинивисти, столоваявысты боттары саарлып-садыглаар кылдыр пилиастивис. Бо дээрге бөгүүскайлаан ажылдаар. Боттанкарылгалыг организациялар болгур Хлеб бажыгыр чаа чер база тудуп алдывыс. Ынчангаш районуң чонуун хлеб, бөлочка кылыглары-биле хамгылыгыр ам кыймыр боор деп идегеп турар бис.

Чонуу негелдезиниң бүгү талалыг хандырыр, оон-моон өскүс алган бараанларывыс чонга чедишсин-не дээш кызыл ажылдарны бистин мөгүүвуста турып турар кол сорулга ол деп билип турар бис.

— Айтырыгларга берген харыыларыр дээш четтирлиг, Маргарита Романовна.

Маңай-оол ООЦ айтырыглар салып, беседаланган.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

ЧЕРИВИС—ЧЕМГЕРИКЧИВИС

Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында» Хоойлузуң канчаар боттандырып турарының дугайында докталды Өвүр район Советтиң болгаш күүскомнуң каттышкан хуралы хүлээп алган. Ук докталды күүседир талазы-биле ажылды Чаа-Суур кедээ Советтиң Чон ортузунда эгелеп бот-башкарылга дугайында тайылбырны чоруудуп турар.

Чоокта Чаа кедээ библиотекада эргелекчизи Чечек Хертек суурга «Черивис — чемгерикчивис» деп темалыг кежээн эрттирген. Ооча «Чер реформазының», «Чер үндүрүүнүң» дугайында хоойлуларны, ноотаа культураларының дугайында беседаны чарыысалгалыг, кижилер чыылганнарга таныштырган.

Мурнуку чылдарда боттарының участоктарындан картофельдин, огурецтин эки дужүдүн ап келген Сүрүү Тулуш, Роза Ажы олар тус черинде байдалыга ол ногаалларны ажаарының арга-дыр-жулгазын чугаалаан.

Рынок харылзааларының бо берге үеинде чурттаачыларның аъш-чем айтырыгын шиитпирлээри-биле «Эртинелиг» совхоз Улуг-Хем районда «Күш-ажылдың хостуу» совхозта 2 гектар шелде картофельди олурткан. А суурда 30 өг-бүле картошканы боттары тарып алган.

Е. КУУЛАР.

Чаа-Суур кедээ Советиниң даргазы.

Специалистиң сүмези

КОДУР САРГЫЗЫ

1991 чылдың ноябрьдан эгелеп бистин ажыл-агыйларывыста хойлар, үүктер ходурлап турар. Ол малдарның хөй өскүзү Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарда боор турар. Ынчангаш эрткен чылын ажыл-агый бүрүү «Зооветхандырылга» дамчыштыр креолин, креохар, креолар, хлорофос, эстростерил-I деп ходурга удур мал чүүр, кажаалар иштинге чажар эмнерин салып алгылаан.

Бо аарыгның чылдан чылче үзүктаттынмайн турарының чылдагааннары хөй. Чижээ, мал чүүр ваннилер кыскар, ынчангаш оларга хөй эм харыгдаттынар. Мал чүүр ванналарга эзилдиргинин температурасы чогуур деңнелге кетпейн турар, хуу мал чедир чудуумайн турар, кажаалар кыршын довураа чуга, ынчангаш чайгы, күскү чаъс сүүдүгей кежаа иштинге кургаваа боор, а кажаа хар ванналарга, чуга шинчылыг кажаалариын хары хөй тыныжындан эрин, үүр шигей бээрге, хойнун дугу өг аваар, а кажаанын шыгы улам улгадыр, инек кажааларының кышка удур белеткеери багай өскүс, хырааларр, минангаш кыштадыр камгылап келир дээш ниитилеп оон-даа өске.

Кодур — халдаанчылыг аарыг. Ону ходур саргызы тыныдыраар. Бо сарги кыскы мал ажинге өзүп, өзүүлүр. Оон болгаш курлаг аргарга ол таварышпас, өске-даа бааг. Чайгы үеде ходур саргызы 2 хонгга, а кажаага мал ажинге 1-2 ай чурттаап, өзүп. Ходур саргызы үш хевилиг болур: псороптоз — бо хевир кымын өөскүй өлөр. Кештин хая сав-биле чемгерир. Ынаңы шарын дугуу хойлар аарыгаал.

Чайгы үеде хүн маргаанга ходур саргызы өзүп, ханг-бээр. Ынчалза-даа вулактар иштинге, карактар, үүстер сыгыгларынга чаштыы, өзүп артар. Бир эвес малдарны эм эзилдирип эвээш, оон, бүлүүн сугларга чүүр болза, ходур саргызынын мүүргазы дириг арткан, даваазында күскээр кымын өзүп, аарыгны катап өөскүдер.

Хорионтоз — бо хевирлеп ходурунда-ла хуулдага кирбеен малдар аарыр. А ынчан чүүргалар вулактан клеткалары-биле чемгерип, өзүп ковүдүр. Олар малдың буттарынга, кудурук дөгүүне тыптып келир. Сарконтоз — бо хевирлеп ашыг, хаваа аарыр. Ходурлаан мал баштай дырбаныр, дурбуунун эгелээр. Оон дүктер ооруу хуулгаш, дүктер өлүүлеир, дужүп эгелээр. Ходур саргыларының черва-хораны оон микробтарынын хораны малдың ажинин нервизин үүрүп, малдың мага бодунга салдарын, хорааны келирер. Бир эвес ходур чемгерлери аъбас эчеевес болза, мал чүүлаар, бажыраар.

Аарыгны канчаар тодаарывыс? Аарыгның демектерин эзерип каан, кештин суурукаруун лабораториже чорудар керек. Ходур саргызының микроскоп-биле тыныа болгаш. Мал өөк-чин бөлүй бергеде, азы аза ону кежиже кадалганда. Оон дугу дужер, дурбуунер апаар. А бир эвес малды чаныс аъ чем-биле чемгерер болза (чижээ, силос), азын малдың төөгү, өөз кижиир апаар, ынчалза-даа бо таварылгада дугу дужес. Оон ынай малга кыштадыр курлаг, чуу, дүктүг, чаштаныг, шынар чок сигеи бээр болза, оон эмин ыжар, арын-дорар, дугу дужер аваар.

Чуңу канчаарыл? «Зооветхандырылга» организациязын дамчыштыр гексахлоран холуктуг креолинни садып алыр. Хойну чуурда дээштин 0.03 хуу эмулсиямы вылыр, эзилдиргинин температуразын 20-25 градустан кудулаттыас. Бир литр креолинни 100, 10-ну 1000, 100-ту 10.000 литр суттга эзилдирер. Доскаарда гексахлорининг креолинни хөй эзилдирип алыр, оны 30-40 градус чедир чылыткаш, ваннада суггже кудар. Аарыгларга удур неоидол-60 деп эмни даа ажылаар. Бир эвес чаштыраар дээр болза, 100 мл неоидолду 100 литр суттга эзилдирер. Ваннага хойлар чуурда, 100 мл, эмни 240 литр суттга эзилдирер. А сүт эвээжей бээр болза, 100 мл эмни 80 литр суттга эзилдирип, ваннаже немей кудар. Инектерни ваннага чуур үеинде, 1 литр эмни 1000 литр суттга эзилдирер. Немеэрде— 1 литр эмни 400 литр суттга эзилдирер. Ваннага эзилдиргинин температуразы 18-26 градус турар ужурлуг. Эзилдиргени чүгле кылган күнүнде ажыглаар.

Креолин, неоидол-биле арган, аарыг, улуг боос малдарны база ашы хураганнарны өскүй. Чугаан соонда үлүгин суттга эзилдирбес.

Кодур саргыларынга удур кандыг хемчеглерни ап чорутса эвилг? Кодурлаан малдың коданындан аъй-дедир мал тарадып сайгарбас. Эмнээр, чуур бетинде хойнун, инектин кежин чымчадыр, суурун алыр. Оон соонда эм чаар, сыкыртыр. Бир эвес ол када берген кешти аштап, суурун албас болзуусса, кеш адаанда кодур саргыларының чуурганы өлбейн баар. Мынчаар эмнеее, ажырбас: бир литр 45-50 градус суттга 20 грамм савал, 25 мл креолин холаап, оон-биле балыг черни, када берген кешти чуп, чымчаып алыр. Оон соонда суурун, аштап каалтар. Балык үүн база ажылдап болур. Микробтарга удур балыг экиртер эмнерни ажыглаар. Кодурлаан коданның даразында кымын тарапайн база тынаа көөр, бир эвес чаңгыс-даа хой аарыгаан болза, ол коданның хоюн кадык деп санаар.

Кажааларны креолинин 5 хуу эзилдирип-биле чаштыраар. Ынчан оон температурازы 80-85 градус болур. Бир дөрбелчин метр черге 400 мл эзилдиргиг ажыглаар.

Малдың бо аарымының, ажаалдазының, чемгерилгезинин дугайында лекция, беседаны аныяк малчыннар арашына чорудар. Ваина болгаш кажаа септеп, оларны чүүл белеткеп, хой чуурунга бригадир, зоотехник, удуртукчулар дузалажыр хүлүүлгелиг. Мал эмнеже мал чуурунун графигин аъдар, аъаа ажылдаар кижилериниң данзызын баш бурунгаан тургузар, ынчалыр. Мал чуур эзилдиргинин температурازын чогуур деңнелге тудар. Кодурлап турган малдарны 10-12 хонгаш катап чуур. Оон соонда эмнин дөзүтинин хынаар.

Куску чуулдамы ажыгайда бар-ла малга чоруудар.

Сайсуу СОЯН.

Республиканың ветлабораториязының эмчизи.

ТӨӨГҮВҮС ШЫН БИЖИТТИНГЕН БЕ?

(Тыва Республиканың улус депутаттарынга ажык чагаа)

Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1992 чылдың июль 8-те ажыттынар сессиязынга үткүштүр бо ажык чагааны Тыва Республиканың бүгү улус депутаттарынга бижиндим. Тываның бүгү амыдыралынга онза чүгүле ужур-дузалыг документиниң — Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелин сессиянга чугаалажып көөр боор деп билип турар мен.

Ынчаарга Тыва төөгүзүүнүң ийи томунут ному ылаптыг шын бижиттинген бе? Ындыг айтырыгны сөөлгү үеде чамдык кижилерниң салып тудары таварылга эвес деп бодаар мен. Ол номда бүгү үүлдер шунту шын эвес дээр болза, ол чөптүг эвес болур ийик. Ынчалзажок дээ томунут төөгү номунда хөй үүлдерни кагап сайгарары, эде көөрү эргежок чүгүла деп саналар мен. Чижээ, бот-догуннаан Тыва күрүнезиниң баштайгы чазааның составынга кирген Буян-Бадырғы воинның дугайында бичи ангы-ангы бодаалар бар.

Тыванын үндезин хоттакчыларының бүрүнгү шагда болгаш орталаны чүс чылдарда төөгүзүнте, чүрт девискээринге, кызыгаарларынга хамаарыштыр язык-бүрү айтырыгларны парлалга арыннарынга чамдык хамаатыларның сөөлгү үеде көдүрүп турары база таварылга эвес. Тыванын бүрүнгү девискээринге финнерниң болгаш өске-даа улустарының өбелери чүрттап чораан бе? Бо айтырыг талазы-биле чидиг маргылаа чамдык эртемденнерниң болгаш журналистерниң аразында болуп турар. Ында багай чүве хөк: ак сеткилдиг маргылдааның түннелинде нүвеник шыны тыптыр болгай.

Фин болгаш тыва чамдык сестериниң дөмейлежиг турарынга хамаарыштыр айтырыгның тургустунуп келгенинде үндезин чок эвес ыяш. Тыва дыл болза түрк дыл бөлүүнге хамааржыр. Тывадан хөй мун километр ырак Ставрополь крайда чүрттап турар карачаевтерниң дылы тыва дылга үүге дыка чоогул? Карачаевтер бурунгу шагда Тыва девискээринге чүрттап чораан эвес ирги бе? Ындыг бодаалларны чамдык кижилер база чугаалап турар.

1921 чылдан бээр Тываның төөгүзүн шын чырыдары элээн чиик деп бодаар мен. Төөгүнүң язык-бүрү архив документилери бар. 1921 чылдың, ылангыя 1914 чылдың мурнунда үе-чадаларда Тыва төөгүзүн шын чырыдары ыка нарын деп бодаар мен. Базырыктар., турасказалдар, бижимелдер элээн дузалап болур. Ынчалзажок ол үүлдер дээрге төөгүнүң архив материалдары эвес-ле болгай. Ынчаарга Тываның эртебурунгу төөгүзүн шын чырыдар төлээде. Россияның, Тываның бодунуң. Моолдун, Кыдаттың, ылангыя Тибеттиң төөгү архивиниң материаалдарын коптарары. Тывага хамаарышкан документилерни тывары эргежок чүгүле деп саналар мен.

Тываның ийи томунут төөгүзүн эде көөр талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң хөй кижи составтыг тускай комиссиязын тургызар дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң бо чылдың июль 8-те ажыттынар сессиязының күн чүрүмүнга киирерин Тыва Республиканың бүгү улус депутаттарынга сүмеледи.

Алексей ДУГЕРЖАА.

УКТУГ КИЖИ УГУН САЛБАС

Бодап чоруурумга, ук-төөгүмге арай чиктиг, чамдыкта аяа кижилерге дөмейлешпейн баар аажы-чаныг кижилерим-ге хөй кижи-дир мен. Шаанда өөүскө Демчи-Хелин дээр кырган-ачам (аванның авазының кады төрээни) чүрттап чораан Сактырымга, алдыы азы үстүү эриннде бе чинчи ышкан борбак кызыл чүве бар. Чүве. Судур вомчүй берге-ле, оозу халайты үштүнүл кээр, анаада шоолуг казылбес чүве ийин. Улустугда, улус чокта шуутқан-на чүвени — эрге. Чүну кылып олурарын сонуурган айтырган болза, «Ал-болум, ажы-төлүм хар-назының саман ор мен»—деп каар. Чечен-мергеен-даа кончуг, черле аная орбас: чеп ажер, ийик кектээр, ургуларыг түткан, ойнаткан орар, эстеп-хадып чораан-биле дөмей, чиик-адак, олургында кожанайып орар ирей чүве. Улуска ажыныган болза: «Бичи дизе, мынча дээр мен, мынча дизе мынча дээр мен»—дээш-ле баар. А бир чүвеге өөрээп болза: «Оой, оой! Ресмоблучук!» —деп алгыргылаар.

Бежен чылдарда дунмалары репрессиянга таваржып турып бээрге, ол кырган-ачавыс чоидан онталып, аалга шоолуг олурбастаан дээр чүве. Улустуң чугаазынган дыннаарга, Хайыракан даанче эжип каан хендир-биле багланып алган үүнүн чыткан-даа дижир турган. Ол-ла хевээр, сүзүг октаан даап дег, читиен. Төөлдөргүү, чоок кижилери бир, ийи чыл дилеп келген, маннан, сөөгү-даа тывылбаан. Чоокта чаа Хайыракан чүрттүг, улуг назылыг даайым кижиден оон дугайын сонуурган айтырарымга, ол бодунун чиктиг догаштырының мен» салды: «Хайыракан даанның хемче көрүнген чалымында дедир аастыг күй бар, аная сөөгүм салир мен дээр чүве. Ында ындыг күй бар ирги бе?..»

Ол шагның чүдүлгелиг кижилерни кым билир. Чогум ийла ындыг күй бар-даа дижик, аразында хем-далай чалгаан, көк хаяже кым диттир боор. Бо шагда болза, чер шинчилээн, бойдус хайгаараан тускай эртемниглер харын бо тыымыыксыг айтырыга харылаан болгу дег. Хөөкүй кырган-ачамны аал-чүрттүүзүн, ха-дуймазындан базала «контр» деп коргунчуг «чалы» ыраткан дээрэйн чоок кижилери билир бис. Чиде бээрниң мурнуу чарыында болушка-ла хамааржыр эт-севин дажыглап турган, а төөлдөри оны уруунуң аалынче деп бодааш, тоовааннар. Оон эм-тан кылыр решетилери, ном-судуруи тып алган болза, бо шагда эки-ле чүвү-дир ийин. Оон ынай та чүү бар төрүүн!

База бир даайым — Сут-түг-оол. Ол ырынай элээн чаныг кижи. Олурган кижиниң азы бодунун будун баллы-биле одура шаактар, деспиин борбайты лайнап каан саазын-биле өттүр шаактар, бир кижиниң хойнуудан бир-ле чүвени өске кижинин хойнунче киир тарбыдаптар суг-суг дээш кылбазы чок. Аалдың ажы-төлү оны үглээр, эдерер бис. Улуг улус оон сестир. Ынчан ол кадай безин чок, аныяк турган. Ол чорааан болза, ам алдан хар ажылла турар боор. Бир катап ол менң кыйгырды: «Дуймчүүн эмнин эрттир улуг-дур. Оон орнунга оны ап кааптар-дыр» — деп бо. «Мегелеве даан, шыдавас сең» — дидим. Оон хамык улус каттыржы берген. Суйбай тудуптарымга, думчуум чок. Алгырып ыглап-ла үндүм оо. «Чок, чок! Ам аная. Тут даап. Аная, эннним» —Дээрге, тудуп аарымга, думчуум бар болган черн база бар чүве.

Улуг-Хемниң Арыг-Бажында Даная дээр кады төрээн ажым бар. Ол дүш көөр, хуваанак, чарын салыр. Чүве эндевес кижи. Мал-маганын чидирген чангыс чер-чүрттүүлары аная бүзүрээр, оны хундүлээр. Төрел уктуг — дозеп салгаар деп чүве. Олдур ийин. Даайларым С. Б. Бүрбү, Адыг-Түлүш Бегзи, К. К. Кудажы — чогаалчылар. Кады төрээн дуймам —совхоз директору Монгул-оол Биче-оол—бижиктиг, оон студент уруу Лада Монгул-оол база чогаал ажылынга хандыкшылдыг. Хол изин бут чаныр баспас деп чүве олла-дыр деп бодап чоруур мен.

Өөреникчилер чурум үреп-терте, башкылар мынчаар чугаалажыр бис: «Ук-төөгүүнде ындыг улус-даа чок чүве, чүге ындыг болган, чүүн дээрэн тел боор...». Оозун бодаарга «дозеп», «салган» деп сестер ханы утклыг. Иези кандыгыл, кызы ындыг болур, адазы кандыгыл, оглу база ындыг болур ужурлуг-даа. Иезин кылыпла билир ижин кызы кылып өөренген турар, а адазы оглун өөредир. Кускун карадаа болза, төлүүге ынзы. Билар-ле мергежилдериисти салгалдарыныска өөредилиннер. Келир үеде оларның амыдралын чиидип турарыыс ол болур.

Мен бодаарымга, «контр» деп коргунчуг сестүн уржуу-биле бистиң Тываныстың дыка талантылыг кижилериниң чечен-мергеин, ураан чүүлү салгалдарга четчешилгизейн барган ийин. Ужа чиир уктуг, төөн чиир дестуг бурунгуларывысты дозеп салгаалынар! Тыва улустың эн-не «ки ёзулалдарын, чаныгдарын дириглеп, оорлаар, мегелээр, төтчеглээр, күш дөгээр, өлүржүр чоруктар-биле демиг демиссежилиннер!

Раиса ЧУДАК.
Барыын-Хемчик район.

Тес-Хем районда Самагалдайның долу эвес ортумак школазы: улусчу педагогиканың шенелдезинде

Кызылдың педагогика институдунуң тыва дыл болгаш литература кафедразының башкылары апрель айда Тес-Хем районнуң Самагалдай долу эвес ортумак школазынга чорааш келгиниз. Бистин-биле кады келир үеде тыва дыл, тыва чогаал башкылары болур студентилер база чорудулар. Бистин хоочун башкыларывыс филология эртемнериниң кандидаты, доцент Д. С. Куулар база педагогика эртемнериниң кандидаты, доцент К. Б. Март-оол оларның район школазының башкылары-биле ужурашканы черле артык эвес болган, чүге дээ-ле олар школага өөреднге номларының болгаш методиктиг сүмелериниң, программаларының авторлары болуп турарлар. Ол талазы-биле чугаалажыр, арга-сүме солчур аргалыг болганнар.

Ол школаже баар деп планның кол сорулгазы чүү турганы? Кол-ла сорулгавыс—ук школаның башкыларының кичээлдеринге олуржуп, оларның-биле арга-дуржулга солчуп, сүмележихри, оон-биле кады бистиң эвертип чорааныбыс студентилер башкыларның ажылы-биле танышар, ону керек кырында көөр аргалыг болганнар.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазы улусчу педагогика талазы-биле шенелдеде үш дүтаар чыл ажылдап турар коллектив. Ол талазы-биле хөй ажылдар кылынып турарын аная баргаш көрдүвүс.

Баштайгы хүннүң кежээзинде школага танышылга кежээзин организастаан, кончуг солун болду. Шүпту ойнап хөглеливис, башкылар өөрникчилери-биле кады ойнап-хөглээнин безин улуг кижизиилге утка-шынарлыг.

Бистин башкыларывыс, чижээ, кафедраның хоочуну Д. С. Куулар башкылар база 9-ку классчылар-биле ниити культура темазынга солун беседаны эрттиргеи. К. Б. Март-оол өө класс башкыларының методкаттыжымышкыныың кежигүүнери-биле А. А. Алдын-оол-биле кады бижиини «Үжүглеп» номунга хамаарыштыр методшакты эрттиргеи. М. В. Оюнкун улусчу педагогиканың элементилерин эртемнерге, ылаңгыя тыва дыл кичээлдеринге ажыглаар талазы-биле ылган чугаазы моон соңгаарты ажыл-чорудулага ажыктыг болуру чугаажок. Бистин студентилеривис база кичээлдер эрттирер аргалыг болганнар.

Аная чорааныбыстың түннели-биле ол школаның амыдыралындан болук материалдарны солунуң бо үнзурулгезиге бээрин шиитпирледивис.

ТЫВА ДЫЛ КИЧЭЭЛДЕРИ

Бистин тыва дылывыс күрүне дылы болу бергени-биле холбаштыр улус өөредилгезинин мурнунда тыва дыл башкылаашкынының шынарын эге-даа, үстүү-даа класстарга экижидер сорулга чидин-биле салдынып турар. Ону Самагалдай долу эвес ортумак школазының тыва дыл башкылары канчаар боттандырып турарын чугаалажып көрээлиниер.

Тыва дыл башкылаашкынының бедик шынарын чедип алырда бир-ле дугаарында, эге школакан кичээлдеринче улуг кичээнгей салып, ону үеним негелдезинге дүүштүр чаа ёзу-биле эде түргүзүп, оон идепкейлиг арга-методтарын дилеп тывар апаар. Бо негелдеши Самагалдай долу эвес ортумак школазының башкылар коллективи эки угаан билин, амыдыралда боттандырып турар деп үвенин дараазында чижектерден көрүп болур. Школаның алды харлыглары-биле эн шыырак дуржулгалыг башкылар Бинда Максимовна Суваандин, Людмила Белүүевна Чорбаа ажылдап турар болду. Оларның кичээлдеринге олурушкаш, өөредилге-кижизидилгелиг ажылдары-биле танышкаш, өөредиглиг, солун, чогаадыкчы арга-методтарны ажылынга ажылап турарын эскерливис. Бир-ле дугаарында, башкыларның класстарын каастап, шимеп алганын магададывыс. Класстарга кирип кээрге, хөөредиг чок, бир-ле тыва тоолда-биле дөмей, каас-чараш тыва үрүзалар, ындамында тыва чаныгдарның онзагай талаларын чуруп, бижип көргүскен, эт-сеп, ядик-лентин, херекселлерниң чурук-тарын алды харылгарга таварыштыр аскылап каан, чечектер... Ындыг национал хевирниң каасталга-шимелдезин бичин ургларның хамаанчок, улуг-даа улустуң кичээнгейин каарга туда бээр чорду. Чүгле бо каасталга-шимелде безин ургларга кайы хире улуг чорааралды, эки кижизидилгени берип турарын чугаалаары берге хире. Оон ынай кичээл эрттирип турар торгу тыва тоонут башкыларны өөреникчилер мурнунга көөрге база бир онзагай, аяныг.

Үстүнде адаан башкыларыстың кичээлдериниң онзагай талаалары: кичээлдерниң сорулгаларының аайы-биле улусчу педагогиканың язык-бүрү хевирлерин билдилиг ажылган турары, чугаа сайыралынче улуг кичээнгейин салып турары, техниктиг херекселлери, көргүзүү материалдарын (таблицалар, схемаларны, боттарының чуруп алганы аттыг, сюжеттиг тыва чуруктарны) ажылган турары, ылаңгыя кичээлдериниң кижизидилгелиг талаларынче улуг кичээнгей салып турарының хереченик-дир.

Бистин олурушканывыс уургулел соонда номчудга болгаш бижилге кичээлдеринге башкылар (Б. М. Суваандин, Л. Б. Чорбаа) боттарының мергежилдиин, ажылынга берингенин, ургларга ыяан, чаа арга-методтарны чогаадыкчы өзу-биле ажылган билирин көргүстүлер. Олар өзулуг-ла чогаадыкчы дилээшкинде-дир деп үвенин билдивис. Кичээлдерни башкылар кандыг-даа бир тыва чаныгдар-биле эгелеп турары ажок кижизидилге уткалыг, ургларга өөредиглиг-дир. Дидактиктиг оюнларны тывызыктарны, үлегер домактарны, дүрген чугааларны, ребустарны, кроссворд-тарны кичээлдерниң сорулгаларының аайы-биле ажылган турарынга ургларга чаныккан, кичээлдериниң эртип турар темпизи ажок дүргеи. Шалыпкын. Аяныг, медереллиг номчуланы башкылар кичээл бүрүзүнде чедип ап турарын ургларның номчуурунун дүргениндеи билип алдывыс. Бир минутта чамдык ургларның номчуурунун дүргеин — 90-120 суг сөстүг сөзүглелди номчуур болдулар. Эң оожум номчуур ургларда 40-50 сөстүг номчуур ындыг. Бо чүл дээрге башкыларның билдилиг ажылының түннели-дир деп санадывыс. Ниитизи-биле эге школаның башкылары тыва дылга өөреникчилерниң сонуургалын, чүткүлүн оттуруптар аргаларны тып, чогаадыкчы дилээшкинде ажылдап турар-дыр деп көрдүвүс. Эге школага мынчаар өөредин, кижизидип каарга, үстүү класстарга ургулар шоолуг-ла бергелевес, төрээн дылынга өөреникчиниң сонуургалы, чергаараалы улам кыптыгар, аная камныг болур.

Үстүү класстарның тыва дыл болгаш литература башкызы Екатерина Дамбаевна Чамзырын школада тыва дыл болгаш литература талазы-биле методиктиг ажылдарны удуртуп турар болду. Башкының ажыл-чорудулазы өскелерге үлегерлиг, солун, чогаадыкчы-дыр. Оон кызымак, шудургу ажылының түннелинде школада чурт-шинчилел музейин тургустурган. Аная башкылар тыва дыл, литература, төөгү кичээлдерни эрттирип турар. Өөреникчилер оон тыва улустуң төөгүзүн, чаныгдарын хөйү билип ап турарлар. Музей ургларның сес курлавырын байыдарынга, чугаа сайыралдырынга база ажыктыг-дыр деп көрдүвүс.

Школаның тыва дыл болгаш литература кабинеди көргүзүү материалдары-биле байлак. Тыва дылдың синтаксиснге даянып схемалар, чогаалчы бүрүзүнүң ажыл-чорудулазын бижип көргүскен дүрер альбомнар дээш чүү чок дээр. Бо бүгүнү Е. Д. Чамзырын болду өөреникчилер-биле кады кылып белеткээн. Көргүзүү материалдары өөредилге шынарын бедидиринин база бир онзагай аргазы деп үвенин башкы удуртулга болдурганы ол боол турар.

Оон ынай калдыг-бир чаалчыны өөренип эртеп болза, оон дугайында өөреникчилер боттары база тускай альбом-материал белеткеш, ону класстан даштап үеде башкыга, өөрүнүн мурнунга илеткээр. Ындыг ажыл өөреникчилерни харылгалгылыг чорукка, быжыг бидиргге өөредип турар.

Е. Д. Чамзырын кичээлдерниң чаа хевирлери (аянчорук кичээлдерин, сагыгны, тывыгтырларының кичээлдерин, кичээл-диспутту, кичээл-семинарны, кичээл-лекцияларны) чогаадыкчы өзу-биле челимчелиг эрттирип турарын көрдүвүс.

Үеним негелдезинге дүүштүр культативке өөреникчилер күзелдии-биле кижиги, литература талазы-биле программадан дашкаар билигни өзүп ап турарлар. Оон «кижик чүлерниң кылганы төрээн чегик өөреп, төрээн черим» — төрээн нем. Ш. Ч. Сат — эртемден, чангыс чер-чүрттүгларывыс деп темалыг дүрер-альбомнарын сонуургадывыс. Бо бүгү башкының чогаадыкчы ажылының, бодунун мергежилинге бердингенинин, ак сеткилдиг, чымыштыг ажылының үре-түннели болбайн аан.

Ниитизи-биле Самагалдай долу эвес ортумак школазының эге-даа, үстүү-даа класстарының тыва дыл башкылары чаа арга-методтарны ажылган, чогаадыкчы дилээшкинде эп-найыралдыг ажылдап турар-дыр. Башкылар боттарының эртем-методиктиг билиин бедидиринче эвээш эвес сагын салып турар дээрзинге читалыг турбас.

Чогаадыкчы дилээшкинде бо башкыларга улуг-улуг чедишкиннерни, эки кадыкшылды күзүн артывыс.

Кима МАРТ-ООЛ.

Кызылдың пединститутунуң тыва дыл кафедразының доцентизи, педагогика эртемниниң кандидаты.

СОРУЛГАЗЫН ЭКИ БИЛИРЛЕР

Школаның директору М. Ч. Чамзырын коллектив-биле бистерни таныштырды: башкыларның назының хөлчок аныяк. Самагалдайның долу эвес ортумак школазының катап тургустунганының дугайын олар мынчаар чугаалаар болдулар. Суурга 3 каът чаа школа ажыттынганындан, эрги чангыс каът школа кагдынган турган. Ынчангаш 1987 чылда бөлүк өөтүзмаст башкылар дугурушкан, кагдынган ол бажының школа кылдыр тургузуп адыр-дыр деп сүмелешкен, шудургузу-биле ажылдап киритпеннер.

Ам оон шишик-каазын көргеш, бүзүрээри берге, 4-5 чыл бурунгаар инек девээлээр чер турган ол бажың ам кайы хире онза чараш, национал арынныг, бай-шыырак школа болу бергенил деп үвенин бодап кээли. Ол оон улуг эвес коллективниң (ыкла 30 ажыг кижи ажылдап турар) кызымак ажылының түннели. Маная директор Мөнге Чамзывич Чамзырының улуг ролюн демдеглевестиң аргазы чок. Аныяк башкының ажылгырын, тывынгырын көрүүвүс. Кады ажылдап турары эштери-биле эптиг, найыралдыг, кижизиг, топтуг дээрзин билдивис. Башкыларның үнелели база ындыг. Оон удуртулгазының алаа-биле башкылар кандыг-даа бергелерге торулбайн турарлар, шунту дуруп алганын көргеш, башкыларын, өөреникчилерниң эрес ажылдаанын кижи магадаар. Школага болуп эрткен бүгү-ле кежээлерни, ужуражылгаларны, конференцияларны дүрер альбомларда, хана солунларда бижип, демдеглеп, шыгаан ап турары эки. Оларын келген валчыларга көргүзүп турарлар. Бис аная чеде бээривис билек, школаның аныяк корреспондентилери бистерден интервью ап турдулар. Үр-даа болбаанда боттарывыстың лугайында хана солунга номчупкаш, кайгап калган бис. Аныяк корреспондентилер бөлгүмү ынчаар ажылдап турар-дыр.

Школаның ниити ажылында дыка хөй чаа үүлдерни эскердивис. Оны демдеглээри артык эвес деп бодай-дыр мен. Өөреникчилерниң эртем-практиктиг конференциязын чыл санында эрттирип турар (бо чылын беш дугаар болган). Ургулар башкыларының удуртулгазы-биле баштайгы эртемшинчилел ажылдарын боттарының хире-шаа-биле бижип, язы-бүрү темаларлыг илеткелдерни номчуп турарлар. Школа 1929 чылда тургустунгандан бээр оларның доозукчуларындан ийи доктор (А. Ч. Кунаа, Ю. Л. Аранчын), үш кандидат (В. А. Копеёл, Б. Б. Борбак-оол, З. Б. Самаан) эртемленнер барын ында азып каан чуруктар хереченлеп турар. Канчаш билир, ол эртем-практиктиг конференцияның кижикчилериниң аразында эртемленнер алызында барып үнери магат. Шинчилел кылып болгу деп ургларны амдыгаштан илередип ап турары коннуг шын деп түннедивис.

Биче иаадым баймрлалын эрттирери чанчыл апарган. Аная школаның начын мегелери, спортка сонуургаллыг, салымныг өөреникчилерни илередип, оларга оон-даа ийнай деткимчеин берип турар. Ийи чыл улаштыр тыва улустун ыр, кожамыктарының сыгыт-хөөмейнинин «Биче дедей-оо» доп конкурузу болган. Ыры башкының удуртулгазы-биле «Сайзанак» деп аас чогаал ансамбли ажылдап турар. Расписание ёзугаар шыдыраа, ритмика болгаш сонуургаллаар зайы-биле кичээлдер база боол турар. Ол шактарны чамдык четпейн турар (башкылаар башкы чогунган) шактарның орнунга таарыштырып алгаш, эрттирип турарлар. Школага концертмейстер, хореограф, улусчу педагогика талазы-биле методист, чонгун ус-шевер ажылдарының мастери дээш чижектиг башкылар бар. Олар тускай төлевиолиг, долу шактарлыг. Оон-биле кады эки өөредилгелиг уруглар стипендиялыг. Аная акшаны школа дузалап ажыл-агыйындан, ус-чазанылга ажылдарындан киирип ап турар. Күзүн ногаа аймаан болгаш язы-бүрү чечектерни чонга садар. Оон ангыда чагытлар ёзугаар тыва чоннуң эдилелдерин, утүдзаларны база кылып турарлар.

Башкылар эртемнериниң аайы-биле эртем-шинчилел ажылдарын кылып турарлар. Оларның кижи бүрүзү кандыг-ла бир теманы хамыды-биле шинчилеп турары эки.

Өөреникчилер тыва тоонарлыг, кыс уруглар чавагалыг кичээлдеп турар. Ону чедип алыр сорулга-биле тыва тон, чавага кедериниң айларын чарлап келген. Ынчан аанелер уруглариынга ол үүлдерни белеткеп эгелээнер. Тыва тоннарының ангы-ангы хевирлерин, оларны канчаар даарап ап болурун күш-ажыл кичээлиниң кабинединде дерип көргүскен.

Шагаа үезинде дыштанып кылдыр доктаалып алганнар. Кышкы дыштанылгада бо школаның коллективи өске школаларга бодаарга, бир неделя эрте өөренип киритпер. А кажан шагаа үези келирге, чедир дыштанмаан ол хонуктарны байырлавышаан, дыштанып. Ону ынчаар бодап алганы коллективтиң тывынгыр-сагыңгырын бадыткап турар-дыр. Тывалар, шынаплар, шагаа дээнде, каш хонук байырлап, ойнап хөглээр турган болгай.

Школаның мактаксанчыг ажыл-ижинин дугайын ам-даа хөй-биле чугаалап болур. Бо башкыларның ажылын түнээр, оларга дузалаар үе келген. Оларның дыка хөй боттарының башкылап турары эртемниге улусчу педагогиканың элементилерин канчаар ажыглаарының дугайында программаларны тургузуп алган. Ынчангаш ам оларны удуртур, арга-сүме бээр методист башкылар, эртемденнер керек. Деткимче көргүзер үе келген. Оларга тускай лабораторния эргежок чүгүле. Амдыызында оларга Башкылар билин бедидер институтунуң педагогика кабинеди, бистиң институттуң педагогика кафедразының доцентизи К. Б. Салчак элээн дуза көргүзүп турар. Ынчалзажок башкыларның программаларын, кичээлдериниң хевирлерин эртем ёзузу-биле көрүп, оларын шинчилел ажылдарын тускай ном кылдыр чырыкче үндүрери негеттинип келген. Улус өөредилге министерствозунуң талазындан база дуза керек. Бистин-даа талавыстан коллективтиң ажылы-биле элээн чоок таныжып, кады ажылдаар үе келгендир, эртемнер аайы-биле методист башкылар ону кичээнгейге алыр болза эки. Күш-ажыл, ыры, күш-культура, чурулга дээн чижектиг кичээлдерни ында эрттирип турарының арга-дуржулгазын республика башкыларынга таныштырар болза, дыка ажыктыг болгу дег. Бистин талаан чүл, коллективке болдуварла аргазы-биле дузалавышаан, харылаавыс успейн, оларның байлак дуржулгазынга студентилеривисти өөредир бис. Башкы ажылынга бүгү сеткилиндеи бердиниң ажылдаар деп чүвени бистин студентилеривистиң көрүп, билип алырынга ындыг харылаа дузалаар деп саналар мен.

Клара КУУЛАР.
Кызылда күрүнеин пединститутунуң тыва дыл, литература кафедразының эртеленчизи.

АМЫДЫРАЛГА ХЕРЕК

Мен маная күш-ажыл кичээлдериниң дугайында чугаалап көрейн.

Кыс уруглар ол кичээлдерни улуг башкы Энзимаа Хүлеровна Маншал эрттирип турар. Кичээлдер өөредиглиг, амыдыралды дээрзин өөреникчилер боттары чугаалаар болдулар. Кичээлдерин улусчу педагогикага даянып эрттирип турар. Ынчангаш уруглар башкызы-биле кады кедип турары тыва хептерни быжып, даарап ап турарлар. Өөредилге кабинединин шолу улуг эвес, соок-даа болза, олар мында аргыырынын, даараарының ураан аргаларын шилгээдип ап турары эки. Ындыг байдал уруглардың моон соңгаарты амыдыралына ажыктыг апаары чугаажок. Оон-биле кады богаа өстүреринин аргаларын база шингээдип ап турарлар.

Бо школада күш-ажыл кичээлдериниң мээн бир соңуургаан үүлүм — уруглардың даарап турары тыва тоннары. Нарын ол ажылды олар бичиндаа хажыдымышкын чокка даарап турар болдулар, ылаңгыя дошка өөктү багаараы онзагай.

Чем кылырының аргаларында база өөренип турарлар. Школа столоваязынга оларның белеткээн чемнер бо-ла кестүп келир. Ынчан келирге, амыдыралга моон соңгаар эргежок чүгүле херек аная үүллер-биле башкылар уруглары чепсегленп турары эки, ындыг болур ужурлуг-даа.

Надежда СУВАНДИИ.
Ассистент башкы.

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

25 — ЧЕТВЕРГ. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 медээлер. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп ураан-чечен телефильмни көргүзер. Оон соон дарый мультфильмнер. 15.20 шакта «Үш биилиг-местиг бодалга» деп ураан-чечен телефильмниң 2-ги серизи. 18.40 шакта «Ол алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга» деп дамчыдылганы көргүзер. 19.20 шакта «Байлар база ыглажыр» деп ураан-чечен телефильм көөр бис. 21.50 шакта «Виржиния 400 үүлгедин» деп хөй сериялыг ураан-чечен телефильмниң 3-кү серизи. 22.45 шакта улуг улуска мультфильмнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер. 8.20 шакта «Ажылгыр-тывыгтыр кижилериниң үезин» деп дамчыдылга болур. 11.35 шакта «Санта-Барбара» деп ураан-чечен телефильмниң 56-гы серизи. 17.00 шакта «Дириг амытаннар аймаа» деп дамчыдылга. 20.45 шакта «Маргыжыныкын» деп дамчыдылга кедээр.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.15 шакта медээлер. 18.25 шакта «Хөөмей-92» симпозиумнуң хүн демдеглели. 18.30 шакта «Экивенер!» деп информастыг программа. 19.00 шакта ургларга фильм көргүзер. 19.25 шакта хөгжүүмүг байыр чедирилгелиг.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАММЫДЫЛГА. 20.00 шакта ургларга фильм болур. 21.50 шакта «Үеним судалы» деп дамчыдылганы көөр бис. 22.40 шакта «Генри» деп ураан-чечен телефильм.

26 — ПЯТНИЦА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп ураан-чечен телефильм. 10.30 шакта мультфильмнер. 11.00 шакта «Аялганың катап төрүттүнгени» деп мультфильм болур. 12.20 шакта «Аян-чорукчулар клуубу». 15.35 шакта «Маяктың чырыы» деп ураан-чечен телефильмни көргүзер. 16.40 мультфильмнер. 19.15 шакта «Ленинградтан келген Эмиль» деп ураан-чечен телефильмниң 11-ги серизи. 20.00 шакта «Бир дугаар чемпион» деп телефильмни көргүзер. 21.00 шакта медээлер. 21.25 шакта концерт болур. 21.40 шакта «ВиД» бодунун көргүзүүлерин бараалгадыр. 02.35 шакта «Маяктың чырыы» деп ураан-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдар. 12.00 шакта «Отряд» деп ураан-чечен фильм. 21.25 шакта Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязындан дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.30 шакта медээлер. 18.50 шакта «Хөөмей» симпозиумунга турасказатган дамчыдылга. Оон соонда чарааладар.

МЕРГЕН УГААНЫН-НА ДӨЗЕП АЛЗА...

Өскен-төрөн Тыва чериндеп ырак черде чурттап чоруур болгаш доргул-тореддериниң, эш-өөрүмүү көрүксей бергеш, чылдың ужу-ыдымында бо-ла чедип кээр мен. Кижилериниң амыдыралында, хоорай-суурларның шинчизинде, ниитилелдиң сайыралында өскерлиишкиннер базым санында, кижиниң сонуургалын чайгаар тыртып кээр чүве-дир. Ынчангаш, аргым чонум, силерге чамдык бодалдарым ажыдар дыт сеткилим-биле бо каш сөстү солуп дамчыштыр бижип өрарым бо.

Каяа-даа чорааш, орук-суур аайы-биле кандыг-даа ужуралдарга кижи бо-ла таваржы бээр болгай. Бурган авыразында бөгай чүведен чайлап чорээ, эки-чаагай, буянныг чаяан ол. Шынап-ла, ак сеткилдиг, эки кижилер-биле ужуражырындан өөрүнүг чүве кайда боор. Берге таварылгаларда чонуң дузазы, деткимчези дег үнелиг чүве чок боор. Шаанда ашы уеде, кажан ниитилелде өскерлиишкиннер-биле холбаштыр амыдырал-хүрүтталга нарыыдаа, бергелер тургустуунуп келген уеде кижилер ботботтарынга кичээнгейлиг бооп дузалажыры чүден-даа артык чүгүл деп бодаар-дыр мен. Аңы-дуза дээрге янзы-янзы болгай. Ылаң-ла өөчү-хөренги-биле үлежири албан эвес, оода чадаарда, бот-боттарын кынчыктырбас, болур-болбас таварылгаларда сени долгандыр арат чонуң сеткилин хомудатпас, улуг-биче кижилерни куду көрүп, дорамчылаваас херек. Кижи хөөну дыка-ла миннинчел — бичин-ле чүвеге өөрүүр, бичин-ле чүвеге хомудаар ыан. А мен бодум хуумда кандыг-даа чонга хомудавас мен —Чуртталгамда колдуунда-ла эки кижилериң кежиги четтирип келдим. Харын бо удаада арай-ла эпчок чүве болган. Бир үн хоорайныы автобузунга чоруп оо иен. Бут кырынга үнген-кирген кижилерге орук чайлап каап турумда, хемчеткен бир талакы карманымче бир-ле кижиниң хол суптакын эскерип кагдым. Херекче-даа албадым. Ол-бо чүгүлээн хөй улустуг черге даяа таварылга-даа болганы чадаавас. Ийнде, карманымда дүмүүк аржылыңдан болгаш үттеп каан автобус билезиңнеп өске, чүү-даа чок чүве. Чүгле өске талазынче өөрүп туруп алырымга, ийнги карманымче база-ла хол кирип. Элдепсиңгеш, көөрүмге, чамымда чаптанчыг, чараш 16-17 хире харлыг оолчуташ тур. Хөй кижилер арасынга та ол, та өскези, ынчангаш ыыттавадым. Харын соонда улуска ол таварылганы чугаалаарымга, ыңдыг чүве бо-ла болгулаар болду. Автобустарга болгаш өске-даа хөй улус чылган черлерге карманнарже халдаар кезек элээди оолдар бар дижир болду.

Амыдыралың кадыг-берт оруунга азым чоруур ол оолдарны-даа буруудадыр сеткил менде чок. Шынап-ла, ажылдаа, өөредилге-даа чок болду бергеш, аргажоктан муңчулуп-даа чорлар ыйнаан. Алыяк чаш, кеиен назынында кымдаа бодунга чүгле эвини күзээр болгай: хептия казчаражыы кедиксээр, чемниң амданыг-чаагайы-даа чиксээр аан. Оларның хөй кезиг бир черге ажылдап, акшашалыныг болуруы, бир-ле мергежилди чедип алырын күсеп чоруур деп бүзүрээр мен. Чүгле каяа, кандыг черге ажылдаарыл, кымдан чүү чүвеге өөренирил? Назы четпээн оолду ажылга алыр чердаа чок, ону үштап-баштап, ажыктыг сүме кадар кижи-даа чок. Ада-иезп та кымнар? Харын-даа ол-бо төрелдериниң бажын санап чоруур өскүс-чаңгыс-даа болганы чадавас. Ынчаар бодап кээрге, оларның шын эвес орук истеп чоруурунга келзе-келзе, бистер боттарывыс буруудуг эвес бис бе, эргим чонум?

Шаанда тыва чонуң, ада-өгбелеривистиң ажы-төлүнде кем-херек үүлгедир аныяк-өскен, назы четпээнием турбан дөзе частырыг болбас. Оон кол-ла дөзу — чонуң мерген угаанында, ажы-төлду кижиздер талазы-биле салгалдан салгал дамчып, ыдыктыы-биле сагыш чорааны ханы үткалыг ёзу-чаңчылында деп бодаар-дыр мен.

А бис амгы үениң кижилери ол бүгүдеп доорлуп, ону үстүнкай бис. Мээн үе-төрелерим, оңгы 50-60 харлыг ол салгалдың кижилери, боттарывыстың чаш чыдаарывысты сактып көрүнер даан. Кырган ада-иелеривис бисти канчаар кижизидип чоржук? Бистерниң хөй кезиниг тывалардың чаңчыл болган чурттаар ораны — кидис өглериңге өстүүс чоп. Ол бичиң, бешаалды хамаларлыг өг иштинге өг-бүленің улуг-биче, кырганчалыы кежигүннери сынмарлажып чурттап чораан бис. Ол үеде кым, кымга-даа аартык эвес, дыылыш эвес турган болгай. А бистерни чаштарны улуг улус өг иштинге бодун канчаар алырынаан өгелээш, даштын мал-магазины канчаар азырап карактаарынга чедир өөредип чораан. Ол мерген өөредиг, кижизидилге оларның боттарының үлегер-чажектиг чоруу-биле аажок холбаалыг турган. А ол бүгүнүн кол-ла сорулгазы — ажы-төлү, топтуг-томаанныг аажылыг, ажыл-агыйга тудунгур, кежээ, төлептиг кылдыр өстүрүп кижизиндери турган.

Улусчу кижизидилгениң, улусчу педагогиканың кол үндезини — чонуң мерген угаанында. Ол угаан бичин чаштарның ойнаар оюнларын бизин дыка билдиг удуртуп чораан. Сакты-дыр силер бе, эргим үе-төрелерим, оюнуувус кидин түлүк үезинде кырганнарывыс хенертен үзе кире бээр ийнк чоп. Даянгыыжын хак кылдыр каккаш, чүү дээр ийнк? «Ол чүү деп ёралыг, диптиг сөстер эде бердинер, кончуг кулугуулар!» азы «Ынча дивес, чер эзи дыыпап кааптар, киленнеп бээр!» Ындыг але, эш-өөрүм?

Ол хамаанчок, быззаалар лозуп чораан, шывык кылдыр ол хаак бажы сыйын алырга, бизин кижини кончуп эгелээр чүве. «Өөр хаак бажы сыклас чоор, келир үеде ажы-төлүңе багай болур» суг-суг дигилээр ийнк чоп. Ам бодаарымга, ол безин чонуң бойдус-камгалаар чаагай чаңчылының шезэ.

А улуг кижилерим, кырганнарым хүндүлээриңге бичии уруг чүгле тендиннедир базып эгелээнинден сагып эгелээр. Бистер бичивистен-не оларга удур сөс чугаалаар хамаанчок, оларның мурнуңга ыыт-таарындан коргар чораан бис. А бир эвес таныыр-танывыстаа кижи бичиилерни айбылаар болза, ону күүседир дээш мурнун былаажыр турган болгай. Улуг кижилериң кандыг-даа мактал сөзүн дыннаары бичиилерге канчаар-даа аажок улуг шаннал. «Уруумнун кежээни» деп сөстер хей-аът кирер.

Езулалдарывыс, чаңчылдарывыс

катап эгидээл

Улусчу кижизидилгениң база бир онзагай талазы — бичин уругларны боттун азы өскениң ажы-төлү деп ылгавас турганында. Улуг кижи бүрүзү бүгү-ле чаштарны төлептиг чаңчылга өөредириң бодунуң хүлээлгези деп санап чораанында.

Тыва чонуң кижилериниң аразында харылзажырының сагилга-чуруму безин дыка бедик денгеллиг чораан. Бодундан улуг бүгү-ле улусту, кады төрээн акы-дүмнаарын-даа чүгле «силер» деп хүндүлээр. Бот-боттары аразында «акый, үгбай», «игем-кадам, даайым-күүйүм, кырганачам, кырган-авам» деп эллек сөстер-биле харылзажып чораан болгай. Каржы-дошкун, кандай сөстерни ажыглаарын чүнүп-даа багы деп санаар. Чонуң шак ынчаар чүс-чүс чылдар дургузунда сагып чораан чаагай чаңчылдарын, сеткил-сагыжының үне чок байлаан эриктен үндүр чажып, үттүп чоруурувус дыка-ла хомуданчыт-дыр. Ол бүгүнүн чылдагааны сөөлгу салгалдарның шажын-чудуулеген хоорук чурттап келгениде деп бодаар мен. Чудуулевисти үзүк чокка сагып чораан болзувусса, тыва өг-бүле-даа быжыг, уруг-дарыгны адз-иезп дириг чорда-ла даштын мал-магазины канчаар азырап карактаарынга чедир өөредип чораан. Ол мерген өөредиг, кижизидилге оларның боттарының үлегер-чажектиг чоруу-биле аажок холбаалыг турган. А ол бүгүнүн кол-ла сорулгазы — ажы-төлү, топтуг-томаанныг аажылыг, ажыл-агыйга тудунгур, кежээ, төлептиг кылдыр өстүрүп кижизиндери турган.

Улусчу кижизидилгениң, улусчу педагогиканың кол үндезини — чонуң мерген угаанында. Ол угаан бичин чаштарның ойнаар оюнларын бизин дыка билдиг удуртуп чораан. Сакты-дыр силер бе, эргим үе-төрелерим, оюнуувус кидин түлүк үезинде кырганнарывыс хенертен үзе кире бээр ийнк чоп. Даянгыыжын хак кылдыр каккаш, чүү дээр ийнк? «Ол чүү деп ёралыг, диптиг сөстер эде бердинер, кончуг кулугуулар!» азы «Ынча дивес, чер эзи дыыпап кааптар, киленнеп бээр!» Ындыг але, эш-өөрүм?

Ол хамаанчок, быззаалар лозуп чораан, шывык кылдыр ол хаак бажы сыйын алырга, бизин кижини кончуп эгелээр чүве. «Өөр хаак бажы сыклас чоор, келир үеде ажы-төлүңе багай болур» суг-суг дигилээр ийнк чоп. Ам бодаарымга, ол безин чонуң бойдус-камгалаар чаагай чаңчылының шезэ.

А улуг кижилерим, кырганнарым хүндүлээриңге бичии уруг чүгле тендиннедир базып эгелээнинден сагып эгелээр. Бистер бичивистен-не оларга удур сөс чугаалаар хамаанчок, оларның мурнуңга ыыт-таарындан коргар чораан бис. А бир эвес таныыр-танывыстаа кижи бичиилерни айбылаар болза, ону күүседир дээш мурнун былаажыр турган болгай. Улуг кижилериң кандыг-даа мактал сөзүн дыннаары бичиилерге канчаар-даа аажок улуг шаннал. «Уруумнун кежээни» деп сөстер хей-аът кирер.

Шаанда тывалар назы четкен ажы-төлүн заакон бодамчалыг өгелеп-баштап алар. Кайы аалдың оглун, кызын, күдээ, келин кылдыр алырын улуг назылыг, угаанныг өгбелер-биле сүмележир. Кудаларның уй-тоогузуң, ажычанын дыка ханы өөренип көөр. Харын-даа чурагайжы ламалардан келир, уеде өг-бүле тудар уругларының чылдарының тааржыр-таарышкызын база айтырып алыр турган. Шаандагы өг-бүлелериңе быжыг човаанының үжүү ыыдаа бооп чадавас. Ол шагда ада-иелер бот-боттарындан чарын-чирлип, ажы-төлүн диириг чораан өскүссүредир хамаанчок, шынап-ла. өлүмчилиңден өскүс калган уругларны безин ажы-дүнма, доргул-төрел чону ниитизи-биле азырап карактаар чораан. Өскүстер азыраар тускай чер-даа турбаан.

Назы-хар дөгүп, шаандакы кыгранныың орнун эллээр аныяк-өскенге чагыг сөстерин бээр, оларга амыдыралдың нарын, мерген аргаларын дамчыдары ам кээп мээн үе-төрелериме оваажып келген. А бистин аравыста өгбелеривистин ол мергенин дөзеп, эдилеп чоруурлар, чажырган канчаар, кончуг ховар. Бистин салгалывыс өг-бүледен арай хоорук өзүп келген — интернаттарга чурттап өзүп келген бис. Школаны доосказ, техникум, институт, училищелерге мергежил чедип алыр дээш, кодээнин амыдырындан шуут ыраан бис. Хоорай, суурларның белен чиик амыдыралынга амдажаанывыс аажок. Оон уламыңдан ам бо берге үениң негелделериңе дүгжүп чадап чоруулар бистин аравыста дыка хөй. Бо уеде холу-биле, чүү-даа бүдүүп билири дыка-ла чугула. Даараныр, чазаныр, алгы-кеш эттээр дээн ышкаш уран-шевер, ажылга кежээ кижилер болаа, ам кээп таваржып келген бергелерге торулбас-даа.

Арат чонум-биле үлежир дээн бодалдарым үг-шин ыындыг чүве: ада-өгбелериниң сагып, эдилеп, ажыл-төлге дамчыдып чораан мерген угаанын дөзеп, ону коптарып, уттуп-дуруп бар чыдар буянныг чаплдарын дириг-зерге ам-даа орай эвес. Ол бүгүү төлептиг дөзеп алган кижилер бистиң аравыста орус, тыва болгаш өске-даа ниитиниң кижилери дыка көвей. Оларны аныяк-өскениң кижизидилгезиниче идепкейлиг хаара тудар херек. Бо талазы-биле эки эгелээшкиннер тыптып эгелээн хире. Кызылга апрель 30-де дүш болуп «Аңы-буян» ниитилелиниң чанында тургустуулган «Өг-бүле» каттыжышкынының чорудуп турар ажылдеерээ-биле каксы таныштым. Ол харын солун чорду. Алдан хар ашкан кезек кыгранныр ай санында 30-ниң хүнүнде аваа чыглып келгеш, аразында хөөрежип, кады шайлаар чаңчылдыг. Мен школага кады өөренип чораан эштерминиң бирээзинге аваа ужуражы бердим. Ол ында уран-шевер бир утбайдан тыва тоону канчаар даараарын айтырып, оон сүмезин аажок кичээнгейлиг дыыпаан олур. Ол шыкажыл баштайгы бөзым. Кыгранныр аваа бичин концерт-даа көргүстүлер, дыка солуп, чорду. Оларның хөглүг, баштаадаа хөлчок. Оон соонда кижи бүрүзү бажыңындан боттарының кылган аъш-чемниң дээжизин стол кырынга делгеп салгаш, чаңгыс өг-бүленің кижилери дег шайлады-даа. Ол каш минуталар менээ база ажыктыг болган. Орус, тыва кыгранарның ширээде делгээн амданыг чамдык чемнерни кылыр аргазын олар күзелдин-биле айтып бергеннер. Аалымга чеде бергеш, ажы-төлүме база кылып бээй адырам деп бодап ордум. Ол шыкажыл, өгбелериң кежиниң бир чижээ.

— Бистин аравыста уран-шевер, мерген кыгранныр көвей, кымга-даа арга-сүмени берип, күзелдин-биле дузалажыр бис — деп, «Өг-бүле» каттыжышкынының идепкейлиг кыржыкчилериниң бирээзи Дойду утбай чугаалады.

Олче аныяк-өскениң база хаара тудар болза эки. Өзүп орар оолдар, кыстарывыс чонуң мерген угаанын дөзеп-ле алза, келир үениң төлептиг кижилери болур ийнк.

Светлана МИНДИРЯ.
Улан-Батор хоорай.

МАНАП ТУР БИС

Чайгы шөлээ үезин чедип келди. Чамдык кижилер шөлээзин алгылаан. Рынок харылзаалары дээр үүлдүн салдар чедиргени берге үе келгенда-даа болза, каяа шөлээни эрттирер чоор деп бодал сагыжыска кирип келир. Бир эвес силериниң акша-хөренгилер четчир болза, казас-чараш Тожуев «Азас» турбаазага сагыш хандыр дыштанып ап болур силер.

Өртектер хүн бүрүде өскерилип, улгадып турар-дыр. Ынчангаш турбаазага дыштанырының путевка өртээн тодаралып алыры биске дыка берге болган. Ындыг-даа болза, өртектер мындыг янзылыг: июнь айда «Азас» турбаазычга 10 хонук дыштанырга 1750-ден 2000 рубльди төлөөр.

Биске доктаамал дыштаныр кээп турган өөнүктериваске мынчаар чугаалажсай-дыр мен: «Бестингге база катап дыштанып келгиер. Тожу кайы хире чараш ийик, «Азас» турбаазаныңга дыштанырга, кайы хире омак-сергек апар ийик!» Өртектери бистин путевкаларывыстың өртектериндея чиик путевкалар ам дээрзинде чок боорта, ынчаар чугаалаарым ол.

Туриечи бөлүктериниң удуртакчыларындан, дыштанырын күзээн кижилерден чагаалар биске кээп турар. Путевкаларының өртектери чежел, оларны ханчаар төлөп каап болурун ында айтырып каан болур-дур. Чамдык кижилер турбаза өртээн турбаазаның болучга чеде бергеш, төлеп болуп бе деп база айтырып турар. Харыысыс мындыг: Россиниң кедээ ажыл-агый банкызының Іоора-Хемде салбаанында турбаазаның дугаары 40801 агар саны бар. Анда путевка өртээн төлеп каан болур. Баазага бир хонук дыштанырга путевка өртээ 140-150 рубль. Бир эвес бөлүк-биле кээр болзунарза, ол дугайында баш бурунгаар дыштаныры дээре, силерни үүкүп алырыга белгеткеп алаар болгай бис.

Хоорхун туристерни, чаа эгелеп чоруур туристерни, бүгү-ле аныяктарны манап тур бис «Азас» турбаазага дыштанып келиеер.

Эдуард ЧИСТЯКОВ.
Бичиг бүдүүрүг «Азас» турбаазаның директору.

ШКОЛАЧЫ ЧАЙ

Кызылга болган «Хөөмей» симпозиумунга бир дугаарында талантылыг уругларның уран үүл школазының өөреникчилериниң тургустунган «Сайзанак» (чурукта) ансамбльдин бичин артистери «Чайлагга байырдал» деп ыры-хөгжүмүг уран көргүзүгү ойнаанар. Оларның тыва национал хептери, кызыл болгаш өң-базын, онзагай чараш. Ойнап, танцылап-самнап турары магаданчыг. Даштыны чурттардан келген хүндүлүг аалчылар оларны чаптап, диннеттелдир часкап, байырны чедирип турдулар.

Хөөмейжилериниң ол чыжыңга Чоон-Хемчикте «Искра» совхозтуң элээди оолдарының «Дугай» деп хөөмейжилер ансамбليниң ойнакчылары (чурукта) Ондар Монгун-оол, Монгуш Аян, хөөмей, сыгыдыбиле кады аян туткаш, шаннадып, мактатканнар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

ШКОЛАЗЫНГА ДУЗА

Торгалыг ортумак школазының 63 чыл оюнга тураскаатканы ачы-буянның марафону болуп эрткен. Ук школаның кыска төөгүзүнден эгелей көрейн. 1977-78 өөредилге чылында ортумак школа ыылдыр тургустунганындан бээр 14 чыл билиртпейн эрте берген. Ол үениң иштинде школаны 359 өөреникчи дооскан, 59 кижи дээли, тускай ортумак эртемни 160 кижи чедип алган. Шынап-ла, сеткилдин бичези, эртемнин улуу херек дижири ончуг чөптүг деп бодаар мен.

Үстүнде саннардан алгаш көөрге, школаның башкылар коллективи чонуң ажы-төлүн быжыг билиг-биле эки чөскеглеп келгениниң хереги бооп турар-дыр.

Моон мурнунда школаларны бүдүүлге черлери шефке ап турганы сактып көрээлиннер. Амгы рынок үезинде байдал нарыыдаан. Эртекуне улгатканы-биле бүдүүлгелерге артык чарыгдаллар кылыры берге аварган. Школаның баштаар чезинин организаствазы ачы-буянныг чорудуун марафонунун сорулгазы мындыг. Картофель, могаа аймаан ескуруп, суттатыг черлерге сиген-ширбиниш белеткеп, мал-магаданы тутса дээшле күзел бар. Оны боттандырарынга деткимче дуза херек. Алды харлыг чаштан, алдан хаалыг кыргына чедир марафонга улуг-хүтүүн киирип турганы өөрүнчүг болбайн канчаар. Келир үеде ажы-төлүнүн салым-чолун шиитпирлежири дээш ада-иелер база арбын чыылган.

Марафонну ажылып тура, школа директору М. С. Чуданг-оол сес алгаш, 1 мун рубльди, ангор анайны берген. Оон-биле чергелештир суурда ыры-хөгжүм ансамбли «Уран» ыыт туткан. Улаштыр школаның иинги ыры бөлүмүнүн ырлары чангыланы берген. Эн-не сонуурганыг чүүл, 5 харлыг Домбаа Алдынай ырлап, шулуктээш, болуунун чыып алганы 200 акшаны дуза кылдыр бергенин демдеглееделим. Тыва улустун кожаннарын бирги классчылар саптаныг, чараш үннери-биле бадырганын канчан демдеглеевес боор.

«Күш ажылдың хостуу» совхозтун дирекциязының башлыр чер — 3-34-26; кол редакторнун орааланчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орааланчылы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР-
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; өөрээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; меңгээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34.93; чагаа — 3-39-03; «корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Школаны 1982 чылда дооскаанарны 1992 чылдың июль 4-те школа чанында эртенгинин 10 шакта чыглырын оргкомитет чарлап тур.

«ШЫН» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Бистин ынак оглувус Суван Максимнин озал-ондакка таварышкаш, чаш назынындан чарылганы-биле бистин ажыг-шүжүүвүстү үлежип, дузалашканы ээш Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунга, «Шын» биле «Тувинская правда» солунларының, Чуковский аттыг библиотеканың, № 2 школаның коллективтериңе, оглувустун эш-өөрүнге, башкыларынга, эш-өөрүвүске, төрелериваске, оглувус-биле байырлажып келген чонувуска сеткилиивис ханызындан өөрүп четтиргениви илередип тур бис.

АВАЗЫ, АЧАЗЫ

Чарлалдар саңнызы

САДЫП АП БОЛУР СИЛЕР

«Содействие-М» фирманың магазининде чаа бараанар кирген.

Оларның аразында:

телевизорлар: «Кварц» (61ТЦ-310Д) өңнүг база 40ТБ-306 марканың өң чок көргүзер;

автомашина дугуйлары 6,45х13—өртөө 3900 р.;

ургларга болгаш херээженнерге чайгы костюмнер, платьелер, блузалар, юбкалар, шорты-чүвүрлер, футболкалар, эр хөйленнер, оон иштинде даштыкылары база;

курткалар, ак-чоорганнар, чоорган хаптары, аржыылдар, ажылчын идик-хеп, херээжен халаттар болгаш хөйленнер, джинсы-чүвүрлер, повар курткалары, ак халаттар;

хевистер, бүдүн хана болгаш пластик мебель аймаа; 2 томнуг «Бүгү Тыва» деп телефон дептерлери;

ыяш-хирээнди плиталар (дөрбелчин метрнин өртээ 156 рубль);

инек эъди тушенка, «Балык» деп ыштаан балык, өске-даа аъш-чем бараанны болгаш суксуннар.

Магазин чондан бараанларны 10 хуулуг чыылдалыг садыглаашкынга хүлээп ап турар.

Ол бүгү бараанларны фирманың **Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 адресте Парлалга бажынының чер каъдында магазининден садып ап болур силер. Телефону 3-35-44.**

«Тыва-АСКО» акционерлиг страхование компаниязы хуужуткан чурттарга бажыннарының ээлеринге страхование камгалалын сүмелеп тур

Чурттап орар бажын-балгадынарны страхование өртээниң түнүнден, квартираның турар черинден болгаш канчаар планнаанындан хамаарыштыр 1-ден 5 чедир хуулуг ставкалар ёзугаар страхованиеледип ап болур силер.

Оон ангыда бажынның өске чурттакчыларының мурнунга квартираның ээзи болур силерниң харыысалганарның страхование камгалалы хандыртынар.

Квартираны оон ээзи-даа, бүрүн хамааты эргелерлиг душкан-на хөлезилекчи-даа страхованиеледип ап болур.

чиигелделери

2 чылдан эвээш эвес үеде страхование керээлерин чарып алган камгаладыкчыга страхованиениң чаа керээзин чарып алырынга чиигелделиг бир айны бээр.

Керээниң күштүг болур хуусаазының иштинде эгидилге алырынга дилег киирбээн камгаладыкчыга үзүктелиишкин чок 1 чыл страхованиениң шаннал хемчээлинге 5 хуулуг чиигелдени алыр.

Страхование эгидилгезин аваа кирер таварылганың болган үезинде 1 дөрбелчин метр чурттарга шөлүнүң капитал септелгезиниң өртек-үнезин барымдаалап төлөөр.

Хуужуткан квартираның үрелген үүлдерин септеп турар үеде хамгаладыкчыга чурттаар черин фирма 1 ай чедир хуусаада бээр.

Бистиң адрезивис: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35. Амыдырал хандырылга бажыны, 2-ги каът, телефону 3-67-24.**

БӨРТ ДААРАП ӨӨРЕНИП АЛЫНАР

Республиканың улусчу культура төвүнде «Ужук» деп бичежек бүдүүлге чери бөрттерни быжып база даараарынга өөредир төлевирлиг курстуң кичээлдерин 1992 чылдың июль 1-де эгелээрин чарлап тур.

Культура төвүнүң адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 46, Улусчу чогаадылга бажыны. Телефоннары: 3-34-46 (вахта), ажыл соонда—3-97-82, 3-53-09.

Кызылда, Сельская переулокта № 8 адресте (базаар чоогунда) дөрт өрээлдиг бажынны садып тур мен. Гараж, чумар-бажын, огород болгаш өске-даа тудуглар бар. Кайы-даа үеде чедип кээп болур.

Эрги-Барлык ортумак школазын 1982 чылда дооскаанарны 1992 чылдың июль 4-те школа чанынга эртенгинин 10 шакта чыглырын оргкомитет чарлап тур.

КИНО

ИЮНЬ 25-ТЕ
«НАНЫРАЛ»: «Король шуток» (Индия, 2 сериялыг)
10.00, 13.00, 16.00, 19.00.
Видеозал: «Внутреннее пространство» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Еще одна связь» (2 сериялыг) 15.40, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сонгаан № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң орааланчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң орааланчызы) Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээр

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Солун неделяда 5 каттар үнер. Хемчээли 2 парлалга аваш.
Тиражы 29050 экз.
Чагыг № 120.

Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалы-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 121 (14845) 1992 чылдың июнь 26, пятница Солунга ат салган шагы 21.20. Чагыдар ортээ 10 коп. Садар ортээ 1 рубль

РЕФЕРЕНДУМГА УДУР МЕН

Бистия республикада «Хостуг Тыва» деп адаан политиктиг шимчээшкин тургустунганын билир бис. Баштайгы үеларде олар кол-кол сорулгаларын бажын-балгат хуваалдазында чоргуг эвес чүүлдер болгаш оорлар, хулгаанар-рале демисежири кылдыр илередип турганнар. Оон хамылаа-хамылаа (чем чиге хөөн киргеп-биле дөмей) мырыңай чоокта чаа болган хуралында Тыва Республиканы хамаарышпас күрүне кылдыр чарлаар талазы-биле референдум эрттирер деп шиитпир үндүргеннер. Бодум хуумда бо кончуг берге. Азырыы үеде Тывага мындыг утказыг референдум эрттиреринге удур кижи-дир мен.

Чамдык Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин чүрттарында дайын чоруп турар. Бистен ыракта сайзырган ол күрүнелерде дайынчаамын кыптыгын үнүп турарыкын бир кол чылдагаан кижилерниң бодалдарынын аңгы-аңгы болуп турарындала болгай. Чамдык кижилер аңгы чүрттаар дээш, өскелеөч аңаа удурланган. Ол дайынкар өскүзү өскүзү, хамаатты дайынынче шилчип эгелээн. Каш сиинг кижилериин эргечаргыра чедип алыр дээш кандыг-даа кара сагыштыг арга ажыглаарындан чалданмас чоруу хей-хей бодүүн чоону сапап четпес кажыдала таварышкынның турарын көрүп, дыннап, номчуп турар бис.

Биске база ыынчап барып болур деп кижилер коргуларын бодаваан тур мен. Ындыг-даа болза аллар-сургаглар антифашист Юлиус Фучиктиң «Кижилер! Серемчилеалыг болуп көрүнгөр!» дээн өлүм чок кыйгырыг сөстерин кажан-кеөзеде сактып чоруур ужурлуг бис.

Че харын, ынчап-ынчаш ыйыдып, шын-меге аргаларны ажыглап, чоону эвилеп, даргаларывысты кулак-уюктап турган, референдуму эрттиргеш (мен-не аңаа удур мен) Россиядан аңгыланыр деп чоону бадыладып алган джик бис. Эргим «Хостуг Тываның» удуртукчулары! Бо таварылгада Россия дыргах карааг дег-даа чидириг албас. Аңаа Тываның бар, чогу-даа дөмей! Сактып тур боор силер: база-ла чон арызынга суртаал ажылы кылып турган, Россияга президент керек чок, Елцин керек чок, Рыжков керек деп турган, чоңгустуг бадыладып алдывыс. Оон шупту дедир болгу. Оон кандыг ажык-ковчаа чедип алган бис?

Бир эвес Россия «барыаа ке, харын» дээш, бистин хүнүбиле аңгылап каантар болза, Тыва улуг хоозураашкынга таваржыр. Чүге дээрге амдыысында бисте аңгыланын чүрттап болурунун кандыг-даа таваа салдынмаан. Бетиқыдыы дээрге, эргим номчукчу, мээн бо чүүлүмну номчуп орган, бодунче топтап көрүп көрем. Бажындан эгелээш таваңгайыңга чедир кеткен хевиден Тывага бүдүрүп үндүрген чүү бар ышкаш-тыр? Номчуп орар солунуңуң саамы бе? Бажыңның эт-севиндеп? Азы бүгү Тыва бензин, чырык чок артыкаа-дыр бис. Ажыл-агый шупту турул аар. Дедир эвес, бурунгаар хөгжүде эки боор. Хөлүн эрттире берди деп бодай бербейн көрүнер. Ынчаңмайы камчаар, биске, аңгы күрүнеге, чүү дээш артык чарыгдал үндүрер чүвел? Оон орнуна эвээш-биче-даа болза, бодуңуң чоңуңче ол чарыгдалды үндүргей.

Бичин эъдивис, дүгүүс тудуп алгаш, бензин, чырык, идик-хеп, аъш-чем дилеңнир бис бе? Оон биске хереө чок дээр. Азы бичин алдыңывыс сеңнеп чедер бе? Ол кайда алдынгы? Мен-не көрбээн мен! Бар-даа джик. Силерниң алдыңнар биске херек чок дизе? Алдын бо-даа чыдарга, оон чүве кылып албас улуска оон хөөө чок.

Бистер хамаанчок, сайзырагай Прибалтика күрүнелери бензин дээш кайы хире бергеден турар-дыр? А Моол? Бензин, машина-техника, чырык дээш кайы хире бергеден турар-дыр? Моол бензин, машина-техника, чырык дээш важок бергеден турарын бодум карааг-биле көрүп, кулаам-биле дыннап чор мен. Олар биске көөрде шаадан бөөр турул келгей аңгы күрүне болгай. Ол хиреңнде бергелерге хөйү-биле таваржып турар. Бистен бензин оранчок улуг күрүнелер аңгылаңгаш, хаа-ханге, өлүм-чидимге, амыдырал чүрттаңгаанга улуг-улуг бергедээшкинге таваржыш турарын хүн бүрү номчуп, дыннап, көрүп турар бис.

Россиядан амдыысында аңгы чүрттаарының кандыг-даа ажыы чок дээрге, чамдык улус кижиниң чашпаазынга чедер боор чүве. Херектин ужуру бөлүк чашпаалаарчашпаа чавазында эвес, а аңгы үеде турул турар байдалывысче шыны-биле көрүүвүсте. «Далашкан күске сүтке дужер» деп тыва улустуң үлегер чугаазы кончуг шын. Чүү-даа чүвени (эн ылаңгыда бо таварылгада) буу-хаа, далаш кылып болбас деп бодаан мен.

Че харын, аңгыланы берген джик бис. Улуг Кыдат турган: чогум шаанда бистиң колониявыс турган чер чүве ийин бо деп сагыш анны берзе?

Улуг ССРЭ буурап дужүп турар шагда, Кыдаттын, Моолдуң параалгаларынга ындыг угкалыг чүүлдер үнүп турганын номчаан мен. Үлештен чыдып калбазын бодап турганнары чадавас эвес деп бе?

Мээн фантазиям-даа болгай-ла, эргим номчукчу, бир ындыг хостуг бодалдан бодап көрээлем. Тыва Россияга көнгүс камаарышпас аңгы күрүне апарган джик. Каш ай эрткен. Бир-ле эртен оттуп кеэриниске, Тываныстыг кыдаттар эжелеп алган турган джик. Ол эки бе? Бир эвес Моолду, Тываны-даа эжелеп аар деп бодай бөөр болза, кидаттар чаңгыс бөө-даа даг-жатпайн, дорт кылаштажып киргин көөрлер. Ынчан каш тыва ныла-ла чиде бөөр бис. Фантазиям-дыр деп база каттап сагындырып каайн. Ындыг-даа болза бо өртемчейте чүү-даа болу берип болур дээрзин амыдыралдан көрүп чор бис.

Англия Атлант океанны кеже-кеже баргаш, Фолклеңд оргулуктарын Аргентинадан хунаан алды, кым-даа удурланмады. АКШ Гренаданы каш шак иштинде эжелеп алды, кандыг-даа ООН, кым чүү-даа диведи.

Ирак Кувейтти ша-даа чедирбейн эжелеп аарга, харын чүгле Кувейттин нефтизин бодаваш, НАТО-нуң күштүг чепсектиг шериглери ол черни хостады. Чеже-даа тайбың чоруқ, кижилериңи деп эргеп деп шуугажыл турзувусса, күштүг кижилер кошкактарын басты бөөр чоруқ бо өртемчейле чиптээн болдур ийин.

Бир эвес бистиң республика Россиядан хүнү-биле аңгыланы бөөр болзувусса, чидириглериис чежел, биске кайы хире ажыктыг боорул? Бо бүгүнү санап, тодарадып, өттүр болган каан кижилер «Хостуг Тываның» удуртукчуларында бар ирги бе? Дадагалаардыр мен. Менде улус өөрешсүргаар дээш сеткил-даа чок. Манаа кончуг хаңы сайгарылга, саналашкын, специалистериң киржилгезин херек. Аңаа-ла ол күрүне оон-биле биске дузалаптар, бо күрүне моон-биле биске дузалаптар дээш даан бодаашкынарының херээ чок. Маадырлыг чоруқ кылып, чоңгуга эжиш күзеп, чүрт-даа баштаар дээн кижи болзе, болур-даа бол, болбаспас-даа бол дээш, караан шиппикеш шурай бөөрге, кончуг талаар деп бодаар-дыр мен.

Бо үеде амыдырал чүгле бажын чоктарны, чүгле малчыннарны бергедеп келген эвес, чоңгуң шупту-зуңга согуг деттен. А кижилериң амыдыралының бергедээнин боттарының политиктиг сорулгаларын чедип алырынга ажыглаар чоруқ кара сагыш-тыр.

Даштыкы чүрттар-биле харылзаа тудуп, казымал байлаавыс, өлүүвүстү-даа чоп ажыглаар Дээш улус болзувусса, ынап-биле Россиядан дүрген аңгыланганывыс дээрде дээрин шын эвес деп көөрдүр мен. Чүү-даа чүвени кылырда, баштай таваан салып, бут ыырынга турун алыр болгай. Чогум-ма ол таваак бөгүн бисте салдынмаан.

Чоңгуң күзелин барымдаалап, каш айлар бурунгаар бүзүреп, сонгуң алган Президентиристиң ажылының түвелиг көрбейн чыткаш, оон политиказынга удур чоңгу эвилеп, дузалажыр турзуг, болбас керек Азы Президент чон дугайында бодаваан турар, а чүгле «Хостуг Тыва» удуртукчулары бодап турар чүве бе?

Оон орнуна ижер-чиптаъш-чем, акша-төгерик бергедээн үеде боттарывыстың ажы-төлүүстүң амыдыралын болап, берге үеин деминг ажыл эртериңе чоңгуң күжүн мөөнезивиссе эки болгу дег. Оон башка Крыловтуң баснязында рак, шортан, куубиле дөмей, шупту чүк башка тыртыылашкаш турул берип болгай бис. Олар харын дириг амыганнар-дыр, а кижан кижилер бот-боттарын бижишпейн, улуг турзуг бөөр болза, чүге чедирип болурун амыдыралдан хүн бүрү көрүп турар бис.

Ынчангаш референдум чорудар-чоруттазының дугайында чугаалаң эртемделериңи, «Хостуг Тыва» улустуң фронтунуң талалакчыларын, депутаттарны болгаш бүгү чоңгу чалаадым.

Чүге дээрге каш кижи чыыллаш, референдум эрттирер деп шиитпир үндүрүп каары— улуг чурум үрэшкини. Бодум хуумда амдыысында аңаа шуут удур мен.

Чаламба ООРЖАК.
Россия Федерациясының алдарлыг тренери.

Россия чүнү-даа чидирбес, азы «Хостуг Тыва» дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

Кызыл — Тээли аразының автоорууга болган орук-автотранспорт озал-ондаанын дугайында түскай доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылдың июнь 17-де алдап алган. Автотранспорт орукталрынга озал-ондактарны болдурбас талазы-биле ап чоруулар тодаргай болгаш шынгыы демнеглерни доктаалда айытканы.

Маршрут автобустарының аар ураактарлыг орук-транспорт озал-ондактарының таварылгалары соолгу үеде «Тыва автотранс» каттыжышкынның будурулгелеринге болганын Тыва Республиканың Чазаа демдеглээн. Чижээ, Чазаанаың автотранспорт будурулгезинге хамааржып КАВЗ-3270 маркалыг 26-31 ТВЛ күрөөмерлиг рейс автобузунга 1992 чылдың июнь 1-де Кызыл — Тээли аразының автоорууңга, 114 километр черге орук-транспорт озал-ондаа болгаш, Чолаавы Вячеслав Иванович Ондар автобусту хамаатты Түмен Барынмаевич Монгушка чолаачылдың каан — Чазаанаың культура бажыңының чолаачызы ынчаарда эзирик ол кижи автобусту аждара тудупкан. Аңаа чораан ийи кижи дораан өлген, бир кижи эмнелгеге моөгээн, балыглаңган болгаш кемдээн алды кижини Улуг-Хемниң район эмнелгезинге аппарын чыттырган.

Чазаанаың автотранспорт будурулгезинин чолаачыларының ортузунга кижизидилге ажылын четпес тургускавыны, күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкаан түннелинде озал-ондак болган. Эрткен чылын ол автотранспорт чеңнинге чеди удаа озал-ондак болган, боц иштинде ийи озал-ондак эзирик чораан чолаачыларның бүрүзү-биле ыылдыган. Чазаанаың АТБ-зинге ол озал-ондактарның түннелинде ужу өлген, сес кижи кемген, балыглаңган турган. 1992 чылда үш озал-ондактың түннелинде, ийи кижи өлген, алды кижи балыглаңган.

Чазаана АТБ-зинин ажылынга контрольду Чөөн-Хемчик район чагыргазының даргазы багай боттандырып келген, а «Тыва автотранс» каттыжышкынның удуртулгазы (Оюн) моон мурунда болуп турган озал-ондактардан чогуур түннелди кылбаан. «Кызыл — Тээли аразының автоорууңга болган орук-транспорт озал-ондаанын фактызының дугайында» Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1992 чылдың май 12-де № 121 доктаалын күүсеткеннин дээш «Тыва автотранс» каттыжышкынның чигиде директорунуң орулакчызы Э. М. Оюнду шынгыы доңгуткан.

Чазаана АТБ-зинин чолаачылар ортузунга сагылга-чурумну чавыс деңнелдиг тургусканы, кадрларны шилип алырынга, техникизи тургузарынга ветеледеп кошкатканы, автобустарының орукка техникитиг байдалынга база ажыглалынга контрольду четпес боттандырганы дээш Чазаана АТБ-зинин начальниги Б. М. Саанны ажылындан дужүрер ужурлуг турган. Ынчалдажок ол албан дужаалга оон ур эвес үеде ажылдаанын барымдаалаваш, аңаа шынгыы доңгуланы, а ол микаш кол инженери Ч. К. Монгушка база шынгыы доңгуланы хүлээткеп.

Күш-ажылдың болгаш транспорттуң сагылга-чурумун быжыглаары дээш колективке негелдеп Чазаана АТБ-зинин удуртукчуларында күштелдирериң Чөөн-Хемчик район чагыргазынга дааскан.

Республикага орук шимчээшкинниң айыл чок чоруун хандырар талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылда хүлээп алган программазын рынок негелдерин барымдаалап көрбүшаан, 1992 чылдың июль 10-та чедир сонуургалдыг министерстволар болгаш ведомстволар-биле каны эде кылын чаартырын, ук программаны 1995 чылга чедир дуусавда боттандырар кылдыр доктаалдың Юстиция министерствозунга дамдырган. Орук шимчээшкинниң айыл чок чоруун хандырар талазы-биле амыгы күштүг хоолдуудуганы саартыр болгаш аңаа немелдер кылыр талазы-биле саналдарны киирип келир.

Бо доктаалдың күүсеткеннинге контрольду боттандырарын Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозунга, орук шимчээшкинниң айыл чок чоруун хандырар талазы-биле республика комиссия дугайында хүлээткен.

Кыска медээлер

ЧЕМИШЧИДИЛГЕНИ ЧОРУДАР

Дүжүттүң магадылалы — чемишчидилгеде деп чүвени ажыл-агыйларның специалистери кончуг эки билир. Хөлүн эрттир хей организитиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни ажыглаар болза, дүжүт эвээжаар.

Соолгу чылдарда Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнар ыындыг чемишчидилгелерни шолче чажарын эвээжеткен. Амыгы үеде минералдыг чемишчидилгелерниң эртээ оскени-биле ону саалын ялыр арга чок апар чыдар. Ынчангаш одекти кол чемишчидилге кылыр ужурлуг.

* * *

Ол районнарда бо хүннерде хорунуңуң үнүш-дүжүттүр кезээнге гумус 18 мун тонна четпейн турар. Ону чедирип алыр дээр болза 250-300 мун тонна өдек хереглеттинер. Ортумаа-биле бир тала онааштыр 18-20 тоннаны төгер. Ынчангаш өдекти чыл саныында хөй-биле төгери негеттинер.

* * *

Улуг-Хем районда тургустунган «Ийи-Талаа» совхозтуң экономиказының орулалгадыры хой ажылы. Ол-ла вас «чымчак алдынны» —хой дүгүн кыргыыр үе келир. Аңаа белгелел ажылдаары херек. Кыргызда пунктузунуң сеттелеериниң Барык-Аксында кылган беленнинин шугумунда тургускан.

Хоочун хойжу Казак Чалбаа хоюн кыргызын алыры-биле кыргызда пунктузунда чоокшулап чеде берген. Ол пунктуга ажылдары-биле он ийи кижи составтыг боторуулга-чарылгалыг кыргызчылар бригадазы тургустунган.

Дүүтүн шыкары бедик болуру-биле тускай хемчегленнин ап турар. Хойларны хараган аразынче киирбес, электиг болгаш довуракты черлерге чыттырбас.

Кыргызда пунктузунга бүгү ажыл-ишти чорударын А. Энге-Маадырга дааскан. Ажыгаштан үелээш аъмчем айтырыын шиитпирлеп эгелээн.

(Бистин корр.).

АЛЧЫЛАР АМ-ДАА ЧАНМААН

«Хөөмей — Тап Азия улустарының культуразының онзагай чүүдү» деп хөгжүм-шимчилдиг делегей симпозиумуу болган «Хөөмей 92» делегей фестивалы Кызылга июнь 18-тен 21-де чедир болуп эргеш, ажыл-чорудулгазын чедиштиниг доскан. Аңаа лаштыкы чүрттардан — Японнадан, Голландиядан, Моолдан, ГФР-ден, Финляндиядан, Швециядан болгаш Россия Федерациязының чүрттарындан хөй санныг эртемденнер, ураң чүүл шинчилекчилери, журналистер киришкен.

Олар тыва улустуң чаагай чанчылдарын, өзулалдарын, чурумалдыг, төөгүлүг, культурлуг черлерин, сонуургал көөрү-биле районнарже баар күзелин илереткен. Чамдык чүрттарының телеэлери бистин республиканың агаар-бойдузунга таарышпас-даа болза, «ушкарганнай алдынга чедирер» дижириниз ышкаш, симпозиумнуң организастыг комитединиң ан чорутkан культурлуг хемчеглериниң төнчүзүнге чедерин шкитирлээн ол.

Тыва Республиканың культура министри Чилычы Ондарының дыннатканы-биле алырга, алчылар «Заряа» теплоход-биле Каа-Хемниң ору арны чораш, ол чериниң кангамчык чараш чурумалдыг черлерин улуг сонуургал-биле магадап кергеш. Ужеп суурга Каа-Хем район чагыргазының даргазы С. К. Долгар, культура киллизинин эргелекчизи В. П. Харченко болгаш өскедаа удуртукчулар, бот-тывылгыр артистер алчыларны чылыы-биле утkуп алган. Аңаа өөн-тоглаа, районнуң бот-тывылгыр артистери ураң талантызын баравдгаткан кежээ солун болган. Алчыларга хириг чечектерни тывысканнар.

Даштыкы алчылар болгаш культура ажылдакчылары дүүн Бай-Тайга районче аъттанып, орук ара Ак-Довурак хоорайда «Тыва даг-дугу» комбинатты сонуургап көргеш, Бай-Тайганың даштыкы болгаш Россия Федерациязының чүрттарының телеэлерин сураглыг Шкивлиг аржаанга чедиргеш. Алчыларга Бай-Тайга район чагыргазының даргазы Накемлоол Ооржак, культура киллизинин эргелекчизи Светлана Самбый-оол байыр чедирип, оларны улуг хүндүткел-биле утkаан. Симпозиумнуң киржикчилери тыва улустуң оваа дагыңгазынга база кириишкен. Аңаа районнуң бот-тывылгыр артистериниң улуг концерти солун болгай.

Алчылар бүгүн Чөөн-Хемчик районнуң девискээринге болур тыва улустуң «Баглаанда» деп өөн-тоглаазынга киржирлер.

Сарыг-оол КУУЛАР.

«Малчыннар неделязы»

АКШАЛЫГ-ЛА БОЛЗА, АМЫДЫРАЙ БӨӨР

Бо чылдың эгезинден бөөр аъш-чем болгаш үлетпүр баараннарының өртектери өскүзүн чок өскен. Хоорай чүрттакчыларына, көөр ишчилерге-даа амыдыраш, чүрттаары улам бергедей берген. Оон кадында республиканың ылаңгыя Кызыл хоорайда яжы-бүрү кооперативтер, ассоциациялар, биржалар, биче будурулгелер тыптып, коммерция магазиннери хей хаат бажыңнарының подвал саныында чаъс соонда меңгүлер дег көвүдей берген. Бо структуралар боттарының саарылгаларынан киирип алганы акшаның бажыңларже долузу-биле дужаавайн, а керээ чарганы организациялаарже чорудуп турары-биле ажылын-даа, малчын-даа — кижи-ле бүрүзүнүң ажыг дериң төө турган ажылдан хаан акшазы Саян артыңче ажыл турар. Ынчангаш республика төвүнде-даа, районнарда-даа банкылар курулган турар. Оон үлемнинден хоорайлар чүрттакчылары көөр ишчилер ажыл төлевирин чогуур үеде албастаан. Ылаңгыя бо чорук көөрде малчын кижилерге аар согуг болуп турар. Байдал мынчаар бергедей бөөрге, республиканың Чазаа малчыннарының социал камгалалының чер-черде байдалын көөр, оларга кандыг-бир боттуг дуза чедирери-биле чазак кежигүннериңден, министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчуларындан тургустунган бөлүктери тулгускаан. Ол болүктер бо хүннерде район бүрүзүнде ажылдап турар.

Тыва Республиканың культура министри Ю. Т. Сталоолга удуртkан бөлүк Тес-Хем районда ажылдап эгелей бергеш. Эрткен средада олар ийи бөлүк болуп үстүп алгаш, районнуң Шүүрмак деревнеезинге чайлаглай бергилээн саанчыларынга, кадарчыларынга, хойжуларынга чораан.

Юрий Тулушевичиге удуртkан бөлүк бөөттай «Ак-Эрик» коллективти будурулгенин Улуг-Күрег сүт-баран фермазының саанчыларынга, кадарчыларынга барган. Ында беш саанчы, ийи кадарчы ажылдап турар. Бо хүннерде олар чус инектин алдан хиреңнин саап турар. Хүнде бир инектен-не эртумаа-биле 8 литр саар. Көргүүр багай эвес-тир. Оларның ам будурун турары кара чангыс продукциялы ол. Ынчалза-даа оон бериимчеге пат: бир литр дээш күрүне оларга 62 көпеек төлеп бөөр. А ажыгчыларның шаанда база чегей. Үш саанчы мун-не мун рубль ажыр алыр, а артkан ийилериниң — 700-700 рубль. Соолгу акшазы олар апрель айда холга тутkан. Оон бөөр оон баараны көрбүүнер. Бичин чаштар конфета, пряник, шоколад чечектиг чигер аймаан амзаардан ол дугайын ам өттүп бар чыдарлар. Айтыр-бас-даа апаргаанар. Бичин кудал, алган чигер, далаңны тенүп турар. Уругларына келдирер, артык хей чок. Олар самдар хептерлиг чорун турар.

Кижилериниң амыдыралында шак ындыг чеңнинес. Сеге байдал министериниң баштайы саалыгаан айтыгларының соонда болдунче берген Республиканың Президентиниң, Чазак көөрү малчыннарының ажыл-ижинде, амыдыралында тургустунуп келген бо берге чүүлдерни сайгарып, чугаалажып көргеш, бо талазы-биле боттуг түннелди үндүрүп көөрүп бо кооперативтиг ажылчыннарынга тайылбырлаш, олардан ындыг айтыглар салды.

— Чүрттап олурар байдалынар кончуг берге-дир. Силерниң шалынынарның дээш хемчээли черге кайы хире болза экиг? Күрүнете садар бир литр сүттүң өртээн улгаттырар дээр болза, кайы хире болуруг? Бир-тээ, аңаа төгерик айтырыг кончуг нарын кылдыр тургустуна берген болганда, шалынны аңаа-биле эвес, а баараннар-биле солуштуруп, чек системазын эгеледе, кандыгыл? Почта чедирилгези, эмги хандырылгазы таарымчалыг бе, ажылөлүнер, ал-боттарынар кадыгы эки бе?

Олар орта мындыг харылдар бергилээн өртектер шуулда талын бергенде, бистиң аңгы шалынывыс дээрге, хей чүве-дир. Ийи-хем хамаанчок, аъш-чем садын алырынга бешин мөлүк-калдык чедер, а чамдыкта шуут четпес хереглиг ышкажыл. Шынын оолда-ла 6000-даа эвээш эвес болза, миллион мун-не чүүгээр аппаар деп болгаар бис. Чеорту самдарының кел чор бис. Чүге дээрге коллективти будурулгенин (совхозтуң) талазындан тускай хей бергестээн, боттарывыстың хаатарывыс четип, ижек-даа сан тур бис. Черге ынчаш мен чүгле чуг кижилерге эвес, а школага өөренир уругларывыска кончуг херек. Бо шинчис-биле турар болзувусса, уругларывыска чүүү кежирер бисе? Хүлээп алыр бир литр сүт өртээн черле улгаттырза эки, оны 10 рубльдеөрү кылын алза деп бодалдыг бис. Ынчалза-даа бистиң оовус бүтпейн турар. Чүге дээрге продукция будургени дээш саналашкынарны экономист Даа-Хөө Буду-Сана кудулаткаш турул берген. Оон-биле чаргылдажып шаг болган бис. Ол түннел чок артkан. А шалынны баранбиле солужарына удур эвес бис. Акша айтырарга, банкыда чок дээр-дир. Ындыг болганда, ам каанчаар, чек системазынче шилчээнин дээредир. Мында улуг-даа, бичиндаа улустуң кадыкшылының байдалы эки. Кижи эмнелери кээп турар. Ынчалза-даа оларның эмнери оон боор-дур. Тывылбас чүве-дир дээр, бистер ону билип турар бис. Ынчангаш боттарывыс-ла мунгаңнар бодап турар бис. Чүл дээрге бо чоокта артыш, хойган чөвүзээн, киш-кулаа дээн чижектиг эм үнүштер, каттар бар. Кыш удур оларны дурдап алыр бис. Үш-дерт баш өөр-даа, бода-даа малывыс бар. Тыва улус-тур бис. Ынчангаш ааржены, кежектеп, курутту, саржаны бергеген алыр аңаа мынаан. Амыдыралга ол улуг дөгүм болур чүве болгай.

Саанны Өпеймаа Эрендей кадыы багай үгбазының дугайында хомудал кылган. Оон үгбазы ам аңдан харлаар кижи-дир. Мынча кызыа ол ажыл кылбаан, чаңгыс кепеккаа ап чоробаан. Угааны дестес кижини эмчалерге аппарын көргүзүрге, черле тоо ол көрбээн, аңаа кадык кижи-дир дээр. Бо айтырыгны чогуур черлерге турзуур болган. Ол ужуражылга үеинде өөн кадарчыларынга бөө-даарны, хуужудулга, мал чемнинин Селеткелп ышкаш айтыгларны база чугаалаан.

Ол-ла бөлүк оон соонда Чурчуй-оол Хомушку аттыг коллективтиг будурулгенин Шокар-Оймакта кыргызда пунктузунга чеде берген. Ол-та болган ужуражылгага кыргыкчылар, хойжулар, саанчылар киришкен. Аңаа ол чоок кавыдан эзээн хей кижи чыыллаан. Чүртта, республиканда амыгы болуушкуннарны, бөлүк малчыннарның Президентиге чугаазын чыыллаанарга какыы таныштырган соонда, министр Ю. Т. Стал-оол, район администрациязының даргазының социал камгалал талазы-биле орулакчызы О. С.-Б. Арапчор биле ажылчыннарының арызынга ажыг чугаа эгелээн. Бо коллективтиг будурулгеде байдал ак-эрикчилерден дээредевес тир дээрзин улустуң чугаазы хорааан-ла илереди берген. Хойжу Оюмаа Шыырык мынча дээн: «Бистер өг-бүле ийи кадарчы-дыр бис. Бирээвис-ле мун ажыг акша алыр бис. Уругларывыс хей. Оларга немелтир өскүс кижилериис база бар. Мынчаш көөрде, аъш-чемге шуут бергедей бөөр улус-тур бис. Оон кадында кижиларге кедеп хей база херек ышкажыгай. Ажыл төлевирин соолгу үеааа маартта алдывыс. Ынчан артыңда-ла автолавка сатыгжыы-биле туза саналтывыс. Оон бөөр көпеек-даа ап көрбеттивис. Бо чылын бир уруум школаны доозуп алган. Ам өскээр өөренир кижи мен дээн. Оны мынай-бөөр чоруур болзаш, оон-моон акша дилеңнеш, негилгеш, тыпкызым. Чек-биле саналжыр деп турарлар. Ол эки-дир. Ынчалзада ол чектиг автобус тодаачызынга тутсуп бөөрге, албас болгай. Черле канчаар чүвел бе?»

Чаш-Тал сүт-баран фермазы ам кооператив апаргаан. Ол ужуражылга үеинде оон эргелекчизи Зинаида Багаа база сес алган: «Чижээ, кандыг-бир фабрика джикиг соп будурулгезинге доозанган, чредин калбас болгай. А бистиң кол продукциявыс — сүт. Оны чүгле дүнде ажыглаар, оон башка дораан ажыл калыр. Ооц бир литрде дүлээл алыр өртээ мырыңай харыычок. Оодаала бир литр сүттү 9-10 рубль чедир улгаттырып алыр арга болза көрем. Ынчаптарга база хоржок чорду. Садып алыр, албас аппаар аажы. А автолавка садыгжызы Баян Сүрүн-оолдуң хомудалы улуг болган: «Малчыннарның дамзызын тургускаш, менээ берип каар. Акша чокта ам каанчаар, мен ол дамзы өзугаар садыг кылып тур мен. Бир шоодай дилган өртээ сорт аайы-биле 460, 540, 1000 рубль. А чамдык бараннарның өртээ хүнүн өскерлир, өскер-дир. Акша чок болганда, ону кым-даа садыы албас боор-дур. Мени райпо бешзин-биле хандырбайн турар. А харын совхозтар ийнчангыс дузалаар-дыр. Бодум база оон-моон дилеңнип, тыптынып ап тур мен. Ам чүгле дилган, чигир садып турар мен. Орта бешин чамдык малчыннарның акшазы четпейн баргылаар-дыр. Чажырын каанчаар, менээ ереглиг кижилер бар. Оларның-биле оон соонда та каанчаар саналжыр мен. Чек системазынга райпонуң чамдык удуртукчулары удурланып турар».

Көөрде ишчилерде, ылаңгыя малчыннарда негелде, хомудал хей. Чижээ, дыштанар түннерде ажылдааны, дүне таныылдааны дээш олар төлевир албайн турар. Чеже-даа хей дүкту, сүттү, эттти будурууп каарга, экономистер оон үнезин кудулаптыр, санаашкынарны кызыра бөөр таварылгалар бар. Мал оорлаар оруктар читпээн. Солун, сеткүүл чагыдыг алыр шинек чок. Кижилер шолаже үнүп, дыштанын алыр аргазы чок. Район-даа, ажыл-агый-даа бергелиг хуралдарны ургулгу эрттирип, аңаа чамдык чугулаа айтырыгларны чугаалажыр болзе-даа, огулут түннелдер оон үнмээн. А үе чеже-даа берге болза, кижилер ажылдаар хүсеттиг. Олар чүгле акша-да болза, амыдырай бөөр бис деп турар. Ынчалза-даа оларның хей кезии амыгы рынок харылзааларының чамдык айтырыгларын орта билбес. Чижээ, үстүнде адаанын ийи совхозту коллективтиг будурулгелерже шилчиштеш, кооперативтер тургускулган каан. А оон ынай биче будурулгелер ам тыптып көөр апаар. Кооперативтер дээрге бот-тускайлан коллективдир. Ол боду агар саныыг турар. Оон кежигүннериниң будурулгеде бүгү-де продукциязының үнезин ол агар саныг кирер апаар. А ындыг саналашкынарны экономистер Даа-Хөө Буду-Сана, Полина Чульзым кылбайн турар. Олар болгаш ажыл-агыйларының бухгалтер аппараттары, специалистер бо талазы-биле тайылбыр ажылын шуут чорутпаан. «Сиңер ам кооперативтер ажыл-биле ажылдаар силер». Күүседикчи директорлар Виктор Чооду, Монгуш-оол Эргине совхозтар ажылчыннарының ийнин хуралдарынга ынча дижип каан. А оон соонда ажылчылар-биле харылзаа түннелди. Ажыладыр чаа хевириниче киирип, кирип алгаш, ону улам сайзырадыр, байыдар аргаын дилеериниң улуу, аңаала ала чайгаарлаашкынче кирс бөөрге, оон огулут түннел канчаш үнер боор. База бир чугула айтырыг — район төөрүнде 30 тонна, Чүргүй-оол Хомушку аттыг коллективиг будурулгеде 10 ажыг тонна хой, өшку дүгүнүн саарылга чок чыдын бергени. Ындыг дүктер өскө ажыл-агыйларда база бар. Бо чылын Оренбургтуң, Улан-Удэниң, Черногорскиниң дүк болбазырадыр фабрикалары Тываның дүгүн хүлээп алырындан ойталап, тодаргай өртектер тургустунмаанынга чылдык хап турар. Бо талазы-биле чоокку үеде чазак шиитпирлиг хемчеглер албас болза, ынчалзала аңаа чок боттарывыс шуут-ла чаңгыс-даа көпеек чок артар чыгыы апаргаан бис.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ӨЗУГААР

ЧЕДИНМЕС-ТИҢ ҮҮЛЕЗИ

Арат болгаш тараачы ажыл-агыйларны тургузуп турары — өнүү хуужуларының база бир аргазы. Оларны тургузуп турар кижилер күрүне өнүүзүнүң кандыг-бир хевирин күш-биле хуужутпайн, а хуу өнүүнү боттары түргузуп турар. Араттарның болгаш тараачыларның өнүүзү, черден ангыда, оларның боттарының өнүүзү. Эвээш-биче-даа бол, өнүүзүн көвүдедир, продукцияны бүдүрер, ажыл-агыйны бут кылырга тургузуп алыр дээш араттар, тараачылар ажылдап турарлар. Оларның таваржып турары бергелер-ле хой.

Бүстүп дүшкен ССРЭ-ге хуула өнүү тудары хорулуг чүве болганда, дүүнгү совет кижилерин, а бүгүн Россиянын болгаш өске камгарышпас күрүнелерин хамаатыларының хой кезин өнүү-хөрөнгү, акша-төгерик талазы-биле чединнес байдалга артыл калгыннар. Ынчангаш боттарының шинчү күш-ажылы-биле ажыл-агый тудуп, продукция бүдүрер күзелдиг бөдүүн арат болгаш тараачыннар ымка берге бийдалга таварышкыннар. Оларның бүдүрген өртектерин хүн бүрүде өзүп олурары улам нарымдаып турар. Эн ылангыя күрүнеден чөлү алыры дыка берге.

Арат болгаш тараачы ажыл-агыйларын тургузуп алган кижилерге ажыл-агыйны чорударында херек машина-техниканы, дериг-херексели салып алырынга чангыс миллион эвес, оон каш катап хой акша херек, чүге дээрге чангыс чүүк машинаның өртээ 1 миллион рубль чоокшулап турар, а комбайнының өртээ 1 миллион рубль ажа дүшкен болгай. А банкыларның доктаатхан негелделерин өзүгаар болуун арат кижи олардан чөлү алырының аргазы дыка берге. Чижээлээрге, арат болу хуула чөлү алыр дээн болза, чөп алыр акшаның түүү-биле өртээ ден болдуун өнүү-хөрөнгүзүн долаа (залог) кылдыр салыр ужурлуг. Бир эвес 1 миллион рубльдың чөп алыр дээн болза, арат 1 миллион рубль өртектиг өнүү-хөрөнгүзүн долаага салырга, банк акшаны чедирип болур. Кандыг-бир чылдагаан-биле арат чөлүнү төлеп шыдаваан баар болза, банк араттың өнүү-хөрөнгүзүн хуваа алыр. Арат болгаш тараачы ажыл-агыйга күүлге машина-техника садып алырынга 5-6 миллион рубль херек деп араттар, тараачыннар санап турар. Кайы арат 5-6 миллион рубль өртектиг хөрөнгүлүгүм? Ылдыг өнүү-хөрөнгүзүн чок аратка кайы банк чөлү бөрөдү?

Бир эвес арат азы өске-даа хамаатты дижик, банкыдан чөп ап турар акша өртектиг өнүү-хөрөнгүлүг болза, чөлүнү ап болур. Хамаатты чөлүн алган болза, чөлүн алганы дээш банкыга төлөөр хуузун дуглаар акша-төгерик-биле күүлге дузалы көргүзүп турар. Россияның Көдөө ажыл-агый банкызының Тыва дениспээр банкызының чөлүн кылдыгының начальгыгының оралакчызы О. А. Посохиновуның тайылбырлаанындан-биле алырга, чөлүн алган дээш 50 хуузун 42 хуузун күүлге бюджеттеринден төлөөр, а чөлүн алган хамаатты чүгле 8 хуузун төлөөр.

Араттың азы өске кайы-бир хамаатының долаага салыр өнүү-хөрөнгүзүн чок болза, чөлүн ап турар хамаатының чөлүнүн эгелеп бөдүүнүн магадылаксыны (гарант) кайы-бир бүдүрүлге, совхоз азы колхоз боон болур. Бир эвес хамаатты чөлүнүн доктаатхан хуусаазында эгелеп берип шыдавас болза, магадылаксы болган организация, бүдүрүлге, совхоз, колхоз болдуунун хүсели-биле хамаатының алган чөлүнүн банкыга бүгү-ле мөгелдерлер өзүгаар эгелер ужурлуг. Тываның бүдүрүлгелери, ажыл-агыйлары колхоз өөрү ажыл-биле оон өөрүкшүүрүп чок болгаш, шүүдел удур, чаргыдалдар хой. Транспорт талазы-биле база берге боор-дур.

— Совхозунар кайы өөрү дуза кадып, деткиже берип тур?

— Совхоз, харын, машинабалгат талазы-биле ийи-чангыс дузалап тур. Чамдыкта машиналары көлүгүс чедишпес боор. Оода тараа хоорар мөш бөлүн сөөртүп алыр машина тывылбайн баарга, ажылдыр эвес үстүп каар боор-дур. Эн бергеленин турар „чүүлүвүс — транспорт. Совхозувус бичче ээ корнуп, бир чүүк машинаазын тыпчып азы бодунун эргы-даа машинаазын артканы өртээ-биле саарар болза деп күзелдиг удус-тур бис — деп, биче бүдүрүлгенин удуртукчузу харылады.

— А силерни ажылчыннарыңар кайы хире акша ажылдап турарыл? — дээривиске:

— Чогум ажылдап алыры шыырак удус. Чамдык хүнүнде 150 рубль чедир ажылдап аптар — деп, ол чугаалады.

Ажылдап турар базазының материал-техникизи байдалы балай дээрзин Сергей Аккайоолович тайылбырлады. Кыжын суг болза, ажык дээр аданга тараа коорар аппар.

Чөрле ынчаш, бистин-даа районда өске-даа чөрлөрде ажыл-хомудуу холунда тудуп олурар даргалар мынчыг ажыктыг чүүлдерин кылып, биче бүдүрүлгелер тургузуп, ажыктыг ажылдап эгелээн кижилерже чогуур кичээнгейин салбас боор-дур. Бо чылдагаан-биле кижилерин эгелехчи, тура-соруктут чүткүү, чавырлып, күзели хайлып дүже бээр. Чижээлээрге, «Коммунизмче орук» совхозка тургустунган алгы-кеш эттээр биче бүдүрүлге даргаларның талазындан тоомча чок чоруктуг уруулуудан сандаран дүшкен. Чогаадып, кылып, тургузуп каан алгы-кеш эттээр ставоктар эт-херексел тоймаглаттынган. Ол биче бүдүрүлгеге ус-шевер, чүүүр, чозаныр, дарганнаар оолдар турган. Олар кыскаштар, эвт дагазы, шоочалдаан эгелээш, аптара, үлгүүр чаазарыга, алгы-кешти эттээш, бүдүүрүгге чедир ажылдарны кылып турганнар. Совхозтук удуртулгазы дузалаан болза, ол биче бүдүрүлгеге ажыктыг хой чүүлдерни кылып болур турган.

Кошкен-оол КАРА-МОНГУШ.

Хандагайты суур.

ЭГЕЛЭЭНИ ЭКИ

Өөрү районда «Торгалаг» совхозта С. А. Моргун-оол удуртукан «Колос» деп биче бүдүрүлге бар. Ол бүдүрүлге далган, тараа дээрбелээр, соктаар бүдүрүлге. Чоокта чаа оон ажыл-ижин сонуурган, анаа барып чордувус.

Сергей Аккай-ооловичиниң удуртканы биче бүдүрүлге 1992 чылдың апрель 6-да тургустунган, ажылы эвээш шүүдүн, «Мында ниитизи-биле 8 кижи ажылдап турар. Кол ажылдарны тараа коорукчулары Александра Санчат Доспан Хөлээн, Александр Кепеш, Светлана Доңгак, далган дээрбелээр ажылчын Евгений Тумат олар кылып, эрес-кежээ, шудургу ажылдан турарлар» дээш ол боду, тараа коорукчуларын баштай тамыштырды.

3-4 суугуну улай тургузуп, одаан, кара пашларда тарааны дазырадыр хооруп турдулар, коор-сарыг кылдыр хооруп каан тараа саваларда опай берген чыдыр. Тараа коорукчуларының булгаажыларының бажы караныаар, чай чок-ла турлар.

Дараазында бажының сарай кажаазында сооган тараа соктаар, чөлбиир, дээрбелээр механизмнерин көргүстү. Ийн аныык оол чай чок ажылдап турлар. Тараа соктаар аппаратка тарааны ургаш, кезек хилиредир долгадыр, ону чөлбиир аппаратка уруп, вентилятор-биле үрдүрүптерге, тараанын хавыы тускай белеткеп каан саваларга урдуна бээр. Көрүп турарга, солун-даа, магаданчыг-даа чорду. Чөлбиир арыглап каан тарааны Дээрбелээр аппаратка урутпаан, ажылдаымптарга, ак далган адаандын токтуп кээр. Тараа соктаарының, дээрбелээрнинің технологизы кандыг-даа бөк артымбас: тараанын хавыын мал чемнинге ажылдап турар.

— Бо дериг-херексели кайыны, канчап чагыдып алдынар? — деп айтырарывыска:

— Кызыл районуң Кыр-Чер сууру төрөөн черим. «Тинелиг» совхозта мынчыг дериг-херексели көрүп алгаш, ол-бо черлерден дилеп турган, тыптынып, боттарывыс чогаадып кылганывыс бо — деп, Сергей Аккай-оолович чугаалады.

— Хүнде чогум күү хире далган бүдүрүн тур силер?

— Тура дүшпейн ажылдаамывыста, 3-4 шоодай далганны белеткеп алыр-дыр бис.

— Бо-ла бүгү тарааны, тодаргайларга, арбайны, кызыл-тасты кайнын өкеп турар силер?

— Ыкай-бээр барып, тараадан районларның совхозтарындан саның ап, 1992 ч. бис. Чер аразы ырак, өртектер өскей болгаш, шүүдел удур, чаргыдалдар хой. Транспорт талазы-биле база берге боор-дур.

— Совхозунар кайы хире дуза кадып, деткиже берип тур?

— Совхоз, харын, машинабалгат талазы-биле ийи-чангыс дузалап тур. Чамдыкта машиналары көлүгүс чедишпес боор. Оода тараа хоорар мөш бөлүн сөөртүп алыр машина тывылбайн баарга, ажылдыр эвес үстүп каар боор-дур. Эн бергеленин турар „чүүлүвүс — транспорт. Совхозувус бичче ээ корнуп, бир чүүк машинаазын тыпчып азы бодунун эргы-даа машинаазын артканы өртээ-биле саарар болза деп күзелдиг удус-тур бис — деп, биче бүдүрүлгенин удуртукчузу харылады.

— А силерни ажылчыннарыңар кайы хире акша ажылдап турарыл? — дээривиске:

— Чогум ажылдап алыры шыырак удус. Чамдык хүнүнде 150 рубль чедир ажылдап аптар — деп, ол чугаалады.

Ажылдап турар базазының материал-техникизи байдалы балай дээрзин Сергей Аккай-оолович тайылбырлады. Кыжын суг болза, ажык дээр аданга тараа коорар аппар.

Чөрле ынчаш, бистин-даа районда өске-даа чөрлөрде ажыл-хомудуу холунда тудуп олурар даргалар мынчыг ажыктыг чүүлдерни кылып, биче бүдүрүлгелер тургузуп, ажыктыг ажылдап эгелээн кижилерже чогуур кичээнгейин салбас боор-дур. Бо чылдагаан-биле кижилерин эгелехчи, тура-соруктут чүткүү, чавырлып, күзели хайлып дүже бээр. Чижээлээрге, «Коммунизмче орук» совхозка тургустунган алгы-кеш эттээр биче бүдүрүлге даргаларның талазындан тоомча чок чоруктуг уруулуудан сандаран дүшкен. Чогаадып, кылып, тургузуп каан алгы-кеш эттээр ставоктар эт-херексел тоймаглаттынган. Ол биче бүдүрүлгеге ус-шевер, чүүүр, чозаныр, дарганнаар оолдар турган. Олар кыскаштар, эвт дагазы, шоочалдаан эгелээш, аптара, үлгүүр чаазарыга, алгы-кешти эттээш, бүдүүрүгге чедир ажылдарны кылып турганнар. Совхозтук удуртулгазы дузалаан болза, ол биче бүдүрүлгеге ажыктыг хой чүүлдерни кылып болур турган.

Кошкен-оол КАРА-МОНГУШ.

Хандагайты суур.

«БАЯН-ДУГАЙНЫҢ» МАЛЧЫНЫ

«Баян-Дугай» биче бүдүрүлгенин малчыны Бады-Доржу Дембирелович Ондарга ужуранывыс, оон ажылажы сонуургадым.

— Үш дугаар төрүүр 273 өшкүү кадарын кыштадым. Кыш берге болганындан оларның чамдыызы ара салган 160 ашаа камгалап алдывыс. Ам чайлаавыс — Хопа Шавжа деп бердивис. Өдек-кыштаавистын сеткелгезин чазын-ла, көжер мурнуунда-ла, хымдамчалыг кылып, көрженин коптарып, үүрмек сеткелгезин кылдывыс.

Бо чылын көрөө өзүгаар боттарывыстын күжүүзү-биле 10 тонна сытынын кезеп, 10 тонна өдекти бөлөр бис. Бир өшкүдеи-не 0,9 килограмм дүкту кыргын, көрөөвистен ажыр күүсеттивис. Бистин өг-бүлеевис мал ажылынга 22 чыл болган. Дузалакчы кадарчы — оглувус Болат, оом көрөөжен эвен Нина Дарма-Бызыровна үжеп шыдаар шаавыс-биле ажылдап тур бис — деп. Ондар чугаалады.

Оглу Болат Ондар — малчының идегелдиг дузалакчы. Улуг кадарчы ажыл-херек кылып чорупторга. Болат өшкүүнүң ажаалаа-тежээлезин улам экижидип, ажылчын туружун телептиг эвелеп турарына оон алдын Бады-Доржу чорааарлаанар.

Бады-Доржу Дембирелович өртекен чылын малчыннар Наадымынга киришкеш, Ташкент баар талас путёвкага база акша шаналынга төлептиг болган.

— Малчыннарның кадарчыларын ажыл төлевири өөрүн. Бир баштан-на 2 рубль боорга, аймыралга чединнес-тир. Улуг-хүн, суббота дээрзин ажылдаар, дүне база таныылдаар, шөлөө алаа-даа, акшазын алгаш, ажылдап эрттирер боор чүве-дир — деп, малчыннар хомудалын илереттим.

Почтачы Дамба Сат ыт-биле солуп, сетвүүлдерни дажыр, неделяда бир катап кедир. Автосадыжы Кыдат-оол Сат барааны норма өзүгаар эккээр. Мал эмчилери көөл, херек дузазын көргүзүп турар.

Арагачы ДОНГАК.

Чадаана хоорай.

Дөөзукчу-92

САЛГАКЧЫЛАР

Школачы сөөлгү конга ортумак школаның дөөзарының күрүне экзаменнери шөгдала эрте бергек. Ынак төрөөн Чыргаланды ортумак школаның дөөзарының кежээнинде туруктаатхан базы уруглар, өскүлер кайын үүтүр. Эргим бөлүктөрлер, аза-нелер, хей-шинчиин телевизорлар уруглар-га бүүр-ле чүүлдер эки болгуй дээш хөнү кылганнар. Байлак өзүп-чеминг стол-даа, эргим, чылыг чагыг сөстер ол кежээнин эн хүндүлүг эзелеринин сеткилинге таварышканы боор. Бо чылын хей эвес саныг кижи дооскан: үгле 12-ле кижи. Эвээш-даа болза, дөөзарының экзаменнерин чедишкиниг дужаган чордулар. Эн тергиннерин мактап, адап-даа турду.

Бежен чылдарның ортан үеэнидегги дөөзукчулар кежээзи-биле тозан чылдардағы кежээнин черле канчан дениеерил. Дениеп-даа болбайн аан. Кавешинник кеттинген болдар, кыстар кайда-даа өөрүшкү. хөг. Байырлаңчыг байдал, эргим, чылыг чагыг сөстер. Амды дөөзукчулар балында уруглариың идик-хеви бөзин бир янзы ышкажыл. Бежен чылдарда бүүүр-ле чүве бедүүн болгай. Аян түткан хөгжүм-даа бөдүүн, ам дээрге бүдүн оркестр уругларга аян тудул турар ышкажыл.

Ынчалыже «Дөөзукчу-92» деп ниити эге адаанга сөглексээн бодалдарым бар. Тес-Хемниң Чыргаланды ортумак школазының 16-гы дөөзулгазы болган. Школаны бо чылдарда хей-ле кижи дооскандыр. Бо-ла совхозтун, кедөө Совет девискээринде чүрттап, ажылдан чоруур ада-иелерин ажы-төлү-ле дооскан болбайн аан. Ийе, ылаң-ла ыңдыг. Школаның барык шупту башкылары маңаа өскен, ада-иезин ыңнда улус. Чогум школайы еске черлерге-даа дооскулаанар база бар.

Бот хуула ол кежээге көрүп орарымга, школа директору З. К. Сондуймаа-даа, класс башкызы М. К. Үкей-даа, классын дашкаар ажылдарының организаакчызы У. Д. Эртине-даа бо школага өөрениң өскелиннер.

Марина Кара-Хулаевна Үкей (класс удуртукчузу) бодуу хөрөг өртемнинг башкы. Уруглар-биле ажылдаарынга ол база домектиг болуру чугаажок. Башкының баштайгы дөөзукчулары бо. Оон өг-бүлезинде башкылар өскежок. Үкей Маринаның кады төрөөн дуймазы Суванди Мира болза школада башкы. База бир дуймазы Милана башкы үчилишезин дөөзүп турар. Өскебир дуймазы Мария база башкы болуур. Аваза Кара-кыс Ивановна бөдүүн ажылчын кижи, а уруглары колдуу башкылар дивес силер бе. Ында кижи кайгаар чүве чок. «Бо орар башкыларың өзөөн хейү мөөн өөренікчилерим-дир ийиа» деп, хоочун башкы, ам пенсионер А. Б. Маскыр менээ чугаалап орду. Дөөзукчуларның адаелери кежээде барык шупту чедип келген чораан. Көрүп орарымга, олар база-ла бо черинің хоочуларының ажы-төлү болур, ам төрөөн совхозунда ол-бо участоктарда ажылдап чоруур улус-тур деп өскердим. Чижээлээрге, Сыраттар, Минчейлер, Долгай-оолдар, Долзаттар дээш, өскелер-даа. Хойжулар, сааншылар, механизаторлар, поварлар, бухгалтерлер-даа ажы-төлдеринин уруглары бот-тускайлан амыдыралче кирип турарынга бир талазында, өөрүп ордум. Өске талазында, мөөн сеткил-сагыжымны хөлзедип турар чүве-ле хей.

Болгаа-даа көрүнер дээн. Шаг-че ам кайы хире бергедир. Долгандыр амыдыралы ханы кризиске бүргеткен. Өртек-үне баш ашкан. Амыдыраары кончуг берге. ылаңгыя хей уруглардыг өг-бүлелерге. Чартык өскүс дээш, черле чедимчези берге улуска дөөзукчу ажы-төлүн өөредип алыры дыка парын айтырыг болуп турар.

Соңгаар ырак хоорайларже өөренип кирип болган-ла. Биилин шыырак улус-тур. Шыаар дужаан чоруурунга база хей акша херек. Арай боорда өөренип кирин алырга эвээш стипендияга чурттаарын кирим хире берге болбаазы. Самолет дээш, черле автобустаргадаа билет өртээ баш ашкан. Ынчаныже ада-ие бүрүү-ле аргазын өрзар, бир эптиг талазын өөренип кеөп хүзелдиг. Ынчанмайн-даа канчаар. Ажыл-даа, өөредилге-даа чок хилис артарга черле таарымча чок. Ынчангаш ол кежээге дөөзукчуларга чагыг сес сөглеэнер ажыл-иштин, өөредилгенин кандыызын-даа даздаваан, уенин негелдезин база барымдаалап, амыдыралчы турушту эзлээриче уруглариы кыйгырып турганы чөптүг. Дөөзукчулар база-ла боттарының талазындан туруштуг болуп, ынак школазынын, эргим башкыларының, ада-иезинин адын сыкпазын даңгыраглап турдулар. Мен база оларның оозун деткип, бүрүн каттыжар мен.

Бодум хуумда оларга дараазында чүүлдерни күзексээр-дир мен. Кара-даа эрестиг, өде-чара болунар, силер ам бичин уруглар эвес-тир силер, силерин кым-даа долукардан чедип, ону-мону кыл деп айтып турбас. Боттарынар-ла чүткүүр, кызар, туржур апаар силер. Эн-ие хаңы күзүүр чүүлүм — амыдыралчы туружуларны шыптып алырынче чүткүнер. Ону силер боттарынар күзевейн, кым күзүүрна, силер ону боттандырбайн, кым боттандырарыл. Ынчыг але, уруглар. Ажылдың бичининден эклелевейн, өөредилгенин бөдүүнүкден деспейн, бистин амгы үеэнсте, рынок үеэнде, амыдыраңа-чурттаарынга боттарынарны белеткеп, улуг ажылхеректерге силерин төлептиг улуунер кирер боор деп бүүрөп турар бис. Чүге дээрге, силер салгакчылар-дыр силер. Силерни угаашгыр-сагыгыр, тывыгыр, эрестиг хоруунаан кайы-даа участокка хей-ле чүүлдер хамааржыр. Амыдыралдың бергелеринге боттарынарны шылап эртер кылдыр өөрединер. Силерни аранарда шериг албаныче аытканыр деп турар болдар-даа бар. Чепсектиг Күштерге баргаш, дөдыгышкынный школазын эртиннер. Төрөөн чурт кажаа-даа силерже идегел-биле көрүп турар. Чүге дээрге силер, салгакчылар-дыр силер. Келгүүе — силерниң холуларда.

Мырыңай чоокка чедир-ле дөөзукчуларга бүгү орудтар ажык деп алгыржын турдувус. Өөреник черлер хей-ле ыңнаан, ынчалаа-даа кайда-даа халас чүве чок, шуптула бот-боттарының арасында экономиктиг харылаалыг. Өөреник-даа болза, оон хаңа, чүге, кайы хире ажыктыг, чүү хире херек болуп турарын барымдаалаар ыраар. Ол дээрге амгы рынок үеэнин оюп эртпес хоойлузу-дур.

Черле ынчаш, кандыг-даа берге таварылгаларда ажыткыже эптиг болурунуң аргаларын барымдаалап көөру кончуг чугула. Хүүлээп алырының комиссиялары боттуг фактыларны ылап-ла барымдаалап турган, ылангыя кодээнин дөөзукчуларынче бирги эзлечеге сагыш салып, хөрөзи-биле эз көөру чугула деп бодаар мен. Дөөзукчуларның арасында хей уруглар, өг-бүлелерден, өл ышкаан өскүс уруглардан ыны-биле чеже-даа сес-биле соглеп, аазал турзувусса-даа, экзаменнер түнелги-биле шилип алыышкын үеэнде боттуг чүүлдерни барымдаалавайн баргылары хаая эвес-ле болдур ийин. Амыдыралнарын, берге амгы үеде социал камгалал негеттинер-шак ындыг дөөзукчулар болуунче кичээнгейни угаадырары эриг чымчак сеткилдин ёзулуг илереги ол деп бодаар мен.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Амыдыралга болган таварылга

БАШТАЙГЫ «КОММЕРСАНТ»

60 чылдар үеэнде Кызыл хоорайга Опера деп аттыг солун эр чурттап чораан чүве. Спортчу оюн-тоглаа, хүрештен чыда калбас, бо-ла ийманташкан турар. Дурт-сыны делгем, туразы база улуг-зуур, ынчалаа-даа үүнгелиг-ден чүвеэн чок эр-ле болгай. Шулукчу Алексей Хуурак-биле бо-ла «чымчай» бергеи, парикка баяын чоргулаар чүве. Аллан чылдар спорттуң ёзулуг тергиидеи турган үеэн-ле болгай. Арага-дары, аъш-чемдаа ыаек. Эн ылангыя «ажыг сүүгүү» эртен 6 шактан дүне 11 шакка чедир аксы ажык черге-ле садып турган үе ол. Ында-хаая кызыл-чудурук шожун санаваска үптээн, өлүргеи, күштээн, «наркоман, токсикоман, алкоголик» деп сестер-даа дыаалбас. Сергедир бажыы деп чүве чаа кестүп келген, анаа хоюган кижилер «магалыг орак-дыр ок» дижип үүүп көөп, чон арызына «ак-чоорганнаар» деп аты нептереткен үе база ол.

Устунде спорт хогаалдыны алган деп бижээн мен. Кодээге-даа, хоорайга-даа спорт шолдерине кежээлерде кижи бажы кизирт. Ажылчыны, даргазы-даа хүрежин чыдарла, семис директорлар иштин сеткиеиде ыол бөмбүү-даа ойнаан турар-ла. харын мырыңай ушна кирган, аарыг-аржык. бертик-межел-даа улустуу көөрге. ойнакчылар хөмктүрүп, сандайларда алгыржып оргулаар чүве. Ол үеэде, хайлыг-ла чүве, бутка сугар, ойнаа кедер кеды дээр идиктер тывылбас Кыдат, чехословак, вьетнам, куба кедыларның шинары эки боорга, колдуу ону сураглаар, а улуг төрөөн чүрттүк бүдүргеиимон кызыл кедыларны кетпес, өөрт шеринниң идин дижир чүве.

Бир чайгы спортчу сезон үеэнде садыларга кеды көзүлбестээн, Ону сураглаан аныяк-өскеш кижи кулаа амыдратпастаан. Солун улус черле солун. Кызыл хоорайга Опера көзүлбестей берген (ыңдыг улусту чон дораан өскерип каар боор ийин). Чамдык оолдар өглеиип алган-даа джижир, чамдыктары соңгаар опера артистери эдерип чоруй баргаң-даа дээр, а бир чамдыыы «өөрүн калбаан бе, моонар» деп-даа турарлар чүве. Делегейин дескиипп кааптан кижи Алексей Хуурактың аксыдан-на үнгеп сүмезин боор он. Операны соңгаар. Саян ыңдыдан кедылай берген деп сураг дыпналган. Оон өскелген кедыларын баштай алыр дээш, ону кедээн оолдар аэропортта, вокзалда бо-ла маңаанып, базып турганнаар чүве.

Бир-ле хүн өөрүр Оперни хип шоодай долу кедыларлыг, лунски автобустан дүжүп кээп-тир. Улуг акша ажылдап, коммерция кылырын бодап, арай деп дүн чарып алгаш, өртемниде шоодайны Чүүктээн садыглап чорупкан. Ужурашкан-на оолдар, кыстарга кончуг чараш маңгаа ак кыдат өскелериниң сыгаарга-даа албас бисте бар дижир болганнар. Бо чон чон бижиирге берген дээш, күжүр Операн эртенги садыг ажыдар шакты маңаа алгаш, таныыры садыгын ыяштан садыыга киирип каар дээш кээрге. «Оо, карак-ла бо, ыяшы-бүрү маркаяны кедыларындан хей чүве чок болган».

— Бо кедылар хей бе, Маша? — дээрге садыгны кыс:

— Садыларда оон хей чүве чок — дээн. Кижин дерин чодуп, шоодайын дедир чүүктен алгаш базып үнген. Хорадааш, аксы дөспес Алексей Хуурак-биле сегиржир — дээш кээрге, ооду база соңгаар растрольдап чоруй баргаң болган, «Акынарга бир кружка пиво, оолдар, садыызынга кеды бөөр мен» деп чораш, Опера оозун арай деп төндүрген дээр чүве.

Николай ООРЖАК.

Өөр район.

ХОСТУГ ИНДИР

ХУУДА БОДАЛЫМ

Тыва Республиканың сүлде, тук, йөрээл дугайында хей-ле сакалдарны дыннап, солуудан ноочуп келдим. Каш удаа сессиялارга чугаалаштым. Маңаа хамаарыштыр чогаалчы К. Э. К. Кудажының, хоочун башкы Оргунуй-даа «Шын» солуунга бижээнин база ноочаан мен. Бо айтырыгны чеже-ле чугаалажып, хуусаавын уладыр бис.

Кырган кижилер хөлбелчиниңээн тутун көрүп, чураан сүлдезин магадап, йөрээл-алгаының хөлүг аалгазын дарый дыннап көрзе кандыгыл?

Мен маңаа чүгле тук, йөрээл дугайында сакалым кирикседим. Туктун өнүн эмин эрттир шокарлаавыс хевис эвес, эн аданга ак-көк Улут-Хемниң өнүн, оон үстүнге хемниң ыңдыында могаа шынааны, эм үстүнге уруг орар хүннүң кызыл хаяазы — кызыл өнүн, кызыл өнүгге бөш-алырын кирзе деп бодаар мен. Перээлдин сөзүнгге, аялгазынга «Байлак чуртум» деп ырны кирер сакалдыг мен. Чүге дээрге аялгазы чиик, дүрген темпиниг-дир. Бо ырны база-ла кижи ырлап, төрөөн чуртук мактап, алган турар-дыр. «Тоорукчуг тайга» деп ырны база эки-ле ынчалаа-даа аялгазы үзүн, сөөртүнчек ирги бе деп бодаар-дыр мен.

Майны САЛЧАК.

ХАМЫК УЖУР ХААРЖАКТА ЭВЕС

Бо удаада ажылчы чонуң хилинчеэн көргеи айтырыгны дугайында бижиир бодадым. Чүл ол? Шиллер, шиллер... шил савалар-дыр.

Чайгы үе болганы-биле чон магазиннерден, киоскилерден, буфеттерден газировканы, соктарны хөй-биле садып ижип турар. Ол чонга таарымчалыг. Ындыг-даа болза, оон шиллерни кыска садып, өртек-үнезин алыры кончуг берге болуп турар. Куруг шилди октаптар дээрге, анаа беш рубльдан чарыгдаан. Акша-көпеез эвээш улуска ол улуг когарал болур. Ону ап алгаш, чоруур дээрге артык чүүк, аютыктаар-дыр. Ылангыя ыракчактан келген кижилерге таарымча чок.

Бо айтырыгны кандыг-даа бергедээшкин чокка, чонга ажыктыг кылдыр шиптирлеп алырының аргазы бар турда-ла, ону херекке албазын улус кайган чугаалажыр-дыр. Суксун сидын алган магазинниге азы буфеттинге куруг шилди дедир дужаан болуруның аргазы бары кымга-даа билдингир. Газировканың садыкан куруг харжактар чыдырга-ла шилдерни албас боор чүве-дир. Ол дээрге садыг ажылдакчыларының ботиделкей чок, чону дээш сагыш салбазы херечилеп турар.

Шил хүлээп алыр тускай пунктуларга дужаар дээрге, ыңда үргүлүү-ле хос харжак чок болуру шүүт чаңчыл болган. Анаа эвээш-даа, хей-даа шил дужаар дээн кижилер дей болур, харжак чок болгаңындан дедир чанар ужурга таваржып турар. Бир-тээ, шил хүлээп алыр чер болганда анаа харжактар турары албан болгу дег-дир.

Хоозун чугаа болбазы-биле чижектен киирип көрейн. Кызылдың автовокзалында буфетке суксун аймаан үргүлүү садар. Оон шилдерни хүлээп албаска улус стол кырынга кааптап чоруптар. Бир эвес хүлээп алыр деп бодаар болза, хос харжактар ыпла турар. Ол саваларны ында стол аптап турар кижи ап алыр, болду дужаап турар. Хүнде чеже хире хос шил аңаа чыдып каарыл? Ортумак чижээ-биле, адак дээрге-ле 40-50 шилди оон чыып ап болур. Мынчан көзүрге, ол ажылдакчы хүн бүрүде чүс ажыг рубльди аңаа-ла ажылдап алыр.

Кызылдың базаар девискээринде № 13 магазинде болгаш еске-даа черлерде шил хүлээп алыр пунктулар харжак чогу-биле савалары хүлээп албас.

Чонну мынчаар хилинчектеп, шил садарынга таарымчалыг байдал тургуспайн, акша-көпеекке чединнес улустуу молчуп чип, когаралга таварыштырып болур бе?

Тыва Республиканың Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозу (министри П. Н. Ходырев) бо айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиптирлээр үеэн келгей, ону ажыктыг чок негеп турар.

Сарыг-оол ХЕРТЕК.

Кызыл хоорай.

БИЖИВЕС АРГАМ ЧОК

Бажыннар үдеп-хуваар черде мынчыг чазый-чилби арыкүүр чок Урванев, Ткаченко, Шулуу дээн ышкаш кижилер ажылдап турда, Кызылдың төвүнге майгыннар тигери чеп-тир.

И. Иргаттың июнь 2-де «Шын» солуунда «Өлүг сүлеммер-биле ориажыышы» деп чүүлүн ноочаанар Тываның хей-ле хөй боор. Бо чүүлдеп-не көрзе, хооркүүскомнуң бажыны үдеп-хуваар черинге ажылдап өрген «солдуттуумаа» ажылдакчыларны бүдүрүп турган үүлеин ылаен ышкажыл.

Л. П. Ткаченко дээрзин мен болуум 1990 чылдан бөөр таныы билип, чуваалажын өскеннем. Ол көрөөжен кижилер [illegible] даңгы-таа чок, кижилерже шыырар ыт ышкаш эврип олурар. Улус чон базымчалаар, доармычыдаар чоруу ажыы-биле оон өөрүкшүүрүп-ле кестүп турар. Мынча хей чылдар иштинде үүлгедип турган хөрзен чүүл чүткүвейн турар кижил? Кымнар ону камгалап турарыл? Эзлеп чокка, кижар-оттуг арга-меге-биле бажын алган «дужуметтер» улуг-биче черлерде эптиг ажыл-агыйлыг даргажыгаштар, кеге довумент, язы-бүрү арга ажылдап бажыннар алгылаан, ону садыглаан кижилер камгалап турар.

Чаңгыс-ла чижек. Ткаченконуң кижилер доармычыдаар, улуг хөөнүг чоруун, хооркүүскомнуң даргазы В. Х. Кара-оол-биле кады кижилерни хуулга айтырыын сайгаар уеде көрген мен. Олургаа мени-даа, бодунда улуг эрелиг даргаңны-даа хуулеп

Бир эвес оон кылган үүлединин ажык сулка көрбес болза, кижилерийн хым канчап каңнар боор. Ол кижинин Кызыл хоорайга чурттаар арыкүүрү бар бе? Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка, В. Х. Кара-оолга кан катап киирип турган документаларимны, контрольга тургузуп каан турган карточкамны «хаарыралдыг» Ткаченко чидир өөтөпкан. Оон ачы-биле чуңдаа чедип шыдаадым. Кандыг-даа чагаа, дилег чугаалажыышкын солуунде Ткаченконуң адынга кырыядан удурлашкан харылар кээп турду. Мен ышкаш кижилер ийи-чангыс эвес, дыка хей.

Хуужудулга эзлеэн, Л. П. Ткаченко дээрзи ам кида чымчак черде олурунган-дыр. Хуужудулга кылып турар кижилер ыныарыл дээрге-ле, өрүс кижилер. Ийи-ийи бажыктарлыг кижилер, бирээзин машинага орнаар дээш ийиннер, азы Абакан, Минусинск, Шушенское хоорайларда бажыннарлыг кижилер хуужудулга кылып турар. Оон бир кижизиг С. Толмачев дээрзи хамаарыжыр. Ол 1991 чылдың сентябрь айда (Лопсанчап, 40, кв. 79) квартирадың кавпкан кеже бергеш, бо чылын май айда чеже келгеш, кандыг-даа комфоссе поска хуужудуга алган, ам 150-200 мың рубльге азы автомашинага орнап чорупп турары бо хүннерде билдингир.

Олар ашкем соонда оон таныыры кижи ол бажынны бажын чок ийи бичин уругдарлыг аныяк өг-бүлеге айтып бээрге, олар чурттап турда, ам оларны үндүр сывыртап эгелээн. Бо сүг болза кандыг чүүл үүлгедип турар кижилер? Ёзулуг шын эвес, квартира спекулянизи кылып чорупп турар хамаатты-дыр. Ол бүүнү кымнып дузазы-биле дыка дүргеи кылдырып алган деп, база-ла хуужудулга черинде олурупп турар ажылдакчыларының дузазы болбайн аан. Бо ышкаш чижектер дыка хей, Бижир болза бүдүн солун арынга сыпмас.

«Тыва Республиканың» деп солунуң № 32 дугаарында Кинма Хомушкүнүп «Оорлар, тетчеленгилер ижүзүн апар ыткан ыт комбинаты» деп материалын-даа ап көөрге, хамык-ла механизация базазы-ла бажын-балгат-биле харылаалыг болур чүве-дир. Улус депутаты Б. А. Конуспаевтың үүлгедиинин кончуун көрүүнерде. Шак мынчыг кижилер бистин арабызда, артыңда-ла кол черин эзленген чурттап чоруурлар-дыр.

Артык-артык бажыннарлыг азы дөрт-беш өрээлде эвээш өг-бүле чурттап орар кижилерни дилеп-тып, сойгалар болза эки боор. Бо удаада хооркүүскомнуң даргазы В. Х. Кара-оолду хамаарыштырбайн тур мен, чүге диес оон беш өрээл бажынны дүрүм ёзугаар алган бажынны-дыр, ону ажылдуг кижи болганда, орнаан солуп-даа болур болгай.

«Мөөн улуг аварган уругдарым, мен бодум берге байдалга таварышкаш, моңу чеде биживес аргам чок.

Билимаа ШИРИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

Шериг албаны

ЭРЕСТИГ ЭРЛЕР БОЛУП КӨРҮҢЕР

Бистин бо берге дүшкүүрлүг үевисте амыдыран чурттаары, ажылдаары-даа бергедээн деп чугаалаза, частырыг болбас боор.

Шак мындыг берге үеде шериг безектериниде безин байдал мындыг-ла кончуг эки эвес дээрзин Новосибирск хоорайда тудугжу батальоннарда тыва солдаттың шериг хүлээлгезин эрттирип турарындан безин илдеп. Мен маанаа интернационалчы база политиктиг угланышкынларны удуртулга болдурун алгаш, Президентилиг болгаш Дээди Советтан ол безектер-биле ажылагыйны болгулаан чугаа-соодун үзе кирбейн, солдаттан база командир боор чораан болуушуг шериг хүлээлгеннин 1100 ажыг холуунган көрүп, билип алган аргадуржулгам-биле ол безектерге азы батальоннарга чазак даалгам-биле 3 катап чордум. Чүгле ниида шериг хүлээлгезин эрттирип турар эвес, а эске-даа хоорайларда шериг хүлээлгезин канчаар эрттирип турарын билир болгаш, ол сургакчылар чорун турган үеде көргенним, билгеним чугаалаайн.

Эрткен 1991 чылдың күзүнүде республиканың Улусчу чогаадылга бижынының, хоорайның культура киллизинин ажылдакчылары-биле Новосибирск хоорайда тудугжу батальоннарда шериг хүлээлгезин эрттирип турар солдаттар-биле амыдыралчы ажык чугаалы кылып, концерт программазын-даа бараалгатказ келген бис. Ынчан 42641 дугаарлыг шериг кезээнин командири полковник Анатолий Петрович Клименко, политиктиг безектің начальниги подполковник Сергей Владимирович Готшальк болгаш эскедаа рота, взвод командирлери-биле ажык чугаа кылып, чыышты организастаан бис.

Ынчан Тывадан барган оолдар улуг-даа хомудал чогу-биле шериг албаны эки эрттиргеш, чанарын, сагылгачурум үревезин аазап, бистик келгенивиске өөрүп четтириишкинин чылыг сестерин-даа чугаалаанар. Чүгле хоорайже дыштанып үнгеш, кээр шагындан озалдаар чамдык таварылгалардан ангыда, онза кандыг-даа хажыдыышкынар чок болуп турган. Ынчалза-даа тыва оолдарның ажылдаар черлери берге, төлевири бичин деп чижектиг хөөнмер турган. Ол ышкаш улуг, биче командирлериин каржы, тыва солдаттарга хамаарылгазы шала соок деп хевирлиг хөөнмери чугаалап турдулар.

Бо чылдың январьда чаасканан чордум. Ынчан ол-да клубка подполковник С. В. Готшальк-биле, Тывадан келген солдаттар-биле база катап ужураштым. Ынчан оолдарның чугаазы-биле алырга, буураан эвилелиристеи, эвилелдешкен республикалардан келдирткен солдаттар республикаларынче дезин чангылай бергилээн, а бистеринин, тыва оолдарның, өскелер ынчап турда, маанаа улуска базындырып турган хереэвис чүл деэн хөөнмерни чугаалаан. Бир эвес мен Министрлер Чөвулелинин Даргазынга азы келир үеде Президентиге ол дугайында чугаалавас болзумза, ол чылдың февраль 16-га чедир бо кежиктиг начальниги подполковник Сергей Владимирович Готшальк болгаш эскедаа рота, взвод командирлери-биле ажык чугаа кылып, чыышты организастаан бис.

Ынчан Тывадан баргаан оолдар улуг-даа хомудал чогу-биле шериг албаны эки эрттиргеш, чанарын, сагылгачурум үревезин аазап, бистик келгенивиске өөрүп четтириишкинин чылыг сестерин-даа чугаалаанар. Чүгле хоорайже дыштанып үнгеш, кээр шагындан озалдаар чамдык таварылгалардан ангыда, онза кандыг-даа хажыдыышкынар чок болуп турган. Ынчалза-даа тыва оолдарның ажылдаар черлери берге, төлевири бичин деэн чижектиг хөөнмер турган. Ол ышкаш улуг, биче командирлериин каржы, тыва солдаттарга хамаарылгазы шала соок деэн хевирлиг хөөнмери чугаалап турдулар.

Бо чылдың январьда чаасканан чордум. Ынчан ол-да клубка подполковник С. В. Готшальк-биле, Тывадан келген солдаттар-биле база катап ужураштым. Ынчан оолдарның чугаазы-биле алырга, бууран эвилелиристеи, эвилелдешкен республикалардан келдирткен солдаттар республикаларынче дезин чангылай бергилээн, а бистеринин, тыва оолдарның, өскелер ынчап турда, маанаа улуска базындырып турган хереэвис чүл деэн хөөнмерни чугаалаан. Бир эвес мен Министрлер Чөвулелинин Даргазынга азы келир үеде Президентиге ол дугайында чугаалавас болзумза, ол чылдың февраль 16-га чедир бо кежиктиг начальниги подполковник Сергей Владимирович Готшальк болгаш өскедаа рота, взвод командирлери-биле ажык чугаа кылып, чыышты организастаан бис.

Ынчан Тывадан баргаан оолдар улуг-даа хомудал чогу-биле шериг албаны эки эрттиргеш, чанарын, сагылгачурум үревезин аазап, бистик келгенивиске өөрүп четтириишкинин чылыг сестерин-даа чугаалаанар. Чүгле хоорайже дыштанып үнгеш, кээр шагындан озалдаар чамдык таварылгалардан ангыда, онза кандыг-даа хажыдыышкынар чок болуп турган. Ынчалза-даа тыва оолдарның ажылдаар черлери берге, төлевири бичин деэн чижектиг хөөнмер турган. Ол ышкаш улуг, биче командирлериин каржы, тыва солдаттарга хамаарылгазы шала соок деэн хевирлиг хөөнмери чугаалап турдулар.

Бо чылдың январьда чаасканан чордум. Ынчан ол-да клубка подполковник С. В. Готшальк-биле, Тывадан келген солдаттар-биле база катап ужураштым. Ынчан оолдарның чугаазы-биле алырга, бууран эвилелиристеи, эвилелдешкен республикалардан келдирткен солдаттар республикаларынче дезин чангылай бергилээн, а бистеринин, тыва оолдарның, өскелер ынчап турда, маанаа улуска базындырып турган хереэвис чүл деэн хөөнмерни чугаалаан. Бир эвес мен Министрлер Чөвулелинин Даргазынга азы келир үеде Президентиге ол дугайында чугаалавас болзумза, ол чылдың февраль 16-га чедир бо

Владимир Николаевич Медведь, рота командири капитан Евгений Николаевич Саядаков, оон оралакчызы капитан Владимир Юрьевич Васильев болгаш ниида шериг-ниин прапорщиктери-биле ол взводтуң казармазынга ажык чугааны кылдывыс. Чыдып турар оолдар эмчиде, аныяк улустуң адын адаваайн. Олар лак деп бүдүмелди чыттан турган бооп турар. Командирлер-даа, ниида калы эш-өөрүдээ оларны кадык болзуп, кадык чазыны деп күзеп турарлар. Эштери оолдарның чугаазындан алырга, олар моон баарда-ла, ындыг чаячылга өөрени бергеи турган боор-дур.

А март 22-ден апрель, май айларда турган кезээн кара турааны-биле каапкаш, бо хүннерге чедир (июнь 8-ке чедир) эвл келбээн оолдарнын даанызы бо: Бин-Хемдеп Ватим Нурсат, Аас Байкара, Монгун-Тайгадан Куулар Орлан, Чоон-Хемчиктен Вячеслав Байынчак, Бай-Тайгадан Орлан Сарыг-оол, Шолбан Иргит, Эрзинден Дурбен Сайя, Кызыл хоорайдан Орлан Даргыт, Хаан Тумен, Ка-Хемдеп Эрес Монгуш, Тожулан Кол Чечен-оол, Барыын-Хемчиктен Александр Ламажык, Орлан Сарыглар, Овурдеп Мирон Хомушку. Олар бо чылдың март 22-ден бээр май 25-ке чедир шериг кезээзеден дезин чаныр келгеи.

Бир эвес бо оолдар херек адаанче кирбес, арткан үеүсаазын чедир баскаш, чаныр кээр деп бодаар болза, бо чоокку хүннерде ада-иезин, ооок кижилерин ап алгаш, республиканың шериг комиссариадынга киргеш, а оон соонда Новосибирскиниг шуут болуунга, турар кезектериге четкен, турар ужурлуг. Оон башка даңгырак бергеи соонда солдат кижини чурум үрээни деэш кандыг-даа улуг, биче курүнелериниг хоойлузу торгаар апаар. Ынчангаштың ам-даа (!) орайтаваанда шериг хүлээлгенер эрттирип турар кезектериверже далажыыр, оолдарым, дупмаларым, чаңгыс чер-чурттугларым! Күш-ажылчы, эртем-билигге, чараш чүүлге, ыыдыралга ынак тыва чонуңар азыы бужартадып баксыратпайн көрүнер.

Үстүнде бижээнин дег, барган-на черинге чирик дугдаарлар ыыжаш, чүгле бодуунуң бообак думчуун бодап чоруур барасканнарга дөмейлешпейн, оларнын чалгаа, саттынмыкчы база чашпаа чоруун дөзевейн, төрээн Тывавыстың кезиер өйде күш-ажылгыр, угаан-медереллиг, тура-соруктуг салгакчылары болуруңарже ыыгырбышаан, ылган частырынарны минип, ол хоорайынарга баргаш, мятпайн, эгенмейн, командирлериңерден өршээлден дилеп, хуусаанарны чедип тепкеш, келириңерни күзеп, даважырынарны курлавырда командир солдат дилеп, база катап кыйгырып тур мен.

Мээн шериге турган үеде байдал база амыр турбаан. Билир мен, кижинин күш-ажылгырыкга, тура-соруктуунга, уран чүүл, күш-культурага улуг хандыкшылыг болганынга безин эске алгаш, ниидаш, кижинин чаңгыс чер-чурттуглары белен адаанга бээр ге турар боор чүве. А силер шак мындыг «морзук калчаныы билинмес» дээрге ышкаш, бак сагыштыг адаарганнарны артынарга каапкаштың, боттарыкларың бойдусчаалган, не төрээн чаягай бүдүүн оттуруп, шимчеңгир, сагынгыр, кээргээчел болуп, төрүп, азырап каан ада-иеңнинг, кижизидип, өөредип чораан башкыларынарның, чоок эш-өөрүңнинг, таныштарынарының, ариын кызыттайн, сагыш-сеткилин хомудатпайн, үстүнде кыйгырыгсумемни дыннап көрүңер, эргим тыва оолдар.

Ынчангаш ниида, 60 чылдарда, шериге турган бижээнин шүлүүмүнү силерге бараалгадып көрейн. Силериниг турар кезектериңерде кандыгдаа талантылыг оолдар барын бо чораан көрдүм. Чараш-тыр, эки-дир. Силер база долузу-биле эвес-даа бол, оларга дөмей боорларны күзеп каайн.

МАНА

Ада-чурттуң тайбың ижин
камгалап
Аъттанынган солдатты
Айлар, чылдар, шактар
эртип шөйүлзе,
Актыг, шыычы мана.
Шеригдиве үдеп турган
чугаалаан:
— Сеңээ мөге шыычы мен.
Сени черле утпас мен дээн
сөзүмүү
Сактып кээр мен, сарымм.
Кызыгаарны хайлыг истер
борадып,
Баспазынга бүзүре.
Кыдыг черден оттуг турээн
солдатты
Баймралдыг мана!
Төрээн чуртка эглеглиг
улуумну
Төндур берип халашкаш,
Чечек каастаан,
хүнеэректээн Тывамга
Чеде бээр мен, мана!

Новосибирскиниң тыва солдаттары чамдык журналистерге хомудалын база илереттилер. Чүге дизе оон-моон хоомеге ыыжап алгаш, солуннар арнынга барымдаа чок чүүлдер чулчуруп бижиирге, мында хүлээлгезин эки эрттирип турар оолдарга хараадаачыг дээрзин чугаалаалыар. Ийнчангыс сессүрек, билиргек, адырлгак, багай чүве баштаарынга база ону үүлгедириге сүнгулуг аныяктарны чок деп болбас деп бодалды оолдар чугаалаалыар. Шак мындыг ийн-чангыс кижилер деэш чүге-ле бүдүн хоорайда солдаттар бууруулуг боор ужурлуг чүвел деп бодалды илереттилер. Ол черде шыы.

Шын-меге нүгүл, хоп тарадыр, ямзы-бүрү балдырлаар аргаларны хөйү-биле ажыглап, ажылдап, чурттап чорууларр артынышаан. Новосибирскиде чамдык мындыг кижилер «силер, тывалар чүге бистин чуртувуста шериг хереэ эрттирип турар силер, силерниң черинер эвээш эвес!» деп эки-бак сестер-биле куду корүп турда-даа, боттарының багай чүвеге турв чогун, тура-соруктуун көргүзүп, авантюризмге алыспайн турар тыва оолдар ол хоорайда барыы өөрүнчүг чорду. Ынчангаш шак мындыг эштериңерге дөмей болуп, бар бууруларны долузу-биле, эр бүзүу-биле биликгеш, өршээлден дилээриңерни база катап күзедим, тыва оолдар.

Батый КЕНЕШ.

Техниктиг салбырының командири чораан, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Спорт

УЖУРАШКЫЖЕ

Июнь 12-16 хүннериде Убса-Нур аймактың төөгү Улангом хоорайга аймактың хереглекчилер эвилелинин даргазы Батсайхан базы спорт комитединин даргазы Шарав Моолдук спортчу шимчешкиниин 70 чыл болган оюнга турааскаатқан байыралмыга киржири-биле чалаалга бижик бүзүгаар Кызыл хоорайдан аныяктарның база спорттуң хоочуннарының хол бөмбүүнге, баскетболга база чиик атлетикага шилиндек командалары аалдап чораан келгеннер.

Бистин амгы берге, дүрүенчиг үевисте бүгү-ле чүвенни өртек-үнезинин өскени кижи бүрүзүнге билдингир. Ынчангаш хамыктың мурнунда кол айтырыг чүл дээрге, Улангом четкеш, дедир келир чарыгдалдарны кым төлөөрил азы өске сестер-биле чугаалаарга, спонсор кым болуруул?

Бо чугула өзек айтырыгны үзе шинтпирлээриниге Тываның волейбол федерациязының база Тыва төөкоотун даргазы Х. Д. Монгуштун улуг ачы-дуза сагыш-салыышкының демдеглевес арга чок. Ол Тыва төөкоотун үлет-пур комбинадының директору Л. Н. Шиповалова-биле дугуржул сүмелешкеш, чорууп автобусту, чинр аъш-чемин база спортчу кедер хеп-биле дерип хандырган, үдеп чорудуп тура, чагыг-сөзүн сөглеп кааргa, сагышка безин өөрүнчүг чорду. Чүгле күрүне кылыгаарын эрткен дээш безин 3200 акша болгаанын демдеглеп кааргa, чеже хире чарыгдал болганын кижи дораан эскерип каар. А шупту 16 кижи болгай. Черле ынчаш чүгле волейбол эвес, өскедаа федерацияларның удуртурбаштаар даргаларынга, спорткa берниген, ,акшаланды-рышкын айтырыгларын шинтпирлеп билир, шыдалдыг кижилерни шилип алыры күзенчиг.

Улангомга чеде бээриивске, аймактың хереглекчилер эвилелинин оралакчы даргазы Нямгерел база «Золус» туристчи клубтуң директору Ямаага баштаткан делегация уткуп ап база Тываже чоруп, байырлашкыже чедир үргүлчү бистериниг-биле кады чугаалажып, сонуургадып келилер. Ол байырлалга киржири-биле өске аймактардан база Улан-Батордан Баяммунхуга баштаткан 5 мөге база келген болду. Маргылдаанның бирги хүнү: Улангомнуң база Кызылдың аныяк оолдарның баскетболга эш хуудa ужуражылгазы. Сан 74:80 боop, бистиң оолдар тииледи. Хөл бөмбүүнүн маргылдаазында 5 эр командалар киришкенер. Оюннар олимпий система ёзугаар болган. Кажан дөрт команда артканда судья коллегиязының шинтпирин ёзугаар Кызылдан келген 2 команда бот-боттары-биле ойнаар ужурга таварышкан. Бистер аалчылар болганывыста жеребьевка тыртар деп-даа маргышпадывыс. Аныяк оолдарның шилиндек командазы 2:0 санга типлелгени чедип алгаш бирги чер дээш ойнаар эргелиг болган. Түнел оюнга Улангомнуң аныяктарының командазы ойнаан. Орта 2:0 сан-биле бистиң аныяктар командазы тииледи. Эки техниктиг оюнну команданың капитаны автоорук техникумда тренер-башкы Вячеслав Дажы базы Валерий Дажыма, эки камгалакчы атты Көк-Тей школазында күш-культура башкызы Виктор Ондар, эки халдакчының шаннаныы Красноярскиниң Кызылда агроуниверситединиң филиалының күш-культура башкызы Сергей Доржу олар көргүскеннер. Хоочун спорттчулар маргылдаага 3-кү шаннаалдыг черге төлептиг болганнар. Команданың капитаны Николай Кувезин тиилелге дээш эвээш эвес улуг-хуузун киргенин демдеглевес арга чок.

Чиик атлетиканың 3000 метр дистанциязында чаалаг чарышка Кызыл районда культура киллизинин чолаачызы Юрий Монгуш Улан-Батордан келген шыырак дээн спортчуларны ажыл, 2-ге черни төлөптин-биле чаалап алгаш. 100 метрге чарышка Кызылдың башкы институтунуң студентиин Чечек Дамба 2-ге, Сергей Доржу 3-кү черлерни эллээннер.

Национал хүрешке бирги черни Улан-Батордан келген аныяк мөге Кумбаяр алган. Ийнгизин биске эки билдингир Тулгазының кады төрээн дүнмазы чаалап алды. Кумбаяр үшүү салыгда болуунуң тренери Баянмунхту октаан.

Культурлуг программа база эки тургустуган, музей база хүрээге барып сонуургап, солун ыры-хөгжүмнер, аныяктарның кежээзин организастаан эрттирген. Бистер чүгле маргылдаалар эвес, кады ажылдажылганың керээлерин база чарыг четтиккен бис. Түнел хуралывыска эш-өөрүнүң санал-оналын дыннап, түнел эки болганын өөрүшкү-биле дыннадывыс.

Николай ООРЖАК,
Хоочун спортчу.

Чаарты организастаан

МАЛЧЫННАР ЧЫГЛЫП КЕЛГЕШ...

Бо хүннерде республиканың кодээ ажыл-агыйында өскерлиишкиннер болуп, олар ажылдың чаа арга-хевиринче кирип турар. Монгун-Тайга районда «ССР Эвилелинин 60 чылы» совхоз чоокта чаа «Малчын» аттыг коллективтиг ажыл-агый кылыр эде тургустуумаан. Ол хуралга совхозтуң специалистери, хой-жулар боттарының санаалларын киирип, эрткен мал кыштаглаашкынынга хамаарыштыр түнелдерни ундурүп тура, чазаг, кыштат хонаштарының турум байдалынга база кыргылдага, мал чемнерин белеткээринге хамаарыштыр улуг чугааны чоруткан. Совхозтуң хоочун малчыны Кан-оол Сааяевич Бораргай сакалынга мындыг чүүлдү айыткан.

— Болум 30 чыл күүрүп көрүп, хойжулап ажылдап келдим. Мында ийи бригада хурааныга чугаа кылып турдувус. Аная кол зоотехник Алексей Кулаевич Ховалыг олурушкан. Хойжуларның амыдыралы кончуг берге дээрзин үргүлүү чугаалажып турар-дыр бис. Мээн өөренгенчи уругларым мынча дээр-дир: «Стол артында олурар кижинин, үш хүн ажылдаар шугын сез бир хүн ажылдап турардыр сен, ачай». Амгы үениң медереллиг уруглары моңу

билип турар-дыр. Ол шын. Бис хүнде 18 шак ажылдап турар улус-тур бис. Кыжын, чайын мал төрүп турда, хураган ажаан турда кандыг ийик, иэлг сувсун чок, чүгле хой, мал аразында эленейнип тура хүннээр. Бедик шаналды ап турар башкылар, эмчилер, шахтерлар ажыл соксадымышкынары кылып турар. Шактыг ажылдап турар хиреэзинде-ле. А бистер адмугуузун малды кажаалап алгаш, орар аргавыс чок. Продукциявысты дужаавайн барып болур бис. Чок болза, акша-шалыныы ой-шаанда берип, малчыннарның социал амыдыралынче кичээнгейни угландырзын. Оон аңгыда малчыннар машинатехника дугайында чугааны кагаш, ат, шарыны өөредип сия. Шаанда колхоз турар үеде бистер чылгын-на 30-40 ат, шарыны өөредип турдувус. Суурнун таваан салырда чудуктарны аътка эккел турдувус. Ам чүге баксыран калган бис? Фермаларны тургуузар, саанчыларны мөөнүүр. Хой, өшкүнү саар херек.

Холуксаалыг мал чемнинин 1 тоннада өртээ 19 мүн акша-дыр. Ону кинчаптарыл? Ынчанмайн канчаар мал-маганы чемгерип өөредип алырга. Ону соксадыр-дыр. Бистин районга хойну үш ай ортадан төрүдери чугула. Ынчан херек. Бистин бригадага баят кошкар уксазын өстүрер деп турар. Зоотехник кижинин ролю бо мышкажыл. Аная-ла аалдар кезип чораан херээ чүл. Ол дээрге технолог-биле дөмей болгай. Мал эмчизи база чугула. Бир онзагай чүве, экономист биле бухгалтер кижи ыяап турар. Ол кооперативтиң ажылын, акшатөгерини, чарыгдалын, продукциязын шын санаарынга киржир. Мал ындыг кончуг хөй өнес-тир. Ийи бригадага бир экономист биле бухгалтер четчир. Ындыг кижилерни шилиир апаар. Чамдык бухгалтерлер мал ажыл-агыйынга ажылдаар хөөн чок хевирлигдир. Ындыг чүве болза өске черден кадрлардан шилип аар бис. Ажылынга кызымак, шимчеңгир, түттүнгүр улус херек. Чиик дугдаар кижилер херек чок. Бир чүгүла чүүл—кадарчы кижи биле специалистин аразында харылаазазы. Бот-харылсалганы бедидер. Моон мурнунда мышкаш продукция бербес, ажылынга харылсалга чок малчыннарны шуут үндүрер, чок болза, ол кижилер харылсалгазын бедитсин. Кооперативке хойжуларны шилип алыр. Шилилге черде чугула.

Совхозтуң хоочун кезээ ажыл-агый специализи Дамба Улуг-Каракович Иргит:

— Хойжу кадрларже кичээнгейни угландырар. Келир үеде ындыг кадрлар белеткээриче сагыш салыр. Малчын кижи кодээ ажыл-агыйны билир, малын боду эмнээр, машина-техниканы-даа башкарып, септеп билир, бухгалтер ажылын билир, оон аңгыда, ол кижи экономиканы эки билген турар ужурлуг. Ынчангаш хойжу бүрүзү продукциязының өртек-үнезин, карылгазын санап билген турар, өске кымнын-даа дузазы чокка дээрим ол. Келир үеник малчыннары кодээ ажыл-агыйның бүгү-ле адырларын шинтпирлеп киирейн.

Ону мынчага бистиң журналистеривис, чогаалчыларывыс-даа херекке албайн турары база илдептиг. Ийе, кончуг эки билир бис. Тыва 1921 чылда национал күүнге болуп доктаай бергенде, Хемчик хем зриниге Барыын кожуун түргустунуп, хөй муң чурттахчылыг, делгем одарлевискээрлиг) улуг район болган. Оон бир улуг дээн сумузу болур. Шекпээр деп черни көрээлиикер. Шекпээр, дээрге Хемчик хемиин ол чарыында, Алаш хемиин эринде делгем, мал одарлыг, тараалдаа, амгы үеде Сут-Хөл районуң болгаш Хакасиянның кыызгаарында эл чараш, улуг даг ол-ла болгай. Бо үеде Шекпээр тайгазында Барыын-Хемчик районуң чону-даа, малчыннары, тараажылары-даа чурттавайн келген. Ол девискээрлер шаанда, районнар чарылбайн турда, Чоон-Хемчик, амгы үеде Сут-Хөл районуң Алдан-Маадыр сумузунуң малчыннарының, тараажыларының чурту-ла болгай. Шекпээрниң Алаш-Аксы, Баян-Кол, Манчүрек, Оргу-Шөл болгаш оонда-даа өске делгем турлаглары Барыын-Хемчикке, Чоон-Хемчикке-даа эвес, а Сут-Хөл районуң Алдан-Маадыр кодээ Советниг девискээрниге хамааржыр ужурлуг. Оон ханчап Барыын-Хемчик районуң Шекпээр сумузу болу бергени билдинмес.

Шекпээр сумузу болуп турар девискээрни каксы көрээлиипер. Ийе, шын Барыын-Хемчик районуң Көп-Кежиг-ниг аланда Узун-Тейде хөй чон чурттап турар улуг суурда бүгү-ле албан черлери бар. Чогум хөйү Хемчик кыдыында. Уттуг-Хая шыныазы Чер-Чарык, Каткылыг деп узум, делгем шөлдерлиг, хөй мал одарлыг, улуг Көк-Даг шөйүлгеш, Чоон-Хемчик районнуң Чыргакы хем-биле кызыгаарлашкан.

Хемчик хемин куду баткаш, чоон кожуунуң кызыгаары Кара-Шанчыгга четкен. Ынчан кээрге сумунуң, совхозтуң адын «Шекпээр» дээнинин ужуру билдинмес. Чоңу-даа, азыраан малы-даа шупту девискээри Сут-Хөлдүн Алдан-Маадыр кодээ Советниге хамаарылгалыг. Амгы Шекпээр кодээ Совет Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак хоорай «Дөн-Терезин» совхоз-биле кызыгаарлажып турар.

Чурттуң улуг назылыг чону болза, улуг сумунуң адын үстүнү албан черлери өөренип көргеш, төрээн черивистиң Каткылыг-Даг деп солуп берзе кандыгыл деп негеп турары черле чоптуг деп бодаар мен. Каткылыг-Даг шаанда тура алдарлыг чер. Чүге дээрге кыш, чай чок чонуңуң хөй баш малы долгандыр өөрүп, тараа, сиген үнүштерлиг, чонуңуң төөгүдеи чурттап келген чери болгай. 71 харлыг мен. 9-10 харлымда ачам өөнге чораан дыннаанам, ол шагда аныяк-өскеннин Каткылыг-Даг-га чугулап ойнаан, каттыржып, ырлажып хөөрежиргe, Шекпээр тайгазының кырынга дминалып турар чүве деп ачамның чугаалап органы шын боор. Шекпээр сыныңы бедик кырында безин кыштаглар бар. Алаш аржаанын база ниида. Чайын арга-арынга малчыннар чайлаар чер-ле болгай.

Серин-оол САРЫГЛАР,
Барыын-Хемчик район.

ТОДА БОЛДУРАР

Кандыг-даа материалдарга, документилерге шыныдып, ол ышкаш юридиктиг актыларга кижинин өскен, төрээн черин шын бижиирде, ол чер-чурттун адын шыны-биле тодарадырын коойлу шыңгыы негеп турар. Ону документ тургузуп турар органнар база негеп келген. Ындыг турбуже, амгы үеде бистин Тыва Республиканың чамдык черлериниде илергейн-биле өскээр адап, өске черлерниң ады-биле кожуун, суму, колхоз, совхозу-даа ону эскербейн. өске девискээрниң адын алдарыды ажыглап чоруурун мен хуумда шын эвес деп бодаар мен. Маанаа хой-даа эвес чаңгыс чижектен киирейн.

Ону мынчага бистиң журналистеривис, чогаалчыларывыс-даа херекке албайн турары база илдептиг. Ийе, кончуг эки билир бис. Тыва 1921 чылда национал күүнге болуп доктаай бергенде, Хемчик хем зриниге Барыын кожуун түргустунуп, хөй муң чурттахчылыг, делгем одарлевискээрлиг) улуг район болган. Оон бир улуг дээн сумузу болур. Шекпээр деп черни көрээлиикер. Шекпээр, дээрге Хемчик хемиин ол чарыында, Алаш хемиин эринде делгем, мал одарлыг, тараалдаа, амгы үеде Сут-Хөл районуң болгаш Хакасиянның кыызгаарында эл чараш, улуг даг ол-ла болгай. Бо үеде Шекпээр тайгазында Барыын-Хемчик районуң чону-даа, малчыннары, тараажылары-даа чурттавайн келген. Ол девискээрлер шаанда, районнар чарылбайн турда, Чоон-Хемчик, амгы үеде Сут-Хөл районуң Алдан-Маадыр сумузунуң малчыннарының, тараажыларының чурту-ла болгай. Шекпээрниң Алаш-Аксы, Баян-Кол, Манчүрек, Оргу-Шөл болгаш оонда-даа өске делгем турлаглары Барыын-Хемчикке, Чоон-Хемчикке-даа эвес, а Сут-Хөл районуң Алдан-Маадыр кодээ Советниг девискээрниге хамааржыр ужурлуг. Оон ханчап Барыын-Хемчик районуң Шекпээр сумузу болу бергени билдинмес.

Шекпээр сумузу болуп турар девискээрни каксы көрээлиипер. Ийе, шын Барыын-Хемчик районуң Көп-Кежиг-ниг аланда Узун-Тейде хөй чон чурттап турар улуг суурда бүгү-ле албан черлери бар. Чогум хөйү Хемчик кыдыында. Уттуг-Хая шыныазы Чер-Чарык, Каткылыг деп узум, делгем шөлдерлиг, хөй мал одарлыг, улуг Көк-Даг шөйүлгеш, Чоон-Хемчик районуң Чыргакы хем-биле кызыгаарлашкан.

Хемчик хемин куду баткаш, чоон кожуунуң кызыгаары Кара-Шанчыгга четкен. Ынчан кээрге сумунуң, совхозтуң адын «Шекпээр» дээнинин ужуру билдинмес. Чоңу-даа, азыраан малы-даа шупту девискээри Сут-Хөлдүн Алдан-Маадыр кодээ Советниге хамаарылгалыг. Амгы Шекпээр кодээ Совет Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак хоорай «Дөн-Терезин» совхоз-биле кызыгаарлажып турар.

Бөмбүрзектің судалы

БУХАРЕСТ. Румынияның президентизиниң парлалга албаны дыннаалыг кылган. Ниида айтканын ёзугаар алырга, Румынияның президентизи Ион Илиеску телефон дамчыштыр Россияның Президентизи Борис Ельцин-биле болгаш Молдованың президентизи Мирча Снегур-биле чугаалашкан. Молдова Республикада соолгу үеде тургустунуп келген дүшкүүрлүг байдалды чугаалажып көрген. Россияның Президентизи Борис Ельцин болгаш Молдованың президентизи Мирча Снегур олар Молдованың девискээринде тулчуушкуннарны доп-дораан соксадыр дугайында айтышкынны бээрин дугурушкан.

Приднестровьеде кризистиг байдал шинтпирлээриниг айтырыгларын Молдованың, Украинаның, Россияның, Румынияның президентилери Истамбулга болур ужуражышкынның үезинде чугаалажып өөр.

НЬЮ-ЙОРК. Молдова Республиканың президентизи Мирча Снегурнун чоруткан бижинин Каттышкан Нациялар Организациязының штаб-квартиразында чарлап чарлаан. КНО-нун чиигине секретарынга ол тускай бижик чоруткаш, Молдова Республикага удур Россия күш ажыглаа, халдаашкын кылган деп, Россия Федерациязының удуртулгазын буруудаткан. Приднестровьеде чөвүлдээге Россияның 14-кү армиязының дорт киржилгезин тодаргай факт кылдыр Снегур айткан.

Бүрүн эргелиг болгаш хостуг күүнге болуп турар Молдовага болгаш моон мурнунда хүшеен Совет Эвилелиниден ажыглаанган республикалар удуртукчуларынга удур Россияның амгы удуртулгазының талазындан кыжаныышкынар дыннаалып турар деп, Мирча Снегур бижээн. «Россияның удуртукчулары өске республикаларның удуртукчуларынга чүгле кыжаныш турар эвес хаанын, ук республикаларның девискээринде турар, шериглерин ажыглап эгелээн» деп, чагаада айткан.

ВАШИНГТОН. Молдовага тайбының катап тургузар сорулга-биле чоокку үеде ыыаар КНО-нук төлээлекчилер болуун чорудар дугайында шинтпирин Каттышкан Нациялар Организациязының чиигине секретары Бутрос Гали хүлээп алган. Ол дугайында КНО-нун чиигине секретарының төлээлекчизи болгаш Барыын чүк чурттарының дипломаттары журналистерге дыннаткан. КНО-нун төлээлери Каттышкан Нациялар Организациязының чиигине секретариадының харымсалгалыг ажылдакчызы Жильбертс Шлиттлер (Бразилия) удуртур. Ол төлээлекчилер чогум кандыг тодаргай сорулгаларны күүседирин база оларның составынга чеже кижинин киржирин ам дээрзинде чарлаваан.

БЕЛГРАД. Сараевода мусульман болгаш серб общиналар аразында месилдежишкиннер улам-на кадыг-дошкун болгаш хан төгүүшкүнүг болуп турар. Хоорай төвүнге, маршал Тито кудумчузунга кажан хөй кижилер чорун турда, улуг чаргыышкын болган түнелинде, 14 кижи өлген, чүс хире кижи балыгламган.

Серб национал кижилерниң чепсектиг отрядтары хоорайны снаряд-биле боолаан деп, мусульман общиналарның удуртукчулары буруудаткан. Ынчалзажок Сербия общиназының төлээлекчилери ол буруудалышкынны кандыг-даа барымдаа чок деп буруу шапкан. Мусульман общиналарның талалакчылары хоорай төвүнге минаны чазылдыргаш, «Сербияның талалакчылары хоорайны снарядтар-биле боолаан» деп мегелээнин Белградтың радиозу болгаш телевидениези бадыткаан.

Сербия общиналарының болгаш мусульманнарның аразында хан төгүүшкүнүг тулчуушкуннарны эгелээриниң ыыдаганы хыынар-биле ай бурунгаар хоорайга база бир ындыг минаны чазылдырган турган. Сараево хоорайның төвүн боолаваан дугайында Сербияның чепсектиг отрядтарының командылалы тускай мегелээн.

ПАРИЖ. Моон мурнунда душкен ССРЭ-ниң составынга кирип турган республикаларның төлээ өрезинин хүсаазын 1992 чылдың сентябрь 30-га чедир узадыр дугайында шинтпирни чөөлп берген 18 чурттарының төлээлекчилери хүлээп алган. Ол чурттарны «Париж клубунуң» кежигүнери деп адап турар.

Францияның казначействозунуң директору Жан-Клод Тришэ 18 чурттарның төлээлекчилериниң хуралын дарталаак. ССРЭ-нин составынга кирип турган чурттарның бээр ерези улам-на өзүп турары-биле холбаштыр сеткил дуурээшкинин илергейлээн.

ВАШИНГТОН. НАТО-нун Европа бөлүүнүн төлээлекчилериниң конференциязы болуп эрткен. АКШ-тың президентизиниң национал айымы чок чорук талазы-биле дузалакчызы Брент Скоукрофт аная чүве чугаалаан болгаш «шеглээрни», «соок дайын», «удур туржулгуну» деп билиишкиннер ам уттундуруп бар чыдар деп мегелээн.

КАИР. Американың Каттышкан Штаттары-биле, а ол ышкаш Великобритания болгаш Франция-биле Ливияның харылааларын чогумчалыг экижидери эргежок чугула деп, Ливияның дипломаттыг төлээлекчизи И. М. Бишари мегелээн. Ол чурттар Ливияга хамаарыштыр чаагай сеткилдиг болза, олар бистин чуртувус-биле харылааларын экижидер ужурлуг деп, дипломат чугаалаан. Терроризмни Ливия шынгыы буруу шапкан болгаш өлүрүкчү кандыг-даа организацияны деткивейн турарын Бишари бадыткаан.

НЬЮ-ЙОРК. Даг Карабахта байдал дугайында Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок ооруг Чөвүлелинин хуралынга КНО-нун чиигине секретары Бутрос Гали илеткел кылган. Айыл чок чорук Чөвүлелинин төлээлекчилери чоокта чаа Даг Карабахка барып чораан болгаш болуунуң өөрүнде КНО-нун чиигине секретарынга ыыда байдал дугайында илеткээн турган.

Даг Карабахка хамаарыштыр амдыызында тодаргай базымнарны кылбас болгаш Азербайджанның база Армениянын аразында ол девискээрде байдалдың моон соңгаар кандыг болуруун маанаар деп. Каттышкан Нациялар Организациязының Айымл чок чорук Чөвүлелинин хуралынга шинтпирлээн.

БУХАРЕСТ. Румынияның даштыкы херектер министри Адриан Настасе НАТО-нун кежигүнери күрүнелериниң Бухарестиде турар элчиниерин бодунга эрткен вторник хүнүнде чалаан болгаш Молдова Республиканың чоон талакы кезээнде болуушкуннарга хамаарыштыр румын чазактың туружун тайылбырлаан.

ПАРИЖ. «Европа-1» радиостанциянын болгаш «Капиталь» деп экономиктиг журналдың чагыыр ёзугаар ИФОП социалистиг институт Михаил Горбачевтун болгаш өскелериниң-даа дугайында хөй-ниитиниң санал-оналын дыннаарын организастаан, социологтуг шинчилелдерни чоруткан. Михаил Горбачев — XX чүс чылда экономиканы хөгжүдериге эн-не чугула рольду ойнаан кижи деп, ындыг түнелди институт кылган.

XX чүс чылда делегей экономиказын хөгжүдериге улуг рольду ойнаан күрүне болгаш хөй-ниити ажылдакчыларын, экономистерни, бүдүүрүге эдерин, хөрөнгүтен болуктериниң төлээлекчилерин—100 кижини данз

ХӨРЛЭЭЛЕТПЭЭН

Май тоңчузунде Балгазынның хадыларның аргазынга болган орт республиканы кижи болганы боландырар ужуруг. Арга-арытта от-кес-биле оваарымча чок чоруктун ужуруг ыңдыг аңмылыг болдуур. Ол орт кыва бээре, харысалгалыг виждерини аная кажыг хамаарылгалыг болганын моон аданда түүлден номчуп болур.

Балгазын аргазынга май 24-те орт болу бээрге, 10 дугаар орт-камгалал отрядының начальнигы А. П. Петров ол дугайында ИХМ-ниң өртүке удур айыл-камгалал албанынче. Эвзин, Тес-Хемниң орт-камгалал отрядтарынче ыңнаткаш, болу орт болган черже чоруткан. Вайлалды от тодаргаткаш, ургуларны дүрген өскээр көжүрер деп шинаттырлаш, түүге дээрге өөт Сой суурда ургуларның өкпе аарыгларынын диспансеринге чедир хыл кээп болур турган.

Айыл дугайында дыннадыгны алгаш, өртке удур айыл-камгалал албанының начальнигы М. П. Калугин шеригжиткен орт кезектерин болгаш орт албанының ажылдакчыларын Балгазынче чоруткан. Аная орт өжүрер 9 автомашина ажылдаан. Оттуг хөрлээлетпес дээш болдуунар чүүлдерни кылып турган. Ол алган чер калбак болгаш оны суг-биле өлүптүүн хемге алыры кончуг берге болган. Оон кадында улуг ыяштарны аразынга машиналар тургузуп алыры, ол аразынга халып ажылдаары дыка шаптыктыг, от үүнче хат база халып турар. Даанны атсы от-биле демисешкен, күүш четпейн барганнар. Ынчан орт албанының ургулгазы Балгазынның ыяш ажыл-агый черинге дузалаштырып алыр дээш кээрге, оон ажылдакчылары айтышкын маган олурган, а техниказы белен эвес, кыраа чүүл куттунмаан болган. 10 дугаар орт-камгалал отрядының инспектору Астраханцев оны көргеш, кайыын-на ийик, бензовоз тыпкаш, бульдозерлерге кудуп алгаш чорупкан.

70 ажыг кижи өртү өжүрүшкен, улуг күженнишкиннерни түнелинде оны май 25-те 13 шак 45 минута турда өжүргеи, артканын май 26-да бүрүү-биле өжүргеи.

ИХМ-ниң орт-камгалал албанының (ПАСС), бир, ийи дугаар шеригжиткен орт кезектерини, 5, 10, 11 орт-камгалал отрядтарының кызымак ажылы-биле 500 га черде орт кыска хүүсаада өжүртүнген болгаш Сой суурже, ургулар санаториниче эртип шыдаваан.

Айыылдыг орт өжүреринге бедик мергежилдиг болганнарны аттарын адаары күзенчиг ол дээрге П. Омельяненко, В. Коновалов, А. Монгуш, А. Нугис, С. Мохов, А. Лопсан, А. Леушин, Э. Ондар, М. Тоюндуп, А. Рожков, А. Богачев олардыр.

Галина ОНДАР.
Орт-камгалал албанының инспектору.

Тыва Республиканы экология болгаш бойдус курлавырлар министри Д. Х.

Ооржакка Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларының АЖЫК ЧАГААЗЫ

ТОЖУНУ КАМГАЛААР!

Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчылары Сыстыг-Хем суурдуп турарлар албан черинче моон мурнунда-да турустуунуң турган, амыдыралчы өртежок чүүлүн болган семгаарлаалы, бөлбек ыяштарны дээр ужуруг айтыры адыг чагаа бичиирвес адрадаалы. Айтыры Сыстыг-Хемниң бажында алдын-тывыш ажылдыг ажыл-агыларны ол демнян суунга, чер хөрүүгүүге, черле ынчан бүгү бойдус сайлаанга эгитинмес чидириглери чедирип турарының дугайында боон турар.

Оон дугайында республика солунналарынга, радио, телевидениеге шүүмчүлелдиг материалдарны хөөн-биле чырыдып келди. Ынчалза-даа ол ажылдарны чорудуп турар бүдүүрүлгелер соң кандыг-даа түнел үндүрбээн болган боттарының хоозуразыкчы ажылын үргүлчүлеп ишаан турар. Бозавыже, олар бо чылын база суг ергылаар дериг-кедергей камныг чоразнар. Шагда кижи бүрүү тайгасынга өрт болган деп чүве безин дыннадыр, бойдустуң чаңдарадын турарлар-дыр.

Сыстыг-Хем эн үнелиг байлыктар, ан-мен талазы-биле, бойдусунга катыгаттымас чаражы-биле Тывада эн-не байлак черлериниң бирээзи турду. Амгы үеде хемниң суунуң хирениң доворакхоозуналгаанынан, ыяш-биле байлык колдуу чок болган, ан-мен оон дезин чоруп турар. Хемниң суу ижериге пүүт ажыглаттымас аларгын, ында турар ажыл-агыларны турлаглармыс кайын келгенинин үжүүр билиимес кижилер ан-мейни хайыра чокка узуткан турар. Ында бойдус камгалалының болган аныыр-ыыш талазы-биле хайгааракчыларының үргүлчүелдиг хынала чогуудан, эн ылаңгыя күскү, кышкы үеларде, аңнаашкын тергиндеп турар. Ол ыдыкчы санчылар боттарының тывыжын Сыстыг-Хем өлүк-тывыш черге каажа-даа дужаан корбээшер.

Республиканың болгаш районнуң экология болгаш бойдус камгалалының албан черлери үстүнде адыг кирген ажыл-агыларны удурлаарының аңнаараа торгаан, туруа-даа, ойар чоннуг-чогуур түүлел үүн дүрбейн, хирениң «Тыва-алтын» хөгжүмнүг-ажылының кол геологу А. М. Ковалев дээрзи бойдус камгалалы дээрге, ол хоозуп чүлчуруушкун дээр шинчилиг таймыбрыны солунга берген болгай. Ынчангаш байлалдың бо хире бергелел, канылаш келгенин бирымдалааш. Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырлар министерствозу Сыстыг-Хем бажында алдын-тывыш ажылдарын, аная бойдус камгалалының талазы-биле хемчеглерни кылгаш, ажыглалга киргинже чедир хаар дугайында шинтиирни хүлээп алырын негеп турбас. Бистин чуртта, делегейниң ийик-даа бөлүүрарында, бистин мында ышкаш бойдусту бо хире хам-ханыра чокка үреглээр чорук чок.

Кижи хамаачек, черлик ан-мейн бодуунуң өскен-төрүүн черинге ыңак, оны ээ кергүүн, хомагаан, чөпүүр болгай. Бистиң байлак, чаагай хемнивистат болгу! Ынчаш ак хаанның алдын-тывышчылары безин мынаа коргунчуг, хоозуразыкчы үүлгелиг кылбайн турган деп, улуг назылыглар бадыткап турар.

Угаан-медерелдиг кижи бүрүү бодунуң не-черинин бөгүүнгү, келир үеин аңаа сагыш салып, чүрээ аарын чоруур. Ынчангаш бистин бо хомудал болган чаага-негелдевистин аданга бүгү Тываның ажылышчыларын адын салып, дегжиир боор деп идеген артыыс.

Тожу районнуң Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларының шиитпирлери хуралынан.
1992 чылдың июнь 12.

Ол чүгле ажык-чарлыг чоруктун ужур сүргеи хөлөөзинин-даа эвес. Амыдыралдың өртек-үнези бедээн тудум, кижи бүрүү болун долгандыр турар бойдузунуң кичээнгейин хынамчалыг угландырар апарган. Ынчангаш-ла боор, Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчылары боттарының байлак хеминиң амы-тывын, салымын амдыызында, орайтаваанда камгалап алыр дээш сөөлү каш чылдарның түүнде шыгыы туржуп келгеннер. Июль 12-ле суурнуң чурттакчыларын чыыжыга Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырлар министерствозуңа киргеи ажык чагаазы оларның талазындан база бир шуптырлыг негелде болур. Олар ажык чагаазының - рыызын четтирпейн маган турарлар.

Шаапта Сарыг-Чазы, Чашпы ынчалдыр көжүп чораан инжилериниң амыдыралының кол ооргазы — Сыстыг-Хемниң өгээртинмес балык-байлаа, ан-мейн, кат-чимизи оларны камгалаары чораан. Чус-чус чылдарның иштинде олар маңаа салгалдан салгалче, байлак черинин саасчаражын алган ырлап, тоолчургу чугаалларга ыдып чораанар. XX вектин эгезинде Сыстыг-Хем бажыңга баштайгы орус алдын-тывышчыларның ажылдары тыптыгылап келген. Ол чоок-кавының иижи тывалары олар-биле чоокшулажып, ок-чемзекти, дериг-кедергей-лерни, аңы-чемни орнажып эгелээннер. Ол черниң иижилериниң аразында орус ыллы шоу билир кижилер хөй апарган. Оларның чамдыктары безин чоокка чедир чурттаан ордулар.

Бистин өгбелеривис боттарының биче төрээн чуртунга кедергей камныг чоразнар. Шагда кижи бүрүү тайгасынга өрт болган деп чүве безин дыннадыр, бойдустуң чаңдарадын турарлар-дыр.

Сыстыг-Хем эн үнелиг байлыктар, ан-мен талазы-биле, бойдусунга катыгаттымас чаражы-биле Тывада эн-не байлак черлериниң бирээзи турду. Амгы үеде хемниң суунуң хирениң доворакхоозуналгаанынан, ыяш-биле байлык колдуу чок болган, ан-мен оон дезин чоруп турар. Хемниң суу ижериге пүүт ажыглаттымас аларгын, ында турар ажыл-агыларны турлаглармыс кайын келгеннин үжүүр билиимес кижилер ан-мейни хайыра чокка узуткан турар. Ында бойдус камгалалының болган аныыр-ыыш талазы-биле хайгааракчыларының үргүлчүелдиг хынала чогуудан, эн ылаңгыя күскү, кышкы үеларде, аңнаашкын тергиндеп турар. Ол ыдыкчы санчылар боттарының тывыжын

Сыстыг-Хем өлүк-тывыш черге тур бис. Бистин чуртта, делегейниң ийик-даа бөлүүрарында, бистин мында ышкаш бойдусту бо хире хам-ханыра чокка үреглээр чорук чок.

Кижи хамаачек, черлик ан-мейн бодуунуң өскен-төрүүн черинге ыңак, оны ээ кергүүн, хомагаан, чөпүүр болгай. Бистиң байлак, чаагай хемнивистат болгу! Ынчаш ак хаанның алдын-тывышчылары безин мынаа коргунчуг, хоозуразыкчы үүлгелиг кылбайн турган деп, улуг назылыглар бадыткап турар.

Угаан-медерелдиг кижи бүрүү бодунуң не-черинин бөгүүнгү, келир үеин аңаа сагыш салып, чүрээ аарын чоруур. Ынчангаш бистин бо хомудал болган чаага-негелдевистин аданга бүгү Тываның ажылышчыларын адын салып, дегжиир боор деп идеген артыыс.

Тожу районнуң Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларының шиитпирлери хуралынан.
1992 чылдың июнь 12.

Республиканың болгаш районнуң экология болгаш бойдус камгалалының албан черлери үстүнде адыг кирген ажыл-агыларны удурлаарының аңнаараа торгаан, туруа-даа, ойар чоннуг-чогуур түүлел үүн дүрбейн, хирениң «Тыва-алтын» хөгжүмнүг-ажылының кол геологу А. М. Ковалев дээрзи бойдус камгалалы дээрге, ол хоозуп чүлчуруушкун дээр шинчилиг таймыбрыны солунга берген болгай. Ынчангаш байлалдың бо хире бергелел, канылаш келгенин бирымдалааш. Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырлар министерствозу Сыстыг-Хем бажында алдын-тывыш ажылдарын, аная бойдус камгалалының талазы-биле хемчеглерни кылгаш, ажыглалга киргинже чедир хаар дугайында шинтиирни хүлээп алырын негеп турбас. Бистин чуртта, делегейниң ийик-даа бөлүүрарында, бистин мында ышкаш бойдусту бо хире хам-ханыра чокка үреглээр чорук чок.

Кижи хамаачек, черлик ан-мейн бодуунуң өскен-төрүүн черинге ыңак, оны ээ кергүүн, хомагаан, чөпүүр болгай. Бистиң байлак, чаагай хемнивистат болгу! Ынчаш ак хаанның алдын-тывышчылары безин мынаа коргунчуг, хоозуразыкчы үүлгелиг кылбайн турган деп, улуг назылыглар бадыткап турар.

Угаан-медерелдиг кижи бүрүү бодунуң не-черинин бөгүүнгү, келир үеин аңаа сагыш салып, чүрээ аарын чоруур. Ынчангаш бистин бо хомудал болган чаага-негелдевистин аданга бүгү Тываның ажылышчыларын адын салып, дегжиир боор деп идеген артыыс.

Тожу районнуң Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларының шиитпирлери хуралынан.
1992 чылдың июнь 12.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕРНИ ТОРГААН

1992 чылдың апрель 24-те Улуг-Чыргакының Шиви-Хонашка көжүүнүң харылзаа белдирилгин чоланчы Хүлер Доржуевич Куулар кымында чөпшээрели чокка каракуш оюну кедеп, аная чораан бойдус камгалал органнарының ажылдакчыларынга туттурган.

Аная чораан Х. Д. Куулариың биледи, кара-хүүш аңнаар болгаш орт айылы улуг үеде арга-зым кирер дугайында мыш ажыл-агый черинден чөпшээрели-даа чок болган. Ол «янчыдан» ачылан алган боозун хавырган болгаш 342 рублыг торгааш, төлеттиргеи.

База-ла бо чылдың майының 26-дан 27-же дүнезинде Мөнгүн-Тайга райозунуң чоланчы Мерген Николаевич Чарынчык 250 кадыргыны зоосаарга дүзап алгаш, Кызылче бар чораан рейд-ыыңда киржикчилерге туттурган. Оны база-ла 342 рубльге торгаан.

Чаданда хемниң бажыңдан Чөөн-Хемчик районунуң үлетпүр комбинатының ыяш белетекчилери 43 санныг шиви ыяшты эн өкилел турган, кандыг-даа чөпшээрел чокка безин алганы илереттиргеи. Ынчангаш район комбинатының бойдуска эгиттинмес когарадны чедиргеи дээш 75400 рубльге, а ыяш кезерин баштаан мастер Б. О. Сеңгилейни 342 рубльге торгаан.

Чегүүде чүүлдериниң дугайын Чөөн-Хемчик көжүүнүң бойдус камгалаар талазы-биле комитетинин инспектору Анашоол Бадыргы «Ленинчи оруда» солунга бижээн.

Кайда деп?

ажык оруунуң кымында денгки чоон болгаш узун шөй ыяш—терек база дыт бедик үне берген турар. Кулун-Дүжер ховужутувче дорт угланган орукта Алдыы-Чодураалыг Кежигнин он, солагай талаларында ол ышкаш хөй чылда үнген, улуг назылыг ыяштар хөй. Оларның бирээзи —дыка узун өскен теректи Чоон деп чүвезин каамаар силер. Ону ол чер чурттуг хоорүп чом шаг-шаанда бээр эскерип, хумагалап, камгалап келгени-даа таварылга эвес. Бойдустуң онзагай демдектери оларга үнелиг. А мезээ ол улуг назылыг ыяштарны мөөн ачам Очур-оол Тагбаевич Монгуш айтып берген чүве.

Ол теректи көөрге, шынаала, улуг чаагай деп чүвезин чүү дээр! Үш-дөрт кижи долгандыр турупкаш, холларын тутчурга, арай-ла деп четчир. Ол хире Чоон-дур! Бир эвес тускай эртемнилер бо ыяштарны барып шинчилеп көөр, каш чылда үнүп турарын илерелдир чүве болза, дыка-ла солун болур ийик.

Ол-ла ыяштар ышкаш ховарлаан аажок узун болгаш Чоон дыт «Искра» совхозтун төөгү Бажын-Алаак суурунуң чиге дужунда Ак-Суудак Кежигнин чоогунда база үнүп турар. Бир эвес номчуккуу, бүүревес болзунарга, боттарынар кээп караанар-биле көөрүнерге, ылаңгыя бүүрей бээр силер.

Бо ховар дээн улуг ыяштар дугайын бижий бергенимнин бир чылдазаанды болза, төрээн черлериистин ховар дээн бойдус бүдүштерин камгалаарының чугулазы болган.

Амгы үеде, кажан корум-чурум, ёзулал-чаңчылдар саварал, кижилер кара турааныда апарганда, чүгле кижилерни эвес, харын база дериг амытаннарны, аргаяыштын болгаш оът-сигеннинда камгалал-хайгааралы копкаагаан болгай. Теогүүнүн турааскаалдары безин узуткаттынып болур апарган. Ынчангаш мөөн сүмелээрим болза: чүгле Чаданаанын эвес, ескелаа черлериистин онзагай булуннарын, чараш чаагай черлерни, арга-ыяштарын хайгааралга алгаш, дамылаан, оларны иргелдин-биле камгалаар болза эки.

Александр МОНГУШ.
Чаданда хоорай.

Болган таварылга

АДЫГ САРТЫЫ

Кидин түлүк сиген кезер үеде Аныяк-Хөндергейниң Өрге-лиг деп черге ынчалгы Хөндергейге турган «Кызыл Тараачын» колхозунуң идек каларчызы Лопсан Куулар (шолаары Хынаар) бодунуң оолдарын, кудеэлерин эдертип алгаш, кадарган колхоз идектеринге сиген белеткээр дээш, дериг-дерексеелин бугазынга чүдүргеш, хемниң куду бир дем-биле чорупканнар. Аалга эргеен бичии уруглары болгаш кадайлар залдын (өлүүн) аар-саар ажылын кылыр дээш шырбайып, ажылдап-ла турганнар: алгы идээлеп, аажы кургадып, өреме, көкпек хайындырып, аалдың баштыны кыргаа-авай сигенчилерге арага тип, чылаңча суу солуп турган. Куду алзы көрүптерге, демги чорутхан сигенчилерге кызыл-чайт эт чүдүрүп алган аалче углуг чоктан орар мыңдыг болган.

Аалдың баштыны ак баштыг кыргаа-ава оларны көрүп тура, «Кончуг коңулчак ашак бугазын өлүрүп алганы ол-дур уруглар, көрүнер даан» деп алтырган. Оларны көөр дээш аалдың улуг-биче кижилери дашкаар үүнүп келген, оларның карактары кел чыдар кызыл өңнүг чүүкте... Улаваанда олар аал коданынга чоокшулап кээрге, ам-на чүвенни ужуру билдине берген. Сигенчилер хөпээн сөөртүр дээш бугазын өлүрбээн, а бугада сыны эъдип чүдүргеш, артканын 3-4 аттыг кижилер артының дергилеп алган болганнар. Ол үүн сигенээр дээш бичии оолдар Колхоз, Хунай, Элеспен сигенчилер эдерип, балыктап чораан, хем кидыында ушкан ыяш дазылынга белдирлип калган сыынга таваржы бөрил-тирлер, ук сыынны чазый адыг өлүргеш, чүгле холуп хоора соп алгаш баргаа болган. Ол дугайын ачазынга кээп чугаалаапнар.

Тайга эзенин сартыынга таварышкан сигенчилер ол үүн сиген-даа кеспээн, сыын эъдин лойлап хүнээннер-дир. Амыдыралга кандыг-даа таварылга турар деп чүве ол-дур ийин.

Чымба ДОРЖУ.

ШЫГААР БЕТИНДЕ БОДАН

Чаванымдан бүдүш ыңдыг, чаларап кээр
Чаа төрээн дунгуш элик караа чырып.
Эргим төлүн чылгап, чыттап четтикпээнде,
Эзим иштин чаңгыланаарыр боо эткен:
Элик шурааш, кээп ушкан, туруп чадаан.
Эмиглен сүт саамчааштын токтуп чыткан.
Эзиригги ужа-тура илдиртип кээп.
Эмиглерни харамдыгып сора берген.
Шыгаан карак иммреннээш, хараал кирбээн,
Шылаан холлар сиринейнип, оожукпаан.
Аварганчы бичии чаштын салымы бе,
Аткан огу частынгаштын хилис баргаа.
Готчеглекчи караа ажам, кээргел чок.
Дөгерезин кыра боолап алыксаа кээр.
Бойдуста-даа кижинин зег дуруннер бар.
Бозанназа аңмдырал үстүп болур.

Валерий ШАРАВИН.

ЭЛДЕПТИГ УЛУГ ЫЯШТАР

Дээр-биле өөнеш, ак-көк хемнерни чурту — Тыва, шынаа-ла, бистин онзагай-чараш бойдус чурумалдыг оранывыс болгай. Бедик тайга-сыннарны болгаш улуг-биче хемнерни-даа, калбак, делгем шынаалар-лыг оргулаштарны болгаш талыйны чоруткан ховуларны-даа оон көрүп, чурттап чоруур бис.

Ынчалза-даа кончуг чараш черлерни үнген үүштери, арга-ыяштары болгаш заглаштарын-даа топтан көөрге, бир-ле онзагай аян-шинчилер солгулаар. Төрээн черниң бойдунуна ыяк, ону үргүлү хайгааран чоруур кижилер өөн эскерип көрүп турар дүзе хөөрелиг эвес.

Чаданда хем дээрге Тываның эн чараш, байлактыг хемнериниң бирээзи. Оон алаа болгаш үстүү кезектеринде тайга-сыннарының чамдык черлериниң аттары безин онзагар: Ыдык, Баржа, Кошкарлыг болгаш Кызыл-Тайга дээш, оон-даа өске. Чаңгыс Адар-Төш сыны безин кайгамчыктыг көрүштүг чер.

Төрээн хеминиң үнүп бир кыдыыр чорбазын-на черим чок болгаш оон дугайын бижиксей бердим.

Чаданда хеминиң үнүнде ыкай-бээр эртер кежилер-ле хөй: Терен-Кежиг, Чодураалыг-Кежиг, Саарыг-Кежиг, Хаван-Чуртунун-Кежин дээш-ле баар.

Ыңдыг-даа болза мөөн бир онзалал бижиксээн чүүлүм Чаданда хеминиң эринде турар эң улуг ыяштарның дугайы чүве. Алдыы-Чодураалыг-Кежиг биле Ак-Суудак-Кежиниң чоогунда улуг-ла талаларында ол ышкаш хөй чылда үнген, улуг назылыг ыяштар хөй. Оларның бирээзи —дыка узун өскен теректи Чоон деп чүвезин каамаар силер. Ону ол чер чурттуг хоорүп чом шаг-шаанда бээр эскерип, хумагалап, камгалап келгени-даа таварылга эвес. Бойдустуң онзагай демдектери оларга үнелиг. А мезээ ол улуг назылыг ыяштарны мөөн ачам Очур-оол Тагбаевич Монгуш айтып берген чүве.

Ол теректи көөрге, шынаала, улуг чаагай деп чүвезин чүү дээр! Үш-дөрт кижи долгандыр турупкаш, холларын тутчурга, арай-ла деп четчир. Ол хире Чоон-дур! Бир эвес тускай эртемнилер бо ыяштарны барып шинчилеп көөр, каш чылда үнүп турарын илерелдир чүве болза, дыка-ла солун болур ийик.

Ол-ла ыяштар ышкаш ховар дээн аажок узун болгаш Чоон дыт «Искра» совхозтун төөгү Бажын-Алаак суурунуң чиге дужунда Ак-Суудак Кежиниң чоогунда база үнүп турар. Бир эвес номчуккуу, бүүревес болзунарга, боттарынар кээп караанар-биле көөрүнерге, ылаңгыя бүүрей бээр силер.

Бо ховар дээн улуг ыяштар дугайын бижий бергенимнин бир чылдазаанды болза, төрээн черлериистин ховар дээн бойдус бүдүштерин камгалаарының чугулазы болган.

Амгы үеде, кажан корум-чурум, ёзулал-чаңчылдар саварал, кижилер кара турааныда апарганда, чүгле кижилерни эвес, харын база дериг амытаннарны, аргаяыштын болгаш оът-сигеннинда камгалал-хайгааралы копкаагаан болгай. Теогүүнүн турааскаалдары безин узуткаттынып болур апарган. Ынчангаш мөөн сүмелээрим болза: чүгле Чаданаанын эвес, өске-даа черлериистин онзагай булуннарын, чараш чаагай черлерни, арга-ыяштарын хайгааралга алгаш, дамылаан, оларны иргелдин-биле камгалаар болза эки.

Александр МОНГУШ.
Чаданда хоорай.

Бүгү - россия чергелиг маргылдаа

АНЫЯК АДЫГЖЫЛАР

Сөөлгү чылдарда делегей болгаш Россия чергелиг маргылдаалар Тываның төөгү — Кызыл хоорайга улаа-дараа эртип турар апарган. Моон алгаш көөрге, бистиң черивис улуг ат-алдарны алар чыдар. Бистер аная чоргаарланнас аргавыс чок. Оон бир чижээ: чоокта чаа болуп эрткен делегей чергелиг симпозиум болгай.

Бо хүннерде 1974 чылда төрүттүүнгеи уруглар болгаш оолдарның ча адар талазы-биле Россия чергелиг маргылдаазы «Хүреш» стадионунга болуп эрткен, Аная киржиргеле 12 команда чаңгыны киргеи турган, херек кырында чүгле алды команда киришкеи. Чылдагаанды чаңгыс. Бүгү-де чүве рынокче киргеи болганда, якша-негерик кайда-даа чедишпестээн.

Бо удаада алды командадан 48 кижи киришкеи. Оларның аразында спорт мастериниче кандидаттар, бирге разрядчылар хөй болган. Баштайгы ийи хүнде уруглар 30, 50, 60, 70 метрлерге, оолдар 30, 50, 70, 90 метрлерге боттарының часпас адарын көргүскеннер. Оларның ийиниинин кайызы тимлээн болдур ол дараазында маргылдаанды уламчылаар эргелиг болуп турган. Үшкү хүнде 24 кижи арткан.

Сөөлгү хүнде маргылдаа чиваг байдалга эрткен. Баштай команда аайы-биле маргышканнар. Уруглардың үш, оолдарның беш командазын тренерлер тургускан. Уруглардан Иркутск облазының командазы тергиилеп эгелээн. Баштайгы 70 метрге бир дугаар адыгдан-на олар 70 саннын алган. Команданың составынга Ольга Карбышева, Юлия Улахович, Елена Рыжова олар кирип турган. Үш ажишки бир дугаар адыгдан эгелээш төөчүүнге чедир кайы-даа команданга аштырбаан. Бир демчээлге-ле үш катап адар турган. Оон түнелиин улаштыр салбышаан, кыр кырынга кадар. Түнелиинде олар 614 саннын аткаш, бирге черни алган. Ийиги черде Тыва Республиканың уруглар командазы болган. Олар алаа чогуур 1080 саннан чүгле 480 саннын боростап алган. Команда бүрүү 1080 саннын алыр ужурлуг.

Оолдарның беш командазының үшү Тываның болган. «Тыва-3» командага конкурстан дашкаар Осинкай, Чамзо, Аажы олар киришкеи. Баштай 90 метрге атканнар. Үш адыг соонда 185 саннын «Тыва-3» команда алгаш, бирги черни эзлээн. Иркутскиниң болгаш «Тыва-1» командалары 165-165 саннарлыг болуп, ийиги болгаш үшкү черлерге турганнар. Ол ийи команданың аразында ийи-үш дугаар чер дээш демисел чаңыг болган.

70 метрге ийи дугаар адыг соонда безин ол ийи команданың саны 219, 220 болуп, «Тыва-1» чүгле чаңгыс саны мурнай бергеи. А ыңаа 60 метрниң бирги адыгында соонда «Тыва-1» деп команда 20 саны мурнай эгелээн.

Дөрт хемчээлге он ийи катап аткаанының соонда тиилекчи командалар ажырган. Бирги черни «Тыва-3» команда 775 санны аткаш, бүүрелдиг биле алган. Ийиги черге «Тыва-1» (710 саны), үшкү-зүүне Иркутск облазы (710 саны) болган.

Ча адыгжыларының бо маргылдаазының соонда суперфинал болуруп чарлаан. Суперфинал дээрге ырак черден эгелеп ча адаары эзлээ, а чоок черинден эгелеп 60 метрден эгелевеш 70 болгаш 90 метрге чедир) адаары болур. Аная чүгле хууда бирги чер дээш маргышкан.

30 метр хемчээлге үш катап аткан соонда оолдардан бирги черге Иркутскиниң адыгжызы Шевченко-биле Красноярскиден Усков 85-85 саннарлыг болуп чоруп турганнар. Адыгжы бүрүү 90 саны алыр турган. Ийиги черге Чаламба биле Чамзо 84-84 саннарлыг болуп чоруп орган. Бирги хемчээлге адыг доосканының соонда, кымыс канчаар аткаанын дыннадыр дээрге, чырык өскеш, микрофон ажылдаавын барган. Ынчангаш адыгжылар кымыс канчаар аткаанын билбейн барганнар. Олар чүгле боттарының канчаар аткаанын билир.

Бүгү хемчээлдерге үш-үш катап аткаанының соонда бирги черни Красноярскиниң төлээзи Александр Усков алган. Ийиги черни Иркутск облазының төлээзи Владимир Пальчек эзлээн. Бистин чаңгыс чер-чурттуувус Александр Чаламба шаанналыг үшкү черге барган.

Уруглардың аразында хууда бирги чер дээш демисел база чаңыг болган.

Дөрт хемчээлге он ийи катап аткаанының түнелиинде бирги черни Иркутск областан Ольга Карбышева, ийиги-ни оон чаңгыс чер-чурттуу Юлия Улахович алган. Красноярск крайының ча адыжызы Наталья Снегирёва үшкү шаанналыг черге төлептир болган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Чарлалдар самбыразы

Кызылдың пиво заводу «Хлеб» деп маркалыг квасты садып алыкчының савазынга (1000 литрден эвээш эвес болгаш санитар-эпидемиология станциязының чөпшээрели бар сава) садып турар. Бир литр ол квастың өртээ 4 рубль 44 көпеек.

Шил сугар бүдүн ыяш харжакты база туда акша-биле садып ап турар, бирээниң өртээ 54 рубль. Хүлээп алыр черниң адрези: Кызылдың № 14 магазини, автобус доктаар чер—Первомайская. Эртенгиниң 9 шактан кежээкиниң 17 шакка чедир ажылдаар.

Кызыл хоорайның чөөн талакы девискээринде (Восток) чаагайжыдыр туттунган 3 өрээлдиг квартираны «Жигули» азы «Москвич» автомашинага орнап турар. Квартира боду бажыңның 4-ку каъдында, балконнуг, телефоннуг. Орнажырын күзээннер 9-75-05 телефонну дамчыштыр харылзаа тудуп болур.

Ыяш болбаазырадып кылыр будурулге черн талдан кылган белен өг ыяжын, 3х4 хемчээлдиг чунар-бажың ыяжын, аът чугенин, дынын, хериң ыяштарын садып турар. Өг ыяжының өртээ 25216 рубль, чунар-бажыңның — 9472, хериң ыяжының — 2,50х1,2 метрниң 68, аът херекселдериниң— 5000 рубль.

Будурулге черинин адрези: Кызыл хоорай, Ровенская кудумчузу, бажын № 38.

Таңды районнуң Элегес ортумак школазын 1977 чылда доосканнарны 1992 чылдың июль 17-де школазынга эртенгиниң 9 шакта чыглырын оргкомитет дыннадып тур.

Харылзажыр телефоннар: 2-61-17.
2-61-00.

Зоя Амыр-ооловна Серен-оолдуң адынга Кызылдың уран чүүл училищезинин 1985 чылда тывысканы ЗТ сериялыг № 634092 дипломну читкени-биле күш чок деп санаар.

КИНО

ИЮНЬ 26-ДА
«НАИЫРАЛ»: «Папашка и Мэм» 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 16.30. «Ночные забавы» 18.20, 20.10. Видеозал: «Мумия фараона» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Звезда» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сонгаан № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солунның редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харылсалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң орадавчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң орадавчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргел.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер түлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орадавчылары — 3-33-81; — 3-34-17; харылсалгалыг секретарь — 3-34-92; орадавчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-10; — 3-34-98; улет-пүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-62; — 3-34-37; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; тиилүүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-52-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Пар-далга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун недеринде 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 20050 экз. Чагыг № 121.